

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

الرحمن
علیهما صلوات

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

عبدالله

عبدالله بن عبدالمطلب
عبدالله بن عبدالمطلب

عبدالله بن عبدالمطلب

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فروغ مسجد (7) : مجموعه رهنمودهاي مراجع تقلید 'سخنراني ها و مقالات

نویسنده:

گروه پژوهشهاي کاربردي مرکز رسيدگي به امور مساجد

ناشر چاپي:

موسسه فرهنگي ثقلين

ناشر ديجيتالي:

مرکز تحقیقات رایانه‌اي قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۸	فروغ مسجد (۷): مجموعه رهنمودهای مراجع تقلید سخنرانی ها و مقالات
۸	مشخصات کتاب
۸	اشاره
۱۲	فهرست مطالب
۱۶	سخن ناشر
۱۸	پیش گفتار
۲۲	رهنمودهای امام خمینی قدس سره
۲۶	بخش اول: سخنرانی ها
۲۶	اشاره
۲۸	فصل اول
۲۸	اشاره
۳۰	سخنرانی حضرت آیت الله العظمی سبجانی
۳۸	سخنرانی حجت الاسلام والمسلمین حسین ابراهیمی ریاست محترم مرکز رسیدگی به مساجد
۵۰	سخنرانی آقای دکتر محمود احمدی نژاد ریاست محترم جمهوری اسلامی ایران
۶۸	فصل دوم
۶۸	اشاره
۷۰	سخنرانی جناب آقای دکتر لاریجانی ریاست محترم مجلس شورای اسلامی
۸۲	سخنرانی حجت الاسلام والمسلمین حسین ابراهیمی ریاست محترم مرکز رسیدگی به مساجد
۹۴	سخنرانی آیت الله موحدی کرمانی
۱۰۴	بخش دوم: کمیسیون مسجد و نوآوری بیانیه پایانی
۱۰۴	اشاره
۱۰۶	کمیسیون مسجد و نوآوری
۱۱۸	بیانیه اختتامیه ششمین اجلاس هفته جهانی ۱۳۸۷

۱۲۲	بخش سوم: مقالات
۱۲۲	اشاره
۱۲۴	فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت
۱۲۴	اشاره
۱۲۶	در آمدی بر مسجدشناسی (Mosquology).....
۱۵۴	شیوه های مدیریت فرهنگی در مساجد سید علی هاشمی
۱۹۹	ویژگی های مدیریت فرهنگی در مساجد
۲۳۱	مراکز دینی و فرهنگی در روند هویت یابی ها طی جهانی شدن دکتر کاوه احمدی علی آبادی
۲۷۲	شاخص های مناسب برای گزینش مدیران فرهنگی مهدی تقی نژاد
۲۸۶	جلوه های مسجد و ویژگی های آن در ادب فارسی شراره الهامی
۳۰۲	المسجد والعلم والتربیه عبدالامیر المرتضی المؤمن
۳۱۸	فصل دوم:مسجد و نوآوری
۳۱۸	اشاره
۳۲۰	نوآوری و شکوفایی در مدیریت کلان مساجد
۳۳۶	تعلیم و تربیت حسنعلی محمودی
۳۶۹	نوآوری و شکوفایی در عرصه مساجد با موضوع جذب جوانان و نوجوانان محمد سورانی
۳۹۷	مسجد مجازی؛ بایسته چشم انداز بیست ساله ایران اسلامی یحیی جهانگیری سهروردی
۴۲۴	مسجد و بهداشت، ایمنی و محیط زیست (H.S.E) سعید لواف
۴۳۸	فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته ها
۴۳۸	اشاره
۴۴۰	بررسی نقش مسجد محله.....
۴۷۰	درآمدی بر بحث کارکردهای شرعی مساجد علی الهی فر
۵۲۱	مساجد، محلی برای برنامه ریزی شهری در چشم انداز ۱۴۰۴ محمد کرمی رهام جباری
۵۴۱	کارکرد سیاسی مسجد در اندیشه امام خمینی قدس سره زینب السادات حسینی
۵۶۱	مسجد و پیشگیری از جرم محمود حسین زاده خراسانی محمود حسین زاده خراسانی
۵۷۶	نقش تبلیغ در تربیت دینی و جذب نوجوانان و جوانان به مسجد محمدعلی موظف رستمی داریوش فتاحی

- عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد از نگاه جوانان یزدی سید محمدجعفر میرجلیلی ۶۲۶
- فصل چهارم: معماری مساجد ۶۳۸
- اشاره ۶۳۸
- انواع مساجد و عناصر معماری مساجد اسلامی اکبر رجبی کنف گورابی ۶۴۰
- بررسی آرایه ها در معماری مسجد؛ با نگرش موضوعی به معماری امروز مساجد مهندس طاهره (سها) نصر ۶۵۴
- بررسی شاخصه های زمانی و مکانی معماری ایرانی _ اسلامی در آراء عین القضاة همدانی جهت کاربرد در معماری مساجد البرز داودی ۶۷۰
- نگاهی به جایگاه مسجد در شهر، نمونه موردی؛ مسجد در شهر معاصر شیراز مهندس حمید سقاپور ۶۸۸
- سرانه مساحت شبستان ۷۰۶
- مساجد ساخته شده در دوره زندیه ۷۱۴
- منابع و مأخذ ۷۳۱
- درباره مرکز ۷۳۲

فروغ مسجد (7): مجموعه رهنمودهای مراجع تقلید سخنرانی ها و مقالات

مشخصات کتاب

عنوان و نام پدیدآور: فروغ مسجد (7) : مجموعه رهنمودهای مراجع تقلید سخنرانی ها و مقالات برگزیده ششمین همایش بین المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد (30 مرداد ماه 1387- 18 شعبان المعظم 1429 - 21 آگوست 2008) / [برگزارکننده] مرکز رسیدگی به امور مساجد.

مشخصات نشر: قم: ثقلین، 1389.

مشخصات ظاهری: [710] ص.

فروست: ثقلین؛ 63.

وضعیت فهرست نویسی: در انتظار فهرست نویسی (اطلاعات ثبت)

یادداشت: چاپ اول.

شماره کتابشناسی ملی: 5357243

ص: 1

اشاره

مجموعه رهنمودهای مراجع تقلید، سخنرانی ها و مقالات برگزیده ششمین همایش بین المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد (30 مرداد ماه 1387- 18 شعبان المعظم 1429 - 21 آگوست 2008)

ص: 3

عنوان و نام پدیدآور: فروغ مسجد (7): مجموعه رهنمودهای مراجع تقلید، سخنرانی‌ها و مقالات برگزیده ششمین همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد (30 مرداد ماه 1387-18 شعبان المعظم 1429 - 21 آگوست 2008)/ [برگزارکننده] مرکز رسیدگی به امور مساجد.

مشخصات نشر: قم: ثقلین، 1389.

مشخصات ظاهری: [710] ص.

فروست: ثقلین؛ 63.

وضعیت فهرست نویسی: در انتظار فهرستنویسی (اطلاعات ثبت)

یادداشت: چاپ اول.

شماره کتابشناسی ملی: 5357243

نشانی:

مرکز انتشارات ثقلین: قم - خیابان انقلاب - چهارراه سجادیه - کوچه شماره 33 - پلاک 13

تلفن 7734467 - دورنویس 7732864

دفتر مرکزی مؤسسه فرهنگی ثقلین: تهران - تهرانپارس - بین فلکه دوم و سوم

خیابان 182 غربی - پلاک 6 تلفن 77702312 - دورنویس 77881452

شابک 2_30_9960_964_978

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

ص: 4

فهرست مطالب

۹ سخن ناشر
۱۱ پیشگفتار
۱۵ رهنمودهای امام خمینی <small>علیه السلام</small>
۱۷ رهنمودهای مقام معظم رهبری دامت برکاته در دیدار با شرکت‌کنندگان داخلی و مهمانان خارجی ...

بخش اول: سخنرانی‌ها

فصل اول

۲۳ سخنرانی حضرت آیت‌الله العظمی سبحانی
۳۱ سخنرانی حجت‌الاسلام والمسلمین حسین ابراهیمی ریاست محترم مرکز رسیدگی به مساجد
۴۳ سخنرانی آقای دکتر محمود احمدی‌نژاد ریاست محترم جمهوری اسلامی ایران

فصل دوم

۶۳ سخنرانی جناب آقای دکتر لاریجانی ریاست محترم مجلس شورای اسلامی
۷۵ سخنرانی حجت‌الاسلام والمسلمین حسین ابراهیمی ریاست محترم مرکز رسیدگی به مساجد
۸۷ سخنرانی آیت‌الله موحدی کرمانی

بخش دوم

- کمیسیون مسجد و نوآوری ۹۹
- بیانیه اختتامیه ششمین اجلاس هیئت جهانی ۱۳۸۷ ۱۱۱

بخش سوم: مقالات

فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت

- در آمدی بر مسجدشناسی (Mosquology) حوزه‌ای جدید در مطالعات فرهنگ و ارتباطات شیعی - ایرانی / ■ علی جعفری ۱۱۹
- شیوه‌های مدیریت فرهنگی در مساجد / ■ سید علی هاشمی ۱۴۵
- ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد / ■ سید علی هاشمی ۱۸۹
- مراکز دینی و فرهنگی در روند هویت‌یابی‌ها طی جهانی شدن / ■ دکتر کاوه احمدی علی‌آبادی ۲۲۱
- شاخص‌های مناسب برای گزینش مدیران فرهنگی / ■ مهدی تقی‌نژاد ۲۶۱
- جلوه‌های مسجد و ویژگی‌های آن در ادب فارسی / ■ شراره الهامی ۲۷۵
- المسجد والعلم والتربية / ■ عبدالامير المرترضی المؤمن ۲۸۵

فصل دوم: مسجد و نوآوری

- نوآوری و شکوفایی در مدیریت کلان مساجد / ■ نرگس قاسمی ۳۰۳
- تعلیم و تربیت / ■ حسنعلی محمودی ۳۱۹
- نوآوری و شکوفایی در عرصه مساجد با موضوع جذب جوانان و نوجوانان / ■ محمد سورانی .. ۳۵۱
- مسجد مجازی؛ بایسته چشم‌انداز بیست ساله ایران اسلامی / ■ یحیی جهانگیری سهروردی ... ۳۷۹
- مسجد و بهداشت، ایمنی و محیط زیست (H.S.E) / ■ سعید لواف ۴۰۵

فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها

- بررسی نقش مسجد محله در توسعه و کنترل نظام پایدار محله و شهر از دیدگاه اسلام / ■ دکتر محمد علی‌آبادی ۴۲۱

فهرست مطالب

- درآمدی بر بحث کارکردهای شرعی مساجد / ■ علی الهی فر ۴۵۱
- مساجد، محلی برای برنامه‌ریزی شهری در چشم‌انداز ۱۴۰۴ / ■ محمد کرمی / ■ رهام جباری ۵۰۱
- کارکرد سیاسی مسجد در اندیشه امام خمینی علیه السلام / ■ زینب‌السادات حسینی ۵۲۱
- مسجد و پیشگیری از جرم / ■ محمود حسین‌زاده خراسانی ۵۴۱
- نقش تبلیغ در تربیت دینی و جذب نوجوانان و جوانان به مسجد / ■ محمدعلی موظف رستمی / ■ داریوش فتاحی ۵۵۵
- عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد از نگاه جوانان یزدی / ■ سید محمدجعفر میرجلیلی ... ۶۰۵

فصل چهارم: معماری مساجد

- انواع مساجد و عناصر معماری مساجد اسلامی / ■ اکبر رجیبی کنف گورابی ۶۱۹
- بررسی آرایه‌ها در معماری مسجد؛ با نگرش موضوعی به معماری امروز مساجد / ■ مهندس طاهره (سها) نصر / ■ مهندس حمید سقاپور ۶۳۳
- بررسی شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری ایرانی - اسلامی در آراء عین القضاة همدانی جهت کاربرد در معماری مساجد / ■ البرز داودی ۶۴۹
- نگاهی به جایگاه مسجد در شهر، نمونه موردی؛ مسجد در شهر معاصر شیراز / ■ مهندس حمید سقاپور / ■ مهندس طاهره (سها) نصر ۶۶۷
- سرانه مساحت شبستان / ■ سید عبدالرضا موسوی ۶۸۵
- مساجد ساخته شده در دوره زندیه / ■ مهندس طاهره (سها) نصر ۶۹۳

بدون تردید مسجد مقدس ترین مکان برای عبادت، نیایش و یاد خداوند متعال و همواره مشعل هدایت و سمبل توجه به ارزش های والای انسانی و طرد آلائی های مادی و نشانگر هویت فرهنگ و هنر اسلامی و مرکز پیش گیری و کاهش بزهکاری های اجتماعی است. بدینسان مسجد قلب تپنده ای است که در آن آسمان و زمین باهم پیوند می خورند و انسان به عنوان گل سرسبد نظام هستی در آن رشد و تکامل می یابد.

انتشارات ثقلین در راستای اشاعه فرهنگ اسلام و اهل بیت پیامبر علیهم السلام و نشر حقایق ناب دینی جهت احیای کامل مساجد کشور و حل مشکلات این پایگاه های دین و اخلاق و معنویت و برترین مکان تقویت ایمان و عالی ترین مرکز کسب آگاهی و بصیرت و زیباترین جایگاه تربیت و پرورش انسان های وارسته و مهم ترین مکان گسترش فعالیت های علمی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی جلد هفتم فروغ مسجد که مجموعه سخنرانی ها و مقالات اجلاس هفته گرامی داشت مساجد در سال 1387 می باشد، منتشر نماید.

امید است با احیای کامل و جامع مساجد جامعه ای مسجد محور داشته باشیم.

در پایان خداوند را می خوانیم که توفیق خدمتگذاری به ساحت مقدس قرآن، اهل بیت علیهم السلام و مساجد به ما عنایت فرماید.

انتشارات ثقلین

امروزه نامگذاری سال در جمهوری اسلامی ایران توسط مقام معظم رهبری، صرفاً یک نامگذاری نیست؛ بلکه نقطه شاقول حرکت‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نظام اسلامی را نشانه می‌رود تا بتواند با استفاده از این عناوین بارگذاری شده و رصد تحولات داخلی و خارجی سیر حرکت نظام و مردم را به سمت مسیری تعالی بخش، رهنمون نماید.

امروزه گروه‌های مختلف فکری، مدیریتی و اجتماعی فراخور نقش‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و علمی خود در یک کارزار و جهاد علمی و مدیریتی در تلاشند تا بتوانند با عملیاتی و اجرایی نمودن این شعارهای استراتژیک مسیر روشن‌تر و شفاف‌تری از انقلاب اسلامی و برنامه‌های آن به نمایش بگذارند. نکته قابل تأمل این‌که بافت‌شناسی عناوین نام‌گذاری شده توسط رهبری معظم انقلاب حکایت از طراحی و تدوین استراتژیک عمیقی دارد که با بررسی ابعاد و زوایای گوناگون ساختارهای سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و بین‌المللی ایران در صدد بهینه‌سازی وضعیت اقتصادی و فرهنگی ایران است که بدیل آن در سند چشم‌انداز بیست‌ساله تبلور یافته است. و نیز بررسی شعارها حکایت‌گر بازسازی تمدن اسلامی - شیعی است که بتواند در دنیایی که خلاء معنویت و عدالت شاخصه اساسی آن است، ردپایی برای بشریت خسته باز کند.

مقام معظم رهبری در تبیین افق آرمانی ملت ایران در چهارمین دهه انقلاب اسلامی به پیشرفت توأم با عدالت اشاره فرموده و تأکید فرمودند:

«وقتی نگاه می‌کنیم برای دهه چهارم _ برای این دهه سالی که پیش روی ماست _ دو شاخص عمده وجود دارد که باید این دورا حتما بدست بیاوریم:

یکی پیشرفت است یکی عدالت» (1).

نکته قابل توجه رابطه پیشرفت و عدالت است که از نگاه رهبری انقلاب برجسته شده است. در تئوری های مدرن اقتصادی پیشرفت غایت و نهایت مدل های گوناگون اقتصادی است اما در مورد عدالت معمولاً مکاتب مختلف بشری سکوت می کنند یا نسخه عقیم تحویل می دهند؛ که منجر به نابرابری های عظیم اقتصادی و پدید آمدن مفاهیم «شمال و جنوب» می شود.

اما از منظر رهبر انقلاب که مبتنی بر آموزه های اسلامی است، پیشرفت بدون عدالت منجر به نابرابری های عظیم اقتصادی، اجتماعی و سیاسی و فرهنگی خواهد شد. نوآوری از منظر رهبر انقلاب از مختصاتی برخوردار است که عبارتند از:

1. نوآوری در عرصه نظری باید اولاً بومی باشد و ثانياً در دستگاه فکری دینی قابلیت اجتهاد و تکاپو داشته باشد. لذا با لحاظ این قید انحراف گروهی، بدعت گرایی و اباحه گرایی از دایره نوآوری بیرون هستند.

2. نوآوری ساختارشکن نیست، بلکه با لحاظ قیود مطرح شده منجر به ایجاد ساختارهای پویا و پایدار خواهد بود که غایت آن تمدن اسلامی _ شیعی خواهد بود.

3. تجربه گرایی و استفاده از مدل های خلاقیت دیگر مکاتب و کشورها امر ممدوحی است که می توان از آن استفاده کرد. البته باید توجه داشت عناصری از نوآوری و خلاقیت قابل توجه و بهره برداری است که همه جانبه نگر، فرهنگی و انسانی باشد.

نوآوری و تحول یکی از مؤلفه های قدرت در قرن بیست و یکم محسوب می شود و در جهان پرشتاب امروز هر ملتی که در مسیر حرکت خود نوآوری و تحول داشته است،

ص: 12

1- . دیدار با زائران حرم امام رضا علیه السلام 1/1/1387 .

قادر بوده به درجه ای از رشد و شکوفایی برسد. تردیدی نیست که نوآوری مقدمه و شرط لازم برای شکوفایی است و با نگاه عمق کاوانه به تمدن های گذشته در می یابیم که ریشه هر تمدنی بر پایه نوآوری و خلاقیت بنا شده است و اگر امروز علم و تکنولوژی و دانش روز مؤلفه قدرت قرار می گیرد به خاطر بدایع و پیچیدگی هایی است که در نوآوری خود را نشان می دهد.

رهبر معظم انقلاب، بر ضرورت نوآوری به خاطر «اجتناب ناپذیر بودن تحولات در جوامع بشری»⁽¹⁾

تأکید داشتند و نتیجتاً «مدیریت تحولات در کشور» را یک بایسته دانسته اند و فرمودند:

«با توقف در گذشته و نفی نوآوری نمی توان به جایی رسید... بنابراین، تنها راه صحیح باز گذاشتن راه نوآوری آزاد فکری و آزاد اندیشی و مدیریت این راه تحول آفرین است»⁽²⁾ مسجد اصلی ترین کانون تشکیلاتی انقلاب اسلامی و نبض تپنده تمدن اسلامی باید در دایره نوآوری، جایگاه و نقش خود را مشخص نماید تا بتواند همچنان پیشاهنگ تحولات اجتماعی قرار گیرد.

مسجد اصلی ترین پایگاه دین و دفاع از حریم ولایت است. لذا بر مبنای رویه سال های گذشته امسال نیز با لبیک به پیام رهبر فرزانه انقلاب، هفته جهانی گرامی داشت مساجد را با تکیه و تأکید بر همین شعار آغاز نمود.

از دیگر برنامه های مرتبط با موضوع برگزاری کمیسیون های تخصصی نوآوری و شکوفایی بود. حاصل کار همایش این بود که مسجد نقش بسیار مهمی در ایجاد نوآوری و شکوفایی در ایران اسلامی دارد. مساجد مهم ترین سنگرهای نرم افزاری برای تولید علم، ایجاد روحیه خلاقیت و نوآوری و مهم ترین بستر ترویج فرهنگ شکوفایی می باشند.

ص: 13

1- و 2. سخنان رهبر معظم انقلاب در دومین روز سفر به استان سمنان در جمع دانشگاهیان.

آنچه تحت عنوان «فروغ مسجد 7» پیش روی خوانندگان محترم می باشد؛ ماحصل اجلاس هفته جهانی مساجد می باشد که در سه بخش تدوین شده است.

بخش اول شامل دو فصل است که مربوط به سخنرانی های برگزار شده در دو روز اجلاس می باشد.

بخش دوم شامل کمیسیون ها و بیانیه پایانی اجلاس است.

بخش سوم مشتمل بر چهار فصل است که مجموعه مقالات رسیده به اجلاس می باشد و در چهار محور گردآوری شده است.

امید است مجموعه حاضر مورد قبول خوانندگان محترم قرار گیرد و با نقدهای خوانندگان بزرگوار، مجموعه های بعدی از غنای بیشتری برخوردار گردد.

در پایان لازم است از محققین و دانشوران گرانقدر حجج اسلام آقایان: علی اکبر گندمکار، محمود حسین زاده خراسانی، مرتضی رستگار، ابوالفضل نجادی و هادی خسروی که زحمات ارزیابی و بازبینی، اصلاح و ویراستاری و تنظیم و تدوین مجموعه حاضر را عهده دار شدند و با شکیبایی و حوصله چینش و آرایش مجموعه فوق را تدبیر نمودند؛ صمیمانه سپاسگذاری نمایم.

دفتر مطالعات و پژوهش های مرکز رسیدگی به امور مساجد مجتبی فرهنگیان

رهنمودهای امام خمینی قدس سره

- 1_ من امروز باید بگویم که تکلیف است برای مسلمان ها حفظ مساجد.
- 2_ حفظ مساجد امروز جزو اموری است که اسلام به او وابسته است.
- 3_ مسجدها را خالی نکنید تکلیف است امروز.
- 4_ ای ملت! مسجد های خودتان را حفظ کنید.
- 5_ نهضت را از راه مساجد _ که دژهای محکم اسلامند _ زنده نگه دارید.
- 6_ این مساجد باید مرکز تربیت صحیح باشد.
- 7_ مسجد مرکز اجتماع سیاسی است.

- مقام معظم رهبری دامت برکاته در دیدار با شرکت کنندگان داخلی و مهمانان خارجی سومین همایش بین المللی هفته گرامی داشت مساجد 1_ مساجد یکی از امتیازات اسلام و متعلق به مردم است. جایگاه عبادت و ارتباط انسان با خدا مساجد است.
- 2_ مراسم مسجد منحصر در مراسمی خاص نیست بلکه مکان توجه و ذکر و نماز و شناخت یکدیگر و محل تصمیم گیری اجتماعی و سیاسی است.
- 3_ استفاده از مسجد برای دنیای اسلام فرصتی مغتنم است چون محور اجتماع مردم است.
- 4_ باید کانون مساجد شوق آور و شوق آفرین باشد تا دل ها به آمدن مساجد رغبت و شوق پیدا کند.
- 5_ جاذبه های مساجد عبارت اند از استفاده از ابزارهای تبلیغی، کتابخانه های مطلوب، روش های هنری برای تبلیغ مفاهیم دینی و تولید شوق به عبادت از مواردی است که لازم است در باره آن مطالعه شود.
- 6_ ارتباط بین مساجد در کشورهای اسلامی بسیار پسندیده و نیکوست.
- 7_ خیانتی که در آن زمان به مسجدالاقصی شد، نشان دهنده جهت گیری دنیای سلطه بر ضد مظاهر اسلامی بود.

8_ جزو کارهای خوب سازمان کنفرانس اسلامی نامگذاری هفته جهانی مسجد بود و باید این دستاویز عقیدتی و سیاسی رها نگردد.

9_ نفس مسئله عمران مساجد و پرداختن به عمران و آبادانی مسجد مهم است، اما مسئله عمران مساجد فقط عمران ظاهری نیست، بلکه عمران معنوی اهمیت بالاتری دارد.

ص: 18

بخش اول: سخنرانی ها

اشاره

ص: 19

سخنرانی آیت اللہ العظمیٰ سبحانی دامت برکاته سخنرانی حجت الاسلام والمسلمین ابراهیمی دامت برکاته سخنرانی دکتر محمود احمدی نژاد

ص: 21

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ « إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا ». (1)

با عرض تبریک نسبت به ایام ولادت خاتم الاوصیا و با عرض تشکر از برادرانی که این فضای روحانی را به وجود آوردند و چنین محفلی را تشکیل دادند که ائمه جماعات در کنار هم قرار بگیرند و مشکلات را با هم در میان بگذارند.

خاطره قانون اساسی وارد مجلس که شدم خاطره بیست و نه سال قبل در نظرم مجسم شد که برای اولین بار در مجلس خبرگان برای نوشتن قانون اساسی در همین مجلس چهار ماه و اندی وقت صرف کردیم. شخصیت های عظیمی بودند.

مجتهدان عالی مقامی بودند که بسیاری از آنها از نظر علم در درجه بالا و مرجعیت بودند و از اصحاب فکر و قلم اندیشمندان فراوانی بودند. نتیجه آن چهار ماه و اندی زحمت، این شد که یک قانون اساسی معتبر ملتزم تقدیم ملت ایران گشت. روح امام و کسانی که با ما در این مجلس همکار بودند و اکثرشان به لقاء الله پیوستند، روح شان شاد.

ص: 23

تفسیر و تفصیل آیه 96 سوره مبارکه مریم علیها السلام دو مطلب را می‌خواهم در این محضر عرض کنم.

به آیه ای که خواندم اجمالاً توجه می‌دهم. همه افراد علاقمند مردم آنها را دوست بدانند. چه کنیم که مردم نسبت به ما علاقمند باشند. محبت چیزی است که همه خواهان آناند. حتی در روایت هست که برخی از انبیاء گفتند: «حُبَّانِي فِي قُلُوبِ النَّاسِ».

مسئله تربیتی و اجتماعی این آیه مبارکه یک مسئله تربیتی و اجتماعی را مطرح می‌کند اگر می‌خواهید مردم شما را دوست بدانند برای مردم کار کنید.

«إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا» (1).

ص: 24

1- . مریم: 96 .

هر کس طالب ایمان است، تا اخلاص نداشته باشد عمل کافی نمی باشد.

«قُلْ إِنَّمَا أَعْظُمُكُمْ بِوَاحِدِهِ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مَشْنَى وَفُرَادَى» (1).

خدا رحمت کند مرحوم سعیدی را، روزی در جلسه امام سال 38 یا 39 درس تعطیل شد و ایشان عرض کرد حاج آقا موعظه بفرمایید. ایشان آمادگی نداشتند. اصرار کرد. چون مورد علاقه ایشان بود این آیه را خواند:

«قُلْ إِنَّمَا أَعْظُمُكُمْ بِوَاحِدِهِ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مَشْنَى وَفُرَادَى».

همین را اجمالاً شرح کرد و بحث را به آخر رساند.

1_ ایمان «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا». در درجه اول، ایمان و کار برای خدا.

2_ عمل صالح «وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ». عمل صالح تنها عبادت فردی نیست.

مصدق عمل صالح کارهای اجتماعی هم عمل صالح است. رسیدگی به مساجد هم عمل صالح است. مساجد را آباد کردن هم عمل صالح است. و «وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» اگر این دو چرخ در یک امر جمع شد خدا می فرماید از نظر قوانین غیبی مردم خواه ناخواه او را دوست می دارند. «سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا». و به خودش نسبت می دهد. در عین حالی که کارهای الهی در جهان کارهای مباحثی است ولی در این جا به خودش نسبت می دهد. حتی مسئله مباشرت نیست.

ص: 25

جذابیت مساجد مساجد باید طوری باشد که جاذبه داشته باشد تا مردم علاقه به مسجد پیدا کنند. برادر عزیزمان حضرت آقای ابراهیمی شرح دادند بسیار کارهای ارزشمندی انجام گرفته امام جماعت باید به نوعی رفتار کند که در دل مأمومین جای پیدا بکند. مأموم امام را برای خود برادر بزرگ یا پدر فکر کند. اگر امام در بین مردم محبوبیت پیدا بکند مردم دور او را می گیرند و از او جدا نمی شوند.

«إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا».

مصدق عینی آیه چند روز قبل من مشهد بودم. بعد از سال های دراز موفق به زیارت امام شدیم. مسجد گوهرشاد را مملو از جمعیت دیدم. هر فرد ایرانی نسبت به این زن و بانویک علاقه ای دارد. نام گوهرشاد نامی است که همراه با محبت و مودت و شادی است. در عین حالی که از قبیله ایلخانی بوده

ص: 26

اما مع الوصف همه مردمی هم که این بانورا ندیده اند (800 سال قبل این معبد را ساخته) همه دوستش دارند. چرا؟ یک مسجدی در کنار قبر امام ثامن ساخته برای زائران تا وسیله نماز فراهم آید، محبتش در دل هاست. زن باشد یا مرد باشد، 700 سال 800 سال هم بگذرد. «سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا».

پاسخ به یک شبهه مطلب دیگری که عرض کنم آن هم راجع به جمع کنونی ما در حج است. همه آقایان ائمه جمعه و جماعات که به حج می روند این آیه را از آمران معروف و ناهیان منکر می شنوند.

«وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا» (1).

همه شان می گویند شما در مساجد در کنار یا الله یا حسین هم نگوئید.

«وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا».

آماده باشید تشیع را حفظ بکنید.

معانی دعوت دعوت در قرآن دو معنی دارد. یکی به معنای خواندن است. «دعا زید امرا».

«ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» (2).

ادعوا در اینجا به معنای خواندن است. دعوت است. فلانی آب بده، غذا بده، این یک معناست. یکی دیگر از معانی دعوت عبادت است. دعوت در قرآن به معنی عبادت زیاد به کار رفته است. آیات را ملاحظه بفرمایید. می فرماید:

ص: 27

1- . جن: 18 .

2- . نحل: 125 .

«قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» (1).

ای تعبدون من دون الله . عبد به معنای عبادت است. بنابراین، این افراد بین دعای به معنی خواندن و دعای به معنی عبد فرق نمی گذارد. آیه می فرماید:

«وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا» (2).

والا- در مسجد من هم یا الله بگویم و هم به یک نفر بگویم فلانی برو قرآن بده من بخوانم، این که شرک است. نتیجه این که همراه خدا دیگران را عبادت نکنید.

اختلاف در تفسیر مطلب سومی که عرض می کنم. از مقام علمی آقای ابراهیمی تشکر می کنم. دو جلد کتابی که راجع به افغانستان نوشته بود نگاه کردم بهره گرفتم. ولی در آیه «فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ» (3)

من یک نظری دیگری دارم. قرآن می فرماید:

«فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تُرْفَعَ».

اولا آن طلبه خواننده بود فی بیوت گفتند چرا فی بیوت. گفت پشت سرش را ببینید. اذن الله ان ترفع. خدا اجازه داده که مرفوع هم بخوانید. بیت در قرآن غیر از مسجد است.

مسجد داریم، بیت هم داریم.

همان طوری که فرمودند مسجد در قرآن حدود بیست و هفت بار یا کمتر و بیشتر بیت در کنارش آمده. بیت الله الحرام داریم، مسجد الحرام هم داریم. بیت الله غیر از مسجد است. بیت حتما باید سقف داشته باشد ما را از گرما و سرما حفظ بکند در حالی که در مسجد بیت شرط نیست.

ص: 28

1- . غافر: 66 .

2- . جن: 18 .

3- . نور: 34 .

در مسجد مستحب است در نقاط گرمسیر سقف نداشته باشد. بنابراین ما «فی بیوت» را به همان ملحق می‌کنیم که فرمودند ما ملحق ایشان را متن قرار می‌دهیم. فی بیوت اذن الله یعنی بیوت انبیاء و اولیاء. مساجد را عطف می‌کنیم. یعنی به آن هدفی که حضرت رسیده از طریق دیگر وارد بشوید بیت بیوت انبیاء و اولیاء، متن آن هم تقریباً داخل است در بیوت.

سیوطی در تفسیر خودش نقل می‌کند هنگامی که این آیه نازل شد «سئل رجل عن رسول الله ما خاضع البيوت قال بیوت الانبياء. ثم قال ابوبکر اشیر الی بیت علی و فاطمه هل هذا منها؟ قال نعم من افاضلها». در بیت سقف لازم است.

«وَلَوْ لَا أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لَبُيُوتِهِمْ سُقُفًا مِنْ فِضَّةٍ وَمَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ» (1)

بنابراین در نتیجه با حضرت ایشان موافقیم بیت، بیت انبیاء و اولیاء است. مساجد هم تعلیلاً در این آیه داخل است. این یک تفسیر، آن هم تفسیری که حضرتشان فرمودند.

ان شاء الله هر دو برای خدا عرض ارادت می‌کنیم. عرائض تمام است. کوتاه کردم تا وقت عزیزان نگیرم. حضرت آقای ابراهیمی در میان تذکرات یک تذکری را اجمالاً فرمودند. مساجد را ما به صورت سالن نسازیم. راجع به تشیع گفتند آقا تهران آمدیم مسجد نیافتیم.

مساجد در این جا همه گنبد و بارگاه دارند. همیشه آنها مساجد را از آن طریق می‌شناسند.

مساجد روی تپه های بلند ساخته می‌شود. ان شاء الله منبعده سیاست مسجده سازی این باشد که هر مسجد دارای گلدسته و گنبد در یک نقطه بلند برای همگان چشمگیر باشد. آرزو برای جوانان که هیچ برای پیرانی مثل من هم عیب نیست.

والسلام علیکم ورحمه الله وبرکاته.

ص: 29

بسم الله الرحمن الرحيم قال الله تبارك وتعالى في كتابه:

«فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ». (1)

خدمت اعزه و سروران و علما و ائمه محترم جماعات ریاست محترم جمهور حضرت آیت الله العظمی سبحانی که از افتخارات حوزه های علمیه بودند و هستند، ایام و اعیاد شعبانیه و همچنین هفته گرامی داشت جهانی مساجد را تبریک عرض می کنم و تشکر و امتنان دارم از همه اعزه و سروران به ویژه ریاست محترم جمهور که با همه تنگی وقت لطف و محبت کردند و در مجلس ما شرکت فرمودند و حضرت آیت الله سبحانی که به زحمت افتادند و از قم تشریف آوردند، تشکر و امتنان دارم.

فضیلت و جایگاه مسجد من در رابطه با و عظمت مسجد همین مقدار اشاره می کنم که 28 آیه در قرآن در رابطه با مسجد

ص: 31

1- . نور: 34 .

است. 70 باب حدیث در وسائل الشیعه شیخ حر عاملی قدس سره در رابطه با عظمت و جایگاه مساجد است. و فکر می‌کنم بزرگان و علما با عنایتی که به قرآن و حدیث دارند به نحو مبسوطی مراجعاتی هم به آیات و روایات داشتند و باز هم خواهند داشت. در خصوص همین آیه ای که خواندم، مرحوم شیخ طوسی قدس سره می‌فرمایند مکانا و مرحوم علامه طباطبایی قدس سره می‌فرمایند منزله و قدرا که جمع هر دو سخن به این است که هم مکانا و بناها و هم قدرا و منزله خداوند برای مسجد عظمی قائل شده که برای مکان های دیگر قائل نشده و صراحت آیه هم در رابطه با مساجد است و هم بیوت ائمه علیهم السلام هم طبق روایات ما منهم. اما صراحت آیه مربوط به مساجد است و بیوت الائمه حدیثا و تاویلاً جزء این عظمت و جایگاه است. و در حدیث هم به یک حدیث اشاره می‌کنم و عرضم را جمع می‌کنم. و آن حدیث معروفی است که باز در وسائل و در مستدرک نقل شده که رسول خدا فرمودند:

ص: 32

«مَنْ أَحَبَّ اللَّهَ فَلْيُحِبِّي وَمَنْ أَحَبَّنِي فَلْيُحِبِّ عِزَّتِي إِنَّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللَّهِ وَعِزَّتِي وَمَنْ أَحَبَّ عِزَّتِي فَلْيُحِبِّ الْقُرْآنَ وَمَنْ أَحَبَّ الْقُرْآنَ فَلْيُحِبِّ الْمَسَاجِدَ».(1)

از نظر حدیث فکر می‌کنم زیباترین حدیث در رابطه با مسجد همین حدیث شریف است که:

«هر کسی خدا را دوست دارد بایستی پیامبر را دوست داشته باشد. و هر کسی پیامبر را دوست دارد باید عترت را دوست داشته باشد و هر کس عترت را دوست داشت بایستی قرآن را دوست داشته باشد و هر کس قرآن را دوست داشت بایستی مساجد را دوست داشته باشد».

این که حب مسجد در ردیف حب خدا، رسول خدا، عترت و قرآن است، دلیل بر این است که نقش مسجد نقش خدا و پیامبر و عترت و قرآن است. یعنی همان نقشی که قرآن و عترت و آن بزرگواران دارند، در رابطه با مساجد هم این نقش وجود دارد.

گزارش عملکرد مرکز رسیدگی به امور مساجد من صرفاً یک گزارش فشرده‌ای را خدمت اعزه عرض می‌کنم که مرکز رسیدگی به امور مساجد چه کارهایی را انجام داده است.

1_ فعالیت‌های عبادی اولین اقدام مرکز اقدام به برگزاری نماز در مساجد بوده که بحمدلله امروز در مساجدمان شاهد برگزاری پنج وقت نماز جماعت هستیم. اقامه نماز صبح در روز اولی که وارد شدیم پنج درصد بود امروز قریب به چهل درصد مساجدمان در استان تهران اقامه نماز جماعت صبح دارند.

ص: 33

برای این که نمازهای صبح مورد توجه قرار بگیرد برنامه ها و تشویق هایی برای امام جماعت و خدام محترمی که در مساجد تلاش می کنند از سال گذشته برنامه ریزی شد که بسیار اثرگذار در ازدیاد برگزاری نمازهای صبح بود.

2_ فعالیت های پژوهشی و آموزشی تأسیس دفتر مطالعات و تحقیقات در قم با مسئولیت جناب آقای محسن غرویان.

الف) واحد پژوهش: که تحقیقات بنیادی و راهبردی و کاربردی بحمدلله به درستی انجام می دهد با تعدادی از محققین که انجام وظیفه می کنند.

واحد آموزش: مرکز آموزش های تخصصی در قم ایجاد شده که دوره های فشردهای برای ائمه جماعات برگزار می کنند. در هر دوره 80 نفر شرکت می کنند و هر دورهای که به پایان رسید. بنابراین است که با یکی از مراجع بزرگوار و شخصیت های علمی حوزه هم ملاقاتی داشته باشند.

3_ فعالیت های فرهنگی برگزاری جشنواره ائمه جماعات اهل قلم: که هم شناسایی شدند و هم زندگی نامه آنها و آثار آنها، به صورت کتابی چاپ شده که امیدواریم بتوانیم این جمع اثرگذار را حمایت و پشتیبانی کنیم که بتوانند آثارشان را در اختیار جامعه قرار بدهند.

برگزاری جشنواره شهیدان از ائمه جماعات: که به صورت کتابی زندگی نامه آنها چاپ شده که کار بسیار ارزشمندی بود.

برگزاری اردوهای مختلف آموزشی و علمی در مشهد و در جاهای دیگر برای عزیزان.

برگزاری جشنواره فرزندان کارمندان مرکز که آثار ارزشمندی در روحیه فرزندان عزیزانی که در مرکز انجام وظیفه می کنند، داشت.

4_ فعالیت های مناسبی الف) در راس مناسبت هایی که مرکز برگزار کرده هفته گرامی داشت جهانی مساجد می باشد که ششمین سال است که برگزار می شود که در بعضی از سال ها ما میهمانان زیادی از خارج داشتیم منجمله سال سوم، ما میزبان امام جمعه و امام جماعت مسجدالاقصی و قدس بودیم و از حدود 20 کشور دیگر میهمان داشتیم که اجلاس بسیار باارزشی برگزار شد.

ب) برگزاری همایش توانمندی مساجد که به صورت خوبی برگزار شد. کارهایی که مسجدی ها در زمان جنگ کرده بودند همه به نمایش گذاشته شد. کارهایی که الان در مساجد دارند.

ج) سالگرد انقلاب اسلامی با شکوه برگزار شده است. همواره 22 بهمن یکی از صحنه های خوبی بوده که ائمه جماعات و مومنین نمازگزار حضور بسیار چشمگیری در راهپیمایی های 22 بهمن داشتند.

ص: 35

د) سالگرد حضرت امام که حضور بسیار چشمگیر بوده.

ه) سالگرد روز قدس حضور عزیزان چشمگیر بوده.

و) برگزاری جلسات سنگینی برای 36 هزار شهید استان تهران که از خانواده های آنها تجلیل شد و مورد عنایت مؤمنین و ائمه محترم جماعات قرار گرفتند.

ز) دیدار با مراجع عظام در حوزه علمیه قم با اکثر مراجع با حضور بخشی از ائمه محترم جماعات ملاقات شد و ارتباط ما همچنان با مراجع محفوظ است بحمدلله والمنة نظرات شان را در کارها و برنامه های مان گنجانیده ایم.

ح) دیدار با ائمه جماعات شاخص استان تهران که کار ارزشمندی بود که از نظرات شان بهره لازم را بردیم. حضور در تمام صحنه های ملی و سیاسی که وجود روحانیت در آنجا تأثیرگذار بود از کارهایی بود که انجام شد.

ط) ما در همه انتخابات در حد بیان معیارها و ملاک ها، حضور چشمگیر و هدفمند داشتیم که معتقدیم اصول گرایی که امروز در جامعه جای خودش را باز کرده بیان ملاک ها و معیارهایش که از طرف مقام معظم رهبری به زبان این بزرگوار گفته شده، ائمه جماعات آن فرمایشات مقام معظم رهبری را عملاً به مردم منتقل کردند که این تفکر که امروز در جامعه جای خودش را بحمدلله والمنة باز کرده است.

5_ منشورات مرکز در بخش پژوهش، تألیفات مختلفی داشتیم که تا اینجا حدود 20 عنوان کتاب در رابطه با مسجد داریم که عبارتند از:

الف) کتب 1. فروغ مسجد (شش جلد) که مربوط می شود به هفته جهانی مساجد که نظرات مختلف، مقالات مختلف و اطلاعاتی که از هر طرف کسب شده این ها در مرکز به وسیله محققین تدوین شده و امروز در اختیار اعزه قرار گرفته است؛

2. کتاب نگاهی نوبه سیری در نهج البلاغه شهید مطهری (دو جلد) که شرحی را مرکز بر آن نوشت که کتاب ارزنده ای شد و آن کتاب ارزنده بود ولی مطلبی که یک ماه رمضان را پوشش بدهد نداشت و چون یک سال برنامه ای را در رابطه با سیری در نهج البلاغه قرار دادیم، دیدیم نیاز است بر مطالب افزوده بشود و شرحی نوشته شد در دو جلد که در اختیار ائمه جماعات قرار گرفت؛ 3. کتاب 110 سؤال پیرامون مسجد. بسیار کتاب ارزشمندی بود و مورد استقبال هم قرار گرفت؛ 4. فرهنگ مسجد؛ 5. مدیریت مسجد؛ 6. شهدای ائمه جماعات؛ 7. ائمه جماعات اهل قلم؛ 8. عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد؛ 9. مفاهیم قرآن؛ 10. سالنامه مسجد (دو جلد)؛ 11. زیرباران نماز؛ 12. 140 سؤال پیرامون مسجد؛ 13. مسجد در روایات و اخبار.

20 عنوان کتاب تا به حال مرکز چاپ کرده و در اختیار ائمه محترم جماعات قرار گرفته است.

ب) مجلات 4 مجله هم مسجد دارد: 1) مجله گلبانگ مسجد؛ 2) محراب نور؛ 3) مجله مسجد؛ 4) مجله فاطر.

ص: 37

6_ تشکل های جوانان در مساجد از دیگر فعالیت های مرکز تشکیل تشکل های جوانان در مساجد که امروز نقش ارزشمندی را ایفا می کنند که این کار را بیشتر خواهران مان انجام دادند. به نحو مطلوبی هم ساماندهی و سازمان دهی کردند و این تشکل الآن در مساجد پاسخگوست.

7_ نیروی انسانی در رابطه با نیروی انسانی که در رأس آنها ائمه جماعات حضور دارند کار ارزشمندی شده است. ائمه جماعات فعلی ما بلا استثناء گزینش می شوند و بدون گزینش هیچ امام جماعتی مشغول اقامه جماعت نمی شود. لذا هم ائمه جماعات، هم هیئات امناء نیز خدام همگی گزینش، آموزش، هدایت و نظارت تا حدودی هم حمایت می شوند.

8_ فعالیت های عمرانی در بعد ساختمانی تعداد زیادی مسجد در این دوره ساخته شد، تعداد زیادی تجهیز شد و تعداد زیادی تعمیر شد؛ بخشی با امکانات مرکز و بخشی هم از ارگان های دیگر کمک گرفتیم. به ویژه شهرداری که نقش بسیار خوبی در رابطه با تجهیز و تعمیر مساجد انجام داد.

9_ اصلاح ذات البین ایجاد شوراهای حل اختلاف در مساجد که الآن حدود 1000 شورای حل اختلاف در استان تهران مشغول فعالیتند و اصلاح ذات البین انجام می دهند که کار بسیار ارزشمندی با همکاری قوه قضائیه صورت گرفت.

10 _ سند چشم انداز تدوین سند چشم انداز 20 ساله مساجد که کار سنگینی بود اما با توجه به همکاری علما و بزرگان و دانشمندانی که از طریق فراخوان مقاله ها، با مرکز مرتبط شدند در رابطه با چشم انداز کار علمی واقعی صورت گرفت و اعتقادمان این است که این چشم انداز می تواند آینده مساجد را ان شاءالله متحول کند. و این سند به جناب آقای دکتر احمدی نژاد هم تقدیم شد که اگر مورد عنایت قرار گیرد ما معتقدیم کارآمد است و می تواند آینده مساجد را سامان بدهد ان شاءالله .

11 _ تشکیل فراکسیون مساجد تشکیل فراکسیون مساجد در مجلس شورای اسلامی که به شدت مورد توجه قرار گرفت. و خیلی از نمایندگان عضویت این فراکسیون را پذیرفتند و فراکسیون شکل گرفته و مشغول کار است و ما امیدواریم الان اگر لایحه ای از ناحیه ریاست محترم جمهور و دولت بیاید قطعا در مسجد حمایت می شود که برای مساجد یک اقدام جهت دهنده و ساختاری برای همیشه ان شاءالله بشود و مشکلات مساجد حل گردد.

12 _ تشکیل جامعه خیرین مسجدساز همه کارهای این تشکل انجام شده و بخشی هم مشغول به کارند که یکی از این خیرین، تاکنون 80 مسجد ساخته و الان هم یک مسجدی را شروع کرده که خرید زمین آن مسجد بیش از 12 میلیارد تومان شده و شخص ایشان پرداخت کرده است و مشغول است که این مسجد را در بهترین نقطه تهران بسازد.

13 _ معاونت زنان فعالیت های چشمگیر معاونت زنان قابل تقدیر است که من همین جا باید از سرکار خانم زعفرانی

و همکاران شان تشکر کنم که کار بزرگی را انجام دادند. 1100 مسجد الآن تحت پوشش آنان است و حقیقتاً به درستی اداره می شود و شرط رفتن سر کلاس یا مبلغه بودن این است؛ که یک دور آثار شهید مطهری را خوانده باشند و از او امتحان گرفته می شود و بعد می تواند سر کلاس ها حاضر شود لذا خانم های فاضله و دانشمندی در مساجد مشغول کارند که کار بسیار ارزشمندی را سامان دادند.

14 _ ایجاد کتابخانه تخصصی مساجد در قم.

15 _ تعامل با مبلغین و وعاظ تهران و همچنین دفتر تبلیغات.

16 _ کمک به مساجد مناطق محروم.

17 _ توزیع منشورات مرکز بین مساجد.

18 _ برگزاری اعتکاف مهیا کردن مساجد برای مناسک اعتکاف که ما امسال 25 درصد جمعیت بیشتری در رابطه با اعتکاف در مساجد داشتیم و 330 مسجد در استان تهران تحت مدیریت مرکز کاملاً آماده سازی شده که مراسم اعتکاف به درستی انجام بگیرد و بحمدلله والمنة انجام گرفت که قریب 80 هزار معتکف امسال در استان تهران در مساجد ما شرکت داشتند. که من خدا را سپاسگزارم.

سخن پایانی من به جناب آقای دکتر احمدی نژاد این جمله را عرض می کنم، مقام معظم رهبری فرمودند دولت جناب آقای دکتر احمدی نژاد فرصتی است برای متدینین و ما به عنوان مساجد و علما، یعنی کسانی که محوریت دین داران را تشکیل می دهند تقاضا مندیم که با دید وسیعی که دارید

ص: 40

مساجد و حوزه دین را مورد توجه و عنایت ویژه خود قرار دهید. شما هم این دیدها را بحمدلله والمنه دارید این فرصت تا از دست نرفته اقدامی بشود که این نهادهای دینی نهادینه بشود و کارها و فعالیت های آنها ماندگار بشود. باز هم من تشکر می کنم از جناب آقای دکتر احمدی نژاد که در محفل ما شرکت کردند و ما از محضرشان استفاده خواهیم کرد و همچنین از وجود حضرت آیت الله سبحانی تشکر می کنیم از حاج آقای تقوی و حاج آقای جلالی خمینی هم تشکر می کنیم که در محفل حضور پیدا کردند و از سایر عزیزان و جناب آقای کردان وزیر محترم کشور که در خدمت شان هستیم تشکر و امتنان دارم.

و آخر دعوانا عن الحمد لله رب العالمین والسلام علیکم ورحمه الله وبرکاته.

بسم الله الرحمن الرحيم اللهم عجل لوليک الفرج... خدا را سپاسگزارم این توفیق را عنایت کرد تا در جمع شما عزیزان و در مراسم تکریم مسجد و جایگاه مسجد، لحظاتی را حضور پیدا کنم و از محضر شما بهره ببرم.

از محضر آیت الله سبحانی که از برجستگان علم و فقاہت و حوزه و ارزش های دینی ما هستند، استفاده کردیم. می خواهم یک جمله را به محضر ایشان جسارت کنم. مرجعیت گرچه بار ایشان را سنگین تر کرد، اما چیزی بر ارزش های وجودی این شخصیت اضافه نکرد. کاری که ایشان در معارف اسلامی کردند، بسیار بسیار ارزشمند است. اگر ایشان هیچ کاری جز تدوین مستند و قوی و پرجاذبه زندگی پیامبر گرامی اسلام نمی کردند، همین کافی بود که ایشان را در صدر برجستگان ما قرار بدهد. کاری که هنوز بعد از ده ها سال، برای همه اقشار بسیار متین و پرجاذبه است. بنده اولین باری که این کتاب را خواندم، دوره دبیرستان بود. تا به حال این کتاب را 4 بار، خوانده ام اما همچنان برایم جاذبه دارد. اصل موضوع آن، که پرجاذبه ترین موضوع عالم هستی است، وجود نازنین پیامبر گرامی اسلام است. اما نوع نگاه و تدوین و نگارش بسیار پرجاذبه است.

می‌خواهم چند مطلب را خدمت شما عرض کنم، البته طبق معمول این تذکر را بدهم که صحبت در جمع علما برای ما به منزله درس پسدادن است. بحث اول به طور طبیعی درباره مسجد است:

مبحث اول: مساجد نقش مسجد در تربیت هنوز به نظرم نقش و جایگاه مسجد نه تنها برای عموم، بلکه برای خواص هم ناشناخته است. اصلاً نوع زندگی در اسلام بر پایه یک جامعه سعادت‌مند سازماندهی شده است. جامعه، ارتباطات اجتماعی، سلسله مراتب تربیت و حضور آحاد جامعه در فعالیت‌های اجتماعی در اندیشه اسلامی با چیزی که امروز در دنیا رایج است؛ به طور اساسی متفاوت است.

ص: 44

نقش مسجد چه در تربیت انسان ها و چه در برقراری ارتباط بین انسان و خدا، خواه در ارتباطات اجتماعی و خواه در حوزه نظارت عمومی و چه در پیشبرد آرمان های الهی، یک نقش بی بدیل است. هیچ سازمان، تشکل و پایگاهی در دنیا و در مقاطع و سیستم های اجتماعی گوناگون مثل مسجد وجود ندارد.

مسجد پایگاهی است که همه امور انسان در آنجا می تواند سازماندهی و مدیریت شود. خوشبختانه در انقلاب اسلامی همانطور که همه چیز از نو تعریف و زنده شد، مسجد هم دارد نقش خودش را پیدا می کند، اما هنوز فاصله ما با بخش حقیقی مسجد، خیلی زیاد است. البته باید به این نکته عنایت داشت، زمانی جامعه می تواند سعادت مند باشد و مدیریت های جامعه بر روش و ارزش های اسلامی حرکت کند که مساجد نقش خودشان را به طور دقیق ایفا کنند و زمانی مساجد می توانند نقش شان را به خوبی ایفا کنند که مدیریت ها هم به روش اسلامی باشد. اگر دانشگاه ما، اقتصاد ما، فرهنگ ما، علوم اجتماعی ما، عمران و آبادی ما، قانونگذاری ما در فضای غیر مرتبط با ارزش ها و روش های اسلامی شکل بگیرد موفق نخواهند بود و قطعاً به جایی نخواهد برد. اما این هم مانع از ایفای نقش صحیح مساجد خواهد شد. نمی خواهیم بحث را طولانی کنم، همین مقدار کفایت می کند. ما در سیاست های برنامه پنجم سازندگی، چند مطلب جدید را اضافه کردیم. علم و اقتصاد و سیاست خارجی و داخلی همه این ها سرچایش. 5_ 4 مطلب دیگر را هم اضافه کردیم.

مسجد و خانواده در طول 5 سال ما باید به اساس و پایه هایی از نظام اجتماعی توجه کنیم که ریشه همه مسائل اجتماعی اند. اگر آنجا خوب شکل بگیرد، بقیه امور هم سامان داده می شود. خیلی روشن است که اگر یک خانواده کارکرد خودش را نداشته باشد، امکان ندارد جامعه به سعادت برسد. کسی که در خانواده تربیت نشود، بعداً با پلیس و پاسبان و قانون تربیت نمی شود، اگر هم بشود، با صرف صدها برابر هزینه. این دو مطلب را در متن سیاست ها آوردیم:

2_ مسجد که در طول 5 سال اولاً باید به خانواده برسیم و ثانياً به مساجد.

مساجد باید آباد باشند و بتوانند مأموریت های انقلاب خودشان را ایفا کنند، البته چیزهای دیگر را هم آوردیم؛ مانند روزی حلال. من به شما عرض می کنم ما برای اولین بار گفتیم در اقتصاد یک حرفی در اسلام هست به نام روزی حلال. این را باید فرهنگش کنیم. اگر حلش کردیم بسیاری از این زد و بندها و اجحاف ها از بین خواهد رفت.

عامل دیگری که روح همه فعالیت هاست عامل انتظار است. انتظار مهدوی، این روح همه عالم است. این را هم ما به عنوان یک پایه و اساس کار در 5 ساله بعدی آوردیم. امیدواریم که مراحلش را به طور کامل طی کند و ما در 5 سال آینده بتوانیم یک توجه ویژه‌ای به مساجد داشته باشیم. البته در همین دو، سه سال آن مقداری که ممکن بوده، تلاش شده.

من نمی خواهم عدد و رقم بگویم. اما اگر با قبل مقایسه کنیم، ده برابر است. ما منتی بر کسی نداریم؛ چون ما خودمان را بدهکار می دانیم.

مسجد اگر آباد و پرجاذبه و فعال و اثرگذار باشد نه تنها خیلی از هزینه های مادی و سیاسی جامعه کم می شود، بلکه سرعت رشد جامعه چند برابر می شود. ما الآن برای بعضی از کارها کلی هزینه می کنیم که یک نقیص های را جبران کنیم. اگر مسجد در جای خود نقشش درست ایفا بشود اصلاً آن نقیصه به وجود نمی آید، بلکه توسط خود مسجد رفع می شود. این جمله به عنوان نگاه دولت به پایگاه و جایگاه مسجد و کارهایی که باید در مسجد انجام بشود، است.

مدیریت مسجد طبیعی است که مدیر، گرداننده و هدایت کننده مجموعه فعالیت های مسجد، عالم و روحانی است که در مرکز مسجد قرار می گیرد و همه امور مسجد باید به فرماندهی و هدایت روحانی مسجد ختم شود. او باید مسائل محله و مسائل شهر و سلسله مراتب. مسائل تربیتی محله، مسائل اجتماعی محله. مسائل فکری و سیاسی محله را مدیریت کند. نظام اسلامی با سیستم

تشکل و تحزب غربی برپا نمی شود و جلو نمی رود. اصلاً سازماندهی سیاسی و اجتماعی اسلام همین مساجد است، این سازماندهی است. سازماندهی بسیار مترقی، مردمی ترین شکل سازماندهی در عالم، که هر کس وارد مسجد شد می تواند عضو این تشکل و سازمان بشود. و هر کس وارد این فعالیت ها شد، می شود عضو فعال. شما در مسجد برای کسی محدودیتی ندارید. نمی گوید تو بیا و تو نیا. «وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ» (1)

همه می توانند بیایند.

وقتی یک مسیحی می گوید می خواهم بیایم در مسجد با تو صحبت بکنم، سؤال دارم، شما نمی توانید بگویید نیا، یک جایی را قرار می دهید می آید آنجا، حرفش را می زند و پاسخ می دهید و رسیدگی می کنید. حتی اگر دست نیازی به سمت شما دراز کرد، خیلی وقت ها شما نمی پرسید که تو مسلمان و یا مسیحی هستی. همین که یک انسانی مراجعه کرده شما کارش را راه می اندازی، زیباتر از این و مردمی تر از این و پایدارتر از این و ریشه دارتر از این سازماندهی در طول تاریخ، نه تعریف شده و نه به وجود آمده است. و این را شما باید حفظ کنید.

امام قدس سره در یک جمله بسیار ساده فرمودند:

«مساجد بهترین سنگرها و جمعه و جماعات مناسب ترین میدان تشکل و بیان مصالح مسلمین می باشند» (2).

یعنی شما هر چیزی که می خواهید می توانید از جایگاه و پایگاه مساجد بیرون بیاورید.

من در محضر شما دو مطلب دیگر را هم عرض بکنم. در واقع درس پس بدهم:

مبحث دوم: هدف گرایی و آرمان طلبی مطلب دوم من درباره مأموریت های امروز ماست. من اصرار دارم این را تکرار و تأکید کنم، شما می دانید آن چیزی که به زندگی انسان و به فعالیت های انسان روح می بخشد و اثر می بخشد

ص: 47

1- . جن: 18 .

2- . صحیفه امام: ج 20 ، ص 338 . «مساجد را بروید پر کنید. سنگر است این جا. سنگرها را باید پر کرد» صحیفه امام: ج 12 ، ص 393 .

آن نقطه نهایی است که ما در زندگی و در فعالیت‌ها مدنظر قرار می‌دهیم. کسی که در زندگی هیچ آرمان و هیچ قله‌ای را هدف قرار نمی‌دهد و در یک دایره بسته‌ای می‌چرخد، محال است بتواند اثر ماندگاری در محیط اجتماعی از خود به جا بگذارد. اصلاً نشدنی است.

همه انبیا و اولیا، همه ائمه و همه بزرگان در طول تاریخ آمدند دست بشر را بگیرند و به سمت آن قله که هدف خلقت است هدایت و دل و چشم انسان را معطوف به آن قله کنند. اگر این را برداریم از زندگی انبیا چیزی باقی نمی‌ماند. معنا ندارد پیامبری بیاید و چندسالی را زحمت بکشد و در یک جایی کارهایی بکند و بعدش هم تعطیل. مگر این که بپذیریم کار پیامبر حرکت دادن بشر در یک مسیر نورانی به سمت یک قله روشن است. و الا کارها اتر است. آن قله را شما می‌شناسید.

همه این جهان خلق شده است برای انسان و انسان خلق شده است برای خدا.

برای رسیدن به خدا، خود خدا راه را قرار داده است. انسان را موظف کرده تا با تکیه بر عقل و حجت خدا و خلیفه الله یک مسیر پریچ و خم و طولانی را طی کند تا به اوج برسد. برای رسیدن و طی این مسیر باید چند عامل کنار هم قرار بگیرد. فرموده اند:

اول ایمان به خداست. اگر ایمان به خدا نباشد بقیه مسائل دیگر مفهومی ندارد.

دوم تصمیم به حرکت است.

سوم اتصال به راه بر و هدایت‌گر و امام است.

اصلاً بدون وجود امام هستی مفهومی ندارد. همه عالم خلق شده است برای این که روزی امام بر جهان حاکم شود؛ یعنی همه خوبی‌ها و زیبایی‌ها حاکم بشود؛ یعنی همه اسمای الهی در زندگی مردم به واسطه وجود امام که تجلی کامل اسماء الهی است، جاری شود. و الا این دنیا به درد چه می‌خورد؟

مبحث سوم: حضور و مدیریت امام معصوم علیه السلام امام شناسی من می خواهم اینجا یک جمله ای را خدمت شما عرض کنم، اول هم عرض کردم که شما استاد این بحث ها هستید و من درس پس می دهم. اعتقاد ما این است که خدای متعال عالم را به واسطه وجود امام اداره می کند. بنده در جمع علمای شیعه و سنی، بحث امامت را مطرح کردم و بعد آنجا گفتند آقا اینجا این ها را نگویند. گفتیم چرا نگویند! چه باید بگوئیم؟ چه کسی می گوید اعتقاد به مدیریت امام شرک است. خدا، امام را واسطه فیض قرار داده است. یعنی هر چه در عالم وجود دارد به واسطه وجود امام است. به خاطر امام، خدا همه جهان را خلق کرده است. همین که امروز ما زنده ایم، اول فیض خود وجود است که واسطه اش امام است. زیارت جامعه را که می خوانیم، برای مردم حتما تفسیر می کنید چه خبر است؟ بعضی از این حرف ها را نمی شود بزنید. هنوز خیلی ها ظرفیت ندارند؛ یعنی امام شناخته نشده است. اگر امام شناخته بشود، خدا شناخته

خواهد شد. برای این که امام تجلی است. اگر می خواهیم خدا، راه و قله را بشناسیم باید امام را بشناسیم؛ چون امام هم قله و هم راه است و هم راه بر.

اصلاً انبیای الهی جز دعوت به امامت کاری نداشتند. چه کار می کردند؟ همه تزکیه و تعلیم برای این بود که آدم ها متصل به امام بشوند. کسی که متصل به امام شد راه را رفته و در صراط مستقیم قرار گرفته است؛ «انتم الصراط».

یک جمله دیگر بگوییم: در زیارت جامعه داریم که آسمان و زمین پر است از وجود امام؛ یعنی هیچ وقت عالم خالی از امام نیست. امام، عالم را اداره می کند. یک جایی من این را عرض کردم، بعضی ها به قیمت برنج و چه و چه وصلش کردند. این ها که ضعف امثال بنده و مدیریت های سطوح پایین است. مدیریت امام واسطه فیض است. این است مدیریت امام، این که بشر نیمه وحشی و قبیله ای چند هزار سال قبل را به جایی رسانده است که امروز صحبت از حکومت جهانی می کند. ببینید بشریت از کجا تربیت شده و به اینجا رسیده است. اصلاً فلسفه انتظار، فلسفه حیات و طریق و فلسفه سعادت، مجاهدت مستمر در راه خداست. امام قدس سره فرمودند:

«انتظار فرج، انتظار قدرت اسلام است» (1).

باید هر کس به قدر وسع خود تلاش کند که [این امر] حاکم بشود. البته عنایت دارید همواره در کنار امواج حقیقت، امواج شیطانی هم هست. هرگاه فضای جامعه به سمت معنویت، خداپاکی و به سمت امام حرکت می کند، سودجویی ها و شیطنت ها هم شروع می شود. باز بگذارید جسارت کنم.

به نظرم هیچ جا شیطان به اندازه جایی که عشق امام، یاد امام، توجه به امام در آنجا هست، عصبانی نمی شود؛ برای این که هر جا که امام بیاید شیطان نابود می شود. هردلی که پر شد از عشق به امام؛ یعنی خالی شده از شیطان. اصلاً همهی تلاش شیطان از روز اول این بوده که نگذارد مردم به سمت امام حرکت کنند. حتی آنجایی که به گناهان شخصی و چه و چه وسوسه می کند. همه آنها را ابزاری می داند برای این که انسان را از امام دور کند؛ چون اگر انسان به امام متصل شد،

ص: 50

جایی برای شیطان نیست. شیطان می داند که وقتی امام حاکم بشود، روز مرگش است. بنابراین وقتی که فضای کشور، فضای مهدوی بشود، شیاطین هم حرکت می کنند. دکان و دستک درست می کنند. بازی درست می کنند. شخصی در کرج عده ای را به بیابان می برد، آنجا سجادهای پهن می کند و می گوید؛ امام الآن دارد نماز می خواند و من هم امام را می بینم و شما هم اقتدا کنید. یا کس دیگری دکان باز کرده، پول می گیرد و می گوید من چنین و چنان می کنم البته این ها کارهای خیلی سخیفی است. رهبری عزیز هم تذکر دادند که این ها باید برچیده شود و به فضل الهی خواهد شد.

شما ببینید آثار برجسته ای که در فقه، در معارف، در کلام، در فلسفه، حتی در تاریخ، در هنر سازنده و ماندگار است همه یک جوری مورد لطف است. حتی بعضی از اشعار و مرثیه های ماندگار، این ها مورد لطف بوده و الا چیزی اتفاق نمی افتد. اگر عنایت امام نباشد یک لبخند محبت بر کسی نمی آید. این عشق آدم به فرزند از کجا آمده است؟ از وجود امام است و این بزرگترین سرمایه ای است که خدای متعال به بشر عنایت فرموده است.

نیاز بشریت به الگوی انسان کامل من می خواهم بشارتی به شما بدهم عزیزان من! به فضل الهی شرایط جهان به سرعت به سمتی می رود که ملت ها و مردم مناطق گوناگون پناهگاهی جز امام پیدا نکنند. به سرعت جلو می رود. خیلی عجیب است با سرعت روزافزون توجه به خدا، نیاز به یک انسان صالح کامل که بیاید امور جهان را اداره بکند، دارد در ذهن و اندیشه انسان ها رسوخ می کند.

ما وقتی که در مجامع گوناگون مطرح می کنیم، به سرعت استقبال می شود. ما رفته بودیم یک کشور آسیایی که دو درصدشان مسلمان و یکی _ دو درصد هم مسیحی و بقیه هندو و بودایی اند. یک جلسه ای گذاشتند 400 _ 500 نفر از رهبران مذهبی شان را دعوت کردند.

تمام روحانیون بودایی، هندو و مسلمان و مسیحی آمده بودند. یکی از آنها به عنوان خیرمقدم سخنرانی کرد. 7 تا 10 دقیقه درباره ملت ایران و انقلاب ایران و جمهوری اسلامی

به زیبایی و نیکی صحبت کرد و می گفت: ایران کانون همه آرمان های ماست. کانون عقیدتی است. در دل ماست.

بعد هم ده دقیقه _ یک ربع من صحبت کردم در مورد همین حرف هایی که معمولاً علیه مستکبرین میزنم و این که باید دین، خداپرستی، انسان کامل موعود انبیاء حاکم شود. این ها اصلاً برای تأیید حرف های من فریاد می زدند. آدم 90 ساله بودایی گریه می کرد و می گفت این حرف های دل ماست. این ها آرزوهای ماست. گفتم خب. همه این جملات از اسلام است.

در همین کشورهای اطراف ما که بعضی از آنها سنگین ترین تعصبات را علیه اندیشه های امامت و ولایت ترویج می کنند، بروید در بین مردم، ببینید چه خبر است. حب اهل بیت و عشق به اهل بیت علیهم السلام با سرعت نور گسترش پیدا می کند. این ها بشارت است. یک رودخانه عظیم در هستی جاری است. باید خودمان را به این آب زلال بسپاریم با همه وجود در خدمت خدا و در خدمت دستورات الهی این راه نجات بخش باشیم.

مبحث چهارم: صهیونیست ها شیاطین روی زمین یک مطلب دیگر هم خدمت شما عرض بکنم. در طول تاریخ همیشه بشر گرفتار شیاطین انس و جن بوده است. در هر دوره ای فاسدها زیر یک پرچم علیه خداپرستی و پاکی و عدالت مجتمع می شدند و علیه گرایش به حجت خدا و پیامبران، کاری را طراحی می کردند. این ها ام الفساد است و پرچم فساد در این دوره در دست خیلی هاست، اما آن ستون فقرات شان عبارت است از صهیونیست. صهیونیست پیچیده ترین طراحی سیاسی و فرهنگی و اجتماعی است که تا به حال اتفاق افتاده است.

افسانه هولوکاست وقتی ماجرای هولوکاست مطرح شد، شما دیدید که چه جیغ هایی کشیده شد و چه فریادهایی زدند. تا به حال چند بار حکم قتل را صادر کردند. یک استاد دانشگاه آمریکایی، مقاله ای نوشته

بود و اهمیت موضوع را برای صهیونیست ها و نظام مادی غرب تحلیل کرده بود. آنجا گفته بود که ما تمام امور قدسی را از بین بردیم. خدا را، پیامبران را، پاکی را، صداقت را، عدالت را، ایمان را، همه امور قدسی را زیر پا گذاشتیم. تنها یک امر قدسی برای خودمان نگاه داشته بودیم که محور اتصال تمام حکومت های غربی بود؛ آن هم موضوع رژیم صهیونیستی بر پایه ماجرای هولوکاست بود.

او گفته بود که جمهوری اسلامی ایران هوشمندانه، تنها امر قدسی باقی مانده در نظامات غربی را هدف قرار داد و فرو ریخت. او می گوید ما دیگر فرو خواهیم ریخت؛ چون هیچ امر قدسی که ما را به هم متصل کند، وجود ندارد. نه این که وجود ندارد، بلکه در فهم و تفاهم مشترک ما وجود ندارد. این که می بینید با تمام وجود دفاع می کنند به خاطر این است که از وجود خودشان دفاع می کنند.

حالا مگر کل صهیونیست ها در دنیا چند نفرند؟ آنچه که ما برآورد کردیم حدود 2000 نفر کادر دارند که این ها آدم های به اصطلاح مدیرشان در بخش های گوناگون در اروپا و آمریکا و در خود منطقه اشغالی و در سایر کشورها هستند. از نویسندگان و طراح و برنامه ریز و جاسوس و... 7_8 هزار نفر هم عامل دارند. بین 30_40 هزار نفر هم منبع دارند؛ یعنی این ها را وادار به خبررسانی می کنند. برای این ها خبررسانی می کنند یا حرف های این ها را در جهان منتشر می کنند. اما آن قدر پیچیده عمل می کنند که به محض این که شما می گوید صهیونیست، تا می گوید صهیونیست ها باید نابود بشوند و محو بشوند تا جهان نجات پیدا بکند... جوری تبلیغ می کنند که انگار شما در مقابل جامعه جهانی ایستاده اید.

صهیونیست و هجمه علیه دین داری هر جا فساد است از سوی این هاست. سنگین ترین هجمه علیه اصل دین داری توسط این ها انجام می شود؛ چون این ها دینی ندارند. دروغ می گویند که ما یهودی هستیم. بزرگترین دروغ شان این است که می گویند ما یهودی هستیم. رهبران روحانیون یهود در آمریکا دو سه بار

با من ملاقات کردند، اسناد آوردند، آنها می خواستند برای من اثبات کنند که این ها دروغ می گویند، این ها یهودی نیستند، ریشه این ها بی دینی است. یک مشت دزد سرگردنه هستند.

فاسدند. جنگ هایی که بین این ها اتفاق می افتد. مستهجن ترین و مخرب ترین برنامه ها در شبکه های ارتباطی و کارهای ضد فرهنگی، کار این هاست. هر جا یک مؤسسه ای هست، ریشه یابی می کنید، می بینید یکی از این هاست. این هجمه هایی که علیه پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله وسلم در اروپا و غرب کردند، همه امور قدسی را زیر پا گذاشتند و بعد به سرزمین های دیگران مثل سرزمین اسلامی که اصل دین داری و اصل توحید و نبوت در آنجاست، هجوم بردند.

از آن موقعی هم که با طراحی بسیار پیچیده (در دوره های که مسلمان ها در خواب بودند. آغاز دوران خواب مسلمان ها بود) آمدند در قلب منطقه ما یک پایگاه درست کردند؛ از آن روز تا به حال، کارشان کشتار و تجاوز و ترور و تخریب و تفرقه افکنی است. جز این چیزی ندارند.

هر موقع می خواهید آنها را بزنید، می گویند همه مردم آمریکا با ما هستند. همه مردم اروپا با ما هستند. این هم جزء دروغ هایشان است. بیداری مردم جهان بر علیه اسرائیل همین امروز اگر در آمریکا یک رفندام آزادی برگزار بشود و بگویند مردم نظرتان را راجع به صهیونیست ها و رژیم صهیونیستی بدهید، قریب به اتفاق مردم خواهند گفت که این ها باید از صحنه روزگار محو شوند. یک مشت دروغ تحویل ملت ها دادند. الان ملت ها بیدار شده اند.

1 _ بیداری مردم اروپا استاد دانشگاه در ایتالیا (در کنفرانس خوارویار جهانی) به من گفت من 5 دقیقه از شما وقت می خواهم. برنامه های مان خیلی فشرده بود. گفتم منتظر باشید خبر می دهیم. 5 ساعت همراه کاروان ما آمد. بالاخره 9 شب 5 دقیقه وقت دادیم. آمد و خودش را معرفی کرد و گفت من استاد فلان دانشگاه هستم و رشته ام این است و دانشمند این رشته هستم. گفتم بسیار خوب مطلب تان را

بفرمایید. گفت؛ من آمدم دو سه جمله به شما بگویم. اولاً این حرف هایی که امروز جمهوری اسلامی می زند، حرف دل ماست و من تنها نیستم. ما در اروپا ارتباطاتی داریم، نشست هایی داریم، خودمان یک شبکه شده ایم. گفت؛ می خواهم به شما بگویم بیش از 70 درصد از مردم اروپا، همه این حرف ها را قبول دارند. سی درصد هم تحت تأثیر فشار تبلیغاتی صهیونیست ها هستند. شما اگر سفر کنید به کشورهای اروپایی، فرانسه، آلمان، ایتالیا و هلند، هر جا بروید. تا بگویید من ایرانی هستم، بلند می شوند، احترام می کنند و علیه صهیونیست ها حرف می زنند.

2 _ بیداری مردم آمریکای لاتین در آمریکا هم همین طور است. 60 سال است که دارند جنایت می کنند. چه بلایی سر فلسطینی ها آوردند و چه بلایی سر منطقه ما آوردند. چه بلایی سر دنیا آوردند. شما ببینید در آرژانتین این گروه صهیونیست سنگین ترین فشارها را به دولت آرژانتین می آورد و حتی آرژانتین را مجبور کرد، علیه ایران موضع بگیرد. در حالی که رئیس جمهور آرژانتین از آدم های انقلابی آمریکای جنوبی است. آنها به ما پیغام دادند که فشار به ما خیلی سنگین است. برای این که (صهیونیست ها) مراکز قدرت را دست خودشان گرفتند. اما در خود آرژانتین چه خبر است؟ در دانشگاه و در خیابان، مردم طرفدار ایران و ضد صهیونیست اند. این ها (صهیونیست ها) باید در دنیا منزوی و ان شاء الله محو شوند.

3 _ بیداری مردم کشورهای مسلمان در ترکیه یک گوش هاش نشان داده شد. من آنجا تحقیق کردم گفتند؛ اینجا یک آتشفشان در آستانه انفجار است. وقتی که ما رفتیم ترکیه، از قبل صهیونیست ها و ارباب شان (که همه یکی اند فرقی نمی کند). این ها اعلامیه دادند، فشار سنگین به دولت ترکیه، که برای چه فلانی (احمدی نژاد) را دعوت کردید. او گفته؛ که باید رژیم صهیونیستی محو بشود. برای چه دعوتش کردید؟ اگر این کار را بکنید اگر راجع به گاز توافق بکنید چه می کنیم چه می کنیم.

بعد هم عوامل شان را تهدید رسمی کردند. ما رفتیم در آنجا دولت به طور معقول، امنیت برقرار کرد. امنیتی که این ها برقرار کردند، سنگین تر از امنیتی که هنگام رفتن بنده به آمریکا برقرار شد، بود.

رسانه های آنجا (ترکیه) اکثر دست عوامل بیگانه است. طبیعی است، وقتی که یک رئیس جمهور به کشور می آید، امنیتش را برقرار می کنند، راه ها می بندند. گرچه وقتی ما وارد ترکیه شدیم، ما را از کمربندی بردند، تا مردم اذیت نشوند، اما در همان کمربندی هر جا پلیس یک حفاظی کشیده بود مردم پشتش جمع شده بودند. در پشت بام ها و جاهای دیگر، از پشت پنجره ها و... منتظر هیئت ایرانی بودند. ما رفتیم، یک دفعه رسانه ها تبلیغات فراوانی شروع کردند، که این سفر که دست آوردهای فراوانی نداشت. اتفاقاً دست آوردهای فراوانی داشت؛ در مورد گاز، یک توافق بسیار عالی کردیم. روی مسائل سیاسی منطقه و مسائل اقتصادی دو طرف توافق بسیار خوبی کردیم. ما قبلاً روابط مان در سال 4 میلیارد دلار بود. دو سال پیش گفتیم؛ این را به ده میلیارد برسانیم که الآن به ده میلیارد رسیده است. گفتیم ظرف 4 سال آینده، باید به 20 میلیارد در سال برسد. این توافقات مان بود. روی تولید برق و روی تولید نیروگاه و سدسازی و راه آهن، حمل و نقل، صنعت و تجارت، توافق های بسیار خوبی کردیم. گرچه آنها (صهیونیست ها) تبلیغات کردند که فلان نشد و فلان نشد. این ها تبلیغات علیه جمهوری اسلامی را شروع کردند، که احمدی نژاد می گوید: ما، مردمی هستیم. ببینید چقدر راه ها را بستند و مردم چقدر گرفتار شدند و وقت شان تلف شد. گزارش های نیم ساعت، نیم ساعت بهما می رسید. به ما گفتند این ها دارند تبلیغات سنگین می کنند. من گفتم ان شاءالله خدای متعال چاره خواهد کرد. در کنفرانس خبری که 5 شبکه مستقیم پخش می کرد من منتظر بودم یکی از این ها همین را بپرسد. خوشبختانه به لطف خدا یک نفر پرسید. گفت آقا شما می گوید مردمی هستید، این ها (ترکیه) راه ها را بستند و مردم اذیت شدند و گرفتار شدند.

راه بندان های سنگینی ایجاد شد. توریست ها اذیت شدند. همه مردم ناراحت اند و... گفتیم؛ بسیار خوب سؤال خوبی کردید. اما در ایران اصلاً این طوری نیست. ما رهبریمان جابجا می شود کسی متوجه نمی شود. بنده هم که هیچ وقت راهی را نمی بندم. معمولاً در بین مردم هستیم.

این جا هم ما علاقه داشتیم در بین مردم برویم. ما مردم ترکیه را دوست داریم. آنها هم ما را دوست دارند، با ما برادرند. اما دست ما نبود. دست دولت بوده. ما هم توصیه کردیم که آسان بگیرید. اما به نظرم دولت ترکیه از این تروریست های صهیونیست، یک مقداری نگرانی داشته که این قدر سختگیری کرده است. بعدش هم به نماز جمعه رفتیم.

بعضی از شما ممکن است به مسجد سلطان احمد رفته باشید. از درب رسمی پیشینی کردند داخل مسجد برویم. بچه هایی که همراهان بودند، گفتند؛ شما آن درب رسمی را پیشینی بکنید، اما یک دربی که مردم در آنجا هستند، ما از آنجا داخل برویم. برای این که هم تبلیغات خنثی بشود و هم در بین مردم نماز بخوانیم. ایشان هم پیشینی کرده بودند. یک ربع، بیست دقیقه قبل از این که ما برویم، چند نفر رفته بودند دم در ایستاده بودند. خبرنگارها فهمیدند.

150 _ 200 خبرنگار با دوربین آمده بودند. ما رفتیم در مسجد یک تلاطمی ایجاد شد و همه حرکت کردند به سمت آن نقطه ای که هیئت ایرانی نشسته بود. امام جماعت به سختی آمد و خواهش کردیم مردم نشستند. صحنه هایی را ما دیدیم.

بعدش هم که یک فریادهای الله اکبر و شعارهای انقلابی در مسجد طنین انداز شد جوانی که صف جلوتر از ما نشسته بود با چشم گریان برگشت و گفت فلانی (به زبان ترکی می گفت و ترجمه می شد). می گفت؛ شما ایرانی ها پیش خدا روسفیدید. می توانید به خدا نگاه کنید، ولی ما نمی توانیم. گفتم: چرا؟ می گفت علتش این است که شما با صهیونیست ها رابطه ندارید ولی ما رابطه داریم.

از مسجد آمدیم بیرون، تجمع شده بود. من می خواستم خنثی بکنم، گفتم؛ مردم با ایران و علیه صهیونیست ها هستند پشت مسجد، یک میدان است. دوستانی که رفتند، دیدند میدان بزرگی است. دیدم آن طرف میدان، جمعیت ایستاده و ابراز احساسات می کند. من به سمت آنها حرکت کردم. تا به سمت آنها رفتیم، شروع کردند به شعار دادن که اسرائیل محو است و آمریکا محو است. یعنی همین مرگ بر... (این قدر نجس اند که نمی خواهم اسم شان را ببرم). من دیدم این جا یک تظاهراتی شروع شده، ولی هنوز کافی نیست. باید یک درسی به این ها داده بشود که این ها قشنگ دوزاری شان تا ته بیفتند. افتاده ولی قشنگ هضمش کنند. به آن پلیسی که آنجا

بود گفتم فلاخی حرکت کنیم، هر جایی که پلیس راه را بسته بود و تجمعی از مردم هست من می خواهم، پیاده شوم و از مردم عذرخواهی کنم.

دو کیلومتر رفتیم دیدیم یک میدانی است. دیدیم جمعیت خیلی خوبی ایستاده اند. هم از اهالی خود ترکیه هستند و هم از توریست هایی که (به ترکیه) آمده اند. با انواع سر و وضع، همه مدل، از زانتیا و سمند همه مدل، همه تیپ ها بودند. نگه داشتیم و از ماشین پیاده شدیم. این ها هیجان زده، شروع کردند، شعار دادند. همان شعارها: الله اکبر، آمریکا محو است و اسرائیل محو است. یک مقداری به این ها عرض ادب کردیم. یک دفعه از یکی _ دو کیلومتر پایین تر یک جمعیت کثیری صف پلیس را شکسته و به سرعت به سمت ما آمدند.

یک لحظه در ذهنم آمد که این جمعیت هیجان زده، اگر به هم پیوندند، یک راهپیمایی راه می افتد و سازماندهی ندارد، ممکن است مردم آسیب ببینند. گفتم سوار شوید برویم. ریختند دور ماشین، شعار می دادند، فریاد می کشیدند، به ماشین دست می کشیدند. سلام می فرستادند. عرض ارادت به ملت ایران و رهبری و انقلاب. مثل ایران. بعدش هم در طول مسیر آمده بودند بالای پشتبام ها، کف می زدند، شعار می دادند. یک صحنه خیلی عجیب بود.

من یاد آن کلام امام قدس سره افتادم که فرمودند:

«مسلمان ها حرکت کنند و راهپیمایی کنند، بروند این صهیونیست ها را از صحنه روزگار محو کنند.»

آنجا دیدم این خواسته امام یواش یواش دارد، زمینه اش فراهم می شود. که اگر یک روزی پرچمی بلند شود که حرکت کنیم، آن وقت سیل جمعیت به راه خواهد افتاد.

4 _ صهیونیست و انزوای جهانی البته یک زرنگی هایی دارند. خیلی زرنگی ها... شیطان است دیگر. خیلی پیچیدگی دارد. در حالی که منزوی ترین گروه در دنیا هستند، دیگران را منزوی می کنند. این هایی که خودشان رفتند بدبخت ها را گفتند بیاید، برویم به شما خانه می دهیم، کار می دهیم، امنیت می دهیم.

آنها را آوردند سپر بلا کردند و به کشتن می دهند. نمی گذارند این ها بیرون بروند. تا می گوید یک جوری حرف می زنند، انگار تمام مردم آمریکا و تمام مردم اروپا و تمام دنیا طرفدار این ها

هستند. امروز، منزوی تر از این ها در دنیا پیدا نمی شود. یک ذره مقاومت فلسطین ان شاءالله جلو برود. یکذره هنر کنند، یک خرده کارها را قوی تر کنند، بعد ببینند چه طوری از آنجا فرار می کنند. چه کسی می ایستد برای آنها دفاع کند. یک مشت مزدور جمع کردند و اسلحه ها را به این ها دادند، زن و بچه بی سلاح را می کوبند. البته اجازه بدهید یک بشارتی به شما بدهم. در رسانه های ترکیه این را مفصل گفتم و جالب است، خیلی از این مسئولین رسانه ای که لائیکاند.

آنها می گویند این درست است و ما با شما همونوا هستیم.

به شما عرض کنم، به فضل الهی دوران صهیونیست به پایان رسیده است. فلسفه وجودی اش را از دست داده است. من آنجا گفتم مثل یک ماشین اوراقی شده، که خرجش بیش از دخلش است. این ها هم باید از آن دست بردارند. نصیحت ما به سران اروپایی و آمریکایی این است که دست بردارند، دارد غرق می شود. این را برای تجاوز اشغال و برای این که خوار چشم مردم منطقه باشد و دائم مستاصل کند و همه را بیندازد در دامن اروپایی ها و آمریکایی ها درست کرده بودند. این ها وقتی که درست شدند، می گفتند؛ ما می خواهیم از نیل تا فرات را بگیریم. الآن در چه وضعی اند؟ الآن برای این که در آن جایی که اشغال کرده اند بمانند، دارند دور خودشان دیوار می کشند.

یک جوری تبلیغ می کنند که ما داریم فلسطینی ها را محدود می کنیم. دیوار می کشیم. نخیر! این ها برای حفظ خودشان، دارند دور خودشان دیوار می کشند. این می تواند ادامه پیدا بکند؟ فرض کنید دیوار کشیدید. خوب نمی خواهید رابطه داشته باشید. به محض این که این دیوار تمام بشود شعله های ضدصهیونیستی، پشت این دیوار می ایستد و این دیوار را برخواهد داشت و ریشه های صهیونیست فاسد را از جهان برخواهد کند. کارشان تمام است. الآن به شما بگویم. در دل سران آمریکا و اروپا، در حمایت از اینان، تردید جدی درست شده است. هنر ما این است که این ها را هر روز تنهاتر، منزوی تر و بی یار و یاورتر کنیم و ان شاءالله به زودی شاهد برچیده شدن این جرثومه، از زندگی بشر باشیم. چندبار در این دو سه سال پیغام به ما دادند، افرادی آمدند از موضع دلسوزی، که فلانی یک مقداری راجع به صهیونیست ها آرام تر بگو! بالا-خره این ها عصبانی می شوند. ما خیلی آرام و محترمانه می گوئیم. می گوئیم این شجره خبیثه ای که درست کردید، خودتان جمع شان کنید، ببرید.

5_ راه حل ایران در قبال مسئله فلسطین راه حل جمهوری اسلامی را عمل بکنید. راه حل جمهوری اسلامی انسانی ترین و دموکراسی ترین راه حل است. می گوئیم آقا فرندام کنید. بگذارید مردم تصمیم بگیرند که مسلمان، یهودی، مسیحی، اهل فلسطین راجع به رژیم صهیونیستی تصمیم بگیرند که چه بکنند. البته آنها می دانند که هر کس خودش را به این صهیونیست ها آویزان کند، با صهیونیست ها خواهد مرد.

مبحث پنجم: تحول اقتصادی علاقه مند بودم راجع به طرح تحول اقتصادی و کارهای دولت هم مطالبی خدمت تان عرض کنم. به نظرم یک جلسه ماه مبارک، یا قبلش سه _ چهار ساعت که دوستان سر حال بیایند همکاران من بیایند، طرح تحول بزرگ اقتصادی را تشریح کنند و جزئیاتش را بگویند و عزیزان در جریان کار باشید که بزرگ ترین اصلاحاتی است که می خواهد انجام بشود و ان شاءالله ریشه این معضلاتی که دائم همه از آن ناراحتیم ان شاءالله ریشه کن بشود. یک عدد خدمت شما بگویم. این را من اتفاقی برداشتم نه انتخابی. هر بخشی از عملکرد این دولت را بگیریم همین است. من یک موردش را آوردم. در بخش برق، در بخش آب، راه و فرودگاه و راه آهن و بیمارستان و دانشگاه و تجارت و سرمایه گذاری و فولاد و سیمان و مس و شیشه و لاستیک و خودرو. در هر بخشی بگوئید همین میزان و همین نسبت برقرار است. می خوانم. البته همه زحمت کشیدند. من از همه کسانی که بعد از انقلاب زحمت کشیدند تشکر می کنم. این به معنای نفی دیگران، ناشکری و ناسپاسی از خدمات دیگران نیست. این فقط یک مقایسه است. این دولت، دولت کار بوده است. همه مشغول کاریم. اصلاً در دولت ما این بحث های سیاسی که کدام روزنامه و کدام روزنامه اصلاً بحث نمی شود.

سخنرانی دکتر لاریجانی ریاست محترم مجلس شورای اسلامی سخنرانی حجت الاسلام والمسلمین حسین ابراهیمی دامت برکاته
سخنرانی آیت الله موحدی کرمانی دامت برکاته

ص: 61

سخنرانی جناب آقای دکتر لاریجانی ریاست محترم مجلس شورای اسلامی

بسم الله الرحمن الرحيم عرض سلام و ادب و احترام دارم خدمت شما علمای ارزشمند و از این که توفیق دیدار شما دوستان را داشتم خدا را سپاسگزارم.

ص: 63

بیانات حضرت حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای ابراهیمی، خیلی مسرتبخش بود.

سخنان ارزنده حضرت آیت الله موحدی کرمانی هم بسیار دلنشین و ارزشمند بود، استفاده کردیم.

مبحث اول: مسجد کنگره اجتماعی مسلمانان یک زمانی در گفت و گوهایی که مرحوم علامه بزرگ «طباطبایی» با مرحوم «هانری کرین» اسلام شناس فرانسوی داشتند، یک فراز از بحث شان در این است؛ که تفاوت تفکر اسلامی با سایر ادیان در این است که مؤمن همه جا می تواند الحمدلله ارتباط خودش را با خداوند برقرار بکند. به جای خاص و زمان خاص احتیاج ندارد. چون قلب مؤمن حرم الهی است. همیشه و در همه جا انسان می تواند با خدای خود راز و نیاز کند و سخن بگوید. این یک ویژگی ممتاز تفکر اسلامی است.

اما از طرف دیگر این همه آیات و احادیث و روایات در باب مساجد، این دو متباین نیستند، مؤید هم هستند؛ چون آیین مقدس اسلام یک آیین جمع گراست. کل تفکر اسلامی یک آیین انفرادی نیست. ضمن این که ساحت ارتباط با خداوند همه جا و همه ساعت هست اما تفکر اسلامی یک تفکر جمع گراست. حضور در مسجد باعث همافزایی ارتباط با خدا می شود.

فارغ از محاسنی که در باب مسائل سیاست و اجتماعیات و این امور در مساجد گفته شده و از صدر اسلام چنین بوده است. وقتی مؤمن در مسجد حضور پیدا می کند نفوس مستعد روی او تأثیر می گذارد. ارتباط او با خدا پدیدار می شود. عبادت خالص تر می شود. این که حضور در مسجد این همه آداب دارد به دلیل این است که این ویژگی تأثیرگذاری نفسانی در این جمع ظاهر می شود.

کارکرد مساجد از گذشته تا حال از صدر اسلام مساجد یک جایگاه متعالی داشت به نحوه های متنوع، در تطور روزگار شرایط تغییر پیدا کرد. در شرایط جدیدی هستیم. آن زمان، حکومت از درون مساجد بود. اداره امور از مساجد بود. شرایط اقتضاء می کرد.

اما واقعیات امروزی این طور هست. شرایط عصری تأثیر گذاشته. حکومت و دولت مردان جایگاه خود را دارند. دارالعماره دارند، احزاب فعالیت های سیاسی دارند. مساجد هم جایگاه خاص دیگری دارند. باید این را دقیق بشناسیم. حتما کارکرد مساجد کارکرد حزب نیست. چون احزاب دعاوی این دارند که چگونه قدرت را بگیرند و چگونه مدیرانی برای دولت خود تربیت کنند.

مبحث دوم: مساجد و رهبری فکری جامعه اما مسجد دغدغه اش، تراز این چیزها نیست، تراز رهبری فکر است. در عداد احزاب نیست. مساجد نه جولانگاه احزاب است و نه بوستان دولت ها، بلکه کارکرد آن تراز رهبری فکری را دارد. ما امروز در مختصات جدیدی هستیم.

ائمه جماعات و بازشناسی تفکر رقیب اولاً- باید این مختصات را شناخت؛ وضعیتی که حریف نسبت به تفکر اسلامی دارد را دقیق بشناسیم. شرایط آنها مثل دیروز نیست. امروز با تئوری جهانی سازی و رفاه و پیشرفت ادعای مدیریت جهانی که برای آمریکا به وجود آمده یک نظریه ای را در مورد کشورهای اسلامی از نظر فکری دارد، دنبال می کند. نوعی پلورالیسم فرهنگی را در باب فرهنگ، اشاعه می دهند.

این که لزومی ندارد ما در چارچوب یک حقیقت قرار بگیریم و به همین دلیل باید تنوع فکری وجود داشته باشد و این تنوع فکری در یک تراز است. از نظر سیاسی، سکولاریسم را در جهان اسلام به أنحاء مختلف دنبال می کنند، که این فکر در اذهان بنشیند؛ چون خطر بیداری اسلامی را

حس کردند و نکته مهم تر این است که آن عنصر اصلی جهاد و فکر جهادی را می خواهند دچار نسیان کنند. همان چیزی که حیاتبخش است.

1_ دگردیسی و تغییر مصادیق و مفاهیم نظریه ها تغییر در مفهوم اقتدار دولتی دوستان عزیز، در این چند دهه اخیر تئوری های مختلفی در صحنه اقتدار جهانی مطرح بود. یک زمانی اقتدار را قدرت نظامی تعریف می کردند. باید اقتدار در پناه قدرت نظامی معنادار باشد.

از این فکر عبور شد و بعد تئوری قدرت مسلط اقتصادی مطرح شد. آن هم یک زمان های داشت. بعدها «تافلر» نوعی فکر دانایی و تسلط بر توانمندی های دانشی را محور قرار می داد که البته خود این هم یک مسائلی برای جهان سوم داشت. با فاصله هایی که از نظر دانایی با کشورهای پیشرفته داشتند.

ص: 66

بعد از فروپاشی شوروی، آن تئوری جهانی گرایی را آمریکایی‌ها دنبال کردند، که یک نوع توحش مدرن است؛ یعنی در تمام دنیا می‌توانستند اقدامات نظامی انجام بدهند.

اما امروز این هم دچار مشکلات اساسی شد. مخصوصاً با آزمون‌هایی که آمریکا در عراق و افغانستان و لبنان پیدا کرد. امروز کمتر صاحب نظری در دنیا وجود دارد که بگوید یک جانبه گرایی آمریکایی هنوز در حال تنفس است؛ چون در آزمون‌ها موفق نبود.

تصور آمریکا این بود که بعد از فروپاشی شوروی باز می‌تواند قدرت نظامی و اقتصادی و فناوری را ممزوج کند و تسلط جهانی را تقریباً متجلی کند، اما کارآمد نبود.

جهاد و قدرت خطرپذیری امروز قدرت نظامی و اقتصادی و فناوری نمی‌تواند به تنهایی پاسخ‌گو باشد. قدرت خطرپذیری شرایط را تعیین می‌کند. قدرت خطرپذیری در مورد کسانی است که اهل جهاد باشند؛ به همین علت یکی از استراتژی‌های دشمن این است که در کشورهای اسلامی این عنصر اساسی که می‌تواند شرایط را تغییر بدهد، از بلاد اسلامی بردارد. در کتب‌شان در رسانه‌های‌شان با حرف‌های سخیف آن روحیه شهادت‌طلبی را با تروریسم، مساوق خواندند، بلکه جوان‌ها را از این فکر دور کنند. این هم موضوع دیگری است که آنها در شرایط جهانی امروز به پا می‌کنند.

2_ رابطه دولت و مسجد از طرفی عنصر دیگری در دنیای اسلام، دولت‌ها هستند. البته شرایط ما متفاوت است. اما این دولت‌ها علی‌العموم علاقه دارند بر مساجد تسلط داشته باشند و چون اکثر دولت‌ها در کشورهای اسلامی، جدای از تفکرات ملت‌ها یک زد و بندهایی با قدرت‌های بزرگ دارند. می‌خواهند این قدرت مهم مردمی که در مساجد هست را، در اختیار خودشان داشته باشند. البته شرایط کشور ما از هر حیث ممتاز است.

مبحث سوم: مسائل و مشکلات مساجد مشکلات پیشاروی حوزه مسجد خب ما در این فضا قرار داریم حالا واقعیت مساجد که از نظر من پس از انقلاب خوب توجه نشده، هر چند امام قدس سره فرمودند:

«مساجد مرکز اصلی برای اداره کشور است».

اما سرمایه گذاری برای این که این حادثه در مساجد رخ بدهد صورت پذیرفته است.

با تطوراتی که رخ داده ما با یک شرایط واقعی مواجه ایم. از طرفی نیروهای فهیم در حوزه های علمیه تربیت می شوند، این سرمایه بزرگی است و می تواند پیوند با توده ها را از نظر فکری به درستی برقرار بکند، از طرفی هم مساجد ما نقص هایی دارد، هم از نظر منابع و عمران و هم مشکلاتی که ائمه جماعات دارند. یک امام جماعتی در تهران بخواهد به تعبیر آقای ابراهیمی صبح و ظهر و عصر و مغرب و عشاء نماز بگذارد، مسکن هم نیاز دارد. امروز وضع مسکن می دانید چه وضعی است.

مسائل حوزه مسجد 1 _ تراز فکری مسجد باید مسائل مساجد را دید. نکته ای که به ذهن بنده می رسد این است که؛ اولاً تراز کار مساجد، تراز فکری است. یعنی آن شرایط جهانی که به طور طبیعی در کشور ما به وجود می آید مساجد باید خودشان را برای این گونه اشراب فکری مسلح کنند. نمی توانیم بگوئیم جوان های امروز در معرض این افکار نیستند.

2 _ آگاهی ائمه جماعات به مقتضیات زمانی جدای از نکات بسیار ارزنده ای که حضرت آیت الله موحدی کرمانی فرمودند، در مقام اخلاص و تنزه در تربیت ذهنی و عقلانی، باید تلاش کرد. شرایط روزگارمان این است. اگر ما امروز هم،

می توانیم از آثار شهید مطهری بهره کافی ببریم، به خاطر این است که؛ شرایط زمانه را خوب درک کرد و متناسب با شرایط زمانه قدم میزد. شما در معرض این افکار هستید. موج لیبرالیسم آمده، مادی گرایی وجود دارد. سکولاریسم وجود دارد. این سوالات در ذهن هست. پس مساجد اولاً مسئولیت فکری جامعه و هدایت جامعه را از نظر فکری بر عهده دارند.

مبحث چهارم: وظایف خطیر روحانیت دوستان عزیز؛ هدایت فکری جامعه هم کار مخصوص علما و دانشمندان اسلامی حوزه های علمیه است و کسان دیگر این زمینه را ندارند، اسلام شناس بودن همین طوری نیست. هر کسی راجع به دین صحبت بکند. ما خسارت های زیادی در همین تاریخ معاصرمان، از این بابت دیدیم.

باید قرآن شناس باشد، حدیث شناس باشد، تاریخ اسلام بشناسد، کلام بدانند، فلسفه بدانند، فقه بدانند. ورود در این عرصه زحمت و مجاهدت می خواهد. کار حوزه های علمیه و علماست. هر کسی که نمی تواند راجع به دین صحبت بکند.

درست است دین یک امر عام است همه افراد با دین نسبتی دارند اما بسیاری از این نسبت ها نسبت های عاطفی و احساسی و بعضاً روینایی است. اداره جهان که با حرف های سست و روینایی امکان پذیر نیست. عمارتی که در دنیا از نظر تمدن در غرب ساخته شده است این در کار خودش فربهی عقلانی داشته در مسیر خودش. اشرایش به مبانی متافیزیکی اوست.

اگر کسی می خواهد نقد غرب بکند باید مبانی متافیزیکی او را بشناسد و گرنه کسی که کانت را نشناسد دکارت را نشناسد و هگل را نشناسد، مگر می تواند تمدن غرب را نقد بکند.

مجبور است حرف های روینایی بزند.

اگر کسی مدعی است که می تواند در شرایط جهانی حرف نو بزند باید هم اسلام شناس بشود و هم شرایط عصری را به نیکویی بشناسد. مسائل زیربنایی تمدن غرب. مدرنیته بر یک مبانی فلسفی استوار هست. باید آن را خوب شناخت. این نکته نخست است.

مبحث پنجم: مساجد و دوری از سیاست زدگی مرکزیت برای جامعه مساجد هستند. این فربهی فکری را باید در مساجد به وجود آورد؛ این است که پاسخ گویی به مسائل اجرایی کشور مساجد نیستند. من می دانم مشکلات شما کجاست؟ شما به طور طبیعی محل رجوع مردم هستند. مشکلات تورم و مشکلات اجرایی کشور به سراغ شما می آید. ولی شما مسئولش نیستید. این را باید شناساند.

مسجد ملجأ فکری جامعه است. دولت مردان هستند که باید پاسخ گوی این حرف ها باشند. میزان ارزیابی دولت مردان به نظریه پردازی نیست. میزان ارزیابی دولتمردان به عرضه آنها در کارهاست که کارها را چطور پیش می برند. نظریه پردازی مال علماست و صاحب نظران اسلامی است. من نمی گویم دولت مردان در مقام سیاست حرف نزنند اما وظیفه ذاتی آنها امور اجرایی کشور است باید پاسخ گوی این باشند که چرا تورم این طور هست. پاسخ گوی این باشند که چرا این طور است. این ها وظیفه آنهاست. بله مناسب است که مدیریت مساجد مدیران اجرایی را بخواهند بیایند به مردم توضیح بدهند. اما این فهم را باید در جامعه به وجود آورد. هر چیزی در جایگاه خودش.

احزاب در کشور جای خودشان را دارند. احزاب به دنبال این هستند که برای مدیریت اجرایی، مدیر تربیت بکنند. بعد اسلامی در احزاب ما باید وجود داشته باشد باید از اسلام شناسان تقلید کنند. از خودشان که نمی توانند نظریه اسلامی بدهند. دنبال این هستند که بتوانند در انتخابات پیروز بشوند و در مجلس بروند در قوه مجریه بروند. کارکرد احزاب این هاست. مساجد چنین کارکردی ندارند و نباید هم داشته باشند. دولت ها می آیند و می روند. در مسجد عقاید مختلف سیاسی می تواند وجود داشته باشد. اما مسجد باید فکر اسلامی را آنجا تزریق کند. [آیا] مسجد توپخانه احزاب است؟! جولانگاه احزاب است؟! [یا] فراتر از احزاب است. آن بعد سیاستی که مسجد دنبال می کند تراز است. امهات امور است. مصالحی که به مبانی انقلاب اسلامی، مبانی جمهوری اسلامی، آینده انقلاب اسلامی، مسائل مردم در جهان اسلام مرتبط است. امور مهمه، نه مسائل خرد دعواهای حیدری _ نعمتی که در مساجد القاء بشود، دوستدار مساجد نیست. مسئولیت بزرگتری را مساجد برعهده دارند. عمیق کردن فکر اسلامی.

عمیق کردن فکر سیاسی. این امور روزمره سیاسی مسائل کم عمق و روینایی است. اما اگر یک فردی، یک جوانی به مبانی فکری و نظری مسلح شد و به مبانی تفکر انقلاب اسلامی مسلط شد، در امواج راه درست را از دست نمی دهد.

مبحث ششم: راهکار تربیتی مساجد 1 _ مساجد و عنصر جذابیت مسجد جای تربیت انسان های بصیر، از نظر دینی و سیاسی است. کار حزب، کار گرایش های روزمره است؟! مدیر تربیت می کند برای امور اجرایی؟! بلکه تربیت انسانی که در تفکر اسلامی مستغرق است، کار مساجد است. دو لایه هم دارد.

لایه اول جنبه احساسی و جذب است. سنت اسلام است. روانشناسی اجتماعی این را می گوید؛ اول باید با جاذبه های اخلاقی و لوازم دیگر جوان ها را به مسجد دعوت کرد.

نوع رفتار امام جماعت نوع تربیاتی که در حاشیه مساجد باید وجود داشته باشد. یک زمانی در وزارت فرهنگ که بودم این طرح کانون های فرهنگی و هنری مساجد را بردند شورای انقلاب. آن زمان قدری عجیب بود اما همان وقت آیت الله هاشمی رفسنجانی رئیس شورای انقلاب فرهنگی بود ایشان گفت: خیلی برایم جالب است که چرا ما غفلت کردیم از این امور. درست است ما وقتی می آییم فرهنگ سراها را جای دیگر می سازیم. مسجد از کانون تفکر می اندازیم. شما بقیه شئون فرهنگی را حول و حوش مسجد می توانید دایر بکنید. جذب اولیه صورت بگیرد. مسجد به دلیل قداستش باعث می شود این ها جذب بشوند. نوع رفتار امام جماعت خیلی مهم است. «ارتباطات»، این گام نخست است.

2_ رسوخ فکر دینی اما گام دوم که مهم تر از این است رسوخ فکر دینی در افراد است. من خیلی خوشحال شدم

که دیدم آقای ابراهیمی فرمودند ما آموزش های مان را در سطح آثار شهید مطهری داریم، تسری می دهیم. این خیلی مهم است؛ رسوخ فکر دینی است.

بسیاری از اعوجاجات در همین حرف های روینایی و سست و بی مقدار و بی وزن است. حرف های اندیشمندان اسلام خیلی فکر فاخر دارد. اما ورود به آن زحمت می خواهد. اما حرف های روینایی قبل از انقلاب هم یادتان است. چهار تا حدیث یک نفر می خواند یک کتاب درباره مالکیت در اسلام می نوشت. این اعوجاج است. حالا- هم همین طور است. این بادهای موسمی است. اما خودمان بشناسیم و از زمانه پند بگیریم. در بعضی از مساجد بود که فرقان به وجود آمد. یک فکر انحرافی در حاشیه مسجد بود؛ پس اگر حرف بی مبنا و سست از نظر دینی باشد می تواند انحراف ایجاد کند.

رسوخ فکر دینی باعث می شود که مجالی برای حرف های بی وزن و بی مقدار نباشد. تراز ملت ایران تراز بالایی است. تمدن ایران اسلامی یک تمدن فاخری است. علمای بزرگ دانشمندان اسلامی از این سرزمین برخواستند. ترازش حرف های سست نیست.

3- مسجد، بصیرت و استقلال فکری مساجد مسجد جایی است که می تواند انسان بصیر از این بعد با کلاس های مختلف در زمینه های گوناگون تربیت بکند. این بخش دیگری است؛ پس این دو بعد به نظرم رکن امروزی است. راهبری فکری جامعه است. چیزی که در غرب خلائش موجود است. در تفکر اسلامی این نقش رهبری است. شما سربازان مراجع تقلید هستید. سرباز جای دیگری نیستید، نه مجلس و نه دولت. شما باید مستقل بمانید.

دولت و مجلس همه باید به شما کمک کنند. وظیفه شان است. اما آن استقلال مساجد و حوزه های علمیه همیشه باید حفظ بشود. من به جد به این فکر معتقدم. چون سیستم های دموکراتیک همیشه این حرف ها را تغییر می دهند اما آن چیزی که می ماند آن استقلال فکری است. عظمت تفکر شیعه در همین است.

گاهی در شورای انقلاب فرهنگی بحث‌هایی می‌شود که مثلاً در بعد مسائل فرهنگی های علمیه را هم ما این‌گونه تحت هماهنگی قرار بدهیم من همیشه گفتم ما نباید راجع به حوزه های علمیه نظر بدهیم.

حوزه علمیه خودش باید تصمیم بگیرد. آن استعداد فکری را داشته باشد. کمک کردن غیر از این است که ما آنها را هماهنگ کنیم با خودمان. امام جماعات هم همین‌طور. شما سربازان تفکر اسلامی هستید. این استقلال را باید حفظ بکنید. البته این وظیفه شماست وظیفه دولت و مجلس این است که آن لوازم کار را برای شما فراهم کنند. من معتقدم مسجد یک نوع قداست دارد امام جماعت دارد. هیئت امناء دارد. افراد علاقمند فاضلی مایلند با مسجد حتی مجاناً همکاری کنند. مسائلی مخصص است برای کار فرهنگی. یک خلأهایی است که باید این خلأها پر شود. دهها برابر نهادهای فرهنگی این جا سرعت عمل در آن نهفته است.

اگر در تاریخ ملل هم نگاه کنیم می‌بینیم بسیاری از جاهایی که تفکر اسلامی در پناه مهاجرت‌ها صورت گرفت مهاجرت عالمان دینی بود. رفتند آنجا ماندند و تأثیرگذار بودند.

اما از طریق اعزام افراد و این‌ها حادثه زیادی رخ نمی‌دهد. من نمی‌گویم این خیلی کم ارزش است اما دوران مصرف دارند یک سایه مختصری هم تأثیر دارند. اما اگر یک آدم دینی رفت مقیم یک جایی شد و ارتباط برقرار کرد با هزینه‌ای که حجم زیادش فکر است این خیلی مؤثرتر خواهد بود.

سخن پایانی من امیدوارم از این همایش شما دوستان عزیز بتوانید با فهم دقیق از نقاط قوت و نقاط ضعف دستاورد مناسبی برای تعالی کارهای مساجد داشته باشید و حتماً مجلس هم با همین دیدگاه کار شما را رصد خواهد کرد آن قدری که در توانش باشد به شما کمک خواهد کرد و امیدواریم آینده بهتر و درخشان‌تری نصیب شما صاحبان کار در امور فرهنگی مساجد باشد.

والسلام علیکم ورحمه الله .

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ قَالَ اللّٰهُ تَبَارَكَ وَتَعَالٰی فِی كِتَابِهِ:

«إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰهِ مَنْ آمَنَ بِاللّٰهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ وَ لَمْ يَخْشَ إِلَّا اللّٰهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَن يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ». (1)

و قال الله :

«الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللّٰهِ وَ يَخْشَوْنَهُ وَ لَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللّٰهَ وَ كَفَىٰ بِاللّٰهِ حَسِيبًا». (2)

تشکر و امتنان و خیر مقدم به همه حضار محترم و ائمه محترم جماعات، حضرت آیت الله موحدی کرمانی، عضو محترم مجلس خبرگان و ریاست محترم مجلس جناب آقای دکتر لاریجانی که به حق مجلس و مجلسیان به وجودشان افتخار می کنند. ایشان از خانواده علم

ص: 75

1- . توبه: 18 .

2- . احزاب: 39 .

و دانش هستند که حقیقتاً خداوند به این خاندان عنایت ویژه‌ای داشته و آنها را مشمول عنایات خاص خودش قرار داده است. هر کدام در رشته‌ای که وارد شدند انصافاً در راس آن رشته قرار گرفتند. برای بنده و همه علما موجب افتخار است که امروز در محضر شخصیت و آیت الله زاده‌ای هستیم که خود آیت الله است و از محضرشان استفاده خواهیم کرد.

عمران مساجد چند نکته‌ای را عرض می‌کنم. نکته اول شرایطی که خدای تبارک و تعالی برای عُمّار مساجد قائل شد پایش را با عدم خوف از غیر خدا ختم کرده است و همین امر در رابطه با مبلغین هم مشاهده می‌شود که آیه شریفه، به همین صورت پایان پذیرفته است. این امر دلیل بر این است که عمران مساجد کار دشواری است. همان طوری که تبلیغ رسالات هم کاری است دشوار که حتی وقتی خدا به خود پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم هم فرمود: «ابلاغ کن». آخرش فرمود:

ص: 76

«وَاللَّهُ يَعِصُمُكَ مِنَ النَّاسِ» (1).

یعنی امر امر مهمی است. انجام وظیفه کردن در راستای رسالت انبیاء کار دشواری است.

شرایط عامرین مساجد لذا برای عمّار مساجد پنج شرط قائل شده است:

«إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ» (2).

(1) ایمان به خدا؛ (2) ایمان به آخرت؛ (3) اقامه نماز؛ (4) پرداخت زکات؛ (5) نترسیدن از غیر خدا.

درباره ابلاغ رسالت هم همین طور است:

«الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ» (3).

جایگاه مسجد در آیات و روایات برای عظمت مسجد 28 آیه در قرآن داریم. 70 باب حدیث در وسائل الشیعه در رابطه با مسجد و جایگاه مسجد داریم که بر عزیزان پوشیده نیست و بعضی از روایات تکان دهنده است.

ص: 77

1- . مائده: 67 .

2- . توبه: 18 .

3- . احزاب: 39 .

جایگاه مسجد در کلام امام و رهبری دو مطلب عرض می‌کنم، یکی از حضرت امام قدس سره و مطلبی هم از مقام معظم رهبری. امام قدس سره در باب مسجد فرمودند:

«مسجد محلی است که از آنجا باید امور اداره شود».(1)

و بیان دیگر حضرت امام:

«مساجد مراکز حساسی است که ملت باید به آن توجه داشته باشند».(2)

مطلب سوم، حضرت امام فرمود:

«من امروز باید بگویم که تکلیف است برای مسلمان‌ها. حفظ مساجد امروز جزء اموری است که اسلام به او بسته است».(3)

و مقام معظم رهبری فرمودند:

«مسجد خانه خدا و کانون برکت خیر است. استفاده از مسجد برای دنیای اسلام فرصتی مغتنم است چون محور اجتماعی مردم است.

باید با برنامه ریزی صحیح و استفاده از ابزارهای فرهنگی و هنری عمران معنوی مساجد را تقویت کرد. عمران معنوی مساجد برعهده امام جماعت و مؤمنانی است که در آنجا عبادت می‌کنند. امروز دنیای اسلام در وضعی نیست که این فرصت‌ها را از دست بدهد».

این همایش‌ها فرصت مغتنمی است که باید حداکثر استفاده از آن بشود. این فرمایشات حضرت امام و مقام معظم رهبری است.

ص: 78

1- صحیفه امام: ج 13، ص 15.

2- همان.

3- همان: ص 21.

گزارش عملکرد مرکز رسیدگی به امور مساجد من صرفاً یک گزارش فشرده ای را خدمت اعزه عرض می کنم که مرکز رسیدگی به امور مساجد چه کارهایی را انجام داده است.

1_ فعالیت های عبادی اولین اقدام مرکز اقدام به برگزاری نماز در مساجد بوده که بحمدلله امروز در مساجدمان شاهد برگزاری پنج وقت نماز جماعت هستیم. اقامه نماز صبح در روز اولی که وارد شدیم پنج درصد بود امروز قریب به چهل درصد مساجدمان در استان تهران اقامه نماز جماعت صبح دارند. برای این که نمازهای صبح مورد توجه قرار بگیرد برنامه ها و تشویق هایی برای امام جماعت و خدام محترم می که در مساجد تلاش می کنند از سال گذشته برنامه ریزی شد که بسیار اثرگذار در ازدیاد برگزاری نمازهای صبح بود.

2_ فعالیت های پژوهشی و آموزشی تأسیس دفتر مطالعات و تحقیقات در قم با مسئولیت جناب آقای محسن غرویان.

واحد پژوهش: که تحقیقات بنیادی و راهبردی و کاربردی بحمدلله به درستی انجام می دهد با تعدادی از محققین که انجام وظیفه می کنند.

واحد آموزش: مرکز آموزش های تخصصی در قم ایجاد شده که دوره های فشرده ای برای ائمه جماعات برگزار می کنند. در هر دوره 80 نفر شرکت می کنند و هر دوره های که به پایان رسید. بنابراین است که با یکی از مراجع بزرگوار و شخصیت های علمی حوزه هم ملاقاتی داشته باشند.

3_ فعالیت های فرهنگی الف) برگزاری جشنواره ائمه جماعات اهل قلم: که هم شناسایی شدند

و هم زندگی نامه آنها و آثار آنها، به صورت کتابی چاپ شده که امیدواریم بتوانیم این جمع اثرگذار را حمایت و پشتیبانی کنیم که بتوانند آثارشان را در اختیار جامعه قرار بدهند.

(ب) برگزاری جشنواره شهیدان از ائمه جماعات: که به صورت کتابی زندگی نامه آنها چاپ شده که کار بسیار ارزشمندی بود.

(ج) برگزاری اردوهای مختلف آموزشی و علمی در مشهد و در جاهای دیگر برای عزیزان.

(د) برگزاری جشنواره فرزندان کارمندان مرکز که آثار ارزشمندی در روحیه فرزندان عزیزانی که در مرکز انجام وظیفه می کنند، داشت.

4_ فعالیت های مناسبتی الف) در رأس مناسبت هایی که مرکز برگزار کرده هفته گرامی داشت جهانی مساجد می باشد که ششمین سال است که برگزار می شود که در بعضی از سال ها ما میهمانان زیادی از خارج داشتیم من جمله سال سوم، ما میزبان امام جمعه و امام جماعت مسجدالاقصی و قدس بودیم و از حدود 20 کشور دیگر میهمان داشتیم که اجلاس بسیار باارزشی برگزار شد.

(ب) برگزاری همایش توانمندی مساجد که به صورت خوبی برگزار شد. کارهایی که مسجدی ها در زمان جنگ کرده بودند همه به نمایش گذاشته شد. کارهایی که الآن در مساجد دارند.

(ج) سالگرد انقلاب اسلامی با شکوه برگزار شده است. همواره 22 بهمن یکی از صحنه های خوبی بوده که ائمه جماعات و مؤمنین نمازگزار حضور بسیار چشم گیری در راهپیمایی های 22 بهمن داشتند.

(د) سالگرد حضرت امام قدس سره که حضور بسیار چشم گیر بوده.

(ه) سالگرد روز قدس حضور عزیزان چشم گیر بوده.

و) برگزاری جلسات سنگینی برای 36 هزار شهید استان تهران که از خانواده های آنها تجلیل شد و مورد عنایت مؤمنین و ائمه محترم جماعات قرار گرفتند.

ز) دیدار با مراجع عظام در حوزه علمیه قم با اکثر مراجع با حضور بخشی از ائمه محترم جماعات ملاقات شد و ارتباط ما همچنان با مراجع محفوظ است بحمدلله والممنه نظرات شان را در کارها و برنامه های مان گنجانیده ایم.

ح) دیدار با ائمه جماعات شاخص استان تهران که کار ارزشمندی بود که از نظرات شان بهره لازم را بردیم. حضور در تمام صحنه های ملی و سیاسی که وجود روحانیت در آنجا تأثیرگذار بود از کارهایی بود که انجام شد.

ط) ما در همه انتخابات در حد بیان معیارها و ملاک ها، حضور چشم گیر و هدفمند داشتیم که معتقدیم اصول گرایی که امروز در جامعه جای خودش را باز کرده بیان ملاک ها و معیارهایش که از طرف مقام معظم رهبری به زبان این بزرگوار گفته شده، ائمه جماعات آن فرمایشات مقام معظم رهبری را عملاً به مردم منتقل کردند که این تفکر که امروز در جامعه جای خودش را بحمدلله والممنه باز کرده است.

5_ منشورات مرکز در بخش پژوهش، تألیفات مختلفی داشتیم که تا این جا حدود 20 عنوان کتاب در رابطه با مسجد داریم که عبارتند از:

الف) کتب 1) فروغ مسجد (شش جلد) که مربوط می شود به هفته جهانی مساجد که نظرات مختلف، مقالات مختلف و اطلاعاتی که از هر طرف کسب شده این ها در مرکز به وسیله محققین تدوین شده و امروز در اختیار اعزه قرار گرفته است؛

2) کتاب نگاهی نوبه سیری در نهج البلاغه شهید مطهری (دو جلد) که شرحی را مرکز برآن نوشت که کتاب ارزنده ای شد و آن کتاب ارزنده بود ولی مطلبی که یک ماه رمضان را پوشش بدهد نداشت و چون یک سال برنامه ای را در رابطه با سیری در نهج البلاغه قرار دادیم، دیدیم نیاز است بر مطالب افزوده بشود و شرحی نوشته شد در دو جلد که در اختیار ائمه جماعات قرار گرفت؛ 3) کتاب 110 سؤال پیرامون مسجد. بسیار کتاب ارزشمندی بود و مورد استقبال هم قرار گرفت؛ 4) فرهنگ مسجد؛ 5) مدیریت مسجد؛ 6) شهدای ائمه جماعات؛ 7) ائمه جماعات اهل قلم؛ 8) عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد؛ 9) مفاهیم قرآن؛ 10) سالنامه مسجد (دو جلد)؛ 11) زیر باران نماز؛ 12) 140 سؤال پیرامون مسجد؛ 13) مسجد در روایات و اخبار؛ 20 عنوان کتاب تا به حال مرکز چاپ کرده و در اختیار ائمه محترم جماعات قرار گرفته است.

ب) مجلات 4 مجله هم مسجد دارد؛ 1) مجله گلبانگ مسجد؛ 2) محراب نور؛ 3) مجله مسجد؛ 4) مجله فاطر.

ص: 82

6_ تشکل های جوانان از دیگر فعالیت های مرکز تشکیل تشکل های جوانان در مساجد که امروز نقش ارزشمندی را ایفا می کنند که این کار را بیشتر خواهران مان انجام دادند. به نحو مطلوبی هم ساماندهی و سازماندهی کردند و این تشکل الآن در مساجد پاسخ گوست.

7_ نیروی انسانی در رابطه با نیروی انسانی که در رأس آنها ائمه جماعات حضور دارند کار ارزشمندی شده است. ائمه جماعات فعلی ما بلااستثناء گزینش می شوند و بدون گزینش هیچ امام جماعتی مشغول اقامه جماعت نمی شود. لذا هم ائمه جماعات، هم هیئات امناء و نیز خدام همگی گزینش، آموزش، هدایت و نظارت تا حدودی هم حمایت می شوند.

ص: 83

8_ فعالیت های عمرانی در بعد ساختمانی تعداد زیادی مسجد در این دوره ساخته شد، تعداد زیادی تجهیز شد و تعداد زیادی تعمیر شد؛ بخشی با امکانات مرکز و بخشی هم از ارگان های دیگر کمک گرفتیم.

به ویژه شهرداری که نقش بسیار خوبی در رابطه با تجهیز و تعمیر مساجد انجام داد.

9_ اصلاح ذات البین ایجاد شوراهای حل اختلاف در مساجد که الآن حدود 1000 شورای حل اختلاف در استان تهران مشغول فعالیتند و اصلاح ذات البین انجام می دهند که کار بسیار ارزشمندی با همکاری قوه قضائیه صورت گرفت.

10_ سند چشم انداز تدوین سند چشم انداز 20 ساله مساجد که کار سنگینی بود اما با توجه به همکاری علما و بزرگان و دانشمندی که از طریق فراخوان مقاله ها با مرکز مرتبط شدند در رابطه با چشم انداز کار علمی واقعی صورت گرفت و اعتقادمان این است که این چشم انداز می تواند آینده مساجد را ان شاءالله متحول کند.

11_ تشکیل فراکسیون مساجد در مجلس شورای اسلامی با حمایت جناب آقای دکتر لاریجانی که کار بسیار ارزنده ای است که اکثر نمایندگان در این فراکسیون ثبت نام کردند و خیلی ها مراجعه کردند که آماده همکاری خوبی در رابطه با مساجد هستند.

12_ تشکیل جامعه خیرین مسجدساز همه کارهای این تشکل انجام شده و بخشی هم مشغول به کارند که یکی از این خیرین،

تاکنون 80 مسجد ساخته و الآن هم یک مسجدی را شروع کرده که خرید زمین آن مسجد بیش از 12 میلیارد تومان شده و شخص ایشان پرداخت کرده است و مشغول است که این مسجد را در بهترین نقطه تهران بسازد.

13 _ معاونت زنان فعالیت های چشم گیر معاونت زنان قابل تقدیر است که من همین جا باید از سرکار خانم زعفرانی و همکاران شان تشکر کنم که کار بزرگی را انجام دادند. 1100 مسجد الآن تحت پوشش آنان است و حقیقتاً به درستی اداره می شود و شرط رفتن سر کلاس یا مبلغه بودن این است؛ که یک دور آثار شهید مطهری را خوانده باشند و از او امتحان گرفته می شود و بعد می تواند سر کلاس ها حاضر شود لذا خانم های فاضله و دانشمندی در مساجد مشغول کارند که کار بسیار ارزشمندی را سامان دادند.

14 _ ایجاد کتابخانه تخصصی مساجد در قم.

15 _ تعامل با مبلغین و وعاظ تهران و همچنین دفتر تبلیغات.

16 _ کمک به مساجد مناطق محروم.

17 _ توزیع منشورات مرکز بین مساجد.

18 _ برگزاری اعتکاف مهیا کردن مساجد برای مناسک اعتکاف که ما امسال 25 درصد جمعیت بیشتری در رابطه با اعتکاف در مساجد داشتیم و 330 مسجد در استان تهران تحت مدیریت مرکز کاملاً آماده سازی شده که مراسم اعتکاف به درستی انجام بگیرد و بحمدلله والمنة انجام گرفت که قریب 80 هزار معتکف امسال در استان تهران در مساجد ما شرکت داشتند. که من خدا را سپاسگذارم.

ص: 85

سخن پایانی باز هم تشکر و امتنان و تبریک اعیاد شعبانیه به محضر همه عزیزان و همچنین تبریک هفته گرامی داشت مساجد؛ که ما امیدواریم با حضور سروران عزیز و همکاری خوب انمه محترم جماعات بتوانیم اقداماتی انجام دهیم که مساجدمان همان طوری که امام و مقام معظم رهبری آرزو کردند ان شاءالله به حالت صدر اسلام برگردند که همه امور با مسجدمحوری انجام بگیرد.

مجددا از جناب آقای دکتر لاریجانی تشکر می کنم که به مجلس ما عزت دادند و در جامعه هم موجب عزت هستند و ان شاءالله با همکاری این بزرگوار که خودشان به بنده فرمودند: تلاش کنیم برای مساجد کاری بشود که از این حالت مساجدمان خارج بشود که شخص جناب آقای دکتر، قبل از این مسائل همان دوره اولی که وارد مجلس شدند این فرمایش را داشتند که امیدواریم خداوند به ایشان و به همه خدمتگزاران نظام مقدس جمهوری اسلامی توفیق بدهد که بتوانیم این پایگاه های اسلامی و آسمانی را آن چنان سازماندهی کنیم که خدای تبارک و تعالی را خشنود نماییم.

والسلام علیکم ورحمه الله .

بسم الله الرحمن الرحيم از برادر بزرگوار، جناب آقای ابراهیمی تشکر می‌کنم، که این توفیق را نصیب بنده کردند که در خدمت شما باشم. همچنین از برادر بزرگوار جناب آقای دکتر لاریجانی تشکر می‌کنم.

من سعی می‌کنم فشرده صحبت کنم، به طوری که تضييع نشود.

مدیریت مساجد 1 _ مسئولیت حساس امام جماعت چند مطلب را در رابطه با صلاحیت مدیریت مساجد در نظر گرفتم که بالاخره دعا می‌کنیم:

«فَأَشْغَلْنِي بِمَا تَسْأَلُ».

«از آن اموری که فردای قیامت از ما سؤال می‌کنی به آن امور مشغول مان کن».

خداوند در قیامت، سؤالات ویژه ای دارد؛ از قاضی سؤالات خاصی می‌شود در امر قضاوت که آیا دقت های لازم را داشتی یا نه؟ در مورد کسانی که مسئولیت مدیریت جامعه را دارند، به صورت وسیع یا محدود باز سؤالات خاصی می‌شود. در مورد کاسب، سؤالات خاصی که مربوط به کسب او می‌شود. از ما چطور؟ از ما علاوه بر آن سؤالات عمومی که از همه می‌شود از قبیل؛ نماز، روزه، صلوات رحم و سایر برنامه ها سؤالات ویژه ای هم در مورد تصدی مدیریت مساجد از ما خواهد شد.

من فکر می‌کنم که این سؤالات، خیلی ظریف و دقیق است و باید خیلی حساس باشیم. مشاغلی که مردم دارند شغل است و از آنها اخلاص خواسته نشده است. یک کاسب، کاسبی می‌کند. یک تاجر، تجارت می‌کند به او گفته نمی‌شود، این کسبت باید قرین با قربت باشد و اگر نبود باطل است. کارش را می‌کند و دنبال پول است.

اما ما تمام شغل مان، عبادت است؛ چون مدیریت مسجد کفش عبادت است و از ما قصد قربت و اخلاص خواسته شده است. آن چنان که اگر خدای نکرده این دقت نشود، عمل باطل می‌شود.

چطور یک نماز اگر مقارن با قربت نبود باطل و فاسد است. اگر خدای نکرده یک مقداری به قصد قربت و به اخلاص آسیب وارد بیاید، کل عمل باطل می‌شود. عمل که باطل شد، کار انجام گرفته ولی این کار صوری است. مثل یک نماز باطل، نماز باطل هیچ اثری از نماز ندارد.

ص: 88

در امور مربوط به مدیریت مسجد هم کارهایی که به عهده ماست از قبیل؛ تعلیم، تزکیه و خدمات رسانی اگر قرین با اخلاص کامل نباشد، بی اثر است. این عمل فاسد اثر ندارد. ممکن است ظاهر خوبی هم داشته باشد، ولی آن اثر را ندارد. انبیا که موفق شدند دلیلش این بود و سرلوحه دعوت شان این بود:

«قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ» (1)

لذا موفق شدند. رسول الله موفق شد. کربلا تمامش قرین با اخلاص بود و توفیق عظیم داشت.

2_ اشراف علمی ائمه جماعات در این رابطه مسئله این است که تصدیای که انسان در مورد مسجد، عهده دار می شود، باید این شایستگی را داشته باشد. اگر ما بفهمیم کسی تصدی شغل طبابت را داشته باشد تا بلو را نصب کند به عنوان طبیب اما اطلاعات طبی را نداشته باشد، این خیانت است و از آن سؤال می شود. تویی که طبیب نیستی، چرا تا بلو می زنی؟ من این را صریح عرض می کنم، کسانی که متصدی مدیریت مسجد می شوند، انواع سؤالات فقهی متوجه آنهاست، انواع سؤالاتی که بعضی از آنها واقعا سؤالات پیچیده ای است. خصوصا که مراجع هم متعددند، می گوید من مقلد فلان آقا هستم.

بزرگواران باید اشراف کاملی راجع به مسائل فقهی داشته باشند. شوخی نیست، آن دکتر اگر نسخه غلط بدهد به جان آسیب می رساند، اما این فرد اگر اطلاعات فقهی نداشته باشد به دین آسیب می رساند. مخصوصا بعضی از مباحث خیلی پیچیده است، فرض کنید مباحث مربوط به زنان و دماء ثلاثه... حالا روحانی همراه کاروان مکه رفته، در مسیر مسجدالحرام دارد می رود، یک خانم می آید جلو و مسئله اش را می پرسد، شما می دانید خیلی مسائل پیچیده ای است، باید اشراف داشته باشد.

ص: 89

1- . فرقان: 57 .

مسئله مهمی است که باید آقایان اشراف کامل به مسائل مورد ابتلا داشته باشند.

در ابواب مختلف مخصوصاً بعضی از ابواب پیچیده، از نظریات مراجع استفاده شود.

3_ الگوپذیری مردم از علما و روحانیون نکته دوم، در شایستگی، این که مردم امام جماعتی را که می آید نماز می خواند، فقط به عنوان کسی که مسائل شان را می گوید، نمی بینند. بلکه او را الگو می بینند و خیلی از مردم ما عقایدشان را از همان شایستگی علما گرفتند. از شایستگی بزرگان بوده، که این مؤمن شده و ایمانش هم به این مسأله گره خورده. مردم روحانی را الگو می بینند. یک ذره اگر روحانی را متزلزل بینند، روی ایمان مردم اثر می گذارد. حالا همه مردم نه، ولی روی خیلی ها اثر می گذارد. این هم یکی از مسائل مهمی است که فرمود:

«كُونُوا دُعَاةً لِلنَّاسِ بِغَيْرِ اَلْسِنَتِكُمْ» (1)

این داستان را مستحضرید که؛ دزدی رفته بود دزدی، بالاخره در بین چیزهایی که برگزید، یک صندوقچه بود، درش را باز کرد یک مقدار پول و یک صندوق و کنار این پول هم یک آیه الکرسی بود. او گفت من هرچه از این خانه بدزدم این را نمی دزدم. برای این که صاحب خانه این آیه الکرسی را با ایمان نوشته که این آیه الکرسی، این پول را حفظ کند.

من اگر این پول را بدزدم ایمان او را می دزدم. پول را ندزدید و آیه الکرسی هم کار خودش را کرد و پول را برای صاحبش نگاه داشت.

مسئله تبلیغ 1_ مرکز تبلیغ و مبلغ اساساً یک روحانی در مسجد ادامه برنامه انبیا را دارد. ما در کجای جامعه می توانیم کسی را، شخصیتی را پیدا بکنیم متقی باشد و آن رسالت انبیا را... «الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ

ص: 90

1- . کافی: ج 2، ص 78.

داشته باشد. اگر بنا باشد جایی را پیدا بکنیم که انگشت بگذاریم روی این آقا، این گروه، این صنف که ادامه راه انبیاء را می دهند، همین روحانیت است.

و مرکز اداره هم، مساجد است.

پس این که «يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ»(2)

این مسئله قرائت آیات، تزکیه و تعلیم همه اش در مسجد است و به دست ماست.

2_ مبلغ و پیگیری امر تبلیغ و همان طور امیرالمؤمنین علیه السلام در مورد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم می فرماید:

«طَيْبٌ دَوَّارٌ بِطَبِّهِ قَدْ أَحْكَمَ مَرَاهِمَهُ وَأَحْمَى مَوَاسِمَهُ يَصْعُقُ ذَلِكَ حَيْثُ الْحَاجَةُ إِلَيْهِ».(3)

پیامبر دنبال می کرد، ببیند چه کسی نیاز دارد و چه احتیاج دارد. کجا گوش کری است. کجا دل مرده و کوری است و کجا زبان گنگی است، این ها را هدایت کند. آرام نمی گرفت.

ما باید از تلاش در تعلیم، هیچ کوتاه نیاییم. به هر شکلی می توانیم مخصوصا جوان ها را از ضلالت نجات بدهیم. می توانیم برنامه هایی بریزیم که یک جوری ضلالت ها را از ریشه بکنیم.

جوان هایی تربیت بشوند که بروند در خانواده شان در هر حال عرضم این است که در مورد تعلیم نباید هیچ کوتاهی کنیم. تمام تلاش مان را بکنیم.

3_ تفهیم و تدبیر ادعیه، در میان عوام نکته دیگر در مورد تعلیم، نمی دانم کی و چطور باید عمل بشود. جامعه متدین مان عادت کرده، خودمان هم به این ها عادت دادیم، که دعاهایی تند و تند می خوانند، ولی معنای آن را توجه نمی کنند. کی باید این قرائت ها با تفهیم و تدبیر همراه بشود. کلمات امیرالمؤمنین علیه السلام را ملاحظه بفرمایید، می فرماید:

ص: 91

1- . احزاب: 33 .

2- . آل عمران: 164 .

3- . نهج البلاغه: ص 156 ؛ غررالحکم: ص 109 .

«لَا خَيْرَ فِي عِلْمٍ لَيْسَ فِيهِ تَفَهُّمٌ» (1).

دانشی که در آن فهم نباشد علم نیست، دانشی که فهم نباشد یعنی چه؟ باید عرض بکنم علامه طباطبایی قدس سره صاحب المیزان می فرمود؛ من افرادی سراغ دارم که چند دوره أسفار درس دادند و یک کلمه از أسفار از زبان شان پایین نرفته. باید علم با تفقه همراه باشد، که فرد به عمق علم برسد.

«أَلَا لَخَيْرٍ فِي قِرَاءَةٍ لَيْسَ فِيهَا تَدَبُّرٌ أَلَا لَخَيْرٍ فِي عِبَادَةٍ لَافِقَهُ فِيهَا» (2).

باید این فرهنگ تدبر و تفکر را همراه با قرائت، در جامعه، در بین متدینین و در بین قرآن خوان ها رواج بدهیم. نمی خواهیم سرد کنیم نسبت به خواندن، سعی کنیم خواندن شان با تدبر، قرین باشد.

4_ طرح مسائل نو الآن ما در صدا و سیما می بینیم دانشمندان، بزرگان، محققین و صاحب نظرانی دقت دارند، فکر و طرح دارند، در چنین جامعه ای هستیم. ما در مساجد باید حتی بالاتر باشیم. این طور نباشد که یک نفر بگوید؛ من الآن در خانه تلویزیون را باز کنم، مطلب پخته تری می شنوم. سخن ما باید بالاتر باشد.

5_ مساجد محل تزکیه نفس مسئله دیگر، در مورد تزکیه هم باید واقعا فکری کرد. تزکیه، از برنامه های اصیل انبیاست، باید در مساجد یک برنامه تزکیه داشت. خیلی از انسان ها و جوان ها نیازمند به مباحث اخلاقی هستند. جذب می شوند در آنها تحول به وجود می آید. مخصوصا می آیند با امام جماعت، گرم می گیرند. این ملاقات های بین الإثنی، ساختن جوانی که حالا آمده و احساس می کند

ص: 92

1- . کافی: ج 1 ، ص 36 .

2- . همان.

یک آمادگی دارد، این را باید گرفت و نباید از دست داد. باید ساخت و رشد داد. به هر حال مسأله تزکیه هم مسئله بسیار مهمی است.

6_ اخلاص در اعمال مسئله دیگر، مسئله اخلاص است. من در ابتدای صحبت اشاره کردم، خیلی راجع به اخلاص روایات عجیب داریم. خودمان را باید متهم کنیم و آماده کنیم ببریم به دادگاه. دادگاهی هم که حاکم در آن دادگاه وجدان سالم است؟ «وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللّٰوَامَةِ» (1)

برویم آنجا خودمان را به عنوان متهم احضار کنیم، بازخواست کنیم، سؤالات پیچیده کنیم. خودمان را سؤال پیچ کنیم. اگر دیدیم اشکالی هست، زودتر جهاد کنیم.

فرمود:

«وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» (2).

مأموریت انسان ها همین است.

«وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا» بنده باشند آن هم مخلصین خالص باشند.

روایت می فرماید:

«النَّاسُ كُلُّهُمْ هَالِكُونَ إِلَّا الْعَالِمُونَ وَالْعَالِمُونَ كُلُّهُمْ هَالِكُونَ إِلَّا الْمُخْلِصُونَ» (3).

به این جا می رساند والمخلصون؟ شیطان هم که روز اول گفت که «فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ» (4).

ص: 93

1- . قیامه: 2 .

2- . بینه: 5 .

3- . ترجمه و تفسیر نهج البلاغه جعفری: ج 13 ، ص 115 .

4- . ص: 82 _ 83 .

معصوم هم در ذیل آیه شریفه «إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ»، (1)

قلب سلیم را معنا می کند آن قلبی که فقط آن می تواند کارساز باشد؟ فرمود:

«الْقَلْبُ السَّلِيمُ الَّذِي يَلْقَى رَبَّهُ وَ لَيْسَ فِيهِ أَحَدٌ سِوَاهُ». (2)

فرزندت را دوست بدار برای خدا، می شود خدا. به زندگی زرق و برق بده برای خدا می شود، خدا.

خدایا چنین قلبی به ما مرحمت بفرما.

حضرت فرمود:

«وَكُلُّ قَلْبٍ فِيهِ شِرْكٌ أَوْ شَكٌّ فَهُوَ سَاقِطٌ». (3)

اصلاً خدا جا نیفتاده باشد که اگر خدا هم جا افتاده غیر خدا هم ساقط است.

فرمود:

«وَ إِنَّمَا أَرَادُوا بِالزُّهْدِ فِي الدُّنْيَا لِيَتَفَرَّغَ قُلُوبُهُمْ لِلْآخِرَةِ». (4)

زهدی که سفارش شده وقتی که خدا را ملاقات می کنیم خدایین باشیم، فقط. چیزی غیر از خدا در این دل، راه نداشته باشد.

این گونه انسانی، وقتی که در مسجد جماعت می خواند و مسجد دیگری هم هست، آیا برای من فرق می کند که این مسجد پر بشود یا آن مسجد. اگر فرق نکنند، می گویم بالاخره الحمدلله جوانان و متدینین به مسجد اقبال دارند. ولی اگر فرق بکند اگر از مسجد من باشد خوشحال تر می شوم تا مسجد دیگری. بدانیم که اینجا یک منیتی وارد شده است. چیز دیگری هم اینجا هست.

آقای قرآنی جمله ای داشت می گفت؛ بالاخره اسب حضرت عباس هم جو می خواهد. من قبول دارم این هست، ولی یادمان باشد عالمی که می گوید:

ص: 94

1- شعراء: 89 .

2- کافی: ج 2، ص 16 .

3- همان .

4- همان .

توبندگی به شرط مزد مکن که خواجه خود روش بنده پروری داند لازم نیست که ما با خدا شرط کنیم. همین روایاتی که در مورد جماعت هست کافی است که مشوق ما باشد که به کلی نسبت به مسائل مادی بی اعتنا باشیم.

این روایات عجیب که می فرماید؛ اگر تعداد نمازگزاران از ده نفر بیشتر شد، چه می شود چه می شود. نسبت به امام جماعت. دیگر چه می خواهیم؟ تمام آنچه که به نمازگزاران می دهد، همه آنها را به یک باره به امام جماعت می دهد.

این است که ما باید برای امام جماعت دست و پا بشکنیم. برای رسیدن به این فیض بزرگ همین است دیگر. این باید در جلوی چشم ما باشد دیگر همه مسائل تحت الشعاع قرار می گیرد.

ظرافتی است، که گاهی برای انسان پیش می آید این ظرافت ها را آدم باید دقت کند، گاهی مرزها نزدیک به هم می شود.

7_ بیان دقیق مفاهیم یکی از مشکلات، محاسبه است؛ مرزهای مفاهیم دینی نزدیک به هم است. اصحاب پیامبر آمدند پیش رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم و گفتند؛ وقتی خدمت شما هستیم حال خوبی داریم، می رویم خانه حال ما عوض می شود و یک حال دیگر پیدا می کنیم. اینجا دنیا را فراموش می کنیم می رویم خانه دوباره اهل دنیا می شویم. گفتند:

از این حال خودمان ترسانیم، آیا ما منافق هستیم با این دو حالتی که وجود دارد؟ فرمود:

«كَلَّا إِنَّمَا هِيَ نَصْحَابُ مَرَّةٍ نَّصَحَبُ أُخْرَى».

این نفاق نیست. این نزدیک به نفاق است. چون مرز نزدیک است اشتباه می شود. یکی از چیزهایی که مرز نزدیکی است این است که حضرت صادق علیه السلام می فرماید:

«رُبَّمَا حَسِبْتَ أَنَّكَ نَاصِحٌ لِلْخَلْقِ وَأَنْتَ تُرِيدُهُمْ لِنَفْسِكَ أَنْ يَمِيلُوا إِلَيْكَ وَرُبَّمَا ذَمَمْتَ نَفْسَكَ وَأَنْتَ تَمْدَحُهَا عَلَى الْحَقِيقَةِ».(1)

باید استمداد کنیم از خدا بخواهیم خداوند ما را به خودمان وا نگذارد. از خدا بخواهیم دل ما غرق به عشق خدا باشد. و غیر خدا دیگر رنگ بیازد.

ص: 96

بخش دوم: کمیسیون مسجد و نوآوری بیانیه پایانی

اشاره

ص: 97

حجت الاسلام والمسلمین رضایی بیرجندی، دبیر کمیته علمی:

بسم الله الرحمن الرحيم. کمیسیونی که الآن در محضر شما هستیم، کمیسیون نوآوری است. با عنایت به فرموده مقام معظم رهبری که سال سال نوآوری و شکوفایی است هر مجموعه ای باید خودش نسبت به رسالتی که دارد فکر بکند و ببیند که در حوزه کاری خودش چکار می تواند بکند؟ چه نوآوری هایی می تواند داشته باشد. حالا در بخش نوآوری باید قاعدتا کسانی در کمیسیونی که شرکت می کنند جلوتر کار کرده باشند. من خودم که خدمت شما هستم یک کار علمی در حوزه نوآوری با گرایش نوآوری دینی و نواندیشی در حوزه دین کار کردم که الآن هم این کمیسیون را برگزار کردیم و در خدمت شما هستیم و با هم بحث می کنیم. من سرفصل هایش را اشاره می کنم و سعی می کنم از محضر دوستان استفاده کنیم. اول صحبت های آقا را اشاره می کنم. وقتی جلودار می گوید توقف در گذشته نباید کرد. وقتی می گوید آزاداندیشی ضروری است این را باید عنایت کنیم. یا می فرمایند: تحول راز ماندگاری و تعالی بشر است.

امام قدس سره واقعا الگوی کامل انسان معاصر بود. جمع بین همه، نیمه شب «الهی هب لی کما انقطع الیه» روز در مقابل همه استکبار می ایستاد. الآن هم روح امام و قلب امام واقعا ما را خیلی حفاظت می کند. باید ببینیم امام در ارتباط با نوآوری آن هم در حوزه دین چه مطالبی دارند.

بعد می رویم سراغ این که منشأ نوآوری چیست؟! آیا ما از نظر متون دینی مان یک چیزی به عنوان منشأ و عامل اصلی و ایجاد کننده نوآوری داریم یا نداریم که ما این ها را بحث کردیم. حالا این جا از محضر سروران استفاده خواهیم کرد.

بعد می بینیم خود قرآن، واقعا ما آیاتی را که دال بر این است که یا باید نوآور بود یا سرزنش کرده کسانی که با نوآوری مخالفند. شاید هم البته نوآوری را باید معنی بکنیم.

چون با توجه به مسائل دیگر گفته می شود که نوآوری در چه. بعضی ها فکر می کنند همین که نوآوری گفته می شود، با بدعت اشتباه گرفته می شود. که این را بحث خواهیم کرد. که می توانیم بگوییم مرز نوآوری و بدعت چیست؟! بنابراین اصل این است که قرآن با نوآوری با این مفهوم و با این معنا و با این اندیشه چه برخوردی کرده است؟ آیا قرآن مشوق نوآوری است یا مکذب نوآوری است.

الآن با نرم افزار جامع التفاسیر هر تفسیری را می خواهید آن هم تفسیر ترجمه لغت همه اش در

یک نرم افزار کار بکنیم ببینیم واقعا قرآن نگاهش به نوآوری چیست؟ اثباتا و نفیا. یا مؤمنان در ارتباط با نوآوری چه جایگاهی دارند. خود قرآن از منظر علی علیه السلام قرآن مجسم آیا توصیف به نوآوری می شود. یعنی قرآن حرف نو دارد؟ از منظر روایات قرآن و جایگاه قرآن، آیا قرآن را نوآور معرفی کردند بعد می آیم سراغ این که ساحت های قرآن در نوآوری چیست؟ این ها سرفصل است که از محضر شما نظرخواهی می کنم.

ساحت های نوآوری گاهی نوآوری در عرصه جامعه و عرصه فکری انجام می شود ربطی مستقیم به دین ندارد و به دین هم نسبت داده نمی شود. این یک نوآوری است.

گاهی نوآوری نسبت به یک امر کلی دین است. مثلاً نوآوری در عرصه ابزار نظامی. هر روز یک ابزاری اختراع می کنند، می گویند قرآن گفته:

«وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ» (1)

این موشکی که ما آماده کردیم مصداقی از آن آیه قرآنی است؛ یعنی ما آیه را عمل کردیم شده این نوآوری جدید. قبلاً شمشیر بود، سلاح خاص بود، تیر و کمان بود. امروز داریم موشک اختراع می کنیم و به آن آیه نسبت می دهیم.

ولی یک سری نوآوری هم هست که مربوط به دین هم نیست و منسوب به دین می کنند. این مصداق کامل همان بدعت است. این ها ساحت های نوآوری است.

مسجد و نوآوری این شرایط نوآوری. بعد می رسیم به مسجد و نوآوری و بعد هم زمینه های نوآوری. این ها همه سرفصل هایی است که اگر بخواهیم توضیح بدهیم طول می کشد.

ص: 101

افزایش سطح خدمات مادی و معنوی که مساجد فقط ارگان های صرفاً فرهنگی نباشد.

امروز جامعه ما مخصوصاً جامعه مستضعف به کمک هایی که از طریق مساجد می شود، ما نیازمند است. همین که ما می بینیم از باب مثال همین صندوق های کمیته امداد اطراف مسجد قرار داده شده است، دیگر آن مقدار میل و رغبتی که قبلاً فقرا داشتند می آمدند در مساجد حضور پیدا می کردند، این میل هم کاسته شده است.

عامل مؤثرتر مدارا نمودن و عدم تحقق آمریت؛ که نباید ما یک نهادی را تأسیس کنیم که بله روحانی صرفاً به طور مستقل یا هیأت امناء به طور مستقل نظر ارائه کنند و سایر اقشار مردم هیچ حق نظری ندارند که روایاتی هست «امرئی ربی بمداراه الناس کما امرئی بآداء الفرائض». باید با مردم مدارا کرد افکار دیگران را تحمل بکنیم انتقادهای دیگران را تحمل بکنیم.

مورد دیگری که می خواهم عرض کنم خدمت عزیزان که در امور تبلیغی مؤثر است این که انسان رفتارش به گونه ای باشد که ایجاد علاقه کند همان طوری که امیرالمؤمنین و معاذ که از طرف پیامبر مأموریت پیدا کردند برای هدایت مردم یمن، چهار مؤلفه پیامبر به ایشان فرمود: «انطلقا فبشرا ولا تنفرا...» شما بروید و ایجاد امید کنید، ایجاد تنفر نکنید. «یسروا فلا تیسرو» که بر مردم سخت نگیرید که این ها مؤثر است.

حاج آقای فتحعلی:

چند پیشنهاد:

1 - یکی از چیزهایی که مساجد اصلاً به آن اعتنا ندارند، مسأله پارکینگ است که متأسفانه در قم و تهران و کرج به عینه دیدم. مراسم سنگین یا ختمی که برگزار می شود، عموم مردم اعتراض می کنند که چرا ترافیک ایجاد شده؟ 2 - در مساجد معمولاً مراسم برای بچه کوچک ها هیچ دیدگاهی برنامه ریزی نشده که زیر 7 ساله ها و بالای 7 ساله مرکزی، جایی باشد که خانواده ها بچه هایشان را بدهند و بروند سراغ ختم و مراسم شان و بعد هم تحویل بگیرند و ببرند.

ص: 102

3_ معمولاً در اکثر مساجد، امام جماعت نمازش را می خواند و می رود. اصلاً نه به جوان، نه به بچه و نه به قرائت مردم توجه ندارد که نمازش درست است یا نه. حالا بگذریم از این که بعضی از ما قرائت مان مشکل دارد. برای قرائت حتما توجه بکنند که نسبت به جوان ها و بچه ها برنامه خاص داشته باشند و حتی اگر شد، مسئولیت هم به این ها بدهند. مسئولیتی مثل؛ اذان یا نظافت و یا چیزهای دیگر.

4_ مطلبی که جدیداً باب شده برای هیئت امنای مسجد، این که اگر بشود برای مسجدهای ختم، فکری بکنند. چون به تازگی فقط مداح دعوت می کنند، حالا طلبه بود یا نبود مهم نیست.

در صورتی که یکی، دو ساعت چند تا مداح بیایند برنامه اجرا کنند، آیا هیئت امنای وظیفه خاصی دارند که عکس العمل نشان بدهند یا نه؟
حاج آقای اکبری:

به نظر می رسد سالی که مقام معظم رهبری نام گذاری می کنند، در حوزه تئوری خیلی کار می شود. نوآوری و شکوفایی در قرآن و در روایات یا در تاریخ... از حیث تئوری خیلی کار می شود، نکته این است که در مرحله عمل و بیان مصداق، چه بکنیم. به تعبیر فیلسوفی که می گفت؛ سر هر رودخانه ای یکبار بیشتر نمی شود، رفت بار دوم آن رودخانه نیست. بالاتر می شود گفت با حرکت جوهری اصلاً هیچ فردی را دوبار نمی شود او را دید. بار دیگر، دیگر است. همین طور زمان و مکان و اجزاء. پس خود نوآوری با حرکت جوهری تئوری اش درست است. ولی بعضی ها مصداقاً چند چیز گفتند بد نیست. ولی مصداق جزئی که ما عمل بکنیم. نوآوری هم خیلی خوب است. ولی در مسجد چکار کنیم. پس بعضی از مصداق ریز بد نیست.

من یکی را در بحث منبر انجام دادم. یک کلیپ هایی از بعضی از بزرگان مثلاً یک روایتی از آقای مجتهدی نقل شده بود که؛ ایشان بیان کرده اند که حدیث قدسی است که؛ من قطع می کنم امید کسی را که به غیر من امید داشته باشد. بعد بحث تان را بکشانید در این جا تا این جا که بحث آوردید روایت را از زبان ایشان بگذارید. حالا ایشان راجع به پارکینگ گفتند همین طور حالا

بعضی از چیزهای ریز دیگر. به نظرم می‌رسد گاهی مصادیق هم بیان بشود. این تئوری‌ها خوب است ولی چکار کنیم حالا؟ شما به شیوه‌های گوناگون تبلیغ نگاه بکنید و تبلیغ مشاف‌های و رو در رو خیلی مهم است. بعضی‌ها می‌گویند خیلی تأثیر دارد. بعضی‌ها می‌گویند تبلیغ چهره به چهره طرف را با خودش خلوت نمی‌کند.

مهندس سیفیان:

یکی از مسائل و عواملی که موجب نوآوری است، تحلیل شرایط محیطی جامعه است. ما در ساختارهای اجتماعی زمانی که شرایط محیطی عوض می‌شود ناچاریم، ساختارهای اجتماعی را تغییر بدهیم.

در رابطه با سند چشم‌انداز که صبح به آن اشاره شد یکی از موارد مدیریت بر مساجد است. ما 7 محور را در سند چشم‌انداز دیدیم.

محور فرهنگی، محور اجتماعی، محور منابع انسانی، محور مالی، محور مدیریت بر مساجد و مدیریت در مساجد. مدیریت بر مساجد، فراگیر به کل مساجد است. الآن مدیریت مساجد شقه شقه است. یک بخش‌اش را سازمان تبلیغات اسلامی دارد. یک بخش‌اش را آقای قرائتی دارد. یک بخش‌اش را مرکز رسیدگی به امور مساجد دارد. یک بخش‌اش را شهرداری دارد. این‌ها باید مثل همه سازمان‌ها از یک جا تعیین استراتژی و سیاست بشود. زمان رضاشاه ملعون می‌گفتند، نظم ما در بی‌نظمی است. کما این که در زمان شاه هم گروه‌های مبارز سیاسی، سعی می‌کردند نظم خودشان را طوری مطرح کنند که ضربات دشمن در آنها کم بشود. ولی الآن که در رأس جامعه ما ولی فقیه است و علمای ما در مجلس و شورای نگهبان هستند، شرایط جامعه ما عوض شده است. الآن نمی‌توانیم مساجد را به این صورت اداره کنیم؛ بنابراین یکی از مسائلی که در سند چشم‌انداز دیدیم این است که هدف‌گذاری و سیاست‌گذاری کلان برای مساجد انجام بشود. چون شرایط جامعه ما عوض شده است.

ص: 104

ما از وضع «آ» به وضع «ب» در بیاییم، چون شرایط عوض شده است. در کلام امیرالمؤمنین علیه السلام هم هست که اگر شرایط جامعه عوض شد، باید فرزندان تان را با آن شرایط وفق بدهید. در ساختار اجتماعی امروز در صنعت هم می بینید، دو تا کارخانه خودروساز تا شرایط بازار عوض می شود، بلافاصله استراتژی شان را تغییر می دهند؛ بنابراین سازمان اداره مساجد باید حتما مورد بررسی مجدد قرار گیرد و در سند چشم انداز که مورد تأیید اعضای محترم شورای سیاست گذاری مراکز است. هدف گذاری و سیاست گذاری کلان در امور مختلف مربوط به مساجد باید در مدیریت کلان مساجد انجام شود. در جهت ایجاد تشکیلات و سازمان فراگیر مساجد. به هیچ وجه بحث اجرایی نیست. بحث اجرایی ما می رود در داخل خود مساجد.

ولی بحث تعیین سیاست های کلان، در آن سازمان فراگیر باید انجام بشود.

انجام بودجه؛ یکی از مسائلی که باید واقعا رویش کار بشود بودجه است. می گویند ما نباید دولتی باشیم، درست است.

ائمه جماعات ما نباید زیر بلیط هیچ دولتی و خط و حزبی باشند. ولی باید وصل به ولی فقیه باشند. ولی بودجه مساجد از کجا باید تأمین بشود؟ خادمش تأمین نیست. بعضی از مساجد مان در محله هایی است که حتی آن کارگر و زحمتکش برای نان شیش محتاج است. چطور آنجا برای بهداشت و آموزش و پرورش بودجه می دهیم ولی برای دین و ایمان مان بودجه تعیین نکردیم. پیشنهاد این بود که آقایان علما روی بودجه مساجد فکر بکنند. آقای حداد عادل هم در مجلس گفتند که روی بودجه مساجد فکر بشود که متأسفانه نشد. بنده خودم این را مطرح کردم که از انفال می شود استفاده کرد. انفال در زمان معصوم در اختیار معصوم است. در غیبت معصوم در اختیار ولی فقیه است. بنابراین بحث های مختلفی است که اگر لازم بود خدمت شما عرض می کنم.

حاج آقای قائمی:

در راستای حرکت تغییر و تحول، یکی از حرکت های مهمی که باید انجام شود این است که مسجد زیاد بشود، امام جماعت زیاد بشود و جوانان جذب مساجد بشوند. عمده شهر تهران مسجد ندارد و این حالت تغییر و تحولی که باید ایجاد بشود در جامعه ما به شکل احسن به وجود بیاید.

حاج آقای رستمی:

نوآوری باید بر مبنای علم باشد و علمی که کاربردی بشود. گاهی اوقات به بعضی از پزشکان مراجعه می کنیم گرچه متخصص است، می بینیم در کنار مسائل طبابت کتب مرجعی از طبابت پیش ایشان است که راه گشای ایشان است. متأسفانه جهت اداره مساجد هنوز شاخ های مستقل به نام شاخه مدیریت مساجد در دانشگاه و دانشکده های اسلامی و معارف اندیشیده نشده است.

و جای خالی آن حس می شود.

جامعه ای که اسلامی است باید مسجد در آن محور باشد. روی این اصل احساس می شود مدیریت مساجد باید تعریف بشود. باید کتب مرجعی مانند؛ دایره المعارف مسجد و فرهنگ نامه مسجد که هر روحانی در هر جای کشور در هر مسجدی به عنوان یک کتاب مرجع مسجد بتواند با استفاده از آن امورات مسجد را اداره بکند، در اختیار مساجد قرار بگیرد.

حاج آقای جوادی:

در راستای همین نوآوری یکی از برنامه های ممتدی که ما در مساجد باید داشته باشیم قرآن کریم است قرائت قرآن، آموزش قرآن و تفسیر قرآن. چون کلمات «الله» است که بهترین نوآوری و بهترین علم و بهترین آنچه را که ما دنبالش هستیم در خود دارد. از این کلمات «الله» می توانیم هرچه بیشتر بهره بگیریم و استفاده کنیم. بنده خودم سال هاست که این کار را در مسجد خودم عملیاتی نمودم.

ص: 106

در باب نوآوری اگر بخواهیم یک تقسیم بندی بکنیم باید در جهات مختلف بررسی کنیم که همه این ها تا حدودی به مسجد مرتبط است. از جمله رویکردها در نوآوری، بحث نوآوری در متون است که همان بحث تفسیری و روایی و فقهی و اجتهادی و کلامی و فلسفی است که آن جای خودش را دارد. البته این نوآوری باید مخالف با بدعت نباشد.

قسم دوم که مهمترین بخش است، نوآوری در مساجد است، که در واقع نوآوری در حوزه های علمیه است. یعنی مهمترین بخش کارکرد مساجد در منشاء اصلی اش، حوزه علمیه است. این حوزه علمیه است؛ که بایستی با نوآوری های خودش، مشکلات زیادی را که در مساجد وجود دارد، پاسخ بدهد. ما متأسفانه در حوزه های علمیه، چیزی که شاهد هستیم این است که؛ در حوزه های علمیه ما یک سلسله از کتب، ولو این که از اهل سنت است مثل سیوطی را وحی منزل گرفتیم که حتما باید سیوطی خوانده بشود و لاغیر. کتاب دیگری که اگر از 1000 سال پیش نوشته شده دیگر اعتبار ندارد.

شیوه های تربیتی خودمان در حوزه های علمیه را بایستی به شکلی نو تبدیل بکنیم و کارکردهای روحانیت را همین طور. چون الآن کارکرد روحانیت، با کارکرد روحانیت در 50 سال پیش متفاوت است. روحانی 50 سال پیش پشت تریبون نمی خواست؛ چون کسی که روی یک منبر صحبت می کند برای یک جمع اندک، با کسی که پشت تلویزیون، برای جمع کثیر و یک ملت صحبت می کند، این حتماً باید کلام و صحبتش متفاوت باشد. برای این کار باید تخصص دیده شود.

علاوه بر این در زمینه های مختلفی که ما داریم مثلاً در زمینه های قضایی؛ وقتی می خواهیم روحانی تربیت کنیم از دوره سطح شروع بکنیم، اصلاً جدا کنیم کسی را که می خواهد برود در قضا یک کار قوی انجام بشود؛ که این مسئله پیش نیاید که یک روحانی در یک منطقه از لحاظ قضایی از شخصی ها ضعیف تر باشد. این برای ما مشکل است؛ علتش این است که ما برای این کار، تربیت نکردیم. تخصصی کار نکردیم و بخش دیگر از نوآوری در شعائر ماست که ما شعائری که داریم، چه در ماه رمضان و چه ماه های دیگر، سعی کنیم از شیوه های جدیدتر استفاده کنیم. رویش فکر بکنیم.

یک عده ای بنشینند و تحقیق بکنند که چه شیوه های نوینی می شود ایجاد کرد که در ماه رمضان کار بهتری انجام داد. بحث نهایی عرض می کنم این که، ثمره همه این نوآوری ها، می آید داخل مسجد. یکی از مشکلاتی که ما داریم این است که؛ ساختمان مسجد برای ما از فرهنگ مسجد مهمتر است. متأسفانه این در ما روحانی ها هم رسوخ کرده است.

گاهی می بینیم در مورد مسجد خوب می گوید ابعادش این است، محرابش این چنین است، حیاطش این طوری است. مسجد را این طوری توصیف می کند. اما توصیف نمی کند چند تا نمازگزار و کلاس قرآن دارد. ما متأسفانه نگاه مان به نگاه زینتی مسجد رفته است.

الآن قسمت اعظمی از پول خودمان را صرف زینت مسجد می کنیم، در حالی که همین پول را صرف امور فرهنگی بکنیم خیلی نتیجه بالاتری می گیریم. ولی متأسفانه زینت های بسیار گران قیمت انجام می دهند، در حالی که بسیاری از مساجد محرومند....

در ارتباط با نوآوری که در رابطه با قرآن مطرح است به نظر می‌رسد، ما بررسی کنیم که علم روز و علم دانشگاهی چقدر در فهم قرآن مؤثر است. آیا اصلاً تأثیری دارد یا نه. یا اگر تأثیری دارد به چه میزان است؟ آیات قرآن را ما می‌توانیم با کمک علم روز بفهمیم. حداقل فکر می‌کنم در بعضی از آیات قرآن حتماً علم روز را می‌بایست مسلط باشیم و اگر این لازم است چه ساز و کار و راهکاری برایش پیدا می‌شود که روحانیون و کسانی که در مساجد فعالیت می‌کنند، به این علوم مسلط باشند.

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين و صلى الله على سيدنا و نبينا محمد صلى الله عليه و آله وسلم و آله الطاهرين عليهم السلام.

20 آگوست 1962 ميلادى روز به آتش كشيدن مسجدالاقصى قبله اول مسلمين و محل معراج رسول الله به دست صهيونيست هاى غاصب به پيشنهاد جمهورى اسلامى ايران و تصويب وزراى امور خارجه كشورهاي عضو كنفرانس اسلامى، روز گرامى داشت هفته جهانى مساجد نام گذارى شده است.

اين مناسبت فرصتى محترم را فراهم آورده كه انديشمندان و پژوهشگران و رهبران فكرى و سياسى براى شناختن آسيب ها و چالش ها و ارائه راه حل ها و نيز روزآمد و نوآمد كردن كاركردهاى مساجد اين نمادهائى اسلام گردهم آيند.

نقش بى بديل اساسى و تاثيرگذار مساجد از صدر اسلام تاكنون و در ايران اسلامى قبل و بعد از انقلاب بر احدى پوشيده نيست. مساجد علاوه بر ابعاد معنوى و عبادى همواره ملجأ و مآمن مردم و مسئولان بوده است و در دفاع از اسلام و انقلاب و معارف دين مستحكم ترين و نفوذ ناپذيرترين سنگر بوده است و همين امر دشمنان را برآن داشته تا محو همه جانبه مساجد، اين كانون هاى خروشان مردمى را به عنوان هدف استراتژيك جزء برنامه هاى خويش قرار دهند.

حال سؤال این است که آیا مسئولان نظام برخاسته از مساجد که به حق بهترین پشتوانه شان مساجد و مسجدیان بودند و هستند چه میزان به مساجد خدمت کردند؟ آیا پس از سه دهه از پیروزی انقلاب احساس نمی شود که این پایگاه های اصلی و به فرموده امام راحل سنگرهای انقلاب مغفول واقع شده است و از حدود 70 هزار مسجد و پایگاه معنوی و سیاسی انقلاب و این سرمایه عظیم ملی استفاده مطلوب صورت نمی گیرد.

مرکز رسیدگی به امور مساجد با پژوهش های کتابخانه ای و میدانی گسترده و تدوین ده ها کتاب و صدها مقاله و سرانجام با تهیه و تدوین سند چشم انداز بیست ساله مساجد و تهیه حدود 20 طرح کاربردی و اجرایی در حوزه مساجد و نیز تشکیل فراکسیون مساجد در مجلس شورای اسلامی زمینه ساز خوبی برای اقدامات اساسی دولت مردان فراهم آورده است. با عنایت به مطالب پیش گفته نکات ذیل را به عنوان مصوبه شرکت کنندگان در ششمین اجلاس اعلام می داریم.

1_ از امت و دولت های اسلامی می خواهیم در مقابل همه مستکبران جهانی ایستاده و با محوریت قرآن کریم و تعالیم حیاتبخش اسلام و اخوت اسلامی عزت، عظمت و شوکت اسلام و مسلمین را به نمایش گذارند و توطئه های استکبار جهانی و صهیونیست بین المللی که به شیوه های گوناگون اعم از تخفیف دین و ترویج فساد در جهت محو دین تلاش می کنند خنثی نمایند.

2_ از همه عاشقان و دلدادگان و پیروان اهل بیت علیهم السلام می خواهیم با مقابله با خرافات و تحریفات و ارائه فرهنگ ناب توحیدی و انسان ساز و متعالی اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله و دوری گزیدن از جاهلان متهتک و عالمان متعصب و دنیاپرست به مقابله با سبک سران خشونت طلب سفاکی که به نام دین و توحید خون بی گناهان را در سراسر جهان می ریزند برخیزند.

3_ از دولت خدمتگزار و نمایندگان مجلس شورای اسلامی می خواهیم در سالی که به فرموده رهبر فرزانه انقلاب اسلامی حضرت آیت الله العظمی خامنه ای سال نوآوری و شکوفایی نامگذاری شده است با تصویب و اجرایی کردن لوایح مربوط به حوزه دین به ویژه مساجد در ابعاد نرم افزاری و سخت افزاری دین خویش را ادا نمایند و شعار علوی «العمل العمل، النهایه النهایه، الاستقامه الاستقامه» را نصب العین خویش قرار بدهند.

در پایان تشکر و سپاس خود را از همه شرکت کنندگان از علمای اعلام، مسئولین نظام، میهمانان محترم خواهران و برادران و از همه کسانی که در جهت برپایی هرچه با شکوه تر این اجلاس تلاش نمودند از اعضای محترم شورای سیاستگذاری مرکز از اعضای محترم ستاد عالی هفته گرامی داشت مساجد از هیئت داوران و کلیه دست اندرکاران اعلام می داریم و برای تعجیل در فرج حضرت بقیه الله ارواحنا فداه دعا می کنیم.

ص: 113

بخش سوم: مقالات

اشاره

ص: 115

- 1_ درآمدی بر مسجدشناسی حوزه ای جدید در مطالعات فرهنگ و ارتباطات شیعی _ ایرانی.
- 2_ شیوه های مدیریت فرهنگی در مساجد.
- 3_ ویژگی های مدیریت فرهنگی در مساجد.
- 4_ مراکز دینی فرهنگی در روند هویت یابی طی جهانی شدن.
- 5_ شاخصه ای مناسب برای گزینش مدیران فرهنگی.
- 6_ جلوه های مسجد و ویژگی های آن در ادب فارسی.
- 7_ المسجد والعلم والتریبه.

در آمدی بر مسجدشناسی (Mosquology) حوزه ای جدید در مطالعات فرهنگ و ارتباطات شیعی - ایرانی علی جعفری علی جعفری (1)

مقدمه مسأله «مساجد» در ایران همواره یکی از دغدغه های اصلی متدینان، رهبران مذهبی، مدیران دلسوز نظام اسلامی و در مواردی صاحب نظران علم الاجتماع بوده است، ولی علی رغم سیل روز افزون نیازها و دغدغه ها، پرداخت نظری و عملیاتی به کلیت امر «مسجد» در ایران، حداقل در حوزه های سیاستگذاری و دانشگاهی، بسیار محدود و عموماً ناکارآمد بوده است. حتی نمی توان تحقیقات قابل اتکایی یافت که مدلول نظری سیاستگذاری را در این عرصه تشکیل دهد؛ لذا سیاست ها از روند و جهت گیری معناداری برخوردار نیست و به نظر می رسد بیشتر از فرآیندهای کلی تغییرات اجتماعی و نیز سیاستگذاری در حوزه های دیگر متأثر است.

اولویت یافتن گفتمان مسجد / اقتصاد در دوران عرضه کوپنی ارزاق و تشکیل ستاد بسیج اقتصادی و بروز گفتمان حاکم مسجد / جبهه در اوج جنگ تحمیلی و دفاع مقدس و بعدها

ص: 119

1- . دانشجوی دوره دکتری فرهنگ و ارتباطات دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه السلام .

مسجد / بسیج، مسجد / جوان، مسجد / مؤسسه (پس از تصویب تشکیل کانون های فرهنگی هنری مساجد در شورای عالی انقلاب فرهنگی تا مسجد / تجارت (با بروز و ظهور مساجد چند منظوره و معافیت مالیاتی مساجد) از نشانه های تغییرات گفتمانی در سیاستگذاری های ملی مساجد ایران پس از انقلاب اسلامی است.

جالب این که سیاستگذاری ها کمتر در راستای تقویت گفتمان های سنتی مسجد / مدرسه، مسجد / هیأت، مسجد / درمان؛ مسجد / زیارت، مسجد / قرض الحسنه جهت گیری شده است.

دلیل این امر خارج شدن تدریجی این امکانات و فعالیت های مذکور از مساجد و شکل گیری استقلالی آن هاست. مرور ابداعات و تغییرات سیاستگذاری مساجد ایران در سه دهه اخیر و پیامدهای فرهنگی - اجتماعی - اقتصادی و سیاسی آن، خود به فرصت و پژوهش های پیوسته و جامع نیازمند است، ولی همین اندک می تواند گویای نوعی شبه بلا-تکلیفی و نرسیدن به جمع بندی در نظریه، سیاستگذاری، برنامه ریزی و اجرا باشد.

از طرف دیگر مساجد بدلیل ماهیت مولد، متحرک، محرک، پیام آفرین و نسبتاً مستقل اقتصادی اجتماعی، در حوزه برنامه ریزی و عمل بی تفاوت و دست بسته نبوده اند، به نحوی که در میان امواج مختلف سیاستگذارانه و آسیب شناسانه های خارج از مسجد که با هدف اعمال بر آن اتخاذ شده اند را شناسایی کرد که تنوع آنها بسیار بیش از تنوع سیاستگذاری ها و برنامه ریزی های دولتی است. این گستره متکثر مسجد محور، زمینه مطالعاتی بسیاری را در حوزه های مختلف دانش اجتماعی ایجاد کرده است که هنوز به صورتی بکر و دست نخورده روبروی پژوهشگران و اندیشمندان قرار دارد. واقعیت این است که بداهت مسجد در زندگی روزمره ایرانیان و آمیختگی زندگی ایشان با آن به قدری است که همانند ماهی در آب علی رغم اذعان همگان به نقش مهم و مؤثر مسجد در جامعه اسلامی، ولی خود را به مطالعه چگونگی عمل این نقش نیازمند نمی پندارند. متقابلاً در عرف صاحب نظران علوم اجتماعی ایرانی نیز بدلیل تسلط رویکردهای غربی و شبه غربی در حالی که بسیاری از وقایع و عوامل ریز و درشت دیگر، مسائل و موضوعات بزرگی برای مطالعه به شمار می روند «مسجد»؛ معمولاً تبدیل به مسأله پژوهشی نشده است.

در دیالکتیک این دو فضای گفتمانی نسبتاً دور، ولی همگرای (دولتی / دانشگاهی)، «مسجد» به یکی از مغفول‌ترین موضوعات مطالعه و تحقیق در ایران تبدیل شده است.

مطالعه پیشرو در چنین فضایی از مناسبات علمی، قصد دارد خود را به یک تمرین قابل اتکاء در این عرصه تبدیل کند؛ لذا هدف از این مقاله رسیدن به نتیجه یا نتایجی در باب آسیب‌شناسی، آینده‌نگری و سیاست‌گذاری مساجد نیست بلکه هدف نوعی تمرین «مسجدشناسی»⁽¹⁾

است که قطعاً پایه هر نوع مطالعه در سطوح بعدی خواهد بود. بدین ترتیب سعی خواهیم داشت تمایزات ماهوی «مسجد» را با «نهاده‌ها»، «پدیده‌ها» و سایر واقعیت‌های اجتماعی مشابه بدست آوریم و شاید به نوعی «ذاتیات» _ مشابه آنچه مک لوهان برای انواع رسانه قائل است _ دست یابیم.

اما ذات پژوهی مسجد دو چالش بسیار بزرگ را پیش رود دارد:

اول این که؛ «مسجد» نهادی تأسیسی از سوی خداوند است و بشر در به وجود آوردن اصل آن هیچ نقشی ندارد؛ لذا در نگاه اول به نظر می‌رسد ذات پژوهی آن باید در بستر دانش الهیات و از جنس آن باشد، ولی توجه داشته باشیم مسجد در عین حال، نهادی کاملاً آمیخته با زندگی اجتماعی _ فردی انسانی است و ذاتیات الهیاتی آن، قطعاً به تولید ویژگی‌های اجتماعی _ فردی جدید و گوناگون در اهالی آن منجر می‌شود. چگونگی تبدیل ذاتیات تأسیسی به عرضیات تولیدی انسانی خود مسأله‌ای قابل مطالعه در شناخت فرآیند تأثیرگذاری «مسجد» می‌باشد که ماهیت کاملاً میان رشته «مسجدشناسی» را می‌رساند.

دوم این که؛ «مسجد»، در میان انواع پدیده‌های اجتماعی _ فرهنگی، از ساده‌ترین واقعیت‌های نهادی زندگی اجتماعی موجود جوامع است؛ ولی جالب این که سادگی مذکور به بی‌هویتی و دور شدن آن از اصالت‌های تأسیسی منجر نشده است. بنابراین اگر چه ظاهر «مسجد» از هیچ قابلیت ساخت یافته و منظمی برخوردار نیست، ولی در عین حال از جهت قدرت اجتماعی جزء تأثیرگذارترین نهادها به شمار می‌آید.

ص: 121

اینجا یک سؤال بغرنج وجود دارد و آن این که: چه رابطه ای بین ویژگی «بساطت ظاهری در عین حفظ هویت تأسیسی قدرتمند مسجد» با نفوذ اجتماعی آن در دوران های مختلف قبض و بسطه ای تاریخ جوامع اسلامی وجود دارد؟ این پرسش نشان می دهد در مطالعه نسبت مکانیزم های ارتباطی (اکتسابی تولیدی) با اقتضانات فرهنگی (هنجاری تأسیسی) هنوز راه های نرفته بسیاری مسجد دارد. در حقیقت مطالعات «مسجدشناسی» در عبور از چالش های دوگانه فوق شکل می گیرد. به نظر می رسد بدست آوردن نتایج چنین مطالعاتی شاخص های مناسبی را جهت سنجش اصالت سیاستگذاری ها و آسیب شناسی های ایرانی از مساجد ایران بدست خواهد داد.

مسجد؛ از کارکردهای تأسیس تا کارکردهای جدید «مسجد» از زمانی که پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم اولین آن (مسجد قبا) را در مسیر هجرت به مدینه بنا نمود، تا امروز؛ یکی از کانون های اصلی فرهنگ و ارتباطات در جوامع اسلامی است. بدون شک هدف اساسی برپایی مسجد عبادت خداوند است(1)

؛ لذا؛ اصلی ترین کارکرد مسجد، کارکرد عبادی آن است.(2)

حساسیت عمومی مسلمین از صدر اسلام و در طول دوران تمدن اسلامی تا امروز بر حفظ محوریت مسأله عبادت و تقوا در تعامل با مسجد، یکی از علل اصلی بقاء اصالت مساجد است. هیچ واقعه و عاملی در طول تاریخ اسلام منجر نشد که مساجد از کارکرد عبادی خود تهی و موجد اولویت های دیگری گردند. همراهی «مسجد» و «نماز» در آیات و روایات به قدری است که تصور «مسجد» بدون «نماز» ممکن نیست و برپایی «نماز» همواره مهم ترین عمل در مسجد بوده است.

البته توجه داریم که دامنه عبادات و احکام عبادی اسلام بسیار گسترده است و محدود به نیایش های فردی و حتی آیین های دسته جمعی نمی شود. در اسلام بیش از احکامی در

ص: 122

1- . حمودی، 1384، ص 109 .

2- . الویری، 1384، ص 90 .

خصوص عبادت (بمعنی اخص آن)، دستوراتی در حوزه های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی وجود دارد که رعایت همه آنها لازمه تحقق عبودیت و عین عبادت است.

مسجد، از همان آغاز کار خود در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم دارای کارکردهای گوناگونی بود. (1)

آنچه از گفتار و سیره رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم و ائمه هدی علیهم السلام برمی آید استفاده آموزشی از مسجد در تعلیم و ترویج احکام الهی، (2)

استفاده ارشادی در تربیت مسلمین، (3)

استفاده قضایی در حل و فصل دعاوی و اجرای احکام اجتماعی اسلام (4)

و استفاده سیاسی - نظامی در اداره حکومت و دفاع از آن، در کنار وجهه عبادی مدنظر بوده است. بنابراین همان گونه که در اسلام امور اجتماعی و سیاسی از دیانت جدا نیست، تلقی کلیسایی از مسجد نیز صحیح نمی باشد. یکی از آسیبشناسی های بزرگ امام خمینی قدس سره از فرهنگ تعامل با مساجد در ایران بر همین اساس شکل گرفت:

«مسجدالنبی، مرکز سیاست اسلام بوده است و ثقل قدرت اسلامی». (5)

مسجد پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم مثل این مسجدهای شما نبوده است [مثل] مسجد اعظم. یک جای کوچکی، یک سقفی با این چیزهای خرما، یک چیزی درست کرده بودند، یک دیوار... هم برای این که مثلاً حیوانات وارد نشوند با یک چیز، گلی درست کرده بودند، اما سرنوشت اسلام را در یک همچو مسجدی درست می کردند. مسجد بود همچو نبود که قبه و بارگاه باشد و میان تهی. از آن تأسیسات خالی [بود] لکن از همان جا روم و ایران را شکست دادند. (6)

مسجد در صدر اسلام به این صورتی که بعدش توسط اشخاص منحرف به این صورت مبتذل درآمد، در صدر اسلام این طور نبوده است، مسجدها محلی بوده است که از همان مسجد ارتش راه می افتاد برای جنگ با کفار و قلدرها، از همان مسجد خطبه خوانده می شد،

ص: 123

1- . باهنر، 1385، ص 77 .

2- . نگاه کنید به احمدی حکمتی، 1384 .

3- . نگاه کنید به سجادی، 1384 .

4- . نگاه کنید به رستگار، 1384 .

5- . صحیفه نور: ج 16، ص 232 .

6- . صحیفه نور: ج 9، ص 29 .

مردم دعوت می شدند به این که فلان آدم متعدّدی در فلان جا قیام کرده بر ضد مسلمین یا مال مردم را چپاول می کند، قلدری می کند، انحرافات دارد و از همان مسجد راه می افتادند و می رفتند طرف دشمن. از همان جا قراردادها حاصل می شد. (1)

در رویکرد هنجاری اسلامی نه تنها انجام اعمال و مراسم عبادی (بمعنی اخص) منافاتی با آموزش دین، ارشاد و تربیت دینی، قضاوت و پرداخت به امور سیاسی _ نظامی ندارد، بلکه مجموعه کارکردهای غیرعبادی آن نیز، مسجد را از بستر معنوی و روحانی آن جدا نساخته است، بنابراین؛ یکی از اصول بنیادین سیره اهل بیت علیهم السلام خصوصاً پیامبر خدا و امیرالمؤمنین علیه السلام حفظ همواره وجهه عبادی مسجد، در عین حضور سایر کارکردهای مذکور است. نهایتاً این که «مسجد» یک نهاد تک کارکردی نیست و در سیره اهل بیت علیهم السلام غیر از مسأله عبادت، مسائلی چون آموزش دین، تربیت دینی و قضاوت و پرداختن به امر سیاست نیز در مسجد ملاحظه می شود.

هم گرایي چند کارکرد برشمرده شدهی مدنظر اسلام با چاشنی عبادت و معنویت، مسجد را به مرکز فرهنگی _ ارتباطی جامعه تبدیل کرد و به مرور ابعاد هر یک از کارکردهای آن گسترش یافت و بلکه کارکردهای جدیدتری نیز پیدا کرد.

برخی کارکردهای عاطفی، (2)

مشورتی، پشتیبانی، اداری، (3)

تعاون اجتماعی و خدمت رسانی، (4)

خانوادگی، (5)

کتابخانه ای و مطالعه ای، (6)

انقلابی، (7)

پیش گیری از جرایم و دوست یابی، (8)

وحدت اجتماعی (9)

و رسانه ای (10)

را برشمرده اند.

ص: 124

1- . صحیفه نور: ج 3 ، ص 120 .

2- . شریف پور، 1380 ، ص 66 .

3- . همتی، 1383 ، ص 161 .

- 4- . رجایی فر، 1383 ، ص 377 .
- 5- . واردی، 1384 ، ص 105 .
- 6- . کاربخش، 1384 ، ص 129 .
- 7- . ابطحی، 1384 ، ص 129 .
- 8- . حسینی، 1384 ، ص 209 .
- 9- . برفی، 1384 ، ص 82 .
- 10- . رضاییان، 1384 ، ص 279 .

رعایت هنجارهای کارکردی مدنظر اسلام به مرور موجب گسترش سطح پوشش اجتماعی مسجد شده، قلمروهای پیرامون بیشتری را در می نورد که این، به معنای حرکت «فرهنگ» از داخل مسجد جهت استیلا- بر فرهنگ های بیرون از اوست. نتیجه چنین فرآیندی بازتعریف سایر کارکردهای اجتماعی در چارچوب مشی کارکردی مسجد است.

کلیشه مشهور «قرار گرفتن مسجد در چهار راه زندگی اجتماعی مسلمین در صدر اسلام و تمدن اسلامی» محصول تحقق چنین فرآیندی بوده است. معنای دیگر این سخن ارتقاء مسجد از «مرکزیت فرهنگی» به «مرکزیت ارتباطی» و سپس «مرکزیت اجتماعی» به «جامعه اسلامی» است.

این مرکزیت (اجتماعی) به شکل کاملاً آشکاری از معماری شهرها براساس محوریت مسجد، کاملاً قابل بررسی بوده است. عدم وجود بسیاری از نهادها و سازمان های اجتماعی در صدر اسلام و دوران تمدن اسلامی و در مقابل، تأسیس قدرتمند مساجد در صدر اسلام و نیز اتصال مستقیم آنها به پیام آفرینان کاملاً اصیل، مسجد را به نهاد اصلی جامعه اسلامی تبدیل می کند.

برخی اندیشمندان فرهنگ و ارتباطات، پیروزی انقلاب اسلامی را نتیجه شکل گرفتن فرآیند پیشگفته در مساجد ایران می دانند. از نظر ایشان، انقلاب اسلامی محصول پیروزی رسانه های سنتی بر رسانه های مدرن ارتباطی ایران است:

«در کشورهای اسلامی بویژه در ایران، رسانه های سنتی، هم گفتاری و هم مکتوب، نه تنها در مقابله و رویارویی با رسانه های جمعی جدید، وجود و اهمیت خود را از دست نداده اند، بلکه با مشروعیت ویژه ای که در جامعه دارند، تحرک بیشتری در دو دهه اخیر پیدا کرده اند. انقلاب اسلامی ایران نشانه بارز آن در عصر حاضر است؛ زیرا این انقلاب مرهون تحرک و ابتکار زیرساخت های اطلاعاتی ارتباطی سنتی بوده و می باشد»⁽¹⁾.

ص: 125

قابلیت تاریخی مساجد در تبدیل شدن به مرکزیت فرهنگی جامعه در انقلاب اسلامی بروز یافت، و مساجد را به مراکز تولید، بازتولید و انتشار اندیشه و انگیزه معنوی اجتماعی تبدیل کرد که پس از مدت کوتاهی تمایل روز افزون مخاطبین به این مرکز مهم فرهنگی آن را تبدیل به مرکز مهم ارتباطی نیز نمود. تحول مذکور، کارکردهای اجتماعی بسیار بیشتری را بدان افزوده به نحوی که در برهه‌هایی خاص حتی رگه‌هایی از پدیده جوامعی با معماری مسجد محور صدر اسلام در شهرهای ایران ملاحظه شده است.

اما به اذعان بسیاری از صاحب نظران و تعقیب کنندگان تغییرات اجتماعی کلیت روند فوق، مگر در یکی دو سال اول پس از پیروزی، ادامه نیافت. چنانچه در مقدمه، شرح آن رفت، پرداختن به این تغییرات و علل آن خود مجال دیگر و وسیع تری می‌طلبد ولی امروزه عموماً می‌توان گفت: مساجد نه تنها مرکزیت ارتباطی سابق را تا حد زیادی از دست داده‌اند بلکه در مواردی مراکز فرهنگی جامعه اسلامی نیز محسوب نمی‌شوند. اگر در ساده‌ترین تحلیل بپذیریم که تأسیس، تقویت و تحرک سایر نهادهای اجتماعی پس از انقلاب اسلامی در تقلیل محوریت ارتباطی مساجد به محوریت فرهنگی آنها مؤثر بوده‌اند، ولی چرا باید در مواردی متعددی حتی شاهد محوریت فرهنگی آنها نیز نباشیم؟ جالب این که می‌توان مساجدی مشاهده کرد که در عین قابلیت‌های ارتباطی بالا، از تأثیرگذاری فرهنگی محدودی برخوردارند؛ به عبارت دیگر در مواردی مشاهده می‌شود که فرآیند طبیعی رشد و نفوذ سنتی همواره مسجد از محوریت فرهنگی به محوریت ارتباطی، نه تنها از لحاظ رتبی، بلکه از نظر زمانی نیز جابجا شده است؛ یعنی مساجدی داریم که قبل از این که قابلیت‌های محتوایی پیام در آنها فراهم شده باشد (عدم قابلیت فرهنگی) به مرکز تجمع افراد (کانون ارتباطی) بسیار زیادی تبدیل شده‌اند و این با توجه به واقعیت بسیط و ساده مسجد پدیده بسیار عجیبی است. مطالعه این مسأله که چرا «مسجد» نباید حداقل مرکزیت فرهنگی خود را حفظ کرده باشد یکی از اصلی‌ترین دغدغه‌های ماست. چه عوامل و متغیرهایی توانسته است فرآیندهای تحرک و پویایی مساجد را متوقف کند؟ نسبت به دوران صدر اسلام و صدر انقلاب اسلامی چه تغییراتی رخ داده است که شاهد چنین پدیده‌هایی هستیم؟

یافتن پاسخ یا پاسخ های این سؤال، احتیاج به یک پایه مستحکم «مسجدشناسی» (ذات شناسی مسجد) دارد. اما این پایه را از کجا باید و می توان فراهم کرد و مطالعات ذات شناسانه مسجد در چارچوب کدامیک از رویکردهای مطالعاتی موجود در این حوزه دست یافتنی است؟ به نظر می رسد جهت پاسخ به سؤال مذکور مرور برخی رویکردهای بنیادین لازم و ضروری است.

مطالعات هنجاری _ فقهی چنانچه آمد، مسجد نهادی تأسیسی از جانب خداوند جهت حفظ و تقویت دینداری و ایمان ورزی مسلمین است؛ لذا شالوده اصلی این سیستم را باید در گزاره های شرعی جستجو کرد.

در یک مطالعه اجمالی روایات شیعی، می توان چنین گزاره هایی را تحت عنوان آداب یا هنجارهای مسجد برشمرد:

1 _ کارکردهای فرهنگی، ارتباطی مسجد:

مسجد محل تعلیم و تربیت؛(1)

محل طرح پرسش های علمی در صدر اسلام؛ محل ایراد سخنرانی ها و خطبه های امیرالمومنین علیه السلام در مسجد.

2 _ مسجد، محل یافتن دوستان الهی؛(2)

مؤمن بودن انسان های مسجدی؛

ص: 127

1- . سفینه البحار: ج 1 ، ص 600 .

2- . مستدرک الوسائل: ج 3 ، ص 362 ، باب 3 ، روایت 18 .

انسان های مسجدی، الگوها و نمونه های جامعه؛ انسان مسجدی اهل بهشت است؛ اهل مسجد، انسان هایی جوانمرد و با مروت؛ انسان های مسجدی مانع نزول عذاب الهی؛ سالم بودن اهل مسجد از بلاهای آسمانی؛ غبطه مردگان نسبت به اهل مسجد؛ 3 _ مسجد، بازار آخرت و برترین مکان ها بر روی زمین. (1)

4 _ مسجد رستاخیز ذکر است. نشستن در مسجد به انتظار نماز هم عبادت است: (2)

مسجد، زیارتگاه موحدان؛ (3)

پاداش اهل مسجد، سکونت در جوار عرش؛ دیدار فرشتگان از اهل مسجد.

5 _ تسبیح زمین برای انسان های مسجدی:

6 _ توجه به مستمندان و تهی دستان در مسجد: (4)

اطعام فقرا؛ کمک مالی؛ اسکان مستمندان.

ص: 128

1- . مستدرک الوسائل: ج 3، ص 361، باب 3، روایت 13 .

2- . مستدرک الوسائل: ج 2، ص 96؛ سفینه البحار: ج 1، ص 600 .

3- . وسائل الشیعه: ج 1، ص 268، ص 219 .

4- . بحار الأنوار: ج 16، ص 219 .

آداب فرهنگی، ارتباطی مستحب در مسجد 1_ خوش بو کردن مسجد؛(1)

2_ زینت کردن به هنگام مسجد رفتن؛(2)

3_ تمیز نگه داشتن مسجد؛(3)

4_ روشن نگه داشتن مسجد؛(4)

5_ با طهارت به مسجد رفتن؛(5)

6_ وضو گرفتن در مسجد؛(6)

7_ پیاده رفتن به سوی مسجد؛(7)

8 75_ پیاده به مسجد وارد شدن؛(8)

9_ آرامش و وقار در مسیر رفتن به مسجد؛(9)

10_ ادب قبلی ورود به مسجد؛(10)

11_ دعا در هنگام ورود به مسجد؛(11)

ص: 129

-
- 1- . بحار الانوار: ج 18 ، ص 107 .
 - 2- . اعراف: 31 .
 - 3- . مستدرک الوسائل: ج 3 ، ص 385 ؛ وسائل الشیعه: ج 3 ، ص 511 ، باب 32 ، روایت 1 .
 - 4- . من لایحضره الفقیه: ج 1 ، ص 237 ، رقم 714 ؛ بحار الانوار: ج 80 ، ص 377 .
 - 5- . وسائل الشیعه: ج 3 ، ص 267 ، باب 10 ، روایت 2 .
 - 6- . وسائل الشیعه: ج 1 ، ص 345 ، باب 57 از ابواب وضو، روایت 1 .
 - 7- . مجمع البیان: ج 8 ، ص 418 ؛ صحیح بخاری: ج 1 ، کتاب الصلاه، باب 426 ، ص 320 .
 - 8- . بحار الأنوار: ج 96 ، ص 192 ، کتاب الحج و العمره، باب 34 ؛ وسائل الشیعه: ج 9 ، ص 321 ، باب 8 از ابواب مقدمات الطواف، روایت 4 .
 - 9- . وسائل الشیعه: ج 3 ، ص 557 ، باب 70 ، روایت 1 .
 - 10- . بحار الأنوار: ج 80 ، ص 373 به نقل از مصباح الشریعه، منسوب به امام صادق علیه السلام .
 - 11- . وسائل الشیعه: ج 3 ، ص 516 ، باب 39 ، روایت 2 .

12 _ وارد شدن با پای راست؛(1)

13 _ خواندن نماز تحیت؛(2)

14 _ سلام کردن بر مؤمنین در مسجد؛(3)

15 _ رعایت حق تقدم در مسجد؛(4)

16 _ طولانی نمودن اقامت در مسجد؛(5)

17 _ دعا در هنگام خروج از مسجد؛(6)

18 _ نشستن رو به قبله؛(7)

19 _ اجرای مراسم عقد ازدواج در مسجد.(8)

آداب فرهنگی، ارتباطی حرام در مسجد 1 _ ورود انسان مست به مسجد؛(9)

2 _ ورود کفار و مشرکین به مساجد مسلمین؛ 3 _ حرمت تنجیس مسجد و وجوب فوری تطهیر آن؛(10)

ص: 130

1- . وسائل الشیعه: ج 3، ص 517، باب 40، روایت 2.

2- . کنز العمال: ج 7، ص 675؛ وسائل الشیعه: ج 3، ص 518، باب 42، روایت 1.

3- . وسائل الشیعه: ج 4، ص 1267، باب 17 از ابواب قواطع الصلاه، روایت 1.

4- . وسائل الشیعه: ج 3، ص 542، باب 56، روایت 1.

5- . بحار الانوار: ج 86، ص 175، باب وجود صلاه الجمعه و فضلها.

6- . وسائل الشیعه: ج 3، ص 517، باب 41، روایت 1.

7- . بحار الانوار: ج 83، ص 380.

8- . سنن ترمذی، ابو عیسی محمد بن عیسی بن سوره، ج 3، ص 399، باب 6.

9- . نساء: 43؛ تفسیر المیزان: ج 4، ص 360.

10- . عروه الوثقی: ص 27، مساله 3.

- 4_ ورود جنب، حائض و نفساء به مسجد؛(1)
- 5_ هتك حرمت به مسجد از گناهان كبيره است؛(2)
- 6_ خريد و فروش مسجد و ابزار و وسايل آن؛(3)
- 7_ استفاده شخصي از امكانات مسجد؛(4)
- آداب فرهنگي، ارتباطي مكروه در مسجد 1_ حضور ديوانگان و كودكان به مسجد؛(5)
- 2_ كشف عورت در مسجد؛(6)
- 3_ معامله و صنعت گري در مسجد؛(7)
- 4_ سرود و شعر در مسجد؛(8)
- 5_ سخنان بيهوده و صدای بلند در مسجد؛(9)
- 6_ بلند كردن صدای اذان در مسجد؛(10)
- 7_ گفت وگو در باره امور دنيوي در مسجد؛(11)

ص: 131

-
- 1- . نساء: 43؛ تفسير الميزان: ج 4، ص 360.
- 2- . وسائل الشيعه: ج 3، ص 557.
- 3- . صحيفه نور: ج 20، ص 170.
- 4- . استفتائات از امام خميني قدس سره.
- 5- . وسائل الشيعه: ج 3، ص 507، باب 20، روايت 2.
- 6- . وسائل الشيعه: ج 3، ص 515، باب 37، روايت 1.
- 7- . عروه الوثقي همراه با حواشي امام خميني قدس سره: ص 213.
- 8- . وسائل الشيعه: ج 3، ص 492، باب 14، روايت 1.
- 9- . وسائل الشيعه: ج 3، ص 507، باب 27، روايت 3.
- 10- . وسائل الشيعه: ج 4، ص 640، باب 16 از ابواب الاذان والاقامه، روايت 5.
- 11- . وسائل الشيعه: ج 3، ص 493، باب 14، روايت 4.

- 8_ پرهیز از بوی بد در هنگام ورود به مسجد؛(1)
- 9_ غضب جای دیگران در مسجد؛(2)
- 10_ توقف بیهوده در مسجد؛(3)
- 11_ خوابیدن در مسجد؛(4)
- 12_ انداختن آب دهان و بینی در مسجد؛(5)
- 13_ سنگ پرت کردن در مسجد؛(6)
- 14_ اعلام اشیای گمشده در مسجد؛(7)
- 15_ تکدی و سؤال کردن در مسجد؛(8)
- 16_ برهنه کردن شمشیر و آویزان کردن آن در سمت قبله ی مسجد؛(9)
- 17_ گذرگاه قرار دادن مسجد؛(10)
- 18_ نماز گذاردن بر اموات در مسجد.(11)
- مطالعات تاریخی _ تمدنی این نوع بررسی ها اگر در حیطه صدر اسلام یا در دوران های کاملاً مشخص مربوط به عملکرد

ص: 132

-
- 1- . صحیح بخاری: ج 1، ص 402؛ صحیح مسلم: ج 5، ص 49؛ وسائل الشیعه: ج 3، ص 502، باب 22 .
- 2- . عروه الوثقی: مکان المصلی، ص 203 .
- 3- . وسائل الشیعه: ج 3، ص 86، باب 2، بخشی از روایت 8 .
- 4- . مستدرک الوسائل: ج 3، ص 373، باب 14 .
- 5- . بحار الأنوار: ج 80، ص 381 .
- 6- . عروه الوثقی: ص 213 .
- 7- . من لایحضره الفقیه: ج 1، ص 237، رقم 714 .
- 8- . وسائل الشیعه: ج 6، ص 305، باب 31 از ابواب الصدقه، روایت 4 .
- 9- . وسائل الشیعه: ج 3، ص 495، باب 17، روایت 1 .
- 10- . وسائل الشیعه: ج 3، ص 553، باب 67، روایت 1 .
- 11- . استبصار، شیخ طوسی: ج 1، ص 473، باب 292، روایت 3 .

معصومین علیهم السلام در خصوص مسجد انجام گردد، عمدتاً در قالب قول و فعل و تقریر ایشان و به صورت روایت بدست ما رسیده است؛ لذا از این منظر با مطالعات فقهی هنجاری کاملاً همپوشانی دارد. بدین ترتیب مطالعه دوران تمدن اسلامی یا عملکرد افراد غیر منتسب به اهل بیت علیهم السلام نمی تواند ملاک شناخت مسجد باشد.

مطالعات مسجدشناختی عملکرد تاریخی معصومین علیهم السلام نیز عمدتاً باید در کتب روایی چنانچه اشاره شد یا تاریخی دنبال گردد. اما مشورت این جانب با دکتر محسن الویری که اتفاقاً چنین شبه بررسی هایی در حوزه تاریخ مسجد با تمرکز بر قول، فعل و تقریر اهل بیت علیهم السلام داشته اند، نیز نشان می دهد در لابلای کتب تاریخی به سختی بتوان به نکته مهمی دست یافت و متون روایی در این حوزه بسیار غنی تر از متون تاریخی است و قابل استنادتر است؛ بنابراین تاریخ پژوهشی اگر بر محوریت روایت پژوهی صورت پذیرد، دارای مشابهت کامل با رویکرد فقهی هنجاری خواهد بود.

مطالعات معاصر پژوهی منظور از این نوع مطالعه بررسی «مساجد مطلوب» امروزی جامعه اسلامی است. مبنای این نوع بررسی ها به اهمیت نظری تعاملات علمای اسلام با مسجد، حجیت نظرات مثبت یا منفی ایشان در خصوص انواع فعالیت های مسجدی و حتی شامه فقهی - فرهنگی - ارتباطی آنها در فهم دوری یا نزدیکی مساجد به آنچه که تیپ ایده آل مسجد است باز می گردد. در حقیقت وجود علما و فقهای شیعه و نسبتی که با «مسجد» برقرار می کنند، می تواند ملاکی جهت تشخیص نزدیکی یا دوری مساجد به عملکردها و الگوهای اصیل باشد.

لازم نیست جهت کشف تیپ ایده آل حتماً به کاوش عملکرد مسلمین در دوران های تاریخی مختلف پردازیم؛ همین که یک فقیه و عالم شیعی وضعیت کلی مسجدی را مطلوب ارزیابی کند، یا خود در احیاء مسجدی نقش داشته باشد، برای پذیرش مسجد مذکور به عنوان تیپ نسبتاً مطلوب کفایت می کند. مساجد این گونه را که در گوشه و کنار بلاد اسلامی یافت می شوند می توان با استفاده از رویکرد مطالعه نمود:

رویکرد محتوا محور 1) Perspective 112 Content که در آن براساس شاخص هایی که در آیات و روایات وجود دارد خروجی مطلوب یا نامطلوب «مسجدی خاص» مورد بررسی قرار می گیرد. در این مطالعه ها با فرآیندی که «مسجد» را به مرحله کنونی رسانده کاری نداریم بلکه هدف، مطالعه وضعیت کنونی مسجد براساس یکسری شاخص های کلی موجود در متن دینی است که ضمنا وضعیت مذکور تحت اشراف کلی فقیه تحقق یافته است.

رویکرد تولید محور 2) production perspective 311 که طی آن خروجی سیستم مورد ارزیابی قرار نمی گیرد بلکه فرآیندی که در یک مسجد طی می شود تا به این خروجی برسیم مورد نظر است. در تدوین شاخص های یک فرآیند مطلوب نیز می توان به سراغ متون دینی رفت، ولی از یک طرف مطالعه علمی فرآیندها عمدتا توصیفی و غیر ارزشگذارانه است و از طرف دیگر به نظر می رسد، متون بیشتر شاخص هایی جهت سنجش بدست ما داده اند تا این که ترسیم فرآیندهای مختلف را نیز فراهم آورده باشند، چه این که؛ فرآیندها به طور طبیعی متکثر و منعطف هستند و به تناسب ظرفیت زمان و مکان و امکان متفاوت خواهند بود. اگر هم در متون شبه اشاره هایی به فرآیندها شود این اشاره به کلیات امر مسجد در حوزه فرآیندها محدود است و نه توصیف دقیق فریعات هستیم.

به نظر می رسد که احصاء به ذاتیات ارتباطی مسجد با رویکرد تمایز بخشی آن از سایر نهادهای رقیب، شاید از چشم انداز فرآیندی سهل الوصول تر باشد. آنچه در این تلاش و تکاپوی علمی مدنظر ماست، بدست آوردن اقتضائات ارتباطی قطعی مسجد است و این اقتضائات را نمی توان از خروجی صرف آن بدست آورد.

بررسی سیستم پردازش مسجد (فرآیند) در توفیق رسیدن به پاسخ این سؤال بسیار مهم تر است. برای حصول بدین هدف لازم است مساجدی را که دارای خروجی های مطلوب هستند (هم از نظر قطعیات فقهی و هنجاری و هم از لحاظ ذهنیات گفتمانی فقها و علما) تحت بررسی های فرآیندی قرار دهیم و ببینیم که کدام فرآیندهای ارتباطی منجر به حصول چنین نتایج

ص: 134

1- . نگاه کنید به: . Croteau and hoynes

2- . نگاه کنید به: . Croteau and hoynes

فرهنگی شده است؟ و بررسی کنیم که چقدر از این فرآیندها محصول عوامل هنجاری - فقهی و چه قدر محصول عوامل مدیریتی و ابتکاری بوده است؟ نکته آخری که باید بدان توجه داد این است که واحد زمانی تحلیل ما در مطالعه فرآیندی مسجد مطلوب، لزوماً از زمان قرائت صیغه وقف تا به امروز را شامل نمی‌شود. بلکه عموماً دوران پس از بلوغ فرهنگی مسجد را در برمی‌گیرد. به عبارت دیگر ما دو نوع فرآیند تعالی در مسجد داریم:

1 - فرآیندهایی که طی آن مساجد همواره در راستای رسیدن به یک نقطه تعادل آن را طی می‌کنند.

2 - فرآیندهایی که پس از رسیدن مسجد به نقطه تعادل، به مرور در آن بوجود می‌آید و به عادت فرهنگی - ارتباطی تبدیل می‌شود.

به نظر می‌رسد با بررسی فرآیندهای نوع دوم است که می‌توان «ذاتیات ارتباطی» مسجد را شناسایی کرد. بنابراین از زمانی که مسجد توانست شرایط مطلوبی را در سیستم خروجی خود به وجود بیاورد و به استمرار پایداری در آن سیستم برسد، می‌توان بر این قیاس به مطالعه سایر فرآیندهای ارتباطی مسجد که در به وجود آمدن خروجی مذکور نقش داشته‌اند پرداخت.

در این شرایط و با توجه به مقدمات فوق، سؤال بعدی این است که کدام نوع از رویکردهای علمی در علوم انسانی و اجتماعی می‌تواند کارآمدترین در سامان دادن به مطالعه مسجد باشد:

مطالعات مدیریتی مسجد با تمرکز بر نقش امام جماعت؟ مطالعات جامعه‌شناختی مسجد با تمرکز بر مسجد به عنوان شاخص دیانت و بررسی تغییرات ساختاری - کارکردی آن به عنوان شاخص تغییرات دینداری در ایران؟ مطالعات مردم‌شناختی مسجد در گونه‌شناسی فرهنگی مساجد ایران؟ مطالعات ارتباطی مسجد با توجه به شرایط مختلف «ارتباطات درون و برون مسجدی»؟

به نظر می‌رسد قبل از دست‌یازیدن به چارچوب‌های نظری، دانش‌ها و یاری‌یافته‌های متدولوژیک مختلف در حوزه مطالعات علم الاجتماع مسجد و بالتبع پاسخ به سؤال فوق، ناگزیر از توجه به چند نکته علاوه بر مقدمات پیش‌گفته هستیم:

1_ مسجد یک جامعه، و نه یک رسانه است:

یکی از سبک‌های مطالعه و ابرازنظر در باب مسجد، انتخاب امام جماعت به عنوان متغیر مستقل و بقیه موارد به عنوان متغیرهای متأثر از آن است. رویکردهای نظری با هدف مدیریت و در اختیار گرفتن مسجد، مطالعه آن را از امام جماعت آغاز می‌کند، اما توجه کنیم که مسجد قبل از حضور و ورود امام جماعت، «مسجد» بوده است.

اگرچه می‌توان امام جماعت را «مدیر مسجد» تصور کرد، ولی این بمعنی لابلشرط بودن مسجد نسبت به امام نیست. مسجد، یکی واحد زندگی جمعی است که امام را نیز در برمی‌گیرد و لذا در کل، به صورت یک متغیر مستقل بر او عمل می‌کند. بنابراین اگر می‌خواهیم مسجد در اختیارمان باشد و آن را مدیریت کنیم، باید قبلاً خود را در اختیار او قرار داده باشیم.

نتیجه این اصل، مطالعه مسجد به صورت کلی یک پارچه به مثابه یک سیستم است که در آن همه اجزاء بر روی هم دارای تأثیر و تأثرات متقابل هستند. در این نگاه مسجد، یک رسانه در اختیار امام جماعت نیست بلکه اجتماعی است که امام جماعت فعال‌ترین و مهم‌ترین عضو آن می‌باشد. پس مطالعه مدیریتی از نقطه شروع «امام جماعت» نمی‌تواند مراد ما را حاصل کند.

هر نوع بی‌توجهی به نگرش سیستمی در مسجد ما را به دام نگرش‌های رسانه محور (یک طرفه) خواهد انداخت که با ماهیت ارتباطی مسجد متفاوت است.

2_ در مسجد پژوهی، مطالعه ارتباطات کل اعضا با هم نیز لازم است. بررسی فرآیندهای ارتباطی که امام جماعت لزوماً یک طرف آن را تشکیل نمی‌دهد از موارد غیرقابل گذشت در تحقیق است.

3_ مسجد علاوه بر این که کانون انواع خاصی از ارتباطات است، کانون انواع مختلفی از قطع ارتباطات نیز هست. مسجد، هر کسی را مجوز ورود نمی‌دهد، به هر رفتاری اجازه بروز نمی‌دهد و در عین حال دارای نسبت‌های کاملاً تعریف شده ارتباطی یا قطع ارتباط با شرایط

و محیط پیرامون خویش است. برقراری یک واحد ارتباط مسجدی می تواند به قطع شدن حداقل یک واحد ارتباط غیر مسجدی بیانجامد و قطع هر واحد ارتباط غیر مسجدی می تواند یک قدم در وصل به مسجد مؤثر باشد.

بنابراین به نظر می رسد پرداختن «ارتباطی» به مسجد آن هم از «رویکردی سیستمی» که مسجد را به عنوان یک کل به هم پیوسته مدنظر می گیرد، اولویت نظری اول در شناخت ذاتیات آن باشد. نگاه سیستمی، بی طرف ترین نگاه از میان همه انواع مطالعات و مدل های ارتباطی است که دارای مصادیق مختلفی است. در ادامه براساس مدل سیستمی «اتهیل دوسلاپول» در ارتباطات قصد داریم به برخی ذاتیات ارتباطی مسجد نزدیک شویم.

سیستم های ارتباطی مسجد در مدل «اتهیل دو سلاپول» سیستم، مجموعه ای از اجزاء و روابط میان آنهاست که توسط ویژگی هایی معین به هم وابسته می شوند و این اجزاء با محیط شان یک کل را تشکیل می دهند. (1)

هر سیستم، دارای عناصری شامل: ورودی ها، فراگرد (خانه پردازش)، خروجی ها و بازخورد می باشد. ورودی، همان نیروی محرکه سیستم است که نیاز عملیاتی آن را برطرف می کند. در خانه پردازش، ورودی به خروجی تبدیل می شود. بازخوردها، ابزاری جهت ایجاد تعادل [و عدم انحراف از هدف] در سیستم هستند. (2)

یکی از مهم ترین مباحث مطرح در مبحث سیستم، تفکر نگرش سیستمی است. در این تفکر، تکیه بر مواردی از جمله: کلنگری و درنظر گرفتن رابطه پدیده ها با دیگر پدیده ها می باشد. از اثرات این نگرش نظریه عمومی سیستم هاست. در ویژگی های این نظریه مطرح می شود که: در هر سیستم باید اجزاء و ویژگی های درون آن با هم پیوسته باشند؛ یک سیستم صرف نظر از اجزایش خود یک کلیت است و کلیت آن مستقلاً قابل بررسی است؛ اجزای سیستم ها در تعاملی باهم فعالیت را بهسوی هدف جهت دار می کنند. (3)

ص: 137

1- Hall and fagen . به نقل از رضائیان، 1380 ، ص 27 .

2- رضائیان، 1380 ، ص 36 _ 30 .

3- Litterer . به نقل از رضائیان، 1380 ، ص 16 .

دوسلاپول مدلی را طراحی کرده است که در آن فقط به «سیستم ارتباطی» توجه شده است. او ابتدا سیستم ارتباطی تعریف می کند و می نویسد: یک سیستم ارتباطی عبارت است از چیزی که بیان کننده رابطه یا عدم رابطه بین موضوعات یا اشیاء است. سپس مدلی را برای یک سیستم ارتباطی مطرح می کند و می نویسد: این تصویری است از مدلی برای یک سیستم ارتباطی میان پنج نفر که حلقه های بین آنها را نشان می دهد.

مدل 41. مدل یک سیستم ارتباطی 5 نفره پول در توضیح این مدل می گوید:

«یک سیستم ارتباطی از شش جنبه قابل بررسی است»⁽¹⁾.

تعداد اعضاء یک جمعیت: سیستم ارتباطی یک مسجد به واسطه مکان محوری نمی تواند واجد تعداد زیادی از اعضاء باشد. مکان محوری اقتضانات خاصی را مثل ارتباطات چهره به چهره و رفتار در داخل زمان تحمیل می کند؛ لذا نمی توان انتظار داشت یک مسجد بتواند ظرفیت بسیار انبوهی از ارتباطات افراد را در خود بوجود آورد.

ص: 138

1- . محسنیان راد، 1378 ، ص 382_ 380 .

ممکن است یک سیستم ارتباطی از نظر ظرفیت پیام تفاوت داشته باشد. از طرف دیگر، مسجد محل زندگی دائمی افراد نیست؛ لذا مدت زمان محدودی از حضور آنها در مسجد صرف می شود. پس اولویت ارتباطی و رفتاری در آن مدت با امور دینی و مذهبی و عبادی است. بدین جهت «مسجد مطلوب» آن است که حداکثر زمان صرف شده در آن، به امر عبادت اختصاص یابد. در غیر این صورت هر نوع افزایش ظرفیت کاذب خواهد بود و مسجد را از کارکرد عبادی آن دور خواهد ساخت. در این شرایط کاذب، اگرچه مسجد مرکزیت ارتباطی جامعه را به خود اختصاص می دهد ولی این لزوماً بمعنی محوریت فرهنگی آن نیست. نهایتاً این که مسجد اگر می خواهد در جهت رشد طبیعی قدم بردارد در عین افزایش تنوع پیام، باید بدنبال افزایش «پیام آفرین» نیز باشد.

ممکن است تفاوت سیستم ها مربوط به حجم جریان پیام از میان این حلقه ها باشد. مساجد می توانند از جهت بالفعل بودن رد و بدل کردن پیام متفاوت باشند. فعالیت ارتباطی، حجم جریان پیام را بالا می برد و در تسریع تبدیل مسجد به مرکزیت ارتباطی بسیار مؤثر است. معمولاً حجم جریان پیام میان خانم های مسجد بیش از آقایان است و بین آقایان با امام جماعت بیش از خانم ها با امام جماعت است.

ممکن است تفاوت از نظر ساخت شبکه باشد: نه تنها همه حلقه های ارتباطی لزوماً نیاز به یک ساخت دارند، بلکه ویژگی و خصیصه ساخت شامل موارد ذیل است:

الف) ساخت جهتی مسجد، یک سیستم دارای انواع جهت های ارتباطی است و یک طرفه نیست. مسجد نه تنها رسانه، حتی شبه رسانه هم نیست، بلکه اجتماعی کوچک است که در آن انواع روابط چند جانبه جریان می یابد.

ب) حلقه های مجاز یا ممکن در مسجد تأکید بر عدم تشکیل حلقه های غیر مجاز، بسیار بیش از توجه به تشکیل حلقه های مجاز است. لذا ورود به مسجد همراه با هزینه های اجتماعی مثبت است. هنجارهای پیش گفته روایی، میزان و معیار مجاز بودن حلقه های ارتباطی مسجد را توضیح می دهد. هر نوع سهل گیری در شکل گیری و تفکیک صحیح حلقه های مجاز و غیر مجاز می تواند ماهیت سیستم را از جهت خروجی دچار اختلال کند.

ج) احتمالات یعنی ساخت یک شبکه _ با تعریف احتمال این که چه تعداد از کانالهای ویژه مورد استفاده قرار خواهند گرفت _ می تواند شخص شود. مثلاً یکی از اعضای شبکه به عنوان رهبر می تواند حالت کانال ویژه را به خود بگیرد.

4 _ سیستم ارتباطی می تواند از بابت نوع پیامی که منتقل می شود تفکیک شود: در مسجد، پیام ها از نوع شفاهی و عموماً مذهبی است. به میزانی که افزایش پیام لابشرط نسبت به مذهب در مسجد داشته باشیم سیستم دچار اختلال فرهنگی خواهد شد.

5 _ سیستم ارتباطی می تواند از لحاظ ساز و کار شلیک (TRIGGERING) متفاوت باشد. در لحظه، یک سیستم ارتباطی ممکن است درحالی از ابعاد پنجگانه ای که گفته شد قرار بگیرد و لحظه ای بعد تغییر کند. البته یکی از محاسن سیستم، پایداری توازن آن است.

در مسجد این ساز و کارها می تواند به تناسب شرایط بیرونی جامعه اسلامی عوض شود، مثلاً حرکت به سمت گفتمان های مسجد / جبهه، مسجد / انقلاب، مسجد / مدرسه از آن جمله است ولی توجه داشته باشیم که توازن سیستم همواره باید حفظ شود. در سیستم مسجدی اصل «اولویت عبادت به همه چیز» موجب حفظ و تضمین توازن است. هر نوع عبور از عبادت می تواند تغییرات را از سطح ساز و کار شلیک به سطح ایجاد تحولات ماهوی در ابعاد پنجگانه پیشگفته برساند که آنگاه مسجد از کارکرد فرهنگی تهی خواهد بود.

«مسجد»؛ ارتباطات جماعتی و اضافه شدن جنبه ای جدید بنام فرقان در یک کلمه می توان گفت جامعه گون بودن مسجد (هویت برآمده از کنش متقابل) به همراه مکان محوری، ماهیت ارتباطاتی آن را «جماعتی» کرده است. جماعت، از ترکیب مکان و مجموعه ای انسان منسجم تولید می شود که مسجد از مصادیق بارز آن است. اگرچه جماعت مسجدی، بدون امام تحقق نمی یابد ولی بدانیم که «امام و امت مسجد»، باهم حرکت می کنند. امت در راستای ارتباط با خداوند از طریق امام، ارتقاء فرهنگی پیدا می کند و امام در راستای پیام آفرینی بهتر به امت، ارتقاء ارتباطی می یابد. در این ارتقاء ارتباطی، متغیر «فرقان» حرف اول و آخر را می زند؛ یعنی مکانیزم تولید و استفاده از قانونمندی های لازم جهت ارتقاء سیستم های مسجد، «فرقان های ارتباطی» است که امامان جماعت هنجارپذیر در طول مدت مدیدی کشف و کسب می کنند. لذا شناخت مسجد هم ساده است و هم دشوار. سادگی آن به جهت وجود اقتضائات فرهنگی ارتباطی ثابت در متون دینی است و پیچیدگی آن ریشه در ساز و کارهای ارتباطات جماعتی امام محور دارد که در هر مسجد به شکلی منحصر به فرد تولید شده است. آری! احصاء این فرقان و آموزش آن ها به عنوان بسته های مهارتی گامی است در تدوین تئوری ارتباطات جماعتی مسجد که از هنجار آغاز می شود و در فرقان بسط می یابد.

- منابع 1_ ابطحی، سیدمصطفی، «نقش مساجد در استحکام انقلاب اسلامی و مقابله با هجوم فرهنگی»، مجموعه فروغ مسجد(2)، مؤسسه فرهنگی ثقلین، تهران: 1384 .
- 2_ احمدی حکمتی، «نقش آموزشی مسجد در عصر پیامبر صلی الله علیه و آله»، مجموعه کارکرد مساجد، نشر رسانش، تهران: 1384 .
- 3_ استبصار.
- 4_ امام خمینی، روح الله، رساله عملیه.
- 5_ امام خمینی، روح الله، صحیفه نور، جلد سوم، نهم و شانزدهم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام، تهران: 1375.
- 6_ باهنر، ناصر، رسانه ها و دین: از رسانه های سنتی تا تلویزیون، مرکز تحقیقات صدا و سیما، تهران: 1385 .
- 7_ بحار الأنوار، جلد 80 .
- 8_ برفی، محمد، «نقش مسجد در وحدت اجتماعی مسلمانان»، مجموعه کارکرد مسجد، نشر رسانش، تهران: 1384.
- 9_ حسینی، سیدمحمد، «آثار، برکات و کارکردهای فردی _ اجتماعی مسجد»، مجموعه فروغ مسجد (4)، مؤسسه فرهنگی ثقلین، تهران: 1385 .
- 10_ حموده، عبدالوهاب، «ره آورد مسجد در فرهنگ اسلامی»، ترجمه مهدی اسفندیاری، مجموعه کارکرد مسجد، نشر رسانش، تهران: 1384 .
- 11_ رجایی فر، محمدحسین، «مساجد، نهضت خدمت رسانی و تعاون اجتماعی»، مجموعه فروغ مسجد (2)، مؤسسه فرهنگی ثقلین، تهران: 1385 .
- 12_ رستگار، مرتضی، «قضاوت در مسجد»، مجموعه فروغ مسجد (4)، مؤسسه فرهنگی ثقلین، تهران: 1385 .
- 13_ رضائیان، علی، تجزیه و تحلیل سیستم ها، انتشارات سمت، تهران: 1380 .

- 14 _ رضاییان، مجید، «تحول ارتباطات و نقش رسانه ای مسجد در ماندگاری فرهنگ اسلامی»، مجموعه کارکرد مسجد، نشر رسانش، تهران: 1384 .
- 15 _ سجادی، سید مهدی، «مسجد تعلیم و تربیت»، مجموعه کارکرد مسجد، نشر رسانش، تهران: 1384 .
- 16 _ شریف پور، رضا، مسجد و انقلاب اسلامی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران: 1380 .
- 17 _ صحیح بخاری.
- 18 _ صحیح مسلم، جلد 5 .
- 19 _ طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، ج 4 .
- 20 _ عروه الوثقی، جلد 3 .
- 21 _ فتحی، علی اصغر، «منبر یک رسانه عمومی در اسلام»، ترجمه قاسم هاشمی نژاد، مجموعه کارکرد مسجد، نشر رسانش، تهران: 1384 .
- 22 _ کاربخش، ماشاءالله، «نقش مساجد در افزایش و ترویج فرهنگ مطالعه»، مجموعه فروغ مسجد (4)، مؤسسه فرهنگی تقلین، تهران: 1385 .
- 23 _ محسنیان راد، مهدی، ارتباطشناسی، انتشارات سروش، تهران: 1378 .
- 24 _ مستدرک الوسائل، جلد 3 .
- 25 _ من لایحضر، جلد 1 .
- 26 _ مولانا، حمید، گذر از نوگرایی، ترجمه یونس شکرخواه، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ها، تهران: 1369 .
- 27 _ همتی، عباس، «نقش محوری مساجد در تأمین اهداف چند منظوره»، مجموعه فروغ مسجد (2)، مؤسسه فرهنگی تقلین.
- 28 _ واردی، سید تقی، «مسجد خانواده»، مجموعه فروغ مسجد (4)، مؤسسه فرهنگی تقلین، تهران: 1385 .
- 29 _ وسایل الشیعه، جلد 3 و 4 .
- 30 _ الویری، محسن، «شیوه های فرهنگی _ ارتباطی پیامبر»، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران: بهار 1383 .
- 31 _ الویری، محسن، «مسجد؛ الگوی جامعه دینی»، مجموعه فروغ مسجد (4)، مؤسسه فرهنگی تقلین، تهران: 1385 .
- 32 - Croteau, David, and Hoynes, Willam, media and society, pinforgepress, thirth edit 2003

شیوه های مدیریت فرهنگی در مساجد سید علی هاشمی (1)

چکیده مقاله ی حاضر براساس محور «الف»، موضوع ششم فراخوان مقاله‌ی ستاد گرامی داشت هفته جهانی مساجد را که با عنوان «شیوه های مدیریت فرهنگی در مساجد» مورد بحث قرار داده هست.

مدیریت در مسجد ابعاد مختلفی دارد که یکی از آنها، بُعد فرهنگی است. این بُعد از مدیریت زمانی به اهداف مقدس خود نائل می گردد که دارای ویژگی ها و برخوردار از شیوه های مفید و مؤثر باشد که از جمله آنها:

الف) شناخت شیوه های مؤثر و بی عیب و نقص پیامبر بزرگوار اسلام صلی الله علیه و آله، امام علی علیه السلام و آموزه های وحی در ارتباط با هدایت و تربیت انسان ها.

ب) بکارگیری اصول مدیریت فرهنگی:

1_ زمان شناسی و بهره گیری از زمان در ابعاد سه گانه؛ 2_ دین محوری و این که دین رکن اساسی در مدیریت فرهنگی است؛ 3_ انسان مداری.

ص: 145

1- . دکترای فقه و حقوق اسلامی، هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ساری.

ج) شناخت موانع و آفات که به طریق گوناگون اثرات مطلوب کارهای فرهنگی و تربیت دینی را از بین می برد.

کلید واژه: مسجد، شیوه ها، مدیریت، فرهنگی.

مقدمه

وقتی سخن از مدیریت فرهنگی در مساجد به میان می آید، مسؤول ترین فرد در این فرایند، شخص امام جماعت است، که به دلیل برخورداری از مبانی دینی و معرفت و دانش پیرامون احکام و معارف الهی، مسؤولیت تربیتی و تبلیغ دینی افرادی را که در محدوده و قلمرو مسجد زندگی می کنند، عموماً و نمازگزاران آن مسجد، خصوصاً به عهده دارد.

من در این مقاله قصد پرداختن به تمام ویژگی های مدیریت فرهنگی مساجد را ندارم، اما با توجه به تجربه طولانی که در امور دینی و فرهنگی مسجد دارم و به عنوان امام جماعت مسجد محله و دانشگاه ایفای نقش می کنم، می خواهم به دو ویژگی مهم یک مدیر فرهنگی که همان امام جماعت مسجد می باشد، اشاره نموده و نتیجه گیری نمایم. آن دو ویژگی عبارت است از:

1 _ شناختن و به کارگیری شیوه های ماندگار و همیشه جاوید قرآن، پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام در مدیریت فرهنگی و تبلیغی جامعه.

2 _ به کار بستن اصول مدیریت فرهنگی به عنوان محور اثباتی و شناخت نسبت به آسیب ها و آفت ها به عنوان محور سلبی که آثار مثبت برنامه های فرهنگی و تربیتی مسجد را خنثی و از بین می برد.

شیوه های فرهنگی و تربیتی قرآن 1 _ یادآوری نعمت ها و رحمت های الهی قرآن کریم می فرماید:

ص: 146

«يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (1).

نعمت استقلال و آزادی «وَأذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضَعَّ عَقُونَ فِي الْأَرْضِ نَحَا فُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِنَصَرِهِ وَرَزَقَكُمُ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (2).

«ای مؤمنان به یاد آرید زمانی را که در بین دشمنان بسیار، عده کمی بودید، شما را در سرزمین مکه خوار و ذلیل می شمردند و از هجوم مشرکان بر خود ترسان بودید. پس خداوند شما را در پناه خود آورد و به یاری خود، نیرومندی و نصرت به شما عطا فرمود و از بهترین طعامها روزی کرد، باشد که شکر نعمتش به جای آرید».

نعمت پیروزی بر دشمن «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا» (3).

«ای مؤمنان، نعمت خدا را به یاد آرید آنگاه که لشکری بر ضد شما جمع شدند، پس ما بادی تند و سپاهی که با چشم نمیدیدید بر آنها فرستادیم».

ص: 147

1- . بقره: 21 _ 22 .

2- . انفال: 26 .

3- . احزاب: 9 .

نعمت رزق و روزی « يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ ». (1)

«ای مردم، نعمت خدا را به یاد آرید. آیا جز خداوند، آفریننده ای هست که از آسمان و زمین به شما روزی دهد؟».

نعمت وحدت «وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ». (2)

«نعمت خدا را به یاد آرید که بین قلب های شما الفت و دوستی برقرار کرد هنگامی که با یکدیگر دشمن بودید».

نعمت رهبری و هدایت «يَا قَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِيَاءً». (3)

«ای قوم، نعمت خدا را بر خودتان به یاد آرید هنگامی که بین شما رسولانی را قرار داد».

نعمت عفو و بخشش مبلغ باید بر این نکته تأکید کند که دین اسلام، دین رحمت است و هیچ گاه در رحمت بر روی بندگان بسته نیست:

« أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ ». (4)

« غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ ». (5)

ص: 148

1- . فاطر: 3 .

2- . آل عمران: 103 .

3- . مائده: 20 .

4- . توبه: 104 .

5- . غافر: 3 .

و اوصاف دیگر خداوند متعال همچون «غفور»، «غفار»، «رئوف»، «ودود»، نیز حاکی از باز بودن در رحمت است.

2_ تحریک عواطف خداوند متعال از این شیوه برای تربیت انسان ها استفاده می کند. به طور مثال؛ برای دور نمودن مردم از غیبت کردن، آن را به خوردن گوشت برادر مرده تشبیه می کند که با توجه به نفرت انسان از مرده خواری، عواطف و احساسات را برمی انگیزد:

«أَيُّحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا». (1)

و حضرت ابراهیم علیه السلام، عموی خود، آزر را با لفظ «یا ابا»؛ ای پدرم، خطاب می فرمود، تا شاید از این راه دلش نرم شده، عاطفه اش برانگیخته شده و به راه راست هدایت شود.

قرآن برای ترساندن مردم از تقسیم ناعادلانه ارث، عواطف پدری را تحریک کرده و فرزندان یتیمش را در مقابل چشمان او مجسم می سازد:

«وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكَوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ». (2)

و برای ترغیب فرزندان به احترام والدین و توهین نکردن به آنها، پیری و ناتوانی آنها را مطرح کرده و می فرماید:

«وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ وَلَا تَنْهَرُهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا». (3)

و برای ترغیب مردم به یاری یتیمان، روحیه برادری را زنده می کند:

«وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَأَخْوَانُكُمْ». (4)

ص: 149

1- . حجرات: 12 .

2- . نساء: 9 .

3- . اسراء: 23 .

4- . بقره: 220 .

و حضرت عیسی علیه السلام، برای برداشتن عذاب از مردم، در هنگام دعا با جمله ای عاطفی از خداوند می خواهد:

«إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ» (1).

خدایا، اگر بنی اسرائیل را عذاب کنی همه بندگان تو هستند.

3_ سؤال کردن از مخاطب مبلغ باید از وجدان و یافته های مردم و باورهای طبیعی آنان استفاده کند. همان گونه که قرآن استفاده کرده است؛ خداوند می فرماید:

«اگر از کافران و مشرکان سؤال کنی که چه کسی آسمان ها و زمین را آفریده است و خورشید و ماه فرمانبردار چه کسی هستند؟ به طور یقین جواب می دهند خدا آفریده است. زیرا وجدان آنها اجازه نمی دهد که غیر از این جواب دهند».

«وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولَنَّ اللَّهُ» (2).

«وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لَيَقُولَنَّ اللَّهُ» (3).

و نیز با یادآوری پدیده های طبیعی، مردم را به تفکر وا می دارد:

«أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ * أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ * لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ * إِنَّا لَمُعْرِمُونَ * بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ * أَفَرَأَيْتُمُ الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ * أَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ

ص: 150

1- . مائده: 118 .

2- . عنكبوت: 61 .

3- . عنكبوت: 63 .

الْمُنزِلُونَ * لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أَجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ * أَفَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ * أَنْتُمْ أَنْشَأْتُمْ شَجَرَتَهَا أَمْ نَحْنُ الْمُنشِئُونَ». (1)

آیا نمی اندیشید دانه ای را که در زمین کشت کردید، شما آن را از خاک می رویانید یا ما می رویانیم؟ آیا آبی را که (هر روز) می نوشید توجه دارید که شما آن را از ابر فرو ریختید یا ما نازل ساختیم؟ آیا در آتشی که روشن می کنید می نگرید؟ آیا شما درخت آن را آفریدید یا ما آفریدیم؟ « أَمَّنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ ». (2)

« هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ ». (3)

و درباره معاد می پرسد:

« أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنْتُمْ عَلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ ». (4)

« أَفَعَيِّنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ ». (5)

آیا در آفرینش اول عاجز بودیم (که در برگرداندن دوباره شما عاجز باشیم؟) و ده ها سؤال دیگر ...

4_ بیان تاریخ و سرنوشت پیشینیان قرآن مجید در آیات زیادی، حالات افراد و اقوام گذشته را متذکر می شود:

« وَادْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ ». (6)

« وَادْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ ». (7)

ص: 151

1- . واقعه: 63 _ 72 .

2- . نمل: 60 .

3- . یونس: 35 .

4- . مؤمنون: 115 .

5- . ق: 15 .

6- . مریم: 16 .

7- . مریم: 41 .

«وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَى». (1)

«قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ». (2)

5 _ انگیزه تربیتی یکی از مهم ترین وظایف مبلغ، تعلیم مردم است. همان چیزی که از اولین و مهم ترین وظایف رسولان الهی بوده است:

«لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ». (3)

مبلغ باید حقایق دینی را که دشمنان خدا، سعی در پوشاندن آنها دارند، به مردم بیاموزد زیرا مردم، با علم و آگاهی نسبت به دستورات الهی دچار انحراف نمی شوند. در دعای کمیل می خوانیم:

«... تجرّات بجهلی...». (4)

و انبیاء به مجرمین می گفتند:

«بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ». (5)

البته باید توجه داشت که تعلیم با تربیت سودمند است و از این رو قرآن به این حقیقت تأکید می کند:

«هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ». (6)

ص: 152

1- . مریم: 51 .

2- . آل عمران: 137 .

3- . آل عمران: 164 .

4- . مفاتیح الجنان.

5- . نمل: 55 .

6- . جمعه: 2 .

6 _ احترام به دیگران احترام و شخصیت دادن به مبلغان پیشین لازم است زیرا ایشان نیز همان رسالتی را به دوش کشیده اند که او ادامه دهنده آن است:

«شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ...» (1).

حضرت علی علیه السلام می فرماید:

«ارحم من اهلك الصَّغِير و وقرَّ الكبير».

و رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم فرمودند:

«اذلَّ النَّاسُ مِنْ اِهَانِ النَّاسِ» (2).

7 _ عالمانه و پاسخ گویانه مبلّغی که پاسخ صحیح یک مسئله شرعی را نمی داند، باید از پاسخ غیر یقینی خودداری کند که خداوند بزرگ از این عمل نهی فرموده است:

«وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكُذِبَ هَذَا حَلَالٌ وَهَذَا حَرَامٌ لِيَتَّقُوا عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ لَا يَفْلِحُونَ» (3).

به خاطر دروغی که زبانهای شما توصیف می کند، نگوئید این حلال است و آن حرام، تا بر خدا افترا ببندید، کسانی که به خدا دروغ می بندند، رستگار نخواهند شد.

روحیه کودک با (لهو)، نوجوان با (لعب)، جوان با (زینت)، میانسال با (تفاخر)، و پیر با (تکاثر) سازگار است، بنابراین جوان به طور فطری شیک پوشی را دوست دارد و مبلغ باید با توجه به این روحیه با او گفت و گو کند. این حالت ها از آیه قرآن استفاده می شود:

ص: 153

1- . شوری: 12 .

2- . محمدی ری شهری، 1369 ، مکتب الاعلام الاسلامی، ج 4 ، ص 70 و ج 3 ، ص 444 .

3- . نحل: 116 .

«أَتَمَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا لِعِبٍّ وَلَهُمْ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ» (1).

شیوه های فرهنگی و تبلیغی پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله وسلم امیرالمؤمنین علیه السلام درباره روحیات جامعه عرب پیش از اسلام می فرماید:

«خداوند، محمد صلی الله علیه و آله وسلم را بیم دهنده جهانیان و امین وحی و کتاب خود مبعوث کرد و شما گروه عرب در بدترین آیین و پست ترین جاها به سر می بردید. در میان سنگلاخ ها و مارها اقامت داشتید، آب های لجن آلود می آشامیدید و غذاهای خشن (آرد هسته خرما و سوسمار) می خوردید، خون یکدیگر را می ریختید و از خویشاوندان دوری می کردید. بت ها در میان شما برپا بود و از گناهان اجتناب نمی کردید» (2).

با این حال آن حضرت، به دلیل ویژگی های برتر و منحصر به فرد؛ یعنی معارف برتر و شناخت دقیق و همه جانبه مخاطبین، روش ها و شیوه های بی نظیری را در امر تبلیغ وحی و معارف الهی به کار گرفته است که به مهم ترین آنها اشاره می شود:

1_ شناخت ظرفیت و قابلیت مخاطبین پیامبرگرمی اسلام صلی الله علیه و آله وسلم با عنایت کامل به میزان پذیرش و استعداد هر فرد، دعوت خود را ابلاغ می فرمودند. تبلیغی که از انعطاف برخوردار نباشد، ناکارآمد و خستگی آور است. پیامبراکرم صلی الله علیه و آله وسلم در این باره می فرماید:

«امرنا معاشر الانبياء ان نكلم الناس بقدر عقولهم» (3).

ص: 154

1- . حدید: 20 .

2- . صبحی صالح، بی تا، نهج البلاغه: خطبه 26 .

3- . جزایری، بی تا، الحیاه، چاپ قدیم: ج 1، ص 146 .

2_ ارتباط صمیمی و دلسوزانه با همه اقشار دعوت پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم، پیر و جوان، زن و مرد، فقیر و غنی، با سواد و بی سواد، را فرا می گیرد؛ چرا که قرآن ایشان را: «رحمه للعالمین»، (1)

«هدی للناس»، (2)

«کافه للناس»، (3)

و «للعالمین نذیرا»، (4)

توصیف نموده است.

3_ استفاده از روش های مناسب روش هدایت پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم برای همه گروه ها و طبقات یکسان نبوده و هر گروه یا فردی را به شیوه ای خاص دعوت می فرمود. برای دعوت اهل کتاب، بر مشترکات تأکید و کافران را به تفکر و تأمل و خردورزی دعوت می فرمود.

4_ توجه به نیازهای بشری هر فرد آن هنگام تعادل و توازن خویش را باز می یابد که نیازهای جسمی و روحی او تأمین شده باشد. قرآن می فرماید:

«فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ * الَّذِي أَطَعَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ». (5)

5_ آگاهی و تبلیغ عالمانه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم برای تبلیغ اسلام، وحی الهی را می شناخت و به تمام زوایای آن آگاهی داشت. بدون تکیه بر این و آن، سخنانش را می گفت و هیچ گاه از ظن و گمان های پوچ پیروی نمی کرد.

ص: 155

1- . انبیاء: 107 .

2- . بقره: 185 .

3- . سبا: 28 .

4- . فرقان: 1 .

5- . قریش: 3_ 4 .

قرآن نیز می فرماید:

« وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ... » (1)

و قرآن گواه صدق و درستی گفتار را برهان و دلیل می داند و می فرماید:

« قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ » (2)

6_ عمل به گفتار قبل از ابلاغ پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم همواره، بیش از همه به دستورات دینی که آن را ابلاغ می فرمود، عمل می کرد. با این روش هم اطمینان و اعتماد مخاطب را جلب می کرد و هم ثابت می نمود که عمل به دستورات دینی کار مشکلی نیست. چنان که فرموده اند:

«ان الكلام اذا خرج من القلب دخل في القلب و اذا خرج من اللسان لم يتجاوز الأذان».

7_ مدارا و ملایمت در ابلاغ یکی از عواملی که پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم را موفق کرد، خلق نیکو و رفتار پر از عطوفت آن حضرت بود. قرآن در این باره می فرماید:

« فِيمَا رَحِمَهُ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ... » (3)

به همین جهت وقتی پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم، امیر مؤمنان علیه السلام و معاذ را برای تبلیغ به یمن روانه می سازد، می فرماید:

«انطلقا فبشرا و لاتنفرا و يسرا و لاتعسرا».

ص: 156

1- . اسراء: 36 .

2- . بقره: 111 .

3- . آل عمران: 159 .

«مردم را مژده و بشارت دهید و آنها را از خود مرانید، بر آنها سهل و آسان بگیرید نه سخت و دشوار».

8_ روش خیرخواهانه قرآن شریف در وصف پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم می فرماید:

«لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ». (1)

9_ ابلاغ مرحله ای و گام به گام پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم به امام علی علیه السلام فرمود:

«ای علی، این دین، دین متینی است پس در آن به آرامی وارد شو، و بدان، کسی که افراط و زیاده روی کند نه راهی را می پیماید نه پستی برای خود باقی می گذارد».

10_ پشتکار و اراده آنچه باعث شد تا پیام نبی اکرم صلی الله علیه و آله وسلم نفوذ بیشتری داشته باشد، سعه صدر ایشان بود.

خدای متعال در قرآن می فرماید:

«لَتَبْلُوَنَّ فِي الْغُرُورِ مِنْ قَبْلِكُمْ * أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعَنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذَى كَثِيرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ وَإِذْ أَخَذَ الْأُمُورَ لَا». (2)

«یقیناً شما با مال و جان آزمایش خواهید شد. و از کسانی که پیش از شما

ص: 157

1- . توبه: 128 .

2- . آل عمران: 185 _ 186 .

کتاب آسمانی بر آنها نازل شد و از مشرکان زخمزبان خواهید شنید، و اگر صبر و تقوا پیشه کنید، یقیناً چنین چیزی سبب قوت اراده در کارها است».

11 _ روش استدلال قرآن شیوه دعوت پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم را در مورد افرادی که دارای روحیه ای منطقی و استدلالی هستند، این چنین معرفی می فرماید:

«هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (1).

12 _ روش موعظه پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم برای جذب افرادی که دارای احساسات و عواطفی جوشان بودند و همچنین بیداری عمومی، از موعظه بهره می بردند. موعظ پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم عمدتاً در باره تقوا، زهد، دنیا، طول امل، هوای نفس، عبرت از گذشته، احوال مرگ، قیامت و... بوده است.

13 _ استفاده از ابزار اقناعی در تبلیغ سخت ترین مرحله در دوران تبلیغ پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم، تغییر و تصرف در عقیده عرب ها و مشرکان بود. زیرا آنان غالباً افرادی متعصب و بعضاً عنود بودند. امام صادق علیه السلام نیز با توجه به همین نکته می فرماید:

«ازاله الجبال اهون من ازاله القلب عن موضعه» (2).

«حرکت دادن کوه ها از برطرف کردن باورهای قلبی افراد آسان تر است».

ص: 158

1- . جمعه: 2 .

2- . حرانی، 1384 ، تحف العقول، نشر بین الملل.

14 _ احترام به آزادی عقیده را نمی توان با زور منتقل کرد، باید مخالف، فرصت اظهار عقیده را داشته باشد. پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم نیز این نکته را رعایت می فرمود. قرآن هم در این باره می فرماید:

« لَسْتُ عَلَيْهِمْ بِمُسَيِّرٍ » (1).

« لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ » (2).

15 _ احترام به شخصیت پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم در هر صورت از مشاجره و کوچک شمردن مخاطب احتراز می فرمود. هرگز در اولین برخورد باور افراد را تمسخر نمی کرد. قرآن کریم نیز درباره این نکته روانی و اخلاقی می فرماید:

« وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا » (3).

بعضی از تفاسیر آیه را این گونه معنا می کنند: (4)

«در خلوت و تنهایی با آنان گفتاری رسا و مؤثر بگو».

16 _ تفاهم و تکیه بر مشترکات پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم در سراسر دوران تبلیغ خویش بحث را از جایی که مورد پذیرش طرف مقابل بود، آغاز می کرد. این شیوه سازنده به ویژه در مواجهه با اهل کتاب به کار گرفته می شد. (5)

ص: 159

1- . غاشیه: 22 .

2- . بقره: 256 .

3- . نساء: 63 .

4- . آلوسی، 1345 ق، روح المعانی، اماره الطباعة المنيرية.

5- . مطهری، 1358، سیری در نهج البلاغه، نشر عین الهی، ص 194 .

شیوه های فرهنگی و تبلیغی امام علی علیه السلام 1 - حکمت به کارگیری حکمت در امر هدایت و تبلیغ، یکی از شیوه های ارزشمندی است که امام علی علیه السلام در کنار موعظه و مجادله، براساس فرموده قرآن کریم: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ»، مورد توجه قرار داده است. (1)

2 - موعظه شیوه موعظه ای امام علی علیه السلام که عمده ترین شیوه تبلیغی آن حضرت است و از مجموع خطبه ها و نامه های جمع آوری شده در نهج البلاغه، 86 خطبه از 239 خطبه و 31 نامه از 79 نامه، یا تماماً موعظه است و یا لاقلاً مشتمل بر یک سلسله موعظه است. (2)

3 - مجادله از آنجا که شیوه تبلیغی امام علی علیه السلام، واقع نگری و حقیقت گرایی است، از مجادله به غیر حسن (بد) پرهیز نموده و در موارد فراوانی روش مجادله به احسن و یا مجادله حسن را به کار برده است. طبرسی در کتاب «الاحتجاج» خویش نمونه های زیادی از این گونه موارد را بیان کرده است که از مجادلات مهم آن حضرت در شورای تعیین خلیفه پس از درگذشت عمر بن خطاب است.

4 - حقیقت گرایی و واقع نگری سیاست اسلام و قرآن در تبلیغ، براساس حقیقت گرایی و واقع نگری استوار است نه براساس دروغ، ریا، سازش کاری، نیرنگ و به کارگیری ترفندها، امیرالمؤمنین علیه السلام می فرماید:

«والله ما معاوية بادهي مني ولكنه يغدر ويفجر ولولا كراهيه الغدر لكنت

ص: 160

1- . مطهری، 1358، نشر عین الهی، ص 195 .

2- . مطهری، 1358، نشر عین الهی، ص 128 _ 129 .

من ادهی الناس ولكن كل غدره فجره و كل فجر كفره و لكل غادر لواء يعرف به يوم القيامة...» (1).

«به خدا قسم، معاویه از من زیرک تر نیست، لکن او با نیرنگ و گناه و بی پروایی عمل می کند و اگر نبود نفرت از حيله و نیرنگ، من زیرک ترین مردم بودم ولی هر مکر و نیرنگی گناه است و هر گناه کفر است و برای هر نیرنگ باز، پرچمی است که در روز قیامت بدان معرفی می گردد».

5_ مخاطب شناسی بهترین نمونه آن، برخوردهای گوناگونی است که امام علی علیه السلام با مردم داشت. در بسیاری از موارد می بینیم که با مردم برخورد پر محبت و صمیمی داشت و مؤمنان را از تندخویی بر حذر می داشت و گاهی هم با دوستان گنه کار از هرگونه ترحم و احساسات عاطفی خودداری کرده و با آنان برخورد بسیار شدید داشته است. همانند این که امام صادق علیه السلام می فرماید:

«گروهی نزد امیرالمؤمنین علیه السلام رسیدند و گفتند: السلام علیک یا ربنا؛ سلام بر تو ای پروردگار ما. آن حضرت از آنان خواست که از این عقیده و گفتار خود توبه کنند ولی نصیحت امام علیه السلام در آنان اثر نکرد و آنان توبه نکردند؛ سپس فرمان داد دو گودال در کنار هم حفر کردند و آنها را به وسیله گودالی به هم وصل کردند. آن گاه این گروه را در یکی از گودال ها قرار داد و در دیگری آتشی برافروخت تا بر اثر دود ناشی از آتش مردند» (2).

ص: 161

1- . صبحی صالح، بی تا، دارالهجره، خطبه 200 .

2- . حر عاملی، 1387 ، وسائل الشیعه، نشر اسلامیه، ج 5 ، ص 192 .

6_ کاربرد اصول روانشناسی بهترین نمونه آن، زمانی است که لشکر امام علی علیه السلام با لشکر معاویه در صفین به یکدیگر می‌رسند و لشکر معاویه پیشدستی می‌کنند و شریعه (محل ورود آب) را گرفته و آنان را از برداشتن آب مانع گشتند. در این جا بود که در برابر لشکرش قرار گرفته و چنین خطابه ای ایراد کرد:

«قد استطعموكم القتال فاقروا على مذله و تاخير محله، اورووا السيوف من الدماء ترووا من الماء فالموت في حياتكم مقهورين، والحياء في موتكم قاهرين، الا و ان معاويه قادلهم من الغواه و عمس عليهم الخبر حتى جعلوا نحورهم اغراض المنيه»⁽¹⁾.

«همانا دشمن گرسنه جنگ است و از شما نبرد می‌طلبد، اکنون دو راه در پیش دارید؛ یا تن به ذلت و پستی و عقب ماندگی دادن یا تیغ‌ها را با خون خود سیراب کردن و سپس سیراب شدن. مرگ این است که زنده باشید اما مقهور و مغلوب، زندگی آن است که بمیرید، اما غالب و پیروز. همانا معاویه گروهی ناچیز از گمراهان را به دنبال خود کشانده و حقیقت را بر آنها پنهان داشته است تا آنجا که گلوی خویش را هدف تیرهای شما که مرگ را همراه دارد، قرار داده اند».

7_ تبلیغ عملی تبلیغ با عمل یکی از زیباترین شیوه‌های امام علی علیه السلام می‌باشد و آثار جاودانه و ماندگاری به وجود آورده است. امام صادق علیه السلام از پدران شان نقل می‌کند:

«مردی ذمی (اهل کتاب) با امیرالمؤمنین علیه السلام همسفر شد. ذمی گفت:

ص: 162

1- . صبحی صالح، خطبه 51 .

قصدها کجا دارید؟ حضرت فرمود: قصد کوفه دارم. همین که به دوراهی رسیدند و مرد ذمی از علی علیه السلام جدا شد، امیرالمؤمنین علیه السلام او را همراهی نمود. ذمی گفت: مگر شما عازم کوفه نبودید؟ فرمود: چرا. ذمی گفت:

پس چرا راه خود را ترک کردید؟ فرمود: توجه دارم. ذمی گفت: پس چرا به راه خود نرفتید و مرا همراهی کردید؟ فرمود: اتمام حق مصاحبت این است که انسان رفیق خود را هنگامی که از او جدا می شود همراهی کند و پیامبر ما چنین توصیه فرمود. ذمی گفت: چنین دستور داده؟ فرمود: آری.

ذمی گفت: معلوم می شود کسانی که او را پیروی کرده اند به دلیل رفتار خجسته او بوده است. از این رو من به حقانیت دین تو شهادت می دهم.

ذمی، علی علیه السلام را همراهی کرد و چون وی را شناخت اسلام اختیار نمود»⁽¹⁾.

8_ معرفی الگوها یکی از شیوه های مهم تبلیغ، معرفی الگوهاست که در این شیوه مبلغ می تواند واقعیت را عینیت بخشد. خطبه 159 از خطب آن حضرت در نهج البلاغه، شاهد بر این مدعا است.

9_ روش بی اعتنایی در شیوه تبلیغی امیرالمؤمنین علیه السلام در موارد بسیاری دیده می شود که چنین برخوردی با افراد جاهل و لجوج داشته است، از جمله مردی به نام «زرین» می گوید:

«در شهر کوفه در محل وضو گرفتن مشغول وضو بودم، مردی را مشاهده کردم که کفش های خود را درآورد و شلاق خویش را بالای کفش هایش گذاشت، سپس نزدیک تر آمد و شروع به وضو گرفتن کرد. من به او فشار

ص: 163

1- . کاندهلوی، 1381، انتشارات شیخ الاسلام، ج 1، ص 228.

آوردم تا این که بر اثر فشار من روی دست هایش افتاد. پس برخاست و وضویش را کامل کرد. آن گاه سه بار با شلاق به سر من کوبید و فرمود:

پرهیز از این که دیگران را با فشار دادن کنار بزنی، عضوی از آنان را بشکنی و مجبور شوی غرامت آن را پردازی. از مردم سؤال کردم این مرد کیست؟ گفتند: امیرالمؤمنین علیه السلام بود. من به سوی حضرت رفتم تا عذرخواهی کنم ولی آن حضرت توجهی نکرد». (1)

10 _ روش دفع بدی ها به خوبی ها در روایتی آمده است که امام علیه السلام با گروهی نشستند بود. زن زیبایی از کنار آنان گذشت. چشم های مردان لحظاتی زن را دنبال کرد، امیرالمؤمنین علیه السلام با توجه به آمادگی زمینه گناه و تحریک شهوت، شیوه خود نگهداری در برابر این گزینه قدرتمند را به آنان آموخت و آنان را به راه صحیح و معقول اطفای شهوت امر کرد. مردی از خوارج که این روش بسیار ظریف و عمیق آن حضرت را مشاهده کرد، شگفت زده گفت: خدای بکشدهش چه دانش عمیقی!! همراهان امام علیه السلام از بی ادبی این مرد به خشم و خروش آمده، قصد کشتن مرد را کردند. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: آرام، بدگویی در مقابل بدگویی یا عفو از گناه. (2)

ارکان مدیریت فرهنگی مدیریت فرهنگی باید دو محور را مورد توجه خاص قرار دهد:

1 _ محور اثباتی: یعنی اصولی را باید در مدیریت خود به کار برده و به عنوان مبنای کار فرهنگی قرار دهد.

2 _ محور سلبی: یعنی باید عوامل و عناصری که به مانند ویروس و میکروب خطرناک،

ص: 164

1- . وسائل الشیعه: ج 3، ص 515 .

2- . مجلسی، ج 41، ص 49 .

جسم و جان فعالیت های فرهنگی را از بین می برد، شناخته و آنها را از میدان فعالیت های فرهنگی خارج و یا همواره آماده مبارزه با این آفت ها و آسیب ها باشد.

محور اثباتی سه اصل اساسی است که مدیریت فرهنگی باید به آن توجه ویژه داشته باشد:

1_ زمان شناسی و بهره گیری از زمان در مدیریت فرهنگی، زمان از جهات گوناگونی حایز اهمیت است؛ یک جهت که جهت عام در هر نوع فعالیت و مدیریتی است، ارزش زمان است که در غالب فعالیت های مدیریتی ما، توجه چندانی به آن نمی شود؛ بلکه اساسا ارزش فرصت و زمان را هنگامی درک می کنیم که بدانیم در آن مقطع زمانی چه کارهایی را می توانستیم انجام دهیم و انجام ندادیم و به اصطلاح وقت کشتی کرده ایم. از آن جا که ما برای زمان هزینه ای نمی پردازیم، از ارزش آن هم غافلیم.

امروزه در دنیای مدرن، زمان یکی از مهم ترین سرمایه ها برای دولت ها، مدیریت ها و سازمان ها به حساب می آید و بهره گیری صحیح از زمان است که موفقیت یا شکست را رقم می زند. سازمان دهی صحیح زمان، بی تردید یکی از نخستین بندهای هر دستورالعمل برای موفقیت است. دشوارترین وظیفه در میان گروه ها، همیشه سازماندهی و مدیریت زمان و تنظیم وقت توسط افراد گروه بوده است. (1)

جهت دیگر اهتمام به مسئله زمان که خاص مدیریت فرنگی و تربیتی است، آن است که از یک منظر، همواره سه زمان ما را احاطه کرده است: گذشته، حال و آینده. مواجهه با هر یک از سه مقطع یاد شده، با دیگری متفاوت است. از آن جا که زمان، ظرفی برای فعالیت های آدمی است، مدیر فرهنگی باید نسبت به هر یک از سه زمان حال، گذشته و آینده، برنامه و ایده مشخصی داشته باشد. نظر به نوع آنچه آدمیان در این فرصت ها انجام می دهند، رویکرد ما به هر یک از زمان های یاد شده نیز متفاوت است.

ص: 165

گذشته هر جامعه ای سرشار از وقایع و حوادث شیرین یا تلخ است. چشم فرو بستن نسبت به این وقایع، در واقع، نادیده انگاشتن برخی موارد فرهنگی است.

یک مدیر فرهنگی باید همواره فهرستی از وقایع تلخ و شیرین گذشته را پیش روی خود داشته باشد؛ وقایعی که تأثیرات شگرفی بر حیات گذشته جامعه و فرهنگ آن داشته است.

بعد دیگر زمان، حال است. منظور از زمان حال، وضعیت و فرصتی است که هم اکنون در اختیار ما است و البته همراه با تحولات و اوضاع و احوال ویژه ای است. شناخت این وضعیت، وظایفی را برای مدیر فرهنگی رقم می زند که متفاوت از اقتضانات زمان گذشته است. مهم ترین مسئله از این حیث، بهره گیری از لحظه های زمان موجود و استفاده از آن در مسیر اهداف فرهنگی و تربیتی است. همچنان که برای فرد، عمل شایسته یک وظیفه است، برای مدیر فرهنگی نیز تدارک فعالیت ها و برنامه های مفید یک اصل اساسی به شمار می آید.

بعد سوم زمان، آینده است. از این حیث، دوراندیشی و آینده نگری برای مدیر فرهنگی ضروری است. یک مدیر فرهنگی باید تحولات و اوضاع پیشروی را به خوبی پیش بینی نماید و آمادگی مواجهه و رویارویی منطقی و صحیح با آنها را داشته باشد. افزون بر این، زمان، ظرف تحقق اهداف مدیریت فرهنگی است که البته باید با تنظیم زمان بندی اهداف در انتظار آن است.

شناخت زمان حال و آینده از این حیث مهم است که استعداد و آمادگی را برای مدیریت فرهنگی به ارمغان می آورد. امام علی علیه السلام می فرماید:

«من عرف الايام لميغفل عن الاستعداد»⁽¹⁾.

«آن کسی که زمان را می شناسد، از آمادگی و استعداد لازم برای بهره گیری و مواجهه با آن غافل نمی ماند».

امام صادق علیه السلام نیز از جمله فواید زمان شناسی را این می داند که اشتباهات و شبهه ها، فرد را فرا نمی گیرد و راه خروج از آنها را تدارک می بیند:

ص: 166

«العالم بزمانه لاتهجم علیه اللوابس» (1).

«آن کس که زمان خویش را می شناسد و به مقتضیات آن وقوف دارد، هدف هجوم اشتباهات وقایع نمی شود».

در حقیقت ثمره مهم زمان شناسی، بصیرت است که تأیید خود را بر رفتارهای دیگر مدیر می گذارد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم از جمله ویژگی های انسان عاقل را بصیرت به زمان و احوال آن می دانند:

«علی العاقل أن یکون بصیرا بزمانه مقبلاً علی شأنه حافظا للسانه» (2).

در این جا مناسب است یک نمونه از بهره برداری از زمان و تنظیم رفتارهای فرهنگی با آن را از سیره معصومین علیهم السلام بیان نماییم. فردی از اصحاب امام صادق علیه السلام که نوع لباس و پوشش آن حضرت را متفاوت با لباس پیامبرگرمی اسلام صلی الله علیه و آله وسلم و دیگر ائمه قبل از آن حضرت می دید، زبان به اعتراض گشود:

«والله ما لبس رسول الله مثل هذا اللباس ولا علی ولا احد من آبائک» (3).

«به خدا قسم نه پیامبرگرمی اسلام و نه حضرت علی علیه السلام و نه هیچ یک از پدران تو، چنین لباسی نمی پوشیدند».

حضرت در پاسخ می فرماید:

«کان رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فی زمان قتر مقتر و کان يأخذ لقتره و اقتداره و ان الدنيا بعد ذلك ارخت عزالیها فاحق اهلها بها ابرارها ثم تلا: «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ» (4)

و نحن احقُّ من اخذ منها ما اعطاه الله».

ص: 167

1- . تحف العقول: ص 256 ؛ میزان الحکمه: ج 2 ، ص 1158 .

2- . خصال صدوق: ص 525 .

3- . فروع کافی: ج 6 ، ص 442 .

4- . اعراف: 32 .

پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم در زمان تنگ دستی و فقر مسلمانان زندگی می کردند و مراعات آن تنگ دستی ها را می نمودند؛ در حالی که دنیا بعد از آن درهای نعمت را گشود و شایسته ترین افراد برای استفاده از نعمات دنیا، نیکوکاران هستند.

سپس این آیه را تلاوت نمود:

«بگو چه کسی زینت های الهی را که خداوند برای بندگان خود آفریده و روزی های پاکیزه را حرام کرده است.»

سپس فرمود:

«ما شایسته ترین افرادی هستیم که از نعمت های الهی استفاده می کنیم.»

از جمله موارد استفاده از زمان، بحث نام گذاری روزها با فعالیت های ویژه و مهم است تا از این رهگذر، ارزش های ویژه، بیشتر پاس داشته شوند و توجه به نوعی از فعالیت ها و امور در اذهان عمومی و اجتماع، بیشتر جلوه گر شود.

2_ دین محوری می دانیم که در مراکز و اماکن مقدس مانند مسجد، تار و پود فرهنگ را باید با معیارها و ارزش های دینی همسان و هماهنگ کرد که الحمدلله این عنصر در مدیریت فرهنگی مسجد نقش اول را دارد. معنای این سخن نقش محوری دین در فرهنگ است و مدیریت فرهنگی باید با این ضابط، فعالیت ها و برنامه های خود را تنظیم نماید. درست است که فرهنگ موجود در یک جامعه ممکن است با معیارها و ضوابط اسلامی همخوانی نداشته باشد، اما مدیریت فرهنگی هیچ گاه نباید به فرهنگ موجود در یک جامعه به عنوان مبدأ و مقصد نگاه کند، بلکه سمت و سوی فعالیت ها و برنامه ها باید متوجه فرهنگ ایده آل باشد. در این صورت هر چند به یک باره با عناصر فرهنگی مغایر با ارزش ها و آرمان های موجود در یک اجتماع برخورد نمی شود، ولی کوشش بر آن است که در گذر زمان و با محوریت دین، جهت گیری دینی به فرهنگ و عناصر آن داده شود. امور فرهنگی اموری نیست که به یک باره و در مدت زمانی

ص: 168

کوتاه بتوان آن را محو کرد و زدود. این امر مستلزم برنامه ریزی و زمان بندی و تدریج است. آنچه مهم است، این است که هم ارزش یابی عناصر فرهنگی و هم اتخاذ نوع مکانیزم ها و شیوه های مواجهه با آن، با معیارهای دینی انجام گیرد. آنچه در این میان مهم است، فهم صحیح از دین است که یک مدیر فرهنگی، به خصوص امام جماعت مسجد به عنوان مدیر فرهنگی و دینی، باید قرائت صحیح و درستی از دین داشته باشد تا بتواند در نقد و تحلیل پدیده ها و عناصر فرهنگی به خوبی و درستی عمل نماید. از این رو، از جمله آموزش های لازم و ضروری برای افرادی که در این زمینه مسؤولیت دارند، آموزش صحیح معارف دینی و شیوه های تبلیغ آن است.

علامه محمدتقی جعفری قدس سره در این باره می نویسد:

«هر پدیده و فعالیت فرهنگی که با ارزش های متعالی انسانی، مانند اخلاقیات و مذهب ناسازگار باشد، فرهنگ اسلامی آن را نمی پذیرد؛ زیرا هر پدیده و فعالیتی که به نام فرهنگ در جامعه بروز کند و مخالف حیثیت و شرافت و شخصیت کمال طلب انسانی باشد، اگرچه در جذاب ترین صورت عرضه شود، فرهنگ اسلامی با آن مخالفت نموده و از عرضه و ترویج آن جلوگیری می نماید»⁽¹⁾.

3_ انسان مداری گسترده ترین، عمیق ترین و شدیدترین نوع مدیریت انسانی، مدیریت فرهنگی است؛ زیرا هم گستره آن محدود به یک قشر از انسان ها مثلاً نوجوانان و جوانان نمی شود، بلکه میان خردسالان و پیران از زن و مرد با هر قومیتی را پوشش می دهد، و هم به انسان، بما هو انسان و با لحاظ همه جوانب و ابعاد آن توجه جدی دارد، نه این که وجه خود را تنها به یک بعد و ساحت انسانی محدود نماید. اصل انسان مداری در مدیریت فرهنگی ناظر به معنای یاد شده

ص: 169

1- . جعفری، محمدتقی، فرهنگ پیرو و فرهنگ پیشرو، تهران، 1373: ص 74.

است. سر و کار مدیریت فرهنگی با عموم اقشار اجتماعی است و حتی اگر به ظاهر یک قشر خاص در معرض برنامه های مستقیم آن باشد، به طور غیرمستقیم و چه بسا اساسی تر، سایر اقشار نیز در دیدرس و دامنه ی برنامه ها و فعالیت های او قرار دارند. به همین جهت در مدیریت های فرهنگی مدارس و مساجد و فرهنگسراها، اثر برنامه هایی که برای نوجوانان طراحی می شود، هیچ گاه به خود نوجوان محدود نمی شود، بلکه خانواده آنان را نیز متأثر می سازد؛ همچنان که برای تأثیرپذیری و شرکت فعال نوجوانان در این گونه فعالیت ها و برنامه ها، هماهنگی و همراهی خانواده ها نقش بسیار مؤثری ایفا می کند.

وجه دیگر انسان مداری در مدیریت فرهنگی، شناخت ابعاد انسانی و ساحت های اوست. مدیر فرهنگی باید اطلاع درست و دقیق و کافی از ماهیت انسان و ابعاد و نیازهای انسانی او داشته باشد. برنامه های عبادی، برنامه های اجتماعی، برنامه های ورزشی، نقاشی و استفاده از زیبایی های طبیعت، برنامه های تفریحی و... همواره باید در دستور کار مدیران قرار گیرد.

برنامه هایی که در جهت تقویت ابعاد جسمی، زیبایی طلبی و جمال خواهی و... است؛ گاه نادیده انگاشته می شود و بیشتر بر برنامه های عبادی به معنای اخص تکیه می کنند و دقیقاً یکی از علل ناکارآمدی و افت تأثیر عملکرد مدیریت های فرهنگی و تربیتی ما همین مسئله است؛ در حالی که مقتضای روایات و متون اسلامی توجه جامع و همه جانبه به انسان حتی در برنامه های فردی است.

وجه دیگر انسان مداری در مدیریت فرهنگی، شناخت مبانی و ساز و کار تأثیرگذاری برانسان و به اصطلاح دقیق هدایت انسان است. ضرورت شناخت مبانی و مبادی رفتارهای انسانی و کیفیت سمت و سو دادن به فعالیت های انسانی، برخاسته از همین اصل انسان مداری است، تا کیفیت و چگونگی نحوه شکل گیری باورها، احساسات و عواطف و افعال و رفتارهای انسانی را ندانیم و از چند و چون آن آگاه نباشیم، هرگز در دستیابی به اهداف مدیریت فرهنگی موفق نخواهیم بود. در این جا، به لحاظ اهمیت این وجه از انسان مداری، یکی دو نمونه از متون اسلامی را بیان می داریم. نمونه اول، کاربرد رفق و مدارا و ملاحظت و ملامت در فعالیت ها و روش های مدیریت فرهنگی است. این امر آن قدر حایز اهمیت است که خداوند متعال در

قرآن کریم، پیامبر خویش را فرمان می دهد که برای هدایت انسان ها باید از این اصل به حد کمال بهره جوید و در مقام تعلیل، به یک مبنای انسان شناختی اشاره می کند و آن این که انسان ها، در مقابل درشتی و خشونت، سرسختی و لجاجت در پیش می گیرند. خداوند متعال می فرماید:

«قَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ» (1).

«به برکت رحمت الهی در برابر ایشان نرم و مهربان شدی و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو پراکنده می شدند».

نمونه دوم توجه به مبادی رفتارهای انسانی، این است که از نظر متون اسلامی با فرض ارضای نیازهای مادی و اولیه و جسمی انسان هاست که می توان انتظار رفتارهای متعالی برخاسته از میل و رضایت مخاطب را داشت و در چنین صورتی است که این گونه رفتارها تأثیرگذاری لازم خود را خواهند داشت. شاید وجه این که در متون اسلامی انجام فرایض به هنگام احساس گرسنگی، ادرار شدید و خستگی... (عدم وجود حالت جسمی و بدنی مناسب) منع شده است، همین نکته باشد.

محور سلبی در فرهنگ لغت به هر پدیده ای که مایه تباهی و فساد چیزی شود، آسیب یا آفت گفته می شود. (2).

یکی از پدیده هایی که مانند هر چیز دیگری در معرض آسیب ها قرار می گیرد، تبلیغ دین و فعالیت های جانبی آن است. این آسیب ها در موقعیت و شرایط مختلف، متفاوت می باشند. با قطع نظر از این موقعیت ها و شرایط، شاهد لطمه ها و خطراتی هستیم که یک تبلیغ موفق را تهدید و در نهایت، بازدهی و اثر مطلوب آن را کاهش می دهد. براین اساس لازم است در وهله اول به آسیب شناسی شیوه های تبلیغ دینی و قرآنی پرداخت و سپس با استفاده از رهنمودهای قرآن و اهل بیت علیهم السلام به آسیب زدایی از بوستان پرفیض پرداخت. در این نوشتار به مهم ترین آسیب های تبلیغ در حدّ بضاعت، اشاره شده است:

ص: 171

1- . آل عمران: 159 .

2- . المقرئ، 1405 ق، دارالهجره، ج 1، ص 29 .

خودفراموشی خودفراموشی یکی از نقاط آسیب پذیری برنامه های فرهنگی و دینی است؛ سخن مدیرفرهنگی و امور دینی در ابلاغ و تبیین معارف دینی، آنگاه در شنوندگان اثر ژرف و پایدار برجای می گذارد که گوینده خود نیز بهره ای از اثرات پیامش برده باشد. در غیر این صورت، نباید توقع توفیق چندانی را در این مقصود داشت زیرا:

1_ بیان از حرارت و احساس لازم، که ناشی از انس قلبی گوینده و تأثر او در حین عمل به آن می باشد، خالی خواهد بود.

2_ از آنجایی که گوینده، خود آن مسیر را در عمل نیازموده، به خوبی نخواهد توانست الگویی عملی و راهکاری موفق، برای دیگران ترسیم کند.

3_ مهم تر این که معقول و پسندیده نیست که دیگران را به نیکی و نیکو بودن دعوت و خود را فراموش کرد.

چنان که خداوند تبارک و تعالی در قرآن مجید، می فرماید:

«اتْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَسْوُونَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ» (1)

بنابراین باید با اجابت آیه کریمه «فاستبقوا الخیرات» هم به دعوت قرآن و هم به فرمایش قرآن ناطق؛ حضرت امام صادق علیه السلام: «کونوا دعاه للناس بغير السننکم» (2)

عمل کرده باشیم.

سخنان باطل و ناروا یکی دیگر از آسیب های تبلیغ دینی، دچار شدن به سخنان باطل و ناروا است که ناشی از مراجعه به منابع مطالعاتی و تحقیقاتی منحرف و یا برگرفتن مطالب از «افواه الرجال» می باشد. آیه شریفه ذیل ناظر به بیان این آفت است:

ص: 172

1- . بقره: 44 .

2- . کلینی، بی تا، اصول کافی: ج 2، ص 78 .

«شَيَاطِينِ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرَفَ الْقَوْلِ غُرُورًا...» (1).

مبلغ همچنین باید از ایراد سخنان ناپخته و بدون مطالعه و بررسی در جوانب مختلف آن، پرهیز کند. زیرا ممکن است، در این صورت پدیده ای را که مهم و بزرگ است، برای شنونده کم اهمیت و کوچک جلوه دهد. و به عکس چیزی کوچک و کم اهمیت را بزرگ و مهم جلوه دهد. قرآن مجید این نکته را نیز در این آیه شریفه مورد توجه قرار می دهد:

«وَتَقُولُونَ بِأَفْوَاهِكُمْ مَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَتَحْسَبُونَهُ هَيِّنًا وَهُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ» (2).

کسی که مردم را به سوی خدا می خواند، باید بینش خودش به خدا بیشتر و کامل تر از آن ها باشد. چنان که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله این گونه فرموده:

«ادعو الی الله علی بصیره انا و من اتبعنی» (3).

«من و پیروانم، خلق را با بصیرت به سوی خدا فرا می خوانیم».

استبداد به رأی یکی دیگر از آسیب های تبلیغات اسلامی، خودمحوری است. چه بسیار کسانی که با انگیزه های خیر و پاک، راه تلاش دینی را برگزیدند و به دلیل اجتهاد به رأی، در کام انحراف غلطیدند.

قرآن کریم می فرماید:

«وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَالٌ وَهَذَا حَرَامٌ لِيَقْتَرُوا عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يُفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ» (4).

از این آیه این پیام استنتاج می شود که بسیاری از سخت گیری ها، ناشی از جهل به دستورات اسلام است.

ص: 173

1- . انعام: 112 .

2- . نور: 15 .

3- . کلینی، بی تا، اصول کافی: ج 1، ص 44 .

4- . نحل: 116 .

تحلیل های غلط همچنان که تحلیل درست و صحیح مسایل و حوادث، نقش مهم و سازنده ای در روشن گری و رشد و شکوفایی فکری و فرهنگی افراد جامعه دارد، پیش بینی های غلط و تحلیل های نادرست مسایل نیز موجب سردرگمی خود و دیگران خواهد شد. خداوند متعال نیز به خاطر همین کار منکران را سرزنش کرده و می فرماید:

«بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ كَذَّابَ الَّذِينَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَأَنْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ» (1)

[آنها از روی علم و دانش قرآن را انکار نمی کنند] بلکه آنها چیزی را تکذیب کردند که از آن آگاهی نداشتند. و هنوز واقعیتش بر آنان روشن نشده بود. پیشینیان آن ها نیز این گونه تکذیب کردند. پس بین که عاقبت کار ظالمان چگونه بود».

مبلغ باید به تحلیل مباحث و مسایلی پردازد که:

1_ اصل موضوع و جوانب آن کاملاً برایش روشن و آشکار شده باشد.

2_ قدرت و تسلط کامل بر طرح و بیان آن داشته باشد.

3_ مخاطبانش توانایی درک و فهم آن را داشته باشند.

تحریف معارف اسلام دین کاملی است که در همه زمینه ها، دستورات، معیارها و طرح های عملی دارد. اما تشخیص صحیح آنها نیازمند شناخت و تسلط بر مبانی و منابع اصیل دینی است؛ زیرا در این صورت ممکن است مطالب غیردینی در دین داخل و یا متون اصیل اسلامی را تحریف کند.

از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در این باره روایاتی نقل شده، از جمله این حدیث شریف که فرمود:

ص: 174

1- . یونس: 39 .

«من فسر القرآن برأيه فقد افترى على الله الكذب».(1)

مبلغ باید علاوه بر دقت در محتوای مطالبی که بیان می کند، با تحریف ها و نسبت های ناروایی که افراد نادان به نام دین رواج می دهند با روشی شایسته و پسندیده برخورد کند.

چنان که خدای سبحان فرمود:

«وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلُؤُونَ أَلْسِنَتَهُم بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ».(2)

«در بین ایشان [یهود] کسانی هستند که هنگام تلاوت کتاب خدا زبان خویش را چنان می پیچند که گمان می کنید [آنچه را می خوانند] از کتاب [خدا] است و در حالی که از کتاب خدا نیست و [حتی صریحا] می گویند، آن از طرف خداست با این که از طرف خدا نمی باشد و به خدا دروغ می بندند، درحالی که آگاهند».

التقاط مخلوط کردن حق و باطل با هم، التقاط است که گناهِش کمتر از تحریف نیست و گمراهی مردم را در پی دارد. امام علی علیه السلام جمله ای دارند که به همین مطلب اشاره دارد. ایشان می فرماید:

«ولكن يُوخَذُ مِنْ هَذَا ضَغْثٍ وَمِنْ هَذَا ضَغْثٌ فَيَمِزُ جَانِ فَهِنَا لِكَ يَسْتَوْلِي الشَّيْطَانُ عَلَيَّ أَوْلِيَاءَهُ».

ص: 175

1- . مجلسی، 1403 ق، دارالاحیاء التراث، ج 36، ص 227.

2- . آل عمران: 78.

و اما چون قسمتی از حق و قسمتی از باطل گرفته و در هم می گردد، در آن هنگام شیطان بر دوستان خود، تسلط پیدا می کند. و امام علیه السلام به حسن بصری که سخنان آن حضرت را می نوشت، فرمود: «چه می نویسی؟». گفت: «مطالب حکیمانه تو را یادداشت می کنم و مطالبی هم از خودم به آنها اضافه کرده و برای مردم سخنرانی می کنم». حضرت به او فرمود: «سامری نیز همین کار را می کرد. او می گفت من آثار رسول را گرفتم و با هنر خودم در آمیختم و گوساله ای ساختم که مردم را منحرف کنم». به همین دلیل است که حضرت رو به مردم کرد و فرمود:

«اما ان لکل قوم سامریا و هذا سامری هذه الامه» (1).

«آگاه باشید که هر قومی یک سامری دارد و این شخص، سامری این امت است!».

نوآوری نوآوری در غیر امر دین عیبی ندارد. کسی در شعر یا هنر یا فلسفه نوآور باشد، مانعی ندارد، اما نوآوری در دین جایز نیست، چون ما آورنده دین نیستیم، حتی امام هم آورنده دین نیست و چه بسا موجب بدعت در دین می شود و حرام است. بنابراین نباید مطلق نوآوری را بدعت نامید. نوآوری یعنی: «ادخال فی الدین ما لیس فی الدین»؛ چیزی را که در دین نیست از خود جعل کردن! تجددگرایی های افراطی باید توجه داشت که پرهیز از افراط و تفریط و گرایش به اعتدال در هرکاری، خالی از دشواری نیست. گویی همیشه راه اعتدال که پرهیز از افراط و تفریط است، یک خط باریک بوده، که اندک بی توجهی موجب خروج از آن است. این که در آثار دینی وارد شده که «صراط» از «مو»

ص: 176

باریک تر است، اشاره به همین نکته است که رعایت اعتدال در هر کاری، سخت و دشوار است.

بدیهی است که مشکلات جامعه بشری نو می شود و مشکلات نو، راه حل نو می خواهد. «الحوادث الواقعة» جزو پدیده های نوظهوری است که حل آنها بر عهده حاملان معارف اسلامی است. بنابراین ضرورت وجود مجتهد در هر دوره و لزوم تقلید و رجوع به مجتهد زنده همین است؛ و الا در سلسله مسایل ثابت و لایتغیر میان تقلید از زنده و مرده فرقی نیست. به هر حال تجددگرایی افراطی، که هم در شیعه و هم در سنی وجود داشته و دارد، در حقیقت عبارت است از:

1_ آراستن اسلام به آنچه از اسلام نیست.

2_ پیراستن آن، از آنچه از اسلام هست، به منظور رنگ زمان زدن و باب طبع زمان کردن. این ها آفت بزرگی برای نهضت اسلامی است. و وظیفه مبلغ آن است که با روشی مؤثر با تأثیرات ناشی از این آسیب ها مبارزه کند. (1)

اوهام، خرافات و سنت های ناروا بی تردید یکی از آسیب های تبلیغات اسلامی، رواج آداب و رسوم و سنت هایی است که برخلاف تعالیم اسلام بوده و همواره سد راه گسترش این دین مبین بوده است. علمای بزرگ اسلام هر جا که سنت های جاهلی سد راه تکامل جامعه می شد، حتی به قیمت آبروی خویش با آنها مبارزه می کرده اند.

سنت شکنی وسیله ای برای رشد جامعه در بستر تعالیم اسلام و ایجاد فضای مناسب برای تعالی و ترقی فرهنگ و اندیشه در جامعه اسلامی است. البته در این راه گروهی همواره در مقابل حق جویان قرار دارند. قرآن کریم در این باره می فرماید:

«وَ كَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا

ص: 177

1- . موگهی، 1381، تبلیغ و مبلغ در آثار مطهری، ص 334 _ 335.

آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّهِ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ* قَالَ أُولُو جُنْتِكُمْ بِأَهْدَىٰ مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءُكُمْ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ» (1).

غرور در فراز و نشیب کارهای تبلیغی همواره موفقیت‌ها در کنار برخی ناکامی‌های ظاهری هستند. گاهی تمجید و تحسین‌ها به دنبال یک سخنرانی جالب و مفید متوجه مبلغ می‌شود و گاهی نیز مبلغ در کارهای خود احساس موفقیت و کامیابی نمی‌کند. در هر دو صورت او باید با تدبیر و تلاش به شناخت وظیفه و انجام آن، بپردازد.

ناتوانی علمی از مهم‌ترین عوامل موفقیت در تبلیغ دینی، آگاهی و توانایی لازم در بیان مسایل و موضوعات اسلامی است. سخنوری که بدون علم و آگاهی از مطلبی در کرسی خطابه بحث می‌کند و پیرامون آن سخن می‌گوید، به ارزش کلام و شخصیت خود آسیب می‌رساند و خویشتن را با عوارض نامطلوب آن مواجه می‌سازد چنانکه این نکته مهم، در کلام امیر بیان، حضرت علی علیه السلام چنین آمده است:

«لا تقل ما لا تعلم...» (2).

وابستگی مالی به افراد ناصالح تبلیغات اسلامی اگر آلوده به سودطلبی شد، به تدریج ارزش واقعی‌اش را از دست می‌دهد و جذب کانون‌های قدرت مادی می‌شود.

ص: 178

1- زخرف: 23_24.

2- آمدی، غررالحکم، بی تا، چاپ افست، ج 2، ص 828.

در تاریخ ادیان به بسیاری از عالمان و راهبان اهل کتاب برخورد می کنیم که به قطب های قدرت و ثروت نزدیک می شدند تا از یک سواز و جبهه آنان استفاده کنند و از سوی دیگر از دنیای آنان بهره گیرند. چنان که در آیه زیر آمده است:

«إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ...» (1).

«بسیاری از عالمان اهل کتاب و راهبان اموال مردم را به باطل می خورند و سد راه خدا می شوند...».

و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم که بزرگترین مبلغ تاریخ اسلام بوده، از قول قرآن می فرماید:

«وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ» (2).

«ای پیامبر، بگو به خاطر رسالت و نبوت از شما اجر نمی طلبم بلکه اجر من بر پروردگار عالمیان است».

بنابراین، اگر مبلغان دینی بتوانند و سعی کنند برای تأمین معاش خود فکر دیگری بکنند و از راه تبلیغ، امرار معاش نکنند، در کار خود موفق تر و مؤثرتر عمل خواهند کرد، چرا که راه های رزق و روزی در زندگی بسیار است.

ابهام در پیام تبلیغی موردنظر باید از هرگونه ابهام و گنگ بودن پیراسته باشد تا مخاطب دچار سوء برداشت نشود، هر چه پیام روشن تر باشد، آرامش مخاطب در برداشت از مطالب بیشتر خواهد بود.

رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم در این مورد می فرماید:

«انا معاشر الانبياء امرنا ان نكلم الناس على قدر عقولهم» (3).

«ما گروه پیامبران، ما موریم که با انسان ها به اندازه عقل هایشان سخن گویم».

ص: 179

1- . توبه: 34 .

2- . شعراء: 109 .

3- . کلینی، بی تا، اسلامیه، ج 1، ص 27 .

پرگویی یکی از عواملی که موجب خستگی و کسالت مخاطبان می شود، آن است که مبلغ در بیان مقصود خویش به جای استفاده از کلام مختصر و بلیغ، پرگویی کند. از امام صادق علیه السلام روایت شده است که فرمود:

«قيل ما البلاغه؟ فقال عليه السلام من عرف شيئاً قل كلامه فيه و انما سمى البليغ لانه يبلغ حاجته باهون سعيه».(1)

امام کاظم علیه السلام نیز در این باره فرموده:

«هر کس با زواید سخن خود، شیرینی و زیبایی های حکیمانه سخن را محو کند... گویا بر نابودی عقل خویش اقدام کرده است».(2)

حضرت علی علیه السلام فرمود:

«خير الكلام ما لا يمل ولا يقل».(3)

توجه به هدف تبلیغ تبلیغ کار بسیار ارزشمندی است که اول مسؤلیت آن از طرف خداوند بر عهده انبیا و اولیا و سپس برعهده علمای ربانی است. هدف تبلیغ در مکتب انبیا، نجات مردم از طاغوت ها، هواهای نفسانی، جهل، تفرقه، شرک، دعوت به ایمان به خداوند و قانون آسمانی و معاد و... است.

بنابه فرمایش قرآن محتوای تبلیغ تمام انبیا یکی بوده است:

«أَنْ أُعْبُدُوا اللَّهَ - وَاجْتَنَبُوا الطَّاعُوتَ».(4)

ص: 180

1- . حرانی، 1384، تحف العقول، نشر بین الملل، چاپ دوم.

2- . کلینی، بی تا، اسلامیة، ج 1، ص 17.

3- . غرر الحکم: ج 1، ص 377، ح 23.

4- . نحل: 36.

تندخویی و زود رنجی مردمی که گرد مبلغ جمع می شوند، گاهی اسباب آزردهی و دلسردی او را فراهم ساخته و با اصرارها، نادانی ها، خشنونت ها، بدرفتاری ها و پرگویی های خویش، مبلغ را به ستوه می آورند. خشم و آزردهی، مردم را پراکنده می کند. چنان که خداوند متعال در قرآن کریم به پیامبر عظیم الشان و مبلغ کبیر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم می فرماید:

«فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ» (1)

«ای رسول رحمت، خدا تو را با رحمت خویش با خلق مهربان و خوشخوی گردانید و اگر تندخو و سخت دل می بودی، مردم از گرد تو پراکنده می شدند».

دامن زدن به اختلافات بی شک در هر اجتماعی، اختلافاتی میان مردم آن به وجود می آید، که گاه به لحاظ زمانی تا حدی هم ریشه دار و عمیق می باشد. و همچنین گاهی میان مسئولین یک منطقه و یا یک شهر و... اختلافاتی وجود دارد. مبلغ باید از دامن زدن به این گونه نزاع ها با هوشمندی و لطافت دوری گزیند و اگر توانست، باید آن اختلافات را کاهش داده و جلوی گسترش آنها را بگیرد. مبلغ باید با نرمش و رفتاری منطقی مردم را به سوی راه راست هدایت کند. گرایش برخی مبلغان به جناح ها و گروه های سیاسی باعث می شود تا مردم سخنان او را همواره حمل بر طرفداری و تبلیغ جناح و گروهی کنند، که مبلغ خودش را منتسب به آن می داند.

ص: 181

ساده لوحی، زودباوری و اعتماد به همه مدیر فرهنگی و مربی تربیتی نباید هر آنچه را می شنود، باور کند و به همه افراد اعتماد کند. البته نباید با سوءظن برخورد کرد؛ بلکه سخن در این است که به سادگی، مطلب شنیده یا خوانده ای را نقل نکرده و عکس العمل نشان ندهد. قرآن می فرماید:

«إِذَا جَاءَكُمُ فَسِيقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا».(1)

آشنایی با دانش آمارگیری آشنایی با مبانی آماری و برآوردهای عملکرد تبلیغاتی و نیز شیوه های بررسی بازتاب در آموزه های تبلیغی، نقش مهمی در پیشبرد تبلیغ دینی دارد. تبلیغ دینی یک خدمت آموزشی و تربیتی است و قرآن در این زمینه می فرماید:

«وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا».(2)

[ای انسان!] آنچه را که نسبت به آن آگاهی نداری، دنبال مکن که چشم و گوش و دل، همه مسئولند».

تضاد حرف و عمل زبان عمل، مؤثرتر از زبان حرف است. اگر مخاطبان میان گفتار و کردار دعوت کننده تضاد و ناهمگونی مشاهده کنند، نسبت به صاحب سخن اعتمادشان را از دست خواهند داد. در قرآن نیز نكوهش از کسانی شده است که گفتار بلاعمل دارند:

«لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ».(3)

ص: 182

1- . حجرات: 6 .

2- . اسراء: 36 .

3- . صف: 2 .

وضعیت نامطلوب متصدیان امور فرهنگی حسن ظاهر، قرار نگرفتن در موضع اتهام، آهنگ صدای خوب، آراستگی ظاهری، سیمای جذاب، تمیزی، شیوایی گفتار و بیان، در اثر مثبت تبلیغ نقش داشته و ضد آنها، اثر منفی و مخرب دارد. حضرت موسی علیه السلام وقتی مأموریت یافت برای دعوت فرعون به سوی او برود، از خدا خواست که گره از زبانش بگشاید: «وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي» (1)

و درخواست کرد که هارون را هم وزیر او قرار دهد تا پشتوانه او باشد، چرا که زبانش فصیح تر است: «وَإِخِي هَارُونَ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلْهُ مَعِيَ...» (2)

و حضرت سلیمان علیه السلام وقتی پیکی به سوی ملکه سبا می فرستد تا او را به سوی سلیمان فرا خواند، هدهد (شانه به سر) را انتخاب می کند.

مراعات نکردن بستر و زمینه لازم هر حرف را به هر مخاطب نباید گفت. هر شیوه را با هرگونه مخاطب نمی توان به کار گرفت. بیان متناسب با سطح فکر مخاطبین، از همین عامل است. مراعات اندازه فهم و کشش فطری مخاطب، عامل جذب است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم فرمود:

«با مردم به اندازه فهم شان سخن بگویند».

و نیز فرمود:

«ما پیامبران، مأموریم به اندازه عقل و فهم مردم با آنان سخن بگوییم».

«أَنَا مَعَاشِرَ النَّاسِ أَمْرًا أَنْ نَكَلِّمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عَقُولِهِمْ» (3)

ص: 183

1- طه: 27 .

2- قصص: 34 .

3- طباطبایی، 1382، سنن النبی، پیام آزادی.

وجود ذهنیت منفی در مخاطب مثلاً اگر مردم نسبت به یک نهاد و مرکزی ذهنیت منفی داشته باشند و مبلغ از سوی همان مرکز برای تبلیغ فرستاده شده باشد، مسلماً نمی تواند در کار خود موفق باشد. زدودن این عوامل و مهیا کردن ذهن و قلب مخاطب، عامل تأثیر است. مثلاً کاشی هرگز به دیوار کاهگلی نمی چسبد، کنده می شود و می افتد. اگر مردم نسبت به گوینده بدبینی داشته باشند و او را دارای غرض بشناسند، تبلیغ او مؤثر نخواهد بود.

تکرار زیاد اگر یک سخن و تذکر مکرر گفته شود، گاهی تهوع آور است:

«کل شیء جاووز عن حدّه انقلب الی ضدّه».

تبلیغ مستقیم تبلیغات صریح و مستقیم و رویاروی، در برخی موارد اثر منفی دارد. امام علی علیه السلام فرموده است:

«التّعرض للعقل اشدّ من عتابه».

«گوشه و کنایه زدن، برای عاقل سختتر از توبیخ مستقیم است».

در جای دیگر می فرماید:

«عقوبه العقلاء التلویح، عقوبه الجهال التصریح» (1).

«کیفر عاقلان کنایه زدن است، کیفر جاهلان تصریح کردن است».

کاربرد صنعت کنایه در قرآن بسیار مشهود است که باید توجه شود.

ص: 184

طرح شبهه، بدون پاسخ در مسائل اعتقادی و اجتماعی، شبهه انداختن، راحت است، ولی پاسخ گفتن و شبهه زدایی دشوار است. اگر شبهه و سؤالی را طرح کنیم، ولی از عهده پاسخ محکم و قانع کننده و منطقی برنیاوریم، آن شبهه در ذهن می ماند و این گونه تبلیغ، اثر منفی می گذارد.

نتیجه برای تحقق آرمان های قرآن، پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله وسلم و ائمه معصومین علیهم السلام پیرامون مسجد و عینیت یافتن مسجد آباد، برخورداری از عناصر و عوامل زیر ضرورت دارد:

1_ از نظر زمانی، در یک موقعیت جغرافیایی مناسب ساخته شود چرا که این عنصر در جذب انسان ها به ویژه جوانان به مسجد نقش اساسی دارد.

2_ از نظر معماری و مهندسی، باید توجه داشت که در قرآن، مسجد آباد مورد توجه شارع قرار گرفته است و این آبادی مسجد به شکوه ظاهری و رواق های بلند و قندیل های سر به فلک کشیده و نماهای شگفت انگیز نیست. بلکه آبادی مسجد به علم و عبادت و تواضع و تحقق رابطه متقابل عبودیت عبد و ربوبیت رب است.

3_ مدیریت یکی از عوامل تأثیرگذار و جدی در تحقق آرمان های بلند مسجد اسلامی است. مدیریت در مسجد ابعاد مختلفی دارد که یکی از آنها، بعد فرهنگی است. این بعد از مدیریت، زمانی به اهداف مقدس خود نایل می گردد که دارای ویژگی ها و برخوردار از شیوه های مفید و مؤثر باشد که از جمله آنها:

1_ به کارگیری اصول مدیریت فرهنگی مانند؛ زمان شناسی و بهره گیری از زمان، اصل دین محوری و انسان مداری.

2_ شناخت شیوه های مؤثر و بی عیب و نقص پیامبر بزرگوار اسلام صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام و آموزه های وحی در ارتباط با هدایت و تربیت انسان ها.

3_ شناخت موانع و آفت ها که به طریق گوناگون آثار مطلوب کارهای فرهنگی و تربیت دینی را از بین می برد.

فهرست منابع 1_ قرآن کریم.

2_ الطریحی، فخرالدین (1408 ق)، مجمع البحرین، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.

3_ طباطبایی، محمد حسین (بی تا)، المیزان فی تفسیر القرآن، انتشارات جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه فی قم المقدسه.

4_ موگهی، عبدالرحیم (1381)، تبلیغ و مبلغ در آثار شهید مطهری، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

5_ آلوسی، سید محمود (1345 ق)، تفسیر روح المعانی، مصر، اماره الطباعه المنیریہ.

6_ آمدی، عبدالواحد (بی تا)، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه محمد علی انصاری، تهران: چاپ افست.

7_ آیت الله جعفر سبحانی و دیگران، (1385)، راه رسم تبلیغ، انتشارات نور مطاف.

8_ ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (1386)، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، انتشارات علمی و فرهنگی.

9_ ابی القاسم الحسین بن محمد (بی تا)، المفردات فی غریب القرآن، تهران: انتشارات المکتبه المرتضویه.

10_ امام خمینی، روح الله (1370)، صحیفه نور، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی ایران، چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

11_ جزایری، سید نعمت الله (بی تا)، الحیاه، چاپ قدیم.

12_ جعفری، محمد تقی، فرهنگ پیرو و فرهنگ پیشرو، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، 1373.

13_ جمعی از نویسندگان (1377)، مجموعه مقالات تبلیغات و جنگ روانی، ترجمه حسین حسینی، تهران: پژوهشکده ی علوم دفاعی دانشگاه امام حسین علیه السلام.

14_ حر عاملی، محمد بن حسین (1387)، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشرعیه، مصحح عبدالرحیم ربانی، انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

- 15 _ حرانی، ابو محمد (1384)، تحف العقول، ترجمه احمد جنتی، نشر بین الملل، چاپ دوم.
- 16 _ حیدری، احمد رضا (1371)، خلاصه مقالات تبلیغ و تبلیغات، تهران: نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- 17 _ رزاقی، احمد (1370)، اهمیت و ضرورت تبلیغات، تهران: نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- 18 _ رزاقی، احمد (1377)، تبلیغات دینی (ابزار و شیوه ها)، تهران: نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- 19 _ رهبر، محمد تقی (1371)، پژوهشی در تبلیغ، تهران: نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- 20 _ صادقی اردستانی، احمد (1380)، روش تبلیغ و سخنرانی، قم: بوستان کتاب قم، انتشارات دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم.
- 21 _ الصباغ، محمد (1389 ق)، الحدیث، المجلس الاعلی للسنن الاسلامیه.
- 22 _ صبحی، صالح (بی تا)، نهج البلاغه، قم: انتشارات دارالهجره.
- 23 _ طباطبایی، سید محمد حسین (1382)، سنن النبی، ترجمه حسین استاد ولی، انتشارات پیام آزادی.
- 24 _ عماره نجیب، محمد موسی (1973 م)، الاعلام فی ضوء الاسلام، ریاض: مکتبه المعارف.
- 25 _ کاند هلوی، محمد یوسف (1381)، حیات صحابه، ترجمه مجیب الرحمن رحیمی، تربت جام: انتشارات شیخ الاسلام احمد جام.
- 26 _ الکلینی، ابی جعفر محمد بن یعقوب (بی تا)، اصول کافی، ترجمه سید جواد مصطفوی، انتشارات علمیه اسلامیة.
- 27 _ مجلسی، محمدباقر (بی تا)، بحار الانوار، چاپ بیروت: مؤسسه الوفا.
- 28 _ محدث قمی، شیخ عباس (بی تا)، مفاتیح الجنان، کانون انتشارات علمی.
- 29 _ محدثی، جواد (1382)، روش ها، قم: نشر معروف.
- 30 _ محمدی ری شهری، محمد (1369)، میزان الحکمه، مکتب الاعلام الاسلامی.
- 31 _ مسعودی، علی بن حسین (1383)، مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پانیده، انتشارات علمی و فرهنگی.
- 32 _ مطهری، مرتضی (1358)، سیری در نهج البلاغه، انتشارات عین اللّهی، چاپ دوم.
- 33 _ مطهری، مرتضی (1384)، سیره ی نبوی، انتشارات صدرا.
- 34 _ المقرئ، احمد بن محمد بن علی (1405 ق)، المصباح المنیر، قم: دارالهجره، چاپ اول.

35_ مكارم شيرازى، ناصر (1366)، تفسير نمونه، ايران: انتشارات دارالكتب الاسلاميه.

36_ نوري، حاج ميرزا حسين (1383)، مستدرک الوسائل، ايران: انتشارات دارالكتب الاسلاميه.

37_ يکن، فتحى (1378)، آسيب شناسى دعوت اسلامى، ترجمه داود نارويى، تهران: نشر احسان.

ص: 187

ویژگی های مدیریت فرهنگی در مساجد سید علی هاشمی (1)

چکیده مسجد، پایگاه، کانون و مرکز فعالیت هاست. فعالیت ها می تواند صورت های متعدد: آموزشی، سیاسی، علمی، نظامی ورزشی، اقتصادی و... داشته باشند که از جمله این فعالیت ها، فعالیت فرهنگی است. فعالیت فرهنگی به تناسب مرکز تدوین و اجرایی آن، متفاوت است، مثلاً فعالیت فرهنگی در مساجد، متناسب با این مرکز، پیشینه دینی داشته و در جهت تربیت و هدایت افراد گام برمی دارد.

هر کانون یا مرکز وقتی موفق است که از مدیریت خوب و مؤثری برخوردار باشد تا بتواند فعالیت های مسجد را مدیریت کند. در قرآن 26 آیه پیرامون مسجد و 2 آیه درباره مساجد آمده است که از مجموع این آیات، مدیریت مسجد با ویژگی های منحصر به فردش، استنباط و استخراج می گردد. مقاله حاضر، مدیریت فرهنگی مسجد را که یکی از مهم ترین فعالیت های مسجد است، مورد بررسی قرار داده است.

کلید واژه: مسجد، ویژگی ها، مدیریت فرهنگی.

ص: 189

1- . دکترای فقه و حقوق اسلامی، هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ساری.

مسجد اگرچه، در اصل برای عبادت ساخته شده و سجده گاه مسلمانان برای خضوع و فروتنی به صورت های انفرادی و جماعت در برابر ذات اقدس الهی به حساب می آید، ولی نگرش اسلام به مسجد تنها نگرش به جایگاهی برای عبادت و اقامه نماز جماعت نیست، بلکه مسجد در اسلام از زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم همواره به عنوان یک پایگاه دینی و در برخی زمان ها، به عنوان پایگاه حکومت، نقش آفرین بوده است. پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم از مسجد به عنوان کانونی برای تعلیم و تربیت و هدایت امور اسلام بهره می بردند و مسجد، مرکز حکومت و نیز مرجع فکری و محل بحث و تبادل اندیشه بوده است.

در عصر پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و خلفا، مسجد مرکز آموزش های قرآن، حدیث، فقه، لغت و دیگر علوم بوده و بیشترین مساجد در ابتدای تاریخ اسلامی، مراکز نهضت های علمی و فرهنگی محسوب می شده اند؛ مثلاً مسلمانان تهی دست در صَفّه و سکوی مسجدالنبی در مدینه به کسب دانش می پرداختند.

مسجد، قرن ها آموزشگاه مهم مسلمانان و جایگاهی برای فراگیری علوم و آموزش های گوناگونی بود که جامعه اسلامی به آن نیاز داشت. پس از رحلت پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله وسلم نیز، مسجد از نظر علمی و فرهنگی موقعیت ویژه ای یافت و در سطوح گوناگون مورد استفاده دانشجویان و پژوهشگران قرار گرفت.

حضرت امام خمینی قدس سره فرموده اند: «مساجد سنگر است، سنگرها را حفظ کنید» که به طور حتم منظور از این سنگر، یک سنگر عقیدتی و فرهنگی است. مسجد باید خوراک فکری متناسب با همه اقشار جامعه را تأمین کند. مسجد مهم ترین جایگاه مدیریت فرهنگی، دینی و تربیتی نظام جمهوری اسلامی ایران است. مخاطب شناسی، روش شناسی تربیتی و رعایت ظرفیت های زمانی و حوصله مخاطبین و مدیریت فرهنگی از جمله مهم ترین مواردی است که باید به آنها توجه شود. رسیدن به این اهداف و مقاصد، ممکن نیست مگر در سایه مدیریت و سیاست صحیح و درست اداره مسجد در تمام ابعاد به خصوص در بعد فرهنگی و دینی که در دوره حیات پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم و ائمه معصومین علیهم السلام به بهترین نحو انجام

می گرفت. برای استمرار آن مدیریت رسالی و وکلایی بی نظیر، باید ویژگی های آن را فراگرفت و تا حد امکان، تحقق بخشید. به امید عینیت یافتن اهداف و آرمان های بلند مسجد الهی در جامعه دینی و انسانی ما.

روش و سیره متداول در تاریخ اسلام و مسلمین در دوران عظمت اسلام، تمام زندگی شهر در مسجد جریان داشت؛ زیرا اسلام تمایزی میان مقدس و نامقدس نمی شناسد و هر عملی در برابر خداوند انجام می شود، بنابراین هر عملی که توأم با تقوی باشد، یک بعد قدسی دارد و نماز درنگی است در سلسله گوناگون، درنگی که به سایر لحظات معنی می دهد. بنابراین نماز از بقیه اعمال جدا نیست. (1)

تعلیم و تربیت و آموزش احکام دین در مسجد صورت می گرفت و پیامبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم در مسجد آیات قرآن را برای مردم تلاوت می کرد.

ابن عباس در مسجد می نشست و تفسیر قرآن یاد می داد و شاگردانی مانند نافع بن ازرق در جلسات تفسیری او شرکت می کردند. (2)

حسن بصری در مسجد به تدریس مسائل کلامی می پرداخت. قصه جدا شدن یکی از شاگردانش به نام واصل بن عطا، از حلقه درسی او و پیدایش فرقه معتزله معروف است. (3)

مسجد کوفه شاهد سخنان و خطبه های پر بار و انسان ساز و حیات بخش امیرالمؤمنین علیه السلام بود که در بیان معارف بلند توحیدی، شاهکارهای ماندگاری هستند.

در مسجد جامع قاهره که عمرو بن عاص پیش از سال 249 آن را بنا کرد، بیش از چهل حلقه درسی دایر بود و زاویه هایی داشت که شخصیت های بزرگ و معروف در آن تدریس می کردند و به نام آنها شهرت یافته بود؛ مانند زاویه امام شافعی، زاویه صاحبیه و زاویه مجدیة

ص: 191

1- . روزه گارودی، مسجد آئینه اسلام، انتشارات ژگوار، به نقل از سایت خبرگزاری مهر.

2- . ذهبی، التفسیر والمفسرون: ج 1، ص 75 .

3- . بغدادی، الفرق بین الفرق: ص 74 .

و بعضی از آنها موقوفاتی هم داشت. (1)

«آدام متر» در کتاب «تمدن اسلامی» در قرن چهارم، می نویسد:

«در زمان مقدسی در همان مسجد (مسجد جامع قاهره) صد و بیست حلقه درسی شبانه دایر بود». (2)

مسجد جامع منصور در بغداد، مرکز تدریس علوم گوناگون بود و از چنان اهمیتی برخوردار بود که نقل می کنند:

«ابراهیم بن محمد نبطویه یکی از فقهای بزرگ بغداد پنجاه سال به یک ستون مسجد جامع منصور تکیه می زد و تدریس می کرد و جایش را عوض نکرد و همچنین خطیب بغدادی که به گفته یاقوت حموی، وقتی به مکه رفت، براساس روایتی از پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم، سه جرعه از آب زمزم نوشید به نیت برآمدن سه حاجت که یکی از آنها تدریس در مسجد جامع منصور بود». (3)

مسجد الازهر مصر در عهد خلفای فاطمی، مرکز مهم فرهنگی و مجمع علمی دانشمندان، به ویژه فقهای شیعه به شمار می رفت و هرچند در ابتدای امر مسجدی ساده بود، اما بعدها به صورت دانشگاهی بزرگ درآمد که دانشجویان و طالبان علم از اطراف و اکناف جهان اسلام به آنجا روی می آوردند. (4)

مسجد قروین فارس، در نیمه قرن سوم هجری تأسیس شد و سپس به یکی از مراکز مهم فرهنگی و علمی درآمد، فارغ التحصیلان این مسجد با تبحری که در علوم و فنون مختلف داشتند به سرزمین های اسلامی سرازیر شدند.

ص: 192

1- . مقریزی، الخطط: ج 2، ص 246 .

2- . آدام متر، تمدن اسلامی در قرن چهارم ترجمه فارسی: ج 1، ص 207 .

3- . یاقوت حموی، معجم الادیاء: ج 1، ص 246 .

4- . آدام متر، همو.

مسجد قرطبه، اروپاییان را به خود جذب کرد و آنان را برای تحصیل دانش و کسب آگاهی بیشتر از اسلام، به سوی خود کشید و عده زیادی از فقیهان، دانشمندان، شاعران، ادیبان، فلاسفه و مترجمان آثار، از آن مساجد فارغ التحصیل شدند.⁽¹⁾

حوزه علمیه نجف اشرف که به دست توانمند شیخ محمد بن حسن طوسی قدس سره پایه گذاری شد، در مسجد یا مساجد کنار حرم حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام قرار گرفته است. این مرکز با سابقه ای هزار ساله تاکنون فقها و دانشمندان برجسته ای به جامعه بشری تحویل داده که به اقرار و اعتراف برخی حقوق دانان معاصر و صاحب اثر، نظریه بعضی از فقهای فارغ التحصیل آن حوزه مقدس بر نظریه مشهورترین دانشمندان و حقوق دانان مغرب زمین در زمینه حقوق تطبیقی رجحان داشته و از عمق و دقت بیشتری برخوردار است.

همچنین علمای بزرگ و فقهای نامدار جهان تشیع، سال های متمادی و به طور مستمر، مساجد اطراف حرم مقدس امام رضا علیه السلام و حضرت فاطمه معصومه علیها السلام را مرکز تدریس خود قرار داده اند.

همین سیاست در سایر مساجد جهان اسلام به خصوص در کشور عزیز ما ایران اسلامی استمرار دارد و منبر مسجد، حکم کرسی دروس دینی و الهیات را دارد که عالمان دینی و ائمه جماعات بر فراز آن، قوانین الهی، شرح وظایف و تکالیف بندگی، اخلاق، تفسیر و ... را به مردم تعلیم می دهند. همه این ها بیانگر این واقعیت است که مساجد از مدیریت خوبی برخوردار بوده است و تلاش مستمر می نماید تا اهداف پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم و ائمه معصومین علیهم السلام تحقق یابد.

همچنین این جایگاه رفیع مساجد در جهان اسلام بود که موجب شد تا استعمارگران و بدخواهان و سلطه جویان بر کشورهای اسلامی، برای این که به آمال و آرزوهای پلید خود برسند و چراغ پرفروغ و همیشه روشن اسلام را خاموش کنند، مهم ترین مرکز علمی و فرهنگی، سیاسی و اجتماعی جهان اسلام، یعنی مساجد را هدف قرار دادند و با اجرای سیاست های

ص: 193

1- . تلمسانی، نفع الطیب: ج 2، ص 79 .

موزیانه و اعمال شیوه های استعماری خود و گماردن نوکران بومی، وضع مساجد را دگرگون ساختند تا جایی که سال ها شاهد بودیم که مسجد به صورت محلی برای برگزاری نمازهای پنج گانه و تشکیل مجالس عزا و ترحیم درآمد و رفته رفته از وجود نمازگزاران اندیشمند و انقلابی خالی شد. امید است تا با همت دست اندرکاران و سیاست گذاران امور مساجد، مساجد ما به جایگاه اصیل خود برگردد.

مقاله حاضر درصدد پاسخ به این سؤال است که مدیریت فرهنگی مسجد چه ویژگی هایی باید داشته باشد تا با اعمال این مدیریت بتواند فلسفه واقعی مسجد و اهداف بلند پیامبر بزرگوار اسلام صلی الله علیه و آله وسلم در پایه گذاری مسجد تا حد توانش همچنان تحقق بخشد.

یکی از مهم ترین ویژگی های یک مسجد تأثیرگذار، برخورداری از مدیریت مطلوب در اداره مسجد و فعالیت های مرتبط به آن است. مدیریت فرهنگی، علمی و دینی افراد در مسجد نه تنها کمتر از اداره یک واحد اداری یا تجاری نیست، بلکه به مراتب پیچیده تر است، زیرا یک مدیر فرهنگی با اهداف، موضوعات و نتایج پیچیده های مواجه است که شناخت، برنامه ریزی، سازماندهی، کنترل و ارزیابی آن نیاز به تلاش و مطالعه فراوان دارد. بنابه تعریف علمی؛ مدیریت، علم برنامه ریزی، سازماندهی، نظارت و بهره گیری مناسب از ابزار و منابع برای رسیدن به اهداف پیش بینی شده است. (1)

بنابراین مساجد، مدیریتی را می طلبد که با در نظر گرفتن شرایط مکانی و زمانی، مدیریتی اصولی و اساسی را اعمال کنند و با به کار بردن امکانات و در نظر گرفتن نیازها و روحیات گروه های سنی مختلف و با شناخت دقیق و هدفمند، برنامه های فرهنگی، تبلیغی، علمی و تربیتی را تدوین و بر اجرای آنها نظارت داشته باشند. بنابراین مدیریت مسجد باید امور زیر را مورد توجه قرار دهد:

ص: 194

1- . احمدی، مسعود، مدیریت اسلامی، انتشارات نشر، چاپ اول 1383، ص 46.

1_ برنامه ریزی از دیدگاه اسلام، برنامه ریزی دارای فایده های زیادی است که به چند نمونه آن اشاره می گردد:

1_ 1 : موجب ثبات و دوام سیاست هاست. امام علی علیه السلام فرمود:

«امارات الدول انشاء الحیل» (1).

«بقای دولت ها بستگی به برنامه ریزی و چاره اندیشی در امور دارد».

2_ 1 : بهترین ابزار برای نیل به هدف. امام علی علیه السلام فرمود:

«التلطف فی الحیله اجدی من الوسیله» (2).

«دقت و ظرافت در برنامه ریزی از مهم ترین و جدی ترین وسیله ها و امکانات است».

3_ 1 : باعث کاهش اشتباهات. امام علی علیه السلام فرمود:

«التدبیر قبل العمل یومنک من الندم» (3).

«تدبر و برنامه ریزی قبل از کار، تو را از پشیمان شدن ایمن می دارد».

4_ 1 : کمال کارها در سایه برنامه ریزی. امام باقر علیه السلام فرمود:

«الکمال کل الکمال: التفقه فی الدین، و الصبر علی النائبه و تقدیر المعیشه» (4).

«آگاهی در دین، صبر در مقابل حوادث و مصائب و اندازه گیری و برنامه داشتن در امور زندگی، تمام کمال به حساب می آید».

5_ 1 : نشان دهنده اندیشه ورزی است. امام علی علیه السلام فرمود:

ص: 195

1- میزان الحکمه: ج 2، ص 550.

2- همان.

3- تقوی، سیدرضا، نگرشی بر مدیریت اسلامی، انتشارات سازمان تبلیغات، 1372، ص 177.

4- بحار الأنوار: ج 78، ص 176.

«اعقل الناس، انظر هم في العواقب» (1).

«داناترین مردم کسی است که آینده را بهتر ببیند».

6_1 : مدیر در برنامه ریزی مراحل زیر را طی کرده و به اهداف مطلوب دست می یابد: هدف گذاری، تجزیه و تحلیل و ارزیابی محیط، شناسایی راه کارها، ارزیابی راه کارها، انتخاب بهترین راه کار، اجرای برنامه و کنترل و ارزش یابی نتایج (2).

2_2 : سازماندهی در سازماندهی فواید زیر مورد توجه قرار می گیرد:

1_2 : مشخص کردن وظایف و مأموریت محوّل.

2_2 : ایجاد یک محیط هماهنگ.

3_2 : تقسیم امور، به طوری که در تقسیم امور، زنجیره یا سلسله مراتب رعایت شود.

4_2 : دستیابی به اصل وحدت مدیریت.

3_3 : هدایت و رهبری مدیریت موفق، مدیری است که توان هدایت مجموعه تحت سرپرستی خود و مهارت های لازم را برای مدیریت در رهبری داشته باشد و این مهارت ها به سه قسم تقسیم می شوند:

مهارت فنی که ناشی از دانش، تجربه و تخصص فرد در کار مربوطه می باشد.

مهارت ادراکی که به توانایی و قدرت مدیر در تشخیص درست و مسائل اصلی امور در سطح کلان مربوط می شود.

مهارت انسانی، به معنی توانایی و قدرت در کار کردن با مردم و انجام کار به وسیله آنان و برای آنان.

ص: 196

1- . نبوی، محمدحسن، مدیریت اسلامی، انتشارات دفتر تبلیغات قم، چاپ پنجم، سال 1378، ص 67.

2- . احمدی، مسعود، همان، ص 154.

مدیریت فرهنگی مسجد باید توجه داشته باشد که در مدیریت و هدایت، از سبک‌هایی که دل‌ها را به خود جذب می‌کند استفاده نماید. یعنی از میان سبک‌های مدیریت؛ سبک اقتدارگرا، سبک دیپلماتیک، سبک مشارکتی، و سبک بوروکراتیک، سبک مشارکتی را برگزیند، زیرا در این سبک مدیر دیگران را در چگونگی انجام کار، تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌گذاری‌ها دخالت می‌دهد و از افکار دیگران در جهت بازدهی بیشتر کار و بالارفتن سطح بهره‌وری استفاده می‌کند و متکی به دستور دادن یک‌جانبه از موضع قدرت و اقتدار نیست. (1)

4_ نظارت و کنترل عبارتست از فرایند ارزیابی اقدامات انجام شده در تناسب با برنامه‌ها و اهداف تعیین شده جهت تشخیص احتمالی انحرافات و اصلاح آن.

در مدیریت مسجد، کنترل و نظارت در حد بسیار عالی باید انجام بگیرد زیرا در صورت عدم توجه ممکن است انحرافی در برنامه‌های فرهنگی و دینی مسجد به وجود آید که جبران آن بسیار سنگین و دشوار است.

5_ شناخت موانع و آسیب‌ها در تصمیم‌گیری یعنی به شناسایی و چاره‌جویی موانعی بپردازد که کارها را سست می‌کنند و یا به تأخیر می‌اندازند، به خصوص عوامل فشار و یا مزاحم.

6_ مشاوره مشورت دارای فایده‌های زیادی است که از میان آنها فواید زیر جلوه خاصی دارد:

ص: 197

1_ 6: ایجاد احساس شخصیت و مسؤولیت در اعضا. احساس شخصیت و مسؤولیت پذیری در افراد پشتوانه عظیمی است که انگیزه آنها را در انجام امور محلوله برای موفقیت، مضاعف می سازد و پشتوانه عظیمی برای تحقق اهداف و موفقیت برنامه هاست.

در این باره امام علی علیه السلام می فرماید:

«لا مظاهره اوثق من المشاوره».(1)

«هیچ پشتوان های مثل مشورت نیست».

2_ 6: شناخت مواضع خطا و اشتباهات. امام علی علیه السلام می فرماید:

«من استقبل وجوه الاراء عرف مواقع الخطاء».(2)

«کسی که از نظرات دیگران استقبال کند، موارد خطایش را خواهد شناخت».

3_ 6: ایجاد انس و الفت بین اعضا. قرآن کریم در آیه 159 سوره آل عمران، مشورت و نرم خویی پیامبر را عامل الفت مردم به ایشان می داند و بدون آن، هرگونه الفت و نزدیکی را غیرممکن می شمارد.

7_ تفویض اختیار زیرا این امر توفیق بیشتری در تحقق اهداف موردنظر به دنبال دارد.

البته در تفویض اختیار، باید شایستگی ها، مهارت و تسلط افراد مورد توجه قرار گیرد.

8_ ایجاد شوق و انگیزه در بین مسجیدیان تمام کارها و فعالیت هایی که انسان انجام می دهد، یا برای جذب خوشی ها و یا برای فرار از ناخوشی هاست. مدیر موفق کسی است که این دو ملاک را با انگیزه های جاذب و شورانگیز در میان افراد تحقق بخشد.

ص: 198

1- . نورالثقلین: ج 4، ص 584 .

2- . غررالحکم: ج 2، ص 303، فصل 15 .

9_ تأسیس صندوق قرض الحسنه و تعاون این کار را می توان با افتتاح حساب قرض الحسنه توسط نمازگزاران و با کمک افراد خیر انجام داد و هدف از تأسیس آن، دستگیری از نیازمندان آبرومند و کمک به تشکیل زندگی اولیه جوانان مسجدی و تعریف واقعی از صندوق قرض الحسنه براساس سنت نبوی و ائمه معصومین علیهم السلام است.

10_ خلاقیت و نوآوری خلاقیت برای بقای هر سازمانی لازم است، در غیر این صورت به تدریج مجبور به تعطیل و یا تغییر سیستم می شود. یکی از مشکلاتی که باعث شده است مساجد رونق خود را از دست بدهند، نبودن خلاقیت و نوآوری و اجرای برنامه های تکراری است. (1)

با توجه به مواردی که ذکر شد، ائمه جماعات باید خود، مدیریت این مجموعه فرهنگی (مساجد) را در دست بگیرند و اولین برنامه ریز این واحد مهم فرهنگی باشند تا بتوانند مساجد را، هم به منظور تقویت بنیه دینی و مذهبی و هم به منظور بهره مندی از مسائل سیاسی، اجتماعی، علمی، تربیتی و ارتقای میزان آگاهی اقشار مختلف مردم مهیا سازند.

11_ توجه به جایگاه، موقعیت و وظایف خود یعنی بدانند که در جایگاه انبیا و اولیای الهی نشسته است و برای تکامل انسان ها گام برمی دارد و همچنین وظیفه و مسؤولیت خود را به عنوان امانت الهی و وسیله عزتمندی و سرمایه شکوفایی و رشد و کمال خویش و افراد تحت تعلیمات خود بدانند.

ص: 199

1- . ابوالقاسمی، محمد جواد، امام و مأموم در جلوه گاه حضور، چاپ اول، سال 1378، ص 121 .

12_ در امور دینی و تربیتی، از افراد و معلمانی استفاده شود که دارای ویژگی های زیر باشند:

1_ 12 : مسلح به سلاح علم باشند. ابوذر قدس سره می گوید:

«امام، شفیع تو نزد خداوند است بنابراین شفیع خود را انسان نادان و یا فاسق قرار نده».(1)

2_ 12 : قدرت تبیین و تشریح مفاهیم و موضوعات متناسب با زمان و آرمان های جوان امروز را داشته باشد و از فنون سخنوری برخوردار باشد، به طوری که در بیان هنجارها و فضایل، از میان مخاطبین و یا افرادی که محبوب آنها هستند، مصداق معرفی کند و در بیان ناهنجارها، به افراد یا فردی که مورد علاقه مخاطب یا مخاطبین او است، اشاره نکند بلکه در قالب کلی و عمومی بیان نموده و انگشت روی اوصاف بدون موصوف بگذارد.

3_ 12 : آنچه می گوید قبلاً عمل کرده باشد وگرنه اثربخش نخواهد بود و به جای جذب، دفع می کند. قرآن کریم این گونه افراد را بی خرد می داند:

«أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ».(2)

4_ 12 : ضمن پرهیز از اصطلاحات غامض و خسته کننده، با برخورداری از تنوع در گفتار و کلام، حد اعتدال را پیش گیرد.

پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله وسلم در مقام آموزش و هدایت افراد می فرماید:

«در مرحله هدایت، میانه روی را پیش گیرید».

و سپس فرمود:

«هرکس در مقام آموزش و ارشاد راه تند را در پیش گیرد، دین را مغلوب کرده و ضربه زده است».(3)

ص: 200

1- . وسایل الشیعه: باب الحدیث 2 .

2- . بقره: 44 .

3- . سایت خبرگزاری مهر، توصیه هایی برای رفتار با نوجوانان و جوانان در مساجد.

بنابراین باید توجه داشت که همه نوجوانان و جوانان در محیط و خانواده های مذهبی تربیت نشده اند و حتی اگر هم چنین باشد، دارای روحيات و علايق مذهبي متفاوتی هستند.

مربی با تجربه کسی است که با هر فرد، مطابق تفاوت های فردی وی برخورد می کند.

5_ 12 : آموزش نباید موجب تقویت و تضعیف و یا نادیده گرفتن ابعاد دیگر انسان شود، مثلاً غرایز انسانی نادیده گرفته شود، بلکه باید مطابق موازین شرعی و الهی بوده و فطرت های بشری را با تعدیل غرایز در مدار خودشان به حرکت بی وقفه وا دارد. بنابراین هر کسی نمی تواند در این دریای عمیق و بی کران، غواصی کند و آموزش دینی و تربیتی را عهده دار گردد.

کسی مرد تمام است کز تمامی کند با خواجگی کار غلامی بقایی یابد او بعد از فنا باز رود زانجام ره دیگر به آغاز(1) 6_ 12 : معلم و مربی، خود باید اهل دل باشد و با دل سخن بگوید زیرا که سخن ناشی از دل، اخلاص دارد و لاجرم بر دل نشیند.

یک دل و دلدار داری در صراط راه های دیگر است و دیوها اندر کمین سیر آفاق چه باشد از نداری انفسی با حضور دل چه می خواهی ز تعفیر جبین گر دل گرفتی نور حضورش باید که می شد خورشید خاور(2) اگر دل، نور حضور را به خود گیرد، مانند خورشید فروزان خاور نورانی می شود.

دلانزد کسی بنشین که او از دل خبر دارد به زیر آن درختی رو که او گل های تر دارد(3) در حقیقت این بیت، هم معلم را اشاره دارد که باید اهل دل باشد و هم به طالب و متعلمین می گوید که باید از اهل دل شنید. خلاصه این که، معلمان و مربیان دینی و تربیتی، در گفتار و کردارشان نشان دهند که: «اَئِی اَرِید بَکُم لَئِه» هستند.

ص: 201

1- . گلشن راز، شیخ محمود شبستری.

2- . علامه حسن حسن زاده آملی، دلنامه و خداینامه، گردآورنده مجتبی آوریده.

3- . دیوان شمس: ج 2، ص 22 .

7_ 12 : با زبان نرم برخورد نمایید:

«اذهبا الی فرعون فقولا له قولا لیتنا».

سخن نرم، جاذبه دارد و دل ها را به خود جلب می کند و معلم را در تحقق هدفش یاری می کند.

8_ 12 : دعاگوی مردم باشد. عموم مؤمنین، به خصوص مؤمنین نمازگزار و به خصوص، نمازگزاران بیمار را دعا کند. به طوری که دعا کردن او را بشنوند و احساس کنند.

9_ 12 : رعایت اختصار. یعنی در هنگام سخنرانی، کوتاه سخن بگویند اما مغزدار و جاذب باشد، به طوری که در شنوندگان تشنگی ایجاد کند.

10_ 12 : مخاطبین را از ابعاد مختلف بشناسد.

11_ 12 : لذت های معنوی و راه های سوق به معنویات را به درستی تبیین کند.

راه های سوق به معنویات عبارتست از: بیان حقایق و باطن عالم وجود، تبیین فطرت پاک خداجوی، اشاره به لذت های معنوی و نتایج آن و ذکر داستان هایی از عبادیات و معنویات سلف صالح و نیز ذکر و توضیح جاذبه های نماز و آثار بی بدیل آن.

12_ 12 : در مسائل سیاسی و در صحنه های انتخاباتی موضع گیری خاص نداشته باشد.

13_ 12 : حضور فعال در صحنه های مختلف. حضور فعال در صحنه های اجتماعی و مشارکتی و اقتصادی، به خصوص در کمک رسانی به نیازمندان مسجدی.

14_ 12 : دارای زندگی بی آلایش و در حد متعارف باشد.

15_ 12 : مردم‌داری. یعنی خود را در غم و شادی مردم شریک بداند. (البته آن موارد شرعی مدنظر است).

1_ 15_ 12 : مصادیق مردم داری در معارف اسلامی:

احسان احسان زمینه ساز محبت و جذب دل هاست:

«الانسان عبد الاحسان».

«انسان بنده احسان است».

«بالاحسان تمليک القلوب». (1)

«با احسان قلب ها تسخير می شود».

خوش رویی و خوش خویی به حسن خلق توان کرد صید اهل نظر به آب و دانه بگیرد مرغ دانا را (2) امام علی علیه السلام فرمود:

«البشاشه حباله، الموده». (3)

«گشاده رویی، دام دوستی است».

حلم و بردباری امام علی علیه السلام فرمود:

«اول عوض الحليم من حلمه ان الناس انصاره على الجاهل».

«نخستین دست آورد بردبار از بردباری خود، پشتیبانی مردمان از او در برابر نادان است».

امام علی علیه السلام فرمود:

«الحلم رأس الرياسه».

«سرآمد ویژگی های ریاست، بردباری است».

آسان گیری امام علی علیه السلام فرمود:

«العسر يفسد الاخلاق». (4)

«سخت گیری، اخلاق را تباه می سازد».

ص: 203

1- . غررالحکم: ج 7، صص 69_70 .

2- . محمدجواد ابوالقاسمی، همان، ص 91 .

3- . نهج البلاغه: حکمت 6 .

4- . غررالحکم: ج 7، ص 311 .

رفق و مدارا امام علی علیه السلام فرمود:

«الرفق یسیر الصحاب و یسهل شدید الاسباب»⁽¹⁾.

«رفق، دشواری ها را آسان می سازد و سبب های سخت را سهل می کند».

مهرورزی امام علی علیه السلام فرمود:

«قلوب الرجال و حشیه فمن تالفها اقبلت علیه»⁽²⁾.

«التودد نصف العقل»⁽³⁾.

امانت داری باید توجه داشت که اوقات مردم، امانت است و باید در حفظ این امانت کوشا بود.

گذشت و نادیده انگاشتن لغزش ها یعنی خود را به بی خبری زدن. این ویژگی اخلاقی اگر به جا و به موقع به کار گرفته شود، طرف مقابل را در حوزه جاذبه محبت و بزرگواری انسان قرار می دهد.

امام صادق علیه السلام می فرماید:

«صلاح حال التعایش و التعاشر ملاء مکیال ثلثاء فطنه و ثلثه تغافل»⁽⁴⁾.

«صلاح زندگی با مردم همچون پیمانانه پری است که دو سوم آن فهم و آگاهی و یک سوم آن چشم پوشی است».

13_ بسیج تمام امکانات و منابع یک مدیر موفق، باید از منبع نیروی انسانی و ابزارها و وسایلی که با کمک آنها می توان به مسجد

ص: 204

1- شرح غرورالحکم: ج 2، ص 45.

2- نهج البلاغه: حکمت 50.

3- همان. حکمت 143.

4- محمدجواد ابوالقاسمی، همان، ص 102.

و مرکز فرهنگی رونق بخشید و توجه مردم به خصوص نسل جوان را با آنها جلب کرد، به نحو مطلوب و شیوه های نو بهره ببرد.

14 _ ایجاد واحدهای آموزشی مانند ایجاد گروه ها و کمیته های علمی، پژوهشی، تخصصی و... در این رابطه بسیج و پایگاه مقاومت نقش ممتازی دارد.

15 _ ایجاد خلاقیت مدیر و معلمی موفق است که قدرت ارائه فکر نو و اندیشه جدید و طرح برنامه های جذاب و جالب را داشته باشد. در غیر این صورت، نیروی جوان از برنامه های تکراری گریزان و در نتیجه جذب مراکزی می شود که برای او از راه های مختلف و شبکه های ماهوارهای و رایان های، جاذبه کاذب ایجاد می کند.

16 _ انگیزه انگیزه، یکی از مؤثرترین عوامل جذب است که از دیدگاه عالمان دینی، صورت های مختلف دارد، مانند: انگیزه پنداری، انگیزه مادی و انگیزه معنوی. (1)

معلم و مربی، با لحاظ کردن مناسبات و ملاحظات افراد، از صورت های ذکر شده بهره برده و آنگاه آن انگیزه های که دارای قوی ترین قدرت و عمیق ترین تأثیرات و از تداوم برخوردار است و روح و روان انسان را هنگام کمبودها، ناکامی ها و یأس و ناامیدی، از تزلزل و بحران حفظ می کند، یعنی انگیزه معنوی، در میان متعلمین خود ایجاد کند.

ص: 205

1- . آیت الله مکارم شیرازی، فرماندهی در اسلام، فصل سوم، انتشارات هدف، صص 70 تا 75 .

17_ شرکت دادن جوانان و نوجوانان در مسؤلیت ها با هدف جذب دیگر جوانان در مساجد هر نوجوان و جوانی می تواند با توجه به علائق و توانایی هایی که دارد، اجرای کاری را عهده دار شود و رابطه مناسب با دیگر افراد همسن و سال خود برقرار نمایند و آنها را به مسجد و مراکز دینی و تربیتی جذب نمایند.

18_ اجرای مسابقات مانند مسابقات علمی، ورزشی، هنری و رزمی (با همکاری پایگاه مقاومت بسیج مسجد)، برای جوانان و نوجوانان جاذبه برانگیز است و در تحقق اهداف مسجد، نقش مؤثری دارد.

19_ معرفی الگو و پرداختن به قصه زندگی آنها و در صورت امکان، دیدار با آنها.

20_ اقامه نماز جماعت در عین رعایت اختصار، در اول وقت پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم در این باره می فرماید:

«اذا صلی احدکم بالناس فلیخفف فانّ منهم الضعیف و الکبیر و ذالحاجه و اذا صلی لنفسه فلیطول ماشاء»⁽¹⁾.

«هرگاه فردی از شما امام جماعت شد، باید نماز را کوتاه کند و به حداقل اکتفا نماید چون در میان اقتداکنندگان، انسان های ضعیف و سالخورده و مریض و نوجوان و افراد دارای مشکلات (مغازه دار، مسافر...) هستند، بسیارند و هر زمان برای خودت به تنهایی نماز می خوانی به هر میزان مایل هستی طول بده».

اقامه نماز در اول وقت به منظور دو جهت است اصلی است؛ اول، اهمیت برگزاری نماز

ص: 206

1- . محمد جواد ابوالقاسمی، همان، ص 69 .

در اول وقت به دلیل تأسی و اقتدا به ائمه معصومین علیهم السلام، دوم، رعایت حال مردم و ارزش گذاری به وقت آنان.

21_ ایجاد مکان های جذاب برای جوانان و نوجوانان(1)

یعنی بسترسازی و فضاسازی مطلوب به عمل آید تا زمینه حضور جوانان و نوجوانان، اعم از زن و مرد را در مسجد ایجاد کند. مثلاً، اگر کانون های فعالی در کنار مسجد ایجاد شود و به کارهای فرهنگی، هنری، تفریحی و ورزشی پردازد و امکانات لازم چون کتاب های مناسب با ذوق و سن افراد و کتابخانه مناسب و سایت های اینترنتی علمی و تربیتی و متصدیان خوش برخورد، فراهم آید، امکان جذب و جلب آنها به مسجد وجود خواهد داشت.

22_ راه های اصلاح و مؤثرترین آن را بشناسد علامه طباطبایی در تفسیر کبیر المیزان، راه های اصلاح و تربیت را سه طریق می داند:

1_ از راه توجه دادن به منافع و آثار دنیوی. مثلاً هر کسی راست بگوید، در میان مردم و جامعه از اعتبار و ارزش برخوردار است و...

2_ از راه توجه دادن به منافع و آثار اخروی، (همچنین توجه دادن به ضرر و زیان آخرت).

3_ از مختصات قرآن است و در هیچ یک از کتب آسمانی و تعلیمات انبیا نیامده است و آن، این است که انسان را از نظر روحی و علمی طوری تربیت کنند و چنان علوم و معارف را در وجود او پیوراندند که با وجود آن، موضوعی برای ردایل و زشتی ها باقی نمی ماند. مثلاً کسی که ریا می کند و برای غیر خدا کاری انجام می دهد، یکی از دو علت بیشتر ندارد؛ یا می خواهد از این راه کسب وجه و عزتی در نظر طرف بکند و یا از قدرت او می ترسد، چنین کسی وقتی متوجه

ص: 207

می شود که قرآن می فرماید: «إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا» (1)

و «أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا» (2)

و به راستی به این دو حقیقت ایمان راسخ داشته باشد و بداند که عزت و قدرت فقط مال خداست، چنین کسی موضوعی برای ریا و ظاهرسازی در او باقی نمی ماند، نه به کسی امید دارد و نه از کسی می ترسد.

23_ مخاطب شناسی مخاطبین در این مقاله، نمازگزاران و همه اقشار جامعه که به نوعی در برنامه های مساجد شرکت می کنند، می باشند، به اعتبارات مختلف (حالات، روحیات، ویژگی های فردی و اجتماعی) دارای اقسام و دسته هایی هستند که باید مورد توجه قرار گیرد:

الف) تقسیم مخاطبین به اعتبار مقتضای حال: حال متکلم نسبت به مخاطب باید حال طیب نسبت به مریض باشد، همان طوری که لازم است که طیب اول، بیماری مریض را تشخیص داده و بعد، او را به داروهای مناسب معالجه کند، همچنین متکلم، اول باید حال مخاطب را بشناسد و بعد سخن را به نحوی که مناسب با حال اوست بیان نماید. یعنی کلام را به قدر نیاز او ادا نماید، نه زاید باشد تا اطناب، خسته کننده گردد و نه ناقص باشد تا ایجاز مخل صورت گیرد. (3)

بنابراین، مخاطب به اعتبار مقتضای حالش به سه دسته تقسیم می شود:

دسته اول، مخاطب خالی الذهن: مقصود از خالی الذهن، مخاطبی را گویند که در صفحه و لوح ذهن او هیچ گونه شک و تردید نقش نبسته است. این ها، افرادی هستند که آمادگی زیادی دارند و دل های آنها آماده پذیرش حقایق و معارف الهی است. این دسته از مخاطبین، بعضاً، اگر به راه انحراف کشیده شده یا بشوند، معلول قصور و غفلت و یا عامل فشار است که ناخودآگاه به خطا و انحراف کشیده می شوند.

ص: 208

1- . یونس: 65 .

2- . بقره: 165 .

3- . ناشر، عبدالحسین حسام العلماء درالادب، انتشارات هجرت، ص 22 .

دسته دوم، مخاطبین مردّد و دارای شک و تردید: معمولاً، روش کاربردی برای این دسته، روش قیاسی و فلسفی و کلامی است. اما به نظر می آید، هر روشی که شخص مردّد را از تردید و شک بیرون کند، مطلوب است و کاربرد دارد و متکلم باید کلامش را با روش های مناسب طوری ادا کند که مخاطب را از شک و تردید بیرون آورد.

دسته سوم، مخاطبین منکر: افراد منکر از دو حال خارج نیستند: این که در اثر جهل و غفلت به انکار موضوعی می پردازند، که داروی آنها علم و معرفت است و همین که به واقعیت علم پیدا کنند، دست از انحراف و انکار و لجاجت می کشند. اما گاهی، انکار آنها ناشی از غرض و مرض بوده و اصرار بر انکار می ورزند و واقعیات را انکار می کنند، در این صورت باید بین معاند و غیر معاند فرق گذاشت تا هم ظلمی انجام نشود و هم دیگران سوء استفاده نکنند. معاند که در حقیقت، بنفسه یا مع الواسطه، با طرح و نقشه، فاعل مختار تهاجمات فرهنگی و غیره است، باید به عنوان یک عنصر خطرناک از مجموعه نیروهای مسجد رانده شوند و به قانون سپرده شود. بنابراین، معلم و مربی که با این گونه افراد سرکار دارد، باید توجه داشته باشد که در مأموریت خود، برای تحقق امر تعلیم و تربیت، کاری نکند که مخاطبین بگریزند.

ب) تقسیم مخاطبین به اعتبار ذوق و حالات روحی و روانی:

1_ برخی از مخاطبین ذوق شعری دارند، بنابراین تشکیل کانون یا مجمع شعر برای پیشبرد اهداف مطلوب است.

2_ بعضی از مخاطبین ذوق هنر آوازخوانی دارند و از صوت و صدای خود، خصوصاً در حضور دیگران لذت می برند.

متولیان امور مساجد باید کاری کنند که این لذت های معنوی و الهی تبدیل گردد و ذوق آوازخوانی، در جهت تکامل سوق پیدا کند و باید روش هایی را به کار برد که در تحقق اهداف مسجد تأثیر بیشتری دارد و به نظر می آید که از جمله، روش های مؤثر، تشکیل کانون یا مجمع قاریان قرآن و مدّاحان اهل بیت علیهم السلام است.

باید توجه داشت که در زمان اجرای برنامه قرائت قرآن و یا مدّاحی، از همه امکانات صوتی مسجد به کار گرفته شود. این کار موجب می شود که ذوق آوازخوانی جوانان و نوجوانان، ارضا یا تعدیل شده و جذب مراکز کنسرت و موسیقی مبتذل نشوند.

3_ تعدادی از مخاطبین هستند که ذوق هنرهای نمایشی دارند. برای فرهنگ پذیر کردن این گروه باید از زبان نمایش و تئاتر مطلوب بهره برد. بنابراین تشکیل کانون تئاتر و نمایش های دینی و مذهبی توصیه شده و از جمله عوامل مؤثر در تحقق اهداف مسجد محسوب می شود.

4_ گروهی از مخاطبین هستند که ذوق فلسفی و کلامی و به خصوص کلام جدید دارند و مایل هستند حقایق کلامی را با زبان روز بفهمند.

5_ برخی از مخاطبین هستند که فهم پذیری آنها نسبت به حقایق دینی با زبان قصه صورت می گیرد. این افراد در وهله اول، کودکان مسجدی هستند (بین 3 تا 13 سال) و در وهله دوم، بی سوادان سالمند هستند. پس باید در بیان قصه و موضوع آن دقت لازم به عمل آید.

6_ گروهی از مخاطبین هستند که با اردوهای زیارتی و آموزشی، دین ورز و معارف پذیر می شوند. بنابراین تشکیل کانون اردو با دست اندرکاری جوانان مسجد توصیه می شود.

ج) تقسیم مخاطبین به اعتبار شرایط سنی و خواسته ها و آرمان ها:

_ کودکان (از سنین 2 تا 12 سال).

_ نوجوانان (از سنین 12 تا 18 سال).

_ جوانان (از سنین 18 تا 35 سال).

_ میان سالان و بالاتر.

هر یک از این گروه ها، ویژگی ها، خواسته ها و آرمان هایی دارند که بیان همه آنها در این مقاله نمی گنجد، اما از آن جایی که، جوانان و نوجوانان مخاطبان اصلی برنامه ها و فعالیت های علمی و تربیتی مساجد هستند، بنابراین با لحاظ کردن مقتضیات زمان و مکان، مهم ترین ویژگی های جوان و نوجوان امروز را ذکر می کنیم تا با ملاحظه این ویژگی ها، مدیران، متولیان و مربیان مساجد برنامه ریزی نموده و ان شاء الله توفیقاتی کسب نمایند.

ویژگی های تربیتی نوجوانان دوران بحران اولین مرحله نوجوانی، گذر از دوران بحران است. در این مرحله، هر چه در زندگی گذشته نوجوان رخ داده است، در وضع فعلی او اثر می گذارد و اتفاقات و تربیت این مرحله نیز در وضع زندگی آینده اش تأثیرات پایداری خواهد داشت. (1)

در زمانی که نوجوان به سرعت با تغییرات جسمانی مواجه می شود، اجتماع از او می خواهد که مستقل و مسئولیت پذیر باشد، درس های خود را به خوبی مطالعه کند، تکلیف های اسلامی را انجام دهد... و با توجه به موارد ذکر شده، اهمیت مسجد به منزله محیطی تربیت کننده نمایان می شود.

استقلال طلبی در این مرحله نوجوان می خواهد از ویژگی های دوران کودکی فاصله بگیرد و در جنبه های گوناگون به استقلال برسد. باید توجه داشت که برخی از رفتارهای نوجوان که در نظر والدین و یا مربیان آنها ناپسند می آید، اقتضای سن نوجوانی است؛ به علاوه اختلاف سنی بین نوجوان و والدین با مربیان، ناسازگاری را افزایش می دهد. (2)

نوگرایی در این مرحله نوجوان مایل است خود را فردی مستقل معرفی کند و ویژگی های دوره کودکی خود را کنار گذارد، برای این منظور نوجوان شروع به انتقاد از والدین و اطرافیان می کند که در کودکی مورد پذیرش و احترام وی بوده اند. در برخی موارد نوجوان عیب های والدین و بزرگ ترها را چند برابر جلوه می دهد و نقاط منفی در نظر او بیشتر جلوه می کند.

ص: 211

1- . سایت خبرگزاری مهر، مقاله مسجد.

2- . همان.

محبت‌ها و رسیدگی‌های والدین را مداخله و می‌داند. این‌ها همه نشان‌دهنده خصیصه نوگرایی نوجوان است. (1)

رشد عقلانی در مرحله رشد عقلانی، نوجوان این قابلیت را پیدا می‌کند که درباره گذشته و آینده مسائل ممکن و مجرد، بهتر بیندیشد. به این ترتیب افکار نوجوان دیگر صرفاً به آنچه می‌بیند و واقعیات ملموس محدود نیست. او می‌تواند به طور منطقی و منظم به بررسی موضوعات و مسایل انتزاعی پردازد. موضوعاتی که نوجوانان درباره آنها فکر می‌کنند و عقاید خود را براساس آنها شکل می‌دهند، طیف وسیعی از مسائل اخلاقی، مذهبی، سیاسی، علمی و غیره را شامل می‌شود. (2)

بنابراین اگر روح نوجوان با مطالب انحرافی و اشتباهات و شبهات عقیدتی تغذیه گردد، به همان صورت هویت او شکل می‌گیرد و جبران آن بسیار دشوار است. پس بر مرییان و معلمان امور دینی و تربیتی لازم است که به این ویژگی توجه و عنایت خاص داشته باشند.

خود میان‌بینی در نوجوانی، یک خود میان‌بینی به وجود می‌آید که مرحله‌ای گذرا در رشد شناختی نوجوان است. یکی از آثار این پدیده رفتارهای جلف و با هدف جلب توجه و خودنمایی است که در برابر جنس مخالف بیشتر دیده می‌شود. بسیاری از نوجوانان که وضع ظاهری، رفتار و کلام جلف و نسنجیده‌های دارند، می‌خواهند به این طریق خود را مطرح کنند و توانایی خود را با هویتی منفی نشان دهند. موضوع دیگر، احساس جلب توجه بودن است. نوجوانان احساس می‌کنند ظاهر و رفتارشان مورد توجه و بررسی دیگران است. (3)

ص: 212

-
- 1- . همان.
 - 2- . همان.
 - 3- . همان.

بنابراین باید توجه داشت که نوع پوشش، حرف زدن و رفتار نوجوانان در مرحله آغازین تعلیم و تربیت مورد انتقاد قرار نگیرد. همان طور که از روایات اسلامی به دست می آید، تعلیم و تربیت امر تدریجی است و به مرور زمان می توان منفی ها و ناهنجارها را از افراد دور کرد.

ویژگی های تربیتی جوان امروز 1 _ بسیاری از جوانان امروزی از تعلیم مستقیم امور تربیتی و اخلاقی متنفرند، به خصوص که اگر خودشان مشخصاً مورد اشاره گوینده باشند. در این گونه از موارد باید از زبان و روش قرآن استفاده کرد. قرآن کریم غالباً در نکوهش و مدح اشاره تصریحی ندارد و معمولاً دارندگان صفت زشت را نکوهش و صفت نیک را مدح می کند. مانند: «وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ - وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ - وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِّلْمُكَذِّبِينَ».

2 _ جوان عصر حاضر از رمز و راز و از پرده گویی و از طریق ایما و کنایه بیشتر لذت می برد. بدین جهت در تماشای فیلم ها و خواندن کتاب ها بیشتر دقت می کند تا بر زوایای پنهان آن پی ببرد.

قرآن کتابی است که در خود رمز و رازهای فراوان دارد. وقتی این کتاب مقدس برای جوان امروزی که از رازها و رمزها لذت می برد معرفی شود، طبیعتاً هر کسی که با زبان قرآنی با او حرف بزند می پذیرد.

3 _ جوان امروز واقع گرا است. پس باید برای او از واقعیت ها گفت و هیچ کتابی به مانند قرآن و عترت از واقعیت برخوردار نیستند.

4 _ جوان قرن 21، اهل شبه است. بنابراین وقتی شبه جا باز می کند که شبه کننده، موضوع مورد شبه را بشناسد و بر رموز آن آگاه گردد. در این صورت واقعیت برای او ماندگار خواهد بود. به همین خاطر است که می گویند:

«ذکر الشیء مبهما ثم مفسراً اوقع فی النفوس» (1).

5_ جوان امروز عدالت خواه و در پی آزادی است.

6_ جوان عصر حاضر، امور تعبّدی محض را قبول نمی کند و به دنبال فلسفه و چراها می گردد. زبان قرآن پاسخ گوی این ویژگی جوان امروزی است زیرا قرآن هیچ گاه انسان ها را به تعبد محض دعوت نکرده است و تأکید دارد:

«ادع الناس بالحکمه و الموعظه الحسنه و جادلهم هی احسن».

7_ جوان امروز به برکت پیشرفت فناوری قدرت تخیل زیادی پیدا کرده است.

8_ جوان امروزی می خواهد چون کارآگاهان، از قراین و شواهد خیلی دور، واقعیت را بیابد.

زبان قرآن به این ویژگی جوان نیز پاسخ گوست. قرآن کریم نشانه های خیلی دور از اشیا را بیان کرده است. مثلاً در بیش از 1400 سال قبل به پدیده لقاح درختان، وجود اتم، مرکزیت خورشید و... اشاره کرده است. بنابراین اگر قرآن و عترت به درستی معرفی شوند و پاسخ های جوان امروزی از قرآن و عترت به او داده شود، او دین را با تمام وجود می پذیرد.

24_ روش شناسی مدیریت فرهنگی و تربیتی مسجد باید روش های موجود را در این حوزه ها بشناسد و مؤثرترین آنها را متناسب با مقتضیات حال مخاطب، جهت پیشبرد اهداف خود به کار بندد. ما در این جا سه روش عقلانی، عرفانی و هنری را مورد توجه قرار می دهیم:

1_ روش استدلالی و عقلانی در روش استدلالی و فلسفی که در واقع برای تنظیم و تبیین گزاره های دینی و پاسخ به شبهات مورد استفاده قرار می گیرد، سه نکته قابل ذکر است:

ص: 214

1- . ادبیات عرب، کتاب جامع المقدمات، کتاب هدایه.

نکته اول: اگر پذیرفتیم که اهداف به کارگیری شیوه استدلالی، تعقل و فلسفه جهت آموزش دین، تسبیح گزاره های دینی، تبیین آنها و پاسخ گویی به شبهات است، در این صورت نباید با اعمال این روش به دنبال تولید ایمان، افزایش تقوی و آدم سازی بود. بنابراین نباید از کسی که با این روش دین، آموزش و معارف شناسی می کند، توقع داشت که نماز شب بخواند. با این روش سه هدف دنبال می شود: اول، این که فرد مردد، منکر و یا نامؤمن، مؤمن گردد.

دوم، این که فرد مؤمن ایمانش تقویت و دوچندان شود و سوم این که ایمان شخص مؤمن کاهش نیافته، سست و متزلزل نگردد.

نکته دوم: این روش، مخاطبین خاصی دارد و شامل عامه مردم نمی شود، اگر به تاریخ کلام و فلسفه نگاه کنیم، خواهیم دید که این گونه مسایل، مباحث، اندیشه ها و روش ها، مخاطبین محدود داشته و تنها عده ای از اهل ذوق و یا نخبگان را شامل می شده است. بنابراین، متولیان این امر، از تعمیم مباحث عقلی و فلسفی به سطح عمومی باید پرهیز نمایند.

نکته سوم: در پاسخ به شبهات به روش عقلی و فلسفی، باید به این نکته توجه شود که شبهه و سؤال متناسب با هر دوره ای متفاوت است، لذا بخشی از تلاش متولی این امر باید این باشد که شبهه ها و سؤالات را اول، از منابع اصلی، دوم، فعالانه (نه منفعلانه) و سوم متناسب با سطح شبهه، شناسایی کرده و با استفاده از منابع اصیل دینی و استدلال های استوار عقلی پاسخ دهد. (1)

2_ روش عرفانی در نگاه عرفانی، عارفان به گونه ای کاملاً مستقل و متمایز، دین و معارف را آموزش داده و می دهند. این آموزش اشکال مختلفی داشته و دارد؛ گاهی غیررسمی گاهی عملی، و در برخی موارد نظری و گاهی هم به صورت ادیبانه بود و بسیار مؤثر و با نفوذ بوده و هست. دلیل آن،

ص: 215

1- . فعالی، محمدتقی، مقاله سه رویکرد در آموزش دین، نشریه معارف، فروردین 1381، معاونت اساتید و دروس معارف اسلامی.

این است که عرفان، محبت و انس با دل و جان آدمی ارتباط دارد و آنچه در رابطه با درون و قلب انسان شکل گیرد، تأثیرش بیشتر است.

در روش عرفانی دو نکته باید مدنظر باشد: اول این که چون امروزه نحله‌ها و اندیشه‌های بسیار متنوع، اما غیردینی مثل عرفان بودا، عرفان چینی، شینتو و عرفان سرخ پوستی رواج یافته است، بنابراین از یک سو احساس نیاز به عرصه عرفان ناب اسلامی فزونی یافته است و از سوی دیگر، ورود در این مسیر، قدم گذاردن بر لب دره ای عمیق است پس باید احتیاط کرد. نکته دوم این که در عرفان اسلامی در کنار حرف‌های بلند و نورانی، سخنان آلوده هم کم نیست، لذا باید در تشکیل سخنرانی‌ها و جلسات عرفانی دقت کرد، تا عرفان ناب را با پالایش درونی به دست آورد. (1)

3_ روش هنری روش هنری، قالب‌های مختلفی دارد و می‌توان برای آن نمونه‌های مختلفی بیان کرد که از جمله آنها، زبان قصه و رمان است. این شیوه در قرآن بسیار مورد توجه قرار گرفته است و بیش از 70 قصه در قرآن آمده است و 27 قصه مربوط به انبیای الهی است و تعداد آیات مربوط به قصص 1500 آیه است.

در اهمیت زبان قصه و رمان در روش هنری، می‌توان نمونه‌هایی را به عنوان شاهد ذکر کرد:

شاهد اول: قرآن کریم است که به ما می‌گوید: مسایل اعتقادی را می‌توان محسوس نمود و در قالب مقوله‌های هنری به مخاطبین عرضه داشت و این دقیقاً همان کاری است که امروزه بیگانه‌ها انجام می‌دهند. آثار افرادی همچون راسل، سارتر، بکت، کوندرا، اونا مونو، کوئیلو و ده‌ها نویسنده دیگر بهترین شاهد این مدعا است. کارتونی‌هایی نظیر «دوقلوهای افسانه‌ای»، «پینوکیو» و «ای کیوسان» حاصل یک فرهنگ و تمدن اند. دوقلوها به مخاطب این اندیشه را القا

ص: 216

1- . همان.

می کند که اتحاد دو ناهم جنس و تمرکز آنان قدرت می آورد و این خلاصه تفکر بودا است.

کارتون «پینوکیو» یک دوره سیر و سلوک و عرفان مسیحیت است و کارتون «ای کیوسان» تداعی کننده عرفان یوگا است. (1)

شاهد دوم: بخش مهمی از روایات ائمه معصومین علیهم السلام است که در این رابطه به تفسیر آیات 13 تا 16 سوره «فصلت» مراجعه شود.

شاهد سوم: فرهنگ اسلامی ایرانی. در این فرهنگ قصه گویی، نقالی ها، پرده خوانی ها و تعزیه گویی ها و... نمونه هایی از این فرهنگ است که خاستگاهی جز دین و قرآن ندارد.

شاهد چهارم: شاهد کارهای ادبی ایران اسلامی است، مانند شاهنامه، افسانه های مثنوی، حکایات گلستان و بوستان، داستان های کلیله و دمنه و نمونه های دیگر.

شاهد پنجم: این که اهتمام به قصه تا بدان حد بود که حتی سرآمد نوابغ و فیلسوفان یعنی ابن سینا، عاقبت به این روش روی می آورد و قصه «سلامان و آسال» و نیز «رساله الطیر» را می نگارد.

شاهد ششم: این که بسیاری از متفکران و اندیشمندان و کارشناسان دریافته بودند که بهترین، آسان ترین و سودمندترین شیوه تعلیم و تربیت، روش تمثیل است.

خلاصه کلام این که، هنر به دلیل داشتن قالب ها و زبان های متعدد، چیزی نیست که عده ای او را نطلبند، بلکه به مزاج و ذوق هر کسی متناسب است. پس یکی از عالی ترین ابزار و روش تعلیم و تربیت، روش هنری است.

25_ تبلیغات تبلیغات مطلوب نیاز به مدیریت خلاق و صاحب هنر دارد، نقش تبلیغات و این که یکی از عناصر مهم در تأثیرگذاری تعلیم و تربیت است بر کسی پوشیده نیست. مانند فضاسازی معنوی در درون

ص: 217

1- . همان.

و بیرون مسجد، اعلام برنامه ها و فعالیت های مسجد از طریق تراکت، بروشور، تهیه و تنظیم هفته نامه یا ماهنامه با حجم مناسب با هدف اطلاع رسانی و آموزش و شکوفایی استعداد های نوجوانان و جوانان مسجد است.

نتیجه با توجه به دلایل ذکر شده که دلالت می کنند بر این که مسجد در نگرش شارع اسلام، کانون تعلیم و تربیت و فعالیت های دینی و فرهنگی است، این سؤال مطرح می شود که چگونه می توان چراغ این کانون را برای همیشه روشن نگه داشت و افراد زیادی در پرتو نورافشانی های آن بهره برده و همواره مجذوب آن شوند؟ این سؤالی است که موضوع این مقاله را تشکیل می دهد. و آن این که تحقق یک چنین آرمان مقدس در مکانی که قداست آن به بیت الله بودن است، عوامل و عناصر مؤثری را می طلبد که در صورت تحقق آن عناصر با تمام ویژگی هایی که در این مقاله آمده است، رسیدن مسجد به اهداف مقدسش عینیت پیدا می کند که از جمله یکی از مهمترین عناصر، عنصر مدیریت فرهنگی مسجد است. این مدیریت در صورتی توفیق می یابد که دارای ویژگی هایی باشد که در غیر این صورت نه تنها قادر نیست مسجد را در مسیر اهداف عالی و مقاصد الهیاش رهنمون سازد، بلکه نتیجه عکس می دهد؛ یعنی چه بسا موجب انحراف خواهد شد و اهداف مسجد ضرار را دنبال خواهد کرد.

- فهرست منابع 1_ قرآن کریم.
- 2_ نهج البلاغه، صبحی صالح.
- 3_ آیت الله مکارم شیرازی، ناصر، فرماندهی در اسلام، انتشارات هدف.
- 4_ ابوالقاسمی، محمدجواد، 1378، امام و مأموم در جلوه گاه حضور، نشر یاس کبود، چاپ اول.
- 5_ احمدی، مسعود، 1383، مدیریت اسلامی، نشر ویرایش، چاپ اول.
- 6_ امام خمینی قدس سره، روح الله، بی تا، تحریرالوسیله، موسسه مطبوعات دارالعلم، چاپ دوم.
- 7_ حرّ عاملی، وسایل الشیعه، ج 3.
- 8_ حسن زاده آملی، حسن، دننامه و خداینامه، گردآورنده مجتبی آوریده.
- 9_ دلشاد تهرانی، مصطفی، ارباب امانت (اخلاق اداری در نهج البلاغه)، انتشارات دریا، 1379.
- 10_ رضائیان، دکتر علی، اصول مدیریت، سازمان سمت، چاپ 6.
- 11_ سایت خبرگزاری مهر.
- 12_ شبستری، شیخ محمود، گلشن راز.
- 13_ شیخ طوسی، من لایحضره الفقیه، ج 1.
- 14_ غرورالحکم، ج 2.
- 15_ فلسفی، محمدتقی، 1382، سخن و سخنوری، چاپ چهارم.
- 16_ فیض کاشانی، ملامحسن، المحججه البیضاء، انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم) مجلد 2.
- 17_ محدّث نوری، بی تا، مستدرک الوسائل، مؤسسه آل البیت.

18_ محمدی ری شهری، 1367، میزان الحکمه، مکتب الاعلام الاسلامی.

19_ مشکینی، علی، قصار الجمل، دوجلدی، بی تا.

20_ ناشر، عبدالحسین، درالادب در فن معانی، بیان، بدیع، انتشارات هجرت.

21_ نبوی، محمدحسن، 1378، مدیریت اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ 5.

22_ نشریه علمی، فرهنگی، تبلیغی، مسجد دانشگاه، پیش شماره 1380، صاحب امتیاز، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها.

23_ نشریه معارف، فروردین 1381، معاونت امور اساتید دروس معارف اسلامی نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها.

24_ نماز در آینه نشریات دانشجویی، ویژه یازدهمین اجلاس سراسری اقامه نماز ناشر، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها، 1380.

ص: 220

چکیده

در این مقاله کوشش شده است تا پس از بررسی جهانی شدن و تبعات آن، علاوه بر تعریفی پویا و باززاینده از فرهنگ و هویت های فرهنگی، ملی و دینی در عصر جهانی شدن، به فرآیندهایی عطف کنیم که امکان جوششی را به جوانان می بخشد که به جای تقلید و انفعال، بستر تحولاتی آتی را رقم زنند. با نگاه به ساختار، روابط و ابعاد مختلف هویت، آن را از خرافات، جهل و تعصبات زدوده و امکان تبلور ارزش ها و حقوق انسانی و معنوی را با تعامل مداوم فرهنگ های بومی و جهانی فراهم آورند.

در این میان دین و اخلاقیات در آخرین موج جهانی شدن از جایگاهی ویژه برخوردارند؛ به طوری که، با بررسی فرصت ها و تهدیدهای پدیده جهانی شدن در فرایند تحول فرهنگ و...، بستر ابداعات و آفرینش های تحولات آتی را فراهم آوریم.

روندی از هویت یابی های در گذار، یکی از اساسی ترین موضوع های مورد بررسی خواهد بود که نیاز به تبیین و برنامه ریزی خواهد داشت؛ به خصوص پدیده انتقال آن از نسلی به نسلی دیگر. در گذشته این انتقال موروثی صورت می گرفت، اما این که ماهیت این انتقال از

اساس دگرگون شده و هر جامعه ای ناگزیر است که معیارهای جدید هویت یابی دینی، فرهنگی و اخلاقی را شناخته و خود را با آن همراه سازد.

چنین شرایطی، تمامی نهادهای پرورشی در خانه، مدرسه، مساجد، حسینیه ها و مراکز فرهنگی، دانشگاهی و دینی را وادار می سازد تا رسالت شان را بازننگری، بازاندیشی و بازتعریف کنند، تا امکان تعاملات اخلاقی و معنوی ادیان مختلف در جهان را فراهم آورند.

در این اثر، پس از تعاریف و طرح مسائل اساسی در زمینه های مختلف جهانی شدن و تأثیر آن بر دین، اخلاقیات و فرهنگ، از طریق روش «اسنادی»، و با آخرین یافته های علمی در این زمینه به بررسی و تجزیه و تحلیل شان پرداختیم.

نتایج یافته ها نشان می دهد که در عصر جهانی شدن، فرهنگ هرچه بیشتر به شبکه ای زنده و زاینده بدل شده است که مدام در حال تطور است و مرگ آن هنگامی رقم خواهد خورد، که به تقلید مسخ گردد؛ چرا که فرهنگ حاصل آفرینش نیروهای انسانی و اجتماعی است که ظرف و مظروف آن را تعیین می کند. نتیجه آن که فرهنگ را نباید چون سنتی ثابت و تغییرناپذیر تقدیس کرد، بلکه می بایست در عین حال، اهداف و غایت آن را بازتعریف نمایند و در عین انعطاف پذیری، انسجام و تکثر خود را در عصر جهانی شدن حفظ کنند. این امر نیاز به آموزش از طرق مختلف، سازماندهی و آماده سازی دارد تا با مشارکت نسل جوان در شرایط مختلف، بسیجی شکل گیرد که سازندگی، مددکاری و امداد رسانی از اهداف عملی آن باشد.

واژگان کلیدی: جهانی شدن، هویت یابی، فرهنگ بومی و فرهنگ جهانی.

مقدمه

جهانی شدن نه چنان که طرفداران پر و پا قرص آن مطرح می کنند، نوشاروی همه دردهای قرن حاضر است و نه چنان که هواداران نظام های شکسته خورده باور دارند، توطئه و فاجعه نظام های مبتنی بر دموکراسی.

ص: 222

آنها غافل از آن اند که جهانی شدن حتی بدون اظهار نظر آنان، به عنوان واقعیتی انکارناپذیر وجود و حضور دارد. نه تنها با نگاه به اطراف خود بسیاری از نشانه های آن را می یابیم، بلکه حتی هنگامی که با جهانی شدن مخالفت می ورزیم، این اظهار نظر خود را به کمک نشانه های بارز جهانی شدن انعکاس می دهیم! هنگامی که نظرات خود را در مورد جهانی شدن از طریق رسانه های جمعی انعکاس می دهیم، به کمک تریبونی به نکات مثبت یا منفی آن می پردازیم، با وسایلی که مقالات کنونی خود را تایپ می کنیم، تأخیر خود را در رسیدن به سخنرانی به کمک موبایل اطلاع می دهیم (حتی اگر سخنرانی ما بر علیه جهانی شدن باشد)، جملگی نشان دهنده غوطه ور بودن در دنیایی جهانی شده است. آری، جهانی شدن با ماست، چه باور کنیم، چه نکنیم، چه بپذیریم و چه نپذیریم و چه بپسندیم یا نپسندیم؟! تنها با ماست که با شناخت فرصت ها و تهدیدهای آن، از فرصت هایش استفاده کرده و تا حد ممکن از تاوان هایش بکاهیم.

نقطه آغازین این راه، شناخت جهانی شدن است. شناخت بی غرض آن به شکل یک پدیده نوظهور. باید بدانیم که برچسب هایی که پیش از شناخت جهانی شدن بدان می زنیم، تغییری در تحقق آن به وجود نمی آورد، تنها ما و جوانان مان را ناتوان تر می سازد؛ چرا که بدون شناخت اش، توان مواجه و واکنش نسبت به آن را نیز از دست داده ایم.

روش تحقیق و روش کار نگارنده که قبلاً در سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور در دفتر آمایش سرزمین در سمت سرپرست بخش اجتماعی و فرهنگی برنامه ریزی بلندمدت آمایش سرزمین فعالیت داشته است، با انواع روش های اسنادی و پژوهش ها، پانل های متعدد و حتی بعضاً مطالعات موردی و نشست با کارشناسان مختلف داخل و خارج از سازمان، فراتحلیلی را که نتیجه ارتباط، تعمیم و امتزاج نتایج آنهاست، در قالب نظریاتی ارائه کرده است و به کمک روشی «تطبیقی» به تجزیه و تحلیل شان پرداخته است.

تعریف جهانی شدن جهانی شدن از واژه هایی است که ظاهراً هر نظریه پردازی آن را به معنای خاصی به کار می برد، اما با گذری اجمالی بر نظریات مختلف در خصوص جهانی شدن می توان آن را این گونه جمع بندی و خلاصه نمود:

1_ افزایش بی سابقه میزان سرمایه گذاری خارجی و افزایش جریان سرمایه بین المللی.

2_ گسترش حجم تجارت و تنوع معاملات بین المللی.

3_ انتقال سریع و روبه گسترش تکنولوژی.

4_ شکل گیری شرکت های بزرگ چندملیتی.

5_ مهاجرت نیروی کار بین المللی.

6_ گسترش حمل و نقل بین المللی و شبکه های راه های زمینی، دریایی و هوایی در سطح جهان.

7_ پدیداری و گسترش ارتباطات مخابراتی و الکترونیکی.

8_ رسانه های جمعی؛ همچون روزنامه ها، خبرگزاری ها، رادیو و تلویزیون و سینما.

9_ ارتباطات ماهواره ای های رایانه ای و اینترنت و از آن طریق فرآیندهای تبادل اطلاعات در اقصی نقاط جهان که منجر به پدید آمدن دنیای مجازی ارتباطات و اطلاعات شده است.

امواج ادوار مختلف جهانی شدن تاکنون جهان چندین موج از فرآیند جهانی شدن را پشت سر گذاشته است که نخستین آنها به دوران پس از اسکندر و کم و بیش یونانی شدن شرق و غرب برمی گردد و آخرین شان به انقلابی که رسانه ها، رایانه ها و اینترنت و ارتباطات حاصل از آنها در سراسر جهان به وجود آوردند.

در پایان قرن نوزدهم، دنیا تا حدود زیادی، جهانی شده بود. کاهش چشم گیر هزینه حمل و نقل، موجب رونق سریع تجارت شد و نرخ تجارت جهانی در سال 1913 به نقطه ای رسید که تا پیش از آن سابقه نداشت.

رشد تجارت با جابجایی بی سابقه سرمایه در سطح جهان (حدود 10 درصد تولید ناخالص داخلی در برخی از کشورها) همراه شد و مهاجرت گسترده به ویژه به آمریکا صورت گرفت. (نرخ مهاجرت برای برخی از کشورها به 5% تا یک درصد جمعیت آنها رسید). پس از دو جنگ جهانی و بروز رکود بزرگ، موج جدید جهانی شدن آغاز شد که ویژگی بارز آن کاهش هرچه بیشتر هزینه حمل و نقل بود که از سال 1940 تا 1960 به بیش از نصف کاهش یافت.

توسعه شرکت های چندملیتی، از دیگر خصایص این دوره از جهانی شدن بود. این شرکت ها قادر بودند فراتر از موانعی چون سیاست گذاری های ملی و عوامل دیگری از این دست، عمل کرده و حتی به دور افتاده ترین نقاط جهان نیز نفوذ کنند. نتیجه این عوامل، رشد غیرمنتظره تولید و ارتقای سریع سطح زندگی مردم بود.

اما موج جدید جهانی شدن چیز دیگری است. موج اخیر مدیون تسهیل روند تبادل اطلاعات و رشد بی سابقه کامپیوتر، تکنولوژی های مخابراتی، رایانه ها و به خصوص اینترنت است که مهم تر از کاهش چشم گیر هزینه ها (از دهه 1970 تاکنون هزینه حسابرسی و ارتباطات تا 99 درصد کاهش یافته است) تحولاتی جدید و کیفی را در همه عرصه های زندگی انسان پدید آورده است.

این پیشرفت ها حتی در سطح اقتصادی و فنی (که بیشترین انتقادات به جهانی شدن از همین بعد اقتصادی است) به تدریج کیفیت و دامنه خدمات قابل مبادله را گسترش داده و اقتصاد جهانی را بیش از پیش به سوی هم پیوندی سوق داده است. آیا این تحولی مثبت است؟ دستاوردهای جهانی شدن اکنون از پس تمامی تحولات به وقوع پیوسته در جهان، آمیختگی ای از نظم و بی نظمی برخاسته است که می توان به تماشا و تحلیل اش نشست.

ظلم‌های به بارنشسته آن را در مشترکات، و بی‌نظمی‌های تحقق‌یافته را می‌بایست در تفاوت‌هایی دانست که در نظریات تبیین‌کننده «جهانی‌شدن» سوسو می‌زنند. (1) نظریه پردازانی که به جهانی‌شدن و دستاوردهای آن می‌بالند براین باورند که، اگر بخواهیم تنها با نگاهی خرده‌گیرانه، صرفاً جنبه‌های منفی آن را به حساب آوریم، گزینش اکثر جوامع در راه جهانی‌شدن را نادیده گرفته ایم، آن دستاوردهای مختلفی داشته است که همگون‌سازی اقتصادی تنها یکی از آنهاست. آن تولید جهانی را افزایش داده است، رشد اقتصادی را در پی داشته، درآمد و کیفیت زندگی را ارتقاء بخشیده و موجب رشد بخش غیررسمی اقتصاد و اشتغال‌گردیده است. (2)

در حالی که در عرصه فرهنگی نیروهای همانندساز فرهنگی، چنان که در سنجه‌ای جهانی عمل می‌کنند، گسترهای برای «گفت‌وگوهای ناهمانندساز» پدید آورده اند. (3)

با این همه، حتی همگون‌سازی اقتصادی نیز تا حد زیادی، اوضاع مادی و رفاهی مردم در اقصی نقاط جهان را بهبود بخشیده است و همان انگیزه اصلی در پیش گرفتن راه توسعه جوامع مختلف بوده است. همگون‌سازی میلیون‌ها فرصت شغلی ایجاد کرده و باعث شده که حدود دو تریلیون دلار سرمایه از کشورهای ثروتمند از طریق سهام، سرمایه‌گذاری در اوراق قرضه و وام‌های تجاری، به کشورهای فقیر و در حال توسعه منتقل شود.

این که اینترنت باعث شده است تا شکاف میان کشورهای غنی و فقیر کمتر شود و این روند در دهه‌های جاری تسریع می‌شود، البته آن به اقتصاد محدود نمی‌شود و در حوزه‌های اجتماعی و فرهنگ نیز نتایجی به بار آورده است که در هیچ‌کجای تاریخ تاکنون سابقه نداشته است.

سلسله مراتب اقتدار و لایه‌لایه شدن جامعه بر اثر آن که از عوامل اصلی تبعیض‌ها و توزیع نامتناسب دانش و معلومات و تشریک مساعی در تصمیمات (از طریق شکستن

ص: 226

1- . Seyf, 1997 ; Macluhan, 1970 ; Breziniski, 1970 .

2- . زمانی، 1384 : 35 _ 50 .

3- . لال، 1379 : 213 _ 214 .

محدودیت های جغرافیایی) به شمار می رفت، اکنون از طریق رسانه های جهانی و اینترنت شکسته شده است و انسانی که تاکنون در کشور و پایتخت خود بیگانه و نادیده گرفته شده بود، با شبکه های اطلاعاتی وسیع در دورافتاده ترین نقاط جهان می تواند از اطلاعات هر کجای جهان آگاه شده و در بسیاری از مراکز مردمی و جامعه مدنی مشارکت کند. جهانی شدن حتی عمیق ترین تحولات اجتماعی و سیاسی را موجب شده است، به طوری که آن روند، همگام با اطلاع رسانی به مردم، در جوامعی که زمانی محدود و بسته بودند، باعث سرنگونی دیکتاتوری های بسیاری شده است.

دموکراسی که همواره از این محدودیت رنج می برد که آرزوی همیشگی خود، یعنی مشارکت مستقیم و بی واسطه مردم را دور از دسترس و غیرعملی می دید و ناگزیر آن همیشه از طریق باواسطه (نمایندگان) و رأی غیرمستقیم شهروندان تحقق می یابد (1) و از این روی، اصل تعیین کننده دموکراسی (مشارکت) هنگام تجلی در جوامع با محدودیت های جدی روبرو می شد، اکنون با دنیای اطلاعاتی و ارتباطی جهانی، چشم انداز تحقق واقعی تشریک مساعی و مشارکت مستقیم هر انسانی را در هرکجای دنیا نشان می دهد و این آرزو همیشگی را به واقعیت نزدیک ساخته است! اما همزمان عواقب منفی و تاوان هایی نیز به بارآورده است که از جمله باید به اضمحلال برخی فرهنگ های بومی و گوناگونی های آنها، آسیب پذیری بیشتر جوامع فقیر و کمتر توسعه یافته در مقابل بحران های آن و نبردهای جدید فرهنگی اشاره کرد.

اما پرسش اساسی این است؛ آیا آنها چیز تازه ای هستند؟! فرهنگ های بومی و محلی پیش از جهانی شدن نیز در معرض تهاجم فرهنگ های سلطه جو و انحصارطلب بوده اند، و اتفاقاً جهانی شدن موجب شده است که آنها در مقابل فرهنگ های ملی، رسمی و سلطه جو از امکانات نوینی برای بروز و تجلی خود استفاده کنند و خطر اضمحلال یا بازآفرینی آنها تا حد زیادی به توان زایش خودشان منوط می شود. جهانی شدن باعث شده تا در عرصه های جهانی، فرهنگ هایی با «ریشه های کاملاً متفاوت» و فرهنگ های «چندریشه ای» پدید آیند که پیش از

ص: 227

آن سابقه نداشته است. حتی آنچه که فرهنگ غرب نامیده می شود، به شکلی مستقیم یا غیرمستقیم از آمیختگی مسالمت آمیز فرهنگ ها و تمدن های مختلف هویت یافته و جهان را تحت تأثیر قرار می دهد.

نبرد تمدن ها نیز که پیش از این چندجانبه و چندقطبی بود، تنها به نبردی دوقطبی تقلیل یافته و در سایر ابعاد، بیشتر با تعامل (تأثیرات غیر آگاهانه و غیر محسوس) و تبادل (تأثیرات آگاهانه و محسوس) فرهنگی روبرو هستیم تا تخصص و تقابل فرهنگی. جهانی شدن به فرهنگ های بومی و جهانی فرصت های مشارکت جدیدی بخشیده است. (1) اما شاید بتوان گفت خطرناک ترین دستاوردهای جهانی شدن، تصورات یک سویه ای است که در مورد پیامدهای مثبت و منفی جهانی شدن وجود دارد.

از نظریاتی که بدون در نظر گرفتن اوضاع پیشین و کنونی جهان، تحولات رو به رشد جهانی شدن را نادیده می گیرند، گرفته تا تئوریسین های مایوس نظام های شکست خورده پیشین در جهان که در هر دست آورد جوامع نسبتا موفق تنها فاجعه می بینند. از تئوری هایی که اینان در اتاق کار خود نشسته و منکر آناند که تحولی در زندگی واقعی جوامع محروم پدید آمده است، تا نظریاتی که جهانی شدن را به معنای تحقق مدینه فاضله و مساوی با نابودی بسیاری از الگوها و روابط پیشین خانوادگی، اجتماعی و فرهنگی پنداشته و یا بر این تصور است که جهانی شدن به شکلی قاطع و یک سویه، کفه ترازو را به سمت افراد یا نهادهایی تغییر می دهد که منافع شان در تقابل با یکدیگر قرار دارد. شاید مناسب تر آن باشد تا علاوه بر بهره بردن از دست آوردهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جهانی شدن در دنیای امروز برای از میان برداشتن برخی عواقب منفی آن (به خصوص برای جوانان و نسل های فردا) گام برداشته و راه حل هایی را جستجو کرده و به آزمون بگذاریم، همان گونه که تاکنون تحولاتی که به وسیله بشر رقم زده شده نشان می دهد که واقعیت ها توسط آنهایی محقق گردیده و منشاء تأثیر بوده است که خود را به چنان نگاه و کنش دوگانه و متناقضی تجهیز کرده باشند.

ص: 228

آخرین موج جهانی شدن: انقلاب ارتباطات و اطلاعات این صدای تیش عصر ماست؛ نتهایی که یک فریاد را سر می دهند: ارتباطات و اطلاعات. با ظهور رسانه های جمعی و اطلاعات جهانی یک طرفه، آخرین موج جهانی شدن آغاز، با پیدایش مخابرات و موبایل که دارای اطلاعاتی دوطرفه بودند، حرکت صعودیاش ادامه یافت و با پیدایش اینترنت و رسانه هایی با اطلاعاتی هوشمند و واقعیت مجازی به اوج خود رسید.

این به معنای واقعی کلمه یک انقلاب بود. نخست انقلابی در اندیشه که بر پارادوکس همیشگی واقعیت در مقابل مجاز پایان می داد و آنها را به یکدیگر پیوند می زند.

در اینترنت شما تنها با یک کلیک به هر نقطه از دنیا فاصله دارید؛ اینجا و اکنون با بزرگترین کتابخانه ها، معتبرترین موزه ها و گالری های هنری و زیباترین جاذبه های فرهنگی و گردشگری هر نقطه از واقعیت مجازی اینترنت. اینک شما در کنار هر هویتی، هویت یک شهروند جهانی را اختیار کرده اید، آیا این ها هر یک به تنهایی برای یک انقلاب کافی نیستند؟ بسیاری از دست اندرکاران اخبار اینترنتی عقیده دارند که ظهور اینترنت موجب رخ نما شدن این شعار انقلابی شده است:

«بگذارید مردم سخن بگویند».

آنها مدعی اند:

«بگذارید مردمی که خبر را به وجود می آورند، خبر دهند».

در عرض مدت کوتاهی چندین هزار پیام رد و بدل می شود، بدون هیچ نظارت تحمیلی و تنها محدودیت، یک آیین نامه حرف های است. (1)

در چنین شرایطی است که بسیاری از ره پویان دینی و معنوی به خوبی می توانند باهم ارتباط برقرار کرده و تبادل اطلاعات کنند.

ص: 229

جهانی شدن، هویت بخشی و مردم محروم جهانی شدن با تمام تبعات و نتایجی که برای اقصی نقاط جهان داشته، یکی از بزرگترین دست آوردها را برای مردم محروم و منزوی داشته است.

انسان محروم امروز دیگر مجبور نیست تا چشم امید به توانایی های بسیار محدود تکنولوژی و دانش محل و کشور خود منحصر شود و قادر است به سرعت از آخرین دانش، تجارب و تکنولوژی های پیشرفته ترین جوامع بهره برد. او به کمک علم از بسیاری از امراض و بیماری های که در مناطق فقیر پدیدار شده و به سرعت رایج می شد، رهایی می یابد؛ هم از طریق پیش گیری و هم درمان. (1)

اما یکی از مهم ترین تأثیرات جهانی شدن به هویتی برمی گردد که به انسان های محروم و حاشیه نشین بخشیده است. تا دیروز بسیاری از آنها در ابتدایی ترین تصمیمات محلی و بومی شان در نظر گرفته نمی شدند، چه رسد به کشورشان. در حالی که امروز آنها از طریق شبکه های ارتباطاتی گسترده، رسانه های جمعی، مخابرات و اینترنت که مشخصا از بارزترین شاخص های جهانی شدن هستند، می توانند با همه جای دنیا ارتباط برقرار کنند.

تا دیروز انسان محروم برای احقاق حقش می بایست به شورشی همه گیر دست زند تا صدایش را به گوش برخی از مسئولان برساند، که آن با توان های جبران ناپذیر جانی و مالی توأم بود، اما امروزه کمتر از صد روستایی آمریکای لاتین با تعدادی پلاکارد می توانند افکار خود را به جهانیان منتقل ساخته و حتی در مخالفت با جهانی شدن اعتراض کنند و به سرعت انعکاس آن را از طریق رسانه ها (ابزار جهانی شدن) در سراسر جهان ببینند؛ چرا که او دیگر هویت یک انسان جهانی را یافته است.

انسان ها دیگر تنها عضوی از محله خود نیستند، آنان عضو یک جامعه جهانیاند که می توانند با انتقال افکار عمومی شان از طریق جهانی شدن، تمام جهان را تحت تأثیر قرار دهند و برنامه ها در سطوح بومی، ملی و حتی بین المللی را تغییر دهند.

ص: 230

ابر بزرگراه های ارتباطاتی و شاهراه های اطلاع رسانی جهانی تحولات شگرف تکنولوژی های ارتباطی و اطلاع رسانی و پیشرفت های شتابان فن آوری های نظام اطلاع رسانی در جهان امید به عدالت، مردم سالاری، کاهش رنج ها و کمک به کسب حقوق انسانی و دینی مردم در راستای این تحولات را شکل بخشیده است و آن هنگامی خواهد بود که نگرش سنتی ما به پدیده های جدید نظام اطلاع رسانی و تحولات مؤثر در ساخت جامعه اصلاح شده و در راستای فرایند توسعه قرار گیرد.

پیش از عصر رسانه ها، هر شخصی در حد محیط فیزیکی و اجتماعی اطراف خود اطلاعات کسب می کرد، ولی در عصر ارتباطات رادیو، تلویزیون، روزنامه ها و مجلات، مخابرات، و اینترنت، تمامی اطلاعات مربوط به خانواده ها، نهادها و فرهنگ های جوامع مختلف را در اختیار هر شخصی قرار می گیرد که به رسانه ها رجوع کند و انبوهی از اخبار و اطلاعات گوناگون، تخصصی و حتی متناقض را دریافت کند و همین تکثر است که خصیصه جدید دیگری را به دانش مبتنی بر اطلاعات می افزاید؛ به بیان دیگر، در قلب انقلاب ارتباطات، انتشار جهانی دانش نهفته است و از این روی، انقلاب ارتباطات می تواند به نفع بشریت و در راستای کاستن فاصله ها قرار گیرد و دموکراتیک و آزادی بخش باشد.

غول های جدید فن آوری ارتباطات و اطلاعات که به نسل دوم موسوم اند، یک بار برای همیشه بسیاری از محدودیت های پیشین عصر ارتباطات را برطرف می سازند. (1) ابر بزرگراه های ارتباطی و شاهراه های اطلاعاتی که در حال ساختند، با از میان برداشتن فضای بین رایانه ای در اینترنت و دیدار از اماکن، کافه های الکترونیکی و حتی محیط های کاری، دنیاها را مجازی و واقعی ما را به هم پیوند می زنند. آنجاست که ابژه، سوژه می نماید و سوژه امروز به ابژه فردا بدل می شود. آنها به تقویت قابلیت ها و تنگ تر کردن محدودیت های ما در زندگی منجر خواهند شد و به زندگی ما ابعادی جدید و به دموکراسی قدرت و نظارتی عظیم تر عطا خواهند کرد. (2)

ص: 231

1- . 107 : 1993 Gilder

2- . 22 : 1993 Bollier

فقر اطلاعاتی در عصر کنونی و به تعبیری عصر ارتباطات، فقر تنها به کمبودهای مادی و درآمد مالی اندک اطلاق نمی شود، بلکه آگاهی و اطلاعات از اصلی ترین معیارهای فقر است؛ به بیانی دیگر، مردم را از نقطه نظر دسترسی به منابع اطلاعاتی متعدد و متنوع در جهان، به فقیر و غنی تقسیم می شوند و این بار اطلاعات، نه به عنوان وسیله ای برای سنجش متغیرهای اقتصادی یا هر ملاکی دیگر برای توسعه یافتگی، بلکه خود به عنوان میزان و ملاکی برای توسعه یافتگی مطرح هستند.

دسترسی به اطلاعات از طریق اینترنت از هر رسانه جمعی دیگر سهل تر و گسترده تر شده است و این به معنای کاهش سریع و تصاعدی فاصله بین مستمندان و فقرا از منظر دستیابی به اطلاعات است که تداوم نیز دارد.

ارتباطات و توسعه در عصر جهانی شدن در عصر جهانی شدن، معدود محققانی در باره انقلاب ارتباطی و ارتباط نزدیک بین توسعه، فرهنگ و ارتباطات تردید دارند.

توسعه یعنی تغییر و این تغییر، نحوه نگرستن مردم به موضوع ها، اعمال، ارتباط آنها با یکدیگر و جهان اطراف شان را تحت تأثیر قرار داده است. تغییراتی که در ذهن مردم شکل می گیرد بر دانش، ارزش ها، نگرش ها، باورها و رفتارها و... تأثیر می گذارد. این تغییرات نمی تواند شکل گیرد مگر با پردازش اطلاعات، اعم از اطلاعاتی که از خارج تأمین می شود، از طریق رویدادها و فعالیت ها، یا به وسیله بررسی مجدد دانش موجود. با شناسایی این حقیقت ارتباطات بلافاصله به عنوان یکی از عوامل اصلی فرایند توسعه مطرح می شود. امروزه دیگر بدون ارتباطات هیچ اطلاعاتی بین مردم منتشر نمی شود و بدون تفسیر اطلاعات هیچ کشف، تغییر و اصلاحاتی انجام نخواهد شد. (1)

ص: 232

ارتباطات به عنوان یکی از عوامل مؤثر در امر توسعه پذیرفته شد. اکنون نقش ارتباطات با تغییر بینش های مربوط به راه بردهای توسعه همساز شده است.

ابتدا انتظار می رفت ارتباطات راه را به سوی نوگرایی هموار سازد؛ سپس وظیفه پشتیبانی از برنامه ها و پروژه های خاص توسعه به ارتباطات داده شد. بعدها مباحث مربوط به درگیر کردن مردم در برنامه توسعه، با تأکید روی گفت و شنود و شکل های عادلانه و معقول برقراری ارتباط بین طرف های درگیر در فرایندهای ارتباطی مطرح شد.

به نظر می رسد ارتباط میان فرهنگی برای این کار مناسب تر از ارتباط یک طرفه است. این امر امروز به کمک رسانه های جمعی متعدد تسهیل شده است. موانع عمده ای بین برنامه ریزان و کارگزاران توسعه و مردم وجود دارد که مانع از نشر سازنده دانش و طرز فکرها می شود. یکی از بزرگترین موانع در میان، عبارت است از موانعی که در ارتباطات و رسانه های جمعی به وقوع می پیوندند.

وسایل ارتباط جمعی و کارکردهای شان مسأله اساسی این است: چه کسی، از کدام مجری، به کی، با کدام نتیجه، چه می گوید؟(1)

در یک جامعه پیشرفته، نقش وسایل ارتباط جمعی به اطلاع رسانی، تبلیغات و حتی پویش های فرهنگی محدود نمی شود، رسانه ها ابزاری برای پاسخ گویی دولت و کندوکاوش آنها هستند.

آنها علاوه براین که به مردم اطلاعات می رسانند، تریبونی برای مباحث مورد علاقه افکار عمومی و اعمال خواسته های مردم به شمار می روند. از طریق آنهاست که بسیاری از اعضای دولت و سایر مقامات به پرسش های شهروندان و افکار عمومی پاسخ می گویند و آن را به گوش سایر شهروندان می رسانند.

همچنین امروزه وسایل ارتباط جمعی به نوعی از نقش مکمل مجلس برخوردارند، به طوری که حق مشاوره و موشکافی در مورد مسایل مختلف را داشته و این کار را از طریق

ص: 233

مداخله عموم مردم انجام می دهند، به گونه ای که هر شهروند عادی از حق گفتن و شنیدن برخوردار باشد. (1)

اما نکته در اینجاست که رسانه های گروهی تنها هنگامی قادر به تعقیب اهداف و دستیابی به کارکردهای فوق خواهند بود، که مستقل باشند؛ حتی اگر به نوعی برخی از رسانه ها تربیون حکومتی به شمار می روند، برخی دیگر می بایست از استقلال لازم برخوردار باشند. (2)

رسانه هایی که بودجه شان توسط دولت تعیین می شود، برای این که استقلال داشته باشند، باید در مقابل کمیسیونی مستقل یا کمیسیونی مرکب از نمایندگان گروه های مختلفی از شهروندان پاسخگو باشند و مهم تر از آن، رسانه های مستقل دیگر از امکان رقابت با رسانه های حکومتی برخوردار باشد. رسانه های خصوصی را نیز می توان با تقسیم منابع مالی و عدم تمرکز آن در دست عده ای محدود و هم رأی، محقق ساخت.

رسانه های محلی و تنوع فرهنگی در کنار افزایش چشم گیر رسانه های بین المللی، ما در جهتی به ظاهر معکوس شاهد شکل گیری و رشد رسانه های محلی و منطقه ای هستیم. رسانه هایی که انعکاس دهنده فرهنگ های بومی هستند و جوامع منطقه ای و محلی را تقویت کرده و هویت شان را تثبیت می نمایند؛ (3)

به عبارتی دیگر، تاکنون نقش دوگانه جهانی شدن در افزایش و گسترش رسانه های محلی و بین المللی به طور همزمان نادیده گرفته شده است که نشان از آن دارد، باید بر مشاهداتی که بر نظریات پیشین ما درباره جهانی شدن می تازند، توجه بیشتری کنیم.

ص: 234

1- . بیتام، 13 : 25 .

2- . ساروخانی، 1371 : 100_ 101 .

3- . تافلر، 1380 : 228 .

افکار عمومی، بومی، ملی و جهانی افکار عمومی مجموعه عقاید افراد یک جامعه نسبت به موضوعی است که مردم درباره اش منافع و علایقی مشترک دارند و به عبارت دقیق تر طرز تلقی و واکنش جمعی و مشهود است که جزء بزرگی از جامعه در برابر رویدادهای اجتماعی که اغلب مهم تلقی می شود، نشان می دهند. (1)

افکار عمومی امروزه بیش از هر زمان دیگری در عرصه سیاست و اجتماع برای خود جا باز کرده است. اگر در گذشته حکومت ها می توانستند با نادیده گرفتن خواست مردم، خودسرانه به هر اقدامی متوسل شوند، اکنون با پدیده ای به نام افکار عمومی مواجه هستند که به عنوان اساسی ترین عامل در عرصه واقعیات اجتماعی مطرح می شود. این پدیده تنها به قلمرو داخلی کشورها محدود نمی شود، بلکه در سطح جهانی نیز حکومت ها و دولت ها ناگزیرند افکار عمومی جامعه بین المللی را مراعات کنند و از اقدامات خودسرانه و منافی با افکار عمومی جهان پرهیز کنند.

ارتباطات و رسانه های جمعی از طریق انواع تکنولوژی های اطلاعاتی، افکار کنونی جهان را شکل می دهند و متغیرهای فرهنگی از جوامع مختلف به متغیرها و عواملی تأثیرگذار در فرهنگ های جوامع دیگر بدل شده اند.

تکثر، تنوع و انتشار رسانه ها و هویت جدید کنونی شان که آن ها را از حکومت ها و دولت ها مستقل ساخته است، این امکان را به شهروندان داده تا از طریق افکار عمومی شان، سیاستمداران را وادار سازند تا آنان را به عنوان تعیین کنندگان اصلی خواست ها، علایق و تصمیماتی به حساب آورند که در همه عرصه های ملی و بین المللی اتخاذ می شود. اگرچه هیچ گاه آن استقلال و این تصمیمات کامل و مطلق نیست، اما حکومت های خودکامه که پیشتر توانسته بودند شبکه های وسایل ارتباط جمعی خود را در مهار داشته باشند، اکنون از متوقف کردن جریان اطلاعات که از طریق آنتن های ماهواره، فکس و اینترنت ارسال می شود، ناتوان مانده اند.

ص: 235

از این روی سیاستگذاران و برنامه ریزان امروز ناگزیر از منظور داشتن افکار عمومی به عنوان واقعیتهای انکارناپذیر هستند و هیچگاه در طول تاریخ سیاسی و اجتماعی، افکار عمومی تا به این حد از اثرگذاری برخوردار نبوده است.

افکار عمومی را از طریق روش های علمی و پژوهش های اجتماعی سنجیده و ارزیابی می کنند و سیاستمداران و مسئولین ناگزیرند برای این که انتخاب شده و توسط مردم مورد تأیید واقع شوند، خود را با افکار عمومی همراه ساخته و تصمیمات خویش را با توجه به افکار عمومی اتخاذ نمایند. متأسفانه در کشور ما مدت زیادی نیست که چنین پدیده ای را مورد توجه و سنجش علمی قرار داده و در تصمیمات تعیین کننده نهایی بدانند. البته سیاستمداران مردم دوست، همواره در صدد بوده اند تا تصمیماتی که اتخاذ می کنند، مطابق با خواست و اراده مردم باشد، اما چنین حدس هایی چون مبتنی بر پژوهش و نظرسنجی علمی نبوده، نمی توان به حساب افکار عمومی به معنای امروزی آن نوشت و تنها می توان پنداشت که شاید چنین بوده است؛ به بیانی دیگر، در علوم اجتماعی امروز، افکار عمومی مترادف روش ها و پژوهش های علمی است که هرگونه اظهارنظری در خصوص ماهیت آن تنها موقوف به نظرسنجی های علمی است، نه حدس های فردی و حتی غریب به یقین، از این روی ضروری است تا مؤسساتی بی طرف و متخصص به سنجش و انعکاس اطلاعات مبتنی بر افکار عمومی پرداخته و این متغیر مهم برخاسته از روابط اجتماعی و فرهنگی را به عنوان مهم ترین مبنای واقعیات اجتماعی و اساسی ترین ابزار اظهار عقاید مردم معرفی کرده و مورد استفاده سیاسیون، برنامه ریزان، مسئولین و مدیران قرار دهد.

اکنون دیگر افکار عمومی حتی به یک جامعه مشخص محدود نمی شود و علاوه بر سیاستمداران، بسیاری از مدیران سازمان های جهانی غیرسیاسی نیز می کوشند تا افکار عمومی مردم در سراسر جهان را مدنظر قرار دهند.

فرهنگ جهانی و فرهنگ بومی فرهنگ تمامی دنیای دور و بر ما را در ذهن مان تعریف می کند؛ به آنها شکل می بخشد، طبقه بندی شان می کند و معنای شان می بخشد. (1)

فرهنگ در حقیقت، بخش انسان ساخته محیط است؛ حال آن، چه ذهنی باشد و چه عینی. فرهنگ است که تعیین می کند اعضای آن فرهنگ رابطه شان را با محیط، ماوراء طبیعه و مردم درون و بیرون فرهنگ شان چگونه تنظیم کنند. (2)

ما جهان را کمتر آن گونه که هست، و بیشتر آن طور که ما هستیم، درک می کنیم؛ چرا که فرهنگ است که تعیین می کند ما چگونه اطلاعات دریافتی از محیط، روش تفسیر و روش مورد استفاده آنها را درک کرده و به کار می بخشد؛ (3)

به بیانی دیگر، فرهنگ است که واقعیات را برایمان می سازد! آن، هم ظرف و هم مظهر اندیشه تا رفتار ماست. فرهنگ به گروه و اعضای آن کمک می کند تا از عهده مشکلات زندگی در محیطی خاص و در زمانی معین برآیند.

شاید بهتر باشد فرهنگ را شیوه با هم زیستن در دنیایی بدانیم که «نفوس انسان ها با تمامی گوناگونی های شان» یک بُعد، محیط بعدی دیگر و نوع تعاملات آن دو، بُعد دیگر و مکمل آنها به شمار می روند.

فرهنگ ها از فصول مشترکی برخوردار هستند، همان گونه که تمایزاتی با یکدیگر دارند. فصول مشترک فرهنگ های مختلف که به اصیل ترین و انسانی ترین وجوه فرهنگ مربوط می شود، فرهنگ جهانی را می سازد. مخاطبان چنین فرهنگی نیز جهانی خواهند بود و آن به بخش بزرگی از نیازها و تقاضاهای فرهنگی موجود مردم در جوامع مختلف و به ویژه جوانان پاسخ خواهد گفت. اکنون در سطح جهان، تلاش های مستمر و بعضا سازمان یافته ای برای تأکید بر این وجوه مشترک و انسانی فرهنگ انجام می شود و سازمان یونسکو آن را یکی از اصلی ترین

ص: 237

1- . تری یاندریس، 1378 : 48 .

2- . بورن، 1379 : 120 .

3- . تری یاندریس، 1378 : 44 و 47 .

اما آن به معنای نادیده گرفتن فرهنگ های بومی و گوناگونی های زیست بومی شان نیست. فرهنگ های بومی بدون آن که حذف شوند، می توانند در روح تکثر فرهنگی نقشی بزرگ ایفاء کنند و اکنون سازمان های انسان دوستانه جهانی، از جمله یونسکو حفظ و تقویت فرهنگ های بومی و زیست بوم های آن را از مسئولیت های خود می دانند. منظور از زیست بوم، شرایط فیزیکی و محلی، جغرافیایی، آب و هوا و تمامی گیاهان و جانوران یک اقلیم است که از عوامل مهم و تعیین کننده فرهنگ یک منطقه و جامعه است و فرهنگ هر ناحیه و جامعه از بستر تعامل انسان با آن بر می خیزد. (2)

اما رابطه فرهنگ و زیست بوم یک طرفه نیست و در فرهنگ هایی پویا، همان گونه که زیست بوم، فرهنگ انسانی را می آفریند، فرهنگ شکل گرفته در بستر آن نیز خود خالق شرایطی جدید بر زیست بوم می گردد که در آن شکل گرفته است و تعامل آنها مداوم ادامه خواهد داشت، همین نکته است که مطالعات فرهنگ های محلی و جوامع منطقه ای را برای نسل فردا ضروری می سازد.

اما نباید به فرهنگ ها به شکل پدیده های ایستا نگاه کنیم. فرهنگ ها مدام دست خوش تغییر هستند، آنها از درون یا بیرون در معرض تحول قرار می گیرند. گاه به وسیله فرآیندهای خودجوش و درون زا، به خلاقیت و نوآوری دست زده و گاه از طریق تعامل فرهنگی از فرهنگ های دیگر اقتباس کرده و متأثر می شوند.

تفاوت های فرهنگی همیشه بوده و خواهند بود و بسیاری از وجوه این تفاوت ها، بیش از این که از اختلافات برخیزد از گوناگونی ها و تنوعات روح انسانی حکایت دارند که خود می تواند به موضوعی برای شناسایی بهتر انسان های جوامع مختلف از یکدیگر تبدیل شده و تکامل شان را مقدور سازند. در گذشته به اختلافات فرهنگی به عنوان بهانه ای برای درگیری های قومی، ملی و... نگاه می کردند، اما در دنیای امروز فرهنگ های پویا به اختلافات

1- . دکوئیار، 316 : 5 _ 7 ؛ بهجت و رفعت، 316 : 8 _ 9 .

2- . تری یاندیس، 1378 : 46 و 57 .

فرهنگی به مثابه پدیده‌هایی که انعکاس دهنده گوناگونی‌های اندیشه و تجارب روح انسان‌های مختلف اند، می‌نگرند و از آن به عنوان دست‌آویزی برای شناخت هر بیشتر و بهتر یکدیگر بهره می‌برند. وظیفه‌ای که بیشتر بر عهده جوانان امروز و فردای فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف است.

تحولات فرهنگی با رهیافتی انسانی باید توجه داشت که فرهنگ‌ها، به خصوص فرهنگ‌های بومی و محلی، با وجود برخورداری از تمام غنای انسانی و ارزشی، از خرافات و تعصبات و عادات ضد انسانی و ضد ارزشی نیز مبری نیستند؛ از این روی ضروری است تا فرهنگ جهانی با زدودن خرافات و تعصبات ضد انسانی و ارزشی، بر گوناگونی‌ها و خلاقیت‌های خودجوش و زاینده فرهنگ‌های مختلف تأکید کرده و با بروز آزادانه خویش، جایگاهی برای هر فرهنگ بومی پدید آورد؛ به بیان دیگر، فرهنگ جهانی از چنان جایگاهی برخوردار است که تعصبات و خرافات فرهنگ‌های بومی را زدوده و بر تنوعات موجود در فرهنگ‌های محلی و بومی تأکید ورزد و این به معنای تحقق فرآیندی است که تعامل فرهنگ جهانی و بومی را در بردارد و به آنها این امکان را می‌بخشد تا نقشی مکمل برای هم بازی کنند و هرچه بیشتر به یکدیگر غنا بخشند.

فرهنگی که فاقد توانایی لازم جهت روی آوردن به خلاقیت‌های جدید و استفاده هم‌زمان از دست‌آوردهای نو در هر دوران و تفسیر تازه از تجارب گذشته توسط نسل جدید از یک سوی و بهره‌مندی از تجارب سایر فرهنگ‌ها، بینش‌ها و تجارب جهانی از دیگر سوی باشد، از باروری و شکوفایی باز خواهد ماند و رکود و رخوت بر سرنوشت آن حاکم خواهد شد؛ بنابراین به نظر می‌رسد یکی از اولویت‌ها را باید توجه توأمان به فرهنگ جهانی و فرهنگ‌های بومی با رویکردی «انسانی و معنوی» جوانان به آنها تشکیل دهد.

نسبیت فرهنگی فرهنگ جهانی اعلام می‌کند، فرهنگ‌ها با تمامی گوناگونی‌شان قادر به ظهور خواهند بود

و نسبیت فرهنگی می تواند معیاری برای تجلیات و تعاملات فرهنگ های مختلف باشد. چون برتری فرهنگی بر فرهنگ دیگر نوعی تبعیض به شمار می رود. اما اگر فرهنگی به نسبیت فرهنگی باور نداشته باشد و بخواهد سایر صور فرهنگی را حذف یا نابود سازد، آیا باز می توان جملگی فرهنگ ها را کاملاً در یک سطح نسبی دید؟ این جاست که چالش اساسی نه تنها تبعیض باوران که حتی نسبی باوران شکل می گیرد. نحوه پاسخ دهی به تناقض فوق است که نبرد فرهنگ ها را در ابعادی اجتناب ناپذیر می سازد؛ زیرا باور به نسبیت فرهنگ ها، دست آوردی است که خود در دوره ای از تحول فرهنگ ها و تمدن ها به دست می آید و گرنه فرهنگ هایی که در عهد بدویت به «جاهلیت» و در عصر مدرن به «فاشیست» تعبیر شده اند، «قومیت» را معیاری برای اصالت بخشیدن به «فرهنگ خودی» و «غیریت» را بهانه ای برای تبعیض نسبت به سایرین، بخصوص فرهنگ های گوناگون «غیر خودی» می سازد؛ از این روی است که «نبرد فرهنگ ها» گریزناپذیر خواهد بود.

نبردها و تهاجمات جدید فرهنگی امروز تهاجمات فرهنگی با هویتی جدید شروع به زایش و بازآفرینی کرده اند. این که از پس بی نظمی های جدید فرهنگی، اشکال جدیدی از مقابله فرهنگ ها صورت بسته اند. اشتباه نکنید؛ نبرد کنونی فرهنگ ها هرگز با برچسب ها، شعارها، تبلیغات و ابعاد صوری فرهنگ که اینک به عنوان نوعی «توطئه» مورد توجه اند، به وقوع نمی پیوندد.

این مبارزه ای است، بطنی، آرام و خزنده که نه تنها بستر، که کل جوهره تحولات آتی دنیا ما را در بر گرفته و رقم خواهد زد. اما هم زمان نباید نادیده گرفت که اکنون بخش مهم و عظیمی از تحولات فرهنگی بدون نبرد و از طریق «تبادل و تعامل» تحقق می یابد که امروز به نوعی «رقابت» بدل شده است و نگاه به تحولات فرهنگی صرفاً از روزنه «تهاجم یا نبرد»، بیش از آن که از واقعیتی بیرونی ناشی شود، یا از عینک این ناظران انعکاس می یابد و یا حاصل تعمیمی است از فضای تنگ فرهنگی ای که تنفس می کنند، به عرصه های فرهنگی دیگری که کمتر با آنها آشنایی دارند.

اما از سویی دیگر، ابعادی از فرهنگ‌ها همچنان به نبرد با یکدیگر ادامه می‌دهند. نبرد عظیم امروز بین «فرهنگ تکثرطلب و تعامل خواه»، که همه فرهنگ‌ها، ادیان و آراء را محترم می‌شمرد از یک سو و «فرهنگ‌هایی که اعتقادات انحصارجویانه» را تحمیل می‌کند، از سویی دیگر آغاز شده و جریان دارد. فرهنگ تکثرطلب در پی راه حل‌ها و رویکردهایی برای تحقق و عینیت یافتن حقوق انسانی، ملی، زیستی، اخلاقی، جنسی، قومی، اجتماعی و دینی است،⁽¹⁾

که منش نوینی از همزیستی را می‌طلبد که خود به توافق‌های جدیدی می‌انجامد و فرهنگ‌های موجود را دوباره سامان داده و در برخی موارد حتی فرهنگ‌های تازه‌ای به وجود می‌آورد. در حالی که فرهنگ‌های انحصارطلب با تقلید از انواع خاصی از وجوه فرهنگی انسان، سایر اشکال تجلی روح انسانی را محروم و حذف می‌سازند.

فرهنگ تعامل خواه، حامی الگوهای چندلایه‌ای از انواع هویت‌ها است که به هر شخص و جوانی امکان آن را می‌دهد تا به عنوان یک انسان یا شهروند، آزادانه برگزیند که دل‌بسته به فرهنگی خاص یا چندین فرهنگ و صاحب هر نوع اعتقاداتی در این جهان باشد. در حالی که فرهنگ انحصارطلب درصدد یکرنگ ساختن و از میان برداشتن گوناگونی‌ها است و هویت‌های دیگر انسانی را قربانی می‌سازد.

محور فرهنگ تعاملی بر مشروعیت تکثرها و گوناگونی‌هایی است که ابعاد وجودی روح و جسم انسان را قربانی نمی‌سازند، در حالی که فرهنگ انحصارجو به دنبال ابعادی سلیقه‌ای و بعضاً تعصب‌آمیز است تا تکثرها را به یک رنگی بدل ساخته و اشکالی خاص از الگوهای فرهنگی را که خود تجویز می‌کند، به عنوان تنها الگوهای موجود القاء کند.

هر تفکر، جریان و سیاست فرهنگی، نه با شعارها و تبلیغات، بلکه با ماهیت کنش‌ها و در پیش گرفتن عملی هر یک از دوره‌های فوق‌هویت و جایگاه خویش را در نبرد فرهنگ‌ها مشخص خواهد ساخت.⁽²⁾

ص: 241

1- . پیام یونسکو، 316 : 14 _ 15 .

2- . احمدی، 1384 : 75 _ 76 .

هویت فرهنگی و ملی هویت به معنی «چه کسی بودن» است و از نیاز طبیعی انسان به شناخته شدن و شناسانده شدن به چیزی یا جایی برمی آید. این حسن تعلق، بنیادی ذاتی در وجود انسان دارد. برآورد شدن این نیاز، «خودآگاهی» فردی را در انسان سبب می شود و ارضای حسن تعلق میان یک گروه انسانی، خودآگاهی جمعی و مشترک یا هویت بومی یا ملی آن گروه انسانی را تعیین می کند.

اگر مردم یک کشور را به عنوان سلول های وجودی آن در نظر گیریم، بی تردید ترکیبات اجتماعی و اداری، ارکان حیات آن کشور است و آنچه از هویت و ملیت می شناسیم، به منزله روح این پیکر خواهد بود. (1)

اگر نیازمندی ها معنوی و حس تعلق انسان به چیزی یا جایی ارضاء نگردد و انسان از هویت خودآگاهی نیابد، موجود سرگردانی بیش نیست که هرگز نخواهد توانست از کلاف سردرگم بی سر و سامانی و بی هدفی رهایی یابد (همانجا، 32 33). این، پدیده ها و نهادهای معنوی و فرهنگی هستند که فضای انسانی را به گونه محیطی مشخص و مستقل از دیگر محیط های انسانی، جدا و متمایز می کند و افراد آن فضای انسانی ویژه را از روح و سربلندی هویتی و از حس همدلی و همراهی برخوردار می سازد. هویت ملی از جوهری برخوردار است که به قرار زیر است: 1_ خانواده؛ 2_ زبان؛ 3_ دین و آئین؛ 4_ زادگاه و سرزمین؛ 5_ تاریخ؛ 6_ ایدئولوژی، سنت ها و ارزش ها؛ 7_ باورها و رفتارها؛ 8_ دانش و فنون؛ 9_ خودآگاهی و خودیابی که از نحوه ترکیب مؤلفه های پیشین پدید می آید.

با نظری بر تاریخ گذشته سرزمین ایران و نگاهی به مؤلفه های هویتی در جامعه کنونی آن در خواهیم یافت که هویت ایرانی، هویتی چند پایه است و بر عواملی چون سرزمین مشترک، تاریخ مشترک، ادبیات مشترک، دین مشترک، آداب و منش مشترک استوار است. هر ایرانی که در یک عامل از عوامل بالا با ایرانی دیگر شریک نباشد، در دیگر عوامل با او و دیگر ایرانیان شریک است. اگرچه هویت فرهنگی یک جامعه مدیون تمامی اجزاء و عناصر موجود در

ص: 242

فرهنگ آن جامعه است. اما نمی توان انکار کرد که این هویت بخشی در برخی از عناصر یک فرهنگ حضور قوی تری دارند. در واقع عناصری از فرهنگ در سطح مقطعی از زمان به عنوان نمادهای نهادهای هویت یک ملت متجلی شده و خود را عیان می سازد (طرح تدوین برنامه ایران 1400 ، 1375 : 3).

هویت یابی فرهنگی در عصر جهانی شدن فرهنگ شبکه ای زنده، پویا و زاینده است که طی سده ها پیوسته در حال تغییر، تکامل، پالایش و باززایی بوده است. بسیاری براین تصورند که فرهنگ و به تبع آن، هویت فرهنگی صرفاً گنجینه هایی هستند که به ما به ارث رسیده و وظیفه ما نگهداری و پاسداری از آنهاست. در حالی که با ابراز احترام به اندیشمندان و به خصوص بزرگان و دست اندرکاران عرصه فرهنگ و هنر که از چنین دیدگاهی برخوردارند، باید اذعان کرد که فرهنگ حاصل جوشش نیروهای خلاق انسانی و اجتماعی است (1).

که با تقدیس و تکریم از زایش باز می ایستد، حتی اگر پرستندگانش هدفی غیر از آن در سر داشته باشند! چرا که فرهنگ نه تنها حاصل و نتیجه پیشرفت انسانی و اجتماعی، بلکه عامل هر نوع پیشرفت انسانی به شمار می رود. پس اگر فرهنگ و هویت های فرهنگی از چنین جایگاه ارزشمندی برخوردارند، نباید آنها را چون سنتی ثابت و تغییرناپذیر تقدیس کرد، بلکه می بایست آنها را فرآیندی شکل پذیر دانست که نه تنها می توانند خود را با وضعیت های نوین تطبیق دهند، بلکه در عین حال این شرایط نوین را خلق نموده و اهداف و غایت آن را بازتعریف نمایند و در عین انعطاف پذیری، انسجام و تکر خود را حفظ کنند، باید بتوانند از یک سوی خرافات، تعصبات، تمایلات و تبعیض های غیرانسانی را از خود بزداوند و از سوی دیگر وجوه انسانی شان را در کثرت هرچه بیشتر بیافرینند و با تعامل از جوامع، فرهنگ ها و تمدن های دیگر، معیارها، عناصر و چه بسا فرآیندهایی را مبادله کنند که ارزش انسانی، اجتماعی و فرهنگی خود را به ثبوت رسانده باشند. اما حتی باید گامی نیز از آن

ص: 243

پیشتر رود و بایدها و نبایدهای فرهنگی را خود تعریف کنند؛ به خصوص هر نسلی حق انتخاب خود را دارد و هیچ فرد، گروه یا جامعه ای نباید به خود اجازه دهد که این حق را از آنان بگیرد.

آیا فرهنگ های زنده و زایای امروزی همان هایی نیستند که از جمود در گذشته خود اجتناب کرده و به جای متوقف کردن خود در زمان، کوشیده اند تا همراه با آن، افکار و کالبد خود را در آن تزریق کنند، توان باروری بیابند و از این راه، مدام زنده و پویا در اذهان بازآفریده شوند؟ هویت یابی ملی در دنیای امروز هویت هر ملتی بی شک در ریشه های اجتماعی و فرهنگی تاریخ آن مردم نهفته است، ولی آن هرگز در حد گذشته محدود نمی شود، بلکه به ماهیاتی مربوط می شود که از خصایص کنونی اجتماعی و فرهنگی جامعه نشأت می گیرد که کاملاً تازگی داشته و به دنیای امروز تعلق دارند. حتی خصایص تاریخی هویتی یک ملت نیز به تمامی وقایع و مؤلفه های گذشته شان مربوط نمی شود، بلکه از میان شان، آن ویژگی هایی ماندگار بوده و هنوز در روح جمعی آن ملت موج می زند، که با یافتن پیام و مخاطبی برای نسل امروز از فسیل شدن خود جلوگیری کرده و امکان بازتولید خویش را فراهم آورده باشند. (1)

در دنیای امروز، هویت فرهنگی و ملی را دیگر نمی توان مثل برخی از هویت های مؤروثی در نظر گرفت، حتی اگر پذیرفته شود که همواره از طریق این میراث، انطباق فرد با جامعه خویش صورت می گیرد؛ به عبارتی دیگر، اکنون همچون سایر زمینه های اجتماعی، معیار مؤروثی بودن، دیگر در دنیای امروز مشروعیت بخش و معتبر نیست و هویت ملی نیز همچون سایر زمینه ها به وجوهی عطف می کند که اکتسابی بوده و نسل ها در طی تجربه کنونی شان به آفرینش و بازآفرینی آن مبادرت می ورزند.

ص: 244

سیر هویت یابی فرهنگی، دینی و اخلاقی در این چشم انداز، هویت به مثابه یک مسیر هویت یابی همواره مورد پرسش و بازتعریف و بازآفرینی واقع می شود که خود را در طی مسیری طولانی توسط نسل های مختلف تحقق بخشیده و تحلیل می کند. این مسیرها تنها مسیر عقاید نیستند، بلکه به طور یکسان متضمن کل جوهره اعتقادورزی نیز هستند که شامل هنجارها، رفتارها، الگوها، حس زنده تعلق، شیوه های درک جهان و شرکت فعالانه، نه در قلمروهای صوری، بلکه در کنش های معناآفرین هستند که خود پدید آورنده آن به شمار می روند.

جهت گیری این مسیر به یک معنا در علایق، خواسته ها و گزینش های افراد متبلور می شود. همچنین این جهت گیری وابسته به شرایط عینی اجتماعی، فرهنگی و نهادی است که در درون آنها این روند باورها و رفتارها آشکار می شوند و هویت های فرهنگی، دینی و اخلاقی خود را تجسم عینی می بخشند.

ساختار، روابط و ابعاد هویتی بحث در خصوص محیط های اجتماعی _ فرهنگی که در آن انتقال هویت از نسلی به نسلی دیگر رخ می دهد، محوری را برای تحلیل کنش کارگزاران اجتماعی و نهادهایی که انتقال هویتی را به عهده دارند، پدید می آورد. ساختاری که به شبکه ای از روابط و مناسبات برمی گردد:

اول مناسبات میان پویایی درونی اعتقادورزی، که رشد تجربه هویتی فردی یا جمعی جدید را مقدور می سازد. دوم نقش دخالت های بیرونی، که از طریق اجتماعی شدن، نهادهای دینی، خانواده، مدرسه و... به بسط و سازگار نمودن اشخاص برای انتقال هویتی اقدام می ورزند.

سوم عوامل مربوط با محیط در حال تغییر که این فرآیند بر بستر آن شکل می گیرد.

برای این که ساختار این هویت یابی را تبیین کنیم می بایست ابعاد و تنوع مشخص کننده هویت یابی را که موکول به گزینش اشخاص و نسل هاست، معین سازیم و به ترکیبات گوناگون آن دست یازیم. از بعد هویت تاریخی آن، می بایست باور یا کنشی را شناسایی کنیم که در

هویت یابی و آفرینش آن دخیل بوده است. از بعد کارکردی بررسی کنیم تا تداوم و بازآفرینی آن را در مرحله کنونی مشخص شود. از بعد معناشناختی مورد ارزیابی قرار دهیم تا ابعاد آفرینش، بازآفرینی یا مسخ آن را شناسایی کرده و جایگاه تقلید تا بازآفرینی معنوی آن را دریابیم.

البته هر یک از آنها خود تقسیمات دیگر نیز خواهند داشت. فرضاً بعد کارکردی آن را می توان از نقطه نظر عاطفی، اخلاقی و اجتماعی مورد بررسی قرار گیرد. (1)

جهانی شدن و هویت یابی دینی در جریان زمان در دنیای امروز ادیان نیز به مانند تمامی نهادهای اجتماعی با گسیختگی فرهنگی مواجه اند. این موضوع هنگامی مهم تر جلوه می کند که دریابیم، انتقال دین به نسل های جوان تر، همان فرآیندی است که دین از آن طریق، خود را به مثابه «دین در جریان زمان» شکل می دهد؛ این همان چیزی است که موجب پویایی دین می شود و دین را برای انتقال خود در جریان زمان توانا می سازد.

مسیرهای گوناگونی که مستلزم ابعاد متفاوت و ترکیب هایی از هویت یابی دینی در ابعاد جماعتی، اخلاقی، عاطفی و فرهنگی هستند که در دنیای امروز ممکن است در تقابل با الگوهای سنتی آن قرار گیرند؛ بنابراین مسئله انتقال در کانون توجه جامعه شناسی دینی قرار می گیرد.

اگر آرمان انتقال این باشد که فرزندان باید تصاویر کاملی از والدین شان باشند، آشکار است که هیچ جامعه ای به این آرمان نایل نمی شود، چون در عصر جهانی شدن تغییر فرهنگی حتی در جوامعی که تحت حاکمیت سنت قرار دارند، تداوم دارد؛ پس به این معنا، هیچ گونه انتقالی خالی از بحران انتقال، موجودیت نخواهد یافت. (2)

در گذشته این انتقال با شکل و قاعده مند نمودن ارزش ها، نگرش ها و رفتارها صورت می گرفت، ولی اکنون ماهیت این انتقال از اساس دگرگون شده و هر جامعه ای اگر درصدد است تا انتقال را با بینش کافی و به عنوان انتخابی برای نسل جدید ارایه دهد، ناگزیر است که معیارهای

ص: 246

1- . همانجا، 31_ 32 .

2- . دانیل، 1380 : 287_ 288 .

جدید هویت یابی دینی را شناخته و خود را با آن همراه سازد. چنین شرایطی تمامی نهادهای پرورشی (خانه، مدرسه و مراکز آموزشی و دینی) را وادار می سازد تا رسالت شان را بازتعریف کنند.

چنین پدیده ای مشخصاً در انقلاب اسلامی اتفاق افتاد و امام خمینی قدس سره یکی از اصلی ترین شخصیت هایی بود که چنان بازتعریفی از رسالت دینی را در سال های پیش از انقلاب در نسلی درونی ساخت، تا پیش از آن، مراجع و مراکز دینی عمدتاً انسان دینی را شخصی می دانستند که در ایام خاصی از سال در مراسمی شرکت کند و به تجدید خاطره برخی از وقایع دینی تاریخی بپردازد. اما دکتر شریعتی، استاد مطهری قدس سره، آیت الله طالقانی قدس سره، امام خمینی قدس سره و برخی دیگر، از رهبرانی بودند که شخصیت دینی را کسی دانسته و معرفی می کردند که وقایع دیروز دینی را در مسایل امروز جامعه کشف کرده و با بازتعریف آن، الگو و هنجار جدیدی را معرفی کنند؛ از این رو آنها برخلاف تفکرات قالب سنتی دینی در دوره پهلوی تنها درصدد تنفر و انزجار از یزید و شمیری که امام حسین علیه السلام را به شهادت رساندند، نبودند، بلکه علاوه بر آن در جستجوی یافتن یزیدیان و شمیرهای روز دوره خود برآمدند که حسین های جامعه آن روز را قربانی می سازند و آن را به عنوان رسالتی برای مبارزه و رفتار به نسل خود ارایه کردند.

دقیقا آنها نیز در دوره خود توسط اکثریت متدینان سنتی مورد انتقاد قرار گرفته و با بازتعریف آنها از الگوهای دینی حتی طرد شدند. هنوز نیز برخی از سنت پرستان مذهبی، بازآفرینی الگوهای جدید دینی آنها را به عنوان بخشی از پیکره دینی قبول ندارند.

در دنیای امروز نیز ما به چنین بازتعریفی در قالب الگوهای جدید هویت یابی دینی نیاز داریم، تا نسل جدید را در شرایط اجتماعی و فرهنگی جدید دریافته و امکان زایش جدید را در نگرش ها، افکار و رفتارها به او دهد.

توجه به این نکته بسیار ضروری است؛ زیرا بسیاری هنوز بازتعریف دهه های گذشته را به عنوان الگوی نسل امروز معرفی می کنند. اگر براین باوریم که انسان رو به کمال است و هدف از خلقت را در جهان بینی دینی همین رسیدن به کمال می دانیم، پس این به معنای آن است که دنیای امروز، باورها، نگرش ها، رفتارها و الگوهای نسل امروز و متعاقب آن، بازتعریف دینی و اخلاقی

امروز را خواهد داشت، که مشخصاً برخی از وجوه اش در نگرش ها، باورها و الگوها و بازتعریف دیروز یافت نمی شود، مگر این که نسبت به معنای واژه کمال، شناخت دقیقی نداشته باشیم؛ بنابراین، بازتعریف دینی به ویژه برای جوانان که خود را طی فرآیند تکوینی اش در طی جهانی شدن متجلی می سازد، باید عملاً در دستور کار قرار گیرد.

تعاملات جهانی اخلاقیات در ادیان مختلف اخلاقیات و ادیان از ارزش های والای انسانی و معنوی اند که ورای نژادها، فرهنگ ها و ملیت ها رسالت شان را تعریف کرده اند، به خصوص ادیان بزرگ و توحیدی که رسالت اخلاقی شان را فراتر از محدودیت های جغرافیایی و قومی پیش برده اند. اما امروزه جهانی شدن، این ایده را هرچه بیشتر به واقعیت نزدیک تر ساخته است.

جهانی شدن امکان عملی تعاملات و تبادلات پیام های اخلاقی و دینی را بین مردم اقصی نقاط دنیا فراهم آورده است. در گذشته چه بسا درگیری های بسیاری در می گرفت تا پیام یک دین و اصول اخلاقی آن، به گوش مردمی در محدوده جغرافیایی دیگر می رسید و چه بسا که طی جنگ هایی خونین، بخشی از همان اصول اخلاقی که دینی مبلغش بود، زیر پا گذاشته شده و نقض می شد! اما اینک جهانی شدن حذف ادیان را تقریباً غیرممکن ساخته است و آن را به رقابتی بینشان بدل ساخته است که امکان آن را فراهم می آورد که طی آن، ادیان مختلف از یکدیگر بیاموزند و بر غنای شان بیفزایند.

از سوی دیگر، مبلغان و انسان هایی معنوی و اخلاقی پیدا شده اند که امتزاجی از ادیان مختلف و روح اخلاقیات شان را جذب کرده و آن را چون پیامی به دیگران انتقال می دهند. در توصیه های اخلاقی اینان، هر دینی می تواند بخشی از پیام خود را بیابد، در عین حالی که روح حاکم بر پشت فصل مشترک بسیاری از اخلاقیات ادیان زمینی و آسمانی هضم شده اند. دینی که خود را ورای تعصبات قومی و مناسکی اش، پیش برده باشد، آن را به فال نیک خواهد گرفت؛ چرا که اینک همان پیامش طنینی جدید یافته است که دل های مشتاق را با زبانی جدید

به سوی خود جلب می کند، مگر برای دینی که مدعی رسالتی جهانی است، این انعکاس، چیزی به جز تحقق عینی آن است؟ مگر این که خود به درستی به مفهوم جهانی رسالت اش واقف نباشد! بنابراین، عصر جهانی شدن بهترین دوره برای ادیان جهانی خواهد بود، چرا که آنها در نقطه عطف شان به هم می رسد که چیزی نیست جز «رسالتی جهانی».

تعاملات نسل ها انسان با توجه به تعاملاتی که با گستره واقعیت در حوزه زندگی خود دارد، برنامه هایی را در ذهن درونی می سازد که در موقع مقتضی به شکل باورها و رفتارهایی متجلی می شود که به نوعی پاسخ به آن شرایط تعاملی به حساب می آید. (1)

هرگاه شرایط محیط یا نوع تعامل افراد تغییر کند، برنامه های جدیدی به سبب تعاملات جدید در اذهان درونی می شود و در قالب باورها و رفتارهایی متظاهر می شود که در حقیقت پاسخی است به شرایط تعاملی جدید. (2)

در این شرایط در یک جامعه معین با دو گروه باورها و رفتارهای متفاوت روبه رو می شویم که در مواردی با هم در تضاد یا تناقض هستند. (3)

گروه، نسل یا قشری تعاملی که به تعاملات گذشته پاسخ می گویند، و گروه، قشر یا نسلی که از تعاملات جدید پیروی می کنند. (4)

الگوهای تربیتی، جامعه پذیری و مشارکت در جامعه ما الگوهای تربیتی، پرورشی و جامعه پذیری نسل جدید با مشارکت او تحقق نمی یابد، بلکه دست آوردهای نسلی که مسئولیت های زندگی را در خانه و جامعه به عهده دارد، به شکلی حاضر و آماده در اختیار نسل جدید قرار می گیرد؛ به بیان دیگر، نسل یا نسل های گذشته، عمدتاً امکان تجربه در همان شرایطی را که خود پیش از آن، تعامل کرده و آنگاه بدست

ص: 249

1- . احمدی، 1380 : 12 .

2- . همانجا، 12 و 40_41 .

3- . احمدی، در نوبت چاپ، 327_338 .

4- . احمدی، 1383 .

آورده، به نسل جدید نمی دهد و با عدم مشارکت پذیری در تصمیمات و کارهای شان، تنها دست آوردهای خود را که حاصل تجارب و تعاملات شان است و در حقیقت نقطه پایانی و دست آورد آن تجارب و ضروریات آن به شمار رفته، به عنوان شناخت و رفتاری حاضر و آماده در اختیار نسل جدید قرار می دهد؛ بنابراین، نسل جدید تنها ناظر آن شناخت ها، رفتارها و انتخاب هایی است که نسل پیشین تجربه کرده است.

آنچه در نسل گذشته به عنوان ملاک ها و ضوابط حاکم بر واقعیت ارزیابی می شود و بدان سبب با ارزش است و تنها به آن جهت پدید آمده که حاصل تجارب نسل گذشته است که اگر آن تجارب و تعاملات نبودند، این معیارهای شناخت و الگوی رفتار و انتخاب نیز تحقق نمی یافتند؛ از همین روی، چون نسل گذشته امکان تجربه ای مشابه را که خود در گذشته و حال دارد، به نسل جدید نمی دهد، به همین سبب نسل جدید به هیچ وجه تعاملاتی را تجربه نمی کند که به شناخت ها، رفتارها و معیارها و گزینش هایی با ملاک های نسل گذشته منتهی شود. (1)

از همان روی نسل جدید همواره توسط نسل گذشته محکوم به بینش و انتخاب هایی با معیارهایی رویایی و غیرواقعی است. اما علت چنین دست آوردی چیست؟ آیا عاملش، چیزی به جز الگوهای سنتی تربیتی و جامعه پذیری در جامعه ماست که با عدم مشارکت نسل جدید، اجازه آن را به نسل جدید نداده تا خودشان تجربه و تعامل کرده و از آن روی خود بشناسند و انتخاب کنند؟! از این روی نسل گذشته تا به نسل جدید اجازه ندهد که با مشارکت در کارهایش، خود تجربه کند، هرگز نسل جدید نه می تواند به همان ملاک ها، بینش ها و رفتارها دست یابد، نه منطقی خواهد بود که چنان انتظاری داشته باشیم.

علل برخی از آسیب های اجتماعی عدم مشارکت اما چنین تمایزی در تجارب پس از پدید آمدن چگونه به پیش می رود و افراد و به دنبال آن، جامعه را به سمت خود می کشد؟ نسل جدید که از ابتدا در نهاد خانواده و سپس در نهادهای

ص: 250

پرورشی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی تنها ناظر نسل گذشته بوده و مشارکتی در هیچ یک از آنها نداشته است، زمانی فرا می رسد که کارها و مسئولیت ها را از نسل گذشته تحویل بگیرد، اما به هیچ وجه آمادگی آن را ندارد؛ زیرا او بنا بر عدم مشارکت و تماشاجی بودن، اکنون دیگر واقعا از ملاک هایی برخوردار است که با واقعیت و جریان مسئولیت پذیری در زندگی فرسنگ ها فاصله گرفته است و او در مواجهه با دنیای واقعی با ملاک هایش فاصله محسوس و عمیقی دارد!! در نتیجه، نسل جدید هنگامی که با گذشت زمان مسئولیت هایی را در خانه یا جامعه به عهده می گیرد، از هر نظر یک مبتدی است و به همان جهت، ایده ها، بینش ها، شناخت ها، رفتارها و گزینش ها و مهم تر از همه، معیارهایش برای جملگی آنها بسیار سطحی و به دور از واقعیت است.

این پدیده کاملاً طبیعی و منطقی است؛ زیرا نسل گذشته با عدم مشارکت نسل جدید مانع از آن شده است تا او با آزمون و خطاهایی مکرر، تمامی چیزهایی را تجربه کند، که نسل گذشته منطقی و واقعی می پندارد؟! و مهم تر از آن، نسل جدید چون در کارها و تصمیمات به مشارکت دعوت نشده است، اصلاً ارزش و معنای چیزهایی را درک نمی کند که نسل پیشین با زحمت و چه بسا تاوان بسیار به چنگ آورده است! در نتیجه او بر حسب چنین ممانعتی، نه تنها بی تفاوت و ناآگاه نسبت به تمامی چیزهایی می شود که نسل گذشته به سختی به دست آورده است و از این روی پرتوقع و طلبکار می گردد، بلکه معیارها و ملاک های او آن قدر به دور از واقعیت خواهد بود که می خواهد همه چیز را یک دفعه اصلاح سازد، به طوری که با یک چشم برهم زدن خانواده، جامعه و دنیایی را که در آن زندگی می کند، به بهشت مبدل سازد؟! در نتیجه او در اولین مواجهه با دنیای واقعی به سبب عدم مشارکت، از کمترین شانس برای موفقیت برخوردار نیست؟! بنابراین، یا همچون شکست خورده ای کنار می کشد، که اشخاص بی تفاوت جامعه را می سازد که و اشکال مختلف عزلت گزینی و افسردگی در وی بروز می کنند. (1)

نتایج برخی از تحقیقات نشان می دهد که ارزش های واقع گریزی و غیراجتماعی در نسل 16 _ 24 ساله رشد یافته است، (2)

ص: 251

1- . همانجا، 82 _ 83 .

2- . محسنی و همکاران، 1380 : 38 _ 40 .

یا از آنها بردگانی می سازد که خود را تسلیم دنیایی می بینند که از بیرون به آنها تحمیل می شود، که در نتیجه به جای این که اشخاصی بار آیند که در تعامل با دنیای واقعی راز و رمز آن را درک کرده و آنگاه بتوانند تحولاتی را نیز در دنیای پیرامون خود پدید آورند، از آنها فرمانبرداران بی چون و چرای هر محیط و جامعه ای می سازد که در آن قرار می گیرند و در خوش بینانه ترین حالت، گذشته خود و جامعه خود را می آفرینند و در جا می زنند. نمونه های مختلف آن در قالب واقعیت پرستی و اخلاق بردگی متجلی می شوند، یا با قرار گرفتن در مقابل واقعیات و جامعه ای که ناگهان به روی آنها قد علم کرده است، در خوش بینانه ترین موضع به یک آرمان گرای ناکام و در بدبینانه ترین وضعیت به پرخاشگری حاد و آشوبگری بدل می شود که با بستن چشم های خود تصور می کند که راه حقیقی درست شدن امور تنها با خراب کردن هر آنچه در مقابل ما قرار می گیرد، تحقق می یابد و از هر فرصتی برای بهانه ای سود می جویند تا آشوبگری ذهنی خود را عملی سازند.

بسیجی برای مددکاری و امداد رسانی آن سرمایه نهفته در جامعه که بدنبالش می گردیم، درست جلوی دیدگان ماست. بسیجی که با میلیون ها عضو در شرایط صلح نباید بلااستفاده باقی مانده و به حال خود رها شود یا به کارهای حاشیه ای پردازد و با آنها مشغول باشد. انرژی بالقوه ای از خیل جوانان که می بایست در راه نوع دوستی و همیاری به هممنوع بشتابد، چرا که اکنون وظیفه ای خطرتر از جنگ، یعنی حفظ و گسترش دست آوردهای پس از جنگ را برعهده دارد. این که بسیجی وظیفه ای به مراتب دشوارتر از جنگیدن، یعنی پاسداری و سازندگی را بر دوش می کشد، در مواجهه با تجارب و دشواری هاست که آنان معنای واقعی شأن نزول بسیاری از آیات کتب مقدّس را به روشنی حس کرده و می فهمند. در حین عمل است که آنان مصادیق واقعی دستورات دینی را به درستی درک می کنند. آنگاه است که در می یابند، عمل کردن با اخلاقیات دینی چقدر دشوار است و این آنها را از تندروی های جوانی محافظت می کند و از آن طریق وارد تجربه زندگی معنوی می شوند، راهی که برای سیر کمال هر رهروی دین ضروری است.

بسیاری از کشورها آرزوی آن را دارند که از چنین سرمایه های آماده به خدمتی برخوردار باشند تا بتوانند از آنها در راه سازندگی جامعه شان بهره برند. بسیج می تواند برای مددکاری و امدادسانی بسیار مفید و راهگشا باشد؛ اگر خواهان انقلابی به معنای واقعی کلمه در عرصه های دینی، اجتماعی و فرهنگی هستیم، این ظرفیت موجود سازمان یافته است و باید آن را جدی گرفت و جهت دهی و برنامه ریزی کرد.

بسیج در شرایط بحرانی و حوادث غیر مترقبه نیز می تواند بسیار مؤثر باشد؛ به شرط این که برای رویارویی با چنان شرایطی آموزش دیده و آماده باشد. چنان که در زلزله بم نخستین یاری رسانان، برخی از طلبه ها و گروه هایی مذهبی بودند که به داد آسیب دیدگان رسیدند.

زلزله که یکی از حوادث غیرقابل پیش بینی است که به کرات در کشور ما روی داده و روی می دهد، می بایست از این طریق مورد توجه جدی قرار گیرد؛ چرا که فاجعه هنگامی که به وسعت یک شهر و منطقه روی می دهد، نیروهای امدادسان محلی یا خود آسیب دیده اند و یا طبیعی است که در لحظات نخستین به فکر نجات خانواده شان باشند، در این زمان است که نیروهای بسیجی که به سرعت وارد منطقه بحران زده می شوند، می توانند مشکل گشا باشند. در میان ما به ازاءهای بیرونی، بسیج کامل ترین مصداق نفس مددکاری را داراست.

پرورش و تجربه عینی و عملی تصور می کنم ضروری نباشد برای اهمیت نفس انسان دوستی در دین اسلام، هیچ برهان دیگری به جز این سفارش پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم بیاورم که «اگر کسی فریاد کمک خواهی مسلمانی را بشنود و بی تفاوت بماند، مسلمان نیست» (1).

ما از کتب دبستانی تا دروس دانشگاهی باید کمک به هم نوع را به اعضای جامعه آموزش دهیم. البته این کافی نیست و برای پرورش افراد باید دانش آموزان و دانشجویان را به مکان هایی ببریم که اشخاص محروم و نیازمند کمک زندگی می کنند و آنان را از نزدیک با کاستی ها و مشکلات شان آشنا سازیم. آنان از کودکی باید کمک

ص: 253

1- . «أَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْتَمُّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ». کافی: ج 2، ص 163 .

به هم‌نوع را چون اصلی بدهی در خود درونی سازند! آنگاه است که این رفتار فردی در بزرگسالی به کنشی اجتماعی بدل می‌شود و سپس با برنامه ریزی و سازماندهی می‌توانیم بزرگترین تغییرات را در جامعه مان شاهد باشیم؛ چرا که آن موقع است که آنها به مثابه سرمایه‌ای اجتماعی و فرهنگی قابل جهت‌دهی و برنامه‌ریزی هستند.

آموزش از طریق اینترنت و کارگاه‌های رسانه‌ای خوشبختانه مدتی است که مساجد و مراکز دینی، کلاس‌های آموزشی مختلفی را برای جوانان و متقاضیان برگزار می‌کنند، اما امروزه روش‌های جدیدی نیز در سیر تکاملی آموزش پدیدار شده‌اند که بسیار مفید خواهد بود که مراکز دینی و فرهنگی کشورمان نیز با آنها آشنا شده و روش‌های نو را به آموزش‌های شان بیفزایند.

یکی از راه‌های جدید آموزش، آموزش از راه دور یا آموزش به کمک شبکه و اینترنت است. دست‌اندرکاران آن عرصه معتقدند که اینترنت توفانی از ابتکارات در حوزه آموزش را برانگیخته است. در حالی که برنامه‌نویسان حرف‌های، نقش مریبان را بازی می‌کنند، ارتباط و آموزش میلیون‌ها نفر در داخل خانه و از طریق شبکه فراهم شده است. حتی دولت‌ها با بخش خصوصی و گروه‌های تعلیم و تربیت ارتباط برقرار کرده‌اند تا ابتکارات جدید این حوزه را تأمین مالی و تشویق کنند.

«الیس بویسجولی» که مدیر اسکول نت (مدرسه اینترنتی) کانادا است عقیده دارد:

«این یک تحول فرهنگی است؛ تحولی که زمان می‌برد... طرح‌های کنونی در واقع بخشی از یک هدف بزرگ‌تر است؛ ایجاد فرهنگی برای آموزش از گهواره تا گور».⁽¹⁾

ص: 254

چنین فضایی می بایست حتما مورد توجه مراکز دینی و فرهنگی قرار گیرند. آنها به کمک شبکه های فعال اینترنتی می توانند بهتر از هر زمان دیگری پاسخ گوی پرسش های بی پایان دینی، اخلاقی، معنوی و... جوانان باشند. با معرفی پایگاه ها و شبکه های اینترنتی ملی و جهانی، اذهان جوانان بومی را فراسوی محدوده جغرافیایی شان می برند و از ابتدا به نوجوانان آموزش می دهند که چگونه دنیای دور بر خود را فراتر از خواسته ای تنگ فردی برده و جهانی بیاندیشند؛ و این همان چیزی است که ادیان جهانی همواره به عنوان رسالت خویش دیده اند؛ یعنی بردن باورمندان به سوی خواسته ای دیگرخواهانه جهانی و فراسوی نژاد، قومیت و تعصبات تنگ محلی. اخیرا کارگاه های رسانه ای نیز به آموزش ها اضافه شده است و افقهای تازه های را به روی مددجویان و مددکاران گشوده است. این کارگاه ها به هر دو یاد می دهد، چگونه از شر حرف های کلیشه ای خلاص شوند و خودشان مسائل را دریابند. در این شیوه بازگویی دروس از طریق به حافظه سپاری که یکی از آفت های بزرگ آموزش در سال های اخیر است، کنار گذاشته می شود و اندیشه ها و عقاید شخصی مورد توجه قرار می گیرد. (1)

نتیجه گیری جهانی شدن پدیده ای است که با افزایش بی سابقه سرمایه گذاری خارجی و سرمایه بین المللی، گسترش حجم تجارت و تنوع معاملات بین المللی، انتقال سریع و روبه گسترش تکنولوژی و نیروی کار بین المللی و گسترش حمل و نقل بین المللی و ارتباطات و رسانه ها و فرآیندهای تبادل اطلاعات در اقصاء نقاط جهان و پدید آمدن دنیای مجازی ارتباطات و اطلاعات شکل گرفته است و با امواج مختلفی ظهور یافته است که آخرین آن به گسترش اطلاعات و شبکه اینترنت مربوط می شود.

جهانی شدن در حوزه های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی نتایجی به بار آورده است که در هیچ کجای تاریخ تاکنون سابقه نداشته است. سلسله مراتب اقتدار و لایه لایه شدن

ص: 255

جامعه بر اثر آن که از عوامل اصلی تبعیض‌ها و توزیع نامتناسب دانش و معلومات و تشریک مساعی در تصمیمات (از طریق شکستن محدودیت‌های جغرافیایی) به شمار می‌رفت، اکنون از طریق رسانه‌های جهانی و اینترنت شکسته شده است و انسانی که تاکنون در کشور و پایتخت خود بیگانه و نادیده گرفته شده بود، با شبکه‌های اطلاعاتی وسیع در دورافتاده‌ترین نقاط جهان می‌تواند از اطلاعات هر کجای جهان آگاه شده و در بسیاری از مراکز مردمی و مدنی مشارکت کند.

جهانی شدن حتی عمیق‌ترین تحولات اجتماعی و سیاسی را موجب شده است، به طوری که آن روند، همگام با اطلاع‌رسانی به مردم، در جوامعی که زمانی محدود و بسته بودند، باعث سرنگونی دیکتاتوری‌های بسیاری شده است. دموکراسی و مردم‌سالاری که همواره از این محدودیت رنج می‌برد که آرزوی همیشگی خود، یعنی مشارکت مستقیم و بی‌واسطه مردم را دور از دسترس و غیرعملی می‌دید و ناگزیر آن همیشه از طریق باواسطه (نمایندگان) و رأی غیرمستقیم شهروندان تحقق می‌یابد و از این روی اصل تعیین‌کننده دموکراسی و مردم‌سالاری (مشارکت) هنگام تجلی در جوامع با محدودیت‌های جدی روبرو می‌شد، اکنون با دنیای اطلاعاتی و ارتباطی جهانی، چشم انداز تحقق واقعی تشریک مساعی و مشارکت مستقیم هر انسانی را در هر کجای دنیا نشان می‌دهد و این آرزو همیشگی را به واقعیت نزدیک ساخته است! اینک اینترنت باعث شده است تا شکاف میان کشورهای غنی و فقیر کمتر شود و این روند در دهه‌های جاری تسریع می‌شود، اما همزمان جهانی شدن عواقب منفی و تاوان‌هایی نیز به بار آورده است که از جمله باید به اضمحلال برخی فرهنگ‌های بومی و گوناگونی‌های آنها، آسیب‌پذیری بیشتر جوامع فقیر و کمتر توسعه‌یافته در مقابل بحران‌های آن و نبردهای جدید فرهنگی اشاره کرد.

باید توجه داشت که جدای از جهانی شدن، فرهنگ شبکه‌ای زنده و زاینده است که مدام در حال تطور است و مرگ آن، هنگامی رقم خواهد خورد، که به تقلید مسخ گردد؛ چرا که فرهنگ حاصل آفرینش نیروهای انسانی و اجتماعی است که ظرف و مظروف آن را تعیین می‌کند؛ از این روی فرهنگ بیش از هر بخش دیگری با جهانی شدن در ارتباط است.

هویت های فرهنگی، ملی، دینی و اخلاقی برای نسل فردا بر بستر جهانی شدن شکل خواهند گرفت. پس نباید آنها را چون سنتی ثابت و تغییرناپذیر تقدیس کرد، بلکه می بایست آنها را فرآیندی شکل پذیر دانست که نه تنها می توانند خود را با وضعیت های نوین تطبیق دهند، بلکه در عین حال، اهداف و غایت آن را بازتعریف نمایند و در عین انعطاف پذیری، انسجام و تکثر خود را در عصر جهانی شدن حفظ کنند. این به معنای آن خواهد بود که نهادهای پرورشی در خانه، مدرسه، مساجد، حسینیه ها و مراکز دینی و فرهنگی می بایست رسالت شان را بازنگری و بازتعریف کنند تا طرحی نو دراندازند.

تعاملات ما با نسل جوان نیاز به تجدیدنظر دارد تا با مشارکت نسل جوان در تجارب مختلف، به تدریج مسؤولیت پذیری را تجربه کنند و با آموزش از طرق مختلف و مهمتر از آن، قرار گرفتن در فضاهایی که محرومان و نیازمندان زندگی می کنند، از نزدیک مشکلات شان را درک کرده و با کمک رسانی به آنان، معنای واقعی و شأن نزول بسیاری از آیات و سفارشات دینی را دریابند و با بسیج در راه سازندگی، مددکاری و امداد رسانی، انقلاب بزرگ معنوی فردای ما را رقم زنند.

منابع 1_ آریسپه، اوردس، در جستجوی هویت، پیام یونسکو، شماره 316.

2_ احمدی علی آبادی، کاوه (1380 - 1379)، جایگاه عرف و باورها و رفتارهای اجتماعی عامه در کسب دانش و شناخت خلاق؛ نمونه موردی جامعه ایران، کمیته پژوهشگران معاونت مطالعات و تحقیقات مرکز بین المللی گفتگوی تمدن ها، تهران.

3_ احمدی علی آبادی، کاوه (1380)، شناخت شناخت ها، انتشارات فرهنگ کاوش، تهران.

4_ احمدی علی آبادی، کاوه (1382 - 1381)، برنامه ریزی بلندمدت بخش اجتماعی و فرهنگی، نمونه موردی جامعه ایران، دفتر آمایش سرزمین سازمان مدیریت و برنامه ریزی، تهران.

5_ احمدی علی آبادی، کاوه (1383)، شکاف نسل ها و مشارکت اجتماعی؛ مجموعه مقالات همایش ملی مناسبانلسلی در ایران: ابعاد و عوامل گسست و پیوند نسل ها، پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاددانشگاهی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

6_ احمدی علی آبادی، کاوه (1384)، تبیین چشم انداز توسعه فرهنگی در ایران، جلد چهارم، فرهنگ و توسعه؛ مجموعه مقالات همایش سیاست ها و مدیریت برنامه های رشد و توسعه در ایران، مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه ریزی، تهران.

7_ احمدی علی آبادی، کاوه (1386)، تبیینی جامع از توسعه جوامع روستایی در ایران، مقالات دومین همایش ملی توسعه روستایی ایران، دانشگاه تهران و مؤسسه توسعه روستایی ایران، تهران.

8_ احمدی علی آبادی، کاوه (در نوبت چاپ)، نظریه جامع تعاملی تناقضی، تهران.

9_ باچر، سیلویا و مونیکا بلتران. لطفا ساکت! کودکان سخن می گویند، پیام یونسکو، مجله یونسکو، مرکز انتشارات کمیسیون ملی یونسکو در ایران، شماره 358، تهران.

- 10 _ برون، اد(1379) بعد فرهنگی ارتباطات برای توسعه، ترجمه مهرسیما فلسفی، مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش صدا و سیما، تهران.
- 11 _ بهجت انادی و عادل رفعت. توسعه چیست؟ پیام یونسکو، شماره 316 .
- 12 _ بیتام، دیوید و بویل، کوین (1377) آزادی، دموکراسی و جامعه مدنی، ترجمه دکتر زمانی، تهران.
- 13 _ بیرو، آلن (1370)، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه دکتر باقر ساروخانی، چاپ دوم، انتشارات کیهان، تهران.
- 14 _ تافلر، الوین (1380)، موج سوم، ترجمه شهیندخت خوارزمی، چاپ چهاردهم، نشر علم، تهران.
- 15 _ تری یاندریس، هری، س (1378)، فرهنگ و رفتار اجتماعی، ترجمه نصرت فتی، انتشارات رسانش، تهران.
- 16 _ دانیل، هروی _ لژه (1380)، انتقال و شکل گیری هویت اجتماعی _ دینی در مدرنیته، ترجمه محمود نجاتی حسینی، نامه پژوهش، شماره های 20 و 21، تهران.
- 17 _ دکوئیار، خاویر پرز. تنوع خلاق ما، پیام یونسکو، مجله یونسکو، مرکز انتشارات کمیسیون ملی یونسکو در ایران، شماره 316 ، تهران.
- 18 _ زمانی، هادی (1384)، ایران: فرصت ها و چالش های جهانی شدن، انتشارات بال، تهران.
- 19 _ ساختار فرهنگی هویت ملی (1378)، مطالعات طرح پایه آمایش، سازمان مدیریت و برنامه ریزی، جلد پنجم، تهران.
- 20 _ ساروخانی، باقر (1371)، جامعه شناسی ارتباطات، چاپ سوم، انتشارات اطلاعات، تهران.
- 21 _ ستوده، هدایت الله (1374)، درآمدی بر روان شناسی اجتماعی، چاپ دوم، انتشارات آوای نور، تهران.
- 22 _ طرح تدوین برنامه ایران 1375 (1400)، گروه فرهنگی، سازمان مدیریت و برنامه ریزی، تهران.
- 23 _ لال، جیمز (1379) رسانه ها، ارتباطات، فرهنگ، ترجمه مجید نکودست، مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران، تهران.
- 24 _ له فور، رنه. شبکه های خبری اینترنتی همآورد غول های رسانه ای، پیام یونسکو، مجله یونسکو، مرکز انتشارات کمیسیون ملی یونسکو در ایران، شماره 370، تهران.
- 25 _ محسنی و همکاران (1380)، بررسی آگاهی ها، نگرش ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی در تهران، آئینه پژوهش، موسسه پژوهشی فرهنگ، هنر و ارتباطات، تهران.

- Calmann-Levy, Paris La Revolution Technetronigu, Breziniski. Z, (1970) 28 - Dunn. J, (1992) - 27
.Democracy: The Unfinished journey, 508 BC to AD 1993, Oxford University Press, Oxford
- .Gilder. G, (1993) Telecom: The New Rule of Wireless, Forbes ASAP - 29
- In The Structure and Function of Communication in Society, Lasswell. H.D, (1972) W. Schramm (ed) - 30
.Mass Communication. New York, University of illinois Press
- .(Guerre et paix dans le Village global,laffont, Paris Macluhan.M, (1970 - 31
- .(Communications and the Third World,Routledge, London. Reeves. G, (1993 - 32
- Sreberny-Mohammadi. A, (1991) The Global and the Local in International Communications and the - 33
.Third World, Edward Arnold, London
- Globalization and the Crisis in the International Economy, in Global Seyf. A, (1997) Society, Vol.11, - 34
.no.3

شاخص های مناسب برای گزینش مدیران فرهنگی مهدی تقی نژاد(1)

چکیده یکی از دغدغه های بشر امروز و حتی دولت ها، مسأله فرهنگ و امور فرهنگی است. پرداختن به امور فرهنگی و توسعه فرهنگ متناسب با پیشرفت سایر امور، امری ضروری و غیرقابل اجتناب است. بی توجهی به مقوله فرهنگ، نارسایی در سایر حوزه ها را به دنبال دارد؛ از این روست که توسعه فرهنگ در کنار توسعه سیاسی، توسعه اجتماعی و توسعه اقتصادی، یکی از وظایف حکومت ها به شمار می رود.

در حال حاضر، سازمان های متعددی در کشور به امور فرهنگی اشتغال دارند و کم و بیش تأثیرات مثبت و منفی بر فرهنگ جامعه می گذارند. با توجه به نقش مؤثر و راهبردی مدیران این سازمان ها در جهت دهی، طراحی و اجرای برنامه ها، لزوم انتخاب مدیرانی شایسته، توانا و متناسب با وظایف محوله آشکار می شود.

این مقاله، شاخص های مناسب برای گزینش مدیران فرهنگی و هنری در جامعه ایران را در دو دسته شاخص های عمومی و تخصصی، معرفی و مورد بررسی قرار داده است.

ص: 261

در دسته نخست، به شاخص های آگاه به امور فرهنگی، متعهد و انقلابی، ملتزم به فعالیت در چارچوب قانون اساسی، معتقد به امر مشارکت در فعالیت های فرهنگی، پرهیز از خودرأیی و خودمحوری، پرهیز از سیاست زدگی در امور فرهنگی، معتقد به ترویج اصول اخلاقی و ارزش های اسلامی، ملی و انسانی و مصمم به ارتقای فرهنگی جامعه، اشاره و بحث شده است.

در دسته دوم، شاخص هایی مثل آشنا بودن به فرایندهای مدیریت و برنامه ریزی فرهنگی، پویا و تحول پذیر بودن، آشنا با تحولات فرهنگی ایران و جهان، دارای درک صحیح از تحولات محیطی، دارای نگرش بلندمدت به پدیده های فرهنگی، آشنا با تکنولوژی اطلاعات، متعهد به اهداف سازمانی و پرهیز از تمایل به اهداف غیرذاتی، معتقد به تنوع فرهنگی در جامعه، دارای درک صحیح از مفهوم فرهنگ، آشنا به تاریخ و تمدن اسلامی و ملی و معتقد به ماهیت فرهنگی و پرهیز از مشتری محوری، مورد مطالعه قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: مدیریت فرهنگی، برنامه ریزی فرهنگی، استراتژی فرهنگی، تحولات فرهنگی، تنوع فرهنگی.

مقدمه

فعالیت های سازمان ها و نهادهای فرهنگی در کشوری چون ایران تا حد بسیار زیادی بستگی به ویژگی ها، (1) توانمندی ها، (2) درک، (3) بینش، (4) نگرش، (5) گرایش (6) و تخصص (7) مدیران آنها دارد. طی سال های گذشته مشاهده شده که با تغییر مدیران عالی و میانی یک سازمان فرهنگی، تغییر قابل توجه و معناداری در نحوه و میزان فعالیت های آن سازمان به وجود آمده؛ این مسأله گاه به تغییر مأموریت (8) سازمان نیز منجر شده است.

ص: 262

Speciality . -1

Powerful . -2

perception . -3

Insight . -4

Look . -5

Tendency . -6

Expert . -7

Mission . -8

از سوی دیگر، عرصه فعالیت سازمان های فرهنگی در نزد صاحب منصبان و فعالان عرصه سیاست از توجه و عنایت لازم برخوردار نبوده و این مسأله باعث شده در انتخاب مدیران فرهنگی و هنری سازمان ها و مدیران سازمان های فرهنگی و هنری، دقت کافی صورت نگیرد و تأسف بارتر این که بسیاری اوقات اداره سازمان های فرهنگی و هنری به چهره ها و شخصیت های سیاسی سپرده شده است.

همه این ها موجب شده که فرهنگ و امور فرهنگی در جامعه ایران از سیر و روند مطلوبی برخوردار نبوده و اهمیت درجه اولی برای آن قائل نشوند.

این در حالی است که همواره حضرت امام قدس سره و مقام معظم رهبری، تأکید فراوانی بر فرهنگ داشته اند. حضرت امام قدس سره در این رابطه می فرمایند:

«... اگر فرهنگ درست بشود یک مملکت اصلاح می شود».

و مقام معظم رهبری نیز می فرمایند:

«مسأله فرهنگی را باید مسأله اول این کشور به حساب آورد. عامل فرهنگی، تضمین کننده آینده است».

«ما برای تربیت مدیران فرهنگی، برنامه ریزی مناسب نداریم و از طرف دیگر در همان حدی هم که برنامه داریم، برنامه ها را پیاده نمی کنیم».

زیرا ما اعتقادی به تخصص نداریم و در رابطه با فرهنگ هم، این گمان را داریم که می توانیم اداره امور آن را به هر کسی بسپاریم»⁽¹⁾.

این در حالی است که اداره یک مؤسسه اقتصادی را حتی المقذور به فردی با دانش و تخصص اقتصاد می سپاریم و برای درمان یک بیماری به متخصص مطمئن مراجعه می کنیم. مدیریت یک مرکز نظامی یا صنعتی را به فردی بدون تخصص و شرایط لازم واگذار نمی کنیم؛ چرا که پس از زمان کوتاهی خلل ها و نارسایی های ایجاد شده در فعالیت ها آشکار می شود.

ص: 263

از آنجا که تأثیر فعالیت های فرهنگی در بلندمدت خود را نشان می دهند و تشخیص کامیابی ها و ناکامی ها و علل آنها قدری دشوار می نماید این امکان فراهم شده تا افرادی بدون داشتن شرایط و صلاحیت های لازم، زمام امور فرهنگی را به عهده بگیرند و آثار سوء و مخربی بر فرهنگ جامعه به وجود آورند که برطرف کردن آنها، ده ها سال به طول می انجامد.

از این رو و به منظور جلوگیری حداقلی از این وضعیت، تبیین شاخص های مناسب برای انتخاب مدیران فرهنگی متناسب با جامعه ایران ضروری به نظر می رسد:

شاخص های انتخاب مدیران فرهنگی متناسب الف) شاخص های عمومی 1_ آگاه به امور فرهنگی آشنایی و آگاهی نسبت به امور فرهنگی و تأثیر و تأثر آن در جامعه، تعاریف ارایه شده از فرهنگ و ویژگی های آن و فعالیت های انجام شده در حوزه فرهنگ، از شاخص های ابتدایی و مهم برای مدیران فرهنگی و هنری محسوب می شود.

2_ متعهد و انقلابی جامعه ایران، جامعه ای برخاسته از خون شهیدان و مبارزه های ده ها ساله مردم است. تعهد و پای بندی به آرمان های بلند و ارزش مدار جامعه انقلابی ایران، اگرچه برای همه مدیران ضروری است، برای مدیران فرهنگی از اهمیتی مضاعف برخوردار است.

3_ فعالیت در چارچوب قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، مهم ترین و عالی ترین میثاق و معیار فعالیت در ایران به حساب می آید. از آنجا که تمام فعالیت ها باید منسجم و هدفمند باشند، از این رو قرار گرفتن فعالیت ها در چارچوب قانون اساسی الزامی است.

4_ معتقد به امر مشارکت در فعالیت های فرهنگی مشارکت در مدیریت را می توان در قلمرو انگیزش های عالی انسان به شمار آورد. انسانی که در کارگردانی امور شرکت جوید و اندیشه خود را به کار گیرد، به راستی که در راه بالندگی و شکوفایی هستی خود گام برمی دارد. هرگاه مردم در جریان داد و ستد اندیشه قرار گرفتند و برای تعیین هدف های زندگی و کار فراخوانده شدند و از یاری ها و مشارکت های ایشان، قدردانی شایسته ای شد، آنگاه عامل های انگیزشی آنان به کار خواهد افتاد و توان ساخت و تولیدشان فزونی خواهد گرفت و راه نوآفرینی و پدید آوردن تازه ها گشوده خواهد شد.

در چنین وضعی انسان راه بالندگی می پوید، به دگرگونی فکر می پردازد، پیوندهای تازه می آفریند و در سود جستن از فرصت های نیک، مجاز شمرده می شود و سرانجام هدف های بزرگ اجتماعی را در دایره هدف های شخصی خویش جای داده و حتی آنها را برتر می شمارد.

فداکاری، کوشش دور از باور، گذشت و جانبازی در راه آنچه دیگران می طلبند، برای انسانی که مشارکت جوی کامل است، یک ارزش بنیادی محسوب می گردد.

گسترده شدن دامنه مشارکت در قلمرو کارگردانی امور، می تواند جامعه را به سوی پایدار کردن ارزش های مردم سالاری رهنمون سازد و اصل فرمان راندن مردم بر مردم را پدیدار کند. (1)

5_ پرهیز از خودرایی و خودمحوری گستردگی، پیچیدگی، تنوع و ظرافت فرهنگ و امور فرهنگی ایجاب می کند که مدیران این عرصه از اندیشه ها، نظرهای کارشناسی و ابتکار افراد خیره فرهنگی، بیشترین بهره را در طراحی و اجرای برنامه های فرهنگی ببرند و از خودرایی و خودمحوری در این عرصه دوری گزینند.

ص: 265

6_ پرهیز از سیاست زدگی در امور فرهنگی مدیران فرهنگی باید دارای شناخت و بینش درستی از وضعیت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعه باشند و تأثیر متقابل این عوامل را در برنامه ریزی ها در نظر داشته باشند. ضمن این که از ورود مسایل سیاسی به فعالیت های فرهنگی جلوگیری کنند. آنچه مسلم است دغدغه اصلی مدیران فرهنگی بایستی پرداختن به مسایل فرهنگی باشد و از هرگونه سیاست زدگی پرهیز نمایند.

7_ معتقد به ترویج اصول اخلاقی و ارزش های اسلامی، ملی و انسانی جمهوری اسلامی ایران از بدو استقرار، اصلاح حوزه فرهنگ عمومی و اصلاح اخلاق و ملکات عموم مردم را در دستور کار خود قرار داد و رفتار و نوع ارتباطات اجتماعی، نحوه پوشش، گویش و... همه از مواردی بوده اند که همواره مورد توجه سیاستگذاران در عرصه فرهنگی قرار داشته است.

یک نگاه اجمالی به گفتارهای فرهنگی از بدو پیروزی انقلاب اسلامی حاکی از آن است که دو الگو بر سیاستگذاری فرهنگی در ایران حاکم بوده است که در زمره همان الگوهای معنایی منبع در ذخایر فرهنگی قرار دارند. الگوی نخست که تابع الگوی شریعتمدارانه است، بر موازین شرعی یا اصول اخلاقی متکی بر شریعت اسلامی متکی است و تلاش سیاستگذار در این زمینه، هرچه منطقی تر کردن الگوهای رفتاری و حوزه باورهای عمومی با موازین شرعی است. الگوی مذکور از الگوهای بنیادینی است که از بدو پیروزی انقلاب در دستور کار مسؤولان فرهنگی کشور قرار داشته و در واقع از ارکان شکل گیری انقلاب اسلامی و در زمره اهداف اصلی جمهوری اسلامی ایران بوده است. (1)

امام خمینی قدس سره ضمن تأکید بر عامل معنویت به عنوان یکی از اهداف عمده انقلاب اسلامی، مقصد نهضت را ترویج اخلاق و آداب اسلامی، انسان سازی و تربیت نسل آینده و اصلاح فرهنگ، تحقق ارزش های اسلامی انسانی و خارج کردن مردم از اسارت نفس می داند

ص: 266

و معتقد است هدف معنوی انقلاب اسلامی، مبارزه با فساد و فحشای جنسی و اداری، قطع ریشه های فساد، جلوگیری از انواع کجروی ها و تحقق ارزش های اخلاقی بوده، از سوی دیگر حضرت امام، علاوه بر جلوگیری از فساد و تباهی جامعه و راه بردن جامعه به موازین عقل و عدل و انصاف، هدایت از بت پرستی به یکتاپرستی و مبارزه با ارزش های جاهلیت، بر تضمین سعادت بشر، تأمین رفاه همگان، اصلاح شرایط زندگی برای اکثریت قاطع ملت و برقراری صلح بر پایه شرافت و انسانیت، به عنوان اهداف نهضت اسلامی تأکید داشتند. (1)

8- مصمم به ارتقای فرهنگی جامعه شناخت وضعیت موجود فرهنگی و ترسیم وضعیت مطلوب و تلاش برای دستیابی به شاخص های آن ضرورتی انکارناپذیر است. اعتقاد به اهمیت و جایگاه فرهنگ به عنوان زیربنای توسعه در جامعه و تصمیم راسخ برای ارتقای آن در لایه های مختلف اجتماع باید دغدغه مدیران فرهنگی باشد.

اعتقاد به این نکته که اصلاح و ارتقای فرهنگ جامعه با مدیریت و برنامه ریزی صحیح امکان پذیر است و فعالیت در عرصه فرهنگ از ارزشمندترین و ماندگارترین خدمات محسوب می شود و تمام توان و امکانات را باید در انجام این مهم بسیج کرد، از ویژگی های مدیران فرهنگی است.

ب) شاخص های تخصصی 1- آشنا بودن به فرایندهای مدیریت و برنامه ریزی فرهنگی مدیریت فرهنگی، مدیریت عرصه فرهنگ است. و برنامه ریزی فرهنگی، طراحی مجموع های از رفتارها، کنش ها و واکنش ها، اقدامات و تدابیر برای مسایل فرهنگی براساس یک آینده محتمل و یا متصور است. (2)

بدون آشنایی با فرایندها و مراحل مدیریت و برنامه ریزی فرهنگی

ص: 267

1- . امام خمینی قدس سره: 1358 تا 1368 .

2- . رضایی، 1386 .

و به کار بستن روش ها و فنون آن، امکان انجام مدیریت صحیح و هدفمند در سازمان های فرهنگی و هنری وجود نخواهد داشت.

2- پویا و تحول پذیر بودن چون فرهنگ امری است که مخاطب آن انسان هایی اند که در یک نظام اجتماعی زندگی می کنند، هم به لحاظ روحیات و خلیات و افکار تغییر پذیر آدمی و هم به لحاظ همجواری و تأثیر پذیری از دیگر مجموعه های انسانی _ که آنها نیز فرهنگ خاص خود را دارند _ در معرض تغییر و تحول است. تغییر و تحول فرهنگ ها هنگامی آشکارتر می شود که توجه داشته باشیم در درون هر جامعه، فرهنگ کلانی حاکم است که بر آن انواع بی شماری از خرده فرهنگ ها چیرگی دارد و خاص گروه های موجود در آن جامعه، اعم از رسمی و غیررسمی است. (1)

مدیران فرهنگی باید متناسب با تحول پذیری فرهنگ ها، پویا و تحول پذیر باشند تا از انجماد و رکود فرهنگی، جلوگیری و به پویایی فرهنگ کمک کنند.

3- آشنا با تحولات فرهنگی ایران و جهان با توجه به تحولات گسترده در عرصه های داخلی و بین المللی و تخصصی شدن همه حوزه های علوم اجتماعی، روشن است که مدیریت سنتی و اتخاذ تدابیر غیرعلمی در سازمان های فرهنگی، دیگر قادر به حل مشکلات نخواهد بود و استمرار غفلت نسبت به برخی مشکلات و مسایل فرهنگی، پیامدهای غیرقابل جبرانی را در پی خواهد داشت. (2)

تأثیر فرایند جهانی شدن بر فرهنگ های بومی، منطقه ای و ملی و دگرگونی ژرف و گسترده متأثر از این فرایند در شیوه های زندگی انسان ها در تمامی جنبه های زیستی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی؛ و تبادل و تعامل فرهنگی میان ملت ها، لزوم آشنایی مدیران فرهنگی و هنری را برای برنامه ریزی به روز و متناسب به منظور گزینش روش های صحیح آشکار می کند.

ص: 268

1- . صالحی امیری، 1386 : 69 .

2- . دانشنامه رشد، 1385 : 14 .

4_ داشتن درک صحیح از تحولات محیطی به طور کلی مدیریت استراتژیک مطلوب، بر مبنای درک تأثیر محیط استوار است. این تأثیرات، عوامل کلی محیط مانند عوامل اقتصادی، فرهنگی_ اجتماعی، قانونی سیاسی و شرایط تکنولوژی را دربر می گیرد. مدیریت استراتژیک باید با چالش های محیطی اعم از بلندمدت و کوتاه مدت آشنایی داشته باشد؛ به طوری که اگر شرایط بیرونی تغییر کرد، توانایی تغییر بالقوه آنها را در تدوین و اجرای استراتژی نیز داشته باشد. این امر مستلزم مراقبت مستمر مدیران و توانایی آنها در تغییر روندهای محیطی به طور صحیح و استفاده از این درک برای تنظیم استراتژی ها و طرح های عملیاتی است. (1)

مهم ترین چالش پیشروی مدیران امروزی، تغییرات محیطی سازمان ها است. عوامل اجتماعی، تکنولوژیکی، اقتصادی و سیاسی که بر موفقیت یا شکست سازمان اثر می گذارند از این موارد هستند. رقابت سایر سازمان ها، قوانین و مقررات دولتی و سرعت تغییرات، مدیران را ناگزیر از برنامه ریزی، ابتکار، خلاقیت و هدایت می کند.

5_ داشتن نگرش بلندمدت به پدیده های فرهنگی شکل گیری یک فرهنگ یا پدیده های فرهنگی در یک جامعه، محصول زمان نسبتاً طولانی است و عوامل متعددی در ایجاد آن دخالت و نقش دارند. تغییر یک رفتار و فرهنگ در جامعه نیز، زمانی طولانی طلب می کند. کوتاه اندیشی در مورد پدیده های فرهنگی به معنای آشنا نبودن با جوهره فرهنگ و ویژگی های آن است.

6_ آشنایی با تکنولوژی اطلاعات ترکیبی از کامپیوترها، ماهواره ها، تلفن، رادیو، تلویزیون و سایر وسایل الکترونیکی که ابزار ارتباطات و اطلاعات هستند، تکنولوژی اطلاعات را تشکیل می دهند. (2)

ص: 269

1- . پاریزی، 1384 : 186 .

2- . صرافی زاده، نجف بیگی، 1375 : 11 .

تردیدی نیست که آشنا نبودن با تکنولوژی اطلاعات و چشم پوشی از قدرت کم نظیر و خیره کننده این وسایل در فعالیت های فرهنگی، محروم ماندن از تأثیر فوق العاده آن بر مخاطبان است.

7_ متعهد به اهداف سازمانی و پرهیز از تمایل به اهداف غیرذاتی یکی از مشکلات جدی سازمان های فرهنگی و هنری، پرداختن مدیران و دست اندرکاران آنان به فعالیت هایی است که سنخیت و نزدیکی با اهداف از پیش تعیین شده آنها ندارد. سازمان های فرهنگی و هنری دارای اهدافی هستند که در چارچوب مدیریت کلان فرهنگی و هنری کشور برای آنها ترسیم شده است. فاصله گرفتن از اهداف ترسیم شده ضمن این که موجب تداخل وظایف با سازمان های دیگر شده، در دستیابی به اهداف کلان فرهنگی کشور نیز خلل ایجاد می کند.

8_ اعتقاد به تنوع فرهنگی در جامعه گوناگونی فرهنگ انسانی بسیار چشم گیر است. ارزش ها و هنجارهای رفتار از فرهنگی به فرهنگ دیگر بسیار فرق می کنند. (1)

تنوع و گوناگونی فرهنگ در جامعه ایران یکی از امتیازهایی مهم فرهنگی به شمار می رود و بیان گر ظرفیت و قابلیت بالای فرهنگی مردم ایران است. زبان، پوشش و شیوه های متفاوت زندگی مردم در جای جای کشور، زیبایی خاصی به آن بخشیده است. مدیران فرهنگی و هنری ضمن پذیرش این تنوع باید قادر باشند در برنامه ریزی های خود از این ظرفیت غنی و تمام ناشدنی استفاده ببرند.

ص: 270

9_ داشتن درک صحیح از مفهوم فرهنگ عبارت است از ارزش هایی که اعضای یک گروه معین دارند، هنجارهایی که از آن پیروی می کنند، و کالاهای مادی که تولید می کنند. ارزش ها، آرمان های انتزاعی هستند، حال آن که هنجارها، اصول و قواعد معینی هستند که از مردم انتظار می رود آنها را رعایت کنند. هنجارها نشان دهنده بایدها و نبایدها در زندگی اجتماعی هستند. (1)

برای فعالیت در حوزه فرهنگ، شناخت دقیق و درک صحیح از مفهوم فرهنگ ضروری است. اظهارنظرهای شخصی و غیرکارشناسی که مبنای علمی و پژوهشی ندارند و صرفاً بر پایه دیدگاه های افراد است، نباید در برنامه ریزی و مدیریت فرهنگی معیار فعالیت ها قرار گیرد.

10_ آشنایی با تاریخ و تمدن اسلامی و ملی مملکتی که ما آن را ایران می نامیم، قسمت اعظم سرزمین وسیعی است که در جغرافیا موسوم به فلات ایران است. ایران دارای یکی از تمدن های مهم دنیاست. تاریخ و تمدن ایران در پیش و پس از اسلام، همواره از فرازهای درخشانی برخوردار بوده است. آثار به جا مانده از تاریخ کهن این سرزمین در پیش از دوران اسلامی بیانگر عظمت، شکوه و اقتدار مردم آن است. شخصیت های بزرگ علمی، ادبی، عرفانی و بناهای ارزشمند ایجاد شده در دوران پس از ورود اسلام به ایران هم حاکی از پیشتاز بودن ایرانیان در کسب علم و معرفت دارد. آشنایی با گذشته تاریخی ایران موجب اعتماد به نفس و خودباوری در مدیران فرهنگی و هنری میشود، ضمن این که برنامه ریزی در حوزه فرهنگ را امکان پذیرتر می کند.

11_ اعتقاد به ماهیت فرهنگی و پرهیز از مشتری محوری تمام فعالیت های فرهنگی به منظور حفظ ماهیت فرهنگی که همان ارزش ها و هنجارهای ملی

ص: 271

و مذهبی است، صورت می گیرد. حفظ کیفیت و پافشاری بر اهداف متعالی مورد نظر از اجرای برنامه ها در چارچوب قانون اساسی، شورای عالی انقلاب فرهنگی و رهنمودهای حضرت امام قدس سره و مقام معظم رهبری از سرفصل های مهم مدیران فرهنگی جمهوری اسلامی است.

بدیهی است یکی از آفت های خطرناک فعالیت های فرهنگی و هنری، عدول از اهداف به منظور جلب نظر مشتریان و مخاطبان است.

نتیجه مدیریت سازمان های فرهنگی و هنری در ایران مستلزم دارا بودن دو دسته شاخص های عمومی و تخصصی است که به آنها اشاره شد.

متأسفانه طی سال های گذشته بسیاری از انتخاب ها و انتصاب های مدیران این سازمان ها بر مبنای معیارهای دقیقی صورت نگرفته، بنابراین حوزه فرهنگی جامعه دچار چالش های جدی شده و به تذکرات دلسوزانه مقام معظم رهبری نیز توجه کافی نشده است. ورود افراد با تحصیلات و توانایی های غیر مرتبط به عرصه مدیریت فرهنگی همراه با پیامدهای منفی بی شماری بوده که گاه برطرف کردن بخشی از این پیامدها، صرف زمان و هزینه گزافی را طلب می کند.

از آنجا که رویکرد انقلاب اسلامی ایران رویکردی کاملاً فرهنگی بوده و با توجه به تأکیدهای مکرر حضرت امام قدس سره و مقام معظم رهبری بر اهمیت امر فرهنگ در جامعه، به نظر می رسد باید توجه مضاعفی در انتخاب مدیران سازمان های فرهنگی و هنری صورت گیرد و بی توجهی در این زمینه عواقب ناگواری در جامعه بر جای خواهد گذاشت.

مدیران فرهنگی باید در عرصه برنامه ریزی، سازماندهی، بسیج منابع، هدایت و رهبری و کنترل و نظارت فرهنگی با روشن بینی و قدرت عمل کرده و معتقد و مصمم به حرکت در مسیر اهداف والای انقلاب اسلامی باشند.

- منابع و مأخذ 1 _ امام خمینی قدس سره، صحیفه نور، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار.
- 2 _ ایران نژاد پاریزی، مهدی، اصول و مبانی مدیریت در جهان معاصر، تهران، نشر مدیران، 1384 .
- 3 _ توسلی، غلامعباس، بحران مدیریت فرهنگی، گفت وگوبا مردم سالاری، 1381 .
- 4 _ رضایی، علی اکبر، اصول برنامه ریزی فرهنگی، تهران، 1386 .
- 5 _ صالحی امیری، سید رضا، مفاهیم و نظریه های فرهنگی، تهران، ققنوس، 1386 .
- 6 _ صرافی زاده، اصغر، نجف بیگی، رضا، تکنولوژی اطلاعات در جهان سوم، تهران، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، 1375 .
- 7 _ طوسی، محمد علی، مشارکت (در مدیریت و مالکیت)، تهران، مرکز آموزش مدیریت دولتی، 1372 .
- 8 _ گیدنز، آنتونی، (1379)، جامعه شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی، چاپ ششم، 1379 .

جلوه های مسجد و ویژگی های آن در ادب فارسی شراره الهامی (1)

مقدمه در شعر فارسی که متأثر از عرفان اسلامی است، مفاهیم مذهبی از جایگاه رفیعی برخوردار می باشند. شاعران با به کارگیری قالب های مختلف و سبک های متفاوت و الفاظ متداول در مباحث عرفانی، این مفاهیم را به طالبان آن عرضه می کنند.

مسجد یکی از این مفاهیم ارزشمند است که از دیرباز نزد امم و طوایف مختلف، حرمت و مرتبتی والا و ارجمند داشته، میعادگاه راز و نیاز و پرستشگاه خالق یگانه بیانبار بوده و بابتی وسیع و فصلی گسترده در ادبیات فارسی گشوده و آثاری بس زیبا و فاخر و مطالبی نافذ و مؤثر در این باب به وجود آمده است، سخنوران و ادیبان از زوایای گوناگون بدان نگرسته و از جنبه های متفاوتی به آن پرداخته اند. برخی در شکل ظاهری و اجتماعی بدان پرداخته و گروهی دیگر در چهره معنوی و عرفانی در آن تعمق کرده اند.

ص: 275

1- . دکترای زبان و ادبیات فارسی و عضو هیئت علمی تمام وقت دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج .

تجلی مسجد در ادب فارسی مربوط به دوره‌های خاص و زمان ویژه ای نیست، از پگاهان طلوع شعر فارسی بعد از اسلام تا به امروز، شاهد جلوه‌های این مکان مقدس در ادب فارسی هستیم.

در این پژوهش، مسجد از دیدگاه شاعران و ادیبان زبان فارسی مورد بررسی قرار گرفته است. سخنوران زبان فارسی به این جایگاه مقدس، نگاه ویژه ای داشته‌اند، به گونه ای که گاه، ویژگی‌های مسجد را توصیف و بیان می‌کنند و گاه به ذکر رویدادها و اتفاقاتی که در مساجد روی داده می‌پردازند و نظرها و باورها و دل‌بستگی‌های خود و تصاویر هنری زیبایی نیز از مسجد خلق کرده‌اند که بازتاب گسترده مفاهیم مسجد و متعلقات آن اعم از محراب و منبر و... و نشانه ارزشمندی آن در ادبیات فارسی است.

ویژگی‌های مسجد از دیدگاه اجتماعی و فردی شاعران حضور در مسجد را امری لازم و ضروری و موجب رستگاری می‌دانند، پروین اعتصامی به مسجد رفتن را جهت پاک شدن دامن از آلودگی‌ها توصیه می‌کند و می‌گوید:

بسی که خانه نشستیم و دامن آلودیم

بیا، رویم سوی مسجد و نماز کنیم (1)

عطار حضور نداشتن در مسجد را نشانه نامسلمان بودن می‌داند:

چون حضورت نیست در مسجد دمی

بی مرقع گرد و با زنار شو (2)

مولانا راه کسب رزق از خداوند را در رفتن به مسجد می‌داند و می‌فرماید:

ای دویده سوی دکان از پگاه

هین به مسجد رو بجو رزق الله (3)

ورود به مسجد نیز در نظر شاعران شرایطی دارد، شاه نعمت الله ولی «بهر خدا رفتن» را شرط ورود به مسجد می‌داند:

ص: 276

1- پروین اعتصامی، قطعه فریب آشتی، ب 4.

2- عطار، غزل 702 ب 6.

3- مثنوی معنوی.

عارف از زانکه به می خانه رود یا مسجد

هرکجا می رود از بهر خدا باید رفت(1)

سنایی خود شکستن و مذلت خود را برای ورود به مسجد توصیه می کند:

گاه با بار مذلت سوی آن مسجد دویم

گاه با رخت غریبی نزد آن ویران شویم(2)

صائب نام آور سبک هندی، رفتن به مسجد را واجب می داند به گونه ای که اگر سالکی نتواند به مسجد برود، باید عذر و بهانه ای منطقی بیاورد:

موسم پای گل است و سایه بید و چنار

پای از مسجد به عذر لنگ می باید کشید(3)

با این وجود که رفتن به مسجد واجب و ضرورتی است برای مسلمانان اما مسجد جای گناهکاران و ناپاکان نیست و شایسته نیست که بدنامان به این محل مقدس پای بگذارند، اوحدی مراغه ای از روی تواضع و فروتنی اظهار گناهکاری می کند و لذا خود را شایسته رفتن به مسجد نمی داند:

به خرابات گذارم ندهند از خامی

سوی مسجد نتوانم شدن از بدنامی(4)

به مسجد ره نمی دانم، گرفتار خراباتمجزین کاری نمی دانم که در کار خراباتم(5)

هر کسی مقام مسجد را درک نمی کند و مسجد جای کاملان و اهل تمیز است:

نداد از عشق بازی توبه طوف کعبه مجنون را

که مسجد بهر طفل شوخ بازیگاه باشد(6)

مسجد، محلی مطلوب برای راز و نیاز و مناجات با خداوند است، مولانا این امر را در داستان شاه و کنیزک به زیبایی گوشزد می کند، آنگاه که شاه در معالجه کنیز از طبیبان و حکیمان ناامید شده، رو به سوی مسجد می آورد و دست به دعا می گشاید:

ص: 277

- 2- . سنایی، قصیده در اشتیاق کعبه، ب 4 .
- 3- . صائب، غزل 362 ب 5 .
- 4- . اوحدی مراغه ای، غزل 823 ب 1 .
- 5- . همان، غزل 472 ب 1 .
- 6- . صائب، غزل 718 ب 4 .

شه چو عجز آن حکیمان را بدید

پابرهنه جانب مسجد دوید

رفت در مسجد سوی محراب شد

سجده گاه از اشک شه پر آب شد (1)

از نظر فخرالدین عراقی، مسجد برای اهل مناجات بهتر و برتر از هر جایگاهی است اما او نیز ضمن اظهار گناه خود را شایسته این نعمت نمی داند:

کسی کاهل مناجات است او را کنج مسجد به مرا کاهل خراباتم، در خمار اولاتر (2) سنایی نیز معتقد است راه اجابت دعا مسجد است اما پیروی از سنت پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم، مقدمه اجابت دعاست:

مسجد حاجت روا جویی مجو اینجا که نیست راه سنت گیر و آنگه مسجد حاجت روا (3) صائب نیز می داند که راه فتوح و گشایش از مسجد است اما او نیز همچون دیگر عارفان خود را غرق گناه می داند و لذا می گوید:

نه از مسجد فتوحی شد نه از می خانه امدادی به هر جانب که رفتم پای امیدم به سنگ آمد (4) شیخ بهایی، خدا را در مسجد جست و جو می کند و از این رو ساکن مسجد می شود که به مطلوب خود دست یابد:

در می کده رهبانم و در صومعه عابد

گه معتکف دیرم و گه ساکن مسجد

یعنی که تو را می طلبم خانه به خانه (5)

محراب مسجد، محلی برای ذکر و دعای سالکان است، بیدل دهلوی از این اندیشه استفاده کرده و تصاویر هنری ارائه می دهد:

بر جبین برگ گل چین می طرازد موج رنگ

پر بسامان است محراب دعای عندلیب (6)

بلبل ما چکند گر نشود محو خروش

از رگ گل همه محراب دعا می بیند (7)

ص: 278

- 2- . فخرالدین عراقی، غزل 124 ب 5 .
- 3- . سنایی، قصیده در نعت رسول اکرم صلی الله علیه و آله، ب 15 .
- 4- . صائب، غزل 740 ب 6 .
- 5- . شیخ بهایی، مخمس بیت 5 .
- 6- . بیدل، غزل 50 ب 7 .
- 7- . بیدل، غزل 55 ب 8 .

امیر معزی، چمن را به محراب و عندلیب را به داوود تشبیه می کند که در محراب به مناجات و خواندن زبور می پردازد:

چمن شدست چو محراب و عندلیب همی

زبور خواند داوود وار در محراب(1) مسجد و سائلان از آن جایی که این مکان عظیم و مقدس محل اجابت دعاست و کسی دست خالی از این آستانه بیرون نمی آید، گدایان و حاجت مندان زیادی برگرد آن جا جمع شده اند. صائب تبریزی با حسن تعلیل زیبایی علت جمع شدن گدایان در اطراف مسجد را کرامت حضرت حق می داند و می گوید:

زسائلان در مسجد نمی شود خالی

در کریم محال است بی گدا باشد(2)

و در جای دیگری مسجد را آستانه پروردگار کریم می داند و می گوید:

میر شکایت روزی به آستان کریم

که مسجد از همه جا بیشتر گدا دارد(3) عطار جمع شدن گدایان را در آستانه مسجد، یک مساله اجتماعی و فراگیر می داند که خاص شهر یا روستای بخصوصی نیست:

که در صد شهر و ده افزون رسیدم

به هر مسجد گدایان نیز دیدم(4) مسجد محل تعلیم و تربیت و تنبّه در صدر اسلام مسجد محلی برای یادگیری آموزه های مذهبی و اخلاقی بوده، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در مسجد آیه های قرآن، احکام و معارف دین و حتی مسایل تاریخی را به مردم آموزش می دادند. این سنت در دوره های بعد نیز به جا مانده است.

ص: 279

- 1- . امیر معزی، قصیده در مدح خواجه نظام الملک، ب 3 .
- 2- . صائب، غزل 653 ب 6 .
- 3- . صائب، غزل 522 ب 10 .
- 4- . عطار، مثنوی الهی نامه، حکایت محمود و درویش، ب 5 .

حکایت ها و ابیات متعددی وجود دارد که شاعران به اهمیت مسجد از نظر تعلیم و تربیت اشاره کرده اند. برای نمونه، سعدی مسجد را جایی برای پند دادن و پند گرفتن می داند و بازتاب این اندیشه در بوستان مشهود است؛ آنجا که حکایت «سلامت جاهل در خاموشی» را ذکر می کند، پس از آنکه جاهل پی به جهالت خود برده و متنبه می شود که زبان عیب مردان را می پوشاند و به بی دانشی خود اقرار می کند، پند خود را این گونه بر طاق مسجد می نویسد تا دیگران را عبرتی شود:

حضورش پریشان شد و کار زشت

سفر کرد و بر طاق مسجد نشست

در آینه گر خویشتن دیدمی

به بی دانشی پرده ندریدمی (1) همچنین در آیین مولانا، مسجد محلی برای ارشاد بندگان است آنجا که ساخت بنای مسجد اقصی را توسط حضرت سلیمان به تصویر می کشد، می گوید:

چون سلیمان در شدی هر بامداد

مسجد اندر بهر ارشاد عباد (2)

بیدل دهلوی، پستی و بلندی های روزگار را به منبر وعظ تشبیه می کند (همان گونه که منبر جای درس و وعظ است، روزگار نیز انسان را متنبه و آگاه می سازد).

هر کجا عبرت به درس وعظ رهبر می شود

صورت پست و بلند دهر منبر می شود (3)

عطار نیز معتقد است لازمه بر سر منبر رفتن، ارشاد و ساختن مردم است:

بر سر منبر شوی این جایگاه

پس بساز این قوم خود را ساز راه (4)

فردوسی به منبر رفتن و خطبه خواندن را آن چنان مؤثر می داند که حتی خود صلیب نیز ارشاد شده و به دین محمد صلی الله علیه و آله وسلم می گراید:

ز منبر چو محمود گوید خطیب

به دین محمد گراید صلیب (5)

- 1- . بوستان سعدی، حکایت سلامت جاهل در خاموشی، ب 6 و 7 .
- 2- . مثنوی مولانا، داستان ساختن بنای مسجد الاقصی، ب 17 .
- 3- . بیدل، غزل 48 ب 1 .
- 4- . عطار، منطق الطیر تحیر بایزید ب 23 .
- 5- . شاهنامه فردوسی، ب 346 .

ساختمان مسجد مسجد شناسنامه اسلام است. رعایت حرمت این مکان مقدس و پاکی و طهارتش نشانه اعتبار دادن به ارزش های اسلامی است. در شعر و ادب فارسی، ابیات و حکایات زیادی وجود دارد که نشان دهنده این امر است که به ظاهر مساجد نیز باید توجه کرد از جمله این که بیروقتی و خرابی مسجد شهری را نشانه خرابی آن شهر دانسته اند. انوری از زبان اهل خراسان از خرابی مسجد این شهر گله و شکایت می کند و ویرانی شهر را این گونه ذکر می کند:

مسجد جامع هر شهر ستورانشان را

پایگاهی شده، نه سقفش پیدا و نه در

خطبه نکنند به هر خطه به نام غزاز آنک

در خراسان نه خطیب است کنون نه منبر(1)

ساختن مسجد از جمله کارهای نیک و اخلاقی است که در کنار دیگر محاسن نیکو، عطار از آن یاد می کند و مسلمانان را به این کار تشویق می نماید:

خاطر درویش و مسکین شاد کن

مسجد اندر شام و مصر آباد کن(2)

همچنین او حدی مراغه ای در یکی از مثنوی های خود اشاره به ساختن مسجد توسط حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم می کند و در بزرگداشت و اعتبار این کار می گوید:

آنکه او مسجد مدینه ساخت

می توانست قصرها پرداخت

لیک اندیشه های لقمانی

داد از آن نخوتش پشیمانی

به چنان خانه ای قناعت کرد

پشت برآز و رخ به طاعت کرد(3)

عطار نیشابوری نیز در مثنوی الهی نامه، آنجا که در نعت رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم، فضایلش را برمی شمارد، به خشت و گل کشیدن برای ساختن مسجد اشاره می کند:

گهی با عایشه هم بر دویدی

-
- 1- . انوری، قصیده از زبان اهل خراسان، ب 21 و 22 .
 - 2- . مثنوی عطار، ب 18 .
 - 3- . اوحدی، مثنوی در منع اسراف، ب 28 .
 - 4- . عطار، الهی نامه، ب 130 .

بابا افضل کاشانی، آباد کردن مسجد را از زمره کارهای نیکو می داند که در کنار بنده آزاد کردن و نماز شبانه خواندن از اجر فراوانی برخوردار است:

گر زانکه هزار بنده آزاد کنی

ور زانکه هزار مسجد آباد کنی

ور زانکه هزار شب درآیی به نماز

آنت ندهند که خاطری شاد کنی (1)

پاکی و طهارت مسجد و دور کردن نجاسات و پلیدی ها از آن، دست آویزی برای مضمون سازی های صائب تبریزی شده که برای بیان مفاهیم عرفانی خود از این امر به صورت تمثیل استفاده نماید:

تمنا را زدل چون سگ زمسجد دور می سازی

اگر دانی چه مطلب هاست در بی مدعا بودن (2)

به آن خواری که سگ را دور می سازند از مسجد

مکرر رانده ام از آستان خویش دولت را

سعدی نیز در کلامی هنری و دارای ایهام به پاکی مسجد اشاره می کند. در این ابیات آلودگی را در دو معنای ناپاکی ظاهری و باطنی به کار برده است:

گل آلوده ای راه مسجد گرفت

زبخت نگون طالع اندر شگفت

یکی زجر کردش که تبت یداک

مرو دامناآلوده بر جای پاک (3)

قآنی، پاک بودن مسجد را به پاک بودن دل مؤمن تشبیه می کند که شایسته نیست هیچ کدام از آن دو کدورت و کثافت به خود بگیرند:

نه صحن مسجد یابد کثافت از سرگین

نه قلب مؤمن کدورت یابد از کافر (4)

مجیرالدین بیلقانی، از پاکی مسجد مشبه به برای خود می سازد. او خود را از نظر پاکی

- 1- . بابا افضل كاشانى، رباعيات، ابيات 67 و 68 .
- 2- . صائب، غزل 606 ب 7 .
- 3- . بوستان سعدى، ب 17 .
- 4- . قاننى، قصيده در مدح حضرت على عليه السلام، ب 63 .

به مسجد و دشمنانش را به سگ تشبیه می کند:

روزم از دیدارشان چون چشم آهو گشت از آنک

من چو مسجد پاک و ایشان همچو سگ بد محضرند(1)

سوگند خوردن به مسجد

در باورهای اسلامی سوگند خوردن که برگرفته از قرآن کریم است، جایگاهی خاص دارد. در شعر فارسی سوگند نامه هایی وجود دارد که شاعران به آنچه نزد آنان تقدس دارد، سوگند یاد می کنند که قسم خوردن به اماکن مقدس به ویژه مسجد، سنتی رایج است. برای نمونه سوگند فلکی شروانی برای مبرا کردن خود از اتهامات را ذکر می کنیم:

به فیض منبر و مسجد، به فرض مروه و مشعر

به قرب عمره و قربان، به فضل موقوف و محرم

که من به خلوت و جلوت جز آنکه پیش تو گفتم

نه نیک گفتم و نه بد نه بیش گفتم و نه کم(2)

مسجد جایی برای مبارزات سیاسی

مسجد تنها مکانی برای عبادت مسلمین به شمار نمی آید. مسجد، هم میدان خطابه و وعظ است و هم محل تعلیم و تربیت و هم محکمه عدالت است. محلی است که نه تنها در آنجا به مبارزه با نفس می پردازند، بلکه در مقابل ستم ستم گران نیز ایستاده و قد علم می کنند. بازتاب این مساله اجتماعی را در شعر فارسی می توان دید؛ برای نمونه شعر ملک الشعرا بهار را ذکر می کنیم که در شرح انقلاب خراسان در دوره مشروطه است:

صحن مسجد، به خون شد آغشته

نیمه ای خسته نیمه ای کشته(3)

همچنین در جای دیگری اشاره به تأثیر مسجد در مبارزات سیاسی می کند:

ص: 283

1- . مجیرالدین بیلقانی، قصیده در مذمت دشمنان، ب 16 .

2- . فلکی شروانی، قصیده در مدح منوچهر شروانشاه، ب 42 .

3- . بهار، مثنوی انقلاب خراسان، ب 15 .

زین سبب بازارها شد بسته زین آزار چند

مسجد جامع پر از غوغا و پر هنگامه شد(1)

ص: 284

1- . بهار، ترکیب بند آینه عبرت، ب 35 .

المسجد والعلم والتربية عبدالامير المرتضى المؤمن (1)

الأسس والمبادئ ء مقدمه المسجد والجامعه والمعهد والمدرسه حاله متكامله لايمكن الفصل بينهما، فقديما كان المسجد والجامع مدرسه وجامعه اضافته الى كونه دارا لعباده الله الواحد الاحد.

ومن خلال المسجد انطلق الاسلام و تعاليمه الالهيه، و من خلاله ايضا تربى المسلمون ونشروا الدين الاسلامى الحنيف و من خلاله انطلقت الثقافه والحضاره الاسلاميه ممتزجه بالروح الدينيه الالهيه.

وعلى هذا يُعدّ المسجد عنصرا اساسيا من عناصر الدين الاسلامى الحنيف، فهو الحاضن الحقيقى للدين الاسلامى و كل ما يتعلق بالاسلام من علم و تربيه و احتياجات الحياه الاخرى.

وعلى هذا الاساس، لم يكن المسجد فى يوم من الايام محلاً للصلاه و العباده فقط و انما المسجد هو الدين و هو الحياه و هو الحضاره فى كل المراحل و الازمان و ان اهمله بعض المسلمين و قصره على الصلاه و العباده.

ص: 286

وفى بحثنا هذا تحدثنا عن تكامل المسجد و العباده و العلم و الترييه من خلال العناوين التاليه:

1 _ المسجد فى الاصل و اللغه.

2 _ بدايات المسجد.

3 _ المسجد ماده تربويه و مدرسه دائمه.

4 _ العلم و الترييه فى المسجد (القرآن).

5 _ العلم و الترييه فى المسجد (تعاليم الرسول صلى الله عليه و آله وسلم).

6 _ المسجد (الدور و الانجازات).

و اخيرا اسأل الله تعالى ان يوفقنا فى خدمه المسجد و الدين و العلم، انه سميع مجيب.

المسجد فى الاصل و اللغه المسجد فى الاصل هو محل او مكان للعباده و الاتصال بالله العلى العظيم.

وفى اللغه العربيه كما يقول الفيومى فى مصباحه:

«المسجد من السجود و السجود لله تعالى فى الشرع عبارته عن هيئته مخصوصه. و المسجد بيت الصلاه و المسجد ايضا موضع السجود من بدن الانسان، و الجمع مساجد».(1)

و يقول الراغب الاصفهانى:

«و المسجد موضع الصلاه اعتبارا بالسجود و قوله «و ان المساجد لله» قيل عنى به الارض اذ قد جعلت الارض كلها مسجدا و طهورا كما روى فى الخبر».(2)

ص: 287

1- . المصباح المنير، الفيومى: ص 266 .

2- . المفردات فى غريب القرآن، الراغب الاصفهانى: ص 224 .

و مثل ذلك قال مجمع اللغة العربيه بالقاهره:

«المسجد مصلى الجماعة والمسجد الحرام الكعبه، والمسجد الاقصى مسجد بيت المقدس، وفي التنزيل «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى» جمع مساجد»⁽¹⁾.

هذا بعض ما ورد فى اللغة العربيه قديما و حديثا، والمعنى واضح، فالمسجد هو مكان للعباده و الخضوع لله سبحانه و تعالى و السجود هو هيئته بشريه مخصوصه يخضع العبد من خلالها لربه خضوعا بدنيا و روحيا امثالا لاوامره، و نيلا لرضاه سبحانه و تعالى.

و بناء المساجد و حضورها فى البلاد الاسلاميه سمه اساسيه من سمات الدين الاسلامى الحضارى، فقد انتشرت المساجد الكبيره والصغيره فى كل انحاء بلاد المسلمين، بل و حتى ضمن الاقليات المسلمه التى تعيش خارج العالم الاسلامى.

و من المساجد الشهيره فى الاسلام؛ المسجد الحرام والمسجد النبوى والمسجد الاقصى و مسجد الكوفه و هناك مساجد مهمه اخرى لا مجال لذكرها هنا.

بدايات المسجد فى البدايه كانت هناك اماكن بدائيه للعباده، اماكن غير محدده المعالم، قد تكون ارضا منبسطة صغيره و قد تكون تله أو بناءً بسيطا و اشباه ذلك.

و فى مرحله لاحقه ظهرت المعابد المنتظمه و خاصه فى الحضارات القديمه الكبرى حضارات بلاد الرافدين و وادى النيل و بلاد فارس و الهند و الصين و غيرها.

و فى هذه المعابد عبد الناس الها واحدا أو آلهه متعدده، فقد عبد البعض الشمس او القمر او الزهره او الحجر او الوثن او الصنم او الانسان او الحيوان و الطبيعه، و ما اشتهدت انفسهم من المخلوقات.

ص: 288

1- . المعجم الوسيط، مجمع اللغة العربيه بالقاهره: ج 1 ، ص 417 .

وفى تاريخ الحضارات القديمه عرفت أو اشتهرت اسماء بعض المعابد كمعبد الاقصر و معبد نيو و معبد اللات و معبد بعل و معابد اخرى كثيره عند البابليين و المصريين و الهنود و الصينيين و غيرهم من الامم القديمه.

و بمرور الزمن، و تطور الحياه ظهرت المساجد و المساجد الجامعه و المساجد الفخمه و الفنيه، ظهرت تدريجيا لتودى وظائف عباديه و انسانيه حياتيه ليصبح المسجد فى الاسلام من صلب هذا الدين الحنيف و أحد أركانه الاساسيه.

و مصطلح (المسجد الجامع) يطلق عاده على المسجد الكبير او المسجد الجامع الذى تودى فيه صلاه الجمعه، فى حين يطلق لفظ المسجد على كل بيت من بيوت الله صغيرا كان او كبيرا.(1)

و المسجد فى الاسلام بشكل عام يتميز عن سائر المباني بوجود المئذنه و المحراب و المنبر. و فى البدايه كان المسجد عباره عن قطعه أرض تحيط بها أربعه جدران أو خندق و فى جهه القبله سقيفه محموله على اعمده من جذوع النخل أو عمد منقوله و لميكن للمساجد الاولى مآذن.

و تطوّر المسجد الى بناء مئذنه او اكثر و هى موضع الأذان للصلاه و كانت المآذن الاولى رباعيه ثم اصبحت اسطوانيه.

اما المحراب؛ فهو عباره عن موضع نصف مستدير فى الجدار الذى بناه القبله يصلى فيه الامام بالناس و كثيرا ما يزخرف بالآيات القرآنيه و النقوش الجميله.

و اما المنبر؛ فهو موضع مرتفع قريب منالمحراب يرتقى درجاته الامام ليخطب فى الناس و خاصه أيام الجمع و الاعياد.

و من منبر الرسول الاعظم عليه أفضل الصلاه و السلام فى المدينه المنوره انطلقت تعاليم الاسلام و احكامه و تفصيلاته الاخرى.

ص: 289

1- . موسوعه المورد، منبر البعلبكي: ج 7، ص 69 .

و اذا اردنا ان نتحدث عن اول مسجد فى الاسلام فيمكن ان نذكر المسجد الذى اقامه الرسول الاعظم صلى الله عليه و آله وسلم فى قباء قبل الهجرة و المعروف بمسجد قباء او مسجد التقوى، ولم يصل البناء شىء عن تخطيطه.

ثم تلاه مسجد المدينه المنوره (المسجد النبوى) أشهر مسجد فى الاسلام، المسجد الذى أسسه رسول الله صلى الله عليه و آله وسلم فى المدين؟ المنوره فى العام الهجرى الاول، أسسه الرسول الاعظم باللبن على اساس من حجر. (1)

وفى هذا المسجد المهم قبر الرسول الاكرم محمد بن عبدالله صلى الله عليه و آله وسلم و منبره الكريم و محرابه.

المسجد ماده تربويه و مدرسه دائمه و اذا ما اردنا ان نتبع جذور التربيه الاولى فى الدين الاسلامى، وجدنا ان الجذور الاولى هى المسجد نفسه، فهو ماده التربويه الاولى التى حظى بها المسلمون فى الاسلام و هو المدرسه التربويه الدائمه التى تميز بها المسلمون بين الديانات الاخرى.

فمن المسجد النبوى الشريف الذى بناه الرسول فى المدين؟ المنور؟، انطلقت تعاليم الاسلام و انطلقت معه اصوله و فروعوه و التربيه الالهيه التى ارادها القرآن الكريم و الرسول الاكرم صلى الله عليه و آله وسلم.

فمن خلال منبر الرسول الاكرم صلى الله عليه و آله وسلم و منهجه التربوى الالهى شعت الانوار الاولى للاسلام، و من خلاله انطلقت الدعوه الاسلاميه الى كل ارجاء العالم، فكان مسجد الرسول فى المدينه المنوره مدرسه سارت على نهجها المدارس اللاحقه يقول الشيخ طه الولى:

(و مما يجدر ذكره انه منذ امر نبيّ الاسلام (عليه الصلاه والسلام) ببناء الصفه فى المدينه المنوره و جعلها مقرّاً للدراسه و المناقشه اخذت كافه

ص: 290

المساجد و الجوامع تسعى طوال اربعة عشر قرنا الى السير على الدرب نفسه كى تصبح اماكن للتعليم و التحصيل بجوار رسالتها الروحيه»(1).

فلم يجعل الرسول الاكرم صلى الله عليه و آله وسلم مسجده (المسجد النبوى الشريف) مجرد مكان للصلاه و انما جعله كذلك مركزا لالتقاء المسلمين و استماعهم الى تعاليم الاسلام و اوامره و نواهيه من فم الرسول الاكرم، اضافه الى ذلك نظر الرسول من خلال مسجده الى شؤون الجماعه، فكانوا يتقاضون فيه، و بذلك اصبح المسجد فى عهده بيت عباده و دار علم و دار قضاء، و ظلّ كذلك بعده مما جعل المساجد فى العالم الاسلامى تستحيل الى جامعات كبرى كما استحال المسجد منذ عهد الرسول الى دار ندوه كبرى يجتمع فيها المسلمون لمعرفة الاخبار السياسيه و الحريه(2).

يقول الباحث السيد هاشم معروف الحسينى تحت عنوان (الاعداد للمستقبل):

«لقد عرفت أن اول شىء قام به النبى صلى الله عليه و آله وسلم بعد أن استقر فى يثرب هو بناء مسجده و المساكن التى يحتاج اليها، و المسجد فى الاسلام كما يجمع الناس للعباده و اداء فريضه الصلاه، كان ايضا مدرسه للتعليم و ندوه يجتمعون فيه للنظر فى جميع شؤونهم الدينيه و الدنيويه و ملجأ للفقراء و المساكين يأوى اليه منهم من لا يملك مسكنا و لا يجد من يؤويه.

وقد اعد منه النبى جانبا لأولئك البؤساء الذين لا يملكون شيئا غير ايمانهم بربهم و انقطاعهم اليه سبحانه، ثم بذل جهده فى توثيق الصلاه بين المسلمين من المهاجرين و الانصار و تذويب العصبيات و النزعات الجاهليه التى كانت تتحكم فى مصير الافراد او الجماعات و تجرهم الى الحروب و اراقه الدماء لما كان الحال بين الاوس و الخزرج الذين كانوا يتعرضون بين الحين و الآخر لحروب داميه تراق فيها الدماء و تستباح الاعراض و الاموال.

ص: 291

1- . المساجد فى الاسلام، طه الولى: ص 165 .

2- . محمد خاتم الرسل، شوقى ضيف: ص 158 .

و استطاع فى برهه يسيره ان يعبى ء نفوسهم بتعاليم الاسلام و الايمان برسالته بدون جبر او اكراه، بل بالحكمه و الموعظه الحسنه، و أعطى الحق لاصحاب الاديان الاخرى ان يناقشوا او يناظروا و يبحثوا عن الحقيقه على ضوء ما تهدف اليه تلك الأديان، و ما يدعو اليه الاسلام من عباده الواحد الأوحد، والعمل للآخره و الدنيا ليستقيم النظام و تنتظم الحياه و يستوفى كل فرد نصيبه منها، بدون بغى او عدوان او تحكم بالفقراء و المستضعفين من الناس».(1)

هكذا كان المسجد و هكذا ظلّ المسجد فى امتداده التاريخى فى الحضاره الاسلاميه، كان ماده تربويه و مدرسه فى آن واحد منذ اللحظه التى اسس فيها.

العلم و التربيه فى المسجد (القرآن) و من المسجد انطلق القرآن الكريم، و انطلق معه العلم و التعاليم القرآنيه المتنوعه، فابناء المسلمين تعلموا القرآن داخل المسجد و كبارهم علّموا القرآن و درّسوه و فصلّوا تعاليمه و ارشاداته و منهجه القويم فى التربيه و العلم و كل ما يمت الحياه بصل؟ داخل المسجد ايضا (و ان تعلموا و علّموا خارجه ايضا).

و المسجد هو المنطلق الاساس للقرآن و انتشار أفكاره و تعاليمه و روحه و منهجه و ما يحتوى من مبادئ ء و اساسيات حياتيه.

فالقرآن الكريم، كتاب الهى سماوى يحتوى على كل ما يتعلق بالانسان فى حياته و آخرته يحتوى على العلم و المعرفه و مختلف الاصول و الفروع (و ان جاء مجملاً).

و فى الوقت نفسه جاء ببرنامج علمى و تربوى هدفه اىصال العلم الصحيح الخالى من الشوائب و التربيه الهادفه المناسبه للناس اجمع، ليعيشوا سعداء، و فى الوقت نفسه ليعرفوا خالقهم و مبدعهم من خلال ما خلق الله تعالى من مخلوقات و نعم.

ص: 292

1- . سيره المصطفى نظره جديده، هاشم معروف الحسنى، منشورات الشريف: ص 275 _ 276 .

لقد حفل القرآن الكريم بالعلم و الموضوعات المختلفه، و فى الوقت نفسه تضمن ثقافه التعليم و التربيه اللازمه و كل ما ينفع العباد و البلاد.

فقدّم القرآن الكريم الى الناس كل ما يهمهم من تعاليم سواء للدنيا او الآخره و من هذه الثقافه القرآنيه الالهيه بنى المسلمون حياتهم و سلوكهم و حضارتهم العالميه التى فاقت كل الحضارات البشرىه فى العالم.

وقد زخر القرآن الكريم بالعلم و الاشاده بالعلماء و بالمنهج العلمى و التربوى، و كان ذلك الاسس العلميه الحقيقيه للحضارات الاخرى.

و اذا اردنا ان نذكر الآيات القرآنيه التى نشرت الثقافه و الحضاره و التربيه الصحيحه فسنخرج عن طبيعه هذا البحث الصغير.

فعلى مستوى اهتمامه بالعلم و طلب الزيادة فى العلم و معرفه قال تعالى فى محكم كتابه الكريم:

﴿وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾. (1)

و دعا الى الزيادة فى العلم بقوله:

﴿وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ﴾. (2)

و على مستوى اهتمامه بالعلماء ذكر القرآن الكريم منزلتهم الرفيعه، فقد قرنهم به و بملائكته بقوله تعالى:

﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ﴾. (3)

و خشيه العلماء اكبر من خشيه غيرهم قال الله تعالى:

﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾. (4)

ص: 293

1- . طه: 114 .

2- . يوسف: 76 .

3- . آل عمران: 18 .

4- . فاطر: 28 .

و لا يمكن ان يقارن العلماء بغيرهم ممن لا يعلمون قال عز من قائل:

«هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ» (1).

وفي فضيله التعلّم ذكر القرآن الكريم قوله تعالى:

«فَلَوْ لَا نَفَرْنَا مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لَيَتَّبَعَهُوا فِي الدِّينِ» (2).

وقال تعالى ايضا:

«فَسئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (3).

اما فضيله التعليم فقد ذكر القرآن قوله تعالى:

«وَلْيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ» (4).

وقال تعالى ايضا:

«وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لُبِّيئْتَهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ» (5).

وهو ايجاب للتعليم وقال عز وجل ايضا:

«ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» (6).

وهناك آيات اخرى مشابهة قريبه او بعيدة مما لها صلة بعملية العلم والتربيه والتعليم وهي كثيره لا مجال لذكرها هنا، وانما اوردنا ذلك لعلاقتها باهميه القرآن من الناحيه العلميه والتربويه والتعليميه.

العلم والتربيه فى المسجد (تعاليم الرسول) و اذا انطلق القرآن الكريم والعلم والتربيه من المسجد فان تفاصيل وشروح وتعاليم القرآن كذلك انطلقت من المسجد.

ص: 294

1- . زمر: 9 .

2- . توبه: 122 .

3- . انبياء: 7 .

4- . توبه: 122 .

5- . آل عمران: 187 .

6- . نحل: 125 .

فقد انطلق الرسول الاكرم - وهو المصدر الثانى للعلم والتربيه و تعاليم الاسلام - انطلق لنشر العلم و التربيه و تعليم الناس كل ما يحتاجونه فى حياتهم الدينويه و آخرتهم.

فكان الرسول محمد بن عبدالله صلى الله عليه و آله وسلم قطعه علم الهيئه تجرى على الارض سواء بقرآنه الكريم او بخطب؟ الكثيره او تعاليمه او تقاريره او افعاله أو سلوكه و كل حياته، فهو العلم الالهى على الارض ارسله الله تعالى ليبلغ الناس كل التعاليم الالهيه فى مختلف المجالات جاعلاً المسجد القاعده الاساسيه للتبليغ و نشر العلم و التربيه الصحيحه.

و من مظاهر هذا الاهتمام بالعلم و الثقافه و الدين و نشرها بين الناس، هو الحث على قراءه القرآن، فقد ورد عنه قوله:

«يا بنى لاتغفل عن قراءه القرآن اذا امسيت، فان القرآن يحيى القلب الميت و ينهى عن الفحشاء و المنكر».(1)

و كان صلى الله عليه و آله وسلم يطلب الزياده فى العلم آخذاً بما ورد فى القرآن «وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا» فقد كان يقول:

«اللهم انفعنى بما علمتنى و زدنى علماً».(2)

و قال ايضاً:

«لابورك لى فى صبيحه لا ازداد فيها علماً».(3)

و كان علمه منتقى لا يطلب كل علم، فقد قال صلى الله عليه و آله وسلم:

«اللهم انى اعوذبك من علم لا ينفع و قلب لا يخشع و من نفس لا تشبع».(4)

و كان يؤكد ان يكون العلم لله ، فقد قال صلى الله عليه و آله وسلم:

«من طلب العلم لغير الله ، لم يخرج من الدنيا حتى يأبى عليه العلم فيكون لله

ص: 295

1- . تذكره الحمدونيه، ابن حمدون: ج 1 ، ص 54 .

2- . بحار الأنوار، المجلسى: ج 3 ، ص 70 .

3- . مفتاح السعاده و مصباح السياده، طاش كبرى زاده: ج 1 ، ص 4 .

4- . صحيح مسلم فى الذكر و الدعاء، باب التسييح رقم 2722 .

و من طلب العلم لله ، فهو كالصائم نهاره والقائم ليله، و ان بابا من العلم يتعلمه الرجل خير له من ان يكون ابوقبيس ذهباً له فأنفقه في سبيل الله». (1)

و لاشك ان العلم والاهتمام بنشره كان يجرى في دماثة صلوات الله عليه وآله وسلم، فهو ديدنه آناء الليل و اطراف النهار، لانه انما بعث معلماً و مبلغاً الرساله على اكمل وجه، و قد جاء عنه صلى الله عليه وآله وسلم انه قال:

«ان الله لم يبعثني معنتاً ولا متعنتاً ولكن بعثني معلماً ميسراً». (2)

و من هذه الروايه نعرف أنّ اهم ما جاء في بعثه الرسول الأكرم، هو التعليم و التبليغ و نشر العلم، فهو المعلم الميسر لما جاء في الشريعه الاسلاميه و ذلك ما اراده ابوه ابراهيم عليه السلام من بعثته حين دعا ربه قائلاً:

«رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ يُزَكِّيهِمْ». (3)

و قد استجاب ربه دعوته في بعثه نبينا الاكرم محمد بن عبدالله صلى الله عليه وآله وسلم لذلك الغرض كما قال سبحانه و تعالى في محكم كتابه الكريم:

«لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ». (4)

فالرسول الاكرم صلى الله عليه وآله وسلم و هو ابن المنطقه التي ظهر فيها الاسلام يتلو آيات الله الداله على وحدانيته و قدرته و علمه و حكمته و يعلمهم الكتاب؛ أى القرآن الذى جمع كلمتهم و حفظ لغتهم و حثهم على العلم و مكارم الأخلاق، و يعلمهم الرسول الاكرم كذلك الحكمه و هى وضع الاشياء فى مواضعها.

و قيل ان المراد بها الفقه. (5)

ص: 296

1- . مفتاح السعاده و مصباح السياده: ج 1 ، ص 10 .

2- . صحيح مسلم، الطلاق رقم 1488 .

3- . بقره: 129 .

4- . آل عمران: 164 .

5- . تفسير الكاشف، محمدجواد مغنيه: ج 2 ، ص 133 .

لقد كان النبي الاعظم صلى الله عليه وآله وسلم خير من قام بالعلم والتربية الصالحة اللذين حث عليهما القرآن الكريم خاصة، و تعاليم الاسلام عامه، وذلك من خلال اقواله و افعاله و تقريراته و تأكيداتة نشر العلم و اشاعه التعليم فى اوساط الامه الاسلاميه، و كان مسجدهالنبوى الكبير خير مكان و منطلق؛ انطلق منه العلم و التعليم و التربية الاسلاميه الصحيحه. فكان عليه افضل الصلاه والسلام يقول:

«يا ايها الناس انما العلم بالتعلم والفقه بالتفقه و من يراد الله به خيراً يَفقهه بالدين، و انما يخشى الله من عباده العلماء».(1)

و يقول ايضا:

«من تعلم بابا من العلم يعلم الناس أعطى ثواب سبعين صديقاً».(2)

و يقول ايضا:

«تعلموا العلم و تعلموا للعلم السكينه الوقار».(3)

و هناك اقوال مشابهه اخرى تدل على اهتمامه الكبير بالجانب العلمى و التربوى و الثقافى لامجال لذكرها هنا.

المسجد الدور والانجازات و ماذا انجز المسجد منذ نشأته، و ماذا قدّم فى تاريخه الطويل؟ و ما مدى دوره فى العمليه العلميه و التربويه؟ لا شك كانت انجازاته كبيره و عظيمه بكر الاسلام و عظمته. فكان المسجد مهذا متينا للاسلام، و كان مدرسه نموذجيه للاسلام الحضارى و كان روحا و منهجا قويما دفع الاسلام الى كل العالم، ناشرا نوره و افكاره و تعاليمه، مرييا خير رجال الاسلام.

ص: 297

1- . مجمع الزوائد و منبع الفوائد، الهيثمى: ج 1 ، ص 133 .

2- . مفتاح السعاده و مصباح السياده: ج 1 ، ص 13 .

3- . مجمع الزوائد: ج 1 ، ص 134 .

لقد مزج المسجد العباده بالعلم بالترييه بالاخلاق منذ بدايته ليتطور الى مدرسه و جامعه و معهد مهم من معاهد العلم فى الاسلام. و قد ظهرت اسماء مساجد شمخت عاليا فى تاريخ الحضاره الاسلاميه، فاضافه الى المسجد الحرام و المسجد النبوى و المسجد الاقصى ظهر جامع القرويين فى فاس الذى اسس سنه 245 هجرية، و كان جامع الزيتونه فى تونس الذى بنى فى القرن الثانى الهجرى و الجامع الازهر الذى بنى فى سنه 359 هجرية و اخرى غيرها و هى فى الحقيقه مساجد و جامعات فى الوقت نفسه. قدمت الدين الاسلامى مزيجا بالعلم بالترييه بالمنهج الصحيح.

يقول الشيخ طهالولى:

«ولست أبالغ حين أقول بان المسجد كان يقوم فى الماضى بنفس الدور الذى تقوم به المؤسسات الجامعيه فى حقول الثقافه و العلم و الفكر، ذلك ان اساطين العلماء الذين يعتز بهم الفكر العالمى، و يتباهى المسلمون فى الكلام عن آثارهم و تراثهم، ان هؤلاء الأساطين قد بدأ و احياتهم العلميه فى اروقه المساجد و عند سواريتها. ولما أصابوا حظا كافيا من المعرفه تابعوا ارتياد المساجد التى تعلموا فيها، ليؤلفوا حلقه جديده فى سلسله اعلام الفكر الاسلامى و ليبتثوا ما فى صدورهم من رصيد الثقافه فى العديد من الطلاب الذين كانوا بدورهم يقبلون على هؤلاء العلماء فى مجالسهم و حلقاتهم و مواعيدهم فى المساجد كى يحملوا عنهم فيما بعد مشعل الثقافه الاسلاميه، و هكذا دواليك».(1)

و يقول سيد كمال سيد جواد:

«وقد كان المسجد ولا يزال المركز الاشعاعى للعتاء الفكرى والحضارى والمحور الذى يلتف حوله المسلمون و مركز الدائره الذى ينشد اليه المؤمنون و المحرك و المسدد...».(2)

ص: 298

1- . المساجد فى الاسلام، طه الولى: ص 163 .

2- . مساجد ايران، د. سيد كمال سيد جوادى: ص 5، 137 هـ .

و حول انجازات المسجد على مستوى التنوع العلمى و تخرج اعداد كبيره من العلماء و الفقهاء و المربين يقول الشيخ محمد نورالحسن وكيل الجامع الأزهر:

و عندما صار كل منهما (أى الأزهر و جامع القرويين) مقرا للدراسات الاسلاميه والعربيه تناولت فيها الدراسه جميع فروع المعرفه المختلفه التى يتكون منها التراث الاسلامى و العربى.

فجانب علوم اللغه و الفقه و علوم التفسير والحديث والعلوم الاخرى الدينيه كانت الطبيعه و كان الطب و كانت الرياضه و كانت الفلسفه، كل منها يكوّن جانباً من جوانب فروع المعرفه التى عنى بها الأزهر و جامع القرويين. و كان لكل فرع من هذه الفروع علماء مبرزون هنا و هناك يُرحل اليهم طلاب العلم و يقيمون لديهم فتره طويله او قصيره للتلمذه عليهم فى موضوع المعرفه و التعرف على منهجهم فى البحث.

و كان من اشهر العلماء فى الأزهر: ابن الحاجب و خليل، والخرشى والزرقانى والعدوى و الدردير و الامير و البنانى و السبكى و جلال الدين المحلى و السيوطى، و شيخ الاسلام زكرى الانصارى و ابن حجر و العينى والاسنوى و الاشمونى و الصبّان و الملوى، و ابن الهيثم الذى وضع الاسس العلميه لنظريات نيوتن فى الطبيعه.

و كان من اشهرهم فى القرويين الأئمه العلماء: الحافظ احمد بن على بن قاسم الزقاق و المفتى محمد بن قاسم القصار، والفقيه احمد بن محمد بن يوسف الصنهاجى، والمتكلم ابو عمر الشلالجى و هو من طبقه ابى المعالى الجوينى فى الشرق و المحدث ابن رشيد السبتي و الحافظ ابوالعلاء العراقى، و اللغوى ابن زاكور، و الرياضى ابن البناء المراكشى، و الطبيب ابوالقاسم الوزير.

و على هذا يكون المسجد فى الاسلام عنصرا اساسيا و ركنا قويا من الاركان التى قام عليها الدين الاسلامى الحنيف و العلم فى الاسلام و الحضاره الاسلاميه الزاهره فقد احتضن المسجد مختلف العلوم و افرز عددا كبيرا من العلماء و العظماء و بذلك ازدهر العلم و الحضاره الاسلاميه. و مثل هذا لم يحصل فى الديانات الاخرى.

- 1_ المصادر والمراجع 1 _ القرآن الكريم.
- 2_ بحار الانوار، محمد باقر المجلسي، بيروت.
- 3_ التذكرة الحمدونية، ابن حمدون، بيروت.
- 4_ تفسير الكاشف، الشيخ محمد جواد مغنیه، بيروت، دارالعلم للملایین.
- 5_ سيره المصطفى نظره جديده، هاشم معروف الحسيني، منشورات الشريف الرضي، قم.
- 6_ صحيح مسلم، مسلم بن الحجاج، بيروت.
- 7_ مجمع الزوائد و منبع الفوائد، نورالدين الهيثمي، بيروت.
- 8_ محمد خاتم الرسل، د. شوقي ضيف، دارالمعارف بمصر، القاهره.
- 9_ مساجد ايران، دراسه تاريخيه حضاريه آثاريه فنيه، سيد كمال حاج سيد جوادى، دار سروش للطباعه والنشر، طهران 1375 هـ.
- 10_ المساجد فى الاسلام، الشيخ طه الولى، دارالعلم للملایین، بيروت 1988 م.
- 11_ المصباح المنير، احمد الفيومى، منشورات دارالهجره، قم.
- 12_ المعجم الوسيط، مجمع اللغه العربيه بالقاهره، اوفست بيروت.
- 13_ معجم مصطلحات العماره والفنون الاسلاميه، د. عاصم محمد رزق، مكتبه مدبولى، القاهره 2000 م.
- 14_ مفتاح السعاده و مصباح السياده، طاش كبرى زاده، بيروت.
- 15_ المفردات فى غريب اللغه، الراغب الاصفهاني، دارالمعرفه، بيروت.
- 16_ موسوعه المورد، منير البعلبكي، دارالعلم للملایین، بيروت.
- 17_ الميزان فى تفسير القرآن، سيد محمد حسين الطباطبائي، مؤسسه الاعلمى، بيروت.

- 1_ نوآوری و شکوفائی در مدیریت کلان مسجد.
- 2_ تعلیم و تربیت در مسجد با رویکرد نوآوری و شکوفائی.
- 3_ نوآوری و شکوفائی در عرصه مسجد با موضوع جذب جوانان و نوجوانان.
- 4_ مسجد مجازی.
- 5_ مسجد و بهداشت، ایمنی و محیط زیست (H.S.E).

نوآوری و شکوفایی در مدیریت کلان مساجد نرگس قاسمی (1)

چکیده مسجد، جایگاه مقدس و پایگاه مذهبی مسلمانان، از لحاظ فرهنگی و اجتماعی بسیار غنی و از لحاظ جغرافیایی نیز در سراسر جامعه اسلامی گستره وسیعی را به خود اختصاص داده است، با این خصوصیات است که مساجد در جوامع اسلامی می توانند کارکردهای متنوعی داشته و نقش های گوناگونی را پذیرفته و ایفا نمایند. با توجه به این ویژگی هاست که مساجد بنیادی ترین و تعیین کننده ترین نهادی بوده اند که از صدر اسلام تاکنون، در جامعه اسلامی نقش های متعددی برعهده داشته است. پراکندگی گستره مساجد و در نتیجه تحت تأثیر قرار دادن تمام اقشار جامعه، حضور نیروهای فاضل و مؤمن در مساجد و سرمایه اقتصادی عظیم بناها و تجهیزات مساجد، گویای عظمت سرمایه ای به نام «مسجد» است که می تواند بستر مناسب نشر معارف اسلامی و آموزه های فرهنگی و اجتماعی باشد. برای دستیابی به جایگاه ارزشمند و اعتلای مساجد کشور، تحول در شیوه های مدیریت کلان بر مساجد امری انکارناپذیر است، این انتظار نه فقط در فکر بلکه در عمل نیز لازم و ضروری است، با توجه به اهمیت این تحول در این مقاله سعی شده است، بدان پرداخته شود.

ص: 304

نتیجه این پژوهش که با روش توصیفی و تحلیلی صورت گرفته است، نشان می دهد که همه سازمان ها و نهادها برای بقا نیازمند اندیشه های نو و نظرات بدیع و تازه اند.

حدود شصت یا هفتاد هزار مسجد در کشور وجود دارد که به جرأت می توان گفت گسترده ترین شبکه فراگیر اجتماعی در کشور است که نیازمند مدیریتی خلاق در سطح کلان جهت بهره برداری بهتر از این پتانسیل عظیم است.

کلید واژه: مسجد، مدیریت کلان، نوآوری، خلاقیت.

مقدمه

با نگرشی اجمالی به تاریخ مساجد درمی یابیم که مسجد تنها برای انجام فرایض دینی نبوده، بلکه همواره مهم ترین پایگاهی به شمار می رفته که مردم و به خصوص جوانان و افراد با نفوذ، در آنجا جمع می شده اند تا درباره مسائل دینی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، خدماتی و... به بحث و مذاکره پردازند، از این رو پیوسته از این مکان مقدس به صورتی مردمی به منظور سیاستگذاری های مختلف و انجام امور مورد نیاز استفاده می شده است، اما با توجه به تحولات جامعه ایرانی و جهان نیازمند بهره گیری از روش های نوینی هستیم که نشان دهنده جایگاه والاتر مساجد باشد. در این رهگذر شکی نیست که مساجد باید دارای مدیریتی قوی، توانمند، نوآور و خلاق در سطح کلان باشند، این مدیریت می باید بتواند مساجد را هم به منظور تقویت بنیه دینی، مذهبی و هم به منظور بهره برداری سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... مهیا سازد و از این پتانسیل حداکثر بهره وری را داشته باشد. البته تا به امروز تلاش های فراوانی صورت گرفته است اما هنوز ظرفیت های فراوانی وجود دارد که در سایه خلاقیت و نوآوری در سطح کلان مساجد به شکوفایی خواهد رسید.

ص: 305

اصطلاحات تحقیق مدیریت فرایند به کارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و انسانی در برنامه ریزی، سازماندهی، بسیج منابع و امکانات، هدایت و کنترل است که برای دستیابی به اهداف سازمانی و براساس نظام ارزشی مورد قبول صورت می گیرد. در تعریفی دیگر آن را فرایند، برنامه ریزی، سازماندهی، هدایت و کنترل کوشش های اعضای سازمان و استفاده از تمام منابع سازمان برای دستیابی به اهداف معین سازمانی می دانند.

نوآوری: معمولاً واژه خلاقیت با نوآوری به طور مترادف استفاده می شود.

خلاقیت عبارتست از به کارگیری توانایی های ذهنی برای ایجاد یک فکر یا مفهوم جدید. فکر باید به عمل درآید تا نتایج آن معلوم گردد و به نوآوری تازه منجر گردد. در چند دهه اخیر پژوهش های بسیاری در زمینه خلاقیت انجام شده است. پژوهش های انجام شده در زمینه آموزش خلاقیت، عموماً به این نتیجه رسیده است که خلاقیت را هم می توان آموزش و هم پرورش داد.

مسجد: مسجد، یعنی جای سجده و تواضع در پیشگاه خداوند. گاه از مسجد به عنوان بیت الله هم یاد می شود.

کارکردهای مسجد هر دین الهی، مکانی را به عنوان پرستشگاه برای برقراری ارتباط پیروان خود با خدا و یا محلی برای اجتماع این رهروان تعیین کرده است و آنان را به رعایت آداب و رسوم خاصی در آن تشویق نموده اند. در ادبیات و فرهنگ های مختلف بشری از محل نیایش، با نام های متناسب با زبان و فرهنگ مردمان آن دیار یاد شده است، همچنین تلاش های زیادی نیز در راستای حفظ و نگهداری و زیباسازی این اماکن توسط مردم و حکومت ها صورت می گیرد. اسلام نیز به عنوان دینی که در ادامه مسیر ادیان الهی است، برای عبادت پیروان خود محلی را به نام مسجد در نظر

گرفت. این مکان مقدس در طول تاریخ هزار و چهارصد ساله خود، کارکردها و نقش های گوناگونی داشته است که به اجمال برخی از آنها را برمی شماریم:

1 _ مسجد محل عبادت نخستین اقدام پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم بعد از هجرت از مکه و ورودشان به مدینه، ساختن مسجد قبا با کمک مردم این شهر بود، مسجدی که قرآن از آن این گونه تعبیر می کند:

«لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ» (1).

در قرآن، هر جا سخن از مسجد به میان آمده، جنبه های عبادی آن به عنوان نقش اولیه و بنیادین این جایگاه مقدس، مورد تأکید قرار گرفته است. خداوند بزرگ می فرماید:

«و مساجد ویژه خداست. پس هیچ کس را با خدا مخوانید» (2).

و در آیه دیگر می فرماید:

«پروردگرم بر دادگری فرمان داده است و این که در هر مسجدی روی خود را مستقیم (به سوی قبله) کنید و درحالی که دین خود را برای او خالص گردانیده اید وی را بخوانید. همان گونه که شما را پدید آورد و به سوی او باز می گردید» (3).

این آیه به روشنی می فهماند که مسجد، کانون پرستش خالصانه است. خداوند بزرگ در جایی دیگر، مسجد را جایگاهی معرفی می کند که در آن نام خداوند فراوان برده می شو:

«و مساجدِ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا» (4).

«و مساجدی که نام خدا در آنها بسیار برده می شود».

ص: 307

1- . توبه: 108 .

2- . جن: 18 .

3- . اعراف: 29 .

4- . حج: 40 .

با توجه به آیات 36 و 37 سوره «نور» نیز مسجد، پایگاه تجمع مردانی است که صبح و شام در آن جا به تسبیح و عبادت مشغولند و هیچ تجارت و معامله ای آنان را از یاد خدا باز نمی دارد.

2_ مسجد محلی برای حل مشکلات مردم در دوره حکومت نبوی صلی الله علیه و آله وسلم و پس از آن، مساجد در حل و فصل مشکلات مردم و دستگیری از محرومان و نیازمندان نقش مهمی ایفا می کردند و این نقش تا امروز نیز کم و بیش باقی مانده است. برای نمونه امیرالمؤمنین علیه السلام به هنگام رکوع در مسجد انگشتر خویش را به فقیر دادند. (1)

و پیامبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم، اصحاب صفّه را که به شدت در تنگنای مالی قرار داشتند، در محلی به همین نام در مسجد سکنی داد و آنان را در هدایای خود شریک نمود و به مردم سفارش کرد به یاری آنان بشتابند.

3_ مسجد کانون فعالیت های علمی و فرهنگی تأکید پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم بر کسب علم و ضرورت فراگیری آن برای هر مرد و زن مسلمان، مساجد را به کانون های ارزشمند علمی و فرهنگی تبدیل نمود. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم که مأمور به تلاوت قرآن و تعلیم کتاب و حکمت به مؤمنان بود، مسجد را محل آموزش قرآن، تلاوت و حفظ آن قرار داد و خطابه ها و موعظه های خویش را که درس زندگی بود در آنجا ایراد کرد.

امروزه نیز مساجد از جهت فرهنگی به صورت مهم ترین پایگاه فعالیت های دینی در فضای جامعه تأثیر عمیق و ژرف داشته، معادلات فرهنگی اطراف خویش را به سود عبودیت الهی تغییر می دهند و این امر در صورتی است که مدیران مساجد خصوصاً روحانیون به خوبی از جایگاه معنوی مسجد در مسیر بایسته آن سود جویند.

ص: 308

فعالیت های فرهنگی و دینی در مساجد می تواند از تنوع بسیاری برخوردار باشد، به تناسب نیازمندی های نوع مخاطبان و... دارای متغیرهای فراوان باشد، اما در اینجا از باب نمونه برخی از فعالیت های فرهنگی مساجد عبارتند از: جلسات سخنرانی، کلاس های مختلف آموزشی و فرهنگی برای کودکان، نوجوانان و جوانان، وجود کتابخانه و نوارخانه، جلسات پرسش و پاسخ و... این فعالیت ها با توجه به زمان و شرایط حاکم بر جامعه می تواند توسعه یافته و در راستای اهداف متعالی نظام اسلامی مورد استفاده بیشتری قرار گیرد. به ویژه در حال حاضر که ابزارهای گوناگون تبلیغی و رسانه ای در پی ترویج فرهنگ های دیگری در میان افراد جامعه به خصوص جوانان و نوجوانان هستند.

مقام معظم رهبری در دو دهه اخیر، همواره از تهاجم فرهنگی سخن به میان آورده اند و مخاطرات آن را گوشزد کرده اند و در هشدارهای مهم فرمودند:

«اگر در مقابل تهاجم فرهنگی و اعتقادی استکبار جهانی مقاومت نکنیم، شکست قطعی است».(1)

با توجه به آن چه بیان شد، یکی از مهم ترین مکان هایی که توان و پتانسیل های لازم جهت مقابله با تهاجم فرهنگی را دارد، مسجد است.

4_ مسجد محل تبادل افکار و اندیشه یکی از مهم ترین اماکنی که افراد جامعه می توانند به بیان، تفسیر، تجزیه و تحلیل مسائل اقتصادی، سیاسی اجتماعی، بهداشتی و به طور کلی مسائل روز بپردازند، مساجد هستند.

5_ مسجد مکان تربیت دینی هدف از تربیت دینی، ایجاد تقویت و پرورش روح تقوا و هدایت پذیری است؛ زیرا نجات، در گرو ایمان و تقوای مستمر و رسیدن به مقام رضا می باشد.(2)

ص: 309

1- . حوزه و روحانیت: ص 98 .

2- . پور علی فرد، ص 19 .

6_ مسجد مرکز تصمیم گیری های سیاسی و حکومتی بی تردید هسته نخستین حکومت نبوی صلی الله علیه و آله وسلم در مسجد پی ریزی شد. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم به هنگام مهاجرت از مکه به مدینه مسجد قبا را بنا نهاد. بسیاری از تصمیم گیری های سیاسی و اجتماعی در زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در مسجد صورت می گرفت. مردم برای انجام امور مختلف در مسجد گردهم جمع می شدند و مرکز دیگری را نمی شناختند، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم با انجام امور در مسجد، ظرفیت بالای این مرکز دینی را به مردم نشان می داد و بر تک بعدی بودن دین اسلام خط بطلان می کشید، حتی پذیرش هیأت های نمایندگی و سران اقوام مختلف و فرستادگان قبایل و مذاکره با آنان در مسجد انجام می گرفت.

مسجد تنها یک عبادتگاه نیست، بلکه مرکزی برای حیات سیاسی و اجتماعی است، از این رو پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم سفیران را در مسجد به حضور می پذیرفت. شئون دولت را از مسجد اداره می کرد و برای مردم در امور سیاسی و دینی از فراز منبر پیام می فرستاد.

امام خمینی قدس سره نیز برای مسجد کارکرد سیاسی را مطرح می فرماید:

«این مسجد الحرام و مساجد در زمان رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم، مرکز جنگ ها، سیاست ها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بوده».⁽¹⁾

7_ مسجد دادگستری و مرجع حل و فصل دعاوی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در دوران حکومت خود در مدینه مسجد را محل قضاوت خویش قرار داده بودند. همان گونه که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در مسجد قضاوت می کردند، امیرالمؤمنین علیه السلام نیز در مسجد جامع کوفه به قضاوت می پرداختند.

ص: 310

8_ مسجد مقرر فرمادهی و بسیج نیروهای نظامی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در بسیاری از موارد مشاوره های مربوط به جنگ را در مسجد انجام می دادند و سپاهیان اسلام را هنگام اعزام برای غزوه ها در مسجد جمع می کردند.

9_ مسجد پایگاه وحدت آفرین در زمان ائمه معصومین علیهم السلام، صف بندی مذاهب به شکل فعلی نبود و مسلمانان با عقاید مختلفی که داشتند در مساجد شرکت می کردند و اختلافات آن زمان به اختلافات سیاسی شباهت بیشتری داشت تا اختلافات مذهبی، بر همین اساس در مساجد تقسیم بندی مذهبی و فرقه ای رواج چندانی نداشت و همواره ائمه معصومین علیهم السلام سفارش می کردند که طرفداران آنها حتما در مساجد شرکت کنند و حتی به امامان سنی مذهب اقتدا نمایند.

10_ مسجد محل برگزاری جلسات پرسش و پاسخ مستندات تاریخی نشان می دهد جلساتی وجود داشته تا مسلمانان بتوانند پرسش های علمی خود را با پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم، در میان بگذارند. (1)

گاهی این گفت وگو با نمایندگان سایر ادیان بوده و جایگاه این گفت وگوها جایی جز مسجد نبود. (2)

شکی نیست که مساجد دارای کارکردهای فراوان دیگری نیز هستند. اما آنچه در این پژوهش می خواهیم بدان دست یابیم، راه کارهایی است که می تواند به بروز خلاقیت و نوآوری در مساجد، آن هم در سطوح کلان مدیریتی است.

ص: 311

1- . غزالی: ج 1 ، ص 395 .

2- . ابن شبه: ج 2 ، ص 235 .

نوآوری و شکوفایی در مدیریت کلان مساجد رونق و شکوفایی مسجد در ایجاد و تداوم فرهنگ دینی بسیار مؤثر است. امروزه با توجه به تهاجم فرهنگی گسترده دشمنان انقلاب و اسلام و تغییر نگرش افکار عمومی درباره دین و دینداری، لازم است مساجد با شیوه‌ها و ابزار نوینی، رسالت دینی خود را انجام دهند.

هر سازمان و نهادی برای آن که بتواند به حیات خود ادامه دهد، نیاز به بازسازی مداوم دارد. اما بازسازی و نوسازی سازمان‌ها، هنگامی میسر است که اهداف آن با مقتضیات زمانی هماهنگ گردد و روش‌های خود را به طور مداوم بهبود بخشند. مساجد نیز از این قانون مستثنی نیستند. امروز اصلی‌ترین مشکل مساجد عبارت است از:

- 1_ ضعف در جذب بیشتر جوانان و نوجوانان.
- 2_ وجود تشکیلات موازی و ناهماهنگ و تعدد مراکز دخیل در مدیریت و امور مساجد.
- 3_ پایین بودن فرهنگ حضور، به گونه‌ای که مردم ما هنوز آن چنان که باید، آداب حضور در مسجد را نمی‌دانند.
- 4_ حساسیت فوق‌العاده نسبت به دخالت دولت و حکومت در مسجد.
- 5_ محدود شدن نقش مسجد به گونه‌ای که بعد از نماز، دومین کارکرد آن را مبارزات سیاسی علیه حاکمان ظالم می‌دانند و غیر از این کارکرد دیگری را سراغ ندارند.
- 6_ باور مسئولین حکومتی، نمایندگان مجلس و... بر نداشتن مسئولیت مستقیم در قبال مساجد.
- 7_ نامشخص بودن جایگاه حقوقی مسجد در نظام اداره کشور.
- 8_ اختلاف آرا در نحوه اداره مساجد و نوع رابطه با حکومت.

با توجه به آنچه گفته شد، باید به دنبال راه‌کارهایی برای رفع این معضلات باشیم. یکی از اساسی‌ترین این راه‌ها، داشتن مدیریت نوآور و خلاق در سطح کلان مساجد است. موفقیت در این کار هیچ‌گاه یک اتفاق یا حادثه نیست، بلکه از طریق تلاش‌های همه‌جانبه تمام

عناصر تحقق می پذیرد. روشن است که خلاقیت را نمی توان با فشار ایجاد کرد، بلکه باید به آن اجازه داد تا ظهور کند. همان گونه که زارع نمی تواند جوانه را از دانه بیرون بیاورد، اما می تواند شرایط مناسبی برای رشد دانه فراهم آورد. در مورد خلاقیت هم همین شرایط صادق است. باید زمینه ای مساعد برای رشد و توسعه خلاقیت فراهم آورد. با فراهم کردن امنیت روانی و آزادی، احتمال ظهور خلاقیت سازنده را افزایش داد؛ (1)

بنابراین در راه رسیدن به این هدف می باید:

1_ در مقوله منابع انسانی مدیریت کلان مساجد، فعالانه آموزش داده و به توسعه دانش اعضای خود، آن طور که روز آمد باشد، تشویق کند.

امنیت شغلی در سطح عالی برای کارکنان خود فراهم آورد و به افراد جرأت بدهد که تغییر پذیر باشند. زمانی که اندیشه ای جدید تکامل می یابد، پیشتازان تغییر، فعالانه و با شور و شوق اندیشه را تعالی می بخشند و آن را حمایت می کنند، بر مشکلات چیره می شوند و اطمینان می دهند که نوآوری به مرحله اجرا در خواهد آمد. برای بیان خلاق و حل مسایل به صورت خلاق فرصت فراهم کنند.

2_ امروزه در مدیریت کلان، برای به کارگیری استعداد های نهفته زیر مجموعه خود، باید مدیران نوآور و خلاق را با مکانیزم های مختلف مورد تشویق قرار داد.

3_ تجربه تاریخی نشان می دهد که اگر قرار باشد یک پدیده تبدیل به یک فرهنگ شود، نیاز مبرم به تلاش پیگیر و یا برنامه بلندمدت دارد. (2)

4_ در سطوح کلان مساجد هم این مسئله صدق می کند و نیازمند برنامه ریزی بلندمدت با هدف گذاری های بزرگ هستیم تا بتوان به نوآوری و خلاقیت رسید. یعنی برای آینده مساجد چشم انداز روشنی داشته باشیم. برای مثال قصد داریم تا پنج سال دیگر به کجا برسیم؟
5_ تلاش برای تغییر نگرش در بین مسؤولان نظام، علما، حوزه ها و مردم، پیرامون مسجد و نحوه اداره خلاقانه آن و بهره گیری هر چه بیشتر از توانمندی های مساجد، از اهم برنامه ها در سطوح مدیریت کلان مساجد است.

ص: 313

1- . راجرز، ص 145 .

2- . نشریه مسجد، شماره 81 ، سال 1383 .

6_ برای بقای یک سازمان و توسعه آن، نه تنها تشخیص نوآوری لازم است، بلکه شیوه استفاده و به کارگیری آن نیز بسیار ضروری است. مدیریت کلان سازمانی که استعدادهای نهفته در خود را نتواند به عرصه ظهور و بروز برساند، در اندک زمانی با چالش مواجه خواهد شد. هر نوآوری در سطوح کلان مساجد از نظر انطباق و هماهنگی نیازمند زمان است.

7_ مدیریت نوآور و خلاق کلان مساجد در فکر و عمل، از انعطاف بالایی برخوردار باشد.

8_ یکی از اساسی ترین موانع بر سر راه تغییر و نوآوری از نظرگاه فرهنگی، عدم وجود نگرش انتقادی در سطح مدیریت کلان مساجد و زیرمجموعه های آن است. چرا که اساساً نوآوری و تغییر با تردید و سؤال و در نهایت، معارضا با وضع موجود مدیریتی آغاز می گردد.

مدیریت سنتی در برخی از جوامع که لایه های آن در سازمان های آنها کاملاً محسوس است، از انتقاد و تعارض دوری می جوید و همواره سعی در سرکوب آن دارند و علت آن در این واقعیت نهفته است که تحمل انتقاد و تغییر با بیشتر الگوهای فرهنگی و یا خرده فرهنگ ها در برخی جوامع سرناسازگاری دارد. بنابراین برای رسیدن به شکوفایی و نوآوری در سطوح کلان مساجد، نیازمند نگرش انتقادی سازنده و نه مغرضانه هستیم.

9_ بخش تصمیم گیر مدیریت کلان مساجد، بایستی در مورد نوآوری، آگاهی به دست آورد، ایده های جدید را ارزشیابی کند و در زمینه اجرای آن تصمیم بگیرد. مهم ترین مرحله در فرآیند نوآوری؛ آگاهی و علم به نوآوری است. این آگاهی می تواند از منابع داخلی سازمان و یا از منابع خارجی تأمین گردد.

10_ تحول در سازماندهی، شامل وظایفی که باید اجرا شود، تشخیص کسانی که باید اجرا کنند، چگونگی گروه بندی وظایف و تعیین کسانی است که باید گزارش دهند یا گزارش بگیرند. (1)

ص: 314

- 11_ مدیریت نوآور در سطح کلان مساجد، به شناسایی و پاسخ گویی به موج تغییرات، فرصت های جدید و تهدیدات در حال ظهور باید پردازد.
- 12_ شناسایی عوامل محیطی که بر عملکرد سازمان تأثیر بسزایی دارند. مدیریت کلان خلاق، هر از چندگاه به منظور درک بهتر رویدادهای درون سازمانی و برون سازمانی از یک سو و افزایش تناسب استراتژی های اتخاذ شده با محیط سازمانی از سوی دیگر، اقدام به تجزیه و تحلیل محیطی می نمایند.
- 13_ مدیریت بر یک سازمان میسر نیست، مگر با مدیریت بر اهداف سازمان، شامل برنامه ریزی برای رسیدن به اهداف موردنظر، اجرای فعالیت هایی در راستای رسیدن به اهداف موردنظر، بررسی نحوه عملکرد در رسیدن به اهداف و در نهایت اقدام اصلاحی برای دستیابی کارآمد و اثربخش تر به اهداف سازمانی این نظریه در مدیریت نوآور در مساجد هم مطرح است.
- 14_ برقراری ارتباط مناسب میان دستگاه ها، سازمان ها و نهادها برای پشتیبانی از مساجد به منظور افزایش سطح بهره وری و کارایی مساجد در ایفای نقش واقعی آن، در راستای گسترش و تعمیق فرهنگ دینی و اعتلای فرهنگ عمومی.
- 15_ برنامه ریزی به منظور جذب حمایت وزارتخانه ها، سازمان ها و نهادهای دولتی و غیردولتی برای افزایش مشارکت در رفع مشکلات مساجد کشور.
- 16_ هماهنگی و نظارت بر حسن اجرای وظایف دستگاه های ذیربط از ویژگی های مدیریت کلان خلاق است.
- 17_ در فرآیند نوآوری، به خصوص در مدیریت کلان مساجد، استفاده از الگوهای موفق جهان اسلام همگام با بومی ساختن و نشر آن در سطوح مختلف از پیشنهادات است.
- به طور کلی مسجد، نمادی استوار از تمدن اسلامی در طول تاریخ بوده و ارزش و اعتبار خود را میان مسلمانان حفظ کرده است. در این میان، دوران صدر اسلام، درخشان ترین دوره در طول حیات مساجد است، چرا که در آن زمان، مسجد نه صرفاً محل عبادت، که محل

فعالیت های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، قضایی و نظامی به شمار می آید. برای احیای هرچه بیشتر مساجد باید کوشید آنها هرچه بیشتر به مساجد صدر اسلام نزدیک شوند و توانایی های فراوان خود را به فعلیت برسانند. (1)

همان گونه که امام خمینی قدس سره در این باره می فرماید:

«صدر اسلام از همین مساجد، جنبش ها و ارتش ها راه افتاده، مرکز تبلیغ احکام سیاسی اسلام بوده، هر وقت یک گرفتاری پیدا می شد، صدا می کردند؛ الصلوه بالجماعه، اجتماع می کردند و آن گرفتاری را طرح می کردند». (2)

نتیجه بی شک خلاقیت در حیات فردی و اجتماعی انسان ها، جایگاه بسیار ویژه ای دارد، چنان که تمام دست آوردها و تمدن بشری از آغاز تاکنون و نیز در آینده، محصول و ره آورد خلاقیت است.

تغییر و تحول در مدیریت جوامع امروزی به قدری سریع، چندجانبه، پیچیده و فراگیر است که سازمان ها بدون پیشبینی، همگامی و تطابق با آن قادر به ادامه حیات، رشد، بالندگی و توسعه نمی باشند و باید با تعامل با محیط هم، در عناصر اصلی تشکیل دهنده خود یعنی ساختار، کارکردها، نقش ها، مدیریت، رفتارها و اهداف، خلاقیت و نوآوری به وجود آورند. مساجد هم از این مسئله مستثنی نیستند. مساجدی که علاوه بر کارکرد عبادی، دارای کارکردهای دیگر چون؛ اجتماعی، آموزشی، فرهنگی، تبلیغاتی، عملی، سیاسی، اخلاقی، خدماتی و امدادی است.

مسجد در اسلام قلب تپنده حیات اسلام و کانون و محور فعالیت های جامعه اسلامی است. مسجد، خانه خدا در زمین است. (3)

ص: 316

1- . گلبرگ، 1386 ، شماره 89 .

2- . صحیفه نور: ج 10 ، ص 16 .

3- . کنز العمال: ج 7 ، ص 448 .

با وجود حدود شصت هزار مسجد در کشور، به جرأت می توان گسترده ترین شبکه فراگیر اجتماعی در کشور را، مساجد دانست که نیازمند مدیریتی خلاق در سطح کلان جهت بهره‌برداری از این پتانسیل عظیم است. به طور کلی عوامل مؤثر در خلاقیت و نوآوری در مدیریت کلان مساجد را می توان به چهار دسته تقسیم کرد، این عوامل عبارتند از:

1_ به کارگیری و جذب نیروهای خلاق و نوآور به سازمان.

2_ تهیه امکانات مناسب تحقیقاتی و مالی برای کوشش های نوآورانه.

3_ آزادی عمل کافی در انجام فعالیت ها و تلاش های خلاق.

4_ به کارگیری نتایج حاصل از فعالیت های خلاق و دادن پاداش مناسب به افراد خلاق.

5_ ارائه راه حل ها و راه کارهای مناسب جهت افزایش کیفیت مدیریتی خرد و کلان و طراحی برنامه های آینده نگر در جهت پیشبرد اهداف مساجد.

6_ به روزرسانی امکانات و آموزش های مساجد در راستای نیازهای احاد مختلف جامعه.

ص: 317

منابع 1_ قرآن.

2_ ابن شبه، عمر، تاریخ المدینه المنوره، ج 2، ص 235.

3_ امام خمینی، صحیفه نور، ج 18، ص 67.

4_ امام خمینی، صحیفه نور، ج 10، ص 16.

5_ پورعلی فرد، محمدمهدی، نکته هایی درباره روش تربیت دینی نسل جوان و نوجوان، انتشارات شاکر.

6_ حوزه و روحانیت، ص 98.

7_ راجرز، کارل، درآمدی بر انسان شدن، ترجمه قاسم قاضی، ص 145.

8_ رضائیان، علی، مبانی سازمان و مدیریت، انتشارات سمت، 1386.

9_ رضائیان، علی، اصول مدیریت، انتشارات سمت، 1371.

10_ سیدمیرکمالی، رهبری و مدیریت آموزشی، نشر رامین، 1373.

11_ سیمای مسجد، ج 2، ص 30.

12_ عابدی، جمال، خلاقیت و شیوه ای نو در اندازه گیری آن، مجله پژوهش های روان شناختی، دوره دهم، شماره 1 و 2، تابستان (1372).

13_ غزالی، محمد، احیاء العلوم الدین، ج 1، ص 395.

14_ فیضی، طاهره، مبانی سازمان و مدیریت، انتشارات دانشگاه پیام نور، 1383.

15_ کنز العمال، ج 7، ص 448.

16_ مجله گلبرگ، مرداد 1386، شماره 89.

17_ موظف رستمی، محمد علی، آیین مسجد، ج 2، ص 51.

ص: 318

18_ نبوی، محمد حسن، مجله مبلغان، فعالیت های فرهنگی مساجد شهریور 1383، شماره 58.

19_ نشریه مبلغان، شماره 58، شهریور 1382، صفحه 3 تا صفحه 8.

20_ نشریه مسجد، شماره 81، شهریور 1383.

21_ وسایل الشیعه، ج 1، ص 268.

ص: 319

چکیده

نوآوری در همه ابعادش با تفکر و اندیشه عمیق و هماندیشی همراه است. شکوفایی، ثمره چنین اندیشه ای است.

یکی از ابعاد نوآوری و شکوفایی، تعلیم و تربیت در مسجد است که در نوشتار حاضر به آن پرداخته شده است.

در این نوشتار بعد از مفهوم شناسی نوآوری و شکوفایی از نظر لغت و اصطلاح، به آیات و روایاتی که مفهوم نوآوری و شکوفایی از آنها فهمیده می شود، اشاره شده است.

در ادامه به ابعاد نوآوری و شکوفایی، نقش محوری مسجد در تعلیم و تربیت و متحول ساختن افراد جامعه، و سوق دادن به سوی نوآوری و شکوفایی و راهکارهای عملی در این زمینه و پیشنهادها برای نوآوری و شکوفایی تعلیم و تربیت در مسجد اشاره شده است.

در قسمت پایانی نوشتار، آسیب شناسی نوآوری در راستای شکوفایی تعلیم و تربیت در مسجد عنوان شده است.

کلید واژه ها: نوآوری، شکوفایی، مسجد، تعلیم، تربیت.

اسلام، مکتب تعلیم و تربیت و به کمال رساندن انسان هاست. امر تعلیم و تربیت در اسلام، از قداست بالایی برخوردار است. چنان که رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله وسلم، هدف از بعثت خود را اتمام و اِکمال بزرگواری های اخلاقی در راستای حفظ کرامت انسانی قلمداد می کند؛ لذا می فرماید:

«إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (1).

«همانا من برای تکمیل کرامت های اخلاقی فرستاده شده ام».

پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم برای هدایت و تعلیم و تربیت اسلامی به حدی تلاش می کرد، تا این که خدای تعالی فرمود:

«مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى» (2).

«ما قرآن را بر تو نازل نکردیم که خود را به زحمت بیفکنی».

مکان و محل این امر مقدس در اسلام از آغاز و ابتدای برنامه آموزشی و تربیتی اسلام توسط پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم مکان مقدسی چون مسجد قرار داده شده است. به همین جهت هر جا پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم برای تعلیم و تربیت افراد مسلم و مؤمن، در هر محلی وارد می شد نخست، مسجدی را برای عبادت و برنامه های تربیتی می ساخت.

با وجود این که مسجد، همان گونه که از نامش پیداست محل عبادت و تقرب جستن به خدای یگانه است؛ اما با توجه به کارکردهای مسجد در صدر اسلام معلوم می شود که مسجد از آغاز، تنها به عنوان جایگاه عبادت یا معبد ساده ای بنیان نشده است، بلکه از همان ابتدا مکانی برای ارشاد، تبلیغ، تعلیم و تربیت اسلامی بوده است.

ص: 321

1- . مستدرک الوسائل: ج 11 ، ص 187 ؛ بحار الأنوار، علامه مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء: ج 68 ، ص 382 ، ب 92 حسن الخلق.

2- . طه: 2 .

تا جایی که، از سیره رسول اعظم صلی الله علیه و آله وسلم بدست می آید که آن حضرت، طرح مسائل علمی را در مسجد، و مسئله آموزش و تعلیم و تربیت را بیش از عبادت و خواندن نماز، اهمیت می داد. نقل شده است؛ وقتی پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم وارد مسجد شد، دید جمعی مشغول عبادت و راز و نیازند و عده ای مشغول گفت و گو و مباحثه علمی هستند، ایشان در جلسه علمی شرکت می نمایند.

مهم ترین محورهای کاری آن حضرت، به دستور قرآن، تعلیم و تربیت و تزکیه نفوس بود، که بیش از همه در مسجد انجام می شد.

برنامه کاری پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم در مسجد، بر دو محور اساسی و سازنده دنبال می شد:

1_ مردم را با فوت و فن های جنگ با کفار و مشرکین آشنا می کرد.

2_ تعلیم و تربیت افراد را در ابعاد مختلف دنبال می کرد.

بنابراین مساجد از صدر اسلام مرکز تعلیم و تربیت بود، و همان سنت در دوره های مختلف و در گذر زمان مورد توجه مسلمانان ولو به صورت کم رنگ تر و ضعیف تر ادامه داشته و دارد. لکن نوآوری در روش تعلیم و تربیت و یا در طرح و برنامه ریزی در امور مساجد به صورت جذاب و محوری انجام نشده است.

آموزش و پرورش در نهادهایی غیر از مساجد چه در کشورهای اسلامی و چه غیراسلامی در حال به روز شدن است؛ بنابراین ضروری است که در نحوه آموزش و تربیت اسلامی در مسجد تجدیدنظر شود؛ چرا که برنامه های تکراری و سنتی ای که نوآوری و خلاقیت در آن دیده نشود، موجب دلسردی افراد به ویژه جوانان می شود.

مسجد باید کانونی برای حرکت های سازنده اسلامی، در زمینه بیداری مردم، پاک سازی محیط و آماده ساختن مسلمانان برای حفظ ارزش های اسلامی باشد.

مسجد، باید مرکزی برای قشر فعال جامعه؛ یعنی جوانان باشد، نه جای افراد بیکار و خواب آلود و پیرمردان.

ص: 322

در اسلام، بر عمران و آبادانی مسجد سفارش فراوانی شده است: یکی از مهم ترین عمران و آبادانی مسجد، به این است که حضور مسلمانان در مسجد برای عبادت و تعلیم و تربیت، پرجوش و فعال باشد.

از این رو باید برای عمران و آبادانی مسجد به ویژه عمران معنوی و آبادانی موردنظر اسلام، برنامه و طرح نو در راستای شکوفایی مسجد در امر تعلیم و تربیت، مورد توجه قرار گیرد.

بنابر اهمیت نوآوری و خلاقیت در امر آموزش و تعلیم و تربیت، این مقاله درصدد است که تعلیم و تربیت در مسجد را با رویکرد نوآوری و شکوفایی مورد بررسی قرار دهد.

از این رو لازم است نخست، با مفهوم نوآوری و شکوفایی و اشارات این مقوله در آیات و روایات آشنا شویم. آنگاه ابعاد و شاخصه های نوآوری و شکوفایی با تأکید به نوآوری و شکوفایی در امر تعلیم و تربیت در مسجد، پرداخته خواهد شد. از این که هرگونه ابتکار و خلاقیت مانند سایر مقوله ها از گزند آسیب های احتمالی نمی تواند در امان باشد، لذا در ادامه به موانع تحقق نوآوری و راهکارهای اجرایی شدن، اشاره می شود.

مفهوم شناسی نوآوری و شکوفایی الف) معنای لغوی نوآوری و شکوفایی نوآوری کلمه ترکیبی از «نو» و «آوری» به معنی ابتکار، ابداع و در مواردی نیز به معنی بدعتگذاری آمده است. (1)

نوآوری ریشه در إدراک داشته و در اثر دیدن اشیاء و پدیده ها از زاویه ای نو و گاهی نیز محصول خلاقیت در انسان است. از این رو پیوند عمیق و ارتباط وثیقی با خلاقیت دارد. نواندیشی، وصفی است برای فرد یا جامعه ای که دارای اندیشه های نوین می باشد.

ص: 323

1- . لغت نامه: لسان العرب، ج 8، ص 6؛ قاموس قرآن: ج 2، ص 171 .

شکوفایی نیز از؛ شگفتن، باز شدن غنچه، پدیدار شدن و آشکار شدن است. شکوفایی نیز نوعی خلاقیت است. نوآوری همچون دانش، و شکوفایی همچون تکنولوژی است. یعنی شکوفایی کاربرد نوآوری و به صحنه زندگی کشاندن آن است، چنانکه درختانی که در فصل بهار تجدید حیات می کنند، وقتی اولین آثار رشد و نمو در وجودشان جوانه می زند، به آن شکوفه می گویند.

ب) معنای اصطلاحی نوآوری و شکوفایی نوآوری و شکوفایی در اصطلاح نیز همان معنای لغوی را داراست. به معنای ابتکار، خلاقیت، چیز تازه ای کشف کردن و به وجود آوردن است. منتهی در علوم مختلف معنای متناسب با آن علم را دارا می باشد. به عنوان مثال نوآوری در صنعت، به معنای اختراعات و اکتشافات، در مدیریت، برنامه ریزی جدید، در اقتصاد، طرح و و روش نو در سیستم اقتصادی و بانکداری و... را گویند.

اما نوآوری در دین گاهی مراد حکم جدیدی است که سابقه در شریعت نداشته باشد، این گونه نوآوری در دین، که به عنوان بدعت در دین یاد می شود، مذموم و ممنوع است. و الا اگر مراد از نوآوری در دین، پیشرفت علوم اسلامی و استنباط احکام مستحدثه و فهم نو و برداشت جدید از سنت پیشوایان دین باشد نه تنها مذموم نیست، بلکه نیکو و پسندیده و کار مردان سختکوش و فقیهان در دین می باشد که در طول تاریخ در مذهب شیعه با باز بودن باب اجتهاد، این سنت به صورت متداول، جریان داشته و دارد. از این رو می توان گفت؛ که نوآوری و شکوفایی در دین سند زنده بودن اسلام در هر عصر و زمان و جوابگوی مسائل و احکام مورد نیاز جامعه در هر شرایطی می باشد. و از همین جا جاودانگی اسلام عزیز به اثبات می رسد.

پرسش های اساسی تحقیق 1 _ آیا نوآوری و شکوفایی مورد پذیرش اسلام است؟

2_ آیا نوآوری و شکوفایی در آیات و روایات اشاره شده است؟ 3_ گستره نوآوری و شکوفایی تا کجاست؟ 4_ ابعاد نوآوری و شکوفایی در تعلیم و تربیت در مسجد چیست؟ 5_ تعلیم و تربیت در مسجد تاکنون نوآوری داشته یا خیر؟ 6_ شاخصه های نوآوری و شکوفایی در تعلیم و تربیت چیست؟ فرضیه تحقیق مسجد می تواند کانونی نوآوری و شکوفایی در تعلیم و تربیت باشد. نوآوری و شکوفایی در اسلام در طول تاریخ جریان داشته است. پیشرفت علوم اسلامی از جمله علم فقه و اصول و پاسخ به سؤال ها و مسائل مستحدثه بارزترین شیوه نوآوری و شکوفایی در اسلام است.

نوآوری و شکوفایی در آیات و روایات با توجه به تعاریفی که در رابطه با نوآوری و شکوفایی شد به ویژه نوآوری در دین به معنای استنباط احکام و مسائل مستحدثه، به خوبی به دست می آید که اسلام طرفدار نوآوری و شکوفایی بوده و هست و از نوآوری و شکوفایی مطلوب و مفید برای فرد و جامعه، استقبال می کند. لذا با صرف نظر از تعاریف اصطلاحی که برای این دو واژه در علوم مختلف به ویژه مدیریت وجود دارد، در آیات قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام نسبت به این مفهوم، خصوصیات و ویژگی ها، ریشه ها و عوامل، آثار و نتایج، ضرورت ها و الزامات و مصادیق و نمونه های آن، تصریحات و اشارات فراوانی وجود دارد.

در این مقاله به نمونه هایی از آن اشاره می شود. بدیهی است شرح و تفصیل هر یک، نیاز به مقالات دیگری دارد و در این جا فقط به صورت گذرا بسنده می شود.

آیات قرآن در قرآن کریم، بعضی از اَسْمَاء و صفات الهی در بردارنده مفهوم نوآوری بوده و «شکوفای نمودن» را می رساند. از جمله:

1_ الخالق: «اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ». (1)

یا من خلق الاشياء من العدم (دعای جوشن کبیر) خالقیت، ایجاد است و خلاقیت؛ ماهیت نوآوری و شکوفایی دارد.

2_ الباری: «هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِءُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى». (2)

3_ «فَتَوَبُّوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ». (3)

باری، همان خالق است که با نوآوری و بدون مواد قبلی چیزی را آفریده است.

4_ البدیع: «بَدِيعُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ». (4)

بدیع، به معنی مبدع و ابداع کننده است. و خداوند که موجودات را نو و بدون سابقه و پیشینه قبلی و بدون نقشه و مثال آفریده است بدیع است. (مبدع البدائع و محدث الاشياء علی غیر مثال و احتذاء).

همچنین اسماء دیگر پروردگار عالم همچون «مَصَّور، فاطر، مبدی، کاشف، باسط، منشی، قابض، باعث، معلن، مبین، مبین، واسع، موسع، مفصل، فتاح، فالق، فارق، فارج و فاتح»؛ همگی متضمن معنا و مفهوم نوآوری، ایجاد و شکوفایی، پدیدآوردگی، گشایش دهندگی، کارگشایی، برطرف کنندگی، باز کنندگی، پیوند دهندگی، آشکار کنندگی، نخستین آفرینی، نوآفرینی و امثال آن است که در آیات و روایات آمده است.

البته جامع ترین نامی که در بردارنده همه مضامین فوق است، همان «رَبِّ» در «رَبِّ الْعَالَمِينَ» است که همه هستی و کل هستی و اجزاء آن را از عدم و با ابداع آفریده و پرورش داده و شکوفای نموده است.

ص: 326

1- . زمر: 62 .

2- . حشر: 24 .

3- . بقره: 54 .

4- . بقره: 117 ؛ انعام: 101 .

از آیه 29 سوره الرحمن «يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ» نیز استفاده می شود که خداوند پیوسته در حال نوآوری است. تفکر در آفرینش و آمد و شد موجودات و حیات و ممات پیوسته آنان نیز ما را بر نوآوری مستمر الهی رهنمون می سازد.

پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و امت او در قرآن، پدیده‌های نو و دارای ویژگی‌های نو شونندگی، زاینده‌گی، بالنده‌گی، فزاینده‌گی و گسترده‌گی و مانند آن هستند. اصولاً ظهور ادیان الهی به منظور شکوفایی و نوآوری در هدایت انسان‌ها بوده است.

این مطلب از آیات متعدد، قابل استفاده است. از جمله آیات 29 سوره فتح که می فرماید:

«مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا».

«محمد صلی الله علیه و آله وسلم فرستاده خداست و کسانی که با او هستند، در برابر کفار سرسخت و شدید و در میان خود مهربانند. پیوسته آنها را در حال رکوع و سجود می بینی در حالی که همواره فضل خدا و رضای او را می طلبند.

نشانه آنها در صورت شان از اثر سجده نمایان است. این توصیف آنها در تورات است و مثل آنان در انجیل این است. همانند زراعتی که جوانه های خود را خارج ساخته، سپس به تقویت آن پرداخته تا محکم شده و برپای خود ایستاده است و به قدری رشد و نمو کرده که زارعان را به شگفتی وا می دارد. این برای آن است که کافران را به خشم آورده. (ولی) کسانی از آنها را که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده اند، خداوند وعده آمرزش و اجر عظیمی داده است».

این مثال جالب و زیبا که متشکل از یک توصیف در تورات و یک مثال در انجیل است، در باره یاران واقعی پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم است. این مثال از یک سو، از آنچه یاران پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم متّصف به آن بوده اند، حکایت می کند و از سوی دیگر به تمام کسانی که می خواهند، مسلمان حقیقی و یاور واقعی پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و اهل بیت علیهم السلام باشند، می آموزد که باید دارای چه صفات و ویژگی هایی باشند. «وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنجِيلِ كَزَرْعٍ» مَثَل پیروان صادق و مُخلص پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم، در کتاب آسمانی مسیحیان؛ یعنی انجیل، مثل مزرعه و زراعتی است که دارای ویژگی های پنج گانه است.

1_ «أَخْرَجَ شَطْنَهُ»، «شَطَأً» در لغت عرب دو معنی دارد؛ نخست به جوانه هایی اطلاق می شود که در کنار گیاهان یا درختان می روید و کم کم رشد و نمو کرده و مستقل می شود.

دیگر این که، به نوزادان حیوانات که بر اثر زاد و ولد، زیاد می شوند اطلاق می شود. (1)

بنابراین «شَطَأً» به معنای زاینده، بالندگی، فزاینده، گسترده و مانند آن است.

تشبه یاران آن حضرت به زراعت؛ اولین ویژگی اش این است که تنها و محدود نیست، بلکه جوانه می زند و زاینده است. به عبارت دیگر، عقیم و نازا نیست، بلکه همواره در حال تولید و تکثیر است.

2_ «فَأَزْرَهُ» _ «آزر و موازرت» به معنای حمایت و تقویت است؛ «وزیر» را از آن جهت وزیر می گویند که از «شاه» حمایت می کند و او را تقویت می نماید. امام علی علیه السلام از آن جهت وزیر پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم نامیده شد که حامی آن حضرت بود و در راه تقویت دین او تلاش کرد.

زراعت مورد مثل، نه تنها رشد و بالندگی و فزاینده دارد و جوانه هایی می زند؛ بلکه همواره آن جوانه ها را مورد حمایت خود قرار می دهد و موانع آن را از سر راهش برمی دارد و نیازهایش را به او می رساند، هم حمایتش می کند و هم او را مورد تقویت قرار می دهد.

3_ «فَأَسَدٌ تَغْلُظُ» _ ویژگی سوم آن مزرعه این است؛ که جوانه هایی که مورد حمایت باغ قرار گرفته، کم کم محکم می شوند و در سایه حمایت و تقویت مزرعه، استحکام می یابند.

ص: 328

4_ «فَأَسَّ تَوَى عَلَى سُوقِهِ» حمایت و تقویت از این جوانه ها تا آنجا ادامه می یابد که کمکم این ها احساس استقلال می کنند و روی پای خود می ایستند و دوران وابستگی آنها به سر آمده و خود این ها شروع به جوانه زدن می کنند و جوانه های آنها نیز به همان شکل سابق مراحل سه گانه «حمایت» و «استحکام» و «استقلال» را سپری می کنند.

5_ «يُعِجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ» _ رشد و نمو و تولید و تکثیر این مزرعه با برکت، بقدری زیاد و چشم گیر است که زراعت کاران و کشاورزان را در حیرت و شگفتی فرو می برد، به گونه ای که آنها از تعجب انگشت بر دهان می گذارند، زیرا که برخی از این درختان و گیاهان در مدّت کوتاهی سراسر باغ را می پوشاند ولی در مقابل، کافران در خشم فرو می روند.

«وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا». (1)

خداوند متعال فقط به یاران و اصحابی از پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم که اولاً، ایمان آورده و اعتقادات خود را اصلاح کرده باشند. ثانیاً، اعمال و کردار شایسته داشته باشند و آن اعتقادات، افعال آنها را به سمت صلاح حرکت دهد، وعده غفران و بخشش و اجر عظیم و بزرگ داده است، نه به تمام یاران و اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم. به عبارت دیگر، کلمه «منهم» به اصطلاح ادبای عرب «تبعیضیه» است و شامل برخی از اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم که صفات آنها در ذیل آیه آمده است، می گردد؛ نه همه اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم.

خلاصه این که، طبق این آیه شریفه برخی از اصحاب پیامبر به مزرعه ای زاینده و بالنده، تشبیه شده اند و به خاطر ایمان و عمل صالح شان، بشارت «مغفرت» و «اجر عظیم» داده شده اند. (2)

همچنین شأن نزول آیات فوق، یعنی داستان صلح حدیبیه و نوآوری پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم در برخورد با مشرکان و حرکت جهل و بدون سلاح و با لباس احرام به سمت مکه و درهم شکستن همه تصورات مشرکان، مصداق بارزی از نوآوری بوده که آثار بسیار فراوان از خود داشته و این همان «فتح المبین» مذکور در آغاز سوره فتح است.

ص: 329

1- . فتح: 29 .

2- . مثال های زیبای قرآن، مکارم شیرازی، قم، مدرسه امیرالمؤمنین علیه السلام، ص 218 .

«إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (1).

سنت پروردگار در این است که بدون پویایی و تغییر و نوآوری به دست انسان ها، سرنوشت دنیا و آخرت آنها دگرگون نخواهد شد. و این انسان ها هستند که با ایجاد تغییر در درون جان خود و در جامعه و پیرامون خود امداد و عنایات الهی را برای خود جلب می نمایند.

«وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْ لَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ» (2).

و چون به آنان گفته شود از آنچه که خدا نازل کرده است پیروی کنید می گویند نه، بلکه از چیزی که پدران خود را بر آن یافته ایم، پیروی می کنیم. آیا هر چند پدران شان چیزی را درک نمی کرده و به راه ثواب نمی رفته اند باز هم در خور پیروی هستند؟ نوآندیشی و نوآوری در اندیشه برای اصلاح گذشته، از نظر قرآن یک اصل مسلم و ضروری است. زیرا قرآن تقلید از باورهای باطل و کهنه پدران را بسیار نکوهش کرده و به خردورزی و راهیابی دعوت می کند. قرآن انسان ها را به نوآندیشی در مسیر هدایت دعوت کرده، تا هم خردهای آنان را بیدار نموده و هم راه های تازه های را فراروی انسان ها گشوده و آنها را به هدایت برساند. به همین دلیل دعوت به فکر، علم، عقل، تدبیر، حکمت، نور و امثال آن در آیات زیادی مورد تأکید قرار گرفته است و انسان های هدایت یافته را مردگانی که زنده شده اند، دانسته و برای آنان نور هدایت گر قرار داده است.

«يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (3).

خداوند به برکت آن، کسانی را که از خشنودی او پیروی کنند، به راه های سلامت، هدایت می کند و به فرمان خود، از تاریکی ها به سوی روشنایی می برد؛ و آنها را به سوی راه راست، رهبری می نماید.

ص: 330

1- . رعد: 11 .

2- . بقره: 170 .

3- . مائده: 16 .

« أَوْ مَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ » (1).

آیا کسی که مرده بود، سپس او را زنده کردیم، و نوری برایش قرار دادیم که با آن در میان مردم راه برود، همانند کسی است که در ظلمت ها باشد و از آن خارج نگردد؟ این گونه برای کافران، اعمال (زشتی) که انجام می دادند، تزیین شده (و زیبا جلوه کرده) است.

ماندن در ظلمات و جهل و نداشتن نوآندیشی و پویایی در عرصه فکر و اندیشه، باعث محرومیت از هدایت و نکوهش پروردگار است.

« وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَىٰ الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أُولَٰئِكَ هُمُ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ » (2).

و چون به آنان گفته شود به سوی آنچه خدا نازل کرده و به سوی پیامبرش بیایید، می گویند؛ آنچه پدران خود را بر آن یافته ایم ما را بس است. آیا هر چند پدران شان چیزی نمی دانستند و هدایت نیافته بودند؟ بنابراین نوآندیشی و پویایی فکری، جوهره تفکر دینی است. و ایستایی تأثیر نپذیرفتن از شرایط حق، کفر است.

« إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ » (3).

در حقیقت کسانی را که کفر ورزیده اند چه بیم شان بدهی و چه بیم شان ندهی، برایشان یکسان است و ایمان نخواهند آورد. اگر کسی هشدار پیامبران را که رساترین و مؤثرترین هشدارهاست، نشنود به دلیل این است که حس بویایی در آنها مرده است و همچون سنگ سخت و صلب شده اند و دیگر هیچ امیدی به خیر و تکامل آنها نیست؟ قرآن برای دانش، پژوهش، تولید علم و فهم عمیق و استنباط، ارزش فوق العاده قائل است. و مؤمنین را مکلف نموده است تا پیوسته نیاز علمی و فکری خود را با تفقه در دین تحصیل نمایند. لذا می فرماید:

ص: 331

1- . انعام: 122 .

2- . مائده: 104 .

3- . بقره: 6 .

«وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ» (1).

«شایسته نیست مؤمنان همگی کوچ کنند پس چرا از هر فرقه ایی از آنان، دست هایی کوچ نمی کنند تا دسته یی بمانند و در دین آگاهی پیدا کنند؟».

دعوت به فهم عمیق و ژرف از دین در اسلام مورد تأکید است و آنان که نمی دانند باید از آنان که می دانند، بپرسند و سؤال کردن، خود یک ارزش است «فَأَسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (2).

از این رو خداوند در سوره نساء آیه 83 در صورت عدم توان بر حل مسئله دستور داده که مسائل خود را به نزد کسانی ببرید که از توانایی استنباط (پویایی و توانایی فکری و علمی) برخوردارند.

در حقیقت، دعوت به فکر، نقد، اندیشه و خردورزی در قرآن، دعوت به نوآوری و پویایی فکری و شکوفایی ذهنی و علمی و کشف و فهم و ادراک مجهولات و معلوم نمودن نادانسته هاست.

در قرآن مصادیق متعددی از نوآوری را برای شناساندن و آموزش دادن آن به مسلمانان ذکر نموده است. در سوره مائده آیه 31 نحوه دفن جسد هاییل را به واسطه یک کلاغ به قایبل آموزش داده و می فرماید:

«فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُوَارَى سَوْأَةُ أَخِيهِ قَالَ يَا وَيْلَتَى أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُوَارِيَ سَوْأَةَ أَخِي فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ».

«سپس خداوند زاغی را فرستاد که در زمین، جستجو (و کند و کاو) می کرد تا به او نشان دهد، چگونه جسد برادر خود را دفن کند. او گفت: وای بر من! آیا من نتوانستم مثل این زاغ باشم و جسد برادرم را دفن کنم؟! و سرانجام (از ترس رسوایی، و بر اثر فشار وجدان، از کار خود) پشیمان شد.»

ص: 332

1- . توبه: 122 .

2- . نحل: 43 ؛ انبیاء: 7 .

در سوره انبیاء آیه (57 و 58) نوآوری و ابتکار ابراهیم پیامبر را در بیدار کردن فطرت بت پرستان بیان کرده و کید و نقشه او را مبنی بر این که بت ها را شکسته و تبر را به دوش بت بزرگ قرار داد، به عنوان ابتکار بسیار مؤثر او بیان می کند «وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصَدَامَاكُمْ بَعْدَ أَنْ تُوَلُّوا مُدْبِرِينَ * فَجَعَلَهُمْ جَذَاذَا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ»؛ و به خدا سوگند، در غیاب شما، نقشه ای برای نابودی بت های تان می کشم. سرانجام ابراهیم قهرمان (با استفاده از یک فرصت مناسب)، همه آنها جز بت بزرگ شان را قطعه قطعه کرد؛ شاید سراغ او بیایند (و او حقایق را بازگو کند).

در سوره کهف آیه 92 نوآوری ذوالقرنین در ساخت سدّ به عنوان مانع یا جوج و مأجوج را بیان کرده و از آن به عنوان رحمت پروردگار یاد نموده است (قال هذا رحمه من ربّي).

یکی دیگر از نمونه های بارز نوآوری و خلاقیت و ابتکار، کشتی حضرت نوح علیه السلام است. چنانکه قرآن می فرماید:

«وَهِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ وَنَادَى نُوحٌ ابْنَهُ وَكَانَ فِي مَعْزِلٍ يَا بُنَيَّ اذْكَبْ مَعَنَا وَلَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ» (1).

(و آن کشتی، آنها را از میان امواجی همچون کوه ها حرکت می داد؛ (در این هنگام)، نوح فرزندش را که در گوشه ای بود صدا زد: پسر من! همراه ما سوار شو، و با کافران مباش!).

در پرتو همین آموزه های قرآنی بود که پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و ائمه علیهم السلام و مسلمانان در موارد متعدد با ابتکار عمل و خلاقیت خود به نوآوری های بزرگی، اقدام نموده و تمدن بزرگ اسلامی را شکل دادند. از جمله؛ حفر خندق در جنگ احزاب، تشکیل شورای مشورتی در جنگ احد و بسیاری از احکام و حکم، که توسط معصومین علیهم السلام بیان شده همگی، نوآوری های اثربخش و کارآمدی بود که باعث رونق و گسترش دین مقدس اسلام گردید.

ص: 333

در واقع هدف اصلی از بعثت پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم در فضای سنگین جاهلیت و همه معارفی را که این پیامبر اتمی و درس نخوانده برای بشر آورده، نوآوری در جهت شکوفایی استعدادها و توسعه مادی و معنوی زندگی انسان ها بوده است.

همچنان که انقلاب اسلامی مردم ایران نیز برگرفته از همین الگو و نوآوری در یک نظام مردم سالار دینی و در نظم موجود حاکم بر جهان امروز، هم در کلیات و هم در جزئیات خود، هم در راه بردها و هم در تاکتیک ها و در همه شئون فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی خود بوده است. که امروزه آثار این نوآوری ها را در عرصه های گوناگون پیداست. و نیز توفیقات نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران در برابر توطئه های سنگین دشمنان، در پرتو خودباوری و نوآوری های برگرفته از آموزه های دینی و قرآنی بوده است.

روشن است که نوآوری در آموزه های اسلامی هم برای فرد و هم برای جامعه معنادار بوده و در جهت مثبت و برای بهبود وضعیت موجود بوده و هرگز به معنی نادیده گرفتن اصول و مبانی و ترک سنت ها و خروج از چارچوب شریعت و احکام الهی نیست. بلکه همان توسعه خردورزی و پویایی فکری و اجتماعی و کسب علم و بینش نو و میدان دادن به روح جستجوگری و کشف و راسخ شدن در علم و فقه عمیق می باشد.

روایات از این که نوآوری و شکوفایی از تفکر و تعقل، تجربه، اندیشیدن، تحقیق کردن به وجود می آید، مشابه آنچه که در آیات قرآن مشاهده شد، در روایات به صورت گسترده تر و مفصل تر در مورد اندیشیدن، تعقل کردن و تفکر نمودن، که نتیجه اش نوآوری، خلاقیت و شکوفایی و به منصفه ظهور نشانیدن جوهره اندیشیدن است، تأکید شده است. و به عوامل مؤثر بر آن، شاخص ها، الزامات و بایدها و نبایدهای آن، صریحا یا تلویحا مطالب فراوانی آمده است. در این بخش از مقاله، تنها به ذکر نمونه هایی از روایاتی که متناسب با این مقاله است، اشاره می شود. ولی بحث جامع این موضوع در روایات، زمان و محل دیگری را می طلبد.

امام علی علیه السلام:

«العقل غریزة تزيد بالعلم و التجارب».(1)

«عقل غریزه ای است که با علم و تجربه رشد می کند».

پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم :

«انما یدرک الخیر کلّه بالعقل».(2)

همه خوبی ها را با عقل می توان به دست آورد».

پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم :

«الانسان بعقله».(3)

«انسان با عقلش، انسان است».

امام علی علیه السلام :

«الفکر مرآه صافیة».(4)

«فکر آینه ای بدون زنگار است».

امام علی علیه السلام :

«من اسهر عین فکرتہ بلغ کنه همته».(5)

«کسی که چشم اندیشه اش را بیدار بدارد به نهایت و آخر مطلوبش خواهد رسید».

امام علی علیه السلام :

«یا کمیل ما من حرکه الا و انت محتاج فیها الی معرفه».(6)

«ای کمیل! هیچ حرکتی نیست، مگر آنکه تو در آن محتاج شناخت هستی».

ص: 335

1- غرر الحکم، آمدی، عبدالواحد تمیمی، قم، دفتر تبلیغات، اول، 1366 ش، ص 53 .

2- . ر.ک، بحار الأنوار: ج 74 ، ص 160 .

- 3- . ر.ك، غررالحكم: ص 49، ح 295 .
- 4- . نهج البلاغه، سيدرضى، قم، هجرت، اول، 1414 ق، ص 538 .
- 5- . ر.ك، غررالحكم: ص 57 .
- 6- . بحار الأنوار: ج 74، ص 269 .

امام علی علیه السلام :

«كثره النظر فی العلم یفتح العقل».(1)

نظر فراوان در علم، عقل را بارور می کند».

امام علی علیه السلام :

«كثره النظر فی الحکمه تلحق العقل».(2)

«نظر فراوان در حکمت، عقل را بارور می کند».

امام صادق علیه السلام :

«من اکثر الفکر فیما تعلم اتقن علمه و فهم ما لم یکن یفهم».(3)

«کسی که در آموخته های خویش بیشتر اندیشه کند علم خود را استوارتر کرده و نکته هایی را درمی یابد که دست نیافتنی است».

امام علی علیه السلام :

«انما البصیر من سمع فتفکّر و نظر فابصر و انتفع بالعبر ثم سلک جددا واضحا یتجنّب فیہ الصرعه فی المهاوی».(4)

«اهل بینش کسی است که بشنود و بیاندیشد و ببیند و با بینش در آن درنگ و از رخدادها پند گیرد و بهره مند شود و خود را از پرتگاه ها نگاه دارد».

پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم :

«تذاکروا و تلاقوا و تحدثوا فإن الحدیث جلاءها للقلوب انّ القلوب لترین کما یرین السیف جلاءها...».(5)

ص: 336

1- الدعوات، قطب الدین راوندی، قم، مدرسه امام مهدی عج، اول، 1407 ق، ص 221 .

2- تحف العقول، ابن شعبه حرانی، قم، جامعه مدرسین، دوم، 1404 ق، ص 364 ؛ بحار الأنوار: ج 75 ، ص 247 .

3- . ر.ک، غرر الحکم: ص 57 .

4- . شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید: ج 9 ، ص 157 .

5- . کافی، شیخ کلینی، تهران، اسلامیة، دوم، 1362 : ج 1 ، ص 41 .

«به یاد هم آورید باهم مباحثه کنید و در مسائل گوناگون سخن بگویید، زیرا سخن گفتن دلها را صیقل می دهد. به راستی که دل ها زنگار می گیرد چنانکه شمشیر زنگار می گیرد و جلای دل ها، سخن گفتن خوب است».

پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم :

«من استوی یوماه فهو مغبون و من کان غده شرا من یومه فهو ملعون و من لم یتفقد النقصان فی عمله کان النقصان فی عقله و من کان النقصان فی عمله و عقله فالموت خیر له من حیاته».(1)

«اگر دو روز کسی برابر باشد، مغبون است. اگر فردای کسی بدتر از امروزش باشد، ملعون است. اگر کسی در پی تدارک کاستی در عمل خود نباشد، کاستی در عقلش خواهد بود. و اگر کسی در عمل و عقل کاستی داشته باشد، عدمش از وجودش بهتر است».

امام علی علیه السلام :

«ادل شیء علی غزارة العقل حسن التدبیر».(2)

«محکم ترین دلیل بر کمال عقل، تدبیر نیکو (سنجیده و حساب شده) است».

ابعاد نوآوری و شکوفایی نوآوری می تواند در ابعاد مختلف بروز و ظهور داشته باشد. هرچند در زمینه های علمی و فن آوری به شکل مرسوم، تحت عناوین اختراعات و اکتشافات صورت می گیرد. این روند در حوزه اندیشه و فلسفه با سرعت کندتری تبلور داشته است. در بُعد اجتماعی نیز نوآوری از دیر باز مورد توجه جامعه شناسان قرار داشته و دارد. نوآوری در خصوص مسائل فرهنگی نیز به ویژه در

ص: 337

1- . ارشادالقلوب، دیلمی، شیخ حسن، قم، شریف رضی، اول، 1412 ق : ج 1 ، ص 87 .

2- . ر.ک، غررالحکم: ص 354 ، ح 8080 .

جوامع ارزشی و دینی همواره به عنوان یک ضرورت، مطرح می شود. لذا به نظر می رسد، ضمن آنکه همه خواص و عوام باید جهت فراگیر کردن فضای نوآوری در جامعه بکوشند، اما باید این نوآوری ها اگر تبلور عینی در عرصه جامعه داشته باشد، باید ایده و تفکر نوآوری و شکوفایی از مسجد آغاز و نخست به شیوه آموزش و تعلیم و تربیت در مسجد بروز و ظهور کند.

ضرورت های طرح نوآوری برای هر برنامه ای اگر به صورت درست بخواهد اجرا شود و در نتیجه بازدهی موردنظر به دست آید، طرح و برنامه ای لازم است که الگوها و اهداف و شاخصه های فعالیت های امور مربوطه را تبیین و تشریح نماید، تا در طول پیمودن مسیر به سر درگمی و انحراف از مسیر اصلی به وجود نیاید. و الاً خلاف مطلوب به دست خواهد آمد. مسأله نوآوری و شکوفایی در ابعاد گوناگون در رشته های مختلف نیازمند کارشناس و متخصص رشته مربوطه است، تا با داشتن تصویر درست از نوآوری و شکوفایی به مدون نمودن شاخصه های آن به برنامه ریزی و طراحی پردازد. به طور مثال برای نوآوری و شکوفایی برنامه آموزشی و تعلیم و تربیت، نخست باید شاخصه های نوآوری در این راستا توسط کارشناسان، شناسایی و یک الگوی درست از آن ترسیم گردد. تا توسط مربیان و معلمان مربوطه دنبال شود.

بنابراین در رابطه با نوآوری و شکوفایی در تعلیم و تربیت در مسجد که بیشتر به فعالیت های قرآنی و علوم دینی پرداخته می شود، ما نیازمند طرح و برنامه ای که بیانگر شاخصه های نوآوری و شکوفایی باشد، هستیم. اما قبل از طرح و برنامه ریزی در راستای تعلیم و تربیت در مسجد ضروری است که شاخصه های نوآوری مطلوب و موردنظر مقام معظم رهبری شناسایی شود، تا به نتیجه مؤثر و مفید منجر شود.

شاخصه های نوآوری نوآوری مطلوب و مدنظر رهبر معظم انقلاب از مختصاتی برخوردار است که به نتایج مفید و مؤثری منتهی شده و مانع برداشت های غلط می شود. پاره ای از شاخصه های نوآوری مطلوب عبارت است از:

1_ نوآوری در عرصه فکری و فلسفی الزاما باید در طول دین مبین اسلام باشد و درست در مقابل بدعت ها، تحریف ها، خرافه ها و تحجرگرایی، قد علم کند.

2_ نوآوری مطلوب، نه تنها هنجارشکن و ساختارشکن نبوده، بلکه به عنوان یک هنجار مطرح می شود تا اسلام و انقلاب را زنده و پویا نگه دارد.

3_ نوآوری مطلوب در چارچوب اصول، سنت ها و ارزش ها صورت می گیرد.

4_ نوآوری در روش و شیوه های اجرایی براساس تجارب صورت می گیرد تا راه میانبر برای رسیدن به مقصود باشد، نه بی راهه.

5_ نوآوری مؤثر باید در راستا و مکمل نوآوری های گذشته باشد، نه نوآور ستیز و مانع.

چنانچه اصل انقلاب و جمهوری اسلامی یک نوآوری به حساب می آید و سایر نوآوری ها باید مکمل آن باشند.

مخاطبان اصلی نوآوری و شکوفایی با این وجود به نظر می رسد سه طیف، مخاطب اصلی و مجری راهبرد نوآوری باشند:

1_ مربیان، معلمان و متولیان مساجد.

2_ مسؤولان و مدیران عالی جامعه.

3_ نخبگان و خواص.

هر یک از گروه های اجتماعی فوق نیز در سه حوزه (حداقل) می توانند نوآوری داشته باشند:

1_ حوزه فردی.

2_ حوزه مدیریتی و تحت امر.

3_ حوزه اجتماعی و ملی.

بنابراین مسجد به عنوان کانون تعلیم و تربیت در هر یک از حوزه های مورد اشاره می تواند به صورت ذیل نوآوری داشته باشد:

الف) در حوزه فردی از این که مسجد در فرهنگ اسلام به عنوان یک نهاد مقدس و کانون تربیتی، بیشترین نقش خودسازی و جامعه سازی موردنظر اسلام را عهده دار است، در این حوزه می تواند در موارد ذیل نوآوری داشته باشد:

1_ نوآوری در برقراری ارتباط با خالق و تقرب جستن به خدای تعالی.

2_ نوآوری در شیوه های تعامل افراد جامعه به گونه ای مفید و وحدت آفرین و محکم کننده پایه های اتحاد ملی و انسجام اسلامی باشد.

3_ نوآوری در چگونگی تهذیب نفس و خودسازی.

ب) در حوزه مدیریتی مریبان و متولیان مساجد در حوزه مدیریتی تحت امر خود در راستای تعلیم و تربیت در مسجد در امور سهگانه ذیل می توانند نوآوری داشته باشند:

1_ نوآوری در برنامه ریزی.

2_ نوآوری در ساختار و تشکیلات هیئت ها و دسته جات که احیاکننده و حافظ دست آوردهای میراث فرهنگی اسلام است.

3_ نوآوری در شیوه ها و روش های اجرایی شدن برنامه ها و طرح ها، به گونه ای که سدی برای بهانه جویی دشمن و متهم ساختن اسلام به خرافات باشد.

ج) حوزه اجتماعی و ملی گرچه نوآوری در این حوزه در سطح کلان به متصدیان و نخبگان عالی رتبه کشور مربوط می شد.

اما هر کس باید در حوزه کاری خود به این امر توجه داشته باشد. اما در این راستا مسجد به عنوان یک رسانه سنتی و اطلاع رسانی چهره به چهره در آگاهی دادن و به صحنه کشاندن مردم، نقش خودش را داراست. لذا خطبها و سخنوران در مسجد، می توانند راهکارهای نوآوری را در موارد ذیل ارائه دهند.

1_ نوآوری در حیطة زندگی و کاری.

2_ نوآوری در سطح محلی و منطقه ای.

3_ نوآوری در سطوح شهری و کشوری.

نوآوری و شکوفایی تعلیم و تربیت در مسجد یکی از مکان های مؤثر و مفید نوآوری و شکوفایی در حوزه اجتماعی در سطح محلی و منطقه ای و یا در سطح شهری مسجد است. چرا که مسجد در طول تاریخ از صدر اسلام تاکنون کانون آموزش های علوم دینی و به ویژه علوم قرآنی بوده است. منتهی این آموزش ها به صورت سنتی و قدیمی تاکنون جریان داشته و آن گونه که باید مورد توجه و برنامه ریزی که جذابیت و کارآیی خوبی برای اقشار مختلف جامعه به ویژه جوانان داشته باشد، ندارد.

زیرا اغلب اوقات اصول، اهداف، رویکردها و کلیات آموزش ها و فعالیت های قرآنی و آموزشی مفروض گرفته می شوند. در نتیجه نوآوری ها صرفاً معطوف عوامل و اجزای فرعی و ظاهرسازی مسجد می شود. به عنوان مثال، رنگ آمیزی و نقاشی و تنوع در زینت مساجد بیشتر مورد توجه قرار می گیرد. گرچه این امر نیکو و خیلی هم بجااست، اما هیچ گاه به درجه اهمیت توجه در امر آموزشی و تعلیم و تربیت در مسجد، نمی رسد.

نوآوری در تعلیم و تربیت در مسجد نیازمند است که:

1_ از جدیدترین ابزارهای آموزشی استفاده شود.

2_ متون درسی و مواد آموزشی که در مسجد قرار است تعلیم داده شود، کارشناسی و مطابق با نیازهای دانش آموزان مسجدی تدوین گردد.

ص: 341

3_ سبک و شیوه آموزش باید به روز باشد. از شیوه های قدیمی که تاکنون بازدهی موفقی نداشته، پرهیز شود.

هدف اصلی تعلیم و تربیت در مسجد بررسی اهداف تعلیم و تربیت نشان می دهد که مهم ترین نیازهای هر جامعه، تعلیم و تربیت افرادی است که با اتکا به نیروی اراده و تعقل خویش منطقی بیاندیشند و جای وابستگی و استفاده از دست آوردهای دیگران در زمینه اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و... خود مولد دانش، فن آوری برای زندگی در عصر طلایی باشند.

موفقیت ها و پیشرفت های انسان در گرو اندیشه های بارور، پویا و مؤثر است که از تعلیم و تربیت درست و صحیح به منصفه ظهور می نشیند. در طول تاریخ، کانون تربیت چنین افرادی در اسلام، مکانی به نام مسجد بوده و هست.

با توجه به فراگیر بودن دین مقدس اسلام و دخیل بودن آن در ابعاد گوناگون زندگی انسان، مسأله تعلیم و تربیت در مسجد نیز ابعاد و جنبه های فراوانی می تواند داشته باشد.

هدف اصلی تعلیم و تربیت در مسجد، تعلیم و تربیت در همه زمینه ها، اعم از سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، نظامی و... را شامل می شود. چنانکه در صدر اسلام مسجد نقش و کارکردهای فراوانی در ابعاد و زمینه های مختلفی داشته، اما امروزه به خاطر به وجود آمدن کانون ها و مراکز جدید، بسیاری از کارکردهای مسجد در مراکز دیگر انجام می شود، به مسجد به عنوان محل و مکان عبادت و جایگاه تقرب جستن به خدای تعالی نگریسته می شود، در حالی که مسجد در فرهنگ اسلام در متحول ساختن بنیادی در زندگی افراد، نقش سرنوشت سازی را دارا می باشد. لذا می تواند در تحول عقیدتی، اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و رفتاری افراد جامعه مؤثر باشد.

طبق آموزه های اسلام، «ایمان» مهم ترین تحول عقیدتی و مایه نوسازی اندیشه ها و جهان بینی و اهداف و آرمان های انسانی است. «تقوا» مهم ترین تحول اخلاقی و عامل قدرت اراده انسان در برابر امواج سهمگین سقوط اخلاق و آمادگی لازم برای نو شدن و شکوفا شدن

فضایل اخلاقی است. ولایت الهی مهم ترین تحول سیاسی و پذیرش نظام مدیریت الهی بر انسان و جهان است. «هجرت» گسستن از نظام کفر و شرک و پیوستن به امت واحده اسلامی، مهم ترین تحول اجتماعی و شکوفایی جامعه توحیدی است. «توبه» و «استغفار» مهم ترین تحول بنیادی در رفتار انسان و باعث قرار گرفتن مجدد در مدار تکامل و سوار شدن در قطار فضیلت و اخلاق و عدالت است، که همه این امور در آموزش و تعلیم و تربیت در مسجد لحاظ شده است.

گرچه با ایجاد کانون های فرهنگی این مقوله هم کمرنگ شده است، لکن حداقل آموزش های قرآنی در مساجد کماکان وجود دارد. بنابراین نوآوری در شیوه آموزش های قرآنی از اولویت ویژه ای برخوردار است؛ چرا که مسجد در اسلام، از ابتدا تاکنون محل آموزش برترین کتاب الهی یعنی قرآن بوده و هست. از این رو باید برای شکوفا شدن هرچه بیشتر تعلیم قرآن آموزی مساجد و ترویج فرهنگ قرآن خوانی و گسترش آن در سطح کلی جامعه چاره اندیشی نمود.

البته ذکر این نکته را نباید فراموش کرد که مراد از قرآن خوانی تنها روخوانی صرف بدون هیچ گونه بهره بردن از معنا و مفهوم و فهم عمیق این کتاب مقدس نیست، بلکه هدف نهایی، فهمیدن قرآن است. از آنجایی فهم قرآن بدون انس با قرآن و خواندن قرآن میسر نیست، که ابتدا باید قرآن خوانی را رواج داد، تا مقدمه باشد برای برداشتن گام های مهم تر و عمیق تر.

اموری که در این راستا شایسته است مورد توجه قرار گیرد عبارت اند از:

1 _ توجه به فرهنگ آموزش قرآن امروزه در دنیا و مخصوصا در کشورهای پیشرو، به مقوله آموزش به عنوان یک رویداد فرهنگی نگاه می شود. توجه به فرهنگ آموزش قرآن در کشورهای مشرق زمین یک نیاز اساسی است؛ زیرا که این کشورها از جمله ایران، بسیاری از رفتار و حتی افکار خود را از فرهنگ، ادبیات، عرفان و ادیان خود به دست می آورند. عدم توجه به فرهنگ سازی در امر آموزش و یادگیری، باعث می شود که تعلیم و تربیت از عمق لازم برخوردار نباشد. در حالی که اساس موفقیت

پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله وسلم و بزرگان دینی، توجه ویژه به فرهنگ سازی است. و همچنین تاکید آیات روح بخش قرآن توجه دادن به عامل فرهنگ سازی است.

2_ قرآن خوانی مقدم بر قرآن دانی به این مثال توجه کنید؛ شما کودک خود را برای یادگیری نماز به مسجد یا کانون فرهنگی می فرستید. او در مدت کوتاهی با صحیح خوانی، فصیح خوانی، تلفظ حروف خاص عربی، ترجمه عبارات نماز، آداب و شرایط و احکام عملی نماز آشنا می شود، اما این کودک در این آموزش ها به این مسئله نمی رسد که باید در طول زندگی خود نماز بخواند.

هر ساله اعتبارات زیادی صرف آموزش قرآن به افراد بزرگسال، معلمان و... می شود. این آموزش ها نه تنها در آموزش و پرورش، بلکه توسط سایر نهادها مانند؛ سازمان تبلیغات اسلامی (نهضت قرآن آموزی) آموزش عالی و... هزینه می شود، اما با کمی دقت و توجه متوجه می شویم که این نوع آموزش ها از اساس زائد و موجب حیف و میل اعتبارات دولتی می شود، زیرا شما نمی توانید یک دانش آموز کلاس سوم راهنمایی را پیدا کنید که با قواعد و آنچه در این کلاس ها گفته می شود، آشنایی نداشته باشد. چه رسد به معلمین و کارمندان دولت و دانشجویان.

آموزش روخوانی قرآن، هدف کلاس اول تا سوم ابتدایی است. درحالی که آموزش عالی برای دانشجویان دوره های کاردانی، کارشناسی و کارشناسی ارشد، یک واحد پیش نیاز آموزش روخوانی برگزار می کند. و یا آموزش و پرورش همه ساله دوره های متعددی را برای فرهنگیان برگزار می کند، اما کماکان مشکل به قوت خود باقی است. علت اصلی این است که؛ مشکل در نداشتن قواعد قرآنی نیست، بلکه مشکل در این است که افراد، اصولاً قرآن نمی خوانند و این که آنها در طول زندگی به صورت روزانه قرآن بخوانند، به صورت فرهنگ و رفتار در نیامده است.

همه ما نماز می خوانیم زیرا که از همان دوره طفولیت چشم خود را باز کردیم و پدر و مادرمان را مشغول نماز دیدیم، در نتیجه نمازخوان شدیم. و یا پدر و مادر خود را مشغول خوردن سحری دیدیم در حالی که رادیو دعای سحر را زمزمه می کرد، پس همه ما روزه گیر شدیم. اما کودکان ما چند بار، ما را مشغول خواندن قرآن دیده اند؟ آنچه باید مورد توجه متولیان اعم از برنامه ریزان

و مجریان قرار گیرد، همین مطلب است. اجرای طرح تلاوت نور در مساجد، یکی از طرح های موفق است که باید مورد توجه و تعمیم قرار گیرد.

3_ از مسجد شروع کنیم اگر نمازگزاران مسجد در سراسر کشور روزی یک صفحه قرآن بخوانند و در فهم آیات ساده و پرکاربرد آن کوشش و تدبر نمایند و این کار همه روزه توسط امام جماعت مسجد نهادینه شود، و از قاریان برجسته در مساجد دعوت به عمل آید که قرآن را با صدای دلنشین زمزمه کنند و بقیه نمازگزاران او را همراهی کنند، بطور قطع آثار و برکات قرآن شامل حال حاضرین خواهد شد.

قرآن را نه برای ختم کردن و به اتمام رساندن و نه برای نکته برداری و استفاده از آن در سخنرانی ها، بلکه برای دل خود بخوانیم و مانند کسی که برای یافتن داروی درد خود به داروخانه می رود، دنبال دوی دردهای مان در قرآن باشیم؛ زیرا که هدایت ثمره قرآن است:

«تَعَلَّمُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ رَيِّعُ الْقُلُوبِ وَاسْتَشْفُوا بِنُورِهِ فَإِنَّهُ شِفَاءُ الصُّدُورِ» (1)

«قرآن را بیاموزید، زیرا قرآن بهار دل هاست. از نور قرآن شفا جوئید؛ زیرا که شفای سینه ها است».

به آموزش قرآن، باید با نگاه جامع نگریسته شود. آموزش روخوانی و روان خوانی صرف و یا کلاس حفظ قرآن یا آموزش قرائت هر یک به تنهایی، نمی تواند پاسخ گوی نیازهای مختلف دانش آموزان و فراگیران باشد. شاید یکی از رموز جاودانگی و جذابیت مجالس عزاداری حضرت سیدالشهدا علیه السلام یا مراسم شب های احیاء، همین تنوع برنامه ها و فعالیت ها باشد که در آموزش قرآن و تعلیم و تربیت در مسجد نیز باید مورد توجه قرار گیرد، اما فراموش نمی شود که اهداف براساس اهمیت باید مورد توجه قرار گیرد و هدف اصلی به وسیله اهداف فرعی تقویت شود.

ص: 345

1- . تصنیف غررالحکم و دررالکلم، آمدی، عبدالواحد تمیمی، قم، دفتر تبلیغات، اول، 1366 ش، ص 112 .

4_ فعالیت های فوق برنامه باید مکمل برنامه درسی قرآن باشد دانش آموزان در حالی در مسابقات قرآنی و معارف اسلامی شرکت می کنند، که محتوای پیش بینی شده مسابقه را در مدرسه آموزش نمی بینند. در مقابل محتوای کتاب های درسی قرآن و دینی و سایر کتب که با دقت های فراوان از سوی پژوهشگران دفتر برنامه ریزی و تألیف کتب درسی طراحی و متناسب با نیازها و علائق دانش آموزان در کتب درسی قرار می گیرند، کمتر مورد مسابقه هستند. به عنوان مثال؛ مسابقات قرائت و حفظ قرآن، که یک فعالیت قرآنی از نوع تخصصی است، هیچ گاه جزء اهداف کلان آموزش و پرورش نبوده و نیست. در مقابل کسب مهارت روخوانی و روانخوانی قرآن به عنوان اهداف اصلی آموزش قرآن در دوره ابتدایی است. چه خوب است مریبان قرآن آموزی مساجد به جای برگزاری مسابقه قرائت و حفظ، مسابقه روخوانی قرآن کامل (برای کلاس های اول تا سوم) و روان خوانی (برای کلاس های چهارم و پنجم) برگزار کنند. و یا در دوره راهنمایی به مسابقه روان خوانی (ترتیل آموزشی) و درک و فهم آیات و عبارات قرآنی آنها به صورت توأمان اهمیت داده شود.

5_ مهارت آموزی به جای قاعده آموزش همان طور که در بند سوم گفته شد، علت مهجوریت قرآن در جامعه این نیست که افراد با قواعد روخوانی و روانخوانی آشنا نیستند، بلکه اشکال در این است که اصولاً افراد با قرآن مأنوس نیستند و باید برای این مسأله فکری کرد. یکی از راهکارهای مهم در این زمینه، توجه به مهارت آموزی، به جای قاعده آموزی است. در جلسات موفق و معتبر قرآن روش حاکم مهارت آموزی است. استاد در صدر جلسه می نشیند و افرادی که به حلقه انس با قرآن نشستند، هر یک چند آیه می خوانند و استاد اشکالات آنان را به صورت موردی و تلگرافی برطرف می کند، تذکر می دهد. اما در مدارس و کلاس های قرآن این قواعد قرآن هستند که محور آموزش هستند. معلم ارتباط یک سویه داشته و معمولاً متکلم وحده است و آنچه که بیش از همه مورد غفلت قرار می گیرد این است؛ که قرآن کمتر خوانده می شود.

6_ اجرای کامل برنامه درسی قرآن مهم ترین عامل عدم موفقیت برنامه ها و طرح ها از جمله برنامه درسی قرآن در آموزش و پرورش و به ویژه در دوره ابتدایی، عدم اجرای کامل برنامه های پیشینی شده است. در برنامه درسی قرآن چهار عامل مهم زیر باید در عرض هم، اجرا شوند تا اهداف محقق شود:

1_ معلمان و مربیان قرآن آموزی مساجد، باید با ابعاد و اجزاء برنامه درسی قرآن آشنا شوند و مهارت لازم را در آموزش قرآن به دست آورند.

2_ وسایل آموزشی از قبیل؛ لوح آموزشی، نوار آموزش قرآن معلم و دانش آموز، کتاب راهنمای تدریس معلم و ضبط صوت، بایستی فراهم شود تا آموزش با اختلال روبرو نشود.

3_ به نقش خانواده در آموزش توجه شود بیش از یک پنجم آموزش، برعهده خانواده است.

7_ خانواده و زمینه های لازم آموزش قرآن مواردی که باید خانواده ها درباره فراهم آوردن زمینه های لازم آموزش قرآن به آنها توجه کنند، در مقدمه هر یک از کتاب های درسی دانش آموزان آمده است. خوب است معلمان در آموزش خانواده به شیوه زیر عمل کنند:
به صورت کلاسی از والدین دعوت به عمل آید.

نمونه ای از روش آموزش قرآن با حضور دانش آموزان برای خانواده ها اجرا شوند، تا آنها با تلاوت و همچنین ریزه کاری های آموزش آشنا شوند.

موارد گفته شده در مقدمه کتاب، برای ایشان بازگو گردد.

با خانواده ها میثاق شفاهی بسته شود که آنها هم روزی یک صفحه قرآن بخوانند، تا این فرهنگ به کودکان منتقل شود.

8_ فراگیر نمودن قرآن خوانی مریبان و معلمان مساجد، حوزه های علمیه، سازمان صدا و سیما، نهضت قرآن آموزی، سازمان تبلیغات اسلامی، مرکز توسعه و ترویج فعالیت های قرآنی و وزارت آموزش و پرورش باید به این نکته توجه کنند، که متأسفانه روند فعالیت های قرآنی به جای عمومی شدن به سوی تخصصی شدن، حرکت می کند و روز به روز شاهد این مسأله هستیم که ارتباط عموم مردم با قرآن کمتر و کمتر می شود.

البته این مطلب به معنای آن نیست که فعالیت های تخصصی کنار گذاشته شود، بلکه باید توجه شود که فعالیت های تخصصی هم باید روز به روز ساده تر و عمومی تر شود. مخصوصاً مراکزی که در این زمینه مسئولیت اصلی و مستقیم را دارند، باید در اهداف و روش ها تجدیدنظر نمایند.

پیش نیازها از مهم ترین پیش نیازهایی که زمینه ساز نوآوری و شکوفایی تعلیم و تربیت در مسجد می شود، می توان امور ذیل را عنوان نمود:

ترویج فرهنگ کتاب خوانی در بین افراد جامعه از مساجد.

برگزاری کلاس های احکام، اخلاق و قرآن به شیوه نو و جذاب.

برگزاری کلاس های هنری برای جوانان در مسجد.

برگزاری آموزش های رایانه برای استفاده از علوم اسلامی.

برگزاری کلاس های روش تحقیق، تبلیغ، سخنرانی و مداحی.

ارائه سی دی های مذهبی برای جوانان و کودکان.

برگزاری نماز جماعت دانش آموزان.

فراخوانی والدین دانش آموزان و کمک گرفتن در امر آموزش از آنان.

تأسیس و بازسازی کتابخانه های مساجد، متنوع بودن کتاب موجود در مساجد مطابق با سطح فکری اقشار مختلف جامعه.

ارتباط دو سویه مساجد با سایر کانون های فرهنگی.

دعوت دانش آموزان مدارس و آموزشگاه ها، در مناسبت ها و اعیاد اسلامی به مسجد.

امکان دسترسی آسان برای مردم از امکانات فرهنگی مسجد.

زیباسازی مساجد.

راهکارهای عملی در اجرای طرح نوآوری و شکوفایی آنچه در تحقق نوآوری و شکوفایی تعلیم و تربیت در مسجد در خور توجه است؛ ارائه برنامه های نو در قالب شیوه های اجرایی نوین در سطح کلان مساجد کشور، و همچنین تلاش برای شکوفا نمودن تلاش های گذشته، نیازمند الزامات و ملزومات بسیاری است، که بدون وجود آن بسترها و مقدمات، امکان تحقق نوآوری و شکوفایی دور از ذهن خواهد بود.

پاره ای از الزامات اولیه تحقق هرگونه نوآوری متناسب با منویات رهبر معظم انقلاب، بسترسازی اندیشه نوآوری و شکوفایی است که ائمه جمعه و جماعات مساجد می توانند بیشترین نقش را داشته باشند. ذیلاً به نمونه های آن اشاره می شود:

1_ ایجاد فضای آرام روانی توسط ائمه جمعه و جماعات در صحنه سیاسی و اجتماعی کشور و پرهیز از تنشها و چالش های ساختگی و حاشیه ای که جز اتلاف وقت، هیچ دردی را دوا نمی کند.

2_ کشاندن آحاد مردم در صحنه نوآوری و شکوفایی به ویژه تعلیم و تربیت در مسجد. باشد که با عزم ملی و اراده جمعی در اجزاء مختلف آموزشی در مساجد در تمام سطوح، فضای نوآوری حاکم گردد.

3_ هماهنگ ساختن مسئولان، مدیران و نخبگان جامعه تا این که نوآوری مطلوب در فضای جامعه گسترش یابد.

4_ اجرایی نمودن نگاه فرا جناحی احزاب و تشکل ها به موضوع نوآوری و اجتناب از مصادره آن، به نفع گروه و جناحی خاص.

5_ شناسایی، نقصان و کاستی ها در سیستم ها و روش های تعلیم و تربیت در مسجد که تاکنون جریان داشته، تا بتواند بن بست ها و کمبودها را در معرض دید عمومی قرار داده، تا نسبت به رفع آن چاره جویی شود.

6_ تدبیر علمی و عقلی در ارائه نوآوری ها و فراخوانی مدیر و مدبر موفق در سیستم تعلیم و تربیت در مساجد.

7_ پرهیز از بلندپروازی ها جهت عملیاتی ساختن طرح ها.

8_ شناسایی تناسب نوآوری ها با ظرفیت ها و امکانات موجود مساجد مختلف کشور و متناسب بودن با سطح فکری اهالی آن منطقه و محل.

9_ تلاش شود تا نوآوری براساس مطالبات عمومی جامعه به دور از افزایش نیازها و غیر واقعی نمودن آنها باشد.

10_ تکریم و تجلیل از افکار و طرح های نو که به ویژه طرح هایی که از سوی جوانان ارائه می گردد.

11_ مخاطب شناسی در نوآوری: یک بحث اساسی در راستای تحقق راهبرد نوآوری و شکوفایی، پرسش از طیف مخاطبین است؛ چرا که احاله به دیگران و مبری داشتن خود از مصادیق این امر می تواند از اثر بخشی و برکات فراگیر و گسترده آن بکاهد. از یک نگاه همه آحاد جامعه مشمول خطابه رهبر معظم انقلاب قرار دارند و هرکس باید به اندازه توان خود در جهت رسیدن به نقطه مطلوب تلاش نماید. گرچه نخبگان جامعه به عنوان اخص و بیش از دیگران مورد خطاب قرار می گیرند.

آسیب شناسی نوآوری و شکوفایی به معنای واقعی و موردنظر در سیستم تعلیم و تربیت در مسجد با موانعی ممکن است مواجه شود که عدم توجه به آن موجب عدم تحقق انحراف و یا منجر به سطحی نگری شود. از این رو لازم است تا در نگاهی آسیب ناسانه موانع پیش رو را شناسایی و نسبت به رفع آنها کوشید. از این رو به برخی از این موانع که به ذهن می رسد اشاره می گردد:

1_ جزئی نگری به جای کلان نگری، مشغول شدن به امور فرعی و اشتغال ذهن به مسائل جزئی سبب می شود، مسائل اصلی و هدف اصلی از تعلیم و تربیت در مسجد به فراموشی سپرده شود که در این صورت، نتیجه مطلوب عائد نخواهد شد.

2_ بخشی نگری و مصادره به مطلوب: سوق دادن نوآوری ها به حوزه های خاص و مصادره آن به یک بخش معین حتی در صورت نتیجه بخش بودن آن، سبب رشد ناهمگون می شود و در نتیجه اثرات معکوس در پی خواهد داشت. این راه برد، اگرچه باید از سوی همه مسئولان و نخبگان دنبال شود اما در تعلیم و تربیت در مسجد که هویت یک فرد مسلمان از همین جا شکل می گیرد نباید به رشد کاریکاتوری و یک جانبه جامعه منجر گردد.

3_ پرهیز از نوآوری با اغراض سیاسی و آلوده به منافع جناحی حتی اگر هم به بار نشیند معلوم نیست که تا چه اندازه با مطالبات مردم هماهنگ باشد.

4_ افراط و تفریط: برخورد افراطی با مقوله نوآوری به معنای بر هم زدن همه ساختار و برنامه ها و شیوه های قبلی و مرسوم، و تعجیل و شتاب زدگی در این راهبرد می تواند به همان اندازه مخاطره آمیز و منفی قلمداد گردد که تفریط و مقاومت در برابر هرگونه ابتکار و خلاقیت دور ماندن از کاروان پیشرفت و تکامل می شود.

عدم شناخت مرز بین نوآوری و بدعت: اگر شناخت درستی از نوآوری به ویژه در بخش تعلیم احکام و اخلاق و الگو دادن به جوان ها وجود نداشته باشد، ممکن است نوآوری به بدعت و الگودهی ناسازگار با اصول اسلام بیانجامد.

با توجه به آنچه در مورد شاخصه ها، الزامات و آسیب های نوآوری بیان شد، این نکته روشن می شود که برای تحقق راهبرد نوآوری و شکوفایی تعلیم و تربیت در مسجد قبل از هر چیز باید رفتارهای شخصی و اخلاق کاری معلمان و مربیان و پیشگامان مسجد و مسجدی ها اصلاح گردد. مسلم است که مسئولیت پذیری، نظم و قانون پذیری، اعتماد به نفس داشتن، دارا بودن روحیه کار و تلاش و همانندیشی با نخبگان و آحاد جامعه، از جمله الزامات و مقدماتی است که ابتدا باید در روحيات و شخصیت معلمان و متولیان و مربیان مساجد بروز کند تا بتوان راهبردهای اساسی و کلانی را نظیر نوآوری و شکوفایی در این نهاد مقدس عملی نمود.

بنیانگذار جمهوری اسلامی، ایران همواره از مسجد به عنوان سنگر یاد می کردند و می فرمودند:

«محراب محل حرب است».

به کار بردن عبارت سنگر برای مساجد نشان دهنده جایگاه عظیم و رفیع این پایگاه الهی است.

سنگر به این معناست که در اصل، مساجد حفظ کننده تمامی آثار دین و حافظ میراث ائمه معصومین علیهم السلام است. در این راستا امام خمینی قدس سره با استفاده از این نکته مهم، تمام انسان های غیرمسلمان و مسلمان را از جایگاه مساجد، به ظلم ستیزی و مظلوم پناهی دعوت می کنند و محراب، محل حرب بودن را به معنای واقعی به نمایش می گذارد.

محراب مسجد، محل مبارزه انسان ها با شیطان درون و برون است. در واقع محراب مهم ترین جایگاهی است که می توان با تکیه زدن به آن با وحدت رویه در زیر یک چتر، هم به عبادت و هم به مبارزه، دشمن پرداخت.

امام خمینی قدس سره به عنوان احیاگر مساجد به معنای واقعی آن است. امام قدس سره انقلاب خود را از مساجد آغاز کرد و استمرار بخشید. در واقع با چنین حرکت عظیمی توانست نقش مساجد را در جهان اسلام احیا کند.

شناخت صحیح امام قدس سره از جایگاه و امکانات مساجد به ایشان امکان داد تا با استفاده از این پایگاه الهی و اعتقادی، همه افراد را با سلیقه های مختلف در یک مکان واحد جمع کند و از نیروی عظیم در مقابله با ظلم ستیزی و مظلوم پناهی بهره بگیرد.

با توجه به نقش معیشتی، نظامی و اقتصادی مساجد در دوران قبل و بعد از انقلاب اسلامی، می توان گفت دشمنان در اوایل انقلاب با روش های مختلف راه معیشتی مردم را بسته بودند، اما امام قدس سره با تدبیر و تفکر از طریق مساجد کالاهای مورد نیاز را در اختیار مردم جامعه قرار داد.

در برنامه ترور افراد هم، مساجد با تشکیل بسیج به این حرکت تداوم بخشیدند.

بهترین نیروی پرورش یافته در کشور، از دل مساجد بیرون آمده اند و مساجد امروز با امکانات پیشرفته می توانند به تربیت نیروهای تازه نفس و تأثیرگذار پردازند. کم رنگ بودن بعضی از ائمه جماعات در مساجد کشور باعث تأسف است. به طوری که مشغولیت های اداری و چند شغله بودن ائمه جماعات موجب شده است تا نتوانیم به نحو احسن از پتانسیل موجود در مساجد بهره مند شویم.

ما موظفیم که در جامعه امروز به آسیب شناسی پردازیم تا دشمنان به فرهنگ جامعه آسیب نرسانند. در این راستا پس از آسیب شناسی با حضور اساتید فن و علمای دینی آگاه نسل جوان جامعه را با آموزه های دینی آشنا کنیم.

مسجد یک خانه است اما مدیران بسیار دارد. اگر متولیان مساجد در ایفای نقش خود موازی کاری را کنار بگذارند و هرکدام با وظیفه مشخص به کار خود ادامه دهند، بسیاری از مشکلات موجود در مساجد برطرف می شود.

نسل جوان جامعه تشنه معارف اصیل دینی هستند. اگر ائمه جماعات و امنای مساجد به بیان حقایق انقلاب و دین پردازند، نیازهای جوانان را درک کرده و شناسایی کنند، به راحتی می توانند افکار و دیدگاه های امام را از جایگاه مساجد به نسل جدید انتقال دهند.

بخش اول: شیوه های جذب جوانان در مساجد عواطف جوشان، آرمان خواهی، شور و نشاط و زیباطلبی، فضای زندگی جوان را پر کرده است.

از سوی دیگر مسجد به عنوان مهم ترین کانون مذهبی، زیبایی خود را دارد. صدای رسای موزن، محراب جذاب و معنویت مسجد، هر صاحب دلی را به خود جلب می نماید. سخن بر سر این است که چگونه می توان میان جوانی و مسجد و به بیان دیگر، میان دو زیبایی، پیوند و یگانگی آفرید.

پرسش جدی این است که در نسلی که به دلیل «زیباجویی» نمی تواند از کنار زیبایی روح (مسجد و نماز) ساده بگذرد، چرا اقبال و استقبال و نشاط برای برپایی نماز در مسجد نمی بینیم؟ باید بگوییم روح حقیقی مسجد که همه زیبایی ها را در خود دارد، هنوز در معرض دید جوانان قرار نگرفته است. روش های جذاب در ایجاد گرایش به کار گرفته نشده و با گذشت بیست سال از پیروزی انقلاب، کانون های دینی و به ویژه مساجد، متناسب با نیازهای دینی نسل نوجوان و جوان قدم برنداشتند. اما متأسفانه ما عادت کرده ایم که در ناکامی های خود بلافاصله مخاطب را متهم کنیم و به تبرئه خویش پردازیم.

در این پاسخ سعی شده است راه های جذب جوانان به مسجد مورد بررسی قرار گیرد و عوامل و زمینه های آسیب زایی که سبب فاصله گرفتن نسل جوان از مسجد و بی رغبتی نسبت به حضور فعال و پرشور آنان می گردد؛ شناسایی شود.

مسجد، بی گمان به عنوان سنگری که از آغاز بنای آن تاکنون دارای نقش فرهنگی و آموزشی و تربیتی بوده است، نمی تواند در خصوص نسل جوان و پرسش گر، ساکت و بی برنامه باشد و از آن طرف، جوان آرمان خواه و زیباطلب که تشنه مذهب و عواطف دینی است،

نمی تواند نسبت به این مکان مقدس بی توجه باشد، اما تمهیداتی لازم است تا بین این دو، تعامل و پیوندی مستحکم ایجاد نماید.

برای جذب جوانان به مساجد و نماز جماعت و شرکت در سایر برنامه های فرهنگی مساجد، شیوه ها و عواملی وجود دارد که به برخی از آن ها اشاره می شود:

الف) امام جماعت امام جماعت در هر مسجد، عاملی مهم در پیشرفت و ترقی مسجد به شمار می رود و چنانچه دارای شرایط لازم باشد، تأثیری بسزا در تحولات مثبت در جوانان و در نتیجه گرایش آنان به مساجد خواهد داشت. این شرایط از این قرار است:

1_ ثابت بودن شناخت امام جماعت از مسجد، مؤمنان محل و نمازگزاران و غیره، از جمله اموری است که در عملکرد وی نقش مهمی دارد. خصوصیات و اوضاع خاص هر محل و اهالی آن باعث می شود که وی تصمیم مقتضی اتخاذ کند و در راه اجرای آن گام بردارد که ثابت بودن امام جماعت در مسجد محل، این مسئله را عملی می سازد.

2_ توانایی علمی از عواملی که می تواند در جذابیت امام جماعت مؤثر باشد، توانایی و اندوخته های علمی اوست، چرا که ممکن است سؤالی از طرف جوانان در حیطه تخصصی او مطرح شود تا او با استفاده از معلومات خود در زمینه های مختلف از جمله جامعه شناسی و روانشناسی جوانان پاسخ دهد. طبیعتاً قدرت علمی روحانی مسجد باعث اطمینان و اعتماد مردم به خصوص جوانان می شود و آنان نیز همواره سعی می کنند که در مواقع لزوم با او ارتباط برقرار سازند و با اطمینان خاطر و طیب نفس با وی معاشر باشند و از کمالات و معلومات او بهره مند شوند.

3_ نظم امام جماعت ضرورت دارد که در کلیه کارهای مربوط به مسجد نظم و انضباط را مراعات کند، به موقع به مسجد بیاید، نماز را اقامه کند و اوقات سخنرانی و ارشاد مردم را تنظیم و با توجه به حال حضار، مطالب خود را بیان کند و از ذکر مطالب اضافی و اطاله کلام خودداری ورزد.

4_ بیان ساده و شیوا مطالبی که امام جماعت بیان می کند، باید حتی المقدور ساده و شیوا باشد و از تلفظ کلمات و جملات عجیب و غریب و نامأنوس پرهیزد؛ چرا که عمده مخاطبان وی بی سواد، کم سواد و ناآشنا به کلمات تخصصی هستند، در غیر این صورت با توجه به روحیه جوانان و کم ظرفیت بودن آنان، خستگی و کسالت بر آنها عارض می شود.

5_ ابتکار و خلاقیت بعضی از وعاظ هنگام سخنرانی آموخته های علمی خود را به همان گونه که فرا گرفته اند، بیان می کنند، در حالی که می توانند با ذکر مثال ها و حکایت های تاریخی، مطالب و کلمات قصار، شوخ طبعی و داستان های شیرین را با رعایت نکات روانشناسی جوانان به گونه ای زیبا و جذاب تر عرضه کنند.

دوستی با جوانان و نوجوانان امام جماعت مسجد می تواند با کنار گذاشتن بعضی از محدودیت های کاذب یا غیرضروری، بین خود و جوانان، آنها را به خود نزدیک کند؛ به قدر معقول با آنان صحبت کند، احوال آنها را در حالت عادی و غیرعادی جویا شود و حتی المقدور در همنشینی ها و مجالست ها همراه آنان باشد و از فرصت های مناسب به منظور بیان مقصود استفاده کند، در حالی که بعضی از روحانیون با اتخاذ تدابیر نامناسب و حالت های عالمانه به خود گرفتن، سنگین و رنگین حرکت کردن بی حد، همکلام نشدن با دیگران خصوصا جوانان و...، بین خود و جوانان فاصله می اندازند.

6_ احترام و تواضع همیشه با احترام به دیگران و داشتن تواضع در مقابل هم نوعان، نوعی ارادت قلبی دیگران را در حق خود فراهم می کنیم، حال اگر تواضع و احترام از جانب روحانی و رهبر معنوی؛ آن هم با جوانان که دارای قلبی پاک و جویای صحبت هستند، صورت گیرد، قطعاً موفقیت های چشم گیری به دست خواهد آمد؛ این روش از جمله روش های تبلیغ عملی است که در تاریخ صدر اسلام به خصوص در وصف پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم نقل شده است و نتایج بسیار خوبی هم در برداشته است.

7_ آراستگی ظاهری روحانی و رهبر معنوی در اجتماع باید در قالب الگو و نمونه خوبی ها مطرح شود؛ بنابراین امام جماعت باید به بهترین وجه ممکن لباس بپوشد، تمیز باشد، محاسن مرتب داشته باشد و از عطر استفاده کند. مواظب نظافت دهان و دندان و احیانا بوی بد دهان خود باشد و در مجموع مسأله نظافت ظاهری را فراموش نکند.

8_ توانایی جسمی در برگزاری نماز جماعت و سخنرانی ها لازم است مسائلی نظیر وقت دیگران و کهنولت سن حاضران مراعات شود. حال اگر امام جماعت سن بالایی داشته باشد، طبیعتاً نماز طولانی می شود و ممکن است مأمومین خسته شوند.

9_ دارا بودن دانش لازم اگر امام جماعت فقط به یک سری اطلاعات علمی دست یافته باشد، انتقال آن به روش معمولی و بیان ساده آن مطالب ممکن نیست و با توفیق کمتری همراه است، بنابراین ضروری است از علوم دیگر نظیر روانشناسی جوانان و نوجوانان استفاده شود.

10_ درک موقعیت سنی جوانان موقعیت سنی جوانان و نیازها و روحیات آنان در این سنین باید مورد توجه قرار گیرد، لازم نیست همیشه از آنان بخواهیم در کلیه مراسم ادعیه و زیارات، شرکت و گریه و زاری را پیشه کنند، زیرا جوانان و نوجوانان در کنار این مسائل معنوی نیاز به تفریحات سالم و ورزش و آموختن دانش روز دارند. تحرک و انرژی زیاد از خصوصیات این دوران است و جوانان به تنوع بیشتری نیازمندند.

11_ تهیه امکانات مالی امام جماعت می تواند با نظارت کامل و سر و سامان دادن به امور مالی مسجد و تخصیص بودجه های لازم در راه جذب جوانان، به این مهم دست یابد.

ب) مسجد خود مسجد و ویژگی های آن نیز می تواند عامل جذابی به منظور گرایش جوانان و نوجوانان به مسجد باشد، این ویژگی ها و خصوصیات عبارتند از:

1_ فضای مناسب و ظواهر خوب آن مسئولان ذیربط در عصر کنونی باید در احداث مساجد تا حد زیادی مداخله کنند، انتخاب محل احداث، نقشه موردنظر، امکانات و فضای سبز آن و غیره باید حساب شده و از روی اصول باشد.

احداث مسجد در کوچه و پس کوچه ها و با مساحت کم و بدون دیگر امکانات، سوت و کور است و رغبتی در دل جوانان و ناآشنایان به مسجد ایجاد نخواهد کرد.

2_ نظافت تمیزی و پاک بودن از جمله عواملی به شمار می رود که باعث گرویدن جوانان به مسجد می شود،

بنابراین مسؤولان مسجد باید در خصوص غبارروبی، نظافت دستشویی ها، ایجاد امکانات بهداشتی نظیر صابون، مایع ضد عفونی کننده، آب گرم در زمستان ها و شست و شوی مرتب و منظم محیط دستشویی ها و به کار بردن خوش بو کننده های مناسب از ضروریات مساجد است.

3_ وسایل صوتی، گرمای و سرمازا کسانی که گاهی به مناسبتی به مسجد راه می یابند، چنانچه با مسائل ناخوشایندی از قبیل نامناسب بودن صدای بلندگوها و سرد یا گرم بودن بیش از حد مسجد روبرو شوند، تنفر در قلب آنان پدید می آید و سابقه ذهنی منفی در اذهان ایشان باقی می گذارد، همچنین تنظیم نور کافی در خود مسجد از اهم مسائل است.

4_ تصمیم گیری متمرکز مؤمنان و نمازگزاران و مسؤولان مربوط می توانند به منظور تنظیم برنامه و امور مساجد و جلوگیری از پراکندگی و تعدد تصمیم گیری ها، با انتخاب شماری از افراد جوان و متعهد و تا حد امکان متخصص، همچنین ریش سفیدان با نظارت امام جماعت در قالب هیئت امنا، امور مساجد را با صلابت و برنامه ریزی منسجم اداره کنند.

5_ ایجاد امکانات فرهنگی ورزشی مسؤولان و گردانندگان مساجد می توانند با تهیه و تخصیص امکانات فرهنگی از قبیل: کتابخانه، سالن مطالعه، تشکیل گروه های تواشیح، سرود، همخوانی قرآن و تشکیل جلسات آموزش قرآن در دوره های گوناگون، کلاس های تقویتی رایگان و کلاس های آموزشی دیگر، باعث جذب جوانان به مساجد شوند، در کنار این مسائل، تهیه امکانات ورزشی مرتبط با مسجد تا جایی که حرمت آن به طور کامل محفوظ بماند نیز، می تواند در شمار عوامل جذب کننده محسوب شود.

6_ استفاده از افراد خوش صدا بسیاری از اوقات می بینیم در مساجد از قاریان قرآن و مؤذن های مسن و افراد بد صدا استفاده می شود که انسان به هنگام شنیدن صدای آنان ناگزیر باید گوش خود را بگیرد. طبیعی است که این موضوع باعث دفع جوآنان از مساجد می شود.

ج) هیئت امنای مساجد پیشبرد امور مسجد و آبادانی آن، هم به لحاظ معنوی و هم به لحاظ مادی، اشتراک مساعی و همت والای اعضای هیئت امنای را می طلبد، آنان می توانند با هم فکری و هم دلی، از عهده این وظیفه شرعی و داوطلبانه به خوبی برآیند و ذخیره های برای آخرت خود بردارند. خصوصیات ضروری که می باید این افراد داشته باشند، به قرار زیر است:

1_ همکاری جدی اعضای هیئت امنای مسجد می باید در ادای وظایف خود جدیت داشته باشند و مصمم حرکت کنند، در غیراین صورت اختلال در امور مسجد پیش می آید.

2_ تقسیم کار به نظر می رسد که امور مسجد می باید به تناسب سن، تخصص، علاقه و دیگر عوامل شخصی اعضای آن هیئت، تقسیم شود تا فشار کار بر دوش فرد یا افراد معینی نباشد، از طرف دیگر این اعضا می توانند از افراد غیر عضو که علاقه به کار دارند، کمک بجویند تا در تسریع کار مؤثر باشند. مراعات مجموعه امور یاد شده باعث بروز حرکتی منسجم در امور مساجد می شود که برای افراد مرتبط با مسجد و به خصوص جوآنان دلپذیر خواهد بود.

ص: 360

3_ علاقه به کار افرادی که در قالب عضو این هیئت به کار مشغول می شوند، باید در برابر مسئولیت پذیرفته شده علاقه داشته باشند و از نیت غیر تقرب الی الله پرهیز کنند تا بتوانند بدون هیچ گونه دلسردی فعالیت کنند.

4_ تأمین بودجه پیشرفت و بهبود کیفیت فعالیت های مساجد تا حد زیادی بستگی به مسائل مالی دارد. اعضای گرداننده مساجد باید در این خصوص فکر اساسی کنند و مخارج متفاوت مسجد را در نظر بگیرند و به تناسب آن بودجه لازم را جذب کنند و از طرفی به مخارج معمولی مسجد از قبیل آب و برق و گاز اکتفا نکنند و هزینه ی جذب جوانان را نیز به صورت مسأله ای مهم محسوب دارند و در ردیف هزینه های خود بگنجانند و از طرف دیگر به روش سنتی جمع آوری پول در مسجد اکتفا نکنند، بلکه با کمک گرفتن از افراد متمکن و خیر، جمع آوری منظم ماهیانه و جوهات نقدی از منازل و عرضه قبض، در نظر گرفتن منابع درآمد از قبیل خرید مغازه و اجاره دادن آن، مشارکت های اقتصادی و غیره، مشکلات مالی مسجد را رفع کنند.

5_ توجیه جوانان و نوجوانان بیان حرمت و احترام مسجد می تواند جنبه معنوی آن را تقویت کند و این ذهنیت را که صرفاً مسجد به مجلس ختم و امثال آن منحصر است، محو کند. این جلسات به صورت رسمی و غیررسمی و همچنین به شکل فردی یا جمعی می تواند در موقع مناسبی انجام شود.

6_ اهتمام به مسئله جوانان و نوجوانان توجه کردن به جوانان و سرمایه گذاری برای آنها نیز از امور مهمی است که سرپرستان و گردانندگان مسجد باید به آن عنایت داشته باشند. گرداندن مسجد و اداره امور آن نباید به شکل

سنتی باشد، یعنی به شکلی که گاهی اوقات مشاهده می شود، بیشتر کودکان و نوجوانان را به دلیل شلوغ کردن، حرف زدن و غیره از مسجد بیرون می کنند، یا نسبت به آنان بدرفتاری می شود، باید توجه داشته باشیم که این نوع برخورد با آنها سابقه بدی در اذهان شان باقی می گذارد.

7_ استفاده از تخصص های گوناگون برای رفع مشکلات روزمره مساجد و تقلیل هزینه ای آن می توان از افرادی که در شغل های گوناگون مهارت دارند، استفاده کرد و در مواقع لزوم از آنها کمک گرفت. به کارگیری این تخصص ها، هم در زمینه امور فنی و حرفه ای و اقتصادی و هم در امور فرهنگی و غیرمادی خواهد بود. البته در این جا منظور این نیست که همه این کارها رایگان انجام گیرد، بلکه هدف این است که در حد توان در کم کردن مخارج مسجد تلاش شود.

8_ سایر عوامل در این زمینه می توان به عوامل دیگری اشاره کرد که انتخاب عنوان و دسته بندی آنها چندان ضروری به نظر نمی رسد. این موارد را می توان به شکل زیر بیان کرد:

9_ ترجمه و توضیح دعاها و اذکار بسیار اتفاق می افتد که جوانان و نوجوانانی که تجربه لازم را ندارند، از عظمت و فلسفه قرائت ادعیه و زیارات می پرسند، سؤالات این است که چرا یک سری عبارات را به زبان عربی می خوانیم، در حالی که نمی دانیم مخاطب ما کیست، یا اگر اجمالاً می دانیم مخاطبمان خداوند است، نمی دانیم که به او چه می گوئیم، یا چه چیزی از او درخواست می کنیم، بنابراین برای رفع این شبهه و ابهام حتی المقدور به همراه دعاها، ترجمه آنها را نیز به زبان روان و خالی از هرگونه پیچیدگی بیان کنیم تا ارتباط بین خواننده و دعا و مخاطب او، یعنی خداوند را محکم تر کنیم.

10_ آشنا کردن جوانان به فلسفه اعمال عبادی آن چه باعث شده است که خداوند تبارک و تعالی از زبان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم و ائمه هدی علیهم السلام برگزاری نمازها را به جماعت توصیه فرماید، بسیار والاست، چرا که جماعت یکی از مظاهر عظمت مسلمین و اتحاد و یگانگی آنهاست، اما این فلسفه جماعت تا حدودی در میان مردم، غریب و ناآشناست، چه بسا آشنایی جوانان با این مفاهیم عظیم و درک فیض معنوی آن، علاقمندی مضاعف در آنها ایجاد کند.

11_ اخلاق و رفتار نمازگزاران متأسفانه برخورد بعضی از نمازگزاران با نوجوانان در مسجد به گونه ای است که آنها را از هرچه مسجد و مسجدی است، متنفر می سازد، چرا که طریقه برخورد با آنها را نمی دانند و همیشه با خشونت و عصبانیت، قصد تنظیم برنامه مساجد و برقراری انضباط را دارند، در حالی که مطمئناً شیوه های دیگری از قبیل مسؤولیت دادن و ایجاد شخصیت، بزرگ منشی و مراعات شخصیت آنان، می تواند در جذب ایشان به مساجد بسیار مؤثر باشد.

12_ جذب از طریق دوستان بسیاری از نمازگزاران که در سنین جوانی و نوجوانی قرار دارند، می توانند مبلغ عملی مسجد و نماز جماعت باشند و با بیان لذایذ معنوی، همسالان خود را به این امر ترغیب و تشویق کنند، چرا که جوانان در موقع ورود به مسجد، اعمال خویش را ارزیابی می کنند و با دیدن همتایان خود در مسجد در تصمیم خود مصمم تر می شوند.

13_ انعکاس فعالیت ها فعالیت های مسجد باید در بین مردم منعکس شود تا از آن مطلع شوند. این اطلاع و آگاهی از فعالیت های گوناگون باعث تشویق و دلگرمی مردم می شود و نظم امور مسجد را نمایان می سازد.

14 _ رفع مشکلات اگر مردم به ویژه جوانان و نوجوانان بدانند که بعضی از مشکلات شان در مسجد رفع می شود، طبیعتاً به مسجد روی می آورند، مثلاً اگر کلاس های رفع اشکال و تدریس خصوصی به شکل آسان در مسجد تشکیل شود با توجه به وضع مالی بعضی از افراد به شکل مثبتی جلوه می کند.

15 _ خادم مسئله خادم از جمله مشکلات عمده مساجد است، همان طور که می دانیم اگر خدام مساجد از افراد کهنسال و بازنشسته باشند، بنابراین این گونه اشخاص روحیه برخورد با تمام طبقات اجتماع را ندارند و از آن جا که خستگی روحی و پیری در اعصاب و روان انسان تأثیر می گذارد، شایستگی لازم را برای اداره مسجد ندارند و باعث گریز جوانان و نوجوانان از مسجد می شوند؛ پس باید خادمان مسجد از افراد جوان تر باشند تا اشکالات یاد شده پیش نیاید. لازمه جذب این افراد نیز تأمین مسائل اقتصادی و امنیتی آنها است، چرا که آنان باید زندگی معمولی خود را بگذرانند و در برخورد با افراد نامنظم و بی تربیت و گاهی هم زورگو، تأمین جانی و مالی داشته باشند و با خیال آسوده به ادای وظیفه خود پردازند.

16 _ مهم ترین عوامل ایجاد پیوند میان مسجد و جوان.

17 _ ایجاد ارتباط عاطفی بین خانه و مسجد خانواده به عنوان نخستین کانون تعلیم و تربیت، نقش عمده ای در برقراری ارتباط جوان با مساجد دارد. بسیاری از کارهای ناپسند تا به صورت عادت در نیاید، در اجتماع انجام نمی گیرد.

امام علی علیه السلام یکی از روش های تربیتی را عادت می داند که از آن به عنوان طبیعت دوم یاد می کند و می فرماید: «عود نفسک فعل المکارم و تحمّل اعباء المغارم تشرف».

نفس خود را به امور نیک عادت دهید تا شرافت یابید، و «نفسک و تعمر اخرک و یکثر حامدوک» و آخرت خود را آباد کنید و ستایش کنندگان را افزایش دهید.

براین اساس اسلام سفارش می کند، که فرزندان را از کودکی به نماز و روزه عادت دهید تا تقلید به فرایض در بزرگسالی بر آنان دشوار نگردد.

18 _ ایجاد ارتباط عاطفی بین مدرسه و مسجد مدرسه به عنوان خانه دوم می تواند پل ارتباطی بین جوان و مسجد باشد. جوانان ما بیشتر اوقات خود را با محیط مدرسه و با تماس و گفت و گو با مربیان می گذرانند و بدیهی است که گفتار و کردار آنان تأثیر بیشتری دارد. از این فرصت باید استفاده کرد و تفکیک ناخواسته میان تعلیم و تربیت را از بین برد. مراکز آموزشی نباید تنها دغدغه خود را آموزش و تدریس بدانند. متأسفانه امروز در مراکز آموزشی دو مقدمه آموزش و پرورش از یکدیگر جدا شده و افراد خاصی خود را موظف به تربیت دینی نوجوانان و جوانان می دانند. از این رو در مدارس که نماز جماعت اقامه می شود در نمازخانه فقط مربیان پرورشی و معلمان دینی حضور می یابند و دیگر معلمان حضور کم رنگ دارند. آیا معلمان ریاضی، انگلیسی، ورزش، فارسی و غیره در قبال تربیت دینی دانش آموزان وظیفه ندارند؟ اگر معلم ریاضی در کنار دانش آموزان در نماز جماعت حضور یابد، قطعاً اثر او به مراتب بیش از مربیان پرورشی خواهد بود. از سوی دیگر متصدیان امور مساجد باید رابطه خود را با مدرسه تقویت نمایند.

اگر در جشن مدرسه، شیرینی به شکل بسته بندی شده به نام مسجد به دانش آموزان داده شود چه تأثیری خواهد داشت؟ از این راه می توان موانع میان مسجد و مدرسه را از پیشرو برداشت و تعادل طرفینی برقرار کرد.

19 _ ایجاد ارتباط عاطفی بین مسجد و جوان جوان، موجودی است عاطفی، زود رنج و شکننده. اگر با جوانان با صداقت و احترام برخورد

شود، به سهولت می توان در این دوره از حیات در عمق دل و صفای قلب او نفوذ کرد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم توصیه فرموده اند:

«علیکم بالشبان خیرا فانهم ارق افئده ان الله بعثنی بشیرا و نذیرا محالفنی الشبان و خالفنی الشیوخ».

«بر شما باد به جوانان که قلب آنان رقیق تر و آماده پذیرش خیر است.»

وقتی خداوند مرا برای انداز و بشارت مردم مبعوث کرد، سالخورده ها با من مخالفت کردند اما جوانان با من پیمان بستند».

لازم نیست شعائر دینی و تکالیف شرعی را بر جوانان تحمیل کرد؛ که این کار عکس العمل منفی دارد. بلکه کافی است کانون مذهبی را به صورت جذاب، عرضه نمود و فضای صمیمی و خوشایندی را فراهم کرد و در کنار هدایت بر همدلی تأکید ورزید. برای توفیق در ارتباط بین مسجد و جوان باید به همدلی برسیم. وقتی جوان احساس کند تنها از او گوش انتظار داریم، چیزی به نام پذیرش اتفاق نمی افتد. ما معمولاً در نصیحت کردن قهرمانیم اما در همدلی واقعا کم می آوریم و به همین دلیل پل های ارتباط را می شکنیم.

بخش دوم: راه کارهای هم دلی با جوانان هم دلی نیازمند چند مسأله است:

1 _ درک جوان واقعیت این است که دوره جوانی اقتضائات خاص خود را دارد. جوانان به دلیل ناپختگی، کم تجربه گی، احساسات شدید و مشکلات بلوغ، به طور طبیعی خطاپذیرند و از طرفی روحیه استقلال طلبی و ستیزه جویی زمینه چالش ها و تضادها را در میان این قشر و بزرگترها به وجود می آورد. نحوه برخورد با مسائل جوانان بسیار ظریف و حساس می باشد، بسیاری از دست اندرکاران کانون های دینی و مساجد، بدون توجه کافی به واقعیات دوران نوجوانی

و جوانی و مشکلات ویژه آنان، اقدام به واکنش های تند و افراطی می کنند و چه بسا یک یا دو برخورد ناسنجیده و ناصواب برای همیشه جوانان را از مساجد و عرصه تربیت دینی دور می گرداند.

استاد مطهری داستانی را نقل می کند که گویای این حقیقت است:

«شخصی که به مسجد می آمد و نماز جماعتش ترک نمی شد، توسط یکی از مقدسین مورد عتاب قرار می گیرد که اگر مسلمانی، چرا ریشت را این طور کرده ای؟ او از همانجا سجاده را برمی دارد و می گوید این مسجد و این نماز جماعت و این دین و مذهب مال خودتان و رفت که رفت».

آنان که منادیان و ناشران فرهنگ نمازند، باید راه های ارتباط با جوانان را شناسایی کنند و از روش های کارآمد استفاده نمایند و خود را جای جوان بگذارند و توقع بیش از حد از او نداشته باشند. خوشبختانه دین واقعبین اسلام، به نکات دقیقی پرداخته که بسیار کارگشاست.

وقتی امام علی علیه السلام با خدمتکارش قنبر برای خرید لباس به بازار رفتند و دو پیراهن دو درهمی و سه درهمی خریداری نمودند، امام علیه السلام پیراهن سه درهمی را به قنبر دادند. قنبر گفت: شما به آن سزاوارتری، چون شما بالای منبر می روی و خطبه می خوانی. امام علیه السلام در پاسخ فرمود:

«انت شاب و لك شره الشباب».

«تو جوان هستی و میل جوانی داری».

در حدیث فوق، امام علیه السلام این درس را به همگان داده است که جوان را درک کنند و روحیه او را در نظر بگیرند.

2 _ انعطاف پذیری هم دلی بدون انعطاف پذیری ممکن نیست. جوان به حکم جوان بودن در معرض خطا و لغزش است. از این رو امام علی علیه السلام می فرماید:

«جهل الشباب معذور و علیه محذور».

«نادانی جوان، غیرقابل ملامت و علم او محدود و اندک است».

خداوند به پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم رحمتش می فرماید:

«ولو كنت فظا غليظ القلب لانفضوا من حولك».

«اگر سخت دل و ترش روی بودی، همه از تو پراکنده می شدند».

مسئولان مساجد باید با تحمل و بردباری و انعطاف پذیری، با جوانان بزرگوارانه برخورد کنند و چون پدری دلسوز، دست نوازش بر سر فرزندان خود بکشند و ارتباط عاطفی خود را بر ارتباط دستوری و خشک مقدم دارند. روان شناسان معتقدند؛ نخستین امری که بر اثر پیوندهای معنوی یا معنایی و دوستی می شکفتد، محبت است و محبت در ابتدای امر مستقل و فراگیر است.

3_ جوان گرایی معمولاً جوان از جوان بهتر و زودتر می پذیرد. در دو جوان به دلیل نزدیک بودن جهان احساسی و عاطفی و روحی، تفهیم و تفاهم سریع تر اتفاق می افتد. در حال حاضر ائمه جماعات بسیاری از مساجد، کهن سالانند و با دنیای جوان بیگانه اند، هر چند در این میان، پیران خوش اندیش و جوان دل وجود دارند که توانایی فوق العاده ای در جذب جوانان دارند، اما باید به یک جوان گرایی در مساجد برسیم.

بعضی از جوانان، عدم امکان ارتباط با امام جماعت سالمنند را دلیل اجتناب از نماز جماعت و عدم حضور در مساجد می دانند و به تجربه دیده شده مساجدی که امام جماعت جوان و پرشوری دارد، در جذب جوانان موفق تر بوده اند.

در این رابطه لازم است تحولی در سیستم مدیریتی مساجد به وقوع بپیوندد و فرهنگ جوان گرایی در اداره مساجد نهادینه گردد و جوانان در کنار سالمندان در هیئت امنای مساجد راه یابند.

4_ زیباسازی مساجد یکی از راه های استحکام پیوند جوانان با مساجد، زیبا ساختن مساجد و کانون های دینی است. مساجد از همان سردر تا درون مسجد (صحن، محراب، فضا، دیوارها و...) باید آراسته و پیراسته و جوان پسند باشد و از جاذبه های هنری و علمی در پیشانی مسجد استفاده شود. پاکیزه گی، طراوت و زیبایی مسجد، در جذب جوانان بسیار مؤثر است. بعضی از دانش آموزان، بوی بد، فضای تنگ نمازخانه، فرش ها و موکت های آلوده را باعث بی رغبتی به نماز می دانند.

5_ فعال کردن مساجد برای حضور جوانان در مساجد لازم است، مساجد را از انحصار به نماز خارج کرد. جوان عنصری فعال و پرشور است و به دنبال کانونی فراگیر و خودجوش می باشد. مطالعه عصر نبوی نشان می دهد که مسجد، پایگاه تصمیم گیری اجتماعی، سیاسی، عبادی و فرهنگی بوده است. در این صورت مسجد یک مجتمع می باشد که جوانان را با سلايق مختلف در خود جمع کرده است. اگر در دوران دفاع مقدس ما شاهد حضور چشم گیر جوانان در مساجد بودیم، یکی از دلایل آن، فعال بودن در زمینه های عبادی، نظامی و فرهنگی بوده است.

قرآن کریم با کاربرد هنر در القا و تغییر افکار اشاره کرده و می فرماید:

«سامری دشمن موسی علیه السلام، با زر و زیور گوساله ای ساخت که صدایی شگفت داشت و آن را خدای موسی معرفی کرد و به این صورت پیروان موسی را به انحراف کشاند».

چرا ما برای هدایت مردم از شیوه های هنری مثل فیلم، تئاتر، نقاشی، گرافیک، مسابقه و... استفاده نکنیم؟ 6_ بهبود شیوه های پیام رسانی دینی متأسفانه در روش های تبلیغی و جذب جوانان، بیشتر از روش های کلیشه ای و تکراری

و به صورت مستقیم استفاده می کنیم و همین امر در بی علاقگی و گریز جوانان از نماز جماعت مؤثر بوده است.

در برخی تحقیقات به ویژه تحقیقاتی که در آموزش و پرورش انجام پذیرفته است، یکی از دلایل گریز دانش آموزان از نماز جماعت، سخنرانی های طولانی و تکراری مطرح شده است. ما هنر سخن گفتن با جوانان را به خوبی نمی دانیم و یا رعایت نمی کنیم. پرگویی، مکررگویی و ارتباط مستقیم، آمانه و دستوری باعث دل زدگی و نفرت و دین گریزی جوانان می شود. در یک نظرسنجی از دانش آموزان که در مورد منابع کسب اطلاعات درباره زندگی امام علی علیه السلام صورت گرفته است، معلوم گردید که سریال امام علی علیه السلام که از تلویزیون پخش شد، بالاترین نمره (4/35)، ولی سخنان روحانیون کمترین نمره (4/43) را به خود اختصاص داده است. این موضوع، نگرش منفی جوانان نسبت به روش متعارف تبلیغ دینی را می رساند و ثابت می کند که دانش آموزان به طور کلی، حوصله و علاقه کمتری برای شنیدن سخنان یا خواندن مطالب دارند.

ما در عصر ابتکارات و خلاقیت ها به سر می بریم. هر روز شیوه های جدید اطلاع رسانی و تبلیغاتی ابداع می شود، ولی آیا شیوه های پیام رسانی در عرصه دین و معارف دینی، شیوه های کارآمد و به روز است؟ بی شک منبر و وعظ و خطابه یکی از شیوه های اصیل و مؤثر تبلیغ دینی است، ولی آیا این روش در همه جا و برای همه اقشار جامعه مفید است؟ آیا ائمه جماعات مساجد به غیر از سخنرانی، روش دیگری را آزموده اند؟ با توجه به تجارب سودمند مبلغان در سال های اخیر در به کارگیری از گفت وگویی مستقیم دو نفری و به اصطلاح، تبلیغ چهره به چهره و رفیق شدن و اظهار همدردی کردن با نسل جوان، وقت آن نرسیده که در سطح وسیع از این تجربه ارزشمند استفاده گردد و ائمه جماعات مساجد با اتخاذ روش ابتکاری خود، مجالس را در خانه ها به صورت پرسش و پاسخ و هدایت غیر مستقیم برگزار نمایند. یکی از رموز موفقیت روحانیون در جبهه های حق علیه باطل در سال های دفاع مقدس، در همین امر نهفته است. روحانی با رزمندگان نشست و برخاست داشت، در کنار آنان غذا می خورد، استراحت می کرد، در غم و شادی های آنان شریک بود و از میهن اسلامی دفاع می نمود و در

وقت نماز، به عبادت می پرداخت. از این روزمندگان به محض شنیدن صدای اذان با رغبت و عشق به نمازخانه ها روی می آوردند و ندای وحدت سر می دادند.

7_ عمل گرایي روابط جوان با مسجد تا حد زيادي بستگي به نوع برخورد و رفتار امام جماعت و الگوهاي جامعه دارد.

روحیه جوانان حساس و شکننده است. هماهنگ نبودن گفتار و عمل در جامعه، زمینه گریز جوانان را فراهم می کند. آنها کمتر می توانند به تحلیل عمیق بپردازند، از این روزود قضاوت و حکم صادر می کنند. توصیه های کلامی در صورتی که با رعایت نکات روان شناختی انجام گیرد، تأثیر بسزا خواهد داشت ولی عدم هماهنگی میان قول و فعل، پند و اندرز مریبان را بی اعتبار می کند.

امام صادق علیه السلام می فرماید:

«هرگاه شخص عالم به مقتضای علم خویش عمل نکند، اثر موعظه اش، همچون آب باران بر روی سنگ صاف از قلب های مردم محو خواهد شد».

امام علی علیه السلام نیز می فرماید:

«کسی که خود را پیشوای مردم قرار می دهد، پیش از آن که به آموزش دیگران بپردازد، باید خود را آموزش دهد و نیز باید تربیت کردار او بر تربیت گفتارش پیشی داشته باشد».

استاد مطهری می گوید:

«این خود یک غفلت و اشتباه بزرگی است، امروز در اجتماع ما که برای گفتن و نوشتن و خطابه و مقاله بیش از اندازه ارزش قائلیم و بیش از اندازه انتظار داریم، در حقیقت از زبان، اعجاز می خواهیم».

سعیدیا گرچه سخندان و مصالح گویی به عمل کار برآید به سخندانی نیست

فرزندان ما بیش از آن که به گفتار ما نظر افکنند، اعمال ما را زیر نظر می گیرند که گفته اند:

«بچه های ما آن گونه می شوند که ما هستیم، نه آن گونه که می خواهیم باشیم».

یکی از پیامدهای تضاد در گفتار و رفتار مبلغان دینی و متصدیان امور مساجد، ایجاد تنفر در بین جوانان است. در روانشناسی ثابت شده است که بخش زیادی از یادگیری انسان از راه چشم صورت می گیرد.

استاد مطهری می گوید:

«هیچ چیز بشر را بیشتر از عمل، تحت تأثیر قرار نمی دهد. شما می بینید مردم از انبیا و اولیا زیاد پیروی می کنند ولی از حکما و فلاسفه آن قدر پیروی نمی کنند، چرا؟ برای این که فلاسفه فقط می گویند، فقط مکتب دارند، فقط تئوری می دهند... ولی انبیا و اولیا تنها تئوری و فرضیه ندارند، عمل هم دارند. آن چه می گویند، اول عمل می کنند. حتی این طور نیست که اول بگویند، بعد عمل کنند. اول عمل می کنند بعد می گویند. وقتی انسان بعد از آن که خودش عمل کرد و بعد گفت، آن گفته اثرش چندین برابر است».

بسیار اتفاق افتاده وقتی از جوانان می پرسیم چرا به مسجد نمی روی؟ ممکن است در جواب گفته شود که فلان مسجدی نماز جماعتش ترک نمی شود ولی در عمل فلان کار را انجام می دهد. او انتظار چنین رفتاری را از الگوهای جامعه ندارد، از این رو نسبت به همه چیز بدبین و بی اعتماد می شود.

در شرایطی که جوان به الگوگرایی و همانندسازی توجه خاص دارد، باید رویکرد تازه‌ای به این مقوله ارزشمند صورت گیرد و الگوهای متناسب با فرهنگ دینی به شکل جوان معرفی گردد و در دو بخش، سخت افزاری و نرم افزاری شکل و محتوای مساجد، تغییر اساسی به وجود آید تا در تعامل جوان و مساجد، شاهد خیزشی همه جانبه باشیم.

ص: 372

8_ پاسخ گویی به پرسش های دینی جوانان یکی از راه های استحکام پیوند میان مسجد و جوان، رفع نیاز فکری و معنوی جوانان می باشد. جوانان ذهن خلاق و جست و جوگری دارند و همواره به دنبال کشف حقیقت و حل مسائل و پاسخ گویی به شبهات اند. علاوه بر آن، امروز شبهه افکنی در حوزه فرهنگی دینی، یکی از پرخطرترین جلوه های تهاجم فرهنگی در عرصه تربیت دینی است. این شبهات به قول استاد مطهری؛ گذرگاه خوبی هستند اما عدم پاسخ گویی به آنها موجب تزلزل در عقاید و اندیشه های دینی آنان می گردد و پایه های تربیت دینی را سست می گرداند. جوان اگر احساس کند که مسجد محلی برای پاسخ گویی به سؤالات اوست و در آن شخصیت ارزشمند و فرهیخته ای است که درد او را درک می کند، خواه ناخواه به سمت و سوی او متمایل می گردد و دیگران را نیز با خود همراه می سازد.

استاد مطهری می گوید:

«ما امروز از این نسل گله داریم که چرا با قرآن آشنا نیست؟ چرا در مدرسه ها قرآن یاد نمی گیرند؟ حتی به دانشگاه هم که می روند از خواندن قرآن عاجزند، البته جای تأسف است که این طور است اما باید از خودمان بپرسیم ما تاکنون چه اقدامی در این راه کرده ایم؟ آیا با همین فقه و شرعیات و قرآن که در مدارس است، توقع داریم نسل جوان با قرآن آشنایی کامل داشته باشد؟ قرآن از مؤمنان می خواهد که سخنان شان محکم و استوار باشد:

قولوا قولاً سدیداً».

این نکته در تربیت دینی و جذب جوانان بسیار مهم و حیاتی است که سخنان مربی باید همچون سدی محکم جلوی امواج مختلف مقاوم باشد.

9_ پیوند مسجد با زندگی جوان اگر مساجد از خاصیت تک بعدی (معنوی گرایی) به سوی چند بعدی شدن سوق داده شود

ص: 373

و اقدام عملی در جهت نیازهای فردی و اجتماعی نسل جوان بردارد، قطعاً در جذب جوانان موفق خواهد بود.

وجود برخی مشکلات، زمینه ساز انحراف و بی رغبتی به دین یا کانون های دینی است. بی کاری، عدم ازدواج و تأمین معیشتی، زمینه دین گریزی و سستی نسل جوان را فراهم می سازد.

از جوانی که در آتش غریزه جنسی می سوزد و بر اثر بی کاری و عدم امید به آینده، سر از یأس و ناامیدی درمی آورد و مأمنی برای حل مشکلات خود نمی یابد، چگونه انتظار رغبت به نماز و دین مداری از او می توان داشت. دین خردگرا و حکمت مدار اسلام در کنار مسائل معنوی بر مسائل مادی و اقتصادی نیز تأکید می کند و فقر را مایه کفر معرفی می کند، چنان که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم است فرمود:

«كاد الفقر أن یكون كفراً».

رهبران دینی و الگوهای جامعه باید خود را با مشکلات جوانان درگیر کنند و در حد امکان در حل آن بکوشند تا از این طریق پیوند عاطفی برقرار گردد. مردم دل به کسی می دهند و خانه دل را حریم کسانی می سازند که با درد و رنج آنان آشنا و با غم های شان محرم و در راه خدمت به آنها کوشا باشند.

در این راستا پیشنهاد می شود، در مساجد ستاد رفع مشکلات جوانان تأسیس گردد و معتمدین محل از اهل مسجد در ساماندهی معیشت جوانان، کاریابی، آسان سازی ازدواج و...

مشارکت نمایند.

پس بیاییم در نگرش و روش خود به دو مقوله ارزشمند مسجد و جوان تجدیدنظر نماییم و بین این دو، علقه ای ناگسستگی برقرار سازیم.

بخش سوم: حضور زنان در مساجد با توجه به نقش سازنده زنان در تحکیم بخشی خانواده، سلامت جامعه در گرو حضور فعال زنان در مساجد است.

ص: 374

پیش از ظهور اسلام، در جوامع عرب و غیرعرب برای زنان هیچ شخصیتی قایل نبودند. در واقع زنان جامعه از بیشتر حقوق اجتماعی محروم بودند و شخصیت زن یک وجود تبعی بود.

با توجه به این که در حال حاضر زنان نیمی از جامعه را تشکیل می دهند، بدیهی است نقش آنان در عرصه های مختلف خدماتی، اجتماعی، تعلیم و تربیت و به خصوص در تحکیم بخشی کانون خانواده قابل توجه است.

توجه به این نکته حایز اهمیت است که اگر حضور زنان در جامعه درست هدایت نشود، کنترل شده نباشد و در حدود موازین و شئون اسلامی نباشد، پیامدهای ناگوار به همراه دارد.

حضور زنان بعد از ظهور اسلام چشم گیر بوده است که با مطالعه تاریخ می توان این حضور را دریافت. تولد اسلام با حضور زن در عرصه جامعه به خصوص پایگاه دینی مساجد همراه بوده است.

با وجود این که حضرت خدیجه علیها السلام از تمکن مالی خوبی برخوردار بودند، اما همواره در کنار پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در همه عرصه های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی حضور داشتند. نقش این زن در محاصره اقتصادی شعب ابی طالب نشان دهنده حضور فعال ایشان در تمامی عرصه هاست.

اولین نماز جماعت به امامت رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم با حضور یک زن و یک مرد در مسجد النبی، شهادت سمیه در کنار همسرش عمار به عنوان اولین شهیده زن قابل انکار نیست.

تمامی این ماجراها بیان کننده نقش و جایگاه زنان در جامعه بعد از ظهور اسلام بوده است، به طوری که ما می بینیم در نخستین هجرت مسلمانان به حبشه و در دومین هجرت به این مکان تعدادی از هجرت کنندگان زنان بوده اند.

وقتی زنان جامعه برای نماز جماعت و فراگیری معارف، احکام و اخلاق و اقامه نماز در مسجد حضور پیدا می کردند، هیچ گاه شاهد نبودیم که پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم سخنی مبنی بر منع حضور بانوان و عدم رضایت آنان در مساجد و عرصه های اجتماعی بیان کرده باشند، که عدم وجود سخن از رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم در این زمینه، خود بهترین گواه بر استحباب حضور زنان در عرصه های مختلف زندگی است.

بیشتر مساجد مکه و مدینه به دلیل تحت فشار بودن افکار عمومی به طوری ساخته می شد که محل حضور مردان باشد و زنان نتوانند از این مکان مقدس استفاده کنند. اما به برکت انقلاب اسلامی مسلمانان بیدار شدند و شرایط تغییر پیدا کرده است. کسانی که از حضور زنان در جامعه ممانعت می کنند، هیچ وجه شرعی ندارند.

زمانی که عده ای از زنان به حضور پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم رسیدند و گفتند؛ شما به مردان مطالبی می گوید که ما از شنیدن آن محرومیم، پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم دستور دادند کسانی که علاقمند به شنیدن سخنان ایشان هستند، در محلی جمع شوند که آن حضرت شخصا به ایشان مطالب مورد نیاز زندگی و احکام اسلامی را بیان کنند. این امر نشان دهنده آن است که رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم به ارتقای فکری و آشنایی زنان با مسائل دینی اهمیت می دادند.

در جریان مباحثه که آیات قرآن نیز بر آن نازل شد، حضور یک زن آن هم حضرت زهرا علیها السلام سند زنده ای به حقانیت اسلام و اهل بیت علیهم السلام است که حضور زنان در عرصه های اجتماعی را نشان می دهد.

واگذاری سرزمین فدک به حضرت زهرا علیها السلام نشان دهنده آن است که یک زن می تواند در اجتماع استقلال مالی داشته باشد و پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم عملاً با انجام این کار جایگاه زن در جامعه را معرفی کرد.

در قرآن سوره «نساء» به نام زن نازل شده است، که در این سوره بیش از 200 آیه در خصوص احکام و حقوق زنان وارد شده است. مرحله اول دختر بودن، مرحله دوم همسر بودن، مرحله سوم احکام و حقوق مادران و بالاخره خداوند در همه مراحل زندگی یک زن سخن گفته است.

در پاسخ به این سؤال که حضور زن در عرصه های مختلف به خصوص در مساجد چه اهمیتی دارد، باید گفت؛ حضور زنان در این اماکن موجب ارتقای آگاهی آنان می شود. زمانی که زنان جامعه با وظایف خود آشنا شده و شناخت لازم از اختیارات خود پیدا کنند، بهتر به ایفای نقش مناسب و زیبنده خود می پردازند.

تا زمانی که شخصی به حقوق خود آشنا نباشد و تکالیف خود را نداند، به هیچ عنوان نمی تواند در جامعه خود تأثیرگذار شود.

حضور زنان در مساجد موجب ارتقای سطح آگاهی زنان چه از لحاظ حقوقی و چه از لحاظ اجتماعی می شود و این امر موجب می شود تا خانواده ها از یک استحکام خوبی برخوردار شوند و زنان آثار تربیتی خود را به نحو احسن در خانواده ایفا کنند.

سلامت جامعه در گرو حضور زنان در مساجد است به طوری که اگر ما می خواهیم در جامعه ای بیمه و سلامت خانواده تضمین شود، باید حضور زنان در مساجد را پررنگ تر کنیم و از راه مساجد، سطح آگاهی آنان را ارتقا بخشیم.

فعال بودن مساجد در خصوص فعالیت های خواهران، عامل جذب زنان به مساجد می باشد به طوری که حضور زنان در برخی از بخش های جامعه ضروری است، چون اگر زنان در آن بخش حضور پیدا نکنند، تولید مفاسد می شود از این رو زنان نقش تأثیرگذاری در جامعه ایفا می کنند.

ص: 377

فهرست منابع 1_ قرآن.

2_ نهج البلاغه، قصار 70 .

3_ استاد مطهری، حماسه حسینی، ج 2، ص 106.

4_ استاد مطهری، ده گفتار، ص 67_ 189 .

5_ اصول کافی، ج 1_ 2، ص 44_ 310 .

6_ بحار الانوار، ج 100، ص 93، چاپ بیروت.

7_ پیوند، ش 243_ 244، ص 32_ 50 .

8_ دکتر محسنی، دکتر دادستان، روان شناسی رشد، ص 153 .

9_ غررالحکم، ج 1_ 3، ص 185_ 367 .

10_ محبّه البیضاء، ج 3، ص 122 .

11_ وسائل الشیعه، ج 7، ص 168 .

ص: 378

مسجد مجازی؛ بایسته چشم انداز بیست ساله ایران اسلامی یحیی جهانگیری سهروردی

مدتی است که رهبر معظم انقلاب، بر ضرورت نوآوری به خاطر اجتناب ناپذیر بودن تحولات در جوامع بشری (1) تأکید دارند. و نتیجتاً «مدیریت تحولات در کشور» (2)

را یک بایسته دانسته اند. و فرمودند:

«با توقف در گذشته و نفی نوآوری نمی توان به جایی رسید... بنابراین تنها راه صحیح، باز گذاشتن راه نوآوری، آزاد فکری و آزاداندیشی و مدیریت این راه تحول آفرین است» (3).

و با نام گذاری امسال به سال نوآوری و شکوفائی، بر ضرورت این مساله در این برهه از ایران معاصر صحه گذاشتند.

ص: 380

1- سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دومین روز از سفر به استان سمنان در جمع دانشگاهیان. www.leader.ir/langs/fa/?p=contentShowid=4692

2- همان.

3- همان.

مسجد به عنوان رکن رکین انقلاب خمینی کبیر قدس سره، باید در دایره نوآوری، جایگاه خود را مشخص و از این قافله عقب نماند. به فرموده ولی امر مسلمین «تحول راز ماندگاری و تعالی بشر است»⁽¹⁾

و گرنه مساجد در صورت «کناره گیری از تحول موجب از بین رفتن و یا منزوی شدن خواهد شد». (2) این مقاله با استناد به چند واقعیت دینی و اجتماعی، برای بهبود وضعیت موجود مساجد و خروج از رخوت، جذب انبوه جوانان، بهره گیری از رقبای فرهنگی مسجد در راستای مسجد یعنی قرار دادن ابزارهای نوین فن آوری در طول مسجد نه در عرض آن (رفیق مسجد نه رقیب)، پاسخ دهی به نیاز معنوی انسان مدرن، ضرورت هم گرایی و مدیریت تحولات جهانی و پرهیز از قرار گرفتن در انزوا، رساندن پیام انقلاب (صدور انقلاب) به جهان و دست یابی به جایگاه مورد نظر در سند چشم انداز، یک راه کار کاربردی را پیشنهاد می نماید.

این مقاله با بررسی فرصت ها و تهدیدها در عرصه جهانی به ویژه خاورمیانه (به خاطر محوریت سند چشم انداز بر خاورمیانه) بر مساجد، ضرورت اقدام به «مسجد مجازی» را گوشزد می نماید.

یکی از ویژگی های اماکن مجازی این است که بشر در آن بر مکان و زمان فائق می آید و می تواند از هر جایی از کره خاکی در هر زمان به معبد مقصودش دست یابد. این در حالی است که مکان های مذهبی واقعی، فاقد چنین ویژگی می باشند و استفاده از آن نیازمند برنامه زمانی و مکانی خاص می باشد. لذا مسجد مجازی می تواند پاسخ گوی نیازهای افراد در هر زمانی و مکانی آن هم به انتخاب مخاطب نه خطیب، باشد.

مراد از مسجد مجازی در این مقاله عبارتست از وجود همه ساز و کارهای (ارکان) یک مسجد واقعی (فیزیکی) در فضای مجازی اعم از اینترنت و بازی های رایانه ای.

کلید واژگان: مسجد مجازی، مسجد آنلاین، مسجد اینترنتی، سند چشم انداز، نوآوری.

ص: 381

1- . همان.

2- . سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار جمعی از اساتید، فضلا، پژوهشگران و مبلغان حوزه های علمیه قم، مشهد و اصفهان.
www.leader.ir/langs/fa/?p=contentShowid=7213

پیشینه جایگاه معابد و کلیسای مجازی در اوایل سال 2001، کلیسای ملی استرالیا در راستای جذب بیشتر مردم برای حضور در مراکز و محافل مذهبی، از ابزار نوظهوری به نام اینترنت بهره برد و افرادی که روزهای یکشنبه نمی توانستند به هر علتی در مراسم دعای کلیسا شرکت کنند ساعاتی از اینترنت به طور رایگان استفاده می کردند.

چیزی نگذشت که کلیساهای پروتستان امریکا نیز، اقدام به راه اندازی سایت هایی کردند که در آن به شکل هم زمان افراد می توانستند با استفاده از اینترنت در دعاهای روز یکشنبه کلیسا شرکت کنند بدون آن که نیاز به طی کردن مسافت و حضور فیزیکی در کلیسا داشته باشند. (1)

اسقف کن کلسی، به عنوان یکی از نخستین کشیشان اینترنتی در مصاحبه ای با آسوشیتدپرس در اوایل سال 2003 گفت: کلیسای اینترنتی جامعه ای جدید و به عبارتی خلق سرزمینی جدید است. ما در کلیسای اینترنتی تمام کارهای جامعه دینی را انجام می دهیم، به طور مثال عبادت های روزانه، خواندن کتاب مقدس، حضور کشیش برای گفت و گو و تسکین و حتی ثبت اعترافات گناهکاران در این جامعه الکترونیکی تحقق یافته است. چند ماه بعد ربکا سامرز، مسئول مرکز شورای کاتولیکی کانزاس سیتی نیز از راه اندازی جامعه اینترنتی ادیان داد و گفت که آنها بودجه قابل توجهی برای این جامعه مجازی که به گسترش تعالیم مسیح و حفظ مسیحیان در جهان کمک خواهد کرد، اختصاص داده اند.

اکنون در جهان مسیحیت کلیساهای مجازی وجود دارد که به شکلی گسترده و با مراجعان بسیار، نه تنها تمامی ویژگی های یک کلیسای واقعی را دارند، بلکه فعالیت و ارائه خدمات آنها از تنوع بیشتری برخوردار است.

دسترسی شبانه روزی به کشیش هایی که ساعت ها با مراجعین چت می کنند، موسیقی های مذهبی که در تمام ساعات قابل شنیدن است، استفاده از کتابخانه ها و مقالات و تحقیقات آکادمیک و علمی و همچنین شرکت در دعاهای دسته جمعی و خواندن کتاب مقدس از جمله متداول ترین امور کلیساهای اینترنتی است.

ص: 382

این مسئله به فرقه‌های دیگری از مسیحیت و همچنین ادیان دیگر به ویژه بودیسم سرایت کرد و آنها نیز اقدام به راه اندازی چنین مراکزی کردند. جالب آن که از این قافله ادیان(1)

جدید نیز عقب نمانده اند.(2)

اینجانب به جا می داند که در این قسمت به فاصله بلند بین فعالیت های جدی دیگر ادیان و کندی تلاش ما مسلمانان در این زمینه آمار مقایسه ای را ارائه نمایم. آنگاه نیک روشن خواهد شد که چقدر از قافله عقبیم.

جهت یافتن تعداد، معبد، کلیسا و مسجد مجازی از دو موتور مشهور جستجوگر اینترنتی(3)

بهره بردم و آنچه از واژگان که در اینترنت به موضع در دو زبان فارسی و انگلیسی(4)

مربوط می شود را بررسی نمودم.

اما قبل از توجه به نمودار آمار، چند نکته را لازم به تذکر می دانم:

این فاصله بلند بین فعالیت ما در دنیای مجازی و دیگر ادیان به ویژه مسیحیت، تنها در گستره زبانی فارسی و انگلیسی است. حال اگر زبان های دیگر مورد جستجو قرار گیرد، فاصله خیلی بیشتر خواهد بود. بی شک بایست به شگرفی فعالیت هایی آنان غبطه و بر رخوت خود در این عرصه حسرت خورد!!

ص: 383

-
- 1- . برای آشنای با ادیان جدید: مقاله «ادیان جدید؛ دین هیونز گیت»، از نگارنده؛ مجله هفت اقلیم؛ شماره 1، ص 9.
 - 2- . مثل دو سایت www.virtualtemple.org و www.virtualtemple.net معبد مجازی برای فرقه دینی نوپدیدی در غرب به نام (ISKCON).
 - 3- . نظر به این که نتایج دیگر موتورهای جستجو هم تقریباً نزدیک به «یاهو» و «گوگل» بود، از آوردن آن خود داری شد. البته در قالب مقاله ای مستقل به این بحث خاص خواهیم پرداخت.
 - 4- . نگارنده به مداخل، در در زبان عربی و فراسه نیز جستجو نمود، لیک آنچه برای ما می توانست مکفی باشد، در بالا آورده شد. بزودی مجموع جستجوها در 4 زبان عربی، انگلیسی، فارسی و فرانسه در قالب مقاله ای مستقل ارائه خواهد شد.

حسرت دیگر آنکه حتی اگر در کمیت مساوی می بودیم _ که نیستیم _ در کیفیت نیز قابل رقابت با آنها نیستیم. منظورم این که حتی بهترین نمونه مسجد مجازی، با کم رتبه ترین کلیسای مجازی از لحاظ تولید، کیفیت عرضه، تنوع، مخاطب محوری، جذابیت ها و... قابل مقایسه نیست. مساجد مجازی، حتی در روز آمد شدن محتوا با کلیسای مجازی فرسنگ ها فاصله دارد! و این وظیفه متولیان مسجد را صد چندان می کند. (1)

ص: 384

1- . برای نمونه ده مورد از مساجد مجازی را ملا-حظه نموده: www.masjedonline.ir www.virtualmosque.co.uk
www.onlinemasjed.blogfa.com www.masjedinterneti.persianblog.ir www.virtualmosque.co.uk www.the-mosque.net www.mosque.com www.internetmosque.net www.virtualmosque.co.uk www.masjedonline.ir
با چند مورد از کلیساهای مجازی زیر مقایسه کنید: www.onlinechurch.com www.online-church.tv
www.kelisaonline.com www.christforiran.com www.onlinekelisa.com www.internetchurchofchrist.org
www.virtualchurch.org www.virtualchurch.com www.virtualchurchplantingexperience.com
www.virtualchurch.us www.actionchurch.org www.thevirtualchurch.com

و باز بر این نگرانی پای بفشارم که حتی این مساجد مجازی هم اکثرا تولیدات کشورهای عربی و سنی مذهب هستند. و جایگاه مکتب غنی اهل بیت در این عرضه به حق مغفول مانده است. (1)

نظر به این که این مساجد مجازی گاه توسط خود اشخاص به صورت خود جوش و... راه اندازی شده است، به نظر می رسد که جهت تولی این مساجد مجازی، مثل مساجد فیزیکی، باید مرکز رسیدگی به امور مساجد اقدام و در موارد اصلاحی، گوشزد، و در مواردی نیز تشویق کند. زیرا به زعم حقیر مرکز متولی نه تنها واقعیت بیرونی مسجد، که متولی خود واژه «مسجد» هم هست. حال این واژه در عالم عیان باشد یا در جهان مجاز.

هرچند این نکته بر این نمودار زیاد مرتبط نیست ولی قابل توجه بر متولیان مسجد، این واژه مقدس باید باشد این است که نگارنده با جستجو در دائرة المعارف ها و... زبان انگلیسی، رسم الخط لاتین معادل انگلیسی مسجد را masjid دید نه masjid و دامنه جستجوی هر یک از این دو واژه در موتورهای جستجو شاهدی بر ادعای ماست. هم چنان که در نمودار می بینید حتی برخی مواقع واژه masjid میزان جستجویش صفر بوده است. در حالی که واژه masjid بالای بیست هزار را نشان می دهد.

مع الاسف مترجمان و نیز حتی برخی متولیان مسجد بدون توجه به این مطلب، حتی آدرس سایت خود را با واژه masjid ساخته اند نه (2). (masjid)

ص: 385

1- . مثل: www.mosque.com و www.internetmosque.net .

2- . مثل وب سایت مؤسسه مسجد به آدرس: www.masjed.com و وب سایت سازمان عمران مساجد به آدرس: www.omeranemasjed.com و یا تنها تارنمای وبلاگ مسجد به آدرس: www.masjedblog.ir و پایگاه خبری مساجد به آدرس www.masjednews.com و یا وبلاگ خبری مساجد به آدرس www.masjednews.blogfa.com .

واژه مورد جستجو	نتیجه جستجو در گوگل	نتیجه جستجو در یاهو
مسجد اینترنتی	۸۱ مورد	۶۶ مورد
کلیسای اینترنتی	۴/۹۸۰ مورد	۱۱۰ مورد
معبد اینترنتی	۱ مورد	۱ مورد
مسجد مجازی	۲۶ مورد	۱۳ مورد
کلیسای مجازی	۷۰ مورد	۱۷ مورد
معبد مجازی	۵ مورد	۶ مورد
مسجد آنلاین	۲ مورد	۰ مورد
کلیسای آنلاین	۱۷۰ مورد	۳۰ مورد
معبد آنلاین	۰ مورد	۰ مورد
online mosque	۳۱۱ مورد	۷۱۸ مورد
online church	۱۸۴/۰۰۰ مورد	۷۷۳/۰۰۰ مورد
online temple	۱۳/۸۰۰ مورد	۵۸/۶۰۰ مورد
virtual mosque	۱/۴۶۰ مورد	۳/۶۸۰ مورد
virtual church	۲۶/۵۰۰ مورد	۲۶۳/۰۰۰ مورد
virtual temple	۱۲/۳۰۰ مورد	۶۸/۰۰۰ مورد
Internet mosque	۳۰۳ مورد	۶۶۱ مورد
Internet church	۳۵/۰۰۰ مورد	۲۷۰/۰۰۰ مورد
Internet temple	۱/۳۶۰ مورد	۱/۵۶۰ مورد
Internet Masjed	۰ مورد	۰ مورد

۶۱ مورد	۲۱/۸۰۰ مورد	Internet Masjid
۲ مورد	۱ مورد	onLine Masjid
۸۳ مورد	۵۵۹ مورد	online Masjid
۱ مورد	۱ مورد	Virtual Masjid
۴۰ مورد	۱۳۶ مورد	Virtual Masjid

یادمان باشد که واژگان در طول زمان معانی متعددی به خود می‌گیرند به حدی که گاه در معنای دوم حقیقی می‌شوند، نه مجازی. با سرعت ساخت مساجد مجازی، بی‌شک در آینده استعمال واژه «مسجد» در این گونه از مساجد نیز شایع خواهد بود حتی بدون قرینه. به نظر نگارنده مرکز رسیدگی به امور مساجد کشور، با اعلان رسمی تولی تمام معانی واژه مقدس مسجد اعم از عالم عیان و مجاز، به موارد زیر اقدام فرماید: نظر به این که مسجد یک واژه مقدس اسلامی است، ممکن است (به زعم بنده اتفاق افتاده) که دشمنان به اسم این واژه با دامنه‌های متفاوت، سایت ساخته و به تبلیغ عقاید خود پردازند. یعنی کاربری که جز از اسلام و مسجد چیزی ندیده و نشنیده، به اسم مسجد بودن آن اکتفا نموده ولی محتوای آن کاملاً ضد اسلامی باشد. لذا در یک اقدام سریع باید همه مشتقات مسجد با انواع دامین‌ها، ضبط شده و در انحصار مرکز قرار گیرد. زیرا به نص قرآن، مساجد از آن خدایند. (1)

در آن باید خدا یاد شود نه این که با اسم مقدس مسجد، فضای مجازی ساخته شود و با آن دین مسیحت و ... ترویج شود.

همچنان که مساجد فیزیکی را مردم ساخته ولی مرکز حمایت و هدایت می‌کند، به نظر می‌رسد افراد خود جوشی که اقدام به تأسیس مسجد مجازی نموده اند شناسائی، و مورد حمایت و تشویق قرار گیرند.

همچنان که مساجد فیزیکی بدون نظارت در ساخت و ساز و مدیریت، از مطلوبیت کافی برخوردار نخواهد بود، باید مساجد مجازی نیز سامان دهی گردد. بر محتوای تولیدی آنها نظارت گردد. و این در سایه آموزش محقق می‌گردد.

ص: 387

1- «وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا». جن: 18 .

به نظر می رسد مرکز رسیدگی به امور مساجد با ایجاد یک تارنمای وبلاگ نویسی مسجد مثل «مسجد بلاگ» و... در این زمینه به تولید انبوه دست یازد. و خود این صد البته موجب روی آوردن ائمه جماعات و... مساجد به پژوهش می شود. در این راستا آموزش فن آوری های نوین مثل نحوه استفاده از اینترنت و وبلاگ نویسی و... را برای ائمه جماعات می تواند به طرق مختلف مثل از طریق جزوه و... در دستور کار قرار داد.

مرکز پایگاه خبری مسجدنیوز به تولی و نشر اخبار مساجد به زبان های مختلف پردازد. با توجه به حضور هزاران ائمه جماعت، آنها می توانند خبرنگاران خوبی برای این پایگاه باشند ظرفیتی که نظیرش را در جهان هیچ پایگاه خبری ندارد. چرا از این پتانسیل غافل باشیم؟! علاوه براین، این پایگاه خبری مسجد، دست اندرکاران و ائمه جماعات و... را از آخرین اخبار مسجد آشنا می سازد.

جایگاه اینترنت در دنیا در این جا جهت تبیین اهمیت مسجد مجازی لازم دیدم به جایگاه اینترنت در میان انسان معاصر آماری را ارائه دهم. تا ناگزیر بودن از این مسأله به دقت مشخص گردد. عصری که در آن زندگی می کنیم، از آن تحت عناوین مختلفی نظیر: «دهکده جهانی»،⁽¹⁾

«جامعه مدنی جهانی»،⁽²⁾

«مدرنیته دوم»،⁽³⁾

«جامعه شبکه ای»،⁽⁴⁾

«جهان رها شده»،⁽⁵⁾

«جامعه ارتباطی»،⁽⁶⁾

و «مدرنیته سیال»⁽⁷⁾

یاد می کنند.

از کل 288/120/676/6 نفری جمعیت جهان، 920/724/407/1 کاربر اینترنت وجود دارد. در عین حال از مجموع جمعیت طبق آخرین آمار یعنی 31 مارس 2008 میلادی که سایت⁽⁸⁾

ص: 388

1- . مک لوهان.

2- . دیوید هلد.

3- . اولریش بک.

4- . مانوئل کاستلز.

5- . آنتونی گیدنز.

6- . جيانى واتيمو.

7- . زيگمون بومن.

8- www.internetworldstats.com

internet world stats به عنوان معتبرترین مرکز سنجش و نشر آمار ضریب نفوذ اینترنت ارائه داده حاکی از نفوذ بالای اینترنت در میان بشر امروزی و جمعیت خاورمیانه است که فرآیند رو به رشد بسیار سریع آن می رود آینده انسان را کاملاً دیجیتالی کند. ضمناً از جمعیت 443/090/197 نفری خاورمیانه نیز 200/939/41 نفر را کاربران اینترنت تشکیل می دهد. (1) برای فهم بهتر سرعت نفوذ اینترنت در جهان خصوصاً خاورمیانه بهتر است آمار 2 سال پیش را نظری بیافکنیم. با مقایسه این آمار با آمار سال 2005، آینده ضریب نفوذ اینترنت در خاورمیانه مشخص خواهد شد. در سال 2005 مجموع جمعیت خاورمیانه به مرز 187 میلیون و 258 هزار نفر رسید که 9/2 درصد کل جمعیت جهان را شامل می شد از این جمعیت، کل تعداد کاربران اینترنت در منطقه خاورمیانه به مرز 16 میلیون و 64 هزار نفر رسید. (2) فزونی جایگاه دین در اینترنت رویتر نیز در 28 دسامبر سال 2001 با چاپ گزارش مفصلی اعلام کرد که از هر 4 مراجعه کننده آمریکایی، یک نفر برای مقاصد دینی به اینترنت رجوع می کند. همچنین ذکر شد که 69 درصد از این افراد درصدد یافتن منابع مطالعاتی دینی و تحقیق درباره ادیان مختلف هستند در این میان، 21 درصد در جست و جوی متون مقدس دینی و شرکت در اعمال و نیایش های آن هستند و مابقی افراد نیز برای امور متفرقه به این سایت ها مراجعه می کنند. (3)

در یک تحقیق در ایران نیز استفاده علمی و دینی از اینترنت بیش از تفریحی و سرگرمی بوده است براساس این تحقیق به ترتیب: 3/54 درصد از سایت های خبری، علمی و آموزشی

ص: 389

1- . www.internetworldstats.com/stats5.htm

2- . www.itca.ir/index.php?Page=newstextUID=527

3- . مقاله «نگاهی به تاریخ چه حضور دین در اینترنت»: ص 33 .

و 7/45 درصد نیز از سایت های تفریحی _ سرگرمی استفاده می کردند. (1) این فرایند رو به رشد استفاده از اینترنت در جهان که حاصل «یک تحول» در عرصه اطلاع رسانی است، آیا نیازمند مدیریت نیست.

به فرموده رهبر معظم انقلاب «کناره گیری از تحول موجب از بین رفتن و یا منزوی شدن خواهد شد. بنابراین، تحول را باید پذیرفت و آن را در جهت صحیح مدیریت کرد». (2) آیا این همه تشنه که در اینترنت سراغ معنویت ناب می گردند نباید با زلال معرفت اهل بیت علیهم السلام سیراب گردند. این همه ظرفیت و این همه مخاطب آیا در ایجاد تکلیف بر ما کافی نیست؟! اگر زبان بشر امروزی این فناوری است، آیا ما نیز نباید در انجام رسالت خود از این فناوری بهره جویم؟! « وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِبَلِّغَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلَّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ». (3)

تبلیغ اسلام در دنیای مجازی اینترنتی اقلیت مسلمان در کشورهای غربی در حالی که با ستادهای گسترش اسلام هراسی در دنیای حقیقی روبه رو شده اند به دنیای مجازی رو کرده تا آموزه های حقیقی اسلام را با هدف رفع باورهای نادرست در دنیای کامپیوتری ارائه کنند.

محمد یوسف روانپزشک ساکن در سوئد در فضای اینترنت مسجدی مجازی تشکیل داده تا از طریق آن آموزه ها و آداب و رفتار اسلامی را ترویج کند. غیرمسلمانان در این مسجد

ص: 390

1- مقاله «بررسی رابطه استفاده از اینترنت و هویت دینی کاربران»، دفتر مطالعات و توسعه رسانه ها، معاونت امور مطبوعاتی و اطلاع رسانی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص 23. برگرفته از سایت www.rasaneh.org/persian/pics/rasaneh-AFF67.doc

2- سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار جمعی از اساتید، فضلا، پژوهشگران و مبلغان حوزه های علمیه قم، مشهد و اصفهان www.leader.ir/langs/fa/?p=contentShowid=7213

3- ابراهیم: 4.

با چگونگی نماز خواندن، قرائت قرآن و وضو آشنا می شوند. وی گفت: صدها نفر از علاقمندان از ملیت های مختلف برای شناختن اسلام به این فضا رجوع می کنند. یوسف 39 ساله اظهار داشت که تاکنون سه مسیحی بازدید کننده از این ستاد مجازی به اسلام مشرف شده اند.

این فضای مجازی با معماری اسلامی تزئین شده است، مسجد آن از مناره برخوردار بوده و در داخل آن نسخه های قرآن کریم و ترجمه آن به زبان انگلیسی قرار گرفته است.

حدود یک هزار و 500 نفر روزانه از این مسجد مجازی دیدن می کنند که در آن میان عده ای غیرمسلمان هستند. اقلیت مسلمان در سوئد این فضای مجازی را در پایگاه اینترنتی «زندگی دوم» (Second Life) ایجاد کرده اند. (Second Life) یک دنیای کاملاً مجازی است که توسط ساکنان آن ساخته می شود. از زمان افتتاح این شبکه در سال 2003 تاکنون بیش از 9 میلیون نفر در آن عضو شده اند. (1) شیخون نرم و فرهنگی دشمن و لازمه مقابله به مثل کافی است پلنی از فیلم های ساخته شده غربی و هالیوودی بر علیه اسلام را مشاهده کنید. استفاده از نمادهای اسلامی مثل اذان، مسجد، مناره به عنوان کمین گاه تروریست ها! و محل تربیت گروه های فشار، در راستای پروژه نامیمون تخریب چهره اسلام است. آیا همین ما را بر آن نمی دارد که از این واژه ها و نمادهای مقدس دفاع کنیم؟! فیلم های مثل «روز استقلال»، (2) «محاصره»، (3) «شمشیر اسلام» (4) ... درصدد ارائه چهره ای خشن از اسلام اند. در این فیلم ها عموماً همزمان با صدای اذان و نمایش مناره و گنبد مساجد اسلامی البته با رنگ سرخ (که در روانشناسی رنگ ها به نماد خشونت است و ناخود آگاه مخاطب را در فضای ترور می اندازد) عملیات ترور و... را نشان می دهد.

ص: 391

1- www.mehrnews.ir/NewsPrint.aspx?NewsID=545002 .

2- Independence day .

3- The siege .

4- The sword of islam .

آیا وقت آن نرسیده است که ما نیز با ساخت بازی رایانه ای جوان و حتی کودکان خود را روانه مسجد مجازی کنیم. غرب اگر بازی کامپیوتری ای می سازد که با شلیک هر گلوله، صدای «یا مهدی» سر می دهد، بر نهاد متولی مسجد وظیفه نیست که یک بازی تدارک ببیند که فرزند ایران و اسلام ناخود آگاه در فضای مسجد قرار گیرد. مگر نه آن است که در دنیای معاصر، به اعتراف همه روان شناسان تبلیغ مستقیم معنا ندارد باید نا خود آگاه مخاطب را برای پذیرش پیام تحریک کرد.

حال که دشمن با استفاده از تکنولوژی رسانه سعی در وارونه جلوه دادن چهره اسلام خصوصاً بعد از حادثه یازدهم سپتامبر دارد. از آنجا که مساجد از دیر باز، سخنگوی رسمی اسلام مبین بودند. با احیای نقش رسانه ای مساجد در معرفی چهره واقعی اسلام می توان کوشید. (1)

رهبر فرزانه انقلاب «کنترل، تحولات جهانی به دست صهیونیسم و سرمایه داری جهانی را خطری جدی» (2) می شمارند. آیا نباید برای رهای سازی مدیریت تحولات جهانی از دست این غاصبان نه تنها خاک که حتی فرهنگ و هویت اسلامی، اقدام نمود.

در دنیای امروز که همه رسانه ها تحت کنترل صهیونیسم و باندهای قدرت سیاسی اقتصادی است، ضرورت حفظ کارکرد رسانه ای مساجد به عنوان مکان های مردمی و آزاد، جدیت چند برابر می یابد. زیرا تنها این رسانه است که می تواند صدای مستضعفین را فریاد بزند. حفظ کارکرد رسانه های مسجد، اکتفا به روش های گذشته نیست، بلکه با مسجدی کردن رسانه های مدرن نیز می توان به این اهداف نایل آمد. آن وقت اهمیت تقویت این رسانه عمومی اهمیت بیش از گذشته پیدا می کند که امروزه رسانه های قدرتمند به رقابت با مسجد آمده اند.

اگر مساجد دیروز به این وظیفه اطلاع رسانی و تبلیغ مشغول بودند، رقبایی نبود که جوانان را جذب خود و گریزان از مسجد سازد. ولی کنون، باید مسجد را در توانمندسازی رسانه ای، پرنفوذ تر از آنها کنیم.

ص: 392

1- . کارکرد رساله ای مساجد: ص 2 .

2- . سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دومین روز از سفر به استان سمنان در جمع دانشگاهیان، www.leader.ir/langs/fa/?p

این نماد بزرگ اسلام، تربیون اسلام است برای دعوت. مخاطب آن همه انسان است. (1)

نه فقط مسلمین. «جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ» (2)

در تفسیر نمونه ذیل این آیه می خوانیم: «منخصوصاً کلمه للناس» نشان می دهد که این مرکز امن و امان، پناهگاهی است عمومی برای همه جهانیان و انسان ها و توده های مردم. (3)

صاحب نظران علم ارتباطات مثل پروفیسور مولانا، بر وابستگی رسانه ها بر مساجد، تأکید دارند. به باور ایشان، رسانه ای که از کانون قداست، خودی و خوش سابقه در عرصه اطلاع رسانی، صادر شود، کاملاً مورد اقبال جامعه خواهد بود. (4)

پس اگر به ورای مرزها با مسجد فیزیکی دست مان نمی رسد با ابزار فن آوری که می توان نیاز معنوی او را برطرف ساخت. با کم ترین

هزینه. امروزه در غرب، بشر از دست ماشینیسم بدون اخلاق به ستوه آمده است. زیرا مدرنیته در خوشبینانه ترین حالت، «آسایش» را به بشر به ارمغان آورد ولی همین، «آرامش» را از او قاپید. گرایش رو به رشد به دین، معنویت، و حتی ادیان جدید و جریان فکری پست مدرنیسم را باید در این راستا مطالعه نمود. پروژه مسجد مجازی تنها راه ارضای نیازهای معنوی آن سوی مرزها با اقیانوس عرفان و اخلاق اهل بیت علیهم السلام هست.

مخالفان معابد مجازی در آئین مسیحیت عده ای که گرایش سنتی داشتند با این پدیده به مخالفت پرداختند. این مسئله در موارد بسیاری مورد انتقاد اسقف ها و کشیشانی قرار گرفت که معتقد بودند اینترنت مردم را از کلیسا دور کرده است و باعث کاهش حضور مؤمنان در روزهای یک شنبه می شود. به همین دلیل طی اطلاعیه های مکرر اعلام کردند که هیچ جایگزینی برای حضور در کلیسا وجود ندارد و مسیحیان موظف هستند روزهای یک شنبه به کلیسا بیایند. سنت گرایان

ص: 393

-
- 1- . «یا بَنی آدَمَ خُذُوا زینَتَکُم عِنْدَ کُلِّ مَسْجِدٍ». اعراف: 31 .
 - 2- . مائده: 97 .
 - 3- . تفسیر نمونه: ص 448 .
 - 4- . پروفیسور مولانا، طنین تعهد، مقاله «مسجد و مطبوعات».

همچنان معتقدند که اینترنت عامل جدایی مؤمنان مسیحی از کلیسا و قطع رابطه آنان با سازمان کشیشان است. (1)

کن کلسی، از بنیانگذاران کلیسای مجازی در پاسخ این انتقاد به خبرنگار آسوشیتدپرس گفت: این مهم نیست که مسیحیان به کلیسا بروند یا از طریق اینترنت خود را در کلیسا حس کنند، این مهم است که رابطه آنها با جهان مسیحیت و دنیای کلیسا قطع نشود. ما باید تصمیم بگیریم، یا رابطه را برای همیشه قطع کنیم و هر روز شاهد کاهش مؤمنان باشیم، یا بپذیریم که این رابطه وجود داشته باشد حتی به شکل مجازی. (2)

صد البته که مسجد مجازی یک آستانه ای برای پر کشیدن به مسجد محله. یک عروج از مسجد مجازی به مسجد واقعی. شاید بی جهت نباشد که معراج معنوی پیامبر از مسجد بود تا به مسجد. (3)

و این فرآیند یک انسان سرگشته از مدرنیته و تبلیغات صهیونیسم را به دامن اسلام آورده و در مأمن مسجد جای می هد. «وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنَا» (4)

آیت الله طالقانی این کشش و بازگشت انسان به مسجد را فطری می شمارد.

«جعل بیت بصورت مثابه، بر طبق کشش نفسانی انسان به محل امن و عدل می باشد. این جویایی مانند امام جویی است و توجه بچنین خانه ای که فطرت حق جویی و عدل را بیدار سازد، از کشش ها و خواسته های درونی آدمی و بسود وی می باشد». (5)

ص: 394

1- مقاله «کلیساهای مجازی در جهان واقعی»: ص 41.

2- همان.

3- یعنی از مسجد الاحرام بود تا مسجد الاقصی. «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ». اسراء: 1.

4- بقره: 125.

5- پرتوی از قرآن: ص 297.

یا این کلام نورانی صاحب نهج البلاغه می افتم که فرمود: دنیا بعد از سرکشی به دوباره به ما روی می کند. (1)

ساخت مساجد مجازی نه دست کشیدن از مسجد سنتی است بلکه در راستای تعالی ذکر خداست. مگر نه آن است که می توان جوان آشفته در بازار دنیای دیجیتال را با همین ابزار جذب کرد و پس از زلال کردن فطرت گمشده اش، دست او را گرفت و در گوشه ای از مسجد سنتی گذاشت تا این بار بطور واقعی نه مجازی، بطور فیزیکی نه فقط ذهنی به استماع حقیقت و کرنش در برابر خدایش پردازد.

آیا جوانی غربی ای که اساساً اسم مسجد به گوش اش نخورده و یا از مسجد مفهومی بد _ به خاطر تبلیغات سویء استکبار _ در ذهن دارد. نباید با استفاده از تحولات جهانی، همورا که در پای اینترنت نشسته را از حقیقت مسجد آشنا نمود.

لذا باید نخبگان بر مدیریت تحول نظارت کنند و بجاست در همایشی نحوه استفاده ابزاری از مسجد مجازی برای فراخواندن به مسجد حقیقی بررسی گردد. رهبر انقلاب مکرراً این را وظیفه نخبگان حوزوی دانشگاهی دانسته اند:

مدیریت تحولات کشور باید در دست نخبگان دانشگاهی و حوزوی باشد و در این روند، علاوه بر معیارهای جهانی پیشرفت، معیارهای نور و ملاک های ویژه نظام اسلامی مورد توجه اکید قرار گیرد». (2)

«مدیریت تحولات و هدایت فعالیت هایی که به ترمیم، تکمیل و پیشرفت می انجامد باید در دست نخبگان حوزه و دانشگاه باشد». (3)

ص: 395

1- . قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «لَتُعْطَيْنَ الدُّنْيَا عَلَيْنَا بَعْدَ شِمَاسِهَا عَطْفَ الصَّرُوسِ عَلَى وَلَدِهَا وَ تَلَا عَقِيبَ ذَلِكَ وَ تُرِيدُ أَنْ نُمَنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أُمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ». نهج البلاغه، نسخه فیض الإسلام، ص 1180 ، حکمت 200 .

2- . سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دومین روز از سفر به استان سمنان در جمع دانشگاهیان.

3- . همان.

مسجد مجازی؛ بایسته چشم انداز بیست ساله ایران اسلامی بجاست در این جا به بندهایی از سند چشم انداز اشاره کنیم که می توان با استنباط از آنها جایگاه مسجد را در افق 1404 بررسی نمود. و ناگزیر بودن از روی آوری به مسجد مجازی را گوشزد نمود. بی شک هرگونه انحراف از این میثاق ملی، ایران را در رسیدن به آن هدف میمون باز خواهد داشت. و مسجد باید جایگاه و شأن خود را با تکیه بر این بنده ها مشخص نماید.

در اینجا به عباراتی از سند چشم انداز که با مسجد مرتبط می شود را به تحلیل می نشینیم.

در بخش های پیش آمد که نفوذ اینترنت در خاورمیانه در حال رشد بسیار سریع بوده و هم اکنون نزدیک به یک چهارم جمعیت آن از این پدیده برخوردارند که با سرعت فزون آن، در افق 1404 جمعیت بسیار زیادی از آن بهره مند خواهند شد. با توجه به پدیده نامیمون رسانه های تبلیغی غرب و نیز صهیونیسم و وهابیت در منطقه که هر دو دست به دست هم داده تا «همگرایی اسلامی و منطقه ای»⁽¹⁾ را به هم زنند، نباید تنها درمان این درد؛ یعنی «تعالیم اسلامی و اندیشه های امام خمینی قدس سره»⁽²⁾

را با استفاده از این فن آوری به گوش این مردم رسانند! تنها راه اشاعه این پیام مقدس، مسجد می تواند باشد. از این روست که دشمن همواره با آن مخالف است. مستر همفر جاسوس بریتانیا در خاطراتش می نویسد: «از بنای مساجد... به هر صورت باید جلوگیری شود»⁽³⁾.

به عبارت «به هر صورت» توجه نمائید. این همچنان سیاست راهبردی استکبار است.

مگر نه آن است که «جامعه ی ایرانی در افق این چشم انداز [بیست ساله]... برخوردار از دانش پیشرفته، توانا در تولید علم و فناوری»⁽⁴⁾ باید باشد. آیا این نیروها را باید مسجد تربیت

ص: 396

-
- 1- . فرازی از بندهای سند چشم انداز بیست ساله برگرفته از سایت ایران هزار و چهارصد و چهار www.irane1404.com
 - 2- . همان.
 - 3- . همفر، خاطرات همفر جاسوس انگلیسی در ممالک اسلامی، ترجمه محسن مویدی: ص 83 .
 - 4- . بند دوم سند چشم انداز بیست ساله برگرفته از سایت ایران هزار و چهارصد و چهار www.irane1404.com

نکند؟ مگر نه آن است که مسجد محل پرورش و آموزش بوده است؟ آیا تا امام جماعتی که خود بر این ویژگی آراسته نگردد می تواند الگوساز باشد تا جوان «از دانش پیشرفته برخوردار»⁽¹⁾

و «توانا در تولید علم و فناوری»⁽²⁾

گردد؟ کاهش استقبال جوانان از مسجد؛ و فزونی استقبال آنان از اینترنت چیز قابل انکار نیست. به نظر نگارنده، از مصادیق «مدیریت تحول» در کلام رهبری، «رفیق» نمودن این «رفیق» رسانه ای مسجد است. باید مواظب شد که در کشور اسلامی، رسانه های مدرن، رفیق در عرض مسجد نبشند بلکه یار مسجد و در طول آن قرار بگیرند. زیرا رفتار آنها اگر از کارکرد رسانه ای مسجد بکاهد مصداق «منع مساجد» خواهد بود.⁽³⁾

برخی مفسرین در شرح منع مساجد، چنین آورده اند: «آیه هر چند هم، شأن نزول خاصی داشته باشد، در مقام بیان یک حکم کلی است و در مورد تمام افراد و یا گروه هایی است که مردم را از رفتن به مساجد و انجام عبادات به هر دلیل منع کنند و باعث ویرانی مساجد شوند. و ما در تاریخ نمونه هایی از آن را دیده ایم که گاهی به خاطر اغراض سیاسی، مساجد را بسته اند و یا گروه خاصی را از ورود به آن منع کرده اند».⁽⁴⁾

یادمان باشد که «خرابی مسجد تنها با بیل و کلنگ نیست، بلکه هر برنامه ای که از رونق مسجد بکاهد، تلاش در خرابی آن است».⁽⁵⁾

نکته جالب آن که سند تربیت این نیروها را «متکی بر سهم برتر منابع انسانی و سرمایه ی اجتماعی»⁽⁶⁾

نموده است. چه سرمایه اجتماعی فراتر از مسجد و چه منابع انسانی ای بهتر از نیروی های مؤمن مسجدی؟ چرا که علم مطلوب در سند چشم انداز علم دینی و دین علمی است نه علم سکولار. و لازمه دست یافتن به علم دینی تربیت نیروی های علمی آینده در قالب مسجد است.

ص: 397

1- . همان.

2- . همان.

3- . کارکرد رسانه ای مساجد: ص 5 .

4- . تفسیر کوثر: ج 1 ، ص 332 .

5- . تفسیر نور: ج 1 ، ص 186 .

6- . همان.

آیا تربیت نیروی ایرانی با ویژگی‌های «فعال، مسئولیت‌پذیر، ایثارگر، مؤمن، رضایت‌مند، برخوردار... متعهد به انقلاب و نظام اسلامی و شکوفایی ایران و مفتخر به ایرانی بودن»⁽¹⁾ بخشی از وظیفه مسجد به جوانان را گوشزد نمی‌کند. از کارکردهای مسجد می‌توان به نقش آن در پرورش افراد اشاره کرد که حکومت دینی بدان‌ها نیاز دارد. زیرا مسجد بار هدایت فکری و تربیتی نیروهای جامعه را بر دوش دارد.⁽²⁾

در سایه رفت و آمد به مسجد، خلق و خوی‌ها و آداب و منش‌های افراد تا حد زیادی، هویدا می‌گردد. این تربیت و شناسائی در روابط افراد با یکدیگر سازنده می‌باشد. زیرا حاکمیت اسلامی می‌تواند از این رهگذر، نیروهای متعهد و کارآمد خود را بشناسد.⁽³⁾

مسجد برای این دو امر مهم برای حکومت اسلامی نقش آفرینی می‌کند. همچنان که در دروان انقلاب و دفاع مقدس فرماندهان و نیروهای مردمی همه تربیت یافته‌گان مسجد بودند.

امروزه نیز برای گزینش و تربیت افراد برای مدیریت سیاسی کشور باید از مسجد مدد گرفت.

مگر نه آن است که در زمان نهضت مقدس انقلاب و نیز دوران هشت سال دفاع مقدس همین مسجد نیروی‌های را تربیت کرد درست با همین شاخص‌ها. اینک نیز با پدیده تحول، نباید در خود تحولی درانگیزد و باز به پرورش چنین انسان‌هایی که ایران 1404 نیاز دارد، اقدام نماید. باز بیان رهبر فرزانه را بیاورم که بر «لزوم استقبال از تحولات و پرهیز از ایستایی و رکود»⁽⁴⁾ خاطر نشان کردند.

ص: 398

1- . بند پنجم سند چشم‌انداز بیست ساله برگرفته از سایت ایران هزار و چهارصد و چهار www.irane1404.com

2- . کارکرد سیاسی مساجد: ص 47 .

3- . کارکرد مساجد، مقاله نقش و عمل کرد مسجد در تربیت، نوشته عبدالرضا ضرابی، ص 275 ؛ فصلنامه معرفت، س 9 ، ش 33 ، فروردین و اردیبهشت 1379 .

4- . سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دومین روز از سفر به استان سمنان در جمع دانشگاهیان، www.leader.ir/langs/fa/?p=contentShowid=4692

نظریه صدور انقلاب تفکر فراملی و دید جهانی حضرت امام قدس سره انقلاب اسلامی را نه در چارچوب مقابله با طاغوت ایران که به مثابه جریان مبارزه با تمام «مستکبرین» و «ستم گران» عالم معنا می کرد و از همان ابتدا همه «مسلمین» و بلکه «مستضعفین» جهان را مخاطب خویش می خواند. از این جهت بود که با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، تفکر صدور انقلاب مطرح شد و موج حمایت از تمام نهضت ها و جنبش های رهایی بخش به پا خاست. (1) صدور انقلاب در قاموس اندیشه امام، یک کار فرهنگی است نه نظامی. «صدور انقلاب به معنی لشکر کشی نیست، بلکه می خواهیم حرفمان را به دنیا برسانیم». (2)

بی شک انقلاب اسلامی نه یک پروژه تمام شده که یک پروسه ادامه دار هست برای صدور فرهنگ انقلاب باید از مسجد البته در کنارش مسجد مجازی کمک گرفت. یادمان باشد که محور «ثبوت انقلاب» مساجد بودند، پس محور «صدور انقلاب» نیز باید مسجد باشد.

جهانی شدن و مهدویت به هم پیوستگی عمیق و گسترده مسایل بشری اکنون با عنوان «جهانی شدن» (3) نام برده می شود.

در اغلب تعاریف عرضه شده، جهانی شدن، فرایندی تدریجی و پایدار توصیف می شود که از گذشته ای دور یا نزدیک آغاز شده و هنوز هم ادامه دارد، و هرچه بر عمر آن افزوده می شود، شتاب و گستره آن هم بسیار افزایش می یابد. بیشتر تعاریف بر سر تشدید بسیار چشم گیر آن در دهه های اخیر، اتفاق نظر دارند و حتی عقیده دارند که نسل های آینده این فرایند را به صورتی گسترده تر و پرشتاب تر تجربه خواهند کرد». (4)

ص: 399

-
- 1- . صدور انقلاب / بازشناسی جریان افول، نشریه دانشجویی خیزش، ش 24 + 5 + 2 .
http://balagh.net/persian/specific/10_fajr/enqalab/sodor/02.htm
 - 2- . صحیفه نور: ج 19 ، ص 414 .
 - 3- . Globalisation .
 - 4- . عصر اطلاعات؛ ظهور جامعه شبکه ای: ص 17 و 18 .

اگر برای فروپاشی امپراتوری های عثمانی، اتریش، مجارستان، بریتانیا، فرانسه، آلمان، بلژیک، اسپانیا و پرتغال، دو جنگ جهانی لازم شد. ولی دیگر آن امپراتوری شوروی، همین که در معرض رسانه های جهانی، ویدیو و شبکه های کامپیوتری قرار گرفت، فقط طی چند سال مضمحل شد. (1)

این مسایل نشان می دهد که پیشرفت و همه گیر شدن رسانه های ارتباطی ضمن افزایش سرعت تغییرات، جوامع را به یکدیگر نزدیک و متصل ساخته است. این به هم پیوستگی به خصوص با آنچه که امروز تحت عنوان دگرگونی و بازسازی زمان و مکان نامیده می شود مرتبط بوده و توسط آن تشدید می گردد. ژان بودریا از صاحب نظران انتقادنگر فرانسوی از این دگرگونی با عنوان «امحای امر واقع به واسطه تبدیل آن به تخیل مجازی سه بعدی و امحای زمان به واسطه هم زمانی همه دوره ها، همه فرهنگ ها با حرکتی سیار و واحد از طریق کنار هم نهادن آنها در سناریویی واحد» یاد می کند. (2) حقیقت آن است که جهانی شدن می تواند یک پدیده پیش بینی شده در متون دینی ما باشد که در دوران ظهور محقق می شود. بی شک آن دولت کریمه برای تحقق اش، نیازمند مقدمه سازی است چنانکه در روایات آمده است این مقدمه سازی برعهده ما ایرانیان است. (3)

برای هماهنگ سازی جهان برای ظهور آن دولت کریمه مسجد نیک نهاد است.

اگر انتظار یک وظیفه و افضل اعمال است، و اگر انتظار یک رویکرد انفعالی نیست بلکه یک راهبرد رو به جلو و پویاست. لذا فرج، نیازمند تمهیداتی است. (4)

مسجد مجازی مخاطبان این دهکده جهانی را به تمهید دولت یار فرا می خواند. به امید ظهورش!

ص: 400

-
- 1- . گفتمان قومی و بی نظمی نوین جهانی، یک دیدگاه جمع گرایانه: ص 18 .
 - 2- . درباره جهان مجازی امروز: ص 1 ؛ جام جم آنلاین، 12/5/1382 برگرفته از سایت www.jamejamonline.com
 - 3- . «یخرج ناس من المشرق یوظئون للمهدی سلطانه». منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر علیه السلام، ص 375 .
 - 4- . مقاله «مساجد و مهدویت، با رویکرد مساجد عصر ظهور»، ص 2 .

خلاصه نگارنده، ضرورت اقدام به مسجد مجازی از چند جهت می بیند:

در بعد بین المللی؛ که جهان نیازمند عرفان و معنویت غنی اهل بیت می باشد و ابزار سهل الوصول و نیز جذاب فن آوری اطلاعات البته قالب مسجد می باشد.

برای دست یابی به چشم انداز بیست ساله باید از این مقوله غافل نماند.

تحول و نوآوری به عنوان یک بایسته ایران اسلامی، در زمینه مسجد نیز باید تحقق یابد. و رهبر انقلاب آینده نگری و مدیریت تحول را لازمه جامعه روحانیت دانسته اند. «با توجه به مسئولیت سنگین حوزه های علمیه و روحانیت در خصوص دینداری مردم، اهمیت آینده نگری بسیار مضاعف است»⁽¹⁾ مرکز رسیدگی به امور مساجد با برنامه ریزی کلان در زمینه مسجد مجازی می تواند نقش آفرینی کند. یادمان باشد که دنیای فردای ما مجازی تر از دنیای امروز ماست به گفته آرمستو⁽²⁾ «تغییرات در جهان به گونه ای، در حال رشد انفجاری است که نسل 2100 و یا 2200، وقتی به زندگی ما در اوایل قرن بیستم نگاه می کنند، می گویند: چه مردم غیر مدرن و کهنه گرایی بوده اند»⁽³⁾.

چه نیک تیمنی است که در همایش امسال، که مسمی به «سال نوآوری و شکوفائی» است. ضمن اعلان تولی مرکز، بر مسجد در جهان مجازی نیز، بر آن چاره اندیشی کند.

هر چند احتمال دارد دیدگاه سنتی گرایان با این مقوله آشتی نداشته باشد ولی با همین مسجد مجازی می توان بیماران و... را که توان حضور در مسجد فیزیکی ندارند را در مسجد مجازی بهره مند ساخت. بالاخره یادمان باشد که جذب کردن نسبی بهتر از نیامدن هرگز می جوانان به مسجد است.

ص: 401

1- سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار جمعی از اساتید، فضلا، پژوهشگران و مبلغان حوزه های علمیه قم، مشهد و اصفهان.

www.leader.ir/langs/fa/?p=contentShowid=7213

2- Arnmesto

3- نظام رسانه ای مطلوب، تنوع ساخت، تنوع محتوا: ص 9.

مبانی مسجد مجازی مسجد مجازی مبتنی بر حل مسائل ذیل در حوزه های مختلف از علوم اسلامی و انسانی هست. امید آن می رود با بررسی عالمانه ابعاد آن، گامی بلند در ترویج آموزه های غنی اهل بیت علیهم السلام برداریم. نگارنده بخاطر خوف از اطاله مقاله، موارد ذیل را فهرست وار ارائه می کند. تفصیل آن را این زمان بگذار تا وقت دگر.

الف) امکان استعمال واژه «مسجد» در مسجد مجازی، حال به صورت حقیقت یا منقول یا مجاز. جایگاه این مساله علم لغت و بحث الفاظ علم اصول فقه است.

ب) آیا تقدیس ای که در متون دینی، بر مساجد بار شده است، مراد انحصاراً مسجد فیزیکی است یا لسان روایات، اطلاق دارد؟ علم الحدیث و اصول فقه باید تحلیل این مساله را متکفل گردد.

ج) آسیب شناسی کلیساهای مجازی، تحلیل ادله مخالفین و موافقین، بررسی فرصت ها و تهدیدهای کلیساهای مجازی، می تواند بستر روشنی را به ما بگشاید. نگاه جامعه شناسانه، روان شناسانه و رایانه ای لازمه پژوهش این مساله می باشد.

د) محتوا و شاکله اسلام در عین اشتراک با دیگر ادیان، حائز ویژگی و امتیازات خاص می باشد. و این در قیاس مسجد با کلیسا و معابد ادیان دیگر خود را به خوبی نمایان می کند.

به نظر از مبادی مسجد مجازی، این است که باید این مساله را تبیین نمود که آیا مسجد مجازی با محتوا و شاکله اسلام نیز همخوان است با مقایسه کلیسای مجازی با محتوا و شاکله مسیحیت و معابد مجازی محتوا و شاکله دیگر ادیان. جایگاه این مساله برای پژوهش علم الادیان البته با رویکرد تطبیقی است. (نگارنده در طرح پژوهشی سال 1387 از طرف دفتر مطالعات و پژوهش های مرکز رسیدگی به امور مساجد - قم، مساله «معابد و مساجد» را به تحلیل می نشیند. که فصلی از آن پتانسیل هر یک از ادیان بر تحول در حوزه های مختلف کارکردی، معماری و...)

معابدشان می باشد).

انواع مسجد مجازی یکم: کاربر وارد مسجد مجازی می شود و با توجه به نوع مخاطب و متناسب با زمان و... سخنرانی و حدیث و... قرار داده می شود. وقت اذان به افق های مختلف اذان پخش می شود و کاربر ناخودآگاه به مسجد فراخوانده می شود. و این یعنی آستانه بودن مسجد مجازی به مسجد واقعی.

دوم: مساجد برنامه ها و سخنرانی ها خود را در اینترنت به نمایش بگذارند.

سوم: بازی های رایانه ای.

خِتَامُهُ مِسْكٌ: پایان نوشتار را باز برای این که تأکیدی بر محتوای مقاله باشد با کلام رهبر انقلاب پایان می برم.

«آینده نگری، مدیریت تحول، برنامه ریزی علمی، ... ترسیم چشم انداز آینده،.. از ضرورت های اساسی ادامه حرکت رو به رشد و افزایش نفوذ و تأثیرگذاری حوزه های علمیه با توجه به رشد سریع و پرشتاب تحولات و فن آوری های نوین است»⁽¹⁾. در پایان شما علاقه مندان به مسجد را به دیدن نمونه ای از مسجد و کلیسای کاملاً مجازی دعوت می کنم.

www.thebcom.org/mosquetour/index.htm نمونه ی مسجد مجازی www.thevirtualchurch.com نمونه کلیسای مجازی

ص: 403

1- . سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار جمعی از اساتید، فضلا، پژوهشگران و مبلغان حوزه های علمیه قم، مشهد و اصفهان.

www.leader.ir/langs/fa/?p=contentShowid=7213

منابع 1_ قرآن کریم.

2_ اتابکی، هادی، مقاله «نگاهی به تاریخچه حضور دین در اینترنت»، ماهنامه تازه، 1386، شماره 4.

3_ امام خمینی، صحیفه نور (مجموعه 22 جلدی)، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.

4_ ایلانلو، مزگان، مقاله «کلیساهای مجازی در جهان واقعی»، مجله دین پژوهان، دوره سوم، بهمن و اسفند 1382، شماره 4 و 5.

5_ تهرانیان، مجید، گفتمان قومی و بی نظمی نوین جهانی، یک دیدگاه جمع گرایانه، کتاب سروش، تهران، انتشارات سروش.

6_ جعفری، یعقوب، تفسیرکوثر، انتشارات هجرت، قم، چاپ اول، 1381 شمسی، ج 1، ص 332.

7_ جهانگیری، یحیی، ادیان جدید، دین هیونز گیت، مجله هفت اقلیم، شماره 1.

8_ سیده نصرت، امین (بانوی اصفهانی)، مخزن العرفان در تفسیر قرآن، نهضت زنان مسلمان، تهران، 1361 شمسی، ج 8.

9_ صافی گلپایگانی، لطف الله، منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر علیه السلام، داوری، قم، 1378.

10_ ضرابی، عبدالرضا، فصلنامه معرفت، ش 33، فروردین و اردیبهشت 1379، ص 9.

11_ طالقانی، سید محمود، پرتوی از قرآن، شرکت سهامی انتشار، تهران، 1362 شمسی، چهارم، ج 1.

12_ عباسی قادی، مجتبی، مقاله «بررسی رابطه استفاده از اینترنت و هویت دینی کاربران»، دفتر مطالعات و توسعه رسانه ها، معاونت امور مطبوعاتی و اطلاع رسانی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

برگرفته از سایت www.rasaneh.org/persian/pics/rasaneh-AFF67.doc

ص: 404

13 _ فیضی تبریزی، کریم، ظنین تعهد (زندگی نامه و آثار پروفیسور مولانا)، کریم، نشر شکوفه یاس، چاپ اول، پائیز 1380 .

14 _ قرائتی، محسن، تفسیر نور، قم، انتشارات در راه حق، 1374 شمسی.

15 _ کاستلز، مانوئل، عصر اطلاعات؛ ظهور جامعه شبکه ای، ترجمه احمد علیقلیان و افشین خاکباز، جلد اول، انتشارات طرح نو.

16 _ مساجد و مهدویت، با رویکرد مساجد عصر ظهور، ارسالی به دفتر مطالعات و پژوهش های مرکز رسیدگی به امور مساجد کشور، قم. این مقاله بر روی پایگاه شخصی نگارنده به آدرس www.suhrawardi.blogfa.com موجود است.

17 _ مستر همفر، خاطرات همفر، ترجمه دکتر محسن مؤیدی، انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ دهم.

18 _ مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دارالکتب الإسلامیه، تهران، سال 1374 شمسی، اول، ج 1 .

19 _ نظام رسانه ای مطلوب، تنوع ساخت، تنوع محتوا، فصلنامه رسانه، زمستان 1379 .

20 _ نهج البلاغه، نسخه فیض الإسلام.

سایت ها 1 . . 4. www.itca.ir 3. www.irane1404.com 2. www.internetworldstats.com

www.rasaneh.org 8. www.rasaneh.org 7. www.mehrnews.ir 6. www.leader.ir 5. www.jamejamonline.com

9. www.suhrawardi.blogfa.com

ص: 405

چکیده

مطالب بهداشت، ایمنی و محیط زیست که باختصار H.S.E معروف است چند سالی است که از مرز تخصصی خود از صنعت و خدمات فراتر رفته و با توجه به خطرات و پیشامدهای ناگواری که در دهه‌های اخیر برای مساجد و نمازگزاران بوجود آمده است نیاز و توجه جدی مسئولان و دست اندرکاران مربوطه را به این موضوع جلب نموده است.

مطالبی که بیان می شود نتیجه تحقیقات و مطالعاتی است که عموماً برای سازمان و یا هر مجموعه ای که به نحوی با انسان ها، محیط و عوامل مادی و معنوی (روحی و عاطفی) مواجه اند مطرح و به نظر می رسد بهترین محور برای پیاده سازی، بسط و ترویج این علوم و نکات ارزنده، مساجد می باشد.

خوب است وقتی صحبت از مدیریت، بررسی و برنامه ریزی، مطالعه و نظارت بر مساجد کشور پیش می آید، کنترل ها از حد مشاهدات سطحی و سنتی فراتر رفته و از طریق چک لیست های استاندارد که می تواند ملی و قابل ارائه به سایر کشورهای دیگر هم باشد صورت پذیرد.

چک لیست هایی که در این زمینه های قابل طرح می باشند عبارتند از:

1) Health (h.s.e) _ بهداشت و سلامت خادمین مساجد و کلیه افراد مرتبط .

2_ صدور کارت بهداشت و انجام معاینات پزشکی دوره ای.

3_ کنترل و نظارت بر مکان های پذیرایی و ملزومات آنها.

4_ کنترل و نظارت بر سرویس های بهداشتی و غیره.

1 Safety _ انجام تدابیر ایمنی (اطفاء حریق)، انجام تدابیر حفاظتی و غیره.

2_ نصب جعبه کمک های اولیه و انجام آموزش های مربوطه به افراد ذیربط و حتی آموزش همگانی.

1 Environment _ انجام تدابیر زیست محیطی، زیباسازی محیط داخل و خارج مسجد.

2_ ساماندهی و نظارت بر تهویه هوا، معطر سازی هوا، کنترل آلاینده های احتمالی و... .

3_ جلوگیری از آلودگی صوتی از خارج به داخل مساجد، کنترل و بهینه.

4_ سازی حجم صدای لازم برای فضاهای مسجد خصوصاً در ایام مناسبت های مذهبی.

شایان ذکر است در صورت نهادینه شدن دستورالعمل ها و اجرایی شدن آنها در امور ساختمانی و معماری و تأسیساتی مساجد، در امور نگهداری و تربیت نیروی انسانی کارآمد در مساجد، ترویج و گسترش دانش مذکور به اجتماع نمازگزار، تدوین استراتژی های لازم در مدیریت کلان مساجد و رعایت آنها می توان انتظار و امید داشت که برای مساجد نیز گواهینامه های ISO طرح و در سطح بین الملل عملیاتی نمود؛ چراکه امروزه حتی در کشورهای در حال توسعه من جمله کشور خود شاهد انجام این کار و دریافت گواهینامه ها و مدارج رسمی برای امور چون روابط عمومی ها، سیستم های اداری و اجرایی و محصولات فرهنگی هستیم و این پیشنهاد دور از ذهن و واقعیت نیست.

به هر تقدیر این مطالب بطور خیلی کوتاه و مختصر به منظور تسری دادن موضوع و کاربردی نمودن آن در مقوله اقامه نماز و داشتن پایگاه های معنوی خوب و شایسته، به نظر حقیر آمده است که توجه شما را به آن جلب می نمایم⁰ بهداشت، ایمنی و محیط زیست(1) بهداشت و ایمنی، دو عامل مهم و اساسی در حفظ سلامت و محیط زیست انسانی است که از دیرباز در صنایع مختلف و مجموعه های پیمانکاری به ویژه در سطح بین المللی، به منظور فراهم سازی محیط کار سالم و ایمن برای کارکنان، به آن توجه شده است.

بهداشت حرف های و ایمنی، از عوامل مورد نیاز درون هر سازمان و مجموعه ای تلقی شده، اما بخش محیط زیست علاوه بر این مسئولیت، تعهدهای برون سازمانی برای حفظ سلامت محیط زیست کشور و ارتباط با سازمان های دولتی و تشکل های غیردولتی (NGO) مرتبط با محیط زیست نیز دارد.

هدف از ایجاد مدیریت یکپارچه HSE حذف تمام حوادث و اثرهای سوء بر افراد و محیط زیست از طریق ایجاد روند نزولی در مسیر وقوع هرگونه حادثه و آسیب به سمت صفر است.

با توجه به عضویت ایران در سازمان تجارت جهانی WTO و ضرورت استقرار استانداردهای جهانی در زمینه های مختلف صنعت، سازمان، خدمات و... لازم است بسترهای مناسب جهت توسعه و فرهنگ سازی در خصوص بهداشت، ایمنی و محیط زیست بطور اصولی مورد توجه جدی قرار گیرد.

شایان ذکر است در حال حاضر موضوع HSE در بسیاری از حوزه های صنایع، معادن، انرژی خصوصاً نفت و گاز، عمرانی، خدمات، بازرگانی و... کشورمان مورد توجه خاص قرار

ص: 408

گرفته و دستیابی به گواهینامه ها و دانش علمی و عملی به این پدیده در رسیدن به اهداف و برنامه های آنان اجتناب ناپذیر می نماید.

نگاه HSE به امکانات بالقوه در حوزه های یاد شده پیرامون چهار محور زیر می باشد:

1_ نیروی انسانی (از نقطه نظر صدمات، بیماری و مرگ).

2_ تجهیزات (از نقطه نظر ائتلاف سرمایه، سرویس و جایگزینی آنها).

3_ محیط زیست (از نقطه نظر تأثیر آلاینده ها، فرآیند یا دیگر رویدادهائی که تأیید سوء بر محیط زیست خواهند داشت).

4_ فعالیت تولید و چرخه کار (از نقطه نظر از دست دادن فرصت تولید کار).

H.S.E نام H.S.E بیانگر یک بحث جدیدی در ایمنی صنعتی است که امروزه علاوه بر صنایع مرتبط با نفت و گاز و پتروشیمی، سایر صنایع و حتی مؤسسات و مراکز غیر صنعتی، جلسات، سخنرانی ها و هیئت های مذهبی نیز به این مسئله می پردازند.

هرکدام از این حروف، خود بیانگر دنیایی در صنایع، خدمات، تجارت و سایر پدیده های نوین جهان می باشند که عبارتند از:

H این حرف به معنای Health یا سلامت و بهداشت است و در محیط کار، بهداشت حرفه ای در ابعاد جسمی، روانی و روحی در زندگی اجتماعی و محیط های کاری ما نقش حائز اهمیتی را ایفا می نماید.

لیکن این مهم کمتر مورد توجه کارکنان و مسئولان قرار گرفته و زیان عدم توجه به این مسئله گریبان گیر خودشان خواهد شد.

S این حرف معرف واژه Safety یا ایمنی است. واژه های پرآوازه اما بسیار غریب در اجرا. اما امروزه ایمنی استاندارد به مدد ورود به دنیای تجارت آزاد و جهانی شدن تجارت آرام آرام مورد توجه قرار می گیرد. Safety، پیشگیری از حوادث و آشنایی با قوانین و مقررات مربوط به ایمنی را مطرح می نماید.

E معرف محیط زیست Environment واژه‌های آشنا برای همه است و مواردی از قبیل کاهش تولید و انتشار آلاینده های زیست محیطی، کاهش و بهینه سازی مصرف انرژی، ایجاد و توسعه فضای سبز، اجرای برنامه های پایش و اندازه گیری های زیست محیطی و نیز راه های مقابله با آلودگی های (صدا، هوا، خاک، آب) را شامل می شود.

سیستم های مدیریت مختلفی وجود دارد که هر یک از آنها از جنبه و دیدگاه خاص خود فعالیت ها، محصولات و خدمات سازمان را مورد بررسی قرار می دهند.

صرف نظر از سیستم مدیریت کیفیت، دو سیستم مدیریت معتبری که در حال حاضر در بسیاری از سازمان ها و شرکت های کوچک و بزرگ در سراسر دنیا مورد استفاده قرار گرفته عبارتند از:

1_ سیستم مدیریت ایمنی و بهداشت شغلی.

2_ سیستم مدیریت زیست محیطی.

برای استقرار هر یک از این سیستم های مدیریت می توان از نیازمندی هایی استفاده نمود که در استاندارد مربوطه بیان شده است. استانداردهایی که در این مجموعه در ارتباط با هر یک از سیستم های مدیریت استفاده شده اند عبارتند از:

نیازمندی های سیستم مدیریت ایمنی و بهداشت شغلی:

1_ استاندارد 2:9991:BSI - OHSAS 10081 _ استاندارد 7991:AS 4084 نیازمندی های سیستم مدیریت زیست محیطی:

استاندارد 6991:ISO 10041

ص: 410

بهداشت عبارتست از سلامتی روحی و جسمی؛ لذا جهت بهداشتی نمودن هر جامعه افراد آن باید از آب، غذا و محیط سالم بهره مند شوند.

بهداشت به تعریف سازمان بین المللی کار ILO سازمان جهانی بهداشت WHO ارتقاء و حفظ بالاترین درجه از سلامت جسمی، روحی و اجتماعی شاغلین در کلیه مشاغل. مراقبت از شاغلینی که سلامت آنان در معرض خطرات ناشی از شرایط کار است. مراقبت از شاغلینی که عوامل زیان آور سلامت آنان را در محیط کار تهدید می کند.

ابعاد گوناگون بهداشت بهداشت دارای ابعاد گوناگونی است، مهم ترین جنبه های آن عبارتند از:

1 _ بهداشت حرف های.

2 _ بهداشت روانی.

3 _ بهداشت حرفه ای.

راه های دست یابی به اهداف بهداشت حرفه ای 1 _ کارمند (پرسنل) قبل از استخدام معاینه شده تا متناسب با توانائی ها و وضعیت جسمی و سلامتی او به کار گمارده شود.

2 _ شرایط کار و آزارهای ناشی از آن بررسی و در صورت مخاطره آمیز بودن رفع یا کنترل گردد.

3 _ تطبیق کار با کارگر و بالعکس به نحوی رعایت شود که از خستگی زودرس و حوادث جلوگیری شود.

ص: 411

4_ نظارت بر سرویس های بهداشتی در محیط کار مستمرا صورت گیرد.

5_ علل غیبت از کار بررسی و با رعایت اصول بهداشتی از تکرار آن جلوگیری شود.

6_ استفاده صحیح از وسایل حفاظت فردی به شاغلین آموزش داده شود.

7_ معاینات دوره ای (سالی یک بار) برای تعیین وضعیت سلامتی شاغلین انجام شود.

بهداشت روانی محیط کار دنیای امروز استرس های مختلفی دارد که بعضی از این استرس ها مختص محیط کار است. نزاع با یک همکار، محروم شدن از پاداش، دیر رسیدن به سر کار و فشارهای هیأت مدیره یا رؤسای به کارکنان را می توان نمونه هایی از استرس های محیط کار نامید.

مدیران برای این که بهداشت روانی محیط کار را تأمین کنند باید با مفاهیم اساسی بهداشت روانی آشنا شوند. مدیران باید توجه داشته باشند که مدیریت اثربخش نیز بدون توجه و اعتماد به سلامت روانی کارکنان حاصل نمی شود و برای رسیدن به این مهم باید اصول بهداشت روانی در سازمان را رعایت نمایند.

بهداشت روانی به سه قسمت تعریف می شود:

1_ نگرانی های مربوط به خود.

2_ نگرش های مربوط به دیگران.

3_ نگرش های مربوط به زندگی.

نشانه هایی وجود دارد که ما را از دشواری های روانی، به ویژه در خود فرورفتن، پرخاش گری، خودمداری، بی اعتمادی شدید، احساس ناتوانی و وابستگی مطلع سازد.

به علاوه برای داشتن بهداشت روانی خوب شرایطی وجود دارد که عبارتند از: روبه رو شدن با واقعیت، کم توقع بودن، دشمنی نکردن با دیگران و کمک رسانی به مردم.

توجه به ایمنی به صورت علمی و منظم را می توان به عصر ماشین و انقلاب صنعتی نسبت داد. تا اواخر قرن هجدهم مخاطرات صنعتی به مفهوم امروزی در زندگی بشر وجود نداشت و مسأله حفظ و حراست از نیروی انسانی و سرمایه و ایجاد یک محیط سالم و ایمن کاری مورد توجه نبود.

اما پس از انقلاب صنعتی و افزایش محیط های اشتغال و ماشین آلات که نتیجه آن منجر به افزایش حوادث ناشی از کار شد، افرادی به ایجاد انجمن هایی به منظور تصویب مقررات، تدابیر و ضوابطی برای حمایت و حفاظت از کارکنان در محیط های کار پرداختند و در نهایت سازمان بین المللی کار (2) در تاریخ 1919 میلادی تأسیس شد که کشور جمهوری اسلامی ایران نیز عضو آن سازمان می باشد.

هزینه حوادث هزینه های ناشی از حوادث و مشکلات بهداشتی در محیط کار و اجتماع را می توان به زیان مالی، هم از نظر کارفرما (مدیر، متولی امور یا مسئول پاسخگو) و هم از نظر مجروحین یا مصدومین اندازه گیری نمود. ابتدا به وضعیت کارفرما می پردازیم:

کارفرما ممکن است از طرق زیر دچار خسارات مالی شود:

محرومیت از خدمات کارمند مجروح در زمانی که ناتوان از کار کردن است. این امر گاه با هزینه استخدام نیروی موقت جایگزین همراه است.

اختلال در کار سایر کارکنان.

زمانی که سرپرست باید برای آموزش کارمند جدید، یا بررسی در مورد علل وقوع حادثه صرف کند.

ص: 413

وارد آمدن خسارات احتمالی به تجهیزات.

هزینه های مربوط به تأمین اجتماعی کارمند.

احتمال ادعای جبران خسارات.

کاهش میزان فروش، ارائه خدمات یا از دست دادن مراجعین به دلیل بسته شدن مکان یا آتش سوزی.

در مجموع، حوادث و مشکلات بهداشتی افراد بر اقتصاد ملی نیز تأثیر می گذارند؛ به عبارت دیگر، سابقه نامطلوب ایمنی و بهداشت در سازمان های کاری بر همه تأثیرگذار خواهند بود.

سنجش و ارزیابی هزینه های انسانی مانند ناراحتی های روانی و جسمانی افراد و خانواده های آنها کار دشواری است. اما به هر حال این قبیل هزینه ها هم وجود دارند.

اگر یکی از دوستان یا آشنایان شما در محیط کارش دچار حادثه شده باشد، خیلی راحت متوجه هزینه های انسانی مربوطه خواهید شد.

مدیران ارشد سازمان ها، مسئولین و اقدامات پیشگیرانه ایمنی:

مدیر ارشد سازمان باید اقدامات پیشگیرانه را جهت به حداقل رساندن احتمال صدمه دیدن کارکنان خود برگزیند، موارد پیشنهادی ذیل قابل توجه می باشند:

1_ تهیه و تدارک وسایل مطلوب محیط کار با توجه به استانداردهای تعیین شده.

2_ نظارت بر امر استفاده کارکنان از وسایل حفاظتی.

3_ ایجاد مراکز بهداشت کار.

4_ تشکیل کمیته های حفاظتی و ایمنی.

5_ تهیه و نصب جعبه کمک های اولیه با امکانات مربوطه.

6_ اقدامات لازم در جلوگیری از شدت وضع حادثه دیده در صورت بروز حوادث.

محیط زیست(1) محیط زیست مجموعه ای بسیار عظیم و درهم پیچیده از عوامل گوناگونی است که بر اثر یک روند و تکامل تدریجی موجودات زنده و اجزای سازنده سطح زمین به وجود آمده است؛ بنابراین در فعالیت های انسان تأثیرگذارده و از آن متأثر می گردد.

با توجه به اهمیت محیط زیست از منظر شرع انور و قانون گذار این امر مهم در قانون اساسی منعکس شده است:

«در جمهوری اسلامی ایران، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل های بعدی باید در آن حیات اجتماعی رویه رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می گردد. از این رو فعالیت های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است».(2)

تولید و ارائه خدمات بهتر هرگز نباید به بهای خسارت به محیط زیست و از بین بردن جامعه بشری باشد؛ بنابراین، بشر با بینش صلح جویانه باید تلاش های آشکار و همسویی را در جهت مدیریت محیط زیست باید به انجام برساند.

حفاظت از محیط زیست از مواردی است که دانشمندان، پژوهشگران و سازمان های علمی و اقتصادی را برآن داشته که هرکدام به سهم خویش به ملاحظات زیست محیطی توجه بیشتری نمایند و سیستم هایی را ابداع کنند که کاربرد آنها در بخش های مختلف صنایع، خدمات، بازرگانی و تجارت به خصوص نفت و گاز، کشاورزی و حتی اماکن عمومی بتواند محیط زیست را بهبود بخشد.

جهان از دیدگاه آمار روزانه بیش از 50 هکتار از جنگل های زمین نابود می شوند بیش از یک میلیارد و یکصد میلیون نفر در سراسر زمین از آب آشامیدنی سالم بی بهره اند.

ص: 415

1- . ENVIRONMENT

2- . اصل پنجاه قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

2/5 میلیارد نفر در دنیا با روزی کمتر از 2 دلار زندگی می کنند و 80 درصد ثروت در دست 15 درصد از جمعیت جهان است.

تولید جهانی کربن در فاصله سه دهه دو برابر شده است.

از سال 1960 تاکنون 10 درصد یخ های قطب آب شده اند.

طبق گزارش سازمان بهداشت جهانی هر سال بیش از 5 میلیون کودک زیر 14 سال بر اثر بیماری های مرتبط با محیط زیست مانند «وبا» و «مالاریا» از بین می روند.

طبق خوش بینانه ترین تخمین ها تعداد گونه های زیستی در حال حاضر کمتر از 10 میلیون گونه است و سالانه حدود 30000 گونه موجود زنده برای همیشه از بین می روند.

محیط زیست کشور ما از دیدگاه آمار به گفته مقامات رسمی در کشور به دلیل تخریب جنگل های شمال نسبت به دود دهه قبل وقوع سیل 9 برابر و خسارت ناشی از آن 20 برابر شده است.

روزانه سه میلیارد ریال از تولید ناخالص ملی صرف جبران خسارت ناشی از سیل و زلزله می شود.

آلودگی هوا و خسارت های ناشی از رانندگی سالانه 400 میلیارد تومان ضرر به اقتصاد کشور می زند.

دو سوم منابع طبیعی ایران طی نیم قرن اخیر تخریب شده است.

سالانه 10 هزار هکتار جنگل و باغ در اطراف شهرهای بزرگ و 100 هزار هکتار از مراتع به بیابان و مخروبه تبدیل می شود.

کشور ژاپن با 67 درصد جنگل از مساحت خود 80 درصد چوب مورد نیاز خود را وارد می کند اما ایران با داشتن تنها 5/3 درصد جنگل تا چندی پیش پنجمین صادر کننده چوب دنیا بود.

روزانه بیش از 40 هزار تن زباله شهری در کشور تولید می شود که بدون هیچ برنامه ای دفن می شوند و آب های زیر زمینی را آلوده می کنند.

92 درصد از بیماران تنفسی و 20 درصد از بیماران قلبی در شهرهای بزرگ بدلیل آلودگی هوا به این بیماری ها مبتلا شده اند.

1_ عناصر سیستم مدیریت بهداشت، ایمنی و محیط زیست.

2_ رهبری و تعهد: LEADERSHIP AND COMMITMENT 3_ خط مشی و اهداف استراتژیک: POLICY AND

4 STRATEGIC OBJECTIVE _ سازمان، منابع و مستندسازی: ORGANIZATION , RESOURCES

5 DOCUMENTATION _ ارزیابی و مدیریت ریسک: 6 EVALUATION RISK MANAGEMENT _ طرح ریزی و برنامه

ریزی: 7 DESIGN AND PLANNING _ اجراء و پایش: 8 IMPLEMENTATION AND MONITORING _ ممیزی و

بررسی مجدد: AUDIT REVIEW

ص: 417

فهرست منابع و مآخذ 1 _ جزوه های آموزشی مدیریت تغییر، کیفیت و استاندارد و محیط زیست.

2 _ سایت علمی و خبری ندای گاز و دایره المعارف علمی شرکت ملی نفت ایران.

3 _ کتاب ادغام سیستم های مدیریت کیفیت، محیط زیست، ایمنی و بهداشت شغلی، تألیف دکتر فرشید علوی، چاپ 1380 ، انتشارات مرکز آموزش و تحقیقات صنعتی ایران.

4 _ کتاب پیشگیری از حوادث، ترجمه دکتر همایون لاهیجیان و... ، چاپ 1384، شرکت فولاد خوزستان.

5 _ کتابروانشناسی صنعتی و سازمانی، تألیف و ترجمه علی مهداد، چاپ 1381، انتشارات جنگل.

6 _ مجموعه مقالات پیرامون QHSE در ماهنامه های علمی و تخصصی تدبیر و مدیریت.

7 _ مستندات و مدارک موجود در دفتر سلامت محیط کار وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، سال 1384 .

8 _ جزوه آموزشی ایمنی صنعتی و بهداشت کار وزارت کار و امور اجتماعی.

9 _ کتاب حفاظت صنعتی و ایمنی کار، تألیف بابک کاظمی.

ص: 418

اشاره

- 1_ بررسی نقش مسجد در توسعه و کنترل نظام پایدار.
- 2_ معیارهای تشخیص کارکردهای شرعی مسجد.
- 3_ مساجد محلی برای برنامه ریزی شهری در چشم انداز 1404 .
- 4_ کارکرد سیاسی مسجد در اندیشه امام خمینی قدس سره .
- 5_ مسجد و پیشگیری از جرم.
- 6_ نقش تبلیغ در تربیت دینی و جذب نوجوانان و جوانان به مسجد.
- 7_ جذب جوانان و نوجوانان به مسجد.
- 8_ عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد از نگاه جوانان یزدی.

بررسی نقش مسجد محله در توسعه و کنترل نظام پایدار محله و شهر از دیدگاه اسلام دکتر محمد علی آبادی (1)

چکیده سخن گفتن از مسجد در مقیاس محله، بدون شناخت معنی و مفهوم محله، ساختار کلی و اجزای محله و ابعاد انسانی و اجتماعی آن و نیز تأثیر این ساختار معنایی و مقیاس انسانی و اجتماعی بر ساختار هندسی و عملکردی مسجد محله و اجزای آن، البته سخنی خام و میان تهی است. معماری و شهرسازی اسلامی (و هر یک از زیرمجموعه های آن همچون خانه، محله و شهر)، و به ویژه مسجد یعنی قلب خانه و محله و شهر، چیزی نیست مگر انعکاسی کالبدی از اندیشه قدسی و فرهنگ نظام مند اسلامی که بر صفحه آئینه صادق و ظرف مناسب آن یعنی؛ زندگی اسلامی متجسم گردیده، و بنابراین بنیان ماهوی، ساختار کالبدی و حتی فرآیند رشد و توسعه پایدار مسجد در مقیاس محله در نظام معماری و شهرسازی اسلامی براساس و هماهنگ با قوانین ویژه رفتاری آن اندیشه و فرهنگ (اعم از رفتارهای فردی، اجتماعی، و یا حقوقی و اخلاقی) است. حتی در نگرشی هوشمندانه می توانیم بگوییم که حقیقت وجودی

ص: 422

خانه، محله یا حتی شهر اسلامی و جوهر حاکم بر مجموعه صفات کیفی و کمی هریک از آنها، همان حقیقت نظام رفتاری حاکم بر زندگی خانوادگی، همسایه گی و شهری اسلامی است.

به عبارت دیگر کالبد یک محله خوب در این فرهنگ چیزی نیست مگر تجسیم فضایی روش مطلوب زندگی جمعی انسان مسلمان و الگوهای رفتاری مربوطه اش. الگوهایی که به عنوان بهره گیری از سنت رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم و ائمه معصومین علیهم السلام، در نمونه کاملی از زندگی اسلامی بوده، و از یک طرف بر مبانی فکری و فلسفی اسلام، و از طرف دیگر بر اصول شریعت محمدیه استوارند. مطابق با نظر قریب به اتفاق تمامی متفکران و صاحب نظران در علوم اسلامی، انسان و جامعه انسانی حقیقتی است واحد و البته مرکب از دو بعد روح و جسم. براساس این تفکر، اگرچه روح و جسم (علی رغم وجود نوعی ارتباط) دو حقیقت متفاوت از یکدیگرند، اما زندگی در ذات و اصل خود متعلق روح بوده و جسم نیز جوهر زندگی حیوانی خود و ملزومات آن (اعم از تصمیم گیری، حرکت و فعل و نیز مجموعه صفات کیفی و کمی مربوط به هریک) را از روح می گیرد.

اهداف و نتایج هدف موردنظر این مقاله نیز (ضمن تعریف و تبیین حقیقت معنایی محله و بعضی از جنبه های مختلف زندگی اجتماعی اسلامی و اصول مربوطه به ساختار انسانی و کالبدی آن) ارائه برخی مبانی نظری در زمینه تعریف نقش محوری مسجد محله در زمینه بیدار نمودن مسؤولیت الهی انسان ها و تشویق و هدایت ایشان نسبت به همکاری و مشارکت در نیکی ها و تبیین رابطه الهی فیما بین ساکنین محله در دفاع و حفاظت از حقوق فردی و اجتماعی یکدیگر در قالب الگوی کوچکی از یک جامعه اسلامی است. هدف دیگر این تحقیق البته طرح مبانی نظری و اصول کاربردی در جهت تعیین جغرافیای کالبدی محله و تعیین مکان استقرار مسجد در قلب استراتژیک و مرکز انسانی، اقتصادی، اداری و تجاری محله و نیز مقاوم سازی و توسعه آن از طریق طرح امروزمین ساختار کارکردی سنتی و عمومی مسجد، چون کارکردهای فرهنگی، اجتماعی، آموزشی، پرورشی و نظامی سیاسی می باشد. علاوه بر مطالب فوق، و این که مسجد

محلّه را می‌توان به عنوان مؤثرترین عامل در تعلیم و تربیت اجتماعی جامعه شهری مسلمانان دانست، از مهم‌ترین نتایج این مطالعه، شناخت نقش مسجد محلّه به عنوان قطب تقویت‌کننده و هادی نظام و نظام توسعه پایدار محلات در شهر اسلامی است. در حقیقت این مقاله می‌کوشد تا ذهن مسؤولان و سیاست‌گزاران امر رشد و توسعه پایدار شهر اسلامی را (علاوه بر موارد شناخته شده پیشین مسجد در امور فرهنگی و دینی) نسبت به بهره‌مندی از فضای معنوی و تشکیلات نظام مند مساجد محلی در بالابردن سطح حرکت‌های تعاملی، مشارکی، متعاون و البته مسؤولانه جماعات مسلمین با یکدیگر متوجه سازد. و این‌که می‌توان فرآیند پیوسته رشد و توسعه پایدار نظام کالبدی محلّه‌ها و شهرهای مسلمانان را بدین وسیله هدایت، کنترل و از هرگونه فساد و تباهی بیمه نمود.

واژگان کلیدی: اسلام، امت واحد، نظام سلام، بندگی، مسجد، محلّه، مسجد محلّه، توسعه پایدار، معماری و شهرسازی اسلامی.

پیش‌گفتار اگرچه موضوع اصلی همایش، «مسجد» است، و شاید چنین به نظر برسد که بایستی علی‌الاصول سخن را در ابتدا با مطالبی در رابطه با مسجد و چگونگی معماری آن آغاز می‌کردیم، ولی از آنجا که موضوع این مقاله «بررسی نقش مسجد محلّه در توسعه و کنترل نظام پایدار محلّه و شهر از دیدگاه اسلام» می‌باشد و بنابراین «ارتباط متعامل مسجد و محلّه و نظام کاربردی آن»، مرکز بحث مذکور به نظر می‌رسد، شروع بحث بر منوال آمده در زیر سامان می‌گیرد.

در مرتبه نخست، و برای رسیدن به تعریفی روشن و کارگشا از محلّه و سپس مسجد محلّه و رابطه تعاملی آن دو با یکدیگر، نیازمند ارائه مطالبی هرچند گذرا و شتابزده در باب حقیقت معنوی محلّه (یا محل برقراری روابط متعامل و متکامل ساکنین) و مسجد (یا محل اقامه بندگی‌های جمعی ایشان) می‌باشیم. به همین منظور در ادامه سعی شده تا از طریق نگاهی سریع به منابع اصیل و ناب مطرح در اندیشه توحیدی اسلام، تعاریف مناسبی از واژگان کلیدی بحث ارائه گردد.

اسلام و روابط اجتماعی با نظر به مطالب یاد شده در چکیده مقاله، بایستی یادآور شد که انسان حقیقتی است مرکب از دو بعد ماده و روح، و نیز آن چنان که اشاره شد، مقام و مرتبه روح انسانی (و وابستگان آن همچون دین، فرهنگ و ارزش های انسانی) در قیاس با بعد قابل توجه و البته با اهمیت ماده یا کالبد (و وابستگان آن چون ویژگی های جغرافیائی و زیست محیطی) به مراتب بالاتر و با اهمیت تر است.

معنای واژه «رابطه» در لغت و البته به طور خلاصه، عبارتست از قرارگرفتن دو موجود یا چند موجود در حال تعامل، تشارک و تأثیر تکاملی و متقابل بر روی یکدیگر، و آنچه روشن است این تقابل، تعامل و تشارک، حقوقی را بر طرفین رابطه مسلّم و فرض می نماید. رابطه اقسام گوناگونی دارد که آنها را می توان در چهار فصل عمده زیر دسته بندی نمود:

1 _ رابطه طبیعی؛ 2 _ رابطه مصنوعی؛ 3 _ رابطه قراردادی؛ 4 _ رابطه الهی.

بررسی مطالعاتی انواع نخستین رابطه، نیازمند بحثی مستقل و کامل بوده و بارها از ظرفیت و حدود حوصله بحث جاری خارج است، و لذا این نوشتار به دلیل دور نشدن از هدف اصلی بحث مستقیماً به ارائه تعریفی در باب «رابطه الهی» می پردازد:

رابطه الهی در تفسیر معنای رابطه، چنانکه ملاحظه کردیم، بدون وجود دو حقیقت و دو طرف، هرگز رابطه تحقق پیدا نمی کند. اکنون ببینیم طرف دیگر رابطه الهی چیست؟ با کمی تحقیق در می یابیم که طرفین این رابطه به غیر از عناوین عنوان شده در زیر نیست:

الف) رابطه الهی میان مجموعه اجزاء جهان طبیعت؛

ص: 425

ب) رابطه الهی میان انسان و جهان طبیعت؛ ج) رابطه الهی میان افراد انسان با یکدیگر؛ د) رابطه الهی میان افراد انسان و خداوند. که البته در این بحث نیز بر حسب ضرورت تنها به روابطی که طرفین آنها انسان ها هستند، می پردازیم.

رابطه الهی میان افراد انسان با یکدیگر انواع روابط افراد انسان و یا به عبارتی ساکنین هر محله را می توان در سه گروه یا دسته اساسی مذکور در زیر منظم نمود:

1_ روابط افراد نوع انسان با یکدیگر؛ 2_ روابط افراد نوع انسان با گروه های اجتماعی خاص؛ 3_ روابط افراد نوع انسان با جوامع مختلف انسانی.

مسئله وجود گروه های اجتماعی خاص در هر یک از جوامع مختلف بشری و در طول تاریخ تمدن انسانی، مسئله ای دیرین و مربوط به طبیعت انسان و اجتماعات انسانی بوده و در طول تاریخ، با اختلاف در کمیّت و کیفیت آنها، همواره مطرح بوده است. آنچه از دیدگاه مکتب اسلام در این رابطه قابل طرح است، لزوم هماهنگی هر یک از گروه های اجتماعی خاص با سایر افراد اجتماع می باشد، خواه ایشان نیز متعلّق به گروهی خاص باشند یا خیر.

در مکتب اسلام تنها امتیاز قابل قبول افراد جامعه بر یکدیگر، تقوا و فضیلت هایی انسانی و معنوی آنها است که در انجام کیفی و کمی وظایف فردی و اجتماعی خود از آنها مدد می گیرند. (1)

بنابراین روابط الهی و اسلامی افراد با گروه های مختلف اجتماعی براساس محورهای یاد شده در زیر انجام می پذیرد.

1_ وحدت هدف و خط مشی؛

ص: 426

1- . حجرات: 13 . «إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ».

2_ شناخت حدود و حقوق خود و گروه اجتماعی خود؛ 3_ رعایت عدالت در ارزش گذاری به عمل خود و گروه اجتماعی مقابل؛ 4_ پرهیز از فردیت و فردگرایی و در نهایت اعتقاد و احترام به رأی اکثریت موافق با اصول و مبانی پذیرفته شده در نظام بینشی و تفکر اسلامی.

روابط افراد انسان با یکدیگر در محله؛ عدالت و مساوات اسلامی رابطه انسان با انسان، در نظام اجتماعی اسلام و به تبع در نظام اجتماعی یک محله (با ساکنین مسلمان و البته تحت حاکمیت قوانین شریعت محمدیه) بر پایه عدالت، تقوی، مساوات، حقوق و مسؤولیت متقابل در دفاع از آن حقوق، فروتنی و دیگر اخلاقیات و عواطف پاک و ناب اصیل اسلامی استوار است.

در بینش تربیتی مکتب توحیدی اسلام و در جایگاه اصالت دادن به وحدت حقیقت جمعی افراد جامعه، هر فرد مسلمان در لحظه لحظه زندگی فردی و اجتماعی خود و در محیط مربوط به آن زندگی، همواره دیگران را با هیچ تفاوتی به جای خود ملاحظه میکند. البته این بینش او مبتنی بر فلسفه برادری، مساوات و مسؤولیت متقابل افراد در جامعه ای اسلامی است، جامعه ای که در آن انسان های با ایمان، همه برابر و برادر(1)

و اعضای یک پیکر واحد به نام امت(2)

می باشند.

انسان مسلمان، در هر پست و موقعیتی که باشد، در ارتباط با دیگران جانب انصاف، برابری و عدالت را رعایت می کند، و در هر حال و از جمله در تعریف کمیت و کیفیت عمل خود و تأثیری که به واسطه عمل او بر حقوق و منافع دیگران و به ویژه همسایگان خواهد داشت، به یاد خدا و رضایت خدا می باشد، و لذا همان گونه که دوست دارد در بین مردم محترم بوده و دیگران با او به راستی و صداقت برخورد نمایند، نسبت به او وفادار باشند، حدود ادب و نزاکت

ص: 427

1- . اشاره ای است به آیه کریمه «انما المؤمنون اخوه». حجرات: 10 .

2- . اشاره ای است به آیه کریمه «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِي». انبیاء: 92 .

را در رفتار با او رعایت کنند، خود نیز حقوق دیگران بر خود را رعایت کرده، بلکه به حقیقت خود را جزئی از وجود دیگران و دیگران را اجزای پیکره خود می‌داند.

رابطه الهی انسان با جامعه در یک محله اسلامی شکل‌گیری جامعه‌گامی به صورت اتقایی و گاهی به صورت هدفمند و ارادی می‌باشد.

شکل‌گیری جامعه اتقایی، چون تجمع انسان‌ها در باغی عمومی و یا موزه‌های که در این تشکل هر یک از افراد اصولاً در پی به وجود آوردن آن اجتماع نبوده‌اند، و قدر مشترک چنین جامعه‌ای تنها اقدام شخصی هر یک از تماشاگران و یا گردش‌کنان است. و جامعه ارادی؛ از آن جمله یک محله اسلامی جامعه‌ایست که از تجمع گروهی انسان‌های مسلمان، با اراده روشن و آگاهانه قلبی و براساس شناخت و انتخاب ایشان از راه و هدفی مشخص و معین در زندگی شکل می‌یابد.

محله؛ الگوی کوچکی از یک جامعه اسلامی ملاک عمل چنین جامعه‌ای، فرمان خدای ایشان بر تقوا، و تعاون است(1)

و سرلوحه اصول همزیستی شان کلام امام و امیرشان است که فرمود:

«همگی شما در قبال هدایت، دفاع و حفاظت از حقوق یکدیگر، (همچون چوپانی که مسؤول هدایت و حفاظت از حقوق افراد گله است)، مسؤولید»(2).

بنابراین انسان‌ها در این جامعه، براساس مسؤولیت الهی خود در تعاون و مشارکت در نیکی‌ها، همکاری، مسؤولیت متقابل و مشترک، قبول و عمل به معیارهای خاص زندگی اجتماعی اسلامی را از اصول انکارناپذیر جمع و محله خود قرار داده‌اند.

ص: 428

1- . مائده: 2 . «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ».

2- . علی علیه السلام، نهج البلاغه: «كُلُّكُمْ رَاءٌ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ».

مسجد محله و نماز جماعت در اجتماع مؤمنین و قلوب مجتمعه آنها که دست غیبی الهی با آن است، فوایدی روحی و معنوی وجود دارد که در کمتر عملی ممکن می‌گردد. و آن که مصالح عمومی و اجتماعی مردم با برقراری نماز به صورت جماعت همراه است، و اصولاً وحدت و یکدلی جماعت، فلسفه شکل‌پذیری مسجد را معنی می‌بخشد.

نماز جماعت؛ سرود عشق ما و نه من اگر در متن اذکار و کلمات نماز که بالاترین حدّ و کمال مرتبه بندگی است، توجهی هرچند سطحی داشته باشیم، در همه جا حرف و سخن از (ما) است و نه (من). این ائمت یا همان جامعه واحده و یک پارچه است که ادّعای بندگی تنها حضرت حق را دارد: «ایاک نعبد» و چون روحی واحد درخواست کمک و دستگیری حضرتش را در پیمودن تمام، کامل و سالم مسیر جمعی بندگی مسئلت دارد: «ایاک نستعین». فلسفه مسجد و جماعت مسلمین از اینجا است:

«و ما برای هر ائمتی پرستشگاهی مقرر کردیم تا به خدا توجه کنند (و آنجا جهت وحدت و انس و الفت آن ائمت شود)، پس در امر (زندگی روحانی و اجتماعی خود) با تو منازعه نکنند، و تو ایشان را (در زمان دعوی و اختلاف) به سوی پروردگار خویش فراخوان ...» (1).

عملکردهای اجتماعی مسجد در نظام توسعه پایدار محله و شهر اسلامی واقعیات تاریخی نشان می‌دهد که مسجد به عنوان عبادتگاه مسلمانان با عبادتگاه‌های سایر ادیان تفاوت‌های معنایی و کالبدی اساسی دارد؛ خانه‌ای که زندگی روحانی مؤمنان خداجو ضرورتاً

ص: 429

فضای مسجد به حق فضای پاکی، قداست و سازندگی است، محل کسب فضایل انسانی و تقویت آنها است.

آری مسجد در محله، در حقیقت محل تحقق همه آرزوهای جمعی مسلمانان است، جایگاه تجلی عرفان و انوار درخشان الهی و گام برداشتن در راستای ظرفیت و رضای اوست، جایگاه دور کردن و پاک نمودن نمازگزاران و جامعه مرتبط با ایشان از هرچه باطل و پلیدی (چون خودبینی، نفس پرستی و منفعت گرایی فردی) است، بلکه محلی است برای زدودن همه زنگارهایی که بر دل و جان و فکر اندیشه فردی و جمعی انسان نشسته است.

مسجد در محله، مکان عرضه کردن قوانین الهی زندگی جمعی و ارشاد و هدایت ساکنین است. محل آموزش حقیقت قرآن، یعنی مسؤولیت پذیری جمعی و اشتراک متعامل و متکامل افراد در جامعه کوچک ولی در هم تنیده محله است، با منبرش که سنگر بزرگ نورافشانی ستاره های آسمان و مرشدان با فضیلت، عالم و البته عامل به علم آسمانی زندگی و رستگاری می باشد، و با محرابش که محل جنگ امام و نمازگزاران با دشمن درون و هوای نفس، کشتن شیطان و سوسه و فخر فروشی، و در نهایت همدلی و هم داستانی در برابر خدای واحد و قانون واحد است، و از نشانه های حقیقی بودن این ستیز، پایین تر بودن مکان امام از دیگر نمازگزاران است.

مسجد محله، محل اجتماع و زمینه ساز وحدت و همبستگی اقشار مختلف ساکنین محله است.

مسجد محله، مجلس شورا و نماینده اجتماع مسلمین در محله است، و این واحد اجتماعی، در مقیاس های جهانی، تا آنجا بزرگ می شود که به کعبه یعنی شورای بین المللی امت اسلام ختم می شود.

ص: 430

1- . اشاره ای است به این حدیث مولا علی علیه السلام در نهج البلاغه که: نماد یا مثل وجود مؤمن در مسجد مثل وجود ماهی در دریا است کنایه از این که همان گونه که زندگی ماهی بسته به ارتباط دائمی او با دریا است زندگی روحانی مؤمن نیز بسته به ارتباط دائمی او با مسجد و فضای عبادت است.

نماز جماعت همان بیعت عمومی و مستدام مردم محله با امامت و رهبری الهی محله در همراهی وحدت با مدیریت فرآیند کمال جویانه زندگی فردی و جمعی مسلمانان در مقیاس محله است، و از این طریق است که مردم در جریان امور محله قرار می گیرند و رهبری الهی و دینی محله نقش تزکیه، ارشاد و تربیت ساکنین را در زمان ملکوتی عبادت خدا و از طریق سفارش نمازگزاران به (تقوی و انتظام امور به عنوان امری مقدّس و وظیفه ای دینی) به انجام می رسانند.

مسجد محله را باید کانون همه تلاش ها و حرکت های جمعی و جنبش های فکری، دینی و سیاسی جامعه اسلامی در مقیاس محله دانست. اگر در مسجد نماز خوانده می شود، این شکل جمعی و به جماعت برگزار کردن نماز است که بیشتر موردنظر بوده و اسلام بر آن تأکید داشته است، تا آنجا که فرموده اند:

«همسایه مسجد را به جز در مسجد، نماز روا نیست».

به ویژه برقراری جماعت های هفتگی جمعه که صددرصد هدف های اجتماعی و سیاسی در آن لحاظ گردیده است.

قرارگیری مسجد محله در قلب پرتپش اجتماعی و اقتصادی محله، و میدان اقامه و یا برپایی «به جماعت» حقیقت نماز (یعنی بندگی جمعی خداوند و حاکمیت بخشیدن به آن بندگی در تعریف هندسه کمی و کیفی رفتارهای فردی و جمعی نمازگزاران در محله).

همان طور که از رنسانس تا امروز غرب، امور روزمره و عمومی زندگی از عبادات صوری و اذکار مقدس مطرح در آن جدا دانسته شده، و عبادت نیز تنها به انجام پاره ای مناسک نمادین و البته در ساعات یک شنبه ها در کلیسا (که البته در گوشه ای خلوت و به دور از محل و مکان ازدحام اجتماعات سیاسی و اقتصادی) محدود گردیده، ممکن است در جامعه اسلامی نیز، برخی مقدّس مآبان عافیت طلب را بر مبنای تفسیر غلط و سطحی خود از دنیا و مسئله مذموم بودن توجه به دنیا در اندیشه اسلامی، عقیده بر آن باشد که مسجد را در گوشه ای از شهر و یا محله و به دور از ازدحامات و اجتماعات سیاسی و اقتصادی و مکان مربوط به آنها یعنی میادین

و بازارها قرار داد، و فضای داخلی مسجد و ساختار عملکردی آن را نیز بایستی به گونه ای سامان داد، و چپستی و چگونگی اجزا و اندام های وابسته به آن را بایستی به گونه ای تعریف و تحدید نمود تا مسجد را از اغراض دنیاطلبانه و موضوعات مربوط به زندگی و سیاست امور زندگی دور و پاک نگاه داشت.

خداوند همواره مسلمانان را از صرف بر زبان آوردن صورت اذکار مطرح در نماز و نیز انجام صوری و بدون روح مناسک نمادین آن چون رُکوع و سجود و قیام صوری و بی محتوا بر حذر داشته، و همانند بسیاری آیات دیگر و از جمله آیه شریفه مذکور در ذیل، ایشان را به پدیدار ساختن و زندگی بخشیدن به مفاهیم و معانی مطرح در اذکار نماز در متن پیکره زندگی و بستر اعمال و کالبد رفتار روزمره و جاری در جریان زندگی امر نموده و می نماید. شاهد سخن و دلیل مؤلف در اثبات ادّعی خود، مطالب مطروحه در آیه کریمه زیر است. خداوند در آن

ص: 432

زمان که دعوی ظاهرینان و مقدّس مآبان سطحی نگر در موضوع تغییر قبله با پیامبر در آن بود که چرا تا دیروز بر قبله ای دیگر بودیم و امروز بر قبله ای دیگر، در کمال صراحت می فرماید:

«نیکویی (و خوب بودن) آن نیست که صورت های خود را (در هنگام خواندن نماز و ادای کلمات و اذکار نمادین آن) به سمت شرق بگیری و یا به سمت غرب، بلکه (نیک، انسان نیکو عمل و) نیکویی (و خوب بودن او در عمل به معانی و مفاهیم مُستتر در اذکار نماز است و در) آن است که (در اندیشه) مؤمن به خدا (و به اندیشه ای عقل مند و سلیم) بوده، به حقیقت روز (و دنیای) پس از مرگ، و به حقیقت وجودی فرشتگان (به معنی گردانندگان آسمانی امور نظام مند عالم آفرینش) و به حقیقت کتاب (به معنی نظام مندی و به اندازه بودن و به جا بودن روی دادها و دیده شدن نظام کلی و جزئی امور جهان در کتاب آفرینش)، و به حقیقت امر فرستادگان خداوند (در امر رسالت و رساندن و تفسیر فرامین و احکام صادره از سوی حضرت پرورش دهنده عالم و موجودات آن) ایمان داشته، و مال و دارایی خود را، با همه عشق و علاقه ذاتی و طبیعی اش به آن، به خویشان تهی دست، و به آن کسانی که سرپرست خویش را از دست داده اند، و به آنها (که در نتیجه بعضی مسائل و مشکلات) به خاک فقر و ناداری نشسته اند، و به آنها که در راه مانده اند (و به دلایل مختلف امکان ادامه راه و رسیدن به مقصد خویش را ندارند)، و به آنها که در بند بازپرداخت دیون و تعهدات خویش در زندان به سر می برند، و حقیقت نماز را (در بستر و پیکره زندگی و افعال خود پیاده نموده و زیبایی ها و کمالات الهی آن را) برپای دارند، و زکات (یا همان حقوق مسلّم نیازمندان را که البته به غیر از تمامی موارد مذکور در فوق است) را پردازند، و (در جامعه، در حوزه کار حرفه ای، و در خانواده) به عهد و پیمانی که می بندند و انجام اموری را که متعهد می شوند وفادار و پایبند باشند، و (نیکوکاران آن کسانی هستند که) نسبت به سختی ها

و مشکلاتی (که در نتیجه درستی و انجام عمل نیکو و بسیاری مسائل دیگر در راه زندگی) حتی در حین انجام کار و در کوران مشکلات صبور و بردبار باشند، ایشان آن کسانی هستند که به حقیقت (در بر زبان آوردن الفاظ و اذکار و برپایی نماز) سخن به راستی و درستی گفته اند، و خدا را و احکام خدا را در چگونگی انجام افعال خود لحاظ کرده اند). (1)

و اگر (مطابق با بیان آیه شریفه فوق) این درک مؤلف از معنا و مفهوم «اقامه صلوه» و یا «برپا داشتن نماز»، در نظر مخاطبین محترم درست باشد، و اقامه نماز را همان «عملی نمودن» و «به شهادت نشستن» ارزش ها و کمال جویی های مطرح در اذکار نماز در آیین رفتار و کردار افراد نمازگزار بدانیم، همچون ضرورت برپایی «به جماعت» نماز، وظیفه جامعه اسلامی در «به جماعت دیدن برپایی این ارزش ها و کمال جویی ها» در اندیشه و عمل جمعی جامعه اسلامی است. و نقش مترقی و تحرک آفرین مساجد محله در حیات اجتماعی مسلمین نیز، به خصوص در صدر اسلام، نشان می دهد که انحصار کارکرد و نقش مساجد محله به برگزاری صورت نماز و نیایش های کلامی و فردی و حداکثر چند موعظه اخلاقی بی ضرر و بی نظر به حال دستگاه های سیاسی، و یا سخن راندن (تنها و خالی از روح و معنای) از رنج ها و عذاب های دوزخ و نعمت های جاویدان و بی پایان بهشت که در روزگار حاکمیت های ظلم و جور و فریب و خلافت غصب خلیفه نمایان دروغین نیز همواره رواج داشته است، انحراف و عدول از مقصد و هدف اولیه و بنیادین این بنیادی ترین نهاد اجتماعی و بلکه «اجتماع محور» اسلام می باشد. (2)

مسجد محله به لحاظ تاریخی نیز کارکردهای عمومی چندی چون کارکردهای نظامی و سیاسی، کارکردهای اجتماعی و فرهنگی و در نهایت کارکردهای آموزشی و پرورشی داشته

ص: 434

1- . بقره: 177 .

2- . هرچند در دوره حکومت خلفای اموی و عباسی نیز مسجد و منبر به منزله یک وسیله ارتباط جمعی به کار گرفته می شده است و اعلان مرگ حاکم و نتایج جنگ ها، اعلان ها و فرامین حکومتی، اعلان احکام مالیاتی، و در آخر اعلان احکام عزل و نصب صاحب منصبان در مسجد خوانده می شد.

است، و بسیاری نویسندگان و سخنرانان دینی و غیردینی نیز در دهه های اخیر و به مناسبت های مشابهی چون این همایش، از آن سخن گفته و یا درباره آن نوشته اند، و آوردن این قبیل نمونه ها در این مقاله نیز صرفاً از باب توجه و یادآوری و نیز جامع الاطراف دیدن مسئله است. به بیان دیگر مدارس و کتابخانه ها نیز در پاره ای از زمان ها و دوره های قرون میانه در مساجد تشکیل می شده اند، معروف ترین نمونه این گونه از مساجد درگذشته دیرهنگام جامعه جهانی اسلام، مسجد جامع الازهر در قاهره می باشد.

کارکردهای سیاسی اجتماعی مساجد محله کارکردهای سیاسی اجتماعی که به مساجد واقع در مراکز اجتماعی و اقتصادی محلات در شهرهای اسلامی داده شده، در واقع یکی از گام های بلندی بود که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در ابتدای دعوت خویش برای توسعه وحدت و کیان اجتماعی اسلام و مسلمین برداشت. «طه ولی» به نقل از احمد شلبي دانشمند معاصر مصری می نویسد:

«هدف از ایجاد مسجد ساختن بنایی برای عبادت تنها نبود زیرا که اسلام تمام زمین را برای مسلمانان مسجد قرار می دهد، ولیکن اهمیت اولین بنای بنیان نهاده شده (جامعه _ محور) (1)

در اسلام به عنوان مسجد بسیار عمیق تر از این بوده است، با توجه به ساختار قبیلگی جامعه اعراب آن زمان، و به منظور شکستن مرزهایی که از این ساختار منشاء گرفته و باعث از بین رفتن روح وحدت و یگانگی در جامعه توحیدی اسلام می گردید، مقصود پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم از ایجاد بنایی با کارکرد نمازگاه و یا مسجد و با نام «خانه خدا» ایجاد بنایی اجتماعی بود که انتساب به قبیله ای خاص نداشته نباشد، تا به واسطه آن،

ص: 435

1- . گویا اشاره احمد شلبي به آیه کریمه «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بَبَّكَه، مُبَارَكَا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ» از قرآن کریم است، که در آن به حقیقت واحده و جمعی انسان ها با استفاده از واژه «ناس» که در ذات معنوی خود بیانگر حقیقت جمعی و متحد الاعضاء جامعه جهانی انسانی است اشاره ای دقیق و عمیق شده است.

تنها افرادی از گروه های خاص و خاندان های معینی از آن گرد آیند، بلکه منظور بنایی بود متعلق به همگان که در آن مسلمانان، علاوه بر نماز، یکدیگر را برای مشاوره، انجام دیگر امور دینی خود چون آموزش، امور قضایی و بازرگانی ملاقات می کردند»⁽¹⁾.

اصالت فرد و جامعه پیشتر نیز گفتیم، در تعالیم اسلام از یک سو بر مسؤولیت فرد نسبت به خودسازی و شکل دادن به اندیشه، اراده، اخلاق و عمل فردی تکیه شده و از سوی دیگر و بلکه با اهمیتی بیشتر بر وظیفه دینی و الهی او بر محیط سازی و رشد و حمایت و حفاظت از ارزش های اجتماعی همچون اراده اجتماعی، اخلاق اجتماعی و مسؤولیت پذیری و عمل اجتماعی متعاون و البته کمال جوینده توجه داده شده، تا آنجا که گویی ذات و سرشت انسان ها تا حدی بسیار بالا و تصور ناشدنی به یکدیگر پیوسته و مربوط است. به همین جهت مسلمانانی که در محدوده چارچوب معیارها و ضوابط اسلام قرار می گیرند، در عین توجه به مسؤولیت فردی خویش جمع گراست، تا آنجا که هرچه از خدا می خواهد، برای «ما» می خواهد، نه صرفاً برای «من». در مطلع کتاب خدا می خوانیم:

«ما تنها تو را می پرستیم، و ما فقط از تو یاری می خواهیم، راه مستقیم را به ما بنمایان...»⁽²⁾.

تأکید اسلام بر مسئله امر به معرف و نهی از منکر و مسؤولیت متقابل افراد یک محله، یک شهر، و حتی یک امت، در هر سمت و مقامی که باشند و توجه دادن آنها به تأثیر عمیق پاکی یا آلودگی محیط اجتماعی بر روح و حیات معنوی ساکنین، و تکیه بر اصل ولایت الهی، همه بر این دلالت دارد که نظام عقیده و عمل اسلامی بر پایه اصالت آمیخته فرد و جامعه نهاد شده است.

ص: 436

1- . طه ولی، المساجد فی الاسلام.

2- . فاتحه: 5_ 6 . «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ * اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ».

اشتراک در دین، عقیده، و عمل صالح مؤمنین و تأثیر آن بر نظام مدیریت، عمران و توسعه پایدار محله آری، مهم ترین اشتراکی را که اسلام برای افراد یک جامعه انسانی چون جامعه متشکل از ساکنین یک محله مطرح می کند، اشتراک در دین، عقیده، عمل صالح و ویژگی های شایسته اجتماعی و فرهنگی ساکنین است. دانش جامعه شناسی امروز نیز ثابت کرده است که فرهنگ غالب و حاکم جامعه و محیط تا حدود بسیاری بر روح و رفتارهای ارزشی و انسانی افراد تأثیر دارد. در تمامی نصوص دینی ادیان ابراهیمی و به ویژه دین مبین اسلام نیز بر ضرورت سالم بودن محیط زندگی و هم سویی دوستان و هم نشینان (در رفتار و مرام اخلاق دینی) تأکید فراوان شده است.

حتی در محله های امروزی که متأسفانه هم آیینی و اشتراک در فرهنگ اخلاقی و رفتاری ساکنین محله ها جای خود را به اشتراک در مقام و مرتبه اقتصادی ایشان داده است، اگر چنانچه به این مهم توجه گردد، محله ها، نه تنها از نقطه نظر رشد فرهنگ انسانی و تعالی روحانی ساکنین، بلکه از نظر رشد سطح رفاهیات مادی و اخلاقیات اجتماعی، و از همه مهم تر، از نظر بالا-رفتن میزان کمی و کیفی امنیت (روحی روانی و حتی جسمانی) نیز وضع مناسب تری از وضع امروزین خود خواهند داشت. و هم دلی روحانی و هم کیشی ایمانی و مسؤولیت پذیری دینی ساکنین، اهرم قدرتمندی در به حرکت درآوردن سنگ بزرگ سردی و بی تحرکی واقع در میدان فعالیت های عمرانی محله ها و کنترل سلامت و امنیت اجتماعی و روحی روانی آنها خواهد بود.

مشارکت های متعاون همسایگان، شوراهای اسلامی محلی و پیمان های جوانمردی همچون گذشته نه چندان دور پیروان این مکتب فکری دوباره فعال می شود، و البته وضعیت اسفبار فعلی محله ها در شهرهای مسلمین نیز از نظر امنیت اخلاقی و فرهنگی بهبود می یابد.

امر به معروف و نهی از منکر متجسس «دعوت کنندگان مردم به دین حق و صلاح باشید، البته با ابزاری غیر از زبان»⁽¹⁾.

ص: 437

پیشتر گفتیم عنوان محله (مطابق با اندیشه اسلامی) به جامعه ای اطلاق می شود که اشتراک در هدف، اشتراک در حرکت، و نیز اشتراک در شدن، چون نیرویی عظیم، اجزای تشکیل دهنده آن را به یکدیگر مربوط می سازد، تا جایی که حیات و بقای یکی از اجزا به حیات و بقای دیگر اجزای بستگی داشته و مربوط است. جامعه ای که فردیت و فردگرایی از آن رخت بر بسته است و هر یک از افراد، صلاح جامعه را صلاح خود و درد جامعه را درد خود دانسته، و از کنار همسایگان خویش و مسائل و مشکلات ایشان بی تفاوت عبور نکرده، بلکه در قبال حل مسائل و مشکلات ایشان و به تبع در تحقق سعادت‌مندی ایشان خود را وظیفه مند و مسؤول می داند.

«و باید از شما مسلمانان گروهی یک دل و یک جهت مردم را به سوی نیکی ها بخواند، به کارهای شایسته امر کرده و از اعمال زشت باز دارند، پس همانا ایشان رستگارانند»⁽¹⁾.

امر به معروف و نهی از منکر، یکی از اصول علمی و عملی اسلام بوده، و ضامن سلامت و پاکی اجتماع مسلمین از هرگونه فساد و تباهی است، امام باقر علیه السلام درباره اهمیت و ضرورت اجرای این اصل در جامعه و نقش بنیادین آن در اصلاح امور، در طول بیان حدیثی بسیار غنی و ارزشمند می فرماید:

«به وسیله این اصل (یعنی اصل امر به معروف و نهی از منکر) سایر دستورها و واجبات (مرده و فراموش شده دین) زنده شده، راه ها امن گشته، کسب ها حلال، و مظالم به صاحبان اصلی برگردانده می شود. زمین ها آباد گردیده، از دشمنان انتقام گرفته شده، و امور در مجرای صحیح و مستقیم خود قرار می گیرند»⁽²⁾.

در جهت بهبود بخشیدن به مشکلات امروز محلات، صرف نظر از چگونگی شرح تفصیلی و شرایط اجرای این اصل در حوزه های مختلف که باعث اطاله کلام می شود،

ص: 438

1- آل عمران: 104 .

2- امام باقر علیه السلام، نقل از مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار.

در این بخش به طرح و شرح برخی راه‌های عملی و شیوه‌های متفاوت انجام این اصل می‌پردازیم: تا آن جا که در متون و نصوص دینی آورده شده، امر به معروف و نهی از منکر سه مرحله دارد:

اول: مرحله قلب یا اخلاص و حسن نیت و علاقه به سرنوشت مسلمانان.

دوم: مرحله زبان یا بیان‌های روشن‌کننده، منطقی و نیک.

سوم: مرحله عمل یا تبلیغ عملی، حسن عمل و یا تدابیر عملی. که مرحله سوم (یا همان مرحله عمل یا تبلیغ عملی) کامل‌ترین و مؤثرترین آنهاست. ولذا در یک جامعه اسلامی که افرادش برای یکدیگر الگو و نمونه و پیامبرش بر ایشان نیکوترین نمونه کامل و بالاترین الگوی انسانیت است،⁽¹⁾

مؤمن نه تنها به وسیله زبان و گفتار این اصل را مدنظر قرار داده، بلکه در کلیه امور و افعالی که از او (و حتی در قالب رفتارهای حرفه‌ای و شغلی اش) سر می‌زند، امرکننده به معروف بوده، و خود و دیگران مرتبط با خود را از پرداختن و انجام هر منکر (به معنی هر فعل ناشناخته و تأیید نشده در عرف نظام زندگی دینی) در هر موضوع و مصداق جلوگیری می‌نماید.

اصل «حق سرپرستی دانایان با ایمان» و تأثیر آن در تعریف کارکرد و نظام ساختاری مسجد محله و اجزای آن شاید بتوان گفت که اصل «حق سرپرستی دانایان با ایمان» یکی از راهکارهای عملی پیشنهادی اسلام در اجرای اصل بسیار حیاتی (و متأسفانه فراموش شده) امر به معروف و نهی از منکر می‌باشد. در این نظام، و براساس این اصل حیات آفرین، هر فرد دانا و با ایمان از افراد محله و هر صاحب حرفه حکیم مسلمان همچون برده و آینه منعکس‌کننده نظرات، خواسته‌ها و هواهای هزار و یک رنگ زورمداران و ثروتمندان به بردگی ننشسته، بلکه چون رسولی

ص: 439

راستین سعی بر انجام تعهد و رسالت پیامبرگونه خویش در اجرای تمام و کمال این حکم ضروری حضرت ربّ الارباب؛ یعنی اصل «امر به معروف و نهی از منکر» در جامعه انسانی مرتبط با خویش دارد. او می کوشد تا حقیقت عدالت را در تمامی زمینه ها و در انواع گوناگون صورت های معنوی و کالبدی مربوطه اش، در جامعه انسانی پیرامون خود بر پای دارد؛ و اندیشه اش، عملش، طرحش و صنعتش (همه و همه) چون شاهدهی روشن برکلام و قانون خداوندی است، اگرچه به قیمت از بین رفتن منافع مادی خود و دیگر وابستگانش. چرا که خدا و صاحب او فرموده:

«ای مردم با ایمان؛ عدالت را برپای دارید و برای خدا (به عدل و صدق) گواهی دهید(1)»

هرچند بر ضرر خود یا پدر و مادر و خویشانان باشد»(2).

آری، در مدینه فاضله اسلامی، هر فرد از افراد با ایمان محله (در حوزه تخصصی حرفه اش)، بنا بر اصل بسیار زیربنایی «ولایت عالم بر جاهل» که در حوزه حقوق اجتماعی اسلامی مطرح است، خود را عضوی مسؤول و متعهد از نظام متحدالاعضای مجریان و حافظان از حدود قانون محله و شهر دانسته، از حق ولایت و سرپرستی خود (در فسادستیزی و اصلاح محدوده کاری و تخصصی خود) استفاده نموده، کار و صنعت خویش را آن گونه که خدا (و مظهریت زمینی عقل کلی) می خواهد و دوست می دارد طرح می زند، اندازه می کند، سازمان می دهد و شکل می بخشد. متقابلاً همه ساکنان نیز بر همین مبنی فرد مذکور را ولی و سرپرست خود در حوزه تخصصی مربوطه دانسته، و پیروی از او و عمل بر مبنای پیشنهادهای اصلاح گرانه اش را وظیفه دینی خود می دانند.

استقرار بخش «انجمن سرپرستی دانایان با ایمان» یا «بسیج نگاهبانان دانای محله پاک» در مسجد محله انجمن سرپرستی دانایان با ایمان یا بسیج نگاهبانان شهر پاک، یکی از نهادهایی است که در جهت

ص: 440

1- . عمل انسان خود شهادت آن فرد است.

2- . مائده: 8 ؛ نساء: 134 .

عملی کردن وظیفه الهی امر به معروف و نهی از منکر و با مدد جستن از تجربیات و ساختار تشکیلاتی و نظام مند بسیج در محلات، می تواند به عنوان جزئی جدایی ناپذیر از ساختار کاربردی و کالبدی مسجد هر محله پا گرفته، و البته با بهره گیری از نیروهای دانای به احکام و قوانین شریعت و حکیم نسبت به بررسی همه جوانب یک مسئله، مهربان و صبور و البته کمی هم شجاع و باهویت و وقار اسلامی به نگاهبانی از حدود و حریم شأن و مرتبه انسانی ساکنین و حدود و حقوق الهی حاکم بر فضای انسانی و کالبدی محله بپردازد.

نقش انجمن سرپرستی دانایان با ایمان در برپایی نظام عادل اجتماعی در محله قرآن کریم در زمینه برقرار کردن عدل و قسط در جامعه و به وجود آوردن اعتدال کامل در تمامی زمینه های مربوط به زندگی و فضای زندگی امت (یا همان جامعه متحدالاعضای اسلامی) که از هدف های عمده مکتب انسان ساز اسلام است، می فرماید:

«ما پیامبران خویش را با دلیل های آشکار فرستادیم و با آنان کتاب و میزان (سنجش حق و باطل) نازل کردیم تا مردم عدالت را به پای دارند.» (1)

حتی در آنجا که به مسلمانی ستمی می شود و حقی از او ضایع می گردد، انجمن دانایان با ایمان، در کمال مهربانی و با تکیه بر ارزش های والای اخلاق اسلامی و توجه دادن به الگوهای نیکوی آن همچون رسول گرامی صلی الله علیه و آله وسلم و ائمه معصومین علیهم السلام، حکم عدالت همراه با تقوای اسلامی را بر او خوانده و او را (متناسب با حد درک و فهمش) امر می کند:

«عمل زشت گروهی شما را بر آن ندارد که (در اندیشه و عمل خویش) از مسیر عدالت خارج شوید، در مسیر عدل رفتار کنید که آن به تقوی (به معنی عمل هم آهنگ با خواست و اراده خداوند) نزدیک تر است.» (2)

ص: 441

-
- 1- . حدید: 25 «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» .
 - 2- . مائده: 8 «وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نْ أَنْ قَوْمٍ عَلَىٰ آلَا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ» .

و البته در صورت استمرار بی‌عدالتی بعضی افراد و یا حتی نماینده‌ارگان‌ها و سازمان‌ها در محله، این گروه وظیفه دینی و الهی دارد تا با استفاده از نیروی قهریه و البته کنترل شده بسیج محله از آن جلوگیری نموده و با تحویل خاطیان به مراجع مسئول قضایی و انتظامی کشور، مقدمات اجرای حکم حق را در تنبیه خاطیان فراهم سازد. اگر در جامعه عدالتی همه جانبه برقرار باشد، محیط برای رشد و کمال توأمان فرد و جامعه فراهم است و روند عمومی حرکت جامعه هماهنگ با روند تکاملی کلّ جهان آفرینش خواهد بود، و البته در مقابل، ادامه هر نوع بی‌عدالتی در جامعه موجب ایجاد و رشد عوامل دخیل در اختلال، فساد، ارتجاع و سقوط جامعه و افراد جامعه است.

جای خالی شورای محلی کنترل کیفی ساخت و ساز در اجزا و اندام‌های وابسته به مسجد محله از دیگر پیشنهادات کارساز اینجانب، به عنوان یک معلّم و متخصص دانشگاهی در امر معماری و شهرسازی اسلامی، در موضوع رشد و کنترل نظام مند توسعه محله ای، تشکیل شورای محلی کنترل کیفی ساخت و ساز در مسجد محله است. این شورا، از نظر نظام ساختاری مدیریت محله، در دل و یا در کنار (و البته در ارتباط فعال و پیوسته با) انجمن دانایان با ایمان بوده، و در حقیقت حلقه فعال واسط بین شهرداری و مردم، و ضامن سلامت برقرار بودن رابطه و اجرای کامل، واقع بینانه و عادلانه آن بین شهرداری و مردم است.

بدیهی است در ساختار تشکیلاتی این شورا، علاوه بر وجود مقام روحانی و امامت جماعت مسجد محل، معتمدین و ریش سفیدان، جوانان پرتلاش، نیروهای تحصیل کرده و البته متخصص نیز ضروری است. در صورت نبودن فرد متخصص در میان ساکنین محله می‌توان با مدد جستن از شوراهای مساجد محلات همجوار و یا از سازمان‌های تخصصی مربوطه (چون شهرداری‌ها) این ضعف را جبران نمود.

در شرح مسؤولیت های گوناگون این شورا می توان از نظارت و کنترل بر اجرای درست و کامل حق برخورداری همه خانه ها و ساختمان ها از نعمت های گرانتدر و غیرقابل فروش الهی چون نور آفتاب و نسیم، نظارت و کنترل بر حفظ حریم های سه گانه بصری، بویایی و شنوایی خانه ها و سایر ابنیه نسبت به یکدیگر، نسبت به گذرها، فضاها و میادین مرتبط، حفظ حق دید و منظر مناسب و زیبای ساکنین، و نیز جلوگیری از نماسازی های ناهنجار و نامتناسب ساختمان ها با ساختار ریخت شناسانه محله و خانه های هم جوار (به عنوان نمادی از هویت اسلامی کالبد شهر اسلامی)، جلوگیری از نصب تابلوهای مزاحم تبلیغاتی، حفاظت از حریم راه ها و جلوگیری از ایجاد مزاحمت توسط برخی کسبه متخلف و یا پیش آمدگی ساختمان ها (که متأسفانه در بعضی از مناطق شهرداری و البته به دلیل خاموش بودن قانون، اخذ رشوه، و یا عدم اجرای درست و کامل قانون موجود، رواج دارد) نام برد.

ارائه چند تعریف از محله و مسجد محله براساس مطالب ارائه شده در صفحات نخستین این مقاله، و نیز براساس تحقیق ویژه شناسانه ای که مؤلف در باب شرح حقیقت محله و جایگاه معنایی و کالبدی آن در شهر اسلامی در گذشته داشته،⁽¹⁾

تعاریف ارائه شده در زیر ما را در رسیدن به تعریف بهتری از مسجد محله یاری می رساند:

تعریف اول از محله محله به محدوده ای از شهر اطلاق می گردد که دارای ساختار کالبدی و انسانی خاصی (به معنای اعم آن) می باشد و افراد آن از نظر اخلاق و ارزش های عمومی انسانی، حرفه و کارآیی،

ص: 443

1- . ر. ک: به علی آبادی، محمد، بررسی رابطه ذاتی روح و کالبد در نظام توسعه پایدار محله از دیدگاه اسلام، ارائه شده در همایش علمی کاربردی توسعه محله ای چشم انداز توسعه پایدار شهر تهران به مدیریت و برگزاری مرکز تحقیقات حوزه ی امور اجتماعی شهرداری تهران در شهریور یکهزار و سیصد و هشتاد و سه.

مسئولیت پذیری شغلی، و مدیریتی در مکان بایسته و شایسته خود قرار گرفته و براساس قوانینی (خاص جامعه انسانی خود) رفتار فردی و اجتماعی خویش و وابستگان خویش را منظم و اندازه می کنند. (1)

تعریف دوم از محله محل و محله عبارتست از شهر یا قسمتی از شهر که، علاوه بر ویژه بودن شرایط جغرافیایی مکان و صفات شکلی یا ریختی ساکنین، نظام ویژه ای از صفات رفتاری که نتیجه دین، عقیده و فرهنگ انسانی خاص ساکنین آن محل یا محله است، بر آن حاکم است.

تعریف سوم از محله به عبارت دیگر محل و محله به ترتیب به شهر و یا قسمتی از شهر اطلاق می گردد که مجموعه واحد و البته ویژه ای از اصول فرهنگی و قوانین اجتماعی بر آن رفتار مردم آن حکومت می کند، و بنابراین هر نوع رفتار دیگر در محیط و محدوده آن غیرمجاز بوده و حتی انجام آن می تواند با جریمه و تنبیه همراه باشد. و اطلاق صفت «محلی» به چیزی یا کسی به معنی آن است که آن چیز یا آن کس پیرو قوانین و فرهنگ حاکم بر آن محل یا محله (به معنی نظام واحد حاکم بر رفتار و لباس و مسکن و...) می باشد.

تعریف چهارم از محله بنابراین یک محله مسکونی را می توان محدوده ای از شهر دانست که دارای شرایط ویژه ای از انواع شرایط زیستی قومی و یا قبیله ای انسان ها بوده، و قوانین و حدود و ثغور کیفی خاصی (که نشأت گرفته از همان حدود و ثغور فرهنگی قوم و قبیله ساکن محله است) بر اندازه رفتارهای ساکنین آن حاکم است. به علاوه، پیمان ها و قراردادهایی در میان افراد آن قوم یا همان ساکنین

ص: 444

1- . برای درک بهتر معنی ر.ک: به طباطبائی، محمدحسین، المیزان: ج 17، ص 71_74.

محلّه برقرار است که در بر دارنده امتیازات، حقوق، وظایف و تعهدات متقابلی است که تنها به افراد محلی تعلق می‌گیرد.

تبیین ویژگی‌های ساختار مفهومی مسجد محلّه و تعیین موقعیت استراتژیک استقرار آن در نظام کالبدی محلّه اگر چنانچه بخواهیم، با نتیجه گرفتن از مطالب ارائه شده در قبل از محلّه، تعاریفی برای مسجد محلّه و تعیین موقعیت استراتژیک استقرار آن در نظام کالبدی محلّه ارائه دهیم، تعاریف فوق می‌توانند در رسیدن به نتایجی دقیق تر ما را کمک کنند:

تعریف اول از مسجد محلّه بنا بر تعریف دوم ارائه شده از محلّه در فوق، مسجد محلّه، (یعنی محلی که مرکز جوشش، پراکنش و اتحاد و نیز شرح و تفسیر این دین، اعتقاد و فرهنگ در حوزه‌های مختلف زندگی انسانی یعنی فرهنگ انسانی، فرهنگ اعتقادی، فرهنگ اجتماعی و فرهنگ اقتصادی است)، علی‌الاصول بایستی به عنوان مرکز اداره ساختار فکری انسانی، اقتصادی و اجتماعی محلّه بوده و از نظر کالبدی نیز در مرکز استراتژیک محلّه باشد.

تعریف دوم از مسجد محلّه و براساس تعریف سوم ارائه شده از محلّه، بنابراین، مسجد محلّه به عنوان نماد و محل تجلّی این اصول فرهنگی و قوانین ویژه اجتماعی بوده و نه تنها (در چگونگی معماری و ساختار کالبدی) مثال و تجسم فضایی و معمارانه نمادهای ویژه شکلی و هنری آن فرهنگ است، بلکه از نظر الگوهای جاری رفتار انسانی در فضا، محیطی خاص را بر افراد حاضر و فعال در فضا القا نموده و ایشان را، (تا زمان حضور خود در فضا)، دعوت به بی‌رنگ شدن و از دست دادن مجموعه صفات و حالات و عادات خاص رفتار فردی خود و در نهایت یکی شدن، و هم‌رنگ شدن با صفات، حالات، عادات و رنگ خاص آن فرهنگ و محیط می‌نماید.

تعریف سوم از مسجد محله (تعریف مکمل یا بهینه) بنابر تعریف چهارم ارائه شده از محله، مسجد محله، علاوه بر دارا بودن ویژگی های کیفی و کمی مطرح شده در دو تعریف گذشته؛ یعنی عنصری قدرتمند و بسیار گویا در تعریف و تجسم هویت خاص فضایی محله و فرهنگ رفتاری ساکنین آن و حفاظت از آنها، به عنوان مرکز اداره ساختار فکری - انسانی، اقتصادی و اجتماعی محله، باید مرکزی باشد برای اجرای این پیمان ها (که خود برقرارکننده نظامی ویژه از رفتارهای جمعی و مشارکت های متعامل اند).

اهمیت راه و حفاظت از حریم آن در حقوق اسلامی و تأثیر آن در مکان یابی مسجد محله و تعریف هندسه آن علاوه بر آنچه در باب ضرورت قرارگیری مسجد در مرکز استراتژیک محله آورده شد، برخی قوانین شریعت نیز گاه مستقیم و گاه به طور غیر مستقیم در تعریف و تعیین پارامترهایی چون مکان و موقعیت قرارگیری ابنیه در شهر و در محله، و نیز چگونگی معماری آن ها بسیار مؤثرند.

اهمیت راه و حفاظت از حریم و حدود آن در حقوق اسلامی و به تبع در شهر و محله اسلامی از جمله این قوانین است. برای مثال، براساس قوانین شریعت، فرد مسلمانی که از نظر طهارت عذر شرعی دارد، (1)

اجازه توقف یا نشستن در مسجد را نداشته و تنها می تواند در صورت ضرورت از مسجد به عنوان راه و مسیر عبوری استفاده کند. به گونه ای که از یک درب وارد شده و از درب دیگر خارج شود. (2)

این قانون نیز تأثیر بسیار مهمی بر مکانیابی و معماری مسجد محله داشته و دارد. نکاتی که از این حکم قابل تأمل و توجه هستند به قرار ذیلند:

اولاً، محل استخراج این حکم در شریعت خود اذعان بر آن دارد که مساجد ترجیحاً در گره های شهری که محل پیوند چند گذر اصلی از شهر یا یک محله بوده، ساخته می شده و می شوند (به طوری که مسجد و به ویژه مسجد محله، که در بحث محوریت و مرکزیت ساختار

ص: 446

1- منظور شخص جُنُب است.

2- قرآن کریم، 4: 34؛ ر. ک: به خمینی، روح الله الموسوی، رساله عملیه، همچنین ر. ک: به رسول اکرم صلی الله علیه و آله منقول در مجلسی، بحار الانوار، ج 76، ص 328، روایت 1.

انسانی جامعه به نوعی خود نمونه کوچک شده مسجد جامع شهر است، نقطه عطف هر یک از راه ها و محلات و جمع کننده ایشان است). نمونه بارز این الگو؛ مسجد جامع اصفهان در محله میدان کهنه اصفهان و مسجد امام تهران در محله بازار تهران (انتهای خیابان ناصر خسرو) است. (1)

ثانیا، عدم اجازه توقف و نشستن برای این گروه از زنان و مردان مؤمن که از طرف دیگر ضرورتا بایستی در برخی از مجالس که در مسجد برپا می گردد، شرکت کنند؛ مثلاً مجالس فاتحه و یا عزاداری و یا دعا، باعث به وجود آمدن اندام های پیرامونی و البته مرتبط جدیدی چون حسینیه های سرپوشیده و سرباز، و یا مکان خانم های معذور در فضاهای پیرامون شبستان و پیوسته به مسجد گردید. بدیهی است لزوم مفاصل هماهنگ کننده و متناسب سازنده در محل اتصال مکان خانم های معذور با شبستان بایستی فراموش گردد.

«از طرفی، در حکم دیگری که اساس آن بر مبنای بزرگداشت مقام و احترام به حریم مسجد قرار دارد، شبستان مسجد (تا آنجا که ممکن است) بایستی به عنوان راه و مسیر گذر (حتی افراد پاک و با وضو) قرار گیرد، مگر این که دو رکعت نماز تحیت در مسجد توسط ایشان به جای آورده شود». (2)

این نکته، که اعتبار خود را از کلام صادق آل محمد علیه السلام می گیرد، به وضوح حکم می کند که تا آنجا که ممکن است و موقعیت جغرافیایی محل اجازه می دهد، صرفاً حیاط مسجد برای گذر در نظر گرفته شود و دسترسی های مستقیم شبستان به کوچه های پیرامون فقط و فقط برای ورود و خروج مسلمین نمازگزار باشد. (3)

ص: 447

1- . عدم اشرف براماکن همجوار: بدیهی است در این قبیل مساجد و بلکه در تمامی موارد معماری مسجد بایستی به گونه ای باشد که هیچ یک از اجزاء آن چون پنجره ها، بام و یا مأذنه مساجد به خانه همسایگان اشرف داشته باشد. ر. ک: شیخ طه ولی، المساجد فی الاسلام: ص 302 .

2- . امام صادق علیه السلام، به نقل از رسول اکرم صلی الله علیه و آله در کتاب شریف مصباح الشریعه.

3- . البته نکته حائز اهمیت در حدیث فوق نیز احترام به حق عبور و راه مسلمین است که، علاوه بر امکان عبور از حیاط مسجد، به شرط حفظ احترام شبستان مسجد توسط به جای آوردن دو رکعت نماز حتی شبستان مسجد نیز می تواند با خیابان ها و گذرهای همجوار خویش ارتباط عبوری داشته باشد.

ضمن این که، با توجه به مجاز بودن مردم در استفاده از حتی شبستان مسجد محله به عنوان گذر (البته تنها در زمان ضرورت) و از طرف دیگر با توجه به دیگر احکام مربوط به اتصال صفوف نماز جماعت و ضرورت طهارت مکان نمازگزار، چگونگی اندازه و هندسه شکلی گذرهای یاد شده در شبستان و یا حتی حیاط مسجد، بایستی به گونه ای باشد که در اقامه نماز جماعت و ادامه تشکیل صفوف جماعت مسلمین در شبستان و حیاط مسجد (و نیز حفظ پاک بودن مکان نمازگزار از آلودگی های ممکن الوجود در گذرهای یاد شده) خللی وارد نشود.

طرح ایجاد اختلاف سطح بین گذرها و سکوه‌های برپایی نماز در حیاط مساجد جامع از دیرباز رسم بوده و این رسم و یا سنت پسندیده مسؤلیت موجود در باب پاک نگاه داشتن مکان نمازگزار در حیاط ها را به خوبی پاسخ گو بوده است.

در باب جداسازی نظام مند طرح گذرهای ضروری در شبستان مساجد بزرگ محلی نیز پاسخ های متنوعی را (بر حسب نوع و اندازه نیاز و شرایط گوناگون محل و هندسه مختلف شبستان مساجد) می توان ارائه داد، و مؤلف در همین جا آمادگی خود را در این زمینه اعلان می دارد.

ارائه چند نمونه در معماری گذشتگان در پایان، و قبل از پرداختن به نتیجه گیری بحث، در استناد به معماری هوشمندانه گذشتگان این مرز و بوم، ارائه چند نمونه از تصاویر نقشه چند مسجد که تعدد ورودی های آن ها بیانگر محل استقرار شان در نقاط عطف و استراتژیک محلات است، خالی از لطف به نظر نمی رسد. (1)

ص: 448

1- . البته نمونه های موجود از این دست مساجد بسیار فراوان و در برخی موارد بسیار گویاتر از نمونه های آورده شده در اینجا است، و تنها در دسترس بودن این نمونه ها دلیل انتخاب و وجود آن ها در این مقاله است.

نتیجه در تعریف ویژگی ها و اصول نظام اداره و عمران روحانی و کالبدی محله و توسعه پایدار آن، نتیجه حاصل از اندیشه مشروح در این مقاله این است؛ اساسا محله یا شهر و ویژگی های صوری و کالبدی هر یک از آنها، جوشش و تراوش روح مستقر در کالبد اهالی محله و شهر است. و بنابراین خوبی و بدی ویژگی های کالبدی محله و یا شهر و به تبع نظام مدیریت توسعه پایدار، عمران و رشد آن ها نتیجه مستقیم خوبی یا بدی روح انسانی اهالی است. و نتیجه دیگر این که تلاش مؤثر در بهبود بخشیدن به چگونگی معماری و کیفیات فضایی محله و شهر نیز تنها از طریق بهبود بخشیدن به روح انسانی و زندگی انسانی مستقر در کالبد یعنی روح و ویژگی های روحی و اخلاقی اهالی است.

چنانچه روح جمعی جاری و متبلور در ساختار زندگی اجتماعی اهالی یک محله عالی و مُتَلَبَّس به صفات و ارزش های معنوی و انسانی بوده و در اندیشه و رفتار براساس و در چارچوب قوانین حاکم بر جامعه اسلامی چون؛ عدالت و مساوات، مسؤولیت پذیری متقابل و در نهایت مشارکت متعامل و هدف جو عمل نماید، مسلماً کالبد فضایی زندگی جمعی یعنی کالبد ساختمانی و معمارانه محله نیز در عین سادگی و بهره مندی از حداقل امکانات ابزاری زندگی، مُتَلَبَّس به صفات بایسته و شایسته فضای زیست انسانی خواهد بود. نظام و وحدت رفتاری حاکم بر زندگی اجتماعی و اجزاء مختلف آن مسلماً بر وحدت اجزا و نظام فضایی محله مؤثر بوده، و نسبت متعادل میان این رفتارها، و مسلماً، در میان مابه ازای کالبدی آنها یعنی اجزای محله نیز نسبت متعادل را سبب خواهد شد.

هدفمندی و سودمندی هر یک از افعال ساکنین محله و رفتارهای مربوطه، نتیجه در هدفمندی و سودمندی مابه ازای فضایی آن خواهد داد. تعامل و تشارک رفتارها تعامل و تشارک فضاها را سبب خواهد شد، و کلیت و یکپارچگی زندگی انسانی خانواده ها در محله در کلیت و یک پارچگی هندسه و معماری محله و فضای آن متصور خواهد گردید.

منابع 1_ قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه ای (بی تا)، تهران، انتشارات پیام عدالت.

2_ خمینی قدس سره، روح الله الموسوی، رساله عملیه، تهران، بازار نوروزخان، پاساژ کاشفی.

3_ امام جعفر صادق علیه السلام، مصباح الشریعه، مؤسسه علمی للمطبوعات، بیروت، 1362.

4_ طباطبائی، سید محمد حسین (1370)، المیزان فی تفسیر قرآن کریم، تهران، انتشارات امیرکبیر.

5_ طه ولی، الشیخ، المساجد فی الاسلام، بیروت، دارالعلم المالئین، 1369.

6_ علی علیه السلام، نهج البلاغه، ترجمه و شرح ت. زمانی مصطفی (1360)، قم، انتشارات پیام اسلام.

7_ علی آبادی، محمّد، بررسی رابطه ذاتی روح و کالبد در نظام توسعه پایدار محله از دیدگاه اسلام، همایش علمی کاربردی توسعه محله ای (چشم انداز توسعه پایدار شهر تهران)، مرکز تحقیقات حوزه ی امور اجتماعی شهرداری، تهران، 1383.

8_ کیانی، محمدیوسف، معماری ایران، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی.

9_ مجلسی، سید محمّد باقر (بی تا)، بحار الانوار، بیروت، داراحیاء الثراث العربی.

پیش گفتار سخن از کارکردهای مسجد و تعیین حدّ و مرزی برای آن از جمله بحث های مهم و کاربردی در جوامع اسلامی امروز است و فعالیت های مغزی متفکران دینی را به خود مشغول کرده است. اما متأسفانه هنوز به یک ساز و کار دقیق و ضابطه ی علمی و روشمند در این باره نرسیده اند.

شاید اگر بحث درباره ی مسجد را از مراحل اولیه آن یعنی تأسیس (فلسفه ی وجودی) مسجد و معرفی صاحب امتیازان یا متولیان مسجد در جامعه اسلامی آغاز شود و سپس در مرحله ی بعدی به سراغ تعیین کارکردهای اصیل و شرعی مسجد و نقش آن در جامعه باشیم بسیار بهتر و آشکارتر به نتیجه برسیم.

در این نوشتار می خواهیم با بیان یک روش منطقی و طرح پایه های بنیادین و مباحث مقدماتی در باره مسجد، بخشی از اختلاف نظرها و مباحث دامنه دار در بحث کارکردهای مسجد را کاهش دهیم و در نهایت به یک معیار و ملاکی برای تشخیص مصادیق و کارکردهای اصیل مسجد برسیم؛ به همین مناسبت سعی می کنیم به یاری خداوند متعال در این نوشته در مرحله اول به دنبال تثبیت یک هسته مرکزی به عنوان معنای شرعی واژه ی مسجد باشیم و سپس با معرفی صاحب امتیازان تأسیس مسجد در جامعه اسلامی در تعیین کارکردهای مشروع مسجد از

بحث های دامنه دار و بی نتیجه یا غیرعلمی پرهیز کنیم. و امیدواریم با جمع بندی که از مجموعه ی آن ها بدست می آوریم به نقش اصلی یا جایگاه حقیقی مسجد در جامعه اسلامی دست یابیم، *إِنْ شَاءَ اللَّهُ*.

به هر حال نوشتار حاضر، در چهار فصل تنظیم شده است که عبارتند از:

فصل اول: مفهوم شناسی مسجد.

فصل دوم: جایگاه مسجد در تاریخ اسلام.

فصل سوم: صاحب امتیازان تأسیس مسجد.

فصل چهارم: جایگاه و نقش مسجد در جوامع اسلامی.

فصل اول: مفهوم شناسی «مسجد» 1 _ مفهوم شناسی واژه ی «سَجَدَ» و «سَجْدِهِ» کلمه ی «مسجد» به فتح یا کسر جیم از ماده ی «سَجَدَ يَسْجُدُ سَجُودًا» گرفته شده است. (1)

واژه ی «سَجَدَ» در کتاب های لغت چنین معنی شده است؛ «تَطَامَنَ وَ ذَلَّ»، «خَصَعَ وَ اِنْحَنَّا» و موارد کاربرد آن در کلام عرب چنین آمده است؛ «سَجَدَ الْمُصَدِّمِي»، «سَجَدَ الْحَمَلِ»، که به ترتیب به معنای «خضع و انحنی: نمازگزار خشوع کرد و خم شد» و «خَفَضَ رَأْسَهُ لِيُرْكَبَ: شتر سر خود را فرود آورد تا بر او سوار شوند». (2)

از آنجا که «سَجَدِهِ» به معنای فروتنی است در تمام موارد کاربردی، اصل معنای آن یعنی «خضوع و خشوع» لحاظ شده است. (3)

لازم به ذکر است که از لحاظ لغت به رکوع هم می توان «سجده» گفت همان گونه که در آیه و «أَدْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا»، (4)

به معنای رکوع کنندگان تفسیر شده است. (5)

ص: 453

1- . البته عين الفعل آن به کسر در ماضی و فتح در مضارع نیز شنیده شده در این باره رجوع شود به «الرائد».

2- . المقياس الفقه. ذیل ماده؛ سجد.

3- . الرائد، ذیل ماده؛ سجد.

4- . بقره: 58.

5- . فیروزآبادی، القاموس المحيط: ج 1، ص 579.

راغب اصفهانی سجده را به «انحناء و تذلل» معنا می کند و می گوید: سجده عام است و شامل انسان و حیوان و جماد می شود، سجده در حقیقت نمایان گر عظمت و ارزشمندی بی حد و حصر کسی یا چیزی است که برای او سجده می کنند. در تمام آیاتی که به زمین و آسمان و موجودات بی جان نسبت سجده داده شده، منظور از آن همان خضوع و تسلیم در برابر اراده حق تعالی است. (1)

قرآن کریم درباره قوم سبأ می فرماید:

«وَجَدْتُمُهَا وَفُؤْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ». (2)

«دیدم ملکه سبأ و قومش را که به جای خدا برای خورشید سجده می گذارند».

در قضیه حضرت مریم علیها السلام می فرماید:

«يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ». (3)

«ای مریم کرنش کن پروردگارت را و سجده کن و رکوع کن با رکوع کنندگان».

خداوند در نقل مبارزه فرعون و ساحران شان با پیامبر خدا موسی علیه السلام می فرماید:

«وَالْقِيَ السَّحَرَةَ سَاجِدِينَ». (4)

«جادوگران به سجده افتادند».

و خطاب به ابراهیم خلیل می خوانیم:

«وَطَهَّرْنَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ». (5)

«و پاکیزه کن خانه مرا برای طواف کنندگان و ایستادگان و رکوع کنندگان که سجده می گذارند».

ص: 454

1- . همان.

2- . نمل: 24 .

3- . نمل: 24 .

4- . اعراف: 120 .

5- . حج: 26 .

فراوان در داستان یوسف صدیق علیه السلام می خوانیم:

«وَرَفَعَ أَبُوتَيْبَةَ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا».(1)

«و پدر و مادرش را بر تخت نشاند و همه برای یوسف سجده کردند».

ذکر این تاریخ قرآنی برای سجده که منتهای خشوع و خضوع و تکریم و تعظیم را با خود دارد وقتی اهمیت می یابد که محل عبادت و پرستش خداوند متعال «مسجد» نامیده شده است که البته این نام گذاری می تواند اشاره باشد به این که خشوع و خضوع حقیقی فقط و فقط در مقابل خداوند لازم و بجاست، ولی لازم است یادآوری کنیم که نه فقط در مسجد، باید خداوند متعال را سجده کرد و نه مسجد فقط جای سجده است؛ بلکه در همه جا مؤمن، سجده کننده ی خداوند متعال است و به همین سبب پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در روایتی معروف می فرماید:

«جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَ طَهْرًا».(2)

«زمین، برای سجده و پاک کننده قرار داده شده است».

2 _ مشتقات و ریشه های واژه ی «مَسْجِد» و «مَسْجِد» الف) واژه ی «مَسْجِد» و «مَسْجِد» در لغت:

واژه مسجد در بعضی از لهجه های قبایل عربی به صورت «مسید» آمده است و قلب حرف جیم به یاء در میان عرب های جزیره العرب شایع است. همچنین در اندلس و بلاد مغرب به مسجد «مسید» گفته می شود.(3)

با این که لفظ مسجد و مشتقات آن به طور مکرر در قرآن آمده، مستشرق انگلیسی استانلی لینگول مسجد را برگرفته از واژه Meschita ایتالیایی و یا Mesgita اسپانیایی می داند.(4)

ص: 455

1- . یوسف: 100 .

2- . برای توضیح بیشتر این روایت رجوع شود به کتاب «شرح لمعه باب طهارت»، تألیف شهید ثانی.

3- . طه ولی، المساجد فی الاسلام: ص 136 .

4- . همان، 138 .

ما تصور می‌کنیم که ورود این واژه از سریانی به عربی بعید نیست؛ چون زبان‌های عربی و عبری و سریانی و نبطی تقریباً ریشه واحدی دارند، ولی گفته لینیول بعید به نظر می‌رسد و اگر تشابهی وجود دارد یا صرفاً تصادفی است و یا از عربی به این زبان‌ها وارد شده است.

«مسجد» به فتح جیم به معنای پیشانی یا اثر سجده بر آن گفته‌اند و هم چنین بر نماز نیز اطلاق شده است. (1)

سیبویه ی نحوی «مسجد» به فتح جیم را بر کاری که عنوان عبادت دارد اطلاق نموده است. (2)

ابن عربی نیز آن را به معنای محراب البیوت گرفته است. (3)

برخی دیگر نیز به معنای مواضع هفتگانه که هنگام سجده بر زمین نهاده می‌شوند اطلاق کرده‌اند. (4)

اگر «مسجد» به کسر جیم خوانده شود، اسم است برای محل عبادت، خواه در آن «سجده» بشود یا نشود. (5)

برخی آن را نمازگاه یا نمازگه معنا نموده‌اند. (6)

البته خوب است بدانیم در میان زرتشتیان به جای لفظ «مسجد» لفظ «مزگت» یا «مزکت» تلفظ شده است. (7)

ب) واژه ی «مسجد» در شعر:

واژه مسجد در زبان شعری به دوگونه تعریف شده است:

الف) معنای ظاهری یا صوری.

ب) معنای کنایی یا ضمنی.

ص: 456

1- . منتهی الأرب. ذیل ماده؛ سجد.

2- . الاقرب الموارد؛ علامه طباطبایی قدس سره نیز در ذیل آیه شریفه «وان المساجد لقد...» به همین معنا گرفته است.

3- . اللسان العرب، ذیل ماده؛ سجد.

4- . همان.

5- . الاقرب الموارد_ اللسان العرب، ذیل ماده؛ سجد.

6- . لغت نامه دهخدا، ذیل ماده؛ سجد.

7- . کشف اصطلاحات الفنون _ منتهی الإرب. ذیل ماده؛ سجد.

در معنای صوری به معنای محل سجده در برابر خداوند است. اما در بُعد ضمنی در شعر به معنای «خاکساری»، «تواضع» و «احترام» است که مقوله ای کاملاً روحی و قلبی است. (1)

به این شعر حافظ توجه کنید:

دوش از مسجد سوی میخانه، آمد پیر ما چیست یاران طریقت بعد از این تدبیر ما واژه هایی چون: دوش، میخانه، پیر، یاران طریقت که در کنار مسجد آمده، خود به خود مفهوم ظاهری را از مسجد گرفته و معنای ضمنی به آن بخشیده است، بنابراین هرچند در این بیت مسجد به همان معنای حقیقی و ظاهری خود (محل سجده) است، اما معنایی گسترده تر یعنی شریعت و ظاهر دین به خود گرفته که اگر نگوئیم در مقابل طریقت و باطن شریعت قرار دارد، حداقل مرحله نازل طریقت است. حافظ در جای دیگری از واژه مسجد چنین بهره می گیرد:

یاد باد آن که خرابات نشین بودم و مست آنچه در مسجدم امروز نبود آنجا بود در این بیت، مسجد به معنای ضمنی یا مجازی به کار رفته و از آن شخص و وجود خود حافظ بعنوان یکی از مراجعین به مسجد قصد شده که، معنای آن چنین است:

«یاد آن زمان که من فارغ از ظاهر شریعت بودم به خیر که در آن حال و زمان مقامات و صفاتی داشتم که امروز در سیرت شریعتی و مسجدیم نیست».

گویا حافظ خواسته بگوید در کنار رعایت شریعت و رفتن به مسجد که نماد مقید بودن به شریعت است، خوب است که به باطن و حقیقت شریعت نیز که مستی، نماد آن است توجه شود. حتما این شعر ساده را بارها شنیده اید که:

یک دل غم زده را گر زکرم شاد کنی به زصد مسجد ویرانه که آباد کنی

ص: 457

1- . واژه مسجد در معنای ظاهری اش دارای یک معنا و مضمون کاملاً فشرده است اما همین واژه در مواردی در زبان شعری دارای معنای گسترده تر و تأویلی و استعاری نیز می باشند. به هر حال مقصود از معنای فشرده مسجد همان معنای ظاهری و مراد از معنای گسترده همان معنای کنایی آن است. سایر ارکان مسجد نیز نظیر: گلدسته ها، محراب، شبستان، گنبد و حتی ستون ها و منبر نیز در شعر دارای این دو معنا می باشد.

در این جا واژه مسجد در همان معنای ظاهری خود که محل عبادت مسلمانان است و اشاره به ساختمان فیزیکی آن دارد، معنا و منظور شعر چنین می شود: «ساختن مسجد و آبادانی آن از گزاره های دینی است تا انسان مؤمن را تربیت کند و به هدف بالاتری که خدمت به خلق باشد هدایت و سوق دهد» که شاید اشاره به مضمون این آیه شریفه داشته باشد که می فرماید:

«إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَحْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ» (1).

«مساجد خدا را تنها کسانی آباد می کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا نترسیده اند پس امید است که اینان از راه یافتگان باشند».

عمران مسجد، عملی بسیار نیکو و مستحب و از صفات مؤمنین به خدا و روز جزا می باشد. اما به اتفاق مفسران در اینجا عمران تنها همان آبادانی ظاهری مسجد نمی باشد، بلکه مراجعه مسلمانان و حضور در این مکان مقدس مهم ترین معنای آبادانی مسجد می باشد.

پس در این بیت نیز حافظ واژه ی مسجد را نماد تقید به شریعت گرفته است و همان معنای ظاهری مراد است؛ به همین سبب گوشزد می کند که فقط رعایت شریعت بدون در نظر گرفتن حقیقت آن کاری عبث و بی ارزش خواهد بود.

3_ بررسی واژه ی «مَسْجِد» در قرآن قرآن کریم به عنوان اولین کتاب تدوین یافته در جزیره العرب، ابتداء بذر انسجام و وحدت را در میان قبایل مختلف کاشت و سپس به صورتی معجزه آسا دامنه ی لغات پراکنده از تمام قبایل عرب را جمع آوری نمود که نفس این جمع آوری که چتر آن تمام سرزمین عرب را گرفته بود در آن روزگار یک معجزه شگفت انگیز تلقی می شد، لازم به ذکر است که استبعاد آن روز عرب نسبت به دایره ی وسیع لغات در قرآن کریم و مشتق سازی های شگفت انگیز آن ایمان به اعجاز

ص: 458

قرآن را در اندیشه آنان جای داد. عرب ها می دانستند که آیات قرآنی که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم برای مردم تلاوت می فرماید از ناحیه ای بسیار فراتر از توان بشری صادر می گردد. اگرچه هضم این معنا مشکل بود و در اوائل دعوت به اسلام، گاهی الفاظ قرآنی را سحر و جادو تلقی می کردند، ولی کم کم پایه های ایمان به خداوند متعال در ذهن و فکر آن ها به صورت رگه های طلایی خود را نشان داد.

به هر حال ظهور قرآن و دامنه ی لغات آن به همراه ترکیب های بی مانندش به صورت یک معجزه ی حقیقی نمایان شد و آورنده ی آن را به عنوان پیام آور و پیامبر واقعی خداوند متعال، پذیرفتند. در مواردی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم الفاظی را اختراع می فرموده که در بین اعراب، متداول و رایج نبود؛ گرچه اصل و ریشه آن کلمه در اذهان عمومی و محاورات عرفی وجود داشت، لکن مشتقی که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم از ریشه ی آن کلمه به کار می گرفت برای مردم غریب و ناآشنا بود. نمونه ی آن را زمخشری در تفسیر خود ذیل این آیه شریفه «و لا تُلقُوا بِأَیْدیکُمْ إِلِیالْتَهْلُکَ»⁽¹⁾

اشاره کرده و می گوید:

«هیچ گاه عرب ماده هَلْکَ را بر وزن تَقْعَلَه استعمال نکرده بود. اما خداوند متعال در قرآن کریم این ماده را بر این وزن در آیه ی شریفه مذکور بر زبان مبارک پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم جاری ساخت.»

نمونه دیگر این نوع مشتق سازی ها در کلام پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم و قرآن کریم لفظ «مسجد» و مشتقات دیگر واژه ی «سَجَدَ» است که از جانب آن حضرت، استعمال می گردید. اگرچه ریشه آن ها؛ یعنی ماده «سَجَدَ» و برخی از مشتقات آن در کلام عرب جاهلی وجود داشته است. اما آن چه مسلم است پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم هنگام استعمال و به کارگیری این واژه در قالب اسم مکان هیچ نوع تغییر در اصل معنای لغوی آن ایجاد نکرده است و هم چنین مردم در مواجهه ی با آیات مسجد هر چند با ساختمان ترکیبی لفظ مسجد آشنا نبودند، ولی اصل معنای واژه «سَجَدَ» را می شناختند و بر همان معنای متعارف نیز مشتقات قرآنی معنی می شد.

ص: 459

به هر حال در دین مقدس اسلام نام پرستشگاه رسمی و اجتماعی مسلمانان «مسجد» گذاشته شد تا نشانی از نهایت عظمت مسجود و معبود این دین که خدای یکتاست به دست دهد.

لطف این نام گذاری وقتی آشکار می شود که آدمی خود مسجود ملائکه است و خداوند متعال مسجود تمام موجودات جهان هستی.

انحصاری کردن واژه ی «سَجَدَ» و کاربرد آن فقط در مورد خداوند متعال از نوآوری های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم بود که وضعیت پراکنده ی استعمال این واژه را در جامعه آن روزگار سامان بخشید.

واژه مسجد به طور مکرر در قرآن به کار رفته است که در 22 مورد به صورت مفرد(1)

و در 6 مورد دیگر، به صورت جمع آمده است.(2)

مسجد، معمولاً در آیات قرآنی اشاره به مکان های مقدسی که خداوند در آن ها عبادت می شود به کار رفته است، اما به یک نوع ساختمان اسلامی ویژه یا خاصی اشاره ندارد.

در تفسیر «مجمع البیان» درباره ی کلمه ی «مساجد» در ذیل آیه « وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَادًا(3)

«(4)

چهار معنا از مفسران نقل شده است:

الف) برخی برآنند که مراد از آن، اعضای هفتگانه است که انسان باید در هنگام سجده آن ها را بر زمین بگذارد که عبارتند از: پیشانی و دماغ(5)

و دو دست و دو زانو و دو پا.(6)

ص: 460

-
- 1- . سوره بقره: آیات 145 ، 191 ، 151 ، 150 ، 196 ، 217 ؛ سوره مائده: آیه 2 ؛ سوره اعراف: آیه 29 ، 31 ؛ سوره انفال: آیه 34 ؛ سوره توبه: آیه 7 ؛ سوره کهف: آیه 21 ؛ سوره عنکبوت: آیه 7 ؛ سوره فتح: آیه 25 ، 27 ؛ سوره حج: آیه 25 .
 - 2- . سوره بقره: آیه 14 ، 187 ؛ سوره توبه: آیه 17 ، 18 ؛ سوره حج: آیه 40 ؛ سوره جن: آیه 18 .
 - 3- . و مساجد ویژه خداست پس هیچ کس را با خدا مخوانید.
 - 4- . جن: 18 .
 - 5- . البته این عضو مستحب است در هنگام سجده بر زمین باشد.
 - 6- . مفردات الفاظ القرآن: ص 397 .

از امام محمدتقی علیه السلام نیز روایتی نقل شده که ایشان در جواب معتصم عباسی، آیه ی شریفه را همین گونه تفسیر نموده اند. (1)

ب) برخی از مفسران برآنند که مقصود از «مساجد» در این آیه، همه ی زمین است؛ زیرا همان گونه که ذکر گردید، در آیین محمدی صلی الله علیه و آله وسلم همه ی زمین مسجد و پرستش گاه است.

ج) این کلمه در معنای نماز به کار رفته است؛ زیرا مسجد به مفهوم سجده است و مراد از سجده نیز تمامی نماز است.

د) منظور از مساجد، مکان عبادت مسلمانان است؛ همان مفهومی که ای بسا ذهن هر مسلمانی با شنیدن واژه ی مسجد آن را به یاد می آورد.

روشن ترین معنا برای آیه ی مورد بحث، همین معنای اخیر است که بر پایه ی آن، مساجد به معبد و پرستش گاه مسلمانان تفسیر شده است. معنای اخیر با آنچه که از امام جواد علیه السلام نیز درباره ی این آیه نقل شده است منافات ندارد، بلکه با این سخن ایشان پرده از معنای باطن و پنهان آیه برداشته اند؛ زیرا خود فرموده اند: قرآن گاه دارای معانی مختلف هفتادگانه است. (2)

در مورد معنای کلمه «مسجد» در آیه «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ» (3)

«(4)

نیز مباحثی شبیه آنچه در آیه ی قبل گذشت، مطرح شده است. (5)

ص: 461

1- . وسائل الشیعه: ج 18 ، ص 490 ، باب 4 از ابواب السرقة، روایت 5 .

2- . در روایتی که از پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و اهل بیت علیهم السلام پیرامون تفسیر آیات قرآن مجید وارد شده فراوان یافت می شود که ایشان گاه برای یک آیه معانی گوناگونی را ذکر کرده اند؛ این امر گویای علم گسترده آنان با متون قرآن و معانی پوشیده آن است.

3- . بگو پروردگرم به دادگری فرمان داده است و [این که] در هر مسجدی روی خود را مستقیم [به سوی قبله] کنی و درحالی که دین خود را برای او خالص گردانیده اید وی را بخوانید همان گونه که شما را پدید آورد [به سوی او] برمی گردید.

4- . اعراف: 29 .

5- . فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن: ج 4 ، ص 411 .

چنانکه واژه ی مسجد را به معبد و پرستش گاه مسلمانان تفسیر کنیم، از این آیه استفاده می شود که مسجد، جایگاه دعا و عبادت خالصانه است؛ زیرا خداوند متعال ابتدا انسان را فرمان می دهد که در مسجد حضور یابد، آن گاه از او می خواهد که دعا و عبادت خویش را با اخلاص کامل انجام دهد و این آیه به روشنی مفهوم فوق را نمایان می سازد.

4_ تحلیل گزاره های لغوی و قرآنی واژه ی «مسجد» اگر بخواهیم مجموع کاربردهای واژه مسجد در لغت و تفسیر در آیات قرآنی را در دو تعریف کلی منسجم و متمرکز کنیم باید چنین بگوییم:

1_ مسجد یعنی: «نمازگاه» یا «سجده گاه». و در این باره یک حدیث معروف خاطر نشان می کند که «هرجا فردی نماز می خواند آنجا یک مسجد است» (1).

2_ مسجد یعنی: «مکانی برای خضوع و خشوع در برابر خداوند متعال».

تقد و بررسی تعریف اول درباره ی مسجد اگر مسجد به معنای اول یعنی «نمازگاه» بدانیم، باید مواظب باشیم که طبق وجه تسمیه فعالیت ها و کارکردهای مسجد را تعریف و تبیین نکنیم و نباید ملاک تأسیس و فعالیت های مشروع مسجد را نماز به حساب آوریم؛ زیرا در این صورت بین تعریف مفهومی واژه مسجد و بیان فلسفه و نوع کارکردهای مسجد یک رابطه ای ایجاد کرده ایم و سرانجام ما را به خلط و اشتباه جدی خواهد انداخت.

آنچه معلوم است برخی از لغویون، مسجد را به معنای لغوی آن تفسیر کرده اند و بسیاری از متدینین و مؤمنان نیز به اشتباه گمان دارند که فلسفه تأسیس و بنای مسجد همان معنای لغوی آن، یعنی نمازگاه و سجده گاه است و این سهل انگاری در تعریف مسجد موجب اشتباه در تعیین نوع کارکردهای آن شده است.

ص: 462

خوب است بدانیم که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در قراردادی که با گروندگان به اسلام مطرح می کرد، اقامه نماز جماعت را شرط می نمود ولی هیچ گاه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم مسجدی را فقط برای نماز بنا یا تأسیس نفرمود؛ به همین دلیل برخی از کج اندیشان بدون در نظر گرفتن مراحل علمی و دقت در کاربردهای قرآنی و مطالعه در سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم براساس همین معنای لغوی، فعالیت های مسجد را به کمترین حدّ ممکن تقلیل داده اند و فعالیت های دیگر را منفی یا مخالف شأن و خلاف هدف از تأسیس مسجد تلقی می کنند و به کمترین مقدار ممکن برای کارکرد اصلی مسجد اکتفا نموده اند و چنین تصور می کنند که هرچه از این نقطه مرکزی یعنی نماز دور شویم از اصالت و مشروعیت آن نوع از فعالیت در محیط مسجد کاسته خواهد شد و با فضای شرعی مسجد فاصله خواهد گرفت و چنین می پندارند که اساساً مسجد برای آن دسته از فعالیت ها که غیر از نماز و دعا باشد، تأسیس نشده است و حتی ممکن است چنین گفته شود که: هر نوع فعالیتی بدون در نظر گرفتن ملاک و معیار نماز و عدم مطابقت با آن بدعت محسوب می شود.

لازم به ذکر است مهم ترین پیامد غلط این نوع نگاه به مسجد، دست برداشتن از رسالت اصلی مسجد که همان بروز و ظهور در جامعه است، می باشد و با چنین تفسیر اشتباهی از کارکردهای مسجد دست حکومت هایی که به دنبال جدایی دین از سیاست هستند باز خواهد گذاشت تا به مقاصد شوم خود برسند و البته بسیار خرسند و مورد پذیرش و استقبال آنان قرار خواهد گرفت.

لازم به ذکر است که مسجد فقط جای سجده نیست، بلکه ذکر خدا و یاد او در قالب دعا و نیایش، رکوع و قیام و... هم در مسجد انجام می گیرد، علاوه بر این که در آیین اسلام فقط مسجد جای عبادت نیست و مسلمانان بیشتر عبادات خود را می توانند در منزل به جای آورند. برخلاف آیین مسیحیت و یهودیان که عبادت های خود را فقط در کلیسا و کنیسه ها انجام می دادند.

نقد و بررسی تعریف دوم درباره ی مسجد اگر مسجد را به معنای دوم یعنی «مکانی برای خضوع و خشوع در برابر خداوند» تفسیر کنیم، لازم می آید که تمام فعالیت های مسلمانان که برخاسته از نوعی بندگی و اطاعت از دستورات خداوند متعال است و در بیشتر فعالیت های مسلمین، ماهیت خشوع و خضوع در برابر خداوند متعال به چشم می خورد به همین سبب هر نوع فعالیت را در مسجد باید مشروع تلقی کرد و موجب تحقق واژه ی «سَجَدَ» یا «سَجَدِه» بدانیم.

لازم به ذکر است که در این تفسیر عنصر زمان، نقش تعیین کننده در تشخیص فعالیت های مسجد خواهد داشت. اولین ضعف این شیوه ی تفسیر درباره کارکردهای مسجد ابهام در ماهیت ملاک و معیار تعیین کننده ی کارکردهای مسجد است؛ زیرا نداشتن حدّ و مرزی ثابت و مشخص برای تعیین کارکردهای مشروع مسجد، موجب می شود در هنگام تطبیق مصادیق دچار افراط و تفریط شوند و این امر، کمترین ضرری که دارد این است که در بیان مصداق های آن و در فضای کاربردی و عملی نمودن کارکردها و فعالیت های مسجد دچار خطا در تعیین بیشتر موارد خواهند شد و از طرفی حاکمان به ظاهر اسلامی می توانند فعالیت های مسجد را در حد همان معنای ظاهری «خشوع و خضوع در برابر خداوند متعال» تفسیر کنند.

آیا مدیران مساجد می توانند با شعار نمازگاه و تعریف مسجد به سجدگاه بیشتر فعالیت های اجتماعی مساجد را نوعی بدعت و یا خلاف کارکردهای اصلی مسجد تلقی نمایند؟ آیا مدیران مساجد می توانند با شعار خضوع و خشوع در برابر خداوند متعال، هر نوع فعالیت را با مسجد مرتبط سازند و مصادیق خضوع و خشوع در برابر خداوند متعال در هر زمان و مکان و تحت هر شرایطی معلوم نمایند؟ برای پاسخ به این دو سؤال لازم است که توجه خوانندگان عزیز را به سه نکته ی مهم جلب کنیم:

اول این که؛ لازم است توجه کنیم که به صرف تعریف شرح الاسمی یا لغوی از واژه ی مسجد نباید به سراغ تعیین کارکردهای شرعی مسجد رفت و فعالیت های آن را بر شمرد و اساسا

صحیح نیست که به صرف یک تعریف لغوی از واژه ی مسجد که در قرآن به کار رفته است، فعالیت های شرعی مسجد را مشخص کنیم. خوانندگان عزیز می دانند که بیشتر آنچه در گزاره های لغوی و معنای آیات قرآنی بیان شد، صرفاً تعریف واژه و کلمه مسجد است، اما این که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در تأسیس و بنای مسجد چه هدفی را می خواسته دنبال کند و درصدد چه خواسته ای بوده است و به طور معین، کارکردهای مسجد کدام است، به هیچ وجه با علم به معنای لغوی و کاربردی واژه «مسجد» در قرآن؛ کارکردهای شرعی آن معلوم و شفاف میسر نخواهد شد.

دوم این که: در بحث تعیین کارکردهای مسجد نباید ماهیت آن را چنان کلی تعریف کنیم که در وقت بیان مصداق، مورد سوء برداشت قرار گیرد؛ زیرا در این صورت بحث از کارکردهای مسجد به یک بحث سرطانی تبدیل خواهد شد و هرکسی طبق سلیقه خود کارکردهای مسجد را تفسیر خواهد کرد. و همیشه شاهد بحث های پردامنه و کشدار درباره کارکردهای مسجدی خواهیم بود در ردیف مسجد «ضرار» که همیشه یک پایگاه تبلیغاتی برای سیاسیون به ظاهر اسلامی را فراهم خواهد ساخت.

سوم این که: تا وقتی که مؤسس و صاحب امتیاز تأسیس مسجد و متولیان حقیقی آن در دوران بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم و امامان معصوم علیهم السلام از دیدگاه اسلام معلوم نگردد سخن از فعالیت های شرعی یا اصلی مسجد سخنی بی فایده و گمراه کننده و بی پایه و اساس خواهد بود و همیشه احتمال تأسیس مسجدی خواهیم بود که در عرصه اجتماعی مسلمانان، هیچ گونه تأثیری نخواهد داشت و کاملاً در انزوای خود شعار «جدایی دین از سیاست» را در ذهن و افکار عمومی مردم میخکوب خواهد کرد.

به هر حال لازم است گزاره های تاریخی و روایی صدر اسلام درباره «مسجد» مورد مطالعه قرار دهیم تا با جمع بندی مطالب در این باره به یک ساز و کار روشن و معیار و ملاک دقیقی برای تعیین نوع کارکردهای شرعی و اصیل مسجد دست یابیم. ان شاء الله .

فصل دوم: جایگاه مسجد در اسلام 1 _ تأسیس اولین مسجد در تاریخ اسلام هجرت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم از مکه به مدینه یکی از وقایع مهم تاریخ اسلام است که تمام مؤرخین و سیره نویسان اسلامی صفحاتی از کتاب های تاریخی خود را به آن اختصاص داده اند و از آن جا که این حرکت بسیار مهم بعد از 13 سال از ظهور اسلام اتفاق افتاد و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم بعد از هجرت بیشتر از 10 سال در قید حیات نبودند، جریان هجرت در وسط تمام جریانات تاریخی اسلام قرار گرفته است، از طرفی می بینیم که مؤرخین، تاریخ اسلام را به دو بخش عمده تقسیم می کنند:

بخش اول را به ثبت حوادث قبل از هجرت اختصاص داده اند و در بخش دوم به حوادث بعد از هجرت پرداخته اند.

در سایه این تقسیم، گاهی گزاره های تاریخی مربوط به تأسیس اولین مسجد در پایان بخش اول تاریخ اسلام و گاهی در اول بخش دوم آن قرار گرفته است و این اختلاف در تدوین، جایگاه گزاره های تاریخی درباره ی مسجد باعث اختلاف و اضطراب اخبار آن شده است. در نتیجه بخشی از زاویه های این دوره از تاریخ مبهم و تا حدودی پنهان مانده است.

یکی از امتیازات ما شیعیان و پیروان ائمه اطهار علیهم السلام این است که در تمام مسائل حتی گزارش ها و نقل های تاریخی پیروبی چون و چرا از امامان معصوم علیهم السلام هستیم. آن بزرگواران با صداقت و امانت داری که در نقل گزاره های تاریخی دارند، بسیاری از معارف و حتی حوادث تاریخی اسلام را آن گونه که بوده و اتفاق افتاده در اختیار نسل های بعدی قرار داده اند. و ما شیعیان به برکت وجود امامان معصوم علیهم السلام بیشتر اختلافات تاریخی را می توانیم حل و فصل کنیم و یا صحت و سقم بسیاری از آنها را تشخیص بدهیم.

در این مسئله ی تاریخی نیز، صحیح ترین و معتبرترین نقل که ما را از اختلافات موجود درباره ی تأسیس اولین مسجد رها می کند، روایات معصومین علیهم السلام در این باره است؛ زیرا زاویه های پنهان تاریخ که گاهی ممکن است از چشم مؤرخ مخفی بماند هیچ گاه از نگاه

یک معصوم دور نخواهد ماند. به همین مناسبت در این جا دو روایت مبارک را که مرحوم کلینی در کتاب شریف کافی نقل فرموده است بیان می کنیم تا از ره آورد این دو روایت نورانی از دام اختلاف موجود در نقل های تاریخی در این باره رهایی یابیم ان شاء الله .

الف) «قد روى الكليني في فروع الكافي بسنده عن الصادق عليه السلام قال: إنَّ المَسْجِدَ جَدِّ الذی أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى فِي قَوْلِهِ سُبْحَانَهُ: «لَمَسَّ جَدُّ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تُقَوْمَ فِيهِ» هُوَ مَسْجِدُ قُبَا... فَإِنَّهُ أَوَّلُ مَسْجِدٍ صَلَّى فِيهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ فِي هَذِهِ الْعَرَصَةِ».

«مرحوم کلینی حدیثی از امام صادق علیه السلام در کتاب فروع کافی نقل می کند که آن حضرت فرمودند: آن مسجدی که براساس تقوا بنا نهاده شد به فرموده ی خداوند «همانا مسجدی که بنیاد شده است بر پرهیزکاری از نخستین روز سزاوارتر است که در آن به پای ایستی» همان مسجد «قبا» است که اولین مسجدی است که پیامبر اکرم در آن دوران در آن نماز به جای آورد». (1)

ب) «روى الكليني في فروع الكافي بسنده عن سَعِيدِ بْنِ عَوْفٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: فَتَزَلَّ مَعَهُ ثُمَّ تَحَوَّلَ مِنْهُمْ إِلَى بَنِي سَالِمِ بْنِ عَوْفٍ وَعَلَى عَلَيْهِ السَّلَامُ مَعَهُ مَعَ طُلُوعِ الشَّمْسِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَخَطَّ لَهُمْ مَسْجِدًا وَنَصَبَ قِبْلَتَهُ إِلَى بَيْتِ الْمُقَدَّسِ وَصَلَّى بِهِمْ فِيهِ الْجُمُعَةَ رُكْعَتَيْنِ وَخَطَبَ خُطْبَتَيْنِ، ثُمَّ رَاحَ (بعد العصر) مِنْ يَوْمِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ».

«مرحوم کلینی در کتاب فروع کافی حدیثی نقل می کند از سعید بن مسیب و او از علی بن الحسین علیه السلام نقل می کند که آن حضرت فرمودند: زمانی که حضرت علی علیه السلام به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم رسید، آن حضرت در قبیله ی بنی عمرو بن عوف بود، پس به محضر ایشان شرفیاب شد و سپس با هم

ص: 467

به طرف قبیله ی بنی سالم بن عوف حرکت کردند و طلوع خورشید روز جمعه به آن جا رسیدند، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم مسجدی را برای آن قبیله خط کشی نمود و قبله ی آن را به سوی بیت المقدس قرار داد و سپس دو رکعت نماز جمعه را با آنان خواند و دو خطبه را ایراد فرمود و بعد از عصر همان روز به طرف مدینه حرکت نمودند» (1).

2_ دیدگاه اسلام درباره ی کیفیت بنا و ساختمان مسجد قبل از تحلیل گزاره های تاریخی و برای تحقیق بیشتر و ایجاد انگیزه در خوانندگان محترم برای دنبال کردن مباحث تاریخی مسجد، به طرح سؤالی در این باره می پردازیم و آن این که:

آیا نوع بناء و کیفیت ساختن مسجد در اسلام تشریح شده است یا خیر؟ یعنی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در ساختن مسجد و نوع بنای آن آیا دستور شرعی برای مسلمین و بنیان گذاران مسجد صادر فرموده است یا این مسأله را به جامعه ی مسلمین واگذار نموده است؟ در جواب این سؤال باید گفت: اجمالاً آنچه در دو روایت معروف مرحوم کلینی که در کتاب شریف «کافی» نقل کردیم، چنین دستوری صادر نشده است، بلکه کیفیت بنای مسجد قبا به عهده مسلمین گذاشته شده است، چنان که در روایت آمده بود؛ پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم صبح جمعه وارد قبیله بنی سالم بن عوف شد و ظهر جمعه نماز بجای آورد و خطبه ایراد فرمود، عصر همان روز به طرف مدینه حرکت نمود. مسلم است که در این فرصت نیم روز نمی توانست هم با مردم قبیله که مشتاقان دیدار حضرت بودند، ملاقات نماید و هم نقشه ی ساختمانی مسجد را پی ریزی کند و نماز را به همراه دو خطبه در آن ایراد نماید.

از شواهد دیگر این مسأله گزاره های تاریخی ساختن دومین مسجد است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در مدینه در بنای «مسجد الرسول» دستوری را صادر فرمود، بلکه به تناسب ساختن خانه های مدینه ساخته شد و به حسب نیاز مردم آن را توسعه دادند و هم چنین در هنگام

ص: 468

فصل سرما بر آن سقف زده شد ولی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم نمی خواست ساختمان مسجد از حدّ متعارف خانه های مدینه بالاتر باشد. لازم به ذکر است که منزل و مکان سکونت خود حضرت و برخی از اصحاب که بیشتر، مهاجرین بودند «مسجد» بود، ولی با تمام این تفاسیر، به ساده ترین حدّ ممکن در ساخت و ساز مسجد اکتفا فرمود و حتی دیوارهای آن را بلند نساخت تا برتری بر دیگر خانه های مدینه نداشته باشد، علاوه بر آن پیامبر این شیوه ی ساده سازی در بنای مسجد را انتخاب نمود تا موجب شبهه و تردید یا طعنه منافقین نشود و چنین برداشت نکنند که حضرت برای مسجد و خانه خود می خواهد بنای بزرگی همسنگ قصر پادشاهان بنا کند.

خوب است بدانیم گاهی «بلال» برای اذان گفتن بر بام خانه های اطراف مسجد می رفت تا در اعلام نماز و اخبار مربوط به مسجد با صدای رساتر مردم را متوجه سازد. (1)

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم می خواسته است ساختمان مسجد را به گونه ای بنا کند که اصل بنای ساختمان مسجد در کنار خانه های دیگر سؤال برانگیز نباشد و یا باعث تضاد در معارف اسلامی نگردد به همین سبب حضرت از تجملات و به کارگیری وسایل و مصالحی که در عموم خانه های مدینه استفاده نمی شد در مسجد جلوگیری فرمودند. خوانندگان عزیز، می دانند که نخستین مساجد بسیار ساده ساخته می شد و نسبتاً کوچک می نمود؛ دیواری گلی و چند تنه درخت خرما که سقفی از شاخه های خرما داشت. در واقع، هدف این بود که نمازگزاران در مقابل تغییرات شدید جوی حفظ شوند. این پدیده با نمونه ی قدیمی تمام مساجد متداول آن زمان که دارای یک صحن و یک حرم بود مطابقت داشت. (2)

به عنوان مثال در تاریخ آمده است که می خواستند سقف مسجد را با گچ، محکم و زیبا کنند که حضرت نپذیرفت و فرمودند:

«لا، عَرِيشُ كَعَرِيشِ مُوسَى». (3)

«لازم نیست؛ بلکه می خواهم مسجد همانند مکانی باشد که حضرت موسی در آن مکان خداوند متعال را عبادت می کرد».

ص: 469

1- . همان، ص 25 .

2- . ارنست کونل، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری: ص 12 .

3- . موسوعه تاریخ الاسلامی: ج 2، ص 25 .

البته این حدیث، می تواند کنایه به تحریف آیین یهودیت آن زمان نیز باشد که معبدها و کنیسه های یهودیان از حالت عبادت و پرستش خداوندی بیرون شده و عملاً مرکزی برای حاکمان یهود بر قوم خود تبدیل شده بود. و تمام برنامه های سیاسی مطابق با پیشبرد اهداف حکومتی، بر اربابان کلیساها و کنیسه ها دیکته می شد. و به طور طبیعی ساختمان های معابد آنان همشکل بناهای حکومتی شد.

از جمله ی مساجد اولیه در اسلام می توان مسجد فضیخ، مسجد غمامه، مسجد الإجاب، مسجد ذباب، مسجد جمعه، مسجد سبعه؛ یعنی مسجد فتح، مسجد علی علیه السلام، مسجد سلمان، مسجد فاطمه، مسجد ذوقبلتین،⁽¹⁾

مسجد ابوبکر، مسجد عمر، نام برد.

در مدینه مساجد دیگری غیر از مسجدالنبی ساخته شد اما پس از واقعه ساختن مسجد ضرار توسط منافقان _ که پیامبر از جانب خدا دستور داد آن را تخریب کنند _ مسلمانان هرگاه می خواستند مسجدی را احداث کنند، از پیامبر کسب نظر و موافقت یا اجازه می گرفتند. در بعضی مساجد مدینه، پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم نماز خواند و در بعضی نماز نخواند که البته این نماز نخواندن به معنای تخطئه آن مساجد نبود. «از جمله مساجدی که پیامبر در آنها به نماز ایستاد، مسجد بنی خداره، مسجد بنی وائل، مسجد البدائع، مسجد السجده» بودند.

خوب است بدانیم که به تدریج ساخت رواق، محراب، ایوان، گلدسته و گنبد در ساختمان مساجد متداول گردید و ساختن مساجد با شکوه، با عظمت و با معماری های پر جاذبه فصل جدیدی در احداث این بنای مقدس گشود و رفته رفته ساخت آن در مقیاس های عظیم در تمامی سرزمین های اسلامی مرسوم گشت. صرف نظر از ویژگی های اقلیمی و چگونگی پیدایش شهرها و موقعیت جغرافیایی آن ها و جنبه های کاربردی هر شهر، تلاش گردید نه تنها در

ص: 470

1- . پیامبر صلی الله علیه و آله در سال دوم هجرت در مسجد بنی سلمه به نماز ایستاده بود. دو رکعت از نماز گذشته بود که آیاتی بر پیغمبر نازل شد و مأمور به توجه به سوی مسجد الحرام شد. «و من حیث خرجت فول وجهک شطر المسجدالحرام و حیث ما کنتم فولوا و جوهکم شطره». پس دو رکعت دیگر را به سوی کعبه متوجه شدند. این مسجد که در آن یک نماز به سوی دو قبله خوانده شد به مسجد ذو قبلتین موسوم شد.

شهرهای قدیمی و آبادی های جدید، مسجدسازی برای حفظ شعائر دینی امری عادی تلقی گردد، بلکه به منزله ی یک امر ضروری برای حفظ شئون سیاسی و اجتماعی سازنده ی آن به شمار آمد. در زمانی که اوضاع مناسبی بر سرزمینی حکم فرما بود، شمار مسجد فزونی می یافت.

3_ پیام مساجد اولیه در صدر اسلام توجه به این نکته برای محققان علوم اسلامی کاملاً روشن است که در تمام گزاره های شریعت اسلامی روح بی توجهی به زخارف دنیایی و زینت های هوس آلوده و دوری گزیدن از آن ها جریان دارد و هرگز مناسبتی میان احکام اسلام و بازی های متجملانه و بزکسازي ها نیست.

اسلام با هنر و ذوق هنری نقاشی و حجاری و... مخالفتی ندارد؛ زیرا هنر در زندگی بشر نقش آفرین است و ارزش های فراوانی می تواند داشته باشد، ولی هنر در عبادت، از نوع هنرهای ظاهری نیست. آرایش دل و روح انسانی ابزار و وسایلی دیگر می طلبد که بر هنرمندان حقیقی و صاحبان ذوق، پوشیده نیست. هنرهای ظاهری و بیرونی، جایگاه بروز و ظهورش در امور مادی و بیرونی است و تنها یک دریچه ای برای نظر به هنر درونی و معنوی می تواند باشد و بس. در اینجا لازم است خوانندگان عزیز را به عبارتی از امیرالمؤمنین علی علیه السلام در نهج البلاغه حکمت 369 توجه دهیم ایشان درباره تأسیس بناهای با شکوه و زینتی مساجد آخرالزمان چنین می فرماید:

«روزگاری بر مردم خواهد آمد که از قرآن جز نشانی، و از اسلام جز نامی، باقی نخواهد ماند. مسجدهای آنان در آن روزگار، آبادان، اما از هدایت ویران است. مسجدنشینان و سازندگان بناهای شکوهمند مساجد، بدترین مردم زمین می باشند که کانون هر فتنه، و جایگاه هرگونه خطا کاری اند.»

یکی از پیام های عمده و برآمده از بنای مساجد اولیه اسلام مثل مسجد قبا و مسجدالنبی صلی الله علیه و آله وسلم و تصریح روایات، منع از تجملات و ساختن بناهای غیرضروری در مساجد است.

خوب است که خوانندگان، این سطور سخنان امیر المؤمنین علی درباره ی تزئین خانه ی خداوند متعال را مورد مطالعه قرار دهند؛ آن حضرت درباره فلسفه ی حج در نهج البلاغه خطبه 192 چنین می فرماید:

«آیا مشاهده نمی کنید که همانا خداوند سبحان، انسان های پیشین از آدم علیه السلام تا آیندگان این جهان را با سنگ هایی در مگه آزمایش کرد که نه زیان می رسانند، و نه نفعی دارند، نه می بینند، و نه می شنوند؟ این سنگ ها را خانه محترم خود قرار داده و آن را عامل پایداری مردم گردانید».

سپس کعبه را در سنگلاخ ترین مکان ها، بی گیاه ترین زمین ها، و کم فاصله ترین درّه ها، در میان کوه های خشن، سنگریزه های فراوان، و چشمه های کم آب، و آبادی های از هم دور قرار داد، که نه شتر، نه اسب و گاو و گوسفند، هیچ کدام در آن سرزمین آسایش ندارند. سپس آدم علیه السلام و فرزندانش را فرمان داد که به سوی کعبه برگردند، و آن را مرکز اجتماع و سر منزل مقصود و باراندازشان گردانند، تا مردم با عشق، به سرعت از میان فلات و دشت های دور، و از درون شهرها، روستاها، درّه های عمیق و جزایر از هم پراکندهی توسط دریاها، به مگه روی آورند، شانه های خود را بجنبانند، و گرداگرد کعبه «لا اله الا الله» بر زبان جاری سازند، و در اطراف خانه طواف کنند، و با موهای آشفته، و بدن های پر موی سر، قیافه خود را تغییر دهند، که آزمونی بزرگ، و امتحانی سخت، و آزمایشی آشکار است برای پاکسازی و خالص شدن، که خداوند آن را سبب رحمت و رسیدن به بهشت قرار داد.

اگر خداوند، خانه محترمش و مکان های انجام مراسم حج را، در میان باغ ها و نهرها، و سرزمین های سبز و هموار، و پر درخت و میوه، مناطقی آباد و دارای خانه ها و کاخ های بسیار، و آبادی های به هم پیوسته، در میان گندم زارها و باغ های خرّم و پر از گل و گیاه، دارای مناظری زیبا و پر آب، در وسط باغستانی شادی آفرین، و جاده های آباد قرار می داد، به همان اندازه

که آزمایش ساده بود. پاداش نیز سبک تر می شد. اگر پایه ها و بنیان کعبه، و سنگ هایی که در ساختمان آن به کار رفته از زمرد سبز، و یاقوت سرخ، و دارای نور و روشنایی بود، دل ها دیرتر به شگ و تردید می رسیدند، و تلاش شیطان بر قلب ها کمتر اثر می گذاشت، و وسوسه های پنهانی او در مردم کارگر نبود.

در صورتی که خداوند بندگان خود را با انواع سختی ها می آزماید، و با مشکلات زیاد به عبادت می خواند، و به اقسام گرفتاری ها مبتلا می سازد، تا کبر و خودپسندی را از دل هایشان خارج کند، و به جای آن فروتنی آورد، و درهای فضل و رحمتش را به رویشان بگشاید، و وسائل عفو و بخشش را به آسانی در اختیارشان گذارد.

در این جا لازم است خواننده محترم را متوجه این نکته کنیم که هیچ وقت با هنر معماری و زیباسازی مسجد، مخالف نیستیم؛ بلکه آنچه مهم است هنری که در مساجد به کار می رود باید در درجه ی اول؛ با اصل مبانی و اصولی که مسجد برای آن تأسیس شده است مغایرت نداشته باشد و در درجه دوم؛ هنری در ساختمان به کار گرفته شود که در راستای اهداف مسجد باشد و در حقیقت صاحب رسالتی باشد که رسالت مسجد را در پیشبرد کارکردهای آن یاری کند.

4_ تحلیل گزاره های تاریخی مسجد آنچه محتاج بیان است، نقش مسجد است و گرنه این تاریخ آب و گل را همه می دانند. برای مسلمانان عصر ما آنچه مهم است شناسایی بنیان اولیه مسجد و شخص رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم از مسجد است. تصویری که باطن مسجد را به تصویر می کشد.

در ابتدا سؤالی که به ذهن هر خواننده ی این قسمت از تاریخ اسلام می رسد این است که:

چرا پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم بعد از تأخیر 13 سال از تأسیس مسجد در هنگام ورود به مدینه بدون صرف وقت و با سرعت قبل از ورود به شهر مدینه اقدام به تأسیس اولین بنای مسجد نمودند؟ اصرار و اهتمام و مبادرت جدی آن حضرت در این باره چه معنایی می تواند داشته باشد؟

با مطالعه در تاریخ جوامع بشری و تجربه هایی که در موفقیت یا شکست ملت ها به دست می آید، این است که مهم ترین عامل نفوذ در گروه های مختلف در جامعه به نظر روانشناسان اجتماعی، ایجاد گروهی همفکر و منسجم است. به همین مناسبت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم بر پایه همین اصل روان شناختی اجتماعی تنها راه انسجام قبایل متعدد را، پی ریزی و تحقق بستری با عنوان مسجد دانست تا در آن گروهی مؤمن، آشکارا و در متن جامعه حضور به هم رسانند تا علاوه بر «دل گرمی درون گروهی» راهی برای تأثیر در اندیشه های پریشان و بی اساس قبایل پراکنده ی مدینه ترسیم نماید. با این مقدمه کوتاه به بیان تفصیلی این مطلب یعنی «جایگاه مسجد در اسلام» می پردازیم:

الف) مسجد اولین نهاد اجتماعی وحدت بخش در صدر اسلام وقتی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم وارد مدینه شد اولین اقدام را تشکیل و تأسیس مکانی به عنوان نقطه ی اولین نهاد اسلامی اجتماعی اثرگذار در جامعه قرارداد و نام آن را «مسجد» نهاد. لازم به ذکر است که در آن روزگار تأسیس مسجد بهترین و ابتکاری ترین تصمیم پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در هنگام ورودشان به مدینه بود و اولین دستاورد آن، عبادت و تعاملات اجتماعی مسلمین را به نمایش می گذاشت و از طرف دیگر تعامل مسالمت آمیز قبایل متعدد عرب را سامان می بخشید. وجود قبیله هایی مانند «اوس» و «خزرج» و اختلافات چندین ساله آنان در منطقه مدینه بهترین شاهد برای این معناست. وجود ادیان سابق بر اسلام که به خرافه بیشتر شبیه بودند تا یک دین آسمانی، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم را بر آن داشت تا با تأسیس یک بستر برای تحلیل و پالایش اندیشه ها به نام مسجد، همه این قبیله های مختلف را زیر یک سقف جمع کند، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم می دانست که در سایه ی وحدت است که قدرت تأثیر و نفوذ به تمام قبایل مدینه میسر خواهد شد و البته تحقق این مهم جز در سایه ی مسجد میسر نمی گشت. به همین سبب پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم اولین و مهم ترین درد جامعه ی مدینه آن زمان را به بهترین شکل درمان نمود و این زخم کهنه بر پیکر جامعه آن روز مدینه را با تأسیس مسجد در اولین فرصت درمان نمود. البته پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم بر این نکته نیز واقف بود که تبلیغ اسلام در فضای تعدد و تفرقه، جز دامن زدن به اختلافات

قبیله ای اثر دیگری نخواهد داشت. و حتی ممکن بود حرکت انقلابی خود را که می خواست جهان را متحول سازد، دچار تفسیرهای قبیله ای گردد و به عنوان یک حرکت قبیله ای تلقی گردد.

گواه بر این نکته را وقتی در می یابیم که در تاریخ ورود پیامبر به مدینه آن جا که پیامبر در میان قبیله بنی عمرو بن عوف بودند، هیچ خزرگی به دیدار حضرت نمی آمد و این نکته را بارها خزر جیان به پیامبر اعلام کرده بودند که اگر اه دارند میهمان قوم اوس بشوند. به همین دلیل وقتی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم به جمعیت صد نفری قبیله بنی سالم بن عوف رسیدند، نخستین نهال وحدت را در درون قبایل اوس و خزر ج را بدون فوت وقت تأسیس فرمودند و بذر تعامل مسالمت آمیز را در میان آنان کاشتند و با تأسیس مسجد قبا پراکندگی و پریشانی شان را رفع نمودند.

لازم به ذکر است که حضرت برای اولین بار در میان آنان نماز جمعه اقامه کردند و 2 خطبه را ایراد فرمودند که این ایراد خطبه و تأسیس نماز جمعه نیز در راستای هدف اول یعنی جمع عقاید و اندیشه های پراکنده در جامعه اسلامی بود که تأمل در مضامین آن خطبه که با این مضامین شروع می شود:

«أَفْشُوا السَّلَامَ وَصَلُّوا الْأَرْحَامَ وَأَطْعَمُوا الطَّعَامَ وَصَلُّوا بِاللَّيْلِ وَالنَّاسُ نِيَامٌ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ بِسَلَامٍ»⁽¹⁾.

تحلیل مذکور را محکم تر می کند، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در طول مسیر خود از مسجد قبا تا ورود به مدینه نیز بسیاری از بزرگان اوس و خزر ج که آنان را در تاریخ اسلام به عنوان انصار می شناسیم از آن حضرت درخواست می کردند تا در منطقه و موقعیت جغرافیایی خودشان مسجد را بنا و تأسیس کند. این پیشنهاد در حقیقت از جانب اوس و خزر ج نشان می دهد که هنوز پیام تأسیس مسجد اول و ایراد خطبه در آن را دریافت نکرده بودند. این بار پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم

ص: 475

1- . مستدرک الوسائل: ج 16 ، ص 246 . خوب است خواننده عزیز بداند که این خطبه اولین خطبه پیامبر اکرم در هنگام ورود به مدینه است و در اولین نماز جمعه در مسجد قبا ایراد فرموده است، برای اطلاع بیشتر رجوع شود به کتاب «موسوعه تاریخ اسلامی» تألیف استاد عزیزم محقق ارجمند شیخ محمد هادی یوسفی غروی: ج 2 ، ص 40 .

با شگرد دیگری به وحدت و هم‌گرایی دعوت نمود و با جمله‌ی معروف خود که همه‌ی سیره‌نویسان نقل کرده‌اند برای بار دوم خطر تفرقه را از جامعه‌ی آن روز مدینه برطرف ساختند.

حضرت به قبایل انصار که افسار شتر حضرت را می‌گرفتند تا به محل و منزل خود ببرند و اولین مسجد شهر مدینه را در محل و قرارگاه خود بنا کنند، فرمودند: «خَلُّوا سَبِيلَ النَّاقَةِ فَإِنَّهَا مَأْمُورَةٌ»⁽¹⁾

افسار شتر را رها کنید (راه شتر را باز کنید) زیرا او مأموریت دارد خود، مسجد را مشخص کند.

توجه و دقت در همین جمله‌ی کوتاه و کلیدی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در تأسیس دومین مسجد یعنی مسجدالنبی صلی الله علیه و آله وسلم زاویه‌های مهمی در مباحث بنیادین تأسیس مسجد را روشن خواهند نمود.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم حتی در تعیین مکانی برای بنای مسجد، دست‌غیب را به کمک خویش آورد و از حضور فیزیکی در تعیین مکان مسجد، خودداری فرمود. به عقیده نگارنده هزار نکته‌ی ظریف تر از مواینجاست، یک تحلیل گر ژرف اندیش شاید چنین تفسیر نماید که در سرزمین «رانونا» که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم مسجد قبا را تأسیس نمود قبایل متعدد و مختلفی حضور نداشتند که هرکدام افسار شتر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم را به سمت قبیله‌ی خود سوق دهند ولی در مدینه تمام درباریان قبایل از جمله قبیله‌ی اوس و خزرج از ورود آن حضرت آگاه شده بودند و سیل جمعیت مشتاق خواسته یا ناخواسته بدون این که به عواقب کار خویش بنگرند افسار شتر را فقط به سمت و سوی قبیله خود می‌کشاندند تا مسجد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در منطقه‌ی آنان برپا شود ولی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم با جمله‌ی معروف «خَلُّوا سَبِيلَ النَّاقَةِ فَإِنَّهَا مَأْمُورَةٌ» افسار شتر را از میان جنگ قبیله‌ها بیرون کشید تا رسالت جهانی اسلام رنگ و بوی قبیله‌ای اعراب را به خود نگیرد و یا تفسیر نشود. و در تعیین مکان مسجد افسار شتر را از دست اوسیان و خزرجیان و دیگر قبایل گرفت تا مسجد «اوسی» و مسجد «خزرجی» در اسلام تأسیس و بنا نگردد. و پیام وحدت بخش مسجد که اصلی‌ترین کارکرد است در میان طائفه‌های پراکنده گم نگردد؛ به همین مناسبت بود که در تعیین دومین مسجد «مسجدالنبی» به گونه‌ای عمل شد که نقض غرض پیش نیاید.

ص: 476

پیش دستی مخالفان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم (اعراب اهل کتاب) در گرایش به اسلام و دنیاخواهی بزرگان دینی آنان مانع از همراهی با پیامبر نوظهور گردید و برای اثبات حقانیت خویش در عدم همراهی با او، سعی در تخریب بنیان های اقتصادی تازه مسلمانان داشتند. بهترین فرصت برای ایشان وقتی بدست می آمد که مسلمانان را دور از هم و متفرق ببینند تا بتوانند با مکر و حيله و تطميع و تهديد، پیام آور وحی را بی یار و یاور ساخته و بر او پیروز شوند. در چنین فضایی محیط جغرافیایی حجاز و فقر نسبی آن (در مقابل شام و روم شرقی، ایران و حتی مشرکان مکه و یمن) اهرم فشاری بود که با اندک زمانی از شروع اسلام و کاهش یافتن شور و نشاط مسلمانان که در آغاز هر تحولی حاصل شده و سپس فروکش می کند، باید با تجمع و یادآوری و هشدار و رسیدگی به مشکلات و حل آنها و سامان بخشیدن به وضع نابسامان اقتصادی ایشان و تقویت روحیه و اقتدار سیاسی و فرهنگی و تعلیم و تعلم اخلاقیات و احکام ضروری و دینی بر این التهاب غالب، و امید دوستان به ارائه پیروزی و یأس دشمنان پیدا و پنهان را بیشتر کرد. نقش همه جانبه مسجد در دوران اولیه اسلام جایگاه رفیعی به آن بخشید.

ب) مسجد اولین مکان طرح اندیشه های اجتماعی اساس بنیان مسجد، برای عبادت اجتماعی مسلمانان شکل گرفت. علاوه بر آن مسجدالنبی پایگاه بحث و استدلال در مورد دین جدید از سوی جست و جوگران حقیقت بود. افرادی از دور و نزدیک برای شنیدن پیام خدا و سنجیدن کلام رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم می آمدند. برخی هم برای امتحان و اختبار مدعی نبوت می آمدند و در نهایت، یا تسلیم حق شده و یا خود را وعده آینده می دادند تا باز هم بپرسند و بررسی کنند. تازه مسلمانانی هم، برای شنیدن پاسخ سؤالات شرعی خویش سراغ پیغمبر خدا را می گرفتند. بهترین و نزدیک ترین مجمع به مسکن پیامبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم همین مسجد بود و سخت ترین کارها که اساس رسالت او را تشکیل می داد ابلاغ احکام الله به مردم بود که تا روزهای آخر عمرش ادامه داشت. اگر پیامبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم را به عنوان حاکم یک حکومت بخوانیم و بدانیم، دارالحکومه اش مسجد بود و اگر بشیر و نذیرش بدانیم پایگاه تبلیغش همان مسجد بود.

در باطن این رفت و آمدها و گفتگوها و فرمان و فرمانبرداری ها، حقیقت قدرت اسلام و پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم بر ناظران آگاه آشکار می شد. سادگی و صداقت و صلابت و قدرت، در کنار مدیریت و حرف شنوی پیروان و اطاعت آگاهانه ایشان و عزت و شخصیتی که از جانب رئیس برای مرئوسین لحاظ می شد و همه و همه، دلربا و پرجاذبه بود. حلم و بردباری و اخلاق فوق العاده امین وحی خدا، هر تازه واردی را مسرور می ساخت و همه این موقعیت های جذاب را مسجد به همراه متولی آن یعنی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم به ارمغان آورده بود. نه فقط یکی از آنها بلکه اخلاق نیکوی پیامبر اکرم در جمع مسلمانان در مکانی به نام مسجد متبلور می شد و نورش قلوب مردمان تازه مسلمان را روشن می ساخت. در حقیقت، مسجد، ریاست و محبت را توأمان کرده بود و فضای حاکم بر مسجد چهره ریاست های ظاهری و رؤسای نالایق را برملا می کرد. تواضع فوق العاده پیامبرگرمی اسلام در رفتار _ به نحوی که تازه واردان، او را از دیگران باز نمی شناختند مگر با پرسش: «ایکم محمد صلی الله علیه و آله وسلم» کدام یک از شما پیامبرید؟ _ و توصیه به عدم تمایز ظاهری، چیزی است که چهره مدینه را نورانی کرد و آن را در ردیف مکه مکرمه، بلکه بیشتر مکرم و محترم ساخت. در کنار این مقاصد اصلی از مسجد، که در رأس آن توجه به خدا و پالایش روح مؤمنین است، اغراض دیگری نیز برآورده می شد. مسجدالنبی صلی الله علیه و آله وسلم مسکن و مأوای صفّه نشینانی بود که شبانه روز در مسجد بودند و جز در مواردی که به کار می پرداختند و زمینه کاری پیدا می شد، بقیه اوقات خویش را در این مکان به سر می بردند.

به هر حال آن چه از مجموعه ی مطالعه در اولین و دومین تأسیس مسجد از تاریخ به دست می آوریم این است که حضرت به دنبال یک نهاد وحدت و مرکز تجمع همه ی قبائل بود و تنهاترین راه و محل اجتماع را در سایه ی مسجد برای مسلمین آن زمان تصویر فرمودند.

شاید بتوان در سایه ی این تحلیل که مبتنی بر گزاره های مسلم تاریخی بود، چنین استفاده کرد که یکی از اصلی ترین کارکردهای شرعی مسجد، ایجاد منطقه ای امن برای گروه های مختلف در جوامع اسلامی و مرکز تجمع همه ی اندیشه ها است که در ضمن ایجاد یک موقعیت جذاب و استثنایی هسته های اولیه و جرقه های ابتدایی تصمیمات اجتماعی آغاز می شد و همین شروع

مبارک اندیشه‌ها، خود ضامن اجرایی و صحت و سقم آن را مشخص می نمود و برای همه افراد جامعه معلوم بود که فکر و ایده مسجد، همان رأی و نظر صاحب و متولی مسجد است.

لازم به ذکر است که این کارکرد (ایجاد نهاد وحدت و طراحی یک فضای معنوی در میان اندیشه‌های مختلف اسلامی) میسر نخواهد شد، مگر در سایه‌ی تأسیس یک مسجدی که تحت هیچ‌انواعی از عناوین ساخته شده از جانب گروه‌های خاص در جامعه اسلامی نرفته باشد. اگر مسجدی در میان مسلمانان توسط گروهی خاص تأسیس گردد، بدون اذن و اجازه از متولیان اصیل و اصلی و صاحب امتیازان تأسیس مسجد، قطعاً مسجدی مشابه مسجد ضرار ساخته خواهد شد و به طور طبیعی مرکز تجمع همه‌ی قبایل در میان مسلمانان ساخته نخواهد شد و اساساً مسجدی که متعلق به گروه خاص از مسلمین باشد را نمی‌توان به عنوان یک نهاد اجتماعی در جوامع اسلامی تلقی نمود. و یا حتی ممکن است در نام گذاری آن به مسجد سهل انگاری یا نوعی ظاهرسازی و نفاق تلقی کنیم.

از ره آورد این تحلیل درمی‌یابیم که بدون در نظر گرفتن شرایط تأسیس مسجد و متولیان راستین آن ممکن نیست بدیهی‌ترین کارکردهای شرعی مسجد را مشخص نمود یا یک ضمانت اجرایی برای تصمیمات مسجد مشخص کرد و یا حداقل صحت و سقم اندیشه‌های مطرح شده هیچ ملاک و معیاری نخواهد داشت.

به هر حال، قبل از تعیین نوع کارکردهای اصلی و شرعی مسجد لازم است سخن از صاحب امتیازان تأسیس مسجد در اسلام را طرح کنیم تا در مرحله‌ی بعد از آن بحث از کارکردهای شرعی مسجد پی‌گیری شود.

فصل سوم: صاحب امتیاز تأسیس مسجد در اسلام 1_ قرآن و متولیان راستین مسجد قرآن کریم ساختن و تعمیر مسجد را شایسته کسانی می‌داند که به خدا و روز قیامت ایمان دارند. در این باره دو آیه‌ی شریفه از قرآن را مورد مطالعه قرار می‌دهیم:

الف) «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنِ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَحْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أَوْلَىٰكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ» (1).

«همانا مساجد خدا را کسی آباد می کند که به خدا و روز قیامت ایمان دارد و نماز را به پا می دارد و زکات را می دهد و از کسی جز خدا نمی ترسد.

امید است که آنان از هدایت شدگان باشند».

از آیه شریفه چنین استفاده می شود که حق تأسیس و بنای مسجد در اسلام را کسانی دارند که صاحب این ویژگی ها باشند:

1_ ایمان به خداوند متعال.

2_ ایمان به تحقق معاد و روز رستاخیز.

3_ اقامه نماز.

4_ پرداخت زکات (مالیات اسلامی).

5_ ترس از خداوند متعال.

ب) «مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِم بِالْكَفْرِ أُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ» (2).

«مشرکان حق ندارند مساجد خدا را آباد کنند در حالی که به کفر خویش گواهی می دهند، آنان اعمال شان تباه و بیارزش است و در آتش جاوید جهنم خواهند ماند».

از آیه ی مزبور استفاده می شود که مشرکان و بت پرستان حق مشارکت در مرمت و تعمیر و ساخت و ساز و تأسیس بنای ساختمان مساجد را ندارند و کلیه امور مساجد باید به دست خود مسلمانان باشد و دست های آلوده و ناپاک، چه به ظاهر مسلم و غیر مسلم که به دلیل ریاست طلبی

ص: 480

1- . توبه: 18 .

2- . توبه: 18 .

یا کسب شهرت و یا تفوق طلبی و نفوذ اجتماعی و یا هر انگیزه غیرخدایی دیگر اقدام به ساخت و ساز، تعمیر و نگه داری از مساجد می نمایند، کوتاه شود.

اولین مصداق حقیقی که شرایط موجود در آیه اول را داراست و به معنای حقیقی کلمه آن را دارد، وجود مبارک پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم است که به استشهاد آیات بسیاری، این ویژگی ها در پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم به طور کامل روشن و آشکار است. همچنین دومین مصداق برای دارا بودن این شرایط، امامان معصوم علیهم السلام هستند که به دلیل وجود همین شرایط جانشینان به حق پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم شده اند و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم آنان را تحت عنوان عِزَّتِي أَهْلِ بَيْتِي بسیار سفارش کرده و در فضیلت آنان سخن بسیار فرموده است و در مرتبه ی بعدی، علمای راستین اسلام هستند که وارثان حقیقی انبیاء و اوصیای الهی به شمار می آیند که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم و ائمه معصومین علیهم السلام درباره ی تکریم آنان و شأن و منزلت شان نسبت به دیگران احادیث فراوانی دارند که خوانندگان عزیز می توانند به احادیثی که در این باره صادر شده است مراجعه نمایند.

2_ قرآن و متولیان فاسق مسجد بعد از بیان این دو آیه ی شریفه و ترجمه و معرفی مصداق بارز کسانی که در جامعه ی اسلامی حق تأسیس و بنای مسجد را دارند، معلوم می شود که چرا پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم دستور تخریب مسجد ضرار را صادر فرمودند. برای روشن شدن مسیر بحث و بررسی صاحب امتیازان تأسیس و بنای مسجد و نقش بسیار مهم آن در حفظ کارکردهای شرعی آن داستان مسجد ضرار را به اختصار بیان می کنیم.

قرآن کریم می فرماید:

«وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَىٰ وَاللَّهُ شَهِدٌ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا...» (1)

ص: 481

«و کسانی که مسجدی ساختند برای زیان به مسلمانان، و تقویت کفر و تفرقه افکنی میان مؤمنان و کمین گاه برای کسی که از پیش با خدا و پیامبرش مبارزه کرده بود، آن ها سوگند یاد می کنند که جز نیکی و خدمت اراده ای نداشته ایم، اما خداوند گواهی می دهد که آن ها دروغگو هستند، هرگز در آن (مسجد) به عبادت نایست!».

اسلام از نمازگزاردن در مسجدی که با هدف تضعیف دین بنا شده است، نهی نموده و از این که خداوند متعال، رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم را از نمازگزاردن در مسجدی که از ابتدا بر بنیان تقوا، پی ریزی شده فرمان می دهد، روشن می شود که نمازگزار نیز باید توجه کند که در چه مسجدی نماز می گزارد و همراه با پرهیز از وسوسه های شیطانی و دقت های نابجا، مواظب باشد که نمازخواندن او در برخی مساجد، به گونه ای رونق بخشیدن به جمع دشمنان نباشد.

مولوی در باره ی هدف تأسیس مسجد ضرار چنین می سراید:

این چنین کژبازی می باخندند مسجدی جز مسجد او ساختند فرش و سقف و قبه اش آراستند لیک تفریق جماعت خواستند در کتاب شریف «مجمع البیان» در تفسیر آیه «وَإِزْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ»⁽¹⁾

آمده است؛ یعنی آن مسجد (مسجد ضرار) را برای بازگشت ابوعامر راهب ساخته و آماده کرده بودند. ابوعامر همان کسی است که قبلاً با خدا و رسولش جنگیده بود. داستانش چنین است که وی در جاهلیت جامه ی پشمی پوشیده و رهبانیت پیش گرفته بود، اما وقتی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم به مدینه رفت، بر آن حضرت حسادت ورزید و احزاب را علیه ایشان بسیج کرد. او پس از فتح مکه به طائف گریخت و چون مردم آنجا مسلمان شدند، او به شام و از آنجا به روم رفت و مسیحی شد. ابوعامر پدر حنظله (غسیل الملائکه) است.

رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم ابوعامر را فاسق نامید. وی به منافقان پیغام داده بود: خود را آماده کنید و مسجدی بسازید؛ زیرا من نزد قیصر رفته و با سپاهیان او آمده و محمد صلی الله علیه و آله وسلم را از مدینه بیرون

ص: 482

1- . مجمع البیان: ج 5، ص 110 به نقل از بحار الأنوار: ج 21، ص 252 .

می‌کنم! منافقان منتظر برگشت ابوعامر بودند، اما او پیش از رسیدن به نزد پادشاه روم، به هلاکت رسید.

خداوند، پیامبر خویش را از نیت پلید و باطن کثیف منافقان آگاه کرد... و رسول خدا در برگشت از غزوه تبوک، عاصم بن عوف عجلانی و مالک بن رخشم را فرستاد و فرمود: «به سوی این مسجدی که طرفدارانش ستم‌گردد، بروید و آن را ویران کنید و بسوزانید» و دستور داد محل آن را به زباله دانی و جای انداختن لاشه‌ها و مردارها تبدیل کنند.

مولوی همین دستور پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم را چنین سروده است:

چون پدید آمد که آن مسجد نبود خانه حیلت بد و دام یهود پس نبی فرمود کان را بر کنید مطرحه خاشاک و خاکستر کنید 3 _ رابطه نیت ساخت مسجد در تعیین کارکردهای آن اگر در گزاره‌های مربوط به صاحب امتیازان تأسیس مسجد در اسلام دقت بیشتری شود و اهمیت بیشتر داده شود به بسیاری از چالش‌های بخش کارکردهای مسجد و نقش آن در جامعه اسلامی پاسخ داده خواهد شد.

جمله «لم یخس الا الله» در دنباله آیه روشن می‌کند که عمران، آبادی و نگهداری مساجد، جز در سایه «خدا باوری» و «ترس از خداوند متعال» ممکن نیست. هنگامی این کانون‌های اسلامی به صورت مراکز انسان‌سازی درمی‌آیند که پاسداران دین باوری داشته باشند؛ یعنی کسانی که از هیچ کس جز خدا نترسند، تحت تأثیر هیچ مقام و قدرتی قرار نگیرند و برنامه‌ای جز برنامه‌های الهی در آن پیاده نکنند.

در یک کلام و به تعبیر دیگر، آنچه از دیدگاه قرآن مهم‌تر است، عمران و آبادی معنوی مساجد است؛ یعنی مسجد باید کانونی باشد برای هرگونه حرکت و جنبش‌سازنده اسلامی، در زمینه‌ی آگاهی و بیداری مردم، پاکسازی محیط و آماده ساختن مسلمانان برای دفاع از میراث اسلام.

مساجد خدا را فقط کسانی آباد می کنند که ایمان به خدا دارند؛ زیرا آبادانی آن ها فقط روی هم گذاشتن سنگ و آجر نیست، بلکه ساختن با اخلاص، رونق دادن آن با حضور جماعت نمازگزاران و زکات دادن، عمارتش آن است که آن را به ادب شرع و به زیور حرمت بیاریند و هرگز پیش مخلوق از بهر دنیا پیشانی خویش را بر زمین نهند و جز خدای عزوجل را استحقاق سجود ندانند.

اکنون می توان تا حدودی بر پایه ی این تحلیل مبتنی بر آیات قرآنی یکی دیگر از کارکرد اصلی و شرعی مسجد را معرفی و روشن ساخت و آن این که: در مساجد لازم است فعالیت ها منجر به دین باوری و نتیجه ی برنامه های مسجد به ترس از خداوند باشد که این مهم جز به دست متولیان دین باور و صاحب امتیازان حقیقی مسجد میسر نخواهد شد. در حقیقت این کارکرد اصلی فقط یک ضمانت اجرایی دارد و آن متولیان راستین و حقیقی مساجد هستند که شرایط آنان را خداوند متعال در قرآن کریم مشخص و روشن نموده است. اگر غیر از متولیان راستین کسان دیگری به بنای مسجد اقدام کنند مسجدی جز مسجد ضرار برپا نخواهد شد.

البته تعمیر مسجد که در آیه آمده گاهی به صورت ساختمان و بنای مسجد است و گاهی هم به صورت رفتن و نماز خواندن در آن است؛ چون آبادی مسجد با حضور مسلمانان در آن میسر می شود وگرنه مسجدی که مردم در آن رفت و آمد ندارند، خراب است اگرچه به بهترین شکل هنری و معماری درست شده باشد.

لازم به ذکر است که در روایات و احادیث وارده از معصومین علیهم السلام هم، تشویق های بسیاری از ساختن و تعمیر مسجد شده است که چند نمونه را در این نوشتار می آوریم، ولی این سفارشات و تشویق ها برای این نیست که هرکس حق ساختن مسجد را دارد، بلکه این تشویق ها مانند سفارش به حضور مسلمانان در مسجد و نماز جماعت است. بدیهی است که هیچ کافری به استناد سفارش به حضور در مسجد، نمی تواند استناد کند و در مسجد وارد شود، بلکه خطاب چنین روایاتی متوجه مخاطبان خاص با شرایط ویژه و مشخص می باشد. حداقل لازم است بین ساختن و متولی شدن مسجد فرق اساسی قائل شویم، چه این که اولی ظاهر و ساختمان فیزیکی مسجد را بنا می کند و دیگری روح و جان به آن می بخشد. اکنون با چنین

نگاهی به این دو روایت توجه فرماید:

الف) «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: مَنْ بَنَى مَسْجِدًا بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ» (1).

«امام صادق علیه السلام فرمود: هر کس مسجدی را بنا کند، خدا برای او در بهشت خانه ای بنا کند».

ب) «عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ آبَائِهِ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى إِذَا أَرَادَ أَنْ يُصِيبَ أَهْلَ الْأَرْضِ بِعَذَابٍ قَالَ لَوْ لَا الَّذِينَ يَتَحَابُّونَ بِجَلَالِي وَيَعْمُرُونَ مَسَاجِدِي وَيَسْتَغْفِرُونَ بِالْأَسْحَارِ لَوْ لَا هُمْ لَأَنْزَلْتُ عَذَابِي» (2).

«امام صادق علیه السلام از پدران خود نقل می کند که فرمود: وقتی خداوند بخواهد اهل زمین را عذابی برساند، می گوید: اگر نبود کسانی که برای من همدیگر را دوست دارند و مساجد را آباد می کنند و سحرگاهان استغفار می کنند، اگر آنها نبودند عذاب خود را نازل می کردم».

فصل چهارم: جایگاه و نقش مسجد در حکومت ها 1 _ کارکردهای مساجد در تاریخ حکومت ها مسجد در اصل برای عبادت ساخته شد و مسلمانان در مواقع نماز در آن گرد هم می آیند و نماز جماعت می خوانند ولی از مسجد به صورت های دیگری هم استفاده می شد. بخصوص در عصر پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و خلفا، مسجد مرکز فرماندهی سیاسی و نظامی و محل مشورت های مسلمانان بود و برای رفتن به جهاد، سربازان اسلامی در مسجد اجتماع می کردند و اخبار جنگی در مسجد به پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم می رسید و در مسجد بود که پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم با هیئت های نمایندگی بیگانگان و ادیان ملاقات می کرد و در مسجد بود که پیامبر و خلفا قضاوت می کردند

ص: 485

1- . وسائل الشیعه: ج 3، ص 485 .

2- . همان، ص 486 .

و حدود الهی را به اجرا در می آوردند. قضاوت های حیرت انگیز امیرالمؤمنین علیه السلام در مسجد اتفاق افتاده است.

از همه این ها مهم تر، تعلیم و تربیت و آموزش معارف و احکام دین در مسجد صورت می گرفت و پیامبر خدا در مسجد، آیات قرآن را برای مردم تلاوت می کرد و قرن ها مسجد آموزشگاه مهم مسلمانان و جایگاهی برای فراگیری علوم و آموزش های گوناگونی بود که جامعه اسلامی به آن نیاز داشت. در مسجد علاوه بر بیان احکام مسائل فقهی و تفسیر قرآن، اصول اعتقادات اسلامی که بعدها به عنوان علم کلام شناخته شد، مورد مذاکره و مباحثه قرار می گرفت و حتی بحث های ادبی و شعر خوانی هم در مسجد انجام می گرفت. (1)

2_ موقعیت مسجد بعد از حیات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم شخص پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم که مطالب خود را بیشتر در مسجد که محلی برای اجتماعات مسلمانان بود افاضه می کرد، پس از رحلت آن بزرگوار، مسجد از نظر تعلیم و تربیت موقعیت ویژه ای یافت و در سطوح گوناگون مورد استفاده دانش طلبان قرار گرفت. از مرحله ابتدایی گرفته تا بالاترین مرحله علم و دانش. در مسجد، هم مکتب هایی برای سوادآموزی و یاد دادن روخوانی قرآن تشکیل می شد و هم حلقه های درسی سطح بالا در مسائل کلامی و فقهی و تفسیری.

ابن عباس در مسجد می نشست و تفسیر قرآن یاد می داد. یک بار نافع بن ازرق در جلسه تفسیری ابن عباس حاضر شد و سؤال هایی کرد و پاسخ های لازم را گرفت. (2)

حسن بصری در مسجد می نشست و به شاگردان خود مسائل کلامی یاد می داد. داستان جدا شدن یکی از شاگردان او به نام واصل بن عطا از حلقه درس او و پیدایش فرقه ی معتزله معروف است. (3)

ص: 486

1- . دکتر زرین کوب، کارنامه اسلام: ص 55 .

2- . ذهبی، التفسیر والمفسرون: ج 1 ، ص 75 .

3- . رجوع شود به: بغدادی، الفرق: ص 74 .

از همه این‌ها مهم‌ترین که مسجد کوفه شاهد سخنان و خطبه‌های پر بار و انسان‌ساز و حیات‌بخش امیرالمؤمنین علی علیه السلام بود که در بیان معارف بلند توحیدی شاهکارهای ماندگاری هستند، به اضافه درد و دل‌های او که به عنوان رنج‌نامه‌های او به یادگار مانده است.

بعدها که دامنه فتوحات اسلامی گسترش یافت، مساجد بزرگ و باشکوهی ساخته شد و یکی از استفاده‌های مهمی که از آنها می‌شد، تشکیل جلسات درسی متعدد بود. در مسجد جامع قاهره به گفته مقریزی پیش از (سال 249 ق) چهل و چند حلقه درسی دایر بود و زاویه‌هایی داشت که شخصیت‌های معروف در آن تدریس می‌کردند و به نام آنها شهرت یافته بود، مانند زاویه امام شافعی و زاویه صاحبیه و زاویه مجدیه و بعضی از آنها موقوفاتی هم داشت.

در زمان مقدسی (طلوع) در همان مسجد صد و بیست حلقه درسی شبانه دایر بود. (1)

همچنین جامع منصور در بغداد مرکز تدریس علوم گوناگون بود و چنان اهمیتی داشت که به گفته یاقوت، خطیب بغدادی که خود تاریخ‌تأسیس آن مسجد را به تفصیل آورده است، وقتی به مکه رفت براساس روایتی از پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم سه جرعه از آب زمزم نوشید به نیت بر آمدن سه حاجت که یکی از آنها تدریس در جامع منصور بود. (2)

3 - مسجد و سیره‌ی خلفا و سلاطین در کشورهای اسلامی نظر به این که پس از زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم به جز پنج سال حکومت حضرت علی علیه السلام، زمام امور به دست حاکمان سنی مذهب قرار گرفت و آنها می‌خواستند با نام اسلام حکومت کنند، تلاش کردند تا با بهره‌وری از تجربه دیگران حکومت خود را سامان بخشند و براساس شریعت اسلام، نظام اداری، حقوقی، امور تجارت، امنیت، سیاست و... را تنظیم نمایند. در این بیان مساجد و امور عبادی و دینی مردم چیزی نبود که مورد غفلت باشد؛ لذا علما، فقها و بزرگان زمان، دستورالعمل‌ها و آیین‌های خاصی برای اداره مساجد و نحوه دخالت حکومت‌ها تنظیم کرده‌اند تا ضمن راضی نگه داشتن مردم حداکثر استفاده را از این موقعیت مردمی - دینی برای

ص: 487

1- . مقریزی، الخطط: ج 2، ص 246 .

2- . یاقوت حموی، معجم الادباء: ج 1، ص 246 .

تثبیت پایه های حکومت خود بنمایند و سعی کرده اند به جای رویارویی با مردم و ایجاد گروه های فشار و معترض، آنها را در اختیار خود قرار دهند و از طریق جذب امکانات و توافق ها، این مکان های مقدس را به تصرف مادی و معنوی درآورند.

اینک برای آشنایی بیشتر، سیاست ها و روش های حکومت هایی که به نام اسلام سلطنت می کرده اند مورد تحلیل و ارزیابی قرار می گیرد. ابی الحسن علی بن محمد بن حبیب مارودی، متوفای 450 هـ ق در کتاب ارزشمند خود به نام «الاحکام السلطانیة و الولایات الدینیة» باب نهم کتاب خود را به «ولایات علی امامه الصلوات» اختصاص داده و پیرامون رابطه حکومت و مسجد مطالبی را عنوان داشته که به فرازهایی از آن اشاره می گردد:

در ابتدا مساجد به دو قسم تقسیم می شوند:

مساجد سلطانیة و مساجد عامه مساجد سلطانیة مساجدی است که کاملاً حکومتی و دولتی است و حاکم مستقیماً عهده دار امور این مساجد می باشد در این مساجد امام جماعت از سوی حاکم تعیین می گردد و با وجود ایشان هیچ امام دیگری حق امامت بر مردم را ندارد، اگرچه افضل و اعلم از امام معین شده باشند و برای این امام که مسئولیتی بالاتر از اقامه نماز دارد و در واقع نماینده ی حاکم در مسجد است پنج شرط ذکر کرده اند که عبارت است از: مرد بودن، عدالت، حسن قرائت، فقاہت، و سلامت جسمانی برای تلفظ و اداء صحیح و درست کلمات و اذکار. این امام می تواند از دولت و بیت المال برای تصدی امامت خود حقوق دریافت کند.⁽¹⁾

مساجد عامه مساجد عامه مساجدی است مردمی که توسط اهل محل، کوچه، قبیله و بازار ساخته می شود.

ص: 488

1- . ماوردی، الاحکام السلطانیة، دفتر تبلیغات اسلامی، حوزه علمیه قم، ج 1، ص 100 .

در این مسجد حکومت حق دخالت مستقیم ندارد و امام آن توسط خود مردم انتخاب می شود. (1)

از مجموع نظریات مطرح شده این نتیجه حاصل می شود که اداره مساجد و نظارت بر شؤون آن همیشه مورد توجه حاکمان اسلامی بوده است. بنابراین امام جماعت نیز بالاترین شأن باید باشد. حتی بالاتر از حکمرانی فکر نظارت و تصدی مساجد از ناحیه حکومت اسلامی به عنوان یک فرهنگ حاکم و رایج در سرزمین هایی که حاکمان سنی مذهب بر آن حکم می رانده اند مطرح بوده و اگر اهتمام به مساجد در مناطق سنی نشین بیشتر است، ریشه در یک جریان طولانی تاریخی دارد. چون پس از پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم حکومت به دست آنها بوده و رسیدگی و نظارت بر مساجد جزء وظایف اجتناب ناپذیر حکومت ها محسوب می شده و همه حاکمان هرچند که ظالم بوده اند و اعتنایی به سایر احکام اسلام نداشته اند، ولی به مسجد نیازمند بوده اند و همه آنها رونق مساجد و شکوه نماز جماعت و جمعه را جزء شکوه و اقتدار خود می دانسته اند.

اگر مروری به مساجد اهل سنت در کشورهای مختلف داشته باشیم همین فرهنگ را در اولین نگاه مشاهده می کنیم.

ابن اخوه در باب الثانی فی الامر بالمعروف و النهی عن المنکر از کتاب «معالم القریه» صفحه 24، حدود اختیارات و وظایف حاکم و محتسب را در امور مساجد چنین بیان کرده است:

«نماز جماعت در مساجد و اقامه اذان برای نمازهای پنجگانه از شعائر اسلام و نشانه های بندگی خداوند است. بنابراین اگر اهل محله یا شهری تصمیم گرفتند نماز جماعت را ترک کنند محتسب موظف است وارد عمل شود و آنها را وادار نماید تا نمازها را برپا نمایند و اذان بگویند».

حال آیا تا مرز جنگیدن با آنها نیز باید پیش روند یا خیر؟ بحث های مفصلی مطرح شده است. اگر ترک نماز و اذان، تصمیم فردی باشد و نه جمعی، محتسب دخالت نمی کند، مگر این که احساس کند این بی اعتنایی عادی می شود و به دیگران نیز سرایت می کند که در این

ص: 489

شرایط نیز محتسب دخالت می کند و از او سؤال می کند، اگر گفت فراموشش کردم و یا عذری داشتیم عذر او قبول می شود و اگر برای محتسب روشن شد که از سر بی اعتنایی در مسجد حاضر نشده او را مورد بازخواست جدی قرار می دهد و به او تذکر می دهد ولی او را تنبیه نمی نماید. (1)

در باب 48 پیرامون نحوه نظارت بر امور و عاظ و میزان دخالت دولت مطالبی مطرح گردیده که به برخی از آن اشاره می شود.

محتسب موظف است که بر کار و عاظ نظارت داشته باشد (2)

و در ادامه، شرایط واعظ و شرایط منبر و سایر مسائل مربوطه تعیین گردیده است. حاکمان سنی مذهب برای حضور همه جانبه مردم در مساجد از آغاز تاکنون برنامه مشخصی داشته اند و همیشه از آن به عنوان یک اهرم بسیار قوی در حفظ بنیان های حکومت خود استفاده می کرده اند به گونه ای که اکنون هم آثار آن جدیت ها باقی است و اهتمام به مسجد و حضور فراگیر در هنگام نمازهای پنجگانه جزء فرهنگ مردم قرار گرفته است و این موضوع یکی از نکات بسیار مهم است که باید به آن پرداخته شود.

4_ اقتدار تشیع و مساجدشان مذهب اهل بیت علیهم السلام که همان مذهب جعفری بود از جانب هیچ حکومت و سلطانی مورد تأیید و تقویت قرار نگرفت، بلکه تبدیل به مکتبی گردید که در مقابل حکومت های ظلم ایستادگی کرد و در نتیجه انواع اتهام ها را بر او روا داشتند ولی علی رغم همه این مسائل با تکیه بر آموزه های اهل بیت علیهم السلام راه خود را تداوم بخشید (3)

و در بستر تاریخ جاری شد. با توجه به وضعیت خاصی که برای شیعیان پدید آمد آنان تسلیم حکومت ها نشدند و با فضای نامناسبی که در مساجد ایجاد شد حضور پیروان مذاهب مختلف در مساجد دیگران مشکل گردید. در این میان شیعیان با

ص: 490

1- همان، ص 172 .

2- المسجد فی الاسلام، پیشین: ص 366 و 367 به نقل از مقدمه ابن خلدون.

3- اسد حیدر، الامام الصادق و المذاهب الاربعه: المجلد 1 2 دارالکتاب العربی، بیروت، سال 139 هجری، چاپ دوم، ص 190 .

وضعیت خاصی که داشتند حضورشان مشکل تر از پیروان دیگر مذاهب بود و در نتیجه، به تدریج از مساجد اهل سنت فاصله گرفتند و چون اجازه بنای مساجد خاص نداشتند و از طرفی صاحب امتیازان تأسیس مسجد را فقط امامان معصوم علیهم السلام یا نمایندگان آنان می دانستند و بیشتر آنان به دلیل شرایط مبارزه، در خفا و یا تقیه زندگی می کردند، به صورت طبیعی فرهنگ حضور یک پارچه در مسجد رو به افول رفت و شیعیان حساسیت خود را نسبت به مساجد از دست دادند.

بیشتر آنان سعی می کردند در خانه های شان نماز جماعت برقرار کنند ولی این کار هم، قرین با موفقیت نبود؛ چون اولاً خانه ها و امکانات آنان اقتضاء تجمع نداشت. ثانياً از نظر سیاسی آنان را با مشکل مواجه می ساخت. امامان معصوم علیهم السلام شیعیان و پیروان خود را به شرکت در مساجد ترغیب و توصیه می فرمودند و پس از دوران حضور، در عصر غیبت نیز فقها و مراجع شیعه تلاش نمودند تا یک تشکیلات غیررسمی ایجاد نمایند و با اعزام نمایندگانی به مراکز تجمع شیعه، امور دینی و مذهبی آنها را سامان بخشند و کسانی را وکالت می دادند که زکات و خمس را جمع آوری نمایند و در حدود اختیارات محوله، مساجد و محل های نماز مردم را رونق بخشند و با بهره وری از اختیارات «حسبه» امور مردم را براساس مذهب شیعه سامان دهند و اختیارات حاکم اسلامی را در مورد اوقاف، موارث و سایر شئون به اجرا گذارند.

این سیره در تمامی نقاط و مراکز شیعه نشین توسعه یافت. البته وضعیت مساجد شیعی به همین صورت پیش آمد و با حاکمیت دولت صفوی رونق بیشتری گرفت؛ چون تا قبل از این زمان علما و مراجع از هرگونه بهره مندی از امکانات حکومت محروم بودند و برعکس در شرایط امنیتی بسیار سختی به سر می بردند.

دولت صفویه چون با شعار شیعه به حکومت رسید در آغاز کار به پیروی از سایر حاکمان و سلاطین اسلامی اقدام به توسعه مساجد بزرگی در شهرهای مختلف نمود، علما و مراجع بزرگ در این دوران تمام تلاش خود را مبذول داشتند تا با امکانات مردمی چراغ فروزان مساجد را روشن نگه دارند ولی چون مقدرات و امکانات مردم کافی نبود، مساجد به کندی به حرکت خود ادامه دادند و تنها جایگاهی بودند که روحانیون برای حرکت های دینی و اجتماعی خود از آن بهره می بردند، به گونه ای که همه حرکت های انقلابی روحانیون در یک صد و پنجاه سال

گذشته مرهون مساجد می باشد و در تمام این مدت، علما و مراجع در مقابل دولتی شدن مساجد مقاومت کردند و در چند نوبت که حکومت ها قصد دست اندازی بر مساجد را داشتند با مقاومت سخت از سوی علما و روحانیون مواجه شدند. این مقاومت ها در حدی بود که بعضی از مراجع بزرگ هرگونه همکاری را تحریم نمودند.

5_ امام خمینی قدس سره مدافع سنگر مسجد در عصر معاصر امام خمینی قدس سره در باب امر به معروف و نهی از منکر، به تحریم همکاری علما با دولت جائر نظر دادند و با این فتاوا تلاش نمودند که سنگر مسجد را برای مبارزه با ظلم و طاغوت حفاظت و حراست نمایند.

امام خمینی قدس سره از احیاگرانی است که توانست به اهداف فکری خویش نائل آید و علاوه بر نشر اندیشه ها، کتاب ها، سخنرانی ها و تدریس در احیای دین، نظامی اسلامی بر مبنای فرهنگ دینی نیز تأسیس کند. وی با طرح دویاره «اسلام ناب» در حیات بشری، به ویژه در جهان اسلام روحی تازه دمید و کالبد مرده مساجد در جوامع اسلامی را زنده کرد.

امام خمینی قدس سره در روزگار ما پا به میدان گذاشت و از همه امکانات مسجد در راه اهدافش بهره گرفت. حضرت امام خمینی قدس سره قیام کرد و آرزوی چند صد ساله ی احیاگران و نگهبانان فرهنگ دینی را برآورده کرد و نظام حکومتی و سیاسی اسلام را محقق ساخت.

وی استعمار را سرچشمه خطر(1)

معرفی کرد و با تبیین درست معارف اسلامی،(2)

پویایی اجتهاد،(3)

پیوند اسلام با سیاست،(4)

ارائه اصل «ولایت فقیه» به عنوان الگوی

ص: 492

-
- 1- . ولایت فقیه: ص 8_9_11 .
 - 2- . همان، 177_178 .
 - 3- . پیام تاریخی حضرت امام به حوزه های علمیه در تاریخ 3/12/1357 . صحیفه نور: ج 20 ، ص 171 ؛ ج 21 ، ص 34 ، 47 ، 68 .
 - 4- . ولایت فقیه: ص 16_19 . وصیت نامه سیاسی _ الهی .

پیوندی صحیح و تعاملی سالم میان حکومت و مسجد برقرار کرد. امام خمینی قدس سره با طرح احیای ارزش های اخلاقی و شعائر اسلامی، عوامل و اسباب فرهنگ دینی را به عنوان مهم ترین فعالیت های مسجد پایه ریزی نمود.

امام خمینی قدس سره در چند جمله مهم تاریخی پایه تمام نهضت انقلابی اسلامی خود را بر پایه رشد و ارتقای فعالیت های مسجد می داند و در سخنرانی 15 خرداد سال 57 در شهر قم، در مدرسه فیضیه چنین می فرماید:

«این مسجد است که این بساط را درست کرد. این مساجد است که نهضت را درست کرد. در عهد رسول الله هم، و بعد از آن هم تا مدت ها، مسجد مرکز اجتماع سیاسی بود؛ مرکز تجیش جیوش بود. «محراب» یعنی مکان حرب؛ مکان جنگ: هم جنگ با شیطان، و هم جنگ با طاغوت. از محراب ها باید جنگ پیدا بشود؛ چنان که پیشتر از محراب ها پیدا می شد از مسجدها پیدا می شد. ای ملت! مسجدهای خودتان را حفظ کنید. ای روشن فکران مسجدها را حفظ کنید، روشن فکر غربی نباشید. روشن فکر وارداتی نباشید! ای حقوقدان ها! مسجدها را حفظ کنید. بروید به مسجد؛ نمی روید! این مسجدها را حفظ کنید تا این نهضت به ثمر برسد؛ تا مملکت شما نجات پیدا کند».(2)

6 - تحلیل چالش های مسجد حاصل بی مهری تاریخی که نصیب شیعیان و طرفداران اهل بیت علیهم السلام گردید، چالش هایی است که اکنون در پیش روی جمهوری اسلام قرار گرفته است. چالش هایی که ریشه در هزار و چهارصد سال قبل دارد و رویکرد یک فرآیند انحرافی است. شرایط خاص حاکم بر زندگی

ص: 493

1- . همان، ص 57 .

2- . سخنرانی 27/10/1359. صحیفه نور: ج 12، ص 149؛ ج 6، ص 49 .

شیعیان، آنان را در مقابل مسجد دچار بحران ساخته است؛ چون از یک سو مسجد در اسلام همزاد حکومت بوده است و از سوی دیگر حکومت ها مورد تأیید شیعیان نبوده است و از ناحیه دیگر، امکان ایجاد مساجد مستقل برای آنان وجود نداشته است. چون نوع رابطه مردم با مسجد و رابطه مسجد با حکومت نهادینه نشده است و اقبال به مساجد و حضور یک پارچه برای مردم ما یک فرهنگ نیست و زمانی می توان شاهد حضور یک پارچه بود که رابطه ها تعریف دقیق خود را پیدا کند و حضور در مسجد به فرهنگی پایدار تبدیل شود. اگر امروز شاهد رونق مساجد مسلمانان در کشورهایی چون عربستان، ترکیه و دیگر کشورهای سنی مذهب هستیم، این موضوع یک شبه ایجاد نشده است، بلکه در طول هزار و چهارصد سال توسط حاکمان اسلامی و گسیل مردم به سوی مسجد تمرین شده است و حضور در مساجد به عنوان بخشی از فرهنگ روزمره آنان در آمده است؛ چون آنها تقریباً حکومت ها را قبول داشته اند و حکومت ها بقاء حکومت خود را مرهون حضور مردم در مسجد می دانسته اند چون اگر نماز و مسجد از آنها گرفته می شد دیگر اثری از اسلام و حکومت اسلامی هویدا نبود.

همان گونه که گفته شد، اگر حکومت لائیک برخی از کشورها امروز اعتراضی به ساختن مساجد ندارد به خاطر این است که متولی مساجد، خود حکومت است و مطمئن هستند که هرگونه فعالیتی در مسجد به گونه ای خواهد بود که اگر به نفع حکومت نباشد به ضرر او نیز نخواهد بود. خوب است خواننده عزیز بداند که هرگز پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم چنین مساجدی که هیچ تحرک اجتماعی و نفع عمومی برای مسلمین ندارند نساخته است. اساساً مسجد در اسلام برای حل مشکلات دین و دنیای مسلمین در مدینه برپا شد و متولیان آن بنابر آیات قرآن، حاکمان جائز و به ظاهر اسلامی نیستند، بلکه شرایطی که در قرآن برای صاحب امتیازان مسجد آمده است، کاملاً مخالف متولیان فعلی مساجد در کشورهای اسلامی است. اگر امروز در جمهوری اسلامی ایران شاهد مشکلاتی در ارتباط با مساجد هستیم این مسائل نیز یک شبانه روز عارض نگردد؛ چون مبارزه با مسجدهای سلطنتی و حکومتی در فرهنگ دیرینه مردم این سرزمین به عنوان یک ارزش تلقی می شده است. از سوی دیگر علمای شیعه به دلیل نداشتن امکانات حکومتی قدرت گسیل، تشویق و تشجیع مردم را به سوی مساجد نداشته اند.

7_ نیاز به فرهنگ سازی مسجد شیوه امامان معصوم علیهم السلام درباره نوع رفتار و کردارشان با مسجد برای ما شیعیان درس آموز است. به همین مناسبت به دو حدیث در این باره اشاره خواهیم کرد.

حضرت امیر مؤمنان علی علیه السلام می فرماید:

«نشستن در مسجد برای من از نشستن در بهشت محبوب تر و بهتر است، زیرا با نشستن در بهشت به خواسته خودم نائل شده‌ام ولی با نشستن در مسجد به خواست خداوند نائل می شوم»⁽¹⁾.

و در روایتی از امام صادق علیه السلام است که، هر موقع برای حضرت امیرمؤمنان علیه السلام کار مهمی پیش می آمد به نماز خواندن پناه می برد، سپس این آیه را تلاوت کردند: «وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ»⁽²⁾.

و نیز فرمودند:

«هر یک از شما که با اندوهی از اندوه های دنیا مواجه شد وضو بگیرید و به مسجد بروید و دو رکعت نماز بخوانید و رفع اندوه و شدائد خود را از خدا بخواهید. آیا نشنیده اید که خداوند فرمود: «وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ»»⁽³⁾.

اگر ما شاهد کم رنگی دوباره مساجد بعد از یک مقطع در دوران صفویه هستیم به همین دلیل بوده است؛ چون نه مسئولان حکومتی به مسجد عادت کرده بودند و نه مردم و لذا بعد از یک خیزش اسلامی و شیعی برای مدتی مساجد رونق می گیرد ولی به دلیل اسلامی نبودن حکومت ها این چراغ مجددا خاموش می شود. تجربه آن زمان نشان داده است که به دلیل ضعف برنامه ریزی حکومت صفویه و عدم ارائه تعریف صحیح از جایگاه مسجد در حکومت و عمل کرد بد دولت مردان صفویه و نبودن اختیارات در دست علما و مراجع، حکومت صفویه با همه اقتداری که در آغاز داشت، نتوانست روح مسجدگرایی را در نهاد جامعه تثبیت کند و مردم

ص: 495

1- . وسایل الشیعه: ج 3، ص 477 .

2- . همان، ج 5، ص 263 .

3- . همان، ج 5، ص 263 .

فرهنگ مسجد و مسجوداری را دریافت نکردند. تجربه تاریخی نشان می دهد که اگر قرار باشد یک پدیده، تبدیل به فرهنگ شود نیاز مبرم به تلاش پیگیر و برنامه ریزی ده ها و صدها سال دارد.

آنچه مقصود نگارنده در این نوشتار بود تا حدودی حاصل شد که در یک جمع بندی عرضه می شود و سپس در چند جمله نتیجه خواهیم گرفت:

در مرحله اول: با طرح مباحث لغوی واژه «مسجد» در پی این معنا بودیم که واژه مسجد کاربردهای لغوی مختلفی می تواند داشته باشد؛ برای مثال برخی آن را «نمازگاه» و دیگری آن را «مکانی برای مطلق خضوع و خشوع در برابر خداوند متعال» معنا نمودند و به دنبال آن واژه «مسجد» در شعر شاعران نیز بررسی شد که معلوم گردید که مسجد در زبان شعر دارای یک معنای ظاهری و عرفی است که عموم مردم با شنیدن، آن را دریافت می کنند و یک معنای ضمنی و کنایی دارد. به همین سبب در میان اشعار گاهی مسجد به معنای ظاهری دین و شریعت تفسیر میشود و پس از آن واژه مسجد را در قرآن بررسی کردیم و این جمله مهم را یادآور شدیم که:

«انحصاری کردن واژه مسجد و کاربرد آن فقط در مورد عبادت خداوند متعال، از نوآوری های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم بود که وضعیت پراکنده استعمال این واژه را در جامعه آن روزگار سامان بخشید».

در نهایت بعد از طرح سه معنای لغوی واژه مسجد، در پی این مسأله بودیم که به خوانندگان عزیز گوشزد کنیم که در این مرحله ابتدا نباید شروع به تعیین کارکردهای مسجد نمود. به همین سبب لازم است که بدون پیش شرط های لازم در این باره نباید عجله نمود و یا بی پروا در تحلیل های بی اساس و غیرعلمی وارد شد.

در مرحله دوم: به سراغ جایگاه مسجد در اسلام رفتیم و در لابه لای این مرحله به دنبال دستیابی به علل و عوامل تأسیس مسجد در اسلام شدیم و سعی شد تصویری از ظرف زمانی و مکانی تأسیس اولین مسجد را روشن کنیم تا از رهیافت آن با مبنای تأسیس مسجد و اهداف

اصلی و مشروع آن تا حدودی از دل گزاره های مستند تاریخی آشنا شویم و یا حداقل دست مایه ی صحیحی برای تحلیل های بنیادین در بحث تعیین کارکردها داشته باشیم که در نهایت به این دو جمله رسیدیم:

1_ «تأسیس مسجد، بهترین و ابتکاری ترین تصمیم پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در هنگام ورودشان به مدینه بود و اولین دست آورد آن، عبادت و تعاملات اعتقادی و اجتماعی مسلمین را به نمایش می گذاشت و از طرف دیگر تعامل مسالمت آمیز قبایل متعدد عرب را سامان بخشید».

2_ «پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در تعیین مکانی برای مسجدالنبی، افسار شتر را از دست اوسیان و خزرجیان و دیگر قبایل گرفت تا مسجد اوسی و مسجد خزرجی در اسلام تأسیس و بنا نگردد و پیام وحدتبخش و جهانی اسلام که اصلی ترین کارکرد و هدف بنای مسجد بود در میان طایفه های پراکنده گم نگردد».

مرحله سوم: با طرح بحث درباره متولیان راستین تأسیس مسجد در اسلام علاوه بردستیابی به متولیان حقیقی مساجد در پی اثبات این حقیقت بودیم که بحث از شناسایی متولیان اصلی مسجد یکی از پیش شرط های بحث از تعیین کارکردهای مسجد به حساب می آید و تا متولیان مساجد را شناسایی نکنیم و در این باره به یک ساز و کار قانونی نرسیم، هرگز در بحث کارکردها به نتیجه نخواهیم رسید و همیشه گرفتار تفسیرهای سلیقه ای و بی پایان و دامنه دار خواهیم شد.

مرحله چهارم: با طرح جایگاه و نقش مسجد در میان حکومت ها در پی این حقیقت بودیم که برای خوانندگان عزیز روشن شود که با مطالعه تاریخ، همواره مسجد این میراث عظیم اسلامی دستخوش اهداف شوم و بهره برداری های غلط سیاسی حکومت های به ظاهر اسلامی قرار خواهد گرفت. بدون شک یکی از مهم ترین آسیب های جدی در تعیین کارکردهای مشروع مسجد، بی اطلاعی و عدم آگاهی از این امور است.

نتیجه گیری در نهایت نگارنده در این نوشتار چنین نتیجه می گیرد:

با توجه به معنای لغوی واژه مسجد چه در کتاب های لغت یا دیوان اشعار و یا کاربردهای قرآنی نمی توان تمام کارکردهای اصیل و مشروع مسجد را معرفی و روشن ساخت، چه این که چنین استنباط های عجولانه و غیرمنطقی که فقط بر پایه لغت بنا شده باشد، جز به خطا و انحراف رفتن حاصل دیگری نخواهد داشت.

یکی از مهم ترین پیش شرط های پژوهش در بحث کارکردها، بررسی دقیق و همه جانبه اخبار و احادیثی است که در جریان اولین تأسیس مسجد در اسلام از سوی مؤرخین و محدثین نقل شده است. و همچنین بررسی دقیق حادثه تخریب مسجد ضرار از آغاز ساخت آن تا هنگام تخریب و تحلیل های مستند در این باره.

از جمله پیش شرط های لازم در بحث کارکردها، تحقیق روشمند برای معرفی و شناسایی متولیان راستین و صاحب امتیازان شرعی تأسیس مسجد در اسلام می باشد.

در نهایت هر پژوهشگر مباحث مربوط به مسجد باید از شرایط عمومی اجتهاد هر چند کمرنگ برخوردار باشد تا به دام تحلیل های سطحی و غیر علمی قرار نگیرد.

2_ الاتقان فی علوم القرآن؛ مؤلف جلال الدین سیوطی عبدالرحمن، ناشر فخر دین، چاپ اول، 1380، شمارگان 2000، چاپخانه نور محقق، محمّد ابوالفضل ابراهیم، حروفچینی کامپیوتر رضا، قم.

3_ الاحکام السلطانیة؛ ماوردی، دفتر تبلیغات اسلامی، حوزه علمیه قم، جلد اول، ص 100.

4_ أقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد؛ سعید الخوری الشرتونی اللبنانی، 2 جلد زبان عربی، مکتبه اللبنان، 1371 ش.

5_ الأمالی، محمد بن علی بن بابویه القمی المعروف ب «شیخ صدوق» ت 381 ه. ق، تحقیق: قم، مؤسسه البعثه، چاپ اول، 1407 ه. ق.

6_ الامام الصادق و المذاهب؛ اسد حیدر، دارالکتاب العربی، بیروت، سال 139 هجری، چاپ دوم، ص 190.

7_ التفسیر و المفسرون؛ دکتر محمد حسین الذهبی، 1424 ق مکتبه مصعب بن عمیر الاسلامیه.

8_ الخطط: المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط والآثار (معروف به خطط مقریزی)؛ تألیف احمد بن علی مقریزی، تحقیق محمد زینهم، قاهره مکتبه مدبولی، 1377.

9_ الرائد؛ فرهنگ الفبائی عربی فارسی، مؤلف جبران مسعود، ترجمه رضا انزابی نژاد، 2 ج انتشارات آستان قدس رضوی سال نشر 1373.

10_ صحیح مسلم؛ بشرح الامام محی الدین النووی ابی زکریا الدمشقی الشافعی، داراحیاء التراث العربی، چاپ اول سال 1420، محقق دکتر محمّد عبدالرحمن مرعشلی _ تخریج احادیث از کتاب تیسیر المنفعه محمد فؤاد عبدالباقی.

11_ صحیفه امام؛ پیام تاریخی حضرت امام به حوزه های علمیه در تاریخ 3/12/1358؛ ج 20، ص 171؛ ج 21، ص 34، 47، 68.

12_ العین؛ خلیل بن احمد فراهیدی، 3 جلد محقق مهدی محزومی، انتشارات اسوه اوقاف و امور خیریه 1383.

- 13 _ الفرق بين الفرق؛ عبدالقادر بن طاهر بغدادی، ترجمه ی النکت الاعتقادیه شیخ مفید، حواشی محمد جواد مشکور، تهران اشراقی، 1367 .
- 14 _ القاموس المحيط؛ محمد بن یعقوب فیروزآبادی (مجد الدین)، ناشر بیروت 4 جلد .
- 15 _ کشف اصطلاحات الفنون؛ تألیف محمد علی فاروقی التهانوی، محقق لطفی عبدالبدیع، ترجمه ی عبدالنعیم محمد حسنین، سال 1348 .
- 16 _ اللسان العرب؛ مؤلف محمد بن مکرم ابن منظور الافریقی المهری، مراجعه و تدقیق ابراهیم شمس الدین، ناشر مؤسسه اعملی تونس.
- 17 _ لغت نامه دهخدا؛ تألیف علی اکبر دهخدا، پانزده جلدی، ناشر مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران چاپ دوم 1377 ش.
- 18 _ مجمع البیان لعلوم القرآن؛ تألیف سعید ابوعلی الفضل بن الحسن الطبرسی، ناشر مجمع عالمی للتقريب بين المذاهب الاسلاميه، چاپخانه رویال کرافک.
- 19 _ المسجد فی الاسلام؛ تألیف طه ولی بیروت، دارالعلم للملایین 1409 .
- 20 _ معجم مفردات الفاظ قرآن؛ علامه راغب اصفهانی، محقق ندیم مرعشلی، تهران مرتضوی، 1373 .
- 21 _ معجم مقائیس اللغه؛ احمد بن فارس با حاشیه ابراهیم شمس الدین، 2 جلد، ناشر دارالکتب العلمیه، چاپ دوم لبنان، بیروت.
- 22 _ معجم الادباء؛ ترجمه عبدالمحمد آیتی، [(یاقوت حموی) یاقوت بن عبدالله] تهران سروش، انتشارات صدا و سیما، 1381 .
- 23 _ مناقب آل ابی طالب؛ تألیف ابی جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب السروی المازندرانی، تحقیق و فهرست یوسف البقاعی، چاپ دوم 1385 ش، انتشارات ذوی القربی، چاپخانه سلیمانزاده 1382 .
- 24 _ منتهی الأرب فی لغه العرب؛ تألیف عبدالرحیم بن عبدالکریم صفی پوری، انتشارات فرهنگستان زبان ایران، یک جلدی 111 صفحه.
- 25 _ موسوعه التاریخ الأسلامی؛ تاریخ تحقیقی اسلام، محمد هادی یوسفی غروی، مترجم حسینعلی عربی، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی سال 1382 .
- 26 _ نهج البلاغه من کلام امیرالمؤمنین علیه السلام؛ تعلیق و تصحیح محمد عبده، بیروت مؤسسه الاعلمی.
- 27 _ نهج البلاغه و گردآوردنده آن؛ هیئات تحریریه بنیاد نهج البلاغه، مجموعه مقالات، چاپ تهران.
- 28 _ وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه؛ تألیف محمد بن الحسن الحرالعاملی، محقق شیخ عبدالرحیم ربّانی شیرازی، داراحیاء التراث العربی، بیروت، لبنان، 29 _ وسائل الشیعه؛ محمد بن الحسن الحرالعاملی (ت 1104 ه.ق)، تحقیق مؤسسه آل البیت، چاپ اول.

مساجد، محلی برای برنامه ریزی شهری در چشم انداز 1404 محمد کرمی (1)

رهام جباری (2)

چکیده مساجد، بی تردید مهم ترین کاربری مذهبی شهرهای ایرانی می باشد. مهم ترین و غیرقابل رقابت ترین عنصر مذهبی شهرهای اسلامی بوده است و همواره در مقابل با دیگر کاربری های تجاری، حکومتی، اداری، اجتماعی و کاربری های ارتباطی، خیابان ها، کوچه ها و میدان ها، یک سروگردن از دیگر عوامل قوی تر و وجیه تر بوده است. مسجد در طول تاریخ همواره از عناصر تأثیرگذار بر زندگی افراد جامعه، روند توسعه جامعه، و از موقعیت سرنوشت ساز برخوردار بوده است.

در دوران حاضر، بعد از انقلاب اسلامی، دولت مردان برای روند اداره بهتر جامعه، همراه با دیدگاه کلان و دراز مدت برای کشور، به تهیه سندی با عنوان چشم انداز 20 ساله کشور از 1384 تا سال 1404 نموده اند که براساس آن کشور ایران و جامعه ایرانی در پایان این دوران در موقعیت های مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی ... به رتبه نخست و ممتاز در سطح منطقه و موقعیت ویژه در سطح بین الملل دست می یابد.

ص: 502

1- . کارشناس ارشد برنامه ریزی شهری.

2- . کارشناس شهرسازی.

در این میان ابزارها، روش ها، طرق و راه های دست یابی به اهداف چشم انداز، از مهم ترین توجهات و اساسی ترین ضروریات به شمار می رود.

نگارنده، برای دست یابی به اهداف سند، یکی از راه های حصول و دست یابی به اهداف آن، در بخشی از برنامه ها و بندهای چشم انداز، ایجاد و طرح های توسعه، من جمله طرح های توسعه شهری در مقیاس خرد و کوچک به نام «طرح های استراتژی توسعه شهری CDS» که برای رسیدن به یک جامعه آرمانی و کیفیت محیط زندگی شهری بالا و زمینه ساز توسعه دیگر نهادها و بخش ها را پیشنهاد می دهد. در ادامه مقاله به اهمیت مساجد در این طرح ها پرداخته می شود و ایجاد کیفیت محیط شهری مطلوب و راه های دست یابی به آن با توجه به نقش مساجد در راستای طرح های CDS در جامعه ایرانی و شهری به تفصیل و توضیح می پردازد.

کلید واژه ها: مسجد، سند چشم انداز، طرح های توسعه شهری، توسعه محله ای، مشارکت مردمی، CDS.

مقدمه

«مسجد» عبادتگاه خاص مسلمین است که از زوایای مختلف مورد اشاره کتاب الهی، مورد عنایت شارع مقدس اسلام صلی الله علیه و آله وسلم و مرکز توجه مسلمین در مجتمع های شان بوده است. بنابراین به صراحت می توان گفت: بر مسجد به عنوان کالبد و فضای عبادتگاه خاص مجتمع های مسلمین، اهمیت و نقش ویژه ای حاکم است که از زوایای مختلف قابل بررسی و تدقیق است.

مسجد به عنوان یکی از کاربری های شهری در جهان، از مهم ترین کاربری های شهری در شهرهای اسلامی - ایرانی و در طول تاریخ همواره مورد توجه حاکمان و مردم بوده و از اهمیت و جایگاه ویژه ای در شرع و در نظر مردم برخوردار بوده است.

در دوران حاضر نه تنها بر عملکرد و اهمیت آن با توجه به تنوع کاربری ها شهری کاسته نیست، بلکه به عنوان مکان عبودی و قدسی که احترام مخصوص بدان قائل اند و همچنین می توان اذعان داشت که علاوه بر اهمیت ویژه آن، که با تجدیدنظر در روند کاربری آن در حکومت فعلی

ص: 503

داده شد، تنها مکان عمومی (غیردولتی و غیرخصوصی) در جامعه ایرانی و با خصوصیات خاص خود می باشد.

در ایران به دلیل رشد جمعیت و گسترش شهرها که به تبعیت از مهاجرت گسترده در طول زمان به خصوص از دهه 1345 به بعد، شهرهای کشور به یک حالت انفجاری و لجام گسیخته تبدیل شدند.

بعد از مشکلات موجود و پیشگیری از آن، مسئولین و متولیان شهری برای مقابله با مشکلات و معضلات و برای اداره بهتر شهر و کنترل آن، از طرح های توسعه شهری به عنوان چاره گشای معضلات و بیماری های زندگی شهری نام بردند و تاکنون نیز از این روند در کشور استفاده می نمایند.

با توجه به سند چشم انداز 20 ساله کشور، ملاحظه می گردد که در بندهای مختلف آن، برای رسیدن به رتبه ممتاز در منطقه و در جهان، به ارائه اهداف متنوع در بندهای مختلف می پردازد.

کسب موقعیت ممتاز منطقه ای و جهانی در تمامی زمینه های «حیات بشری» چکیده سند می باشد.

مسجد، در شهر و شهرسازی ایران، همواره از توجهات ویژه ای برخوردار بوده است و کسان بسیاری، شهرهای ایرانی را بخاطر وجود مساجد معروف شان می شناسند.

در طرح های توسعه شهری یا همان استراتژی توسعه شهری (CDS) به عنوان جدیدترین متد برنامه ریزی شهری در جهان مطرح است که برنامه ریزی در سطح خرد و مقیاس کوچک همانند محله را مدنظر خود قرار می دهد و از برنامه ریزی یک سو و از بالا به پایین را رد می نماید. در این نوع برنامه ریزی شهری به جماعت کوچک و اجتماعات محله ای توجه ویژه دارد و گروه های هدف آن به جماعت های خرد معطوف اند.

در این برنامه ریزی به صورت خلاصه، نظریات و عقاید مردم اجتماعات محلی پایه ریز و اساس طرح های شهری می باشد و «برنامه ریزی با مردم و برای مردم» تجلی می یابد.

در جوامع شهری ایرانی به دلیل محدودیت مکانی ناشی از «مکان های تجمع مردم» می توان تنها مکان و مهم ترین مکان عینی تجمع مردم و شهروندان را «مساجد» نام برد.

مساجد به عنوان یک مکان عمومی و مهم ترین مکان محلات، می تواند محل تجمع مردم، محل اظهارنظر شهروندان در زمینه مسائل و معضلات خود و جامعه، مکان ارائه دهندگان پیشنهادات، مکان اولویت های برنامه ریزی چه برای محله خود، چه جامعه شهری خود و سپس جامعه کشوری خود و مکان، حلقه ارتباطی مسئولین و مردم، مکان همفکری و تعاون شهروندان و... بهترین مکان در حال حاضر برای جمع آوری و اتحاد مردم در شهرهای می باشد.

در طرح های توسعه در جهان، اساس و پایه طرح ها در تمامی زمینه های نظریات مردم می باشد و بایستی با توجه به اهمیت اسلام به امر مشورت و تعاون، مساجد زمینه ساز و تحول ساز نظام برنامه ریزی در کشور باشند.

سند چشم انداز 20 ساله جمهوری اسلامی ایران برنامه و برنامه ریزی فرآیندی است که از گذشته تاریخی پرشکوه و طولانی برخوردار می باشد. در گذشته بسیار دور، انسان ها اولین حرکت خود را با برنامه ریزی نیمه آگاهانه آغاز نمودند و تاکنون که جهان در تلاطم مشکلات جوامع بشری دست به گریبان می باشد، نقش برنامه و برنامه ریزی اهمیت دوچندان یافته است، در صورتی که عمل و اعمال بدون برنامه بی هیچ تردیدی محکم به شکست اند.

بعد از انقلاب اسلامی، در ایران با توجه به آسیب های برجای مانده از گذشته، برای تسریع در زمینه خدمات رسانی به مردم برنامه ها و طرح های فراوانی صورت پذیرفت.

در سال 1384 در ابلاغی از سوی مقام معظم رهبری سند و چشم انداز جمهوری اسلامی ایران، با هدف کسب رتبه ممتاز در سطح منطقه و جهان در تمامی ابعاد مملکتی صادر شد و افق آن سال 1404 به مدت 20 سال تعیین گشت.

در بندهای مختلف آن که با نظریات کارشناسی و تخصصی در مسائل مختلف و با دقت و همت خاصی تهیه گردیده است بر موارد اهم ذیل به طور خلاصه تأکید گشته است:

1_ تأکید مسئولین بر تقویت نظام مردم سالاری دینی.

2_ تقویت روحیه مشارکت جویی مردم و تشکل های خودجوش آنها در مقاطع مختلف تحولات سیاسی _ اجتماعی.

3_ توسعه همه جانبه کشور با انسان محوری و با تأکید بر جنبش فن آوری تکنولوژی.

4_ تعامل با جهانیان و ارائه الگوی کامل از کشور توسعه یافته اسلامی به جهانیان.

در این بین با توجه به بندهای سند و اهداف جامع آن و توجه مسئولین و دولت مردان به آن و آرزوی جامعه ایرانی برای دست یابی به آن، این نکته حائز اهمیت است که چشم انداز 20 ساله با یک دید آرمان نگر و جامع مورد تأیید همگان می باشد، نکته این جاست که راه های رسیدن و دست یابی به تمامی اهداف برنامه چیست؟ و مکانیزم ها و اعمال منجر به وصول برنامه کدام می باشد؟ با توجه به همت مسئولین و دولت مردان و مردم بایستی با هم فکری و تعامل سازنده بین تمامی نهادها و دستگاه ها توجه خود را معطوف به رسیدن به اهداف افق برنامه گردد.

مسجد و شهر در طول زمان شکل گیری شهرها، وجود و عملکرد عناصر و کاربری های عمده و اصلی بر بافت شهری تأثیرگذار بوده و در بسیاری از موارد به خصوص در بافت کهن شهری، سیستم ها و کالبد شهر (جهت حرکت سیستم ها، عملکرد و نقش فضاهای جانبی، بزرگی و کوچکی فضاها و سایر ویژگی ها) را تحت تأثیر قرار داده است. در بافت سنتی شهرهای ما، مساجد و مراکز مذهبی دیگر مانند تکیه به عنوان یک کاربری مهم با عملکرد متنوع و متفاوت نقش اساسی در شکل دهی به فضاها و سلسله مراتب شهر داشته اند.

روند شکل گیری و تأثیر مسجد بر بافت و ساخت شهری و متقابلاً تأثیر معماری و شهرسازی بر ساخت مسجد در بافت تمامی شهرها قابل توجه بوده است و حتی در زندگی مادی و معنوی ساکنین محلات تأثیر مستقیم داشته اند.

مساجد عمدتا در نقاط کلیدی، حساس و پر ازدحام شکل گرفته اند و با توجه به قرارگیری آنها در سلسله مراتب شهری از خوانایی و نمایانی برخوردارند و در مجموع بر معماری و شهرسازی پیرامون خود تأثیر گذاشته و یا از آن تأثیر پذیرفته اند.

در سلسله مراتب تقسیمات کالبدی شهر، مسجد جامع به عنوان یک مرکز مذهبی مهم و اساسی نقش محوری را برعهده داشته و مجموعه شهر را تحت پوشش قرار می دهد. «مسجد جامع» ضمن هویت بخشیدن به شهر، تعریف شهر را کامل می سازد.

پس از مسجد جامع در سطح شهر، مسجد دیگری نیز وجود دارد که عملکردی در سطح محلات و یا در محدوده وسیع تری از آن قرار دارند. بالاخره مساجدی دیگر که مکان های ساده و کوچک تر را در خود جای می دادند و در سطح همسایگی و یا زیر محله شهری می توان از آنها یاد کرد.

ساختار شبکه های دسترسی در بافت های قدیم شهری، خود به خود و بدون طرح از پیش تعیین شده و به شکل تار عنکبوت توسعه یافته است. بازار شهر به عنوان محور اصلی و مراکز محلات به عنوان نقاط کلیدی، راه های ارتباطی را تحت الشعاع خود قرار داده و تعریف و نظم خاصی به آنها بخشیده اند به نحوی که تمام دسترسی های شهر به بازار و نیز راه های دسترسی محله به میدانچه منتهی می گردند.

در این ارتباط مساجد مهم شهر، از جمله مسجد جامع و مساجد محل های دیگر عمدتا در کنار محورهای اصلی، مراکز، محلات و یا مفصل های شهری قرار گرفته اند. (1)

1 - ارتباط مسجد با سایر عملکردهای شهری امروزه اوضاع کاملاً دگرگون شده است. مساجد معمولاً به صورت منفک از سایر عملکردهای شهری در کنار معبری قرار گرفته است و نسبت به سایر فعالیت ها مرکزیت و تسلطی را القا نمی کنند.

ص: 507

1- . حقیقت، غلامرضا، نقش متقابل مساجد و شهر از دیدگاه شهرسازی، مجموعه مقالات همایش معماری مساجد.

پس از ظهور انقلاب اسلامی، مساجد تا حدودی نه چندان مطلوب، نقش اصلی خویش را در رابطه با سایر فعالیت های اجتماعی بازیافتند. گرچه طی مدت کوتاهی قسمتی از فضای مساجد به محل صدور حواله انواع کالاها تبدیل شده بود، اما انجام بسیاری فعالیت های اجتماعی در آنها (از قبیل بسیج مستضعفین، کتابخانه، کلاس های درس، صندوق قرض الحسنه، و...) سبب شد تا مساجد به سمت ایفای نقش خویش، آن گونه که در خور آنهاست، گام بردارند.

چون غالب مساجد، به ویژه مساجد احداث شده طی دهه های گذشته، برای انجام فعالیت های اجتماعی طراحی نشده اند، به ندرت می توان به صورت جامع پاسخ گوی نیازهای اجتماعی باشند و غالباً با کمبود فضا مواجه بوده و ارتباط فضاها و فعالیت های مختلف از یک نظم و هماهنگی منطقی برخوردار نیستند که در طراحی جدید بایستی توجه جدی به آن مبذول شود.

نکته دیگر این که مجموعه مسجد و اطراف آن بایستی به صورتی طراحی شوند که نقش اصلی و محوری به مسجد واگذار شود و سایر فعالیت ها با رعایت سلسله مراتب و هماهنگی و همجواری ها حول آن استقرار یابند. (1)

2 - مفهوم و تعریف برنامه ریزی شهری برنامه ریزی شهری را می توان به صورت های گوناگون تعریف کرد. برنامه ریزی شهری عبارت از کوشش اندیشمندانه و سیستماتیک برای به کارگیری منابع و امکانات یک جامعه شهری به بهترین وجه و با صرفه ترین صورت ممکن خود که راه به حفظ و نگهداری و همچنین ایجاد محیطی مرفه، سالم و دلپذیر برای زندگی آدمیان ببرد. برنامه ریزی شهری، یک فرآیند پویانده و گویاست، به دلیل آنکه روابط انسانی و ویژگی های پویایی آن را تضمین می کند. در این نوع برنامه ریزی، با توجه به اقتصاد و عملکرد عوامل شهر، نحوه استفاده از اراضی شهر، محله بندی، مسکن، ترافیک، فضای سبز و غیره، و در این ارتباط با توجه به جمعیت و نقش شهر،

ص: 508

1- . نقی زاده، محمد، مسجد کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد.

هدف از این نوع برنامه ریزی، تأمین رفاه شهروندان از طریق محیطی بهتر، مساعدتر، سالم تر و دل پذیرتر است. در واقع اگر اهداف این نوع برنامه ریزی تحقق یابد، مشخصه های زیست اجتماعی، اقتصادی و اجتماعی شهر هدف کلی پایداری را نشان می دهد. این درحالی است، که افلاطون نیز مکان شهری را چنین بیان کرده است:

«شهر جایی است که انسان ها برای نیل به عاقبتی شرافتمندانه، به طور مشترک در آن زندگی می کنند».

به طور کلی برنامه ریزی شهری شامل مجموعه ای از پیش بینی ها، جهت رسیدن به نتیجه مطلوب می باشد؛ این نتیجه نهایی براساس یک هدف اولیه تعیین می گردد و نهایتاً طرح، توصیف کننده فرآیندها و روش های مورد نیاز جهت رسیدن به هدف برنامه ریزی شده می باشد.

3_ معضلات و مشکلات برنامه ریزی شهری و طرح های توسعه شهری در ایران الف) مسائل و مشکلات نظری در طرح های توسعه شهری ایران اقتباسی از الگوی خطی مبنی بر فرآیند سه گانه «شناخت، تحلیل و طرح» که بر خردگرایی و مبانی منطقی نظریه کارکرد گرایی استوار است. این الگوی نظری اصولاً دارای محدودیت های است که نمی تواند شناختی همه جانبه و دقیق از کلیات حیات شهری و تحولات آن به دست دهد.

ب) مسائل و مشکلات مربوط به حوزه فراشهری (منطقه ای _ ملی) نظام برنامه ریزی شهری ارتباط مستقیمی با نظام حکومتی و حوزه فرادست خود دارد و نمی تواند مستقل از سیستم عمل کند. وجود مسائلی همچون رشد جمعیت، مهاجرت های گسترده از روستا به شهر و کلان شهرها، بحران های مالی و وجود ساختارهای چندگانه اقتصادی، همگی در نظام شهری تأثیر می گذارد. بدون آنکه این نظام به تنهایی قادر به بررسی و تحلیل و یا تعیین تکلیف برای آنها باشد.

ص: 509

ج) مسائل و مشکلات نظام تهیه و تدوین طرح تجربه برنامه ریزی در جهان به طور اعم و در کشورهای سوسیالیستی به طور اخص نشان داده است که پیش بینی دراز مدت برای اجزاء متنوع حیات اجتماعی کشور وجود ندارد.

4_ مسائل و مشکلات نظام اجرایی و مدیریتی طرح های توسعه شهری بنا به ماهیت ذاتی شان، به عنوان فعالیتی با اهداف و وظایف خاص و شرح خدمات همسان و جدا از شرایط و امکانات مدیریت و اجزاء طرح شکاف و جدایی به وجود آید. تدوین و اجرای طرح با دو نظام متفاوت انجام می شود؛ از یک طرف تهیه به عهده کارشناسان خارج از نظام اجرایی است و اجرای طرح به عهده تشکیلات اداری و اجرایی است که کمتر با اهداف برنامه ریزی و روش های مطالعاتی به کار رفته در طرح، همخوانی دارد.

همچنین ضعف نهادهای اجرایی محلی و محدودیت اختیار و مسئولیت آنها در روند تهیه، تصویب و اجرای طرح باعث رشد برنامه ریزی متمرکز و آمرانه شده است. چنین روندی مانع جلب همکاری در مشارکت نهادها و نیروهای محلی مؤثر در توسعه شهری می شود.

راهبرد توسعه شهری یا (city development strategy) CDS از زمان شکل گیری برنامه ریزی شهری به مفهوم امروزی آن، بیش از یک قرن می گذرد و در این مدت، اصول روش های آن دارای تغییر و تحولات زیادی شده است. متناسب با افزایش تجارب برنامه ریزان و دست اندرکاران توسعه شهری و همگام با رشد و تغییرات جوامع و تغییر نوع نیازهای افراد شهرنشین، کمیت و کیفیت برنامه ریزی های شهری و سایر طرح ها و برنامه های فرادست یا فرودست نیز تغییرات زیادی را به خود دیده و در این راستا گاه به اصلاح خود و یا حتی کنار گذاشتن یک دسته از طرح ها و جستجوی مفاهیم و روش های جدید، خواسته تا طرحی نو درافکند، تا شاید بتواند ضمن پاسخ گویی به نیازهای جامعه در حال، آیندهای مطلوب را پی ریزی نماید. نگاهی به سابقه طرح های شهری و برنامه ریزی های گذشته،

بیانگر این است که طرح های جامع و تفصیلی و در مرحله بعدی طرح های ساختاری و راهبردی هر یک تا مدت زیادی شهرها را در گستره خویش قرار داده ولی به مرور زمان از نقش و اهمیت شان کاسته شده و جای خود را به رویکرد نوینی داده اند. یکی از این رویکردهای جدید در برنامه ریزی های شهری که توجه زیادی را به خود معطوف کرده، برنامه ریزی استراتژی توسعه شهری (cds) می باشد، رویکرد نوینی که از چشم انداز روشن برخوردار بوده و بر مشارکت جمعی تأکید فراوانی دارد.

برنامه ریزی استراتژیک توسعه شهری هم اکنون در یک خط فrazی قرار گرفته که انتظار می رود تا در سال های آینده اکثر شهرهای جهان را دربرگیرد و تبدیل به یک استراتژی فراگیر جهانی شود، تا پاسخ گوی نیازهای برنامه ریزی شهری باشد.

راهبرد توسعه شهری برنامه ایست با ماهیت راهبردی که توأمان بر تهیه و اجرای سند تأکید می کند و تدوین آن برپایه ی چشم اندازسازی مشارکتی صورت می پذیرد. مقصود، نوعی سند است که توسط بانک جهانی، مرکز سکونت گاه های انسانی سازمان ملل متحد و سازمان وابسته به آنها، یعنی ائتلاف شهرها پیشنهاد و ترویج گردیده است. سند مزبور وسیله ای است که در آن تکنیک های مشارکتی به کار گرفته شده و هدف اصلی آن تأمین توسعه پایدار شهری از طریق ایجاد ظرفیت اجتماعی برای چشم اندازسازی مشارکتی و اقدام همگانی می باشد. مبحث فقر شهری و اتخاذ سیاست های حمایت از اقشار فقیر و ارتقای وضعیت آنان در این سند جایگاه ویژه ای دارد. این سند برای آن تهیه شده، تا رشد شهرها متضمن عدالت اجتماعی نیز باشد که این امر از طریق همکاری و مشارکت افراد جامعه در راستای ارتقای کیفیت زندگی شهری همهی شهروندان میسر می شود. براساس یک چشم انداز مشترک جهت ارتقای کیفیت اداره و مدیریت شهری، افزایش میزان سرمایه گذاری به منظور بالا بردن نرخ اشتغال و کاهش منظم و پایدار فقر شهری تدوین می شود. (1)

ص: 511

راهبرد توسعه شهری دارای خصوصیات زیر می باشد:

بیشتر فعالیت گراست تا کاربردگرا و با صراحتی بیشتر از برنامه های سنتی با تصمیم گیری و اجرای برنامه سر و کار دارد.

فرایند مدیریت گونه و ممتد مرور جرح و تعدیل سیاست گذاری است به دور از رهیافت های سنتی که یک وضعیت نهایی را برای آینده دور در نظر می گرفتند.

در این رهیافت بر مشارکت تأکید شده است، چه در تهیه و چه در مراحل پیشبرد و اجرای طرح.

یک ویژگی مهم و شرط موفقیت سیستم برنامه ریزی مبتنی بر رهیافت راهبردی، نرمش پذیری و توان تطابق با شرایط ویژه مورد برنامه ریزی است. (1)

این رهیافت، برنامه ریزی با مردم است نه صرفاً برنامه ریزی برای مردم. این نوع برنامه ریزی ها در پاسخ به جدایی برنامه ریزی از مردم و عدم محقق شدن طرح های چارچوب مدار جامع مطرح شده اند. (2)

توسعه محله ای چیست؟ توسعه محله ای اولین و بهترین کوشش در همیاری و مساعدت همسایگان به یکدیگر از طریق به کارگیری عمل و نوآوری از طرف اشخاص و گروه ها جهت شناخت و حل مسائل یکدیگر در یک فضای محلی است. توسعه محله ای تلاشی برای بسیج و یک کاسه نمودن منابع و دارایی های اجتماعی - اقتصادی برای رفع کاستی ها و مشکلات همسایگان (فرد یا گروهی از ساکنان) با هدف ارتقای سطح زندگی در سطح محله ای است. (3) در این چارچوب تلاش اصلی ساکنان محله شناخت و راه حل یابی در موضوعاتی همچون بی کاری، جلوگیری از گسترش جرم

ص: 512

1- فصلنامه ی مدیریت شهری، شماره ی 4، تابستان 1382، ص 19؛ دانش پور.

2- توسلی محمود، استراتژی توسعه شهری زابل.

3- NJPPI,2007 : P2 .

و بزه کاری، مسکن بافت های فرسوده و ناپایدار، اوقات فراغت فرزندان و سایر مسائل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در سطح محله است. در توسعه محله ای یادگیری اجتماعی به همراه دسترسی به آموزش، فنی برای توانمندسازی اجتماعات محلی برای آگاهی از حقوق مدنی، اقدامات آگاهانه در سطح محلی و شهری خواهد بود.

شوراها، کانون برنامه ریزی توسعه پایدار محلی هستند. برنامه ریزی و مقررات تعهدآور در مسئولین محلی آنها را تجهیز می کند، چهارچوبی را فراهم می سازد تا توسعه پایدار محلی، توسعه پایدار شهر و منطقه و سرانجام توسعه پایدار ملی تحقق یابد.

چنین رویکردی در جستجوی تعامل اجتماعی بوده و مشارکت بازیگران محلی را در دستور کار قرار داده است، تسهیل کننده و هماهنگ کننده بوده و کمتر به مداخلات کالبدی فضایی پرداخته و با نگاهی فرایندگرا به پایداری تصمیمات در سطوح مختلف خواهد انجامید.

بنابراین توسعه پایدار شهری از طریق تصمیم گیری مشارکتی در سطح محلی امکان پذیر می گردد، زیرا این سطح مماس با نیازهای روزمره زندگی افراد است، در چنین شرایطی ساکنان شهر آن را متعلق به خود احساس می کنند و براین تصور خواهند بود که بافت و کالبد شهر، مدیران شهر و نظایر این ها، برطبق خواسته های آنها انتخاب شده است. (1)

جایگاه مساجد در توسعه محله ای (CDS) و نقش آن در دست یابی به چشم انداز 20 ساله بعد از بررسی طرح های توسعه شهری و ویژگی های مثبت طرح های توسعه محله ای، به اختصار جایگاه مساجد در رسیدن به طرح های توسعه شهری می پردازیم و نقش مسجد را در کسب اهداف توسعه شهری به کمک مساجد را تبیین می نماییم.

جایگاه مسجد در رسیدن به طرح های توسعه شهری بخصوص در راستای سند چشم انداز را می توان در چندین زمینه مورد مطالعه قرار داد.

ص: 513

زمینه های تحقق اهداف چشم انداز از طریق اجرای برنامه های CDS با نقش محوری مساجد به قرار ذیل می باشند.

1 _ مشارکت: مسجد معمولاً جایگاه طرح مشکلات و نارسایی های اجتماعی است. به طور طبیعی حضور در چنین اماکنی، روح تعهد و دردمندی را در فرد و افراد می دمد.

پرورش این رفتار پسندیده در اشخاص، خود نوعی مبارزه با روحیه ی بی تعهدی و بی تفاوتی است؛ یعنی روحیه ای که هرگاه در افراد جامعه به ویژه نسل جوان پیدا شود، آسیب های اساسی بر پیکره امنیت آن جامعه وارد می گردد.

مشارکت: فرایندی است که طی آن افراد، گروه ها و سازمان ها در انجام طرح ها و برنامه ها با هم به صورت فعال همکاری می کنند.

تازه ترین زمینه مشارکت «مشارکت شهروندان در اداره شهراست». این مشارکت یکی از الزامات زندگی شهری است و هنگامی تحقق می یابد که شهرنشینان از حالت فردی که صرفاً در مکانی به نام شهر زندگی می کنند درآیند و به «شهروند» تبدیل شوند.

به طور مکرر در بندهای مختلف چشم انداز به مسئولیت پذیری افراد و مشارکت آنان در صحنه های مختلف جامعه تأکید گردیده است و نشانگر اهمیت موضع در سند را نشان می دهد.

در تمامی برنامه ها و طرح های کشور، در تمامی پروژه های مملکتی برنامه «بدون مردم» و بدون «مشارکت آنان» در تمامی زمینه ها شکست خورده می باشد، و برنامه ای موفق و پیروز و بازده بالا دارد که در تمامی زمینه های برنامه، حضور مردم و یا نمایندگان آن، در آن حضور داشته باشند.

مسجد به عنوان یک مکان عمومی و مردمی در طول تاریخ در حوادث ایام، همواره به صورت یک پایگاه برای حضور افراد و شهروندان بوده است. در طول تاریخ در بروز سختی ها و مشکلات به عنوان مکان هم فکری، جمع آوری نظریات، پیشنهادات، کمک به حل مشکلات را شاهد بودیم. نمونه عینی آن را در سده حاضر در کشورمان هنگام جنگ تحمیلی و مشارکت مردم در این زمانه را شاهد بودیم.

در جمع بندی از مشارکت بایستی خاطر نشان ساخت که مساجد به خصوص مساجد محله ای بستر ساز مناسبی برای ایجاد مشارکت شهروندان در مسائل مختلف محله ای، شهری و ملی می باشد.

2_ نقش مسجد در امنیت اجتماعی: مسجد به عنوان یک مکان، از دو جلوه ی متفاوت برخوردار است. به عبارت دیگر، دو گونه ی رفتاری در این مکان ویژه متجلی می گردد، که در امر تعلیم و تربیت و جهت دهی رفتارهای فردی و جمعی افراد بسیار مؤثر است. جلوه ی ظاهری مساجد، رفتارها و اعمال و روابط پسندیده ی دینی و مذهبی و مقبول شرع و دین است. در حالی که در جلوه ی پنهانی مساجد، رفتارهای شخصیتی، غیر جمعی و کنترلی رخ می دهد. (1)

مساجد با برخورداری از کارکردی امنیتی دین، نقش به سزائی در مهار و از میان بردن آسیب های اجتماعی به ویژه در سطح محله ای ایفا نموده و بدین ترتیب موجبات برقراری امنیت در محله ها و شهرها را فراهم می آورند. (2)

3_ تقویت و توسعه نهادهای منتخب برای اداره شهری و محله ای: تقویت و توسعه نهادهای منتخب برای اداره شهری و محله ای با توان اختیار بر منابع همراه با درک و ایفای نقش اداره خوب و مناسب محلات و مناطق شهری.

4_ کمک به برنامه ریزی انسان محور: کمک به برنامه ریزی انسان محور با توجه به نیازهای گروه های سنی و مذهبی، قومی و با موقعیت های مختلف اقتصادی و اجتماعی در جهت ایجاد توسعه محله ای و شهری.

5_ نقش مساجد در آموزش ها (آموزش شهروندی): آموزش همراه با یادگیری اجتماعی فرهنگ شهری و شهرنشینی از سطوح پایین آموزشی برای زندگی بهتر.

6_ تقویت سرمایه های اجتماعی و انسانی: تقویت سرمایه های اجتماعی و انسانی با توانایی و مهارت مناسب و بالا برای تصمیم گیری و عمل در تعیین سرنوشت خود در شهر.

ص: 515

1- . حجتی، 90_ 89 .

2- . سجادی، 31 .

- 7_ جلوگیری از کم رنگ شدن ارزش های فرهنگی محلات در مقابل تهاجم و نفوذ فرهنگ بیگانه و ارائه یک فرهنگ بومی و اصیل مردمی برگرفته از بطن جامعه به دنیای بیرون در پایان چشم انداز.
- 8_ انتخاب، انتصاب، حمایت و گزینش افراد مصلح، بومی و مردمی محلات برای تصدی مسئولیت های محله ای و کمک به رشد محلات.
- 9_ نقش مساجد در کمک به برنامه ریزی محله ای و شهری: مساجد با اولویت بندی در مشکلات موجود در محلات، برنامه ریزان را از اولویت گذاری سرمایه مطلع و آنان را به سمت هدف هدایت می نمایند.
- 10_ نقش مسجد در عدم دگرگونی در بافت های قدیمی و اصیل و ریشه دار محلات همراه با رسم و رسومات اصیل آن و برخورداری جامعه از یک معماری بومی و غیربیگانه و ارائه شهرسازی اسلامی به منطقه و بین الملل.
- 11_ زمینه ساز مشارکت بین نهادهای محله ای (هسته های مردمی) و مقامات محله ای با تسهیل گری مساجد: مشارکت مستقیم مساجد و دولت مرکزی برای ایجاد نهاد رسیدگی به مشکلات محله در داخل مساجد برای محلات شهری.
- 12_ کمک به شناسایی بافت های مسئله دار توسط مساجد و سعی در جلوگیری و اصلاح اجتماعی و کالبدی بافت ها توسط مساجد.
- 13_ کاستن از بار مسئولیت دولت در ارتباط با برنامه ریزی شهری.
- 14_ مساجد به عنوان مرکز جمع آوری، سازماندهی و رهیافت پیشنهادی برای آبادانی محلات و در تقویت مؤسسات مردمی.
- تعیین کمیته ای در داخل مساجد برای بازبینی و نظارت بر طرح های اجرایی در سطح محلات.
- 15_ کمک مساجد در افزایش مشارکت مردم با دولت و بالعکس به عنوان مبحثی که مدنظر کشورهای اسلامی همچون مالزی است و می تواند سرلوحه فعالیت های اجتماعی مساجد در راستای اهداف چشم انداز باشد.

16_ کمک به شناسایی افراد آسیب پذیر جامعه و تسهیل در بازیابی هویت و پتانسیل خود همراه با حفظ صیانت شخصی افراد.

17_ وجود مساجد به عنوان یک مکان جمعی خاطره انگیز برای ساکنین محلات و شهرها و به وجود آوردن و رونمایی از یک مکان ها به عنوان نمادهای شهری و معرفی شهرها و محلات برای دیگران و جذب زائرین و مسافران.

18_ ارائه خدمات چندجانبه توسط مساجد محله ای و کار با نهادهای محله ای برای توسعه فراگیر جامعه: مؤسسات نهادی محله در راستای سیاست ها و برنامه ها و تحت حمایت و پشتیبانی مدیران شهر، ابتکارات توسعه محله ای را طرح و اجرا می کنند. این مؤسسه نهادی همانند الگوی سنتی آن؛ یعنی هیأت امناء مساجد که مسئولیت طرح ریزی توسعه مسجد، جمع آوری اعانه، اجرای طرح های توسعه، نگهداری، نهایتاً مدیریت امور مساجد را به عهده دارند.

این امورات را در خصوص عناصر دیگر محله از قبیل پارک محله ای به انجام می رساند و این الگو در سایر موضوعات مربوط به محله مانند انجام انتخابات مختلف، پروژه های عمرانی و... به عنوان ابتکارات توسعه محله ای مصداق خواهد داشت.

به طور کلی دستیابی به اهداف چشم انداز از تقابل و همکاری طرح های (CDS استراتژی توسعه شهری) که مهم ترین طرح آن توسعه محله ای در ایران است و با محوریت و اولویت قرار دادن مساجد را می توان اشاره نمود.

پیشنهادات در این زمینه با توجه به وضعیت موجود و در راستای مقاله پیشنهاداتی ارائه می گردد:

اجرای نمودن طرح های مردمی و مشارکت جویانه طرح های توسعه شهری با CDS در نظام شهرسازی کشور.

قرارگیری مساجد در کانون مکانی طرح های CDS در ایران و استفاده از این کانون برای ایجاد مشارکت و برنامه ریزی در زمینه شهرسازی در کشور.

ص: 517

استفاده از رهبران، پیشوایان، امام های مساجد و متولیان خوشنام در محله که روحیه ای مطلع، پویا و بدون تعصب دارند برای تحقق اهداف چشم انداز از طریق برنامه ریزی محلات و CDS.

سعی در ایجاد بانک اطلاعاتی در مورد خصوصیات و ویژگی های محله و منطقه شهری و کمک به دولت در زمینه های شناخت برای سرمایه گذاری و تسهیل در مکان یابی بهینه منابع در راستای حداکثر بازدهی آن و تهیه نقشه اطلاعاتی مساجد در شهرها.

مساجد در طول برنامه چشم انداز باید به ظرفیت سازی در زمینه توسعه محلی اهتمام بگمارند.

برنامه های مسجد برای افزایش سرمایه اجتماعی محلات گام بردارد و در جهت توانمندسازی افراد جامعه شهری سمت و سو داشته باشد.

تشکیل ستادهای حفاظت اجتماعی در مساجد، شهرها و محلات شهری، از امنیت و نیازهای اجتماعی جامعه توسط خود شهروندان حفاظت شود و سیستم دفاعی و امنیت شهری و محله ای در مقابله با هرگونه ناامنی و نابسامانی اجتماعی ایجاد می گردد.

مکان ها و فضاهای قدسی را با مشارکت مردم توسعه دهیم.

توجه دولت به محلات و برنامه ریزی در سطح پایین و تغییر نگرش از دیدگاه آمرانه به دیدگاه سازنده مشارکتی.

ایجاد قوانین و دادن اختیارات لازم به متولیان مردمی در سطح محلات.

ایجاد مساجد در مرکز محلات با تنوع کاربری های اطراف خود و متناسب با حریم مساجد برای قرارگرفتن در بطن امورات مردم و حس این مکان توسط ساکنان محله.

در مکان یابی مساجد جدید طوری ملاحظه گردد که هزینه های بالای ساخت و ساز بالاترین بازدهی و مناسب ترین مکان و بهترین نتیجه را برای محلات در برگیرد.

استقرار نظام مدیریت انتخابی (شوراهای اسلامی شهر و محله)، غیرمتمرکز و محلی در برنامه ریزی، اجرا و نظارت بر طرح های توسعه شهری در شهرسازی کشور.

نتیجه گیری شهرهای کشور و نظام شهرنشینی کنونی به دلیل مشکلات و معضلات به وجود آمده در شهرها و عدم جوابگویی طرح های توسعه شهری متداول (طرح های تفصیلی و جامع) در آن و غیرواقف بودن با شرایط کشور (طرح های شهری کنونی منشأ خارجی دارند) و از سویی به دلیل مشکلات اجرایی، مدیریتی در سطح طرح های توسعه شهری کنونی و عدم جواب دهی به مسائل شهرنشینی و بروز مشکلات فراوان شهری در ایران گشته اند.

برای دست یابی به کشور آباد و توسعه یافته وجود شهر و نظام شهرنشین سالم از پایه های اساسی و ضروری آن می باشد. در این بین با بروز طرح های استراتژی توسعه شهری یا CDS در ایران با توجه به خصوصیات و ویژگی های منحصر به فرد آن و توجه به نقش مردم و مشارکت آنها در امر برنامه ریزی شهری می توان از این طرح ها به دلیل واقع گراانه بودن و خصوصیات منطبق با کشور به عنوان طرح های کامل در زمینه توسعه و آبادانی شهرهای کشور قلمداد نمود.

در راستای سند، برای دست یابی و کسب موقعیت ممتاز منطقه ای و بین المللی داشتن محیط شهر و نظام شهرنشینی سالم و توسعه یافته از اولویت های پایه آن به حساب می آید.

برای حصول و رسیدن به این اهداف اجرای طرح های CDS و مکان اجرای آن از مقدمات اولیه می باشد.

طرح های CDS برای رسیدن به نتیجه مطلوب و زمینه ساز مشارکت مردم در آبادانی محلات و مناطق شهری خود لازم و نیاز به مکان عمومی و جمعی مشترک نیاز دارند که در این بین «مساجد» را به دلیل ماهیت قدسی و معنوی و اعتبار، اهمیت، علاقه و سابقه تاریخی که در زمینه همیاری و اتحاد مردم ایفا نموده اند، را به عنوان بهترین مکان برای پیش زمینه اجرا، کامل ترین طرح های شهرسازی معرفی می گردد. در این بین با انجام و ایجاد این طرح ها در طول برنامه 20 ساله کشور و با رسیدن به محلات سالم و آباد و توسعه یافته که در پس خود زمینه ساز شهرهای کامل و پایدار را در پی دارد و در نهایت منجر به ایجاد جامعه اسلامی کامل، توسعه یافته، پیشرفته با محیط زندگی با کیفیت بالا و مردمان سالم را در پی خود خواهد داشت، می توانیم یکی از زمینه های تحقق سند چشم انداز 20 ساله کشور را با کمک مساجد محقق نماییم.

- منابع و مأخذ 1 _ استادی و علی اقدم، مقاله: نقد طرح های تفصیلی در ایران، 1386، تهران.
- 2 _ اسماعیل زاده، حسن، مقاله: حقوق شهروندی و مشارکت در اداره امور شهر، 1385 .
- 3 _ باقری، اشرف السادات، شهر و عدالت اجتماعی، تهران، 1382 .
- 4 _ پهلوانی، عباس، مجموعه مقالات شهرسازی، توسعه محله ای در ایران، 1386، تهران.
- 5 _ سند چشم انداز 20 ساله جمهوری اسلامی ایران و سیاست های کلی برنامه چهارم توسعه.
- 6 _ صالح، حمید، مقاله شهر و مسجد، دومین همایش معماری مساجد در ایران، تهران.
- 7 _ عارفی، محمد، مقاله: نقش مسجد در امنیت اجتماع محله ای، تهران، 1383 .
- 8 _ کرمی، محمد، مقاله: توسعه محله ای در ایران و ضرورت توجه به آن، 1386، تهران 9 _ مجموعه مقالات اولین و دومین دوره همایش معماری مساجد در ایران.
- 10 _ مجموعه مقالات همایش توسعه محله ای در ایران، تهران، 1383 .
- 11 _ مهدی زاده، جواد، ضرورت بازنگری در طرح های توسعه شهری، تهران، 1382 .
- 12 _ میرفندرسکی، محمدامین، مقاله: مسجد به مثابه اندامی از شهر، 1379 .

استفاده از سایت های زیر:

1. www.sbu.ac.ir 3. www.civlica.com 2. www.parandehsfyd

کارکرد سیاسی مسجد در اندیشه امام خمینی قدس سره زینب السادات حسینی(1)

چکیده دین اسلام به تمامی نیازهای فردی و اجتماعی انسان توجه کرده است و برای همه ابعاد زندگی بشر در زمینه های اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی، راه کارهایی را پیش روی آدمی قرار می دهد که عمل به آن سعادت‌مندی حیات اجتماعی را به دنبال خواهد داشت. لذا معمار کبیر انقلاب اسلامی به عنوان پرورش یافته این مکتب، در حوزه اندیشه سیاسی، ابتدا اسلام ناب محمدی صلی الله علیه و آله وسلم را تبیین و نظریه پردازی کرد و سپس از مساجد به عنوان محل عملیاتی نمودن این اندیشه بهره برد که نتیجه منطقی و عملی آن، سرنگونی رژیم طاغوت وابسته به استکبار جهانی در 22 بهمن سال 1357 بود.

از آنجا که پیروزی انقلاب اسلامی ایران به عنوان مهم ترین وقایع اواخر قرن بیستم در جهان، به لحاظ حاکمیت سیاسی، فروپاشی نظام دو قطبی را به دنبال داشت، اندیشه حضرت امام قدس سره مورد توجه اندیشمندان و سیاستمداران سراسر دنیا قرار گرفت. چرا که تاریخ سراغ ندارد بعد از حکومت رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم و حضرت علی علیه السلام یک شخصیت

ص: 522

دینی و روحانی برای احیای سنت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم در صدد به دست گرفتن قدرت سیاسی باشد. البته ائمه معصومین علیهم السلام بعد از حضرت علی علیه السلام، به دلیل استبداد داخلی چندان فرصتی و یا هیچ فرصتی برای تشکیل حکومت اسلامی نداشته اند.

از منظر امام توجه به بُعد عبادی مساجد سبب شد تا به تدریج نقش سیاسی مسجدها در طول تاریخ به فراموشی سپرده شود. به گونه ای که در افکار عمومی، دخالت روحانیت در امور سیاسی بسیار مذموم بوده است. شکستن چنین بدعتی که سالیان سال بر جهان اسلام حاکم بود، پدیده نادر و منحصر به فرد است که مهم ترین پیامد آن برای جهانیان، «پیوند دین و سیاست» می باشد.

مقدمه

مقاله حاضر تلاش دارد تا کارکرد مساجد در جوامع اسلامی، به ویژه نقش آن را در پیروزی انقلاب اسلامی ایران از دیدگاه امام خمینی قدس سره مورد بررسی قرار دهد. از منظر آن حضرت، مساجد محل تجلی ابعاد متفاوت و گسترده دین اسلام است، در این خصوص می توان به اقامه نماز و برگزاری مراسم های مختلف در مساجد سراسر کشور و حضور وحدت بخش مردم در آن اشاره کرد. در واقع در اندیشه حضرت امام قدس سره، نقش مسجد به لحاظ سیاسی و تحولات اجتماعی از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده و غفلت جوامع اسلامی از تأثیر سیاسی مسجدها، عمده ترین عامل مشکلات مسلمانان در تاریخ معاصر می باشد، چه، مسائل و معضلات و تمامی گرفتاری های جوامع اسلامی به خصوص در دو قرن اخیر، تنها در اثر توجه به بُعد عبادی مسجد بوده که نتایج آن، سلطه استعمارگران بر سرزمین های اسلامی و غارت منابع دنیای اسلام گردید.

واژگان کلیدی: امام خمینی قدس سره، مسجد، سیاست، مردم.

پیروزی انقلاب اسلامی موجب احیای آرمان های اسلام ناب شد که می توان به مواردی چون عینیت دین و سیاست، کوشش برای استقرار حکومت اسلامی، عدالت خواهی، نوسازی قدرت سیاسی براساس معیارهای اسلامی، زدودن زنگارهای عزلت گرایی و گوشه نشینی از

ص: 523

اسلام، تأکید بر آزادی خواهی، پیشرفت در عرصه های علمی و صنعتی، معنویت خواهی، احیای انسانیت انسان و استقلال طلبی اشاره کرد. ظاهراً شناخت همه ابعاد و مبانی نظری بیان شده به شکل کلان در این مقاله قابل بررسی نیست. از این رو، نگارنده بر آن است تا کارکرد سیاسی مساجد در پیروزی انقلاب اسلامی و تداوم آن را در اندیشه بنیانگذار انقلاب اسلامی تحلیل نماید.

اندیشه سیاسی اندیشه در لغت به معنای فکر، تفکر و تأمل است(1)

و نوعی فعالیت ذهنی انسان عاقل محسوب می شود که در جهت کشف نادانسته ها صورت می گیرد و در معنای خاص، تفکری است که دارای ویژگی هایی چون انسجام منطقی، قابلیت استدلال و دارای مبانی است. به بیان دیگر، هرگونه تفکر یا تلاش ذهنی منطقی، منسجم و دارای مبنا و چارچوب را اندیشه می نامیم.(2)

اما اندیشه سیاسی، مجموعه ای از آرا و عقایدی است که به شیوه ای عقلانی، منطقی و مستدل، فراتر از آرا و نظرهای شخصی می باشد که درباره چگونگی سازمان دادن به زندگی سیاسی مطرح می گردد و اندیشمند سیاسی کسی است که از عقاید خود، به شیوه ای عقلانی، منطقی و استدلالی دفاع نماید، به گونه ای که اندیشه های او دیگر صرفاً آرا و دیدگاه شخصی به شمار نرود.(3)

درباره تعریف اندیشه سیاسی نظرهای متفاوتی ارائه شده است. به نوشته مؤلف کتاب فهم نظریه های سیاسی، اندیشه سیاسی بدون محرک به وجود نمی آید و به طور کلی، اندیشمند سیاسی همیشه از مشاهده نوعی بی نظمی و مشکل، کار خود را شروع می کند و بعد از شناخت علل آن به جست و جوی رفع مشکل می پردازد و در نهایت طرح خود را برای درمان معضلات ارائه می دهد.(4)

برخی نیز بر این باورند، نحوه تبیین وضع موجود و درک صحیح علل و چرایی

ص: 524

1- . معین، 1/377 .

2- . فوزی، 13_ 14 .

3- . بشیریه، 16_ 17 .

4- . اسپریگنز، 42_ 66 .

مشکل، از مراحل مهم یک اندیشه است که در بررسی آن، جهان بینی و دیدگاه انسان شناسی نظریه پرداز از اهمیت زیادی برخوردار است. (1)

بنابراین، در یک تحلیل منطقی می توان گفت مبانی یک اندیشمند سیاسی نقش بسیار مهمی در حل بحران های سیاسی _ اجتماعی جوامع دارد.

مبانی سیاسی دین مبانی جمع مبنا و به معنای بنا نهاده، بنا شده، بنیاد و شالوده، بنیان و اساس است. (2)

و منظور از مبانی در اینجا همان تعلیمات دینی؛ قرآن و سنت و سیره معصومین علیهم السلام می باشد که پایه، شالوده و اصول اندیشه های سیاسی امام از آنها نشأت گرفته است.

امام خمینی قدس سره در تبیین اهداف سیاسی به جهان هستی، جایگاه انسان در آن و رسالت و وظیفه آدمی نسبت به اجتماع توجه ویژه ای دارد. از همین رو سیاست را به اقسام شیطانی، تک بعدی و اسلامی تقسیم می کند. (3)

در اندیشه امام قدس سره از آنجا که اسلام دینی کامل، جامع و جاودانه است، برای تمام امور مربوط به زندگی بشر اعم از فردی و اجتماعی، مادی و معنوی، فرهنگی، سیاسی، نظامی و اقتصادی برنامه دارد و از هیچ نکته تأثیرگذار، هرچند بسیار ناچیز در تربیت انسان و پیشرفت های مادی و معنوی او غفلت نکرده است، لذا ساختار اداره امور کشور باید براساس احکام اسلامی تدوین گردد. زیرا اسلام برای تحقق عدالت و برپایی قسط و به سعادت رساندن انسان آمده است. (4)

برخلاف دیدگاه برخی مؤرخان و اندیشمندان سیاسی معاصر درباره آیین اسلام، به اعتقاد امام؛ غالب احکام آخرین دین الهی، حکومتی است و حتی در خصوص احکام عبادی فردی چون نماز تأکید شد که به صورت اجتماعی و جمعی و به جماعت در مساجد برگزار شود.

ص: 525

1- . فوزی، 15 .

2- . معین، 3/3777 .

3- . صحیفه نور: ج 1 ، ص 65 ؛ ج 13 ، 217 _ 218 .

4- . همان، ج 21 ، ص 176 ؛ امام خمینی قدس سره، شؤون و اختیارات ولی فقیه: ص 24 _ 27 .

از همین رو، شعار جدایی دین از سیاست را از تبلیغات استعماری دانسته و طرح و تبلیغ گسترده این شعار توسط دول استعماری از آن رو می باشد تا ملت های مسلمان را از دخالت در سرنوشت خویش باز دارند. بنابراین، در یک تحلیل عقلانی و منطقی می توان گفت امام قدس سره با تعریف خاص از دین و سیاست، آن دو را واحد و عین یکدیگر دانسته و همواره در عرصه های علمی، سیاسی و مطبوعاتی اسلام را دین سیاست معرفی می کرد و خطاب به تمامی انسان ها و به ویژه مسلمانان این موضوع را یادآوری می کردند:

«هر کس که کمترین تدبیری در احکام حکومتی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اسلام دارد، چنین کس اگر گمان کند که دین از سیاست جداست نه دین را شناخته و نه سیاست را». (1)

«در واقع برداشت جدایی دین از سیاست بیانگر آن است که اسلام را بد معرفی کرده اند. زیرا سیاست مُدُن از اسلام سرچشمه می گیرد و این دین تمامش سیاست است». (2)

به گونه ای که حتی مسائل سیاسی اسلام بیش از امور عبادی آن می باشد». (3)

در این باره امام قدس سره با استناد به روش پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم نسبت به امور داخلی مسلمین و مسائل خارجی اسلام تأکید دارد، مسوولیت های بزرگ شخص رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم، مبارزات سیاسی آن حضرت است و شهادت امیرالمومنین علیه السلام و نیز قیام عاشورا و همچنین حبس، شکنجه، تبعید، مسمومیت و شهادت ائمه معصومین علیهم السلام، همه در جهت مبارزات سیاسی بوده است. بدین ترتیب، مبارزه و فعالیت های سیاسی علیه ظلم و ستم بخش مهمی از مسوولیت های مذهبی پیروان آیین اسلام می باشد. (4)

ص: 526

1- . امام خمینی قدس سره، تحریرالوسیله: ج 1، ص 243 .

2- . صحیفه نور: ج 1، ص 65 .

3- . همان، ج 4، ص 107 .

4- . همان، ج 4، ص 33 .

به بیان بهتر و دقیق تر در اندیشه بنیانگذار جمهوری اسلامی تا شرک و کفر است، مبارزه هست و تا مبارزه است ما هم هستیم(1)

و در این راستا، مساجد مهم ترین مرکز مبارزه مسلمانان است. لذا هشدار می دهد مسجد سنگر است، سنگرها را پر کنید، زیرا شیاطین از مساجد می ترسند.(2)

به نظر می رسد حضرت امام قدس سره با آگاهی از تأثیرگذاری مساجد و معابد در تحولات سیاسی و اجتماعی در طول تاریخ، آگاهی دقیقی داشت، از همین رو برای مسجدها جایگاه ویژه ای در مبارزه سیاسی قائل بود.(3)

بنابراین، در این جا اشاره به تاریخچه مساجد و نقش آن در گسترش اسلام خالی از لطف نیست.

مسجد و گسترش اسلام مسجد به عنوان محل عبادت خداوند، از همان آغاز آفرینش انسان، نقش بسیار مهمی در حیات بشری داشته است. پس از هبوط حضرت آدم علیه السلام به زمین، خداوند مکان مسجدالحرام در شهر مکه را به درخواست آن حضرت، مرکز طواف وی قرار داد(4)

و پس از طوفان حضرت نوح علیه السلام، حضرت ابراهیم علیه السلام نیز از طرف خداوند مأمور شد تا بنای مسجدالحرام را به همراهی فرزندش اسماعیل علیه السلام احیا کند.(5)

ص: 527

-
- 1- . همان، ج 20، ص 135 .
 - 2- . همان، ج 1، ص 147 و 190 و 200؛ ج 8، ص 57 و 58 و 92؛ ج 10، ص 216؛ ج 12، ص 148 و 149 و 217؛ ج 20، ص 27 .
 - 3- . همان، ج 10، ص 216؛ ج 7، ص 127 .
 - 4- . بلعمی، ج 1، ص 239؛ مستوفی: 21_22 .
 - 5- . بقره: 121؛ نهج البلاغه: 227، خ 192؛ بلعمی: ج 1، ص 240؛ مستوفی: 23 و 31؛ ابن خلدون، مقدمه، ج 1، ص 690 .

براساس گزارش تاریخی، خانه خدا در شهر مکه از جمله مراکز بزرگ عبادی مورد توجه اقوام و ملل مختلف در طول تاریخ بوده است. به نوشته مسعودی، پادشاهان ایران هدایایی چون زیورآلات بسیار ارزشمندی برای مسجدالحرام تقدیم می کردند. گویا عده ای در زمان خلیفه دوم پیشنهاد مصرف آن را جهت سپاه اسلام داده بودند اما امام علی علیه السلام به عمر بن خطاب یادآوری و تأکید کردند که از مصرف آن خودداری نموده و مانند خداوند و پیامبرش، زیورآلات و زیورکعبه را به حال خود رها کند. (1)

پس از بعثت پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم، نقش مسجدالحرام در گسترش اسلام از اهمیت ویژه ای برخوردار بود. در این خصوص دیدار رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم با زائران خانه خدا که منجر به پیمان عقبه اول و دوم و سپس مهاجرت آن حضرت به شهر مدینه و تشکیل اولین حکومت اسلامی (2)

گردید، به لحاظ تحلیل تاریخی قابل تأمل است.

تغییر قبله از بیت المقدس به مسجدالحرام در سال سوم هجری و اقدام پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم در انجام مراسم حج عمره که نتایج آن منجر به صلح حدیبیه شد، (3)

همچنین مراسم حجه الوداع و احیای سنت ابراهیمی توسط رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله وسلم از مهم ترین وقایع و حوادث تاریخ صدر اسلام است که به لحاظ سیاسی و اجتماعی، تأثیر عمده ای در گرایش مردم به اسلام داشت.

به نظر می رسد کارکرد سیاسی - اجتماعی مساجد در جلب قلوب مردم به سوی رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم سبب شده بود تا برخی از منافقان درصدد برآمدند با استفاده ابزاری از نام «مسجد»، این مرکز بسیار مهم اسلامی را پایگاه توطئه علیه اسلام و مسلمانان قرار دهند.

در این باره تأسیس مسجد ضرار و دعوت از پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم جهت اقامه نماز به منظور افتتاح مسجد

ص: 528

-
- 1- . نهج البلاغه: ص 496، ح 270 .
 - 2- . طبری: ج 4، ص 892 و 896 و 902_ 906؛ یعقوبی: ج 1، ص 395_ 398؛ ابن اثیر: ج 1، ص 108_ 117؛ ابن خلدون، العبر: ج 1، ص 400_ 403 .
 - 3- . طبری: ج 4، ص 928_ 929 و 941 و 943؛ یعقوبی: ج 1، ص 401 و 413- 414؛ ابن اثیر: ج 1، ص 121 و 124_ 123 و 238_ 230؛ ابن خلدون، العبر: ج 1، ص 430_ 432 .

در واقع حضرت امام خمینی قدس سره با اتکا بر چنین بر چنین تجربه ای در تاریخ اسلام، غفلت از مساجد را برای جهان اسلام زیان بار و آن را عامل عمده سلطه بیگانگان بر کشورهای اسلامی دانستند. (2)

واقعیت های تاریخی حکایت از آن دارد که کارکرد سیاسی - اجتماعی مسجد محدود به تاریخ صدر اسلام نبوده است. بعدها که مسلمانان داخل سرزمین های ایران و امپراتوری روم شرقی شدند، براساس اولین و ضروری ترین نیازشان به بنای مسجد همت گماشتند. چه، مسجد علاوه بر جایگاه علمی و عبادی مسلمانان مرکز تصمیم گیری های مهم و حل مسائل و مشکلات اجتماعی آنان هم بوده است. زیرا آن گونه که تاریخ نشان می دهد مسجدها نقش بسیار مهمی در برقراری وحدت مسلمانان داشته اند.

در تاریخ معاصر جهان نیز نقش مساجد در گسترش اسلام از جایگاه ویژه ای برخوردار می باشد. در این خصوص میتوان به اهتمام مراجع مسلمانان چون حضرت آیت الله بروجردی قدس سره در تعیین امام جماعت یا ویژگی های برجسته علمی و اخلاقی مانند شهید بهشتی قدس سره برای مساجد کشورهای اروپایی اشاره نمود. گویا کارکرد تبلیغی و سیاسی مسجد است که دولت های حاکم بر اروپا را بر آن داشت تا به رغم شعار دموکراسی و آزادی، مانع احداث مسجد توسط مسلمانان در کشورشان شوند. در این باره محدودیت غیر منطقی اجتماع مسلمانان در مساجد و چه بسا تخریب آن در کشورهای غیرمسلمان تأمل برانگیز است. ظاهراً نقش مهم مسجد در معرفی تفکر اسلامی به مردم اروپا سبب شد تا سیاستمداران غربی برای این که برنامه های ضد اسلامی شان - معرفی اسلام به عنوان دین بنیادگرا و مسلمانان به عنوان تروریست - در افکار عمومی اروپا با چالش جدی رویه رونشود، مجبور به اتخاذ سیاست محدودیت اجتماع بیش از حد مسلمانان در مساجد می شوند، چه، مسجد به عنوان مکان برگزاری نماز جماعت و مراسم مذهبی، پایه و شالوده حراست از احکام اسلام می باشد. به بیان بهتر، مسجد و اقامه نماز دوروی

ص: 529

1- . طبری: ج 4، ص 1241 _ 1242 ؛ ابن اثیر: ج 1، ص 342 .

2- . صحیفه نور: ج 1، ص 64 و 130 و 176 و 200 .

یک سکه و لازم و ملزوم هم هستند. به همین دلیل اسلام نماز را ستون دین و از ارکان اصلی و مهم دیانت معرفی کرده است. از همین رو، پیامبر گرامی اسلام و ائمه معصومین علیهم السلام به اقامه نماز جماعت تأکید فراوان دارند.

مساجد، اقامه نماز و سیاست در آیات قرآن کریم به اقامه نماز به صورت جماعت تصریح نشده ولی از آنجا که سنت، مبین قرآن است، پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و به تبع ایشان ائمه معصومین علیهم السلام با توجه به فحوای خطابات قرآنی که به سمت تشویق و ترغیب بر اقامه آن به صورت جماعت می باشد، بر آن بسیار تأکید نموده اند؛ زیرا خداوند، آنجا که می خواهد تکلیف آحاد جامعه و وظایف شخصی افراد را معین نماید با صیغه جمع، بندگان را مورد خطاب قرار می دهد: «أَقِيمُوا الصَّلَاةَ...» (1) و نیز در جامعه اسلامی مؤذن به تبع از سنت و سیره نبی مکرم اسلام موظف است به هنگام اوقات پنج گانه نماز با اذان خود خصوصاً با عبارت: «حَيَّ عَلَيَّ الصَّلَاةَ»، مؤمنان را دعوت به جماعت کند و بر مسلمانان است با توجه به جملات آغازین نماز:

«إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ * اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ * صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ...» (2).

«ما را به راه راست هدایت فرما. راه آنان که گرامی شان داشته ای نه [راه] مغضوبان و نه [راه] گمراهان».

و جملات پایانی آن: «السَّلَامُ عَلَيْنَا...» و «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ...»، این دعوت آسمانی را اجابت نماید. تا بدین وسیله از فردگرایی، تکروی و انزواطلبی که در اسلام جایگاهی ندارد، پرهیز نموده و زمینه برای اعتصام به «حبل الله متین» فراهم آورند.

ص: 530

1- . بقره: 43 و

2- . فاتحه: 5_7 .

همچنین آیه «إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» (1) که استعانت از خداوند به طور جمع و مطلق بیان گردیده، می تواند قرینه ای بر استنباط معصومین علیهم السلام بر اقامه نماز به طور جماعت باشد. در واقع اطلاق و عمومیت آن بیانگر استعانت از خداوند جهت انجام کلیه اعمال صالح است. بنابراین، در تحلیل منطقی و عقلانی می توان گفت رفع مشکلات شخصی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و هر آنچه که یک جامعه زنده و پویا به آن نیازمند می باشد، در زمره اعمال صالح تلقی می شود. از همین رو حضرت امام قدس سره با اتکا بر قرآن و سنت به مسلمانان هشدار می دهد؛ نماز را در مساجد بخوانید که نماز بالاترین فریادهاست.

توجه به وسعت معانی آیات:

«فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ. رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ» (2)

«در خانه هایی که خدا رخصت داده که [قدر و منزلت] آنها رفعت یابد و نامش در آنها یاد شود در آن [خانه]ها هر بامداد و شامگاه او را نیایش می کنند. مردانی که نه تجارت و نه داد و ستدی آنان را از یاد خدا و برپا داشتن نماز و دادن زکات به خود مشغول نمی دارد و از روزی که دل ها و دیده ها در آن زیر و رو می شود، می هراسند».

روشن می نماید یکی از مصادیق یقینی «بیوت»، مسجد می باشد. (3)

در این خصوص آیه:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (4)

ص: 531

1- . فاتحه: 5 .

2- . نور: 36 _ 37 .

3- . طباطبائی: ج 15 ، ص 136 ؛ مکارم شیرازی: ج 14 ، ص 482 .

4- . جمعه: 11 .

«ای کسانی که ایمان آورده اید، چون برای نماز جمعه ندا در داده شد به سوی ذکر خدا بشتابید و دادوستد را واگذارید اگر بدانید این برای شما بهتر است».

و نیز اطلاق واژه «کثیرا» در آیه:

«و مَسَاجِدُ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا».

«و مساجدی که نام خدا در آنها بسیار برده می شود».

حکایت از تأثیر مسجد بر اوضاع سیاسی و اجتماعی، و فرهنگی جهان اسلام دارد.

امام صادق علیه السلام در تبیین آیات الهی در ترغیب به نماز جماعت می فرماید:

«الصلاة في جماعة تفضل على كل صلاة الفرد (الفرد) بأربعة وعشرين درجه؛ تكون خمسة وعشرين صلاة»⁽¹⁾.

«نمازی که با جماعت خوانده شود، 24 بار برتر از نمازی است که به تنهایی خوانده شود. [بنابراین، یک نماز با جماعت، 25 نماز است].

به نظر می رسد چنین برتری و امتیاز صرفاً به دریافت پاداش اخروی نمازگذار محدود نمی شود، بلکه به نقش و نتایج مطلوب اقامه نماز جماعت برای جامعه اسلامی توجه دارد.

و امام رضا علیه السلام در فلسفه اقامه نماز جماعت می فرماید:

«إِذَا جُعِلَتِ الْجَمَاعَةُ لِتُكُونَ الْأَخْلَاصَ وَالتَّوْحِيدَ وَالْإِسْلَامَ وَالْعِبَادَةَ لِلَّهِ إِلَّا ظَاهِرًا مَكشُوفًا مشهوراً لِأَنَّ فِي إِظْهَارِهِ حُجَّةً عَلَى أَهْلِ الشَّرْقِ وَالْغَرْبِ لِلَّهِ وَلِيَكُونَ الْمَنَافِقَ وَالْمُسْتَخْفَ مَوْدِيًّا لِمَا أَقْرَبَ بِهِ يَظْهَرُ الْإِسْلَامَ وَالْمَرَاقِبَةَ، وَلِيَكُونَ شَهَادَاتِ النَّاسِ بِالْإِسْلَامِ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ جَائِزَةً مُمْكِنَةً، مَعَ مَا فِيهِ مِنَ الْمَسَاعَدَةِ عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَالزَّجْرَ عَنِ كَثِيرٍ مِنَ مَعَاصِي اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ»⁽²⁾.

«نماز جماعت از آن رو وضع شده است تا اخلاص و توحید و اسلام

ص: 532

1- . حر عاملی: ج 5، ص 371، باب 1، ح 1.

2- . حر عاملی، ج 5، ص 372، باب 1، ح 9.

و عبادت خداوند آشکار باشند و شهرت یابند؛ زیرا اظهار این امور حجتی است برای خداوند یگانه بر مردمان شرق و غرب عالم؛ و نیز تا منافق و سبک شمارنده (نماز و دین) آنچه را اقرار کرده و پذیرفته است، به جای آورد و اسلام (خود) را هویدا سازد و بر آن مواظبت نماید و نیز تا شهادت دادن های مردم به مسلمان بودن یکدیگر روا و ممکن باشد.

علاوه بر این ها نماز جماعت موجب کمک کردن بر یکدیگر در راه نیکی و تقوا و بازداشتن از معاصی خدای عزوجل است.

پس در یک تحلیل نهایی می توان گفت؛ برگزاری نماز جماعت فضای مناسبی است تا راه نیکی و تقوا بر روی مسلمانان گشوده شود. تنویر افکار، ایجاد همبستگی نیروهای مسلمان بر محور دستورات الهی در زمینه های مختلف سیاسی - اجتماعی، عمده ترین عامل هدایت مردم برای حراست از سلامت جامعه و بازداشتن از ارتکاب معاصی است. چنانچه که رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله وسلم در آغاز رسالت خویش، در اوج فشار و اذیت و آزار مشرکین، در پیش چشم مشرکان در مسجدالحرام نماز جماعت برگزار می کردند و امام علی علیه السلام برغم آگاهی از وجود مخالفان بسیار خطرناک چون خوارج، نماز جماعت را بر نماز فرادی ترجیح داده و در نهایت به افتخار اولین شهید محراب نایل آمد.

در این خصوص بررسی وضعیت مسجد در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و امام علی علیه السلام و خطبه های آن بزرگواران پس از نماز جماعت در مساجد قابل ذکر است. در واقع در یک نتیجه گیری عقلانی و تاریخی می توان گفت مسجدها به عنوان پایگاه اجتماع مسلمانان برای هرگونه بحث و مشورت ها در مورد مسائل مبتلا به جامعه مورد استفاده قرار می گرفت.

در این باره سخنرانی سیاسی و افشاگرانه بانوی قهرمان کربلا حضرت زینب علیها السلام و امام سجاد علیه السلام در دوران اسارت در مساجد کوفه و شام می تواند الگوی برجسته مبارزه علیه ظلم و ستم باشد. بنابراین، نگاه معصومین علیهم السلام از مسجد صرفاً جنبه عبادی، آن هم به صورت فردی نبوده است. چه بسا نتایج اثربخش سیاسی - اجتماعی نماز جماعت در ایجاد وحدت مسلمانان می باشد که اهل بیت علیهم السلام به حضور شیعیان در نماز جماعت اهل تسنن تأکید دارند. حماد بن عثمان در کتاب صحیحیه از امام صادق علیه السلام روایت کرده است:

«من صَلَّى معهم في الصفِّ الأول كان كمن صَلَّى خلف رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم في الصفِّ الأول».(1)

«هر کس با آنان (اهل سنت) در صف اول نماز (جماعت) اقامه نماید، همانند کسی است که با پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم در صف اول نماز اقامه کرده است».

امام خمینی قدس سره نیز به پیروی از معصومین علیهم السلام برغم کارشکنی برخی از مدعیان اسلام به منظور حفظ وحدت مسلمانان، شرکت در نماز جماعت اهل سنت را برای شیعیان اثناعشری بلامانع دانستند.(2) نقش مسجد در پیروزی انقلاب اسلامی امام خمینی قدس سره احیاگر اسلام ناب محمدی در تاریخ معاصر است. آن حضرت با توجه به مضامین قرآنی و دستور اکید معصومین علیهم السلام و سنت و سیره آنان، همواره در طول حیات پر بار خویش بر جنبه سیاسی مسجد تأکید می کردند و اصلی ترین خواسته او از مردم این بود تا از مساجد

ص: 534

1- حر عاملی، ج 5، ص 381، باب 5، ح 1.

2- به گزارش ابنا شیخ عبدالرحمن البراک روحانی افراطی وهابی در تیرماه سال جاری در اظهاراتی خصمانه با رد هرگونه امکان نماز مشترک بین شیعیان و اهل تسنن تصریح کرد: «نظریه تقریب بین اهل تسنن و به قول وی رافضیان بسان دعوت به تقریب بین مسلمانان و مسیحیان است و این به معنای نزدیک ساختن کفر و اسلام می باشد که امکان پذیر نیست چون دو ضد در یک امر جمع نمی شوند» و بدین وسیله با تهدید وی و دیگر وهابی ها از برگزاری نماز وحدت در مسجد امیر سلطان شهر خبر عربستان سعودی جلوگیری شد. حال آنکه در کتب مورد استناد خودشان روایت شده: عن ابن عمر عن النبي صلى الله عليه وآله قال: «أمرت أن أقاتل الناس حتى يشهدوا أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله و يقيموا الصلاة و يؤتوا الزكوة. فإذا فعلوا ذلك عصموا مني دماءهم و أموالهم إلا بحق الإسلام و حسابهم على الله». بخاری: 20، باب فإن تابوا...، ح 25 و نیز مالک از رسول اکرم صلی الله علیه و آله روایت کرده: أئما امرء قال لأخيه كافرا فقد باء به أحدهما. (موطا 649)(google)

به عنوان «مرکز ستادی اسلام» برای پیشبرد اهداف نهضت به نحو احسن استفاده نمایند؛ از همین رو در پیام های نخستین خویش به ملت یادآوری فرمودند؛ از آنجا که مسجد سنگر است باید این سنگر مستحکم را گرم و مجهز نگه دارند(1)

و همچنین ضمن اشاره به این که در صدر اسلام مساجد مرکز فعالیت های گوناگون سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و نظامی مسلمانان بود و هر وقت مسلمین خواستند به جنگ عزیمت کنند، از مساجد تجهیز می شدند، هر وقت که کار مهمی داشتند، در مساجد آن را مطرح ساخته و درباره مسائل سیاسی به بحث و گفت و گو می نشستند و بدین وسیله مسلمانان بر تمامی امور حکومت اسلامی نظارت داشتند، اکنون نیز بر مسلمانان فرض است تا فعالیت های مسجد را مانند صدر اسلام احیا نمایند. در این صورت محتوای عظیم و انسان ساز اسلام، حیات دوباره خواهد گرفت؛ زیرا اگر فعالیت مسجدها محدود به مسأله گویی صرف باشد دیگر چیزی از اسلام باقی نخواهد ماند. و از طرف دیگر، تمام گرفتاری های مسلمین ناشی از عدم آگاهی آنان از اوضاع سیاسی مسلمانان و جهان می باشد.

در واقع از منظر امام قدس سره، بی توجهی به مهم ترین ارکان دین اسلام، موجب خارج شدن از دایره مسلمانی می شود،(2)

چه، آن گونه که تاریخ نشان می دهد پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و حضرت علی علیه السلام، تمام عمرشان را در امور سیاسی، البته سیاست اسلامی صرف کردند و برای تشکیل حکومت اسلامی و حراست از آن لحظه ای دریغ نکردند.

و «آن گونه نبود که آنان در مسجد مدینه بنشینند و فقط مسأله بگویند، بلکه از اول وارد سیاست شده بودند»(3)

و از مسجد به عنوان بهترین سنگر و از نماز جمعه و جماعات، برای نقد و بررسی مصالح مسلمین سود می بردند.(4)

بنابراین، حضرت امام با پیروی از سیاست رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم و حضرت علی علیه السلام به منظور حرکت پیروان اسلام و برای پیروزی نهضت اسلامی، مساجد را مورد توجه قرار داده و مردم را به سوی آن هدایت می کردند. زیرا شرط پیروزی حق بر باطل و مبارزه برای نابودی طاغوت جز در گرو فعالیت های مساجد به شیوه صدر

ص: 535

1- . همان، ج 1، ص 190 .

2- . همان، ج 17، ص 53 .

3- . همان، ج 15، ص 56 .

4- . همان، ج 20، ص 127 .

اسلام امکان پذیر نبود. لذا به مردم هشدار می دادند حفظ مساجد ضامن نجات مملکت است. (1)

امام قدس سره، علاوه بر هدایت مردم به سوی مساجد، به روحانیون و مبارزان مسلمان نیز توصیه می نمودند با سخنرانی های خود علیه استبداد داخلی و استعمار خارجی در مساجد، مردم را از طرح های آنان برای سلطه بر ایران و غارت منابع کشور آگاه نمایند. همچنین از آشکار نمودن توطئه های پشت پرده دول استعماری لحظه ای فروگذاری نکنند تا با همیاری و همکاری مردم، دسیسه های استکبار و ایادیشان نقش بر آب شود. (2)

به نظر می رسد هشدارهای امام قدس سره به مردم مبنی بر این که اهداف برگزاری نماز جماعات در مسجدها صرفاً عبادی نیست، بلکه باید به جنبه سیاسی نماز هم توجه کنند، نقش بسیار مهمی در حرکت مردم به سوی فعالیت های سیاسی داشته است؛ (3)

زیرا امام از آنان خواست تا در مساجد مسائل روز را مورد نقد و بررسی قرار دهند و علیه برنامه های دشمن بر ضد کشورشان فریاد بزنند. (4)

در این باره می توان به مدیریت آن حضرت در مبارزه علیه «لایحه انجمن های ایالتی و ولایتی» در مساجد و منابر قبل از انقلاب اسلامی اشاره کرد، چه، برغم هشدارها و تهدید به سرکوب هرگونه مخالفت با برنامه های دولت، به دنبال سخنرانی رادیویی اسدالله علم، آقای فلسفی طی سخنرانی در مسجد ارک تهران، برنامه دولت را به چالش کشاند و با اجتماع مردم تهران در مسجد عزیزالله _ واقع در بازار تهران _، در نهایت رژیم به علت ترس از پشتیبانی توده مردم، از اجرای لایحه مذکور عقب نشینی و لغو آن را در مطبوعات اعلام کرد. (5)

همچنین جلسات حضرت امام با علمای بزرگ در خصوص تبیین و آشکار کردن نقشه های دشمنان اسلام و نیز صدور اعلامیه های افشاگرانه و پخش آن در مساجد، موجب آشکار شدن اهداف پنهان برنامه دولت شد به گونه ای که هیأت حاکمه به علت وحشت از

ص: 536

1- . همان، ج 7، ص 58 و 141 .

2- . همان، ج 1، ص 202 .

3- . همان، ج 3، ص 330 .

4- . همان، ج 8، ص 57 _ 58 .

5- . روحانی، 163 _ 192؛ سامعی، 159 _ 162 .

آگاهی مردم مجبور شد رسماً لغو اجرای طرح یاد شده را از طریق رسانه های جمعی به اطلاع مردم برساند. چنین سیاستی در مبارزه مردم به رهبری حضرت امام علیه برنامه های «اصلاحات ارضی» تکرار شد. اما این بار تجمع مردم در مساجد به خاک و خون کشیده شد و روحانیونی که در شهرستان ها بالای منابر علیه اصلاحات ارضی سخنرانی کردند، دستگیر و روانه تهران شدند. (1)

همچنین رژیم برای جلوگیری از بسیج مردم در ماه مبارک رمضان از خروج طلاب از شهر قم ممانعت به عمل آورد. امام قدس سره نیز در مقابله با حرکت رژیم، با توجه به شرایط زمانی با اتخاذ مبارزه منفی، دولت و برنامه هایش را به چالش کشاند. توضیح این که امام با طرح تعطیلی مساجد در ماه مبارک رمضان در سراسر کشور درصدد برآمد تا با توقف فعالیت مسجدها در این ماه، افکار عمومی را علیه رژیم بسیج نماید، چه، شماری از روحانیون دستگیر و روانه زندان شدند و عده ای هم تحت تعقیب قرار گرفتند و برخی نیز به عنوان اعتراض به اقدام رژیم در کشتار مردم در اعتصاب به سر می بردند. در چنین شرایطی سیاست مبارزه منفی، هیأت حاکمه را به شدت هراسان کرد. از همین رو، با فشار بر روحانیون، تلاش برای شکستن اعتصاب آغاز شد.

در نتیجه به علت عدم همراهی برخی از روحانیون، طرح تعطیلی مساجد برای هدایت مردم به مبارزه علیه طرح انقلاب شاه و مردم منجر به نتیجه مطلوب نگردید. (2)

به نظر می رسد عامل عمده و اصلی مخالفت روحانیون و در رأس آنان امام خمینی قدس سره با اصلاحات ارضی، پیامد زیانبار سلطه اقتصادی بیگانگان بر ایران بود. به اعتقاد برخی از محققان معاصر، اشباع بازارهای کشورهای پیشرفته صنعتی از کالاهای مصرفی و نیاز به بازار جدید در کشورهای جهان سومی چون ایران، از جمله عوامل طرح اصلاحات ارضی در کشور از طرف آمریکایی ها بوده است. (3)

ص: 537

1- . روحانی، 252 .

2- . روحانی، 246 ؛ سامعی، 165 _ 170 .

3- . ازغندی، 177 ؛ سامعی، ص 17 به بعد.

همچنین مخالفت امام با کاپیتولاسیون و به دنبال آن، تبعید آن حضرت به ترکیه و سپس عراق، مبارزان مساجد را بر آن داشت تا آن را مرکز فعالیت های انقلابی و توزیع نوارها و اعلامیه های حضرت امام قرار دهند. در این خصوص تجمع مردم و تظاهرات علیه هیأت حاکم از مساجد در آستانه پیروزی انقلاب، بیانگر عمق تأثیر مساجد در ایجاد وحدت و شروع فعالیت سیاسی مردم می باشد. (1)

از جمله نکات قابل توجه که می توان بر سیاست منطقه ای حضرت امام قدس سره اشاره کرد، یادآوری آن حضرت به نقش مساجد در استقلال و عزت مسلمانان به سران کشورهای اسلامی است. ایشان در دیدار با مسؤولان برخی از کشورهای اسلامی تأکید داشتند؛ مسجد در اسلام و در صدر اسلام همیشه مرکز جنبش و حرکت اسلامی بود. تبلیغات اسلامی از مساجد نشأت می گرفت، پس سیاستمداران و علمای جهان اسلام باید به پیروی از پیامبر اسلام و اصحاب آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم، مسجد را محل تبلیغ اسلام و حرکت اسلامی قرار دهند تا بدین وسیله دست ایادی شرک و کفر کوتاه گردد. (2) به اعتقاد امام قدس سره؛ تا زمانی که خمودی و بی تحرکی بر مساجد جهان اسلام حاکم باشد و روحانیون وظایف خود را تنها به خواندن دو رکعت نماز در مسجدها محدود کنند و سنت و سیره رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم را مبنی بر عینیت دین و سیاست نادیده بگیرند؛ زیان بارتین پیامد آن، انزوای اسلام است. در واقع دین اسلام به نام اسلام منزوی می شود. در چنین فضایی مسلمانان از مصالح خود و کشورشان و تحولات بین المللی آگاهی درستی به دست نخواهند آورد. (3)

از جمله مواردی که امام به بحث آن در مساجد به ویژه در ماه مبارک رمضان تأکید داشتند، افشای توطئه اشغال مسجدالاقصی، نخستین قبله مسلمانان بوده است. (4)

ص: 538

1- . محمدی، 91؛ سامعی، 170_ 172 .

2- . صحیفه نور: ج 6، ص 49 .

3- . همان، ج 18، ص 76 .

4- . همان؛ روحانی، 468_ 494 .

بررسی وقایع و حوادث پس از پیروزی انقلاب به ویژه در دوران هشت سال دفاع مقدس نشان می دهد با مدیریت حضرت امام قدس سره، مساجد سراسر ایران مانند صدر اسلام مرکز تجمع مردم، بررسی و تحلیل مسائل سیاسی روز، مشورت مردم در تصمیم گیری های محلی، آموزش دینی و نظامی، بسیج نیروهای مردمی و اعزام رزمندگان به میادین نبرد حق علیه باطل، همچنین ستاد هماهنگی و پشتیبانی از جبهه های جنگ بود. به نظر می رسد تداوم چنین سیاستی ضامن استقلال و آزادی کشور از سلطه بیگانگان خواهد بود.

نتیجه در اندیشه سیاسی امام خمینی قدس سره؛ مسجد تنها محل عبادت خداوند نیست بلکه ستاد مرکزی حکومت اسلامی است. از آنجا که مسلمانان از نقش اصلی مسجد در حل مشکلات و معضلات اجتماعی غفلت نمودند، به همان اندازه از دشمنان خود آسیب دیدند. به بیان بهتر، اگر نگاه به مساجد محدود به مسائل و موضوعات عبادی باشد، نتیجه مستقیم آن، سلطه بیگانگان بر سرزمین های اسلامی و غارت منابع قلمرو اسلام بوده و خواهد شد.

به نظر می رسد امام با الگوبرداری از تاریخ صدر اسلام و نقش تعیین کننده مساجد در دوران حکومت حضرت رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم و حضرت علی علیه السلام، موفق شد تا کارکرد سیاسی مسجد را در تاریخ معاصر احیا نماید. به گونه ای که پیروزی انقلاب اسلامی ایران بر محور مسجدها، ساختار سیاسی حاکم بر نظام بین المللی را به چالش کشاند و طرحی نو در اندیشه سیاسی ارائه داد که برای اندیشمندان و صاحب نظران دنیا غیر قابل تصور بود. ظاهرا تشکیل حکومت اسلامی بر اصول و مبانی استقلال، آزادی و جمهوری اسلامی برای نظام قطبی حاکم بر دنیا شوک بزرگی بود که برای چندین سال باور، و پذیرش آن برای غالب سیاستمداران و اندیشمندان دنیا، عجیب و با منطق تحلیل سیاسی آنان قابل ارزیابی و بررسی نبود.

- 2_ نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، چاپ سی و پنجم، انتشارات مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیه السلام، قم، زمستان 1384.
- 3_ ابن اثیر، عزالدین علی، تاریخ بزرگ اسلام و ایران (تاریخ کامل)، ترجمه عباس خلیلی، به اهتمام دکتر سادات ناصری، به تصحیح مهیار خلیلی، انتشارات مؤسسه مطبوعات علمی، بی جا، بی تا.
- 4_ ابن خلدون، عبدالرحمن، العبر، ترجمه عبدالمحمدآیتی، چاپ اول، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، 1363.
- 5_ ابن خلدون، مقدمه، ترجمه پروین گنابادی، چاپ هفتم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، 1369.
- 6_ ازغندی، علی رضا، تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی، چاپ اول، انتشارات سمت، تهران، 1379.
- 7_ اسپری گنز، توماس، ترجمه فرهنگ رجایی، فهم نظریه ای سیاسی، چاپ دوم، مؤسسه انتشارات آگاه، تهران، زمستان 1370.
- 8_ امام خمینی، تحریر الوسیله، با ترجمه، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، بهار 1366.
- 9_ امام خمینی، شؤون و اختیارات ولی فقیه، ترجمه مبحث ولایت فقیه از کتاب البیع، چاپ دوم، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، پائیز 1369.
- 10_ بخاری، ابو عبدالله محمد اسماعیل، صحیح البخاری، تحقیق مصطفی دیب البغا، چاپ پنجم، دار ابن کثیر، دمشق، 1414 هـ / 1993 م.
- 11_ بشیریه، حسین، تاریخ اندیشه سیاسی قرن بیستم: اندیشه مارکسیستی، چاپ سوم، نشر نی، تهران، 1380.

- 12 _ بلعمی، ابوعلی، تاریخ بلعمی تکمله و ترجمه تاریخ طبری، تصحیح محمد تقی بهار ملک الشعراء، به کوشش محمد پروین گنابادی، چاپ دوم، انتشارات زوار، تهران، 1353 .
- 13 _ حرعاملی، محمد، وسایل الشیعه الی تحصیل الشریعه، تصحیح و تحقیق عبدالرحیم ربانی شیرازی، تهران، منشورات مکتبه الإسلامیه، چاپ پنجم، 1398ه .
- 14 _ روحانی (زیارتی)، سید حمید، بررسی تحلیلی از نهضت امام خمینی قدس سره، چاپ ششم، انتشارات راه امام، بی جا، مهرماه 1359 .
- 15 _ سامعی، احمد، انقلاب اسلامی و نهضت های ملی و مذهبی معاصر ایران، چاپ دوم، انتشارات چکاد و بهادر، تهران، 1382 .
- 16 _ طباطبائی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ پنجم، دارالکتب الإسلامیه، تهران، زمستان 1372 .
- 17 _ طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، 1352 .
- 18 _ فوزی، یحیی، اندیشه سیاسی امام خمینی، چاپ دوم، دفتر نشر معارف، قم، زمستان 1384 .
- 19 _ مالک بن انس، الموطأ، چاپ اول، دارالکتب العلمیه، بیروت، لبنان، بی تا.
- 20 _ محمدی، م، تحلیلی بر انقلاب اسلامی، چاپ دهم، انتشارات امیر کبیر، تهران، 1382 .
- 21 _ مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، صحیفه نور، مجموعه رهنمودهای امام خمینی، انتشارات شرکت سهامی چاپخانه وزارت ارشاد اسلامی، تهران، بهمن ماه 61 .
- 22 _ مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ چهارم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، 1370 .
- 23 _ معین، محمد، فرهنگ فارسی (متوسط)، چاپ چهارم، چاپخانه سپهر، تهران، 1360 .
- 24 _ مکارم شیرازی، ناصر با همکاری جمعی از نویسندگان، تفسیر نمونه، چاپ سی و دوم، دارالکتب العلمیه، تهران، 1374ه ش.
- 25 _ مستوفی، حمدالله، تاریخ گزیده، تحقیق عبدالحسین نوایی، چاپ چهارم، انتشارات امیرکبیر، تهران، 1381 .
- 26 _ یعقوبی، احمد، تاریخ یعقوبی، محمد ابراهیم آیتی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، 1347 .

مسجد و پیشگیری از جرم محمود حسین زاده خراسانی Mosque and Prevention of Crime محمود حسین زاده خراسانی (1)

مقدمه یکی از اجتماعات دینی که هر فرد مسلمان با آن هر روز سر و کار دارد مسجد و برگزاری نماز جماعت آن است. در آیات و روایات متعددی به حضور در جماعت مساجد سفارش اکید شده و بهره ها و ثواب هایی بر آن مترتب گشته است؛ مثلاً در آیه 43 سوره ی مبارکه بقره اشاره به بحث جماعت شده است؛ «وَأَقِمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَبُوا مَعَهُ الرَّاكِبِينَ» و یا در روایتی، لقمان به فرزندش می فرماید:

«وَصَلِّ فِي جَمَاعَةٍ وَلَوْ عَلَى رَأْسِ رُجٍّ» (2).

«ای پسر نماز را با جماعت بخوان هر چند بر سر نیزه باشد».

ص: 542

-
- 1- . استاد حوزه علمیه قم، محقق و پژوهشگر در حوزه مطالعات فقهی و حقوقی.
 - 2- . کافی: ج 8 ، ص 348 ؛ بحار الانوار: ج 13 ، ص 423 . چنین روایتی از رسول اکرم نیز نقل شده است؛ و عن الرسول صلی الله علیه و آله «الصلوة جماعة ولو على رأس رجب». سفینه البحار: ج 1 ، ص 177 .

و بر ترک آن نیز عقوبت مترتب شده است(1)

و علاوه بر این موارد، برای رفتن به مسجد و ماندن در آن ثواب هائی نقل شده است؛ مانند این روایت از پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم :

«مَنْ مَشَى إِلَى مَسْجِدٍ مِنْ مَسَاجِدِ اللَّهِ فَلَهُ بِكُلِّ خُطْوَةٍ خَطَايَا حَتَّى يَرْجِعَ إِلَى مَنْزِلِهِ عَشْرُ حَسَنَاتٍ وَ مُجِيَ عَنْهُ عَشْرُ سَيِّئَاتٍ وَ رُفِعَ لَهُ عَشْرُ دَرَجَاتٍ».(2)

«هر کس به سوی مسجدی از مساجد خدا روانه شود، برای هرگامی که برمی دارد، ده حسنه برای او نوشته شده و ده گناه از او آمرزیده و ده درجه بردرجاتش افزوده می شود».

و همچنین این سخن پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم که به اباذر فرمودند:

«يَا أَبَا ذَرٍّ إِنَّ اللَّهَ يُعْطِيكَ مَا دُمْتَ جَالِسًا فِي الْمَسْجِدِ بِكُلِّ نَفْسٍ تَنَفَّسْتَ فِيهِ دَرَجَةً فِي الْجَنَّةِ وَ تُصَلِّيَ عَلَيْكَ الْمَلَائِكَةُ وَ يُكْتَبُ لَكَ بِكُلِّ نَفْسٍ تَنَفَّسْتَ فِيهِ عَشْرُ حَسَنَاتٍ وَ يُمَحَى عَنْكَ عَشْرُ سَيِّئَاتٍ».(3)

«ای اباذر خداوند متعال تا وقتی که در مسجد نشسته ای در مقابل هر نفسی که می کشی درجه ای در بهشت به تو عطا می کند و فرشتگان بر تو درود می فرستند و در برابر هر نفس، ده پاداش به تو عطا و ده گناه از تو محو می شود».

حال در این جا سؤالی پیش می آید، که علت این سفارش مؤکد بر نماز جماعت در مساجد برای چیست؟! چرا اسلام حتی عبادی ترین عمل مثل نماز را به جماعت گره زده است؟! و چرا شارع مقدس برای فرار از جماعت مجازات تعیین نموده است؟!

ص: 543

1- . ثواب الاعمال و عقاب الاعمال _ باب عقاب من ترک الجماعه و الجمععه.

2- . ثواب الاعمال و عقاب الاعمال: ص 259 .

3- . وسائل الشیعه: ج 3، ص 86؛ مجموعه ورام: ج 2، ص 61 .

شاید بتوان برای پاسخ به این سؤالات به این روایت امام حسن مجتبی علیه السلام اشاره نمود:

«مَنْ أَدَامَ الْإِخْتِلَافَ إِلَى الْمَسْجِدِ أَصَابَ إِحْدَى ثَمَانِ آيَةٍ مُحْكَمَةٍ وَأَخَا مُسْتَفَادًا وَعِلْمًا مُسْتَطْرَفًا وَرَحْمَةً مُنْتَظَرَةً وَكَلِمَةً تَدُلُّهُ عَلَى الْهُدَى أَوْ تَرْدُّهُ عَنْ رَدَى وَتَرَكَ الذُّنُوبَ حَيَاءً أَوْ حَشِيَةً» (1).

کسی که همواره به مسجد رفت و آمد کند یکی از این هشت فائده به او خواهد رسید:

1_ استفاده ی آیه روشنی از قرآن. (یعنی یکی از شبهات شخص برطرف می شود).

2_ یافتن رفیق نیکو.

3_ فراگیری علم تازه.

4_ برخورداری از رحمتی که در انتظارش بود.

5_ شنیدن سخنی که راهنمای راه است.

6_ از انحراف (جرم) (2) در امان باشد.

7_ موجب ترک گناه از روی حیا باشد.

8_ موجب ترک گناه از روی ترس باشد.

با توجه به این روایت و از آن جایی که فلسفه ی وجودی مسجد برای ایجاد جماعت است، شاید مهم ترین این فوائد، مسئله دوری از انحراف و جرم باشد.

مسجد از حیث احکام، آداب، مکان و حالات موجود در آن به گونه ای است که بر روح و جسم فرد اثر فوق العاده ای می گذارد که باعث آرامش روحی فرد می شود که این خود علت اساسی در پیش گیری از جرم تلقی می شود.

از آن جایی که دولت های مختلف از گذشته تا به حال به مسئله پیش گیری از جرم پرداخته اند تا به این پرسش اساسی پاسخ گویند، که چه عاملی انسان را بسوی جرم سوق

ص: 544

1- . تحف العقول: ص 235 و روی عنه علیه السلام فی قصار هذه المعانی... .

2- Crime .

می دهد؟؛ لذا در دهه اخیر علم نوین جرم شناسی(1) که شاخ های از علم حقوق است، پا به عرصه گذاشته تا پاسخ گوی این سؤال مهم باشد.

در پاسخ به این که علل اساسی وقوع جرم چیست؟ جواب های متعددی بیان شده که هر کدام از آنها به عنوان یک دیدگاه جداگانه مطرح شده است که دارای طرفدارانی نیز در بین علماء جرم شناسی می باشد.

با توجه به مطالبی که در مسئله علل وقوع جرم در ستور اخیر گذشت، اگر با دقت به احکام جاری در مسجد، آداب و کیفیات اعمال در آن نظاره شود، قطعاً ملاحظه خواهد شد که این عمل دینی (حضور در نماز جماعت در مسجد آن هم بصورت مداوم) تمام عللی که سبب وقوع جرم است و مکاتب مختلف غربی به آن اشاره نموده اند را مداوا خواهد نمود.

در بخش نخست این مقاله به احکام جاری در مسجد، آداب و کیفیات اعمال که مؤثر در پیش گیری از جرم هستند، پرداخته می شود و در بخش دیگر به عواملی همچون مکان، نوع ساختمان مسجد با کتیبه های آن و رنگ های به کار رفته در آن که در جلوگیری از جرم، مؤثر است، پرداخته می شود.

بخش اول: احکام و آداب مربوط به مسجد و پیش گیری از جرم مبحث اول: مسجد و تربیت کودک(2) براساس دو آیه «یا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ»(3)

و آیه ی «الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا»(4)

کودکان را از همان اوان کودکی باید وارد مساجد نمود(5)

تا سبب تعلیم و تربیت

ص: 545

1- Science of Criminology .

2- Child - Rearing .

3- . اعراف: 31 .

4- . كهف: 46 .

5- . در برخی از روایات اسلامی، دستور داده شده است تا از آوردن کودکان به مسجد اجتناب شود: «جَبُّوا مَسَاجِدَكُمْ صِبْيَانَكُمْ»؛ از آوردن کودکان به مسجد اجتناب کنید. در این که نهی وارده عمومیت دارد و شامل همه ی کودکان می شود یا خیر، بسیاری از فقهاء با توجه به روایت، حکم به کراهت کرده اند ولی شهید ثانی در مسالک و روض الجنان در تفسیر و توجیه این روایت می نویسد: سزاوار است که مقصود از کودک، کودکانی باشد که اطمینان به پاک بودن آنها نیست و ممکن است مسجد را آورده کنند. اما کودکانی که به تمیزی و طهارت آنان مطمئن هستیم مستحب است که آنان را برای نماز در مسجد تمرین دهند و راه دادن آنها به مسجد کراهتی ندارد. صاحب جواهر قدس سره علاوه بر توجیه مذکور، اضافه می کند: حضور کودکان در مسجد همراه با بازی های خاص آن دوران بوده و این با عظمت و کرامت مسجد منافات دارد و یا موجب اذیت نمازگزاران می شود. از این رو، حکم به کراهت اولی است. بنابراین، نهی رسیده

برای کودکانی است که ممکن است مسجد را نجس و یا برای دیگر مؤمنان ایجاد مزاحمت نمایند، ولی کودکانی را که دارای درک و شعور هستند باید با مسجد مأنوس کرد و بذر محبت و انس با خانه ی خدا را در دل های آنان کاشت. فرهنگ مسجد، دفتر مطالعات و پژوهش های مرکز رسیدگی به امور مساجد، قم، 1385 .

دینی آنها فراهم گردد، زیرا علت وقوع بعضی از جرائم را باید در همان انحرافات افراد، در دوران کودکی جستجو نمود. لذا در تعالیم اسلامی به ضرورت ادب در دوران کودکی اشاره شده است حضرت امام علی علیه السلام در نامه اش به امام حسن علیه السلام می نویسد:

«در تربیت تو شتاب کردم پیش از آن که دل تو سخت شود و عقل تو به چیز دیگری مشغول شود»⁽¹⁾

و در جایی دیگر تربیت خوب، توسط والدین را یکی از حقوق فرزند برمی شمرد»⁽²⁾.

در مکتب اثبات گرایی روانی نیز به همین امر مهم پرداخته شده است که علت وقوع جرم، همان انحرافات فرد در دوران طفولیت است و رابطه مستقیمی با آن انحرافات دارد.⁽³⁾

فریود که یکی از طرفداران این تفکر است، انسان را به «نهاد» و «من» و «من برتر» تقسیم می کند و می گوید: که «نهاد» به دنبال کام جوئی و خوشی است و «من» نهاد را به سوی لذت سوق می دهد و «من برتر» آن دورا کنترل می کند.

ص: 546

1- . نهج البلاغه: نامه 31/22 .

2- . همان، حکمت 399 .

3- . وایت، رابرت / هینز، فیونا، جرم و جرم شناسی، علی سلیمی، قم، مؤسسه حوزه و دانشگاه، 1383، ص 117 .

حال اگر «من برتر» نتواند به دلیل اختلال، وظیفه اش را انجام دهد در این صورت شخص مرتکب جرم خواهد شد. فروید می گوید: شکل گیری این من برتر در دوران کودکی است و در واقع او معتقد است که «بچگی پدر انسان است»؛⁽¹⁾

لذا اگر کودک همان گونه که در اسلام سفارش شده در همان سنین تربیت شود در آینده از انحراف او پیش گیری خواهد شد.

مبحث دوم: مسجد و ایجاد فرهنگ دینی و پرورش تمایلات دین مدارانه یکی از احکامی که مربوط به مسجد است بحث دوری جستن از داد و ستد⁽²⁾

و مظاهر دنیوی است تا به تدریج دنیاگرایی و حب آن از دل بیرون شود آنچه مسلم است این حب دنیا است که سبب الاسباب جرائم و گناهان است.⁽³⁾

همین امر سبب می شود که در نظر شخص دنیا و مافیها تنزل یابد و شخص از این که خودش را به هر سختی بیاندازد تا به مال دنیا برسد، باز می دارد.

تئوری فرصت که یکی از دیدگاه های نظریه فشار⁽⁴⁾

(strain theory) است براین نظر است که انسان دارای یک سری تمایلات مادی است که یا به آنها دست می یابد و کامروا می شود و یا به آنها نمی رسد که در این صورت شخص یا منزوی می شود یا برای رسیدن به آنها راه میان بر را انتخاب کرده و دست به جرم می زند.⁽⁵⁾

در حالی که اهالی مسجد این رویکرد را اشتباه انگاشته و براین باورند که تمایلات انسانی منحصر در امیال مادی نیست، بلکه یکی سری امیالی وجود دارد که بر گروه اول برتری دارند مانند تمایلات معنوی در تمام ابعاد آن مثلاً در بعد اجتماعی

ص: 547

1- . دکتر قماش، جزوه درسی، دانشگاه مفید.

2- . قال الصادق علیه السلام: «جنبوا مساجدکم البیع و الشراء». وسائل الشیعه: ج 3، ص 507.

3- . عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: «رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ حُبُّ الدُّنْيَا». اصول کافی: باب حب الدنيا، ج 2، ص 365.

4- . وایت، رابرت / هینز، فیونا، جرم و جرم شناسی، علی سلیمی، قم، مؤسسه حوزه و دانشگاه، 1383، ص 137.

5- . دکتر قماش، جزوه درسی، دانشگاه مفید.

مثل ایثار و یا در بعد فرهنگی مثل تعبد و دینداری (1) و...؛ بنابراین این خود یک نوع فرهنگ است که شخص اهل مسجد آن را برمی‌گزیند و یک انتخاب دینی انجام می‌دهد و دست به عمل نامشروع نمی‌زند، برخلاف دو دیدگاه یادگیری و معاشرت‌های تدریجی که از زیر مجموعه‌های نظره فشار محسوب می‌شوند.

علاوه بر موارد مذکور شرکت در نماز جماعت خود حالتی از فرمانبری مأموم از امام جماعت است؛ مثل این که او نباید پیش از امام به رکوع یا سجده برود، همین امر خود عامل تربیتی است که شخص را منقاد به احکام می‌نماید که حال تعبد و قانون‌مداری را در شخص نهادینه می‌نماید و جلوی خود سری و کبر را می‌گیرد. (2)

مبحث سوم: مسجد و جلوگیری از حس رهاشدگی یکی از عللی که در جوامع مهاجرپذیر باعث رشد جرائم شده است، «حس رهاشدگی» که افراد گرفتار آن می‌شوند؛ یعنی شخص احساس داشتن آبرو و حیثیت نمی‌کنند. در حالی که مسجد به انسان هویت، شخصیت و حیثیت می‌دهد و شخص مهاجر در صورتی که اهل مسجد باشد بلافاصله از این حس، رهائی خواهد یافت و حتی الگوی جامعه خویش نیز خواهد شد.

در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است که:

«لَا يَأْتِي الْمَسْجِدَ مِنْ كُلِّ قَبِيلَةٍ إِلَّا وَافِدُهَا وَمِنْ كُلِّ أَهْلِ بَيْتٍ إِلَّا نَجِيْبُهَا يَا فَضْلُ لَا يَرْجِعُ صَاحِبُ الْمَسْجِدِ». (3)

«ای فضل از هر جمعی تنها آنان که (در فضائل) از همه برترند و به منزله‌ی الگو برای گروه خود هستند، به مسجد می‌آیند».

ص: 548

1- . Religious Conviction

2- . «فرض الله ... والصلوة تنزيها عن الكبر». نهج البلاغه: حکمت 252 .

3- . وسائل الشيعة: ج 3 ، ص 477 .

مبحث چهارم: مسجد و ایجاد خوش نامی (1) یکی از دیدگاه های موجود در جرم شناسی نظریه برچسب زنی است، این نظریه این مطلب را بیان می کند که وقتی جامعه برچسب بدنامی (2) به فرد می زند، شخص پنداری از خود پیدا می کند که به آن برچسب مجرمانه گفته می شود و همین امر است که سبب می شود که شخص، دست به انجام جرمی بزند؛ لذا در آموزه های دینی سفارش به دوری از مواضع تهمت شده است. (3)

اما وقتی شخصی کرارا در مسجد حضور می یابد قطعاً نیک نامی را برای خودش به ارمغان خواهد آورد که در این باره پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم فرمودند:

«إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ يَعْتَادُ الْمَسَاجِدَ فَاشْهَدُوا لَهُ بِالْإِيمَانِ لِأَنَّ اللَّهَ يَقُولُ إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ».

«هنگامی که دیدید شخصی به رفت و آمد به مسجد مداومت می کند وی را مؤمن بخوانید؛ زیرا خداوند می فرماید: تنها مؤمنان هستند که مساجد الهی را آباد می کنند... و این نام نیکی را که خداوند از شخص در میان مردم رواج می دهد بهتر از اموالی است که که دیگران بدست می آورند». (4)

مبحث پنجم: مسجد و تقویت حس برابری یکی از حالاتی که در نماز جماعت وجود دارد حالت برابری است؛ به این معنی که در صفوف نماز و در نشستن در داخل مسجد هیچ شخصی بر دیگری برتری ندارد و فرقی بین غنی و فقیر و بین حاکم و محکوم نیست و... .

ص: 549

1- Respectable.

2- Stigma (tisation).

3- «من وضع نفسه مواضع التهمه فلايلو من من اساء به الظن». نهج البلاغه، محمد دشتی، قم، انتشارات پارسیان، 1379، حکمت 159.

4- «و لسان صدق يجعله الله للمراء في الناس خير له من المال يرثه غيره». نهج البلاغه، محمد دشتی، قم، انتشارات پارسیان، 1379، خطبه 23/9.

حال چنین شخصی وقتی، هیچ تفاوتی را بین خودش و دیگران حس نمی کند، در خواهد یافت که در اسلام هیچ تبعیضی وجود ندارد و تنها برتری تقواست که آن هم امری درونی است و در جامعه بشری یک امر درونی در حقوق بین شهروندان تأثیری ندارد و همه در برابر قانون مساوی هستند. بنابراین این شخص همین امر را در تمام امور زندگی بشر تسری خواهد داد و در خواهد یافت در اسلام بین حاکم و محکوم در رسیدگی قضائی(1) هیچ فرقی نیست و برابری در اجرای عدالت(2) وجود دارد، همین حس موجب می شود شخص دچار پرخاشگری و کجروی(3) نشود.

در دیدگاه جرم شناسی مارکسیستی، علت وقوع جرم، ساختار جامعه است که توسط طبقه حاکمان شکل می گیرد و عده ای بیچاره از طبقه محکوم، بر چسب مجرمیت می خورند؛ لذا قائل شدند که باید تدبیری اندیشیده شود که محکومان برابر حاکمان باشند.(4)

البته جرم شناسی فمینیستی نیز به همین اختلاف و نابرابری اشاره دارد ولی با این فرق که این نابرابری بین دو جنس مذکر و مؤنث وجود دارد، که با توجه به آنچه ذکر شد این نابرابری نیز مرتفع خواهد بود.

مبحث ششم: مسجد و تشویق به جمع گرائی همان طوری که در مقدمه بحث گذشت، مسجد از ابتدای تشکیل آن در صدر اسلام برای ایجاد اجتماعات و ترویج هنجارهای متکی بر ارزش های دینی بنا نهاده شده است و خود این امر افراد را نسبت به پیوندهای اجتماعی ترغیب می نماید و این خود براساس نظریه جرم شناسی جمهوری خواهی(5) باعث پیش گیری از جرم خواهد شد.(6)

ص: 550

1- Equal Justice .

2- Equality Under The Law .

3- Deviance .

4- جرم و جرم شناسی: ص 211 .

5- Republican Theory .

6- جرم و جرم شناسی: ص 363 .

برای اثبات این مدعی می توان به همان روایاتی که در باب تشویق شرکت در جماعت و مسجد و سرزنش دوری از جماعت، اشاره نمود از قبیل این روایت از امام صادق علیه السلام که فرمودند:

«إِنَّ أَنَا كَانُوا عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ أَبْطَنُوا عَنِ الصَّلَاةِ فِي الْمَسْجِدِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ لِيُوشِكُ قَوْمٌ يَدْعُونَ الصَّلَاةَ فِي الْمَسْجِدِ أَنْ تَأْمُرَ بِحَطَبٍ فَيُوضَعُ عَلَى أَبْوَابِهِمْ فَتُوقَدَ عَلَيْهِمْ نَارٌ فَتُحْرَقَ عَلَيْهِمْ يُبُونُهُمْ»⁽¹⁾.

«در زمان رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم برخی از مردم نسبت به رفتن به مسجد و شرکت در نماز کوتاهی می کردند ایشان فرمودند: نزدیک است دستور دهیم خانه های کسانی که، نماز در مسجد را ترک می کنند، بر سرشان بسوزانیم».

مبحث هفتم: مسجد و تقویت نظم پذیری یکی از مسائلی که سبب و انگیزه وقوع جرم را فراهم می کند، بحث بی نظمی است؛ یعنی اگر شخصی وارد محیطی شود که فاقد نظم است، این امر او را نیز ترغیب به بی نظمی می کند. شما تصور کنید که دانش آموزی در حال خوردن ساندویچ وارد کلاسی می شود که تکه های کاغذ در آن ریخته شده است همین امر باعث می شود که این دانش آموز نیز کاغذ ساندویچش را به کف کلاس پرت نماید، در صورتی که این وضع بر کلاس حکفرما نبود، احتمال بیشتری وجود داشت که این دانش آموز زباله اش را به زمین نیاندازد.

با ذکر این مثال می توان پی برد، شاید بعضی از دستورات وارده در رابطه با مساجد، مثلاً نظافت مساجد،⁽²⁾

نهی از ورود به مسجد با دهان بد بو⁽³⁾

و نهی از آب دهان انداختن در

ص: 551

1- تهذیب الأحکام: ج 3، ص 25؛ وسائل الشیعه: ج 3، ص 478؛ صحیح بخاری: ج 1، ص 422.

2- قال رسول الله صلی الله علیه و آله: «من کنس المسجد يوم الخميس و ليله الجمعة فاخرج من التراب ما يذر في العين غفر الله له». کسی که مسجد را در این دو روز نظافت نماید و به اندازه سرمه ای که در چشم کشیده می شود غبار مسجد را برگرد، خداوند او را می آمرزد. وسائل الشیعه: ج 1، ص 345.

3- قال علی علیه السلام: «من أكل شيا من المؤذيات ريحها فلا يقربن المسجد». وسائل الشیعه: ج 3، ص 502.

مساجد و... برای اشاره به همین امر باشد؛ مثلاً حضرت علی علیه السلام در رابطه با آب دهان ریختن در مساجد می فرمایند:

«مَنْ وَقَرَ الْمَسْجِدَ مِنْ نَحَامِهِ لَقِيَ اللَّهَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ صَاحِكًا قَدْ أُعْطِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ وَإِنَّ الْمَسْجِدَ لَيَلْتَوِي عِنْدَ النَّحَامَةِ كَالْتَوَاءِ أَحَدِكُمْ بِالْخَيْرِ رَانَ إِذَا وَقَعَ بِهِ» (1).

«کسی که به احترام مسجد از انداختن اخلاط در آن خودداری کند در روز قیامت با سرور و شادمانی در حالی که نامه اعمالش را در دست راستش دارد خداوند متعال را ملاقات می کند، و کسی که در مسجد خلط می اندازد مسجد (از نفرت) به خود می پیچد، همان طور که اگر کسی شما را با چوب خیزران بزند از شدت درد به خود می پیچد».

بخش دوم: آثار عوامل محیطی در پیشگیری از جرم حضرت علی علیه السلام در رابطه «تأثیر عوامل محیطی در رفتار و اثرپذیری انسان» (2)

در بخشی از خطبه 13 می فرماید:

«بِلَادِكُمْ أَنْتُنَّ بِلَادِ اللَّهِ تُرْبَةٌ وَأَبْعَدُهَا مِنَ السَّمَاءِ بِهَا تِسْعَةُ أَعْشَارِ الشَّرِّ الْمُحْتَبَسُ فِيهَا بِذَنْبِهِ» (3).

خاک شهر شما بدبوترین خاک هاست، از همه جا به آب نزدیک تر و از آسمان دورتر است و نه دهم شر و فساد در پناه شهر شما نهفته است، هر کسی که در شهر شما باشد گرفتار گناه می شود».

ص: 552

1- بحار الأنوار: ج 80، ص 381.

2- اشاره به علم اکولوژی (Ecohoqy).

3- نهج البلاغه: خطبه 13 / 7، 6، 5.

یک محقق ژاپنی با انتشار یافته های تحقیقات خود مدعی شد که مولکول های آب نسبت به مفاهیم انسانی تأثیر پذیرند. نظریه این محقق ژاپنی که تاکنون از سوی مؤسسات علمی فیزیکی و زیست شناسی مورد تأیید قرار گرفته است، مبتنی بر بررسی نمونه های فراوانی از کریستال های منجمد شده آب و مقایسه آن با یکدیگر است.

دکتر ایموتو در کنار بطری آبی صدا زده است که: «دوست دارم»، و سپس آب را منجمد کرده و مولکول آب را زیر میکروسکوپ بررسی نموده و مشاهده کرده است که مولکول آب بسیار شکل منظم و زیبایی به خود گرفته است. بعد در کنار بطری آب دیگری صدا زده است که:

دوست ندارم، مولکول آب بسیار شکل نامنظمی به خود گرفته است، این موضوع در تمام مجامع علمی دنیا مورد بررسی قرار گرفته و تأیید شده است.

در پی انتشار گزارش تأثیرپذیری مولکول های آب از موسیقی و مفاهیم معنوی، مشخص شد که یک دختر ایرانی هم با پیگیری این سوژه، به یافته های جدید و جالب توجهی دست یافته است حمیده بی طرف، با بررسی تأثیر صداها و کلمات بر بلورهای موادی همچون آب، قلع و نبات به نتایج جدیدی دست یافته و با ارائه آنها در جشنواره جوان خوارزمی برنده شده است.

این پروژه به بررسی تأثیر انواع صدا و نوشته بر ریزساختار و درشت ساختار مواد پرداخته و ضمن اشاره به اثر عوامل مذکور بر ساختار مواد در حالت مایع، تأثیر آن را در ساختار حالت جامد مواد مختلف مانند یخ، آلیاژ قلع، جیوه، نبات و سولفات مس نشان می دهد. دانه بندی مواد وقتی در حالت مایع در معرض صدای دلنشین، موسیقی آرام و نوشته با مفاهیم خوب قرار می گیرد، حالت منظم و در مقابل صدای ناهنجار، موسیقی تند یا نوشته با مفاهیم بد حالت نامنظم و در معرض آهنگ مذهبی (صوت قرآن) و نوشته های مذهبی منظم ترین حالت خود را به دست می آورد.

طبق بررسی های انجام شده بر روی نتایج آزمایشات مربوط به نوشته می توان به این نتیجه رسید که احساسات شخص نویسنده، عامل انتقال این تأثیرات بوده و نتایج این آزمایش به استنادات قرآنی بسیار نزدیک است.

مواد، در حالت مایع تحت تأثیر موسیقی و نیز عقاید و احساسات اشخاصی که با آنها

سر و کار دارند بوده و به عبارتی تحت تأثیر صداها و محیط اطراف خود هستند؛ لذا از بررسی شکل ساختار مواد می توان به سرگذشت آنها پی برد. ساختار مواد، بسته به نوع صدا، مفهوم نوشته و یا احساسات فرد نویسنده می تواند تغییر کند. مواد موجود در دنیا دارای شعور ذاتی بوده و این موضوع در آیات متعددی از قرآن کریم تأیید شده است.⁽¹⁾

با توجه به پژوهش های انجام شده در این رابطه آیا می توان تأثیر مسجد را که در آن هر آئی صدای قرآن، اذان شنیده می شود، بر انسان منکر شد؟ شاید بتوان گفت: در روایاتی که برای نشستن در مسجد فضیلتی ذکر شده است اشاره به همین امر دارد. حضرت علی علیه السلام در این رابطه می فرماید:

«الْجَلْسَةُ فِي الْجَامِعِ خَيْرٌ لِي مِنَ الْجَلْسَةِ فِي الْجَنَّةِ».⁽²⁾

«نشستن در مسجد برای من بهتر است از نشستن در بهشت».

و یا در روایاتی که بحث از نوشتن «آیه الکرسی» در دیوار مسجد، آمده است،⁽³⁾

بخاطر همین امر باشد.

سخن پایانی حضور مداوم در مساجد باعث ریشه کن شدن فساد و پدید آمدن جامعه ای برتر و عاری از هرگونه جرم خواهد شد.

در بسیاری از کتب و مقالات و اجلاس های سالانه نماز به بحث از تأثیر نماز در سالم سازی اجتماع اشاره شده است،⁽⁴⁾

اما می توان با مباحثی که به آنها پرداخته شد، این نتیجه را بدست آورد که اگر نماز در مساجد برگزار شود بطور یقین، مشاهده خواهد شد که بیش از پیش جرم و بزهکاری از جامعه رخت خواهد بست.

ص: 554

1- منبع: سایت بازتاب.

2- بحار الأنوار: ج 80، ص 362.

3- وسائل الشیعه: ج 5، ص 6312.

4- راشدی، حسن، نماز شناسی، تهران، ستاد اقامه ی نماز، 1378، ص 217.

منابع 1_ قرآن.

2_ نهج البلاغه، محمد دشتی، قم، انتشارات پارسیان، 1379 .

3_ شیخ صدوق، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال.

4_ حر عاملی، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه ی آل البیت، قم، اول، 1409 هجری .

5_ کلینی رازی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، تهران دارالکتب الإسلامیه، چهارم، 1365 .

6_ راشدی، حسن، نماز شناسی، تهران، ستاد اقامه ی نماز، 1378 .

7_ طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الأحکام، دارالکتب الإسلامیه، چهارم، تهران، بی تا.

8_ وایت، رابرت / هینز، فیونا، جرم و جرم شناسی، علی سلیمی، قم، مؤسسه حوزه و دانشگاه، 1383 .

9_ احسائی، ابن ابی جمهور، عوالی اللآلی، انتشارات سید الشهداء علیه السلام قم، اول 1405 .

10_ حرانی حلبی، حسن بن علی بن حسین بن شعبه، تحف العقول، مؤسسه انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دوم، 1404 هجری.

ص: 555

نقش تبلیغ در تربیت دینی و جذب نوجوانان و جوانان به مسجد محمدعلی موظف رستمی داریوش فتاحی

«ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» (1).

«ای رسول ما، خلق را به حکمت و موعظه نیکو به راه خدایت دعوت کن و با بهترین طریق با اهل جدل مناظره کن».

مقدمه

پیش از ورود به اصل موضوع، توجه به چند نکته در ارتباط با بحث تربیت و هدایت جامعه ضروری به نظر می رسد:

1_ باید توجه داشت که انسان، محصول زمان خود و فرهنگ و سنت و ارزش های حاکم بر آن محدوده زمانی است. افکار و اندیشه او بیش از آنکه متأثر از خانواده باشد،

ص: 556

1- . نحل: 125 .

در انحصار رسوخ و نفوذ یافته های فکری محیط اجتماعی اوست. بنابراین سخن گفتن از تعلیم و تربیت و تبلیغ، بدون در نظر گرفتن عوامل محیطی و ساختار اجتماعی، راه به جایی نخواهد برد. به دیگر سخن باید زمان و دورانی که در آن زندگی می کنیم، خوب بشناسیم و بدانیم دین و مذهب در دوران معاصر چه جایگاهی دارد و پایگاه اجتماعی و سیاسی مسلمانان در جهان چگونه است. طبیعی است که شناخت ما از جریان ها و تفکرات موجود در حیطه اجتماع خودی و نیز درک صحیح اوضاع جهان معاصر، کمک بسیار زیادی می کند که راه را بهتر و سریع تر طی کنیم و به اهداف متعالی دست یابیم. در واقع دانستن بیشتر به فهمیدن بیشتر و بهتر و فهمیدن بهتر به برنامه ریزی اندیشمندانه تر و سرانجام استنتاج مطلوب تر منتهی خواهد شد.

2_ هر ملتی به گونه ای خاص می اندیشد، بدین معنی که شیوه تفکر آنها، ملاک ها و مشخصه های خاص خود را دارد. روش فکر کردن هر ملت، پیامدهای مهمی در سرنوشت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آن دارد. فهم این روش تفکر به صورت بالقوه می تواند زمینه های اصلاح در عرصه های مختلف را به ارمغان آورد. هر ملت به همان گونه که می اندیشد زندگی نیز می کند. فهم این که مغز یک ملت با چه روشی نظم می یابد یا دچار بی نظمی می شود از اهمیت ویژه ای در شناخت پیش بینی آینده او برخوردار است؛ مثلاً بررسی بعد تخیلی و تأثیر آن در تفکر، نشان دهنده آن است که تخیل در کشور ما نسبت به سایر اصول فکری وجه غالب تری دارد. زمانی که فرد از قوه استدلالی و عقلی خود استفاده نکند، جای تفکر را سلیقه، احساسات، تعصب، جوپذیری، تجربیات فردی و نیز خصلت پر شدن، توسط دیگران می گیرد. (1)

3_ در دوره ای که از آن به عنوان عصر ارتباطات نام برده می شود، هجوم گسترده اطلاعات از طریق عناصر ارتباطی نظیر تلویزیون، ماهواره و به خصوص رسانه های دیجیتال، آن چنان وسیع و بی محابا است که با بهره جویی صرف از کارکرد تبلیغ سنتی نمی توان به طرد و رد آفت های ناشی از آن هجمه دلخوش بود، و نه آنکه می توان تبلیغ دین را هم راستا و همداستان با شیوه و مسلک تبلیغ های غربی یا پروپاگانه قرار داد. چرا که تبلیغ اسلامی یعنی؛

ص: 557

1- . اصفهانی، محمد راغب، المفردات فی غریب القرآن، انتشارات مرتضوی، تهران، 1361 .

«فراگرد انتقال پیام اسلامی از سوی فرستنده (با شرایط و ویژگی هایی که اسلام تعیین کرده است) برای گیرنده (همه مردم، مسلمانان، مؤمنان و...) با هدف آموزش یا برانگیختن مخاطب برای انجام یک عمل معین به شرط آنکه در گیرنده پیام با معنی موردنظر فرستنده پیام، مشابهت معنی ایجاد شود».(1)

عناصر تبلیغی دینی 1 _ تشویق به تفکر «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ».(2)

آنچه که از معنی آیه فوق استنباط می شود، آن است که خداوند وظیفه تبیین دین و شریعت را برعهده پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم قرار داده است و این بدان معنی است که پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم، علاوه بر ابلاغ، به تبیین و تفهیم آیین اسلام نیز مبادرت می ورزیده است و ادامه آیه بیانگر آن است که خداوند از ابلاغ و تبیین دین؛ «وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» را انتظار دارد.

خداوند، تعبد بی پشتوانه عقل و اندیشه را نمی خواهد. لذا از مسلمانان می خواهد که در بیانات الهی و روشن گری هایی که پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم انجام داده، اندیشه کنند؛ زیرا پذیرشی که پس از دریافت صحیح و تفکر و تأمل باشد ارزشمند است و دوام دارد و در روح انسان رسوخ می کند. صرف تعبد اگرچه در حد خودش یک ارزش است؛ اما آن ارزشی که اسلام به آن بها می دهد نیست.(3)

براین اساس، مبلغ دین که خود وام گیرنده شأنت تبلیغ از پیامبران الهی است، علاوه بر ارائه و اطلاع رسانی در خصوص آموزه های دینی، وظیفه تشریح و توضیح و تشویق به تفکر و تعقل را نزد مخاطب خود دارد؛ چرا که هدف نهایی آیه فوق: «وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» است. خداوند فرمود: لعلهم يتعبدون و یا لعلهم يتسلمون. این مطلب نکته بسیار مهمی است که مبلغین می بایست توجه خاصی نسبت به آن مبذول دارند و اساساً پذیرش تعقلی دین بر پذیرش تعبدی آن شرافت و برتری دارد.

ص: 558

1- . تبلیغ اسلامی و دانش ارتباطات اجتماعی: ص 188 .

2- . نحل: 44 .

3- . محمد هادی معرفت، راه و رسم تبلیغ: ص 148 .

2_ حکمت « ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ». (1)

در این آیه خداوند حکیم، واژه حکمت را به صورت مطلق بیان فرموده و هیچ قیدی برای آن قرار نداده است. چنان که در آیه دیگری می فرماید:

«وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا». (2)

«به هر کس حکمت اعطا شود همانا خیر بسیار هدیه گردیده است».

«دین در ذات و جوهر خود بر حکمت استوار است. به عبارت دیگر این صرفاً در حد یک انتخاب ساده و تمرین یک رفتار خلاصه نمی شود.

پذیرش دین نیازمند درک ابعاد حکمت آمیز و خردمندانه آن است. این مهم از نظر ماهیت با آنچه در تبلیغات به معنای مرسوم جاری است کاملاً متفاوت می نماید. تبلیغ دینی در طراحی روش ها و اصول خود و نیز در بهره برداری و سازماندهی امکانات خود باید طرفی مناسب با این ویژگی بیابد». (3)

راغب اصفهانی، فیلسوف و لغت شناس قرن پنجم هجری می گوید:

«الحكمة اصابه الحق فبالعلم والعقل». (4)

«حکمت، اصابت و رسیدن به حق به وسیله علم و عقل است».

سخنرانی و تبلیغ نیز می بایست از نظر شیوه و محتوا حکیمانه باشد و مبلغ در صورتی می تواند داعی الی الله باشد که بر شیوه و سیاق حکیمانه سخن گوید و عمل نماید. این موضوع یعنی رسیدن به حکمت و عالمانه و عاقلانه تبلیغ نمودن در عصر حاضر از اهمیت بسیار بیشتری برخوردار است؛ چرا که در عصری که انفجار اطلاعات و ارتباطات به شکل متناهی افزایش یافته

ص: 559

1- . نحل: 125 .

2- . بقره: 269 .

3- . سید یحیی شهربی، تبلیغات دینی و بایسته ها.

4- . راغب اصفهانی، مفردات، ماده حکم.

و سطح افکار عمومی به مقیاس قابل توجهی بالا رفته است، دیگر نمی توان تنها به دانسته های سنتی و دیکته شده بسنده نمود؛ زیرا با وجود اطلاعات و دانسته های بسیار نزد مخاطبان، تنها ارائه سخنان و اطلاعات حکیمانه و بر معیار حکمت است که می تواند از سوی آنان مقبول واقع گردد.

بدین جهت مبلغ موظف است که بسیار مطالعه کند و بیندیشد و سپس به دقت و حساب سخن گوید.

علت این که خداوند انبیا را از بعد عقلانی و ظرفیت فکری در سطحی برتر و بالاتر از دیگران قرار داده است، بی شک به خاطر این است که مردم را بر موازین عقل و عواطف رهبری کنند. ناطقی که می خواهد به اقتضای حکمت سخن گوید باید از نظر معلومات بر ذوق و اندیشه خویش مسلط باشد. (1)

امام علی علیه السلام می فرماید:

«الحکمه ضاله کل مؤمن فخذوها ولو من افراه المنافقین». (2)

«حکمت، گمشده مؤمن است، پس آن را دریابید ولو از زبان منافقین باشد».

همچنین می فرماید:

«ضاله العاقل الحکمه فهو احق بها حیث کانت». (3)

«گمشده هر خردمندی حکمت است و عاقل به آموختن حکمت در هر کجا باشد سزاوارتر از دیگران است».

موعظه بلیغ و نیکو از دیگر عناصر اثربخش و کلیدی تبلیغ، وعظ و اندرز مخاطبان بر روال و مشی نیک و پسندیده است. چنان که قرآن کریم واژه حکمت را علی الاطلاق و بدون توصیف به کار برده است

ص: 560

1- . محمد باقر شریعتی، راه و رسم تبلیغ: ص 163 .

2- . غررالحکم، حرف خا.

3- . غررالحکم و دررالحکم، حرف خا.

اما در خصوص «موعظه» آن را به وصف «حسنه» متصف ساخته است. موعظه نیکو، موعظه آگاهانه است و موعظه آگاهانه، پندی است که با موازین عقل و احساس سازگار باشد و مراتب و شرایطی دارد که هر کس را توانایی تحمل و تکافل آن نیست.

امیرالمؤمنین علی علیه السلام فرمود:

«نصحک بین الملائم لتقریع» (1).

«نصیحت یک انسان در بین مردم به منزله کوبیدن وی است».

بی شک، ضربه زدن به حیثیت و شخصیت مسلمانان در حین سخنرانی موعظه نیست. اگر لحن موعظه به صورتی باشد که ایهام تزکیه نفس از آن برخیزد، ناروا و بی اثر است.

به عنوان مثال بگوید: «شما که می خواهید آدم بشوید...».

یعنی من آدم شده ام یا دیگر آن که مستقیماً موعظه نکند، بلکه در لفافه روایات و آیات و یا از زبان دیگران منظور خویش را بیان نماید. مثلاً بگوید: فلان استاد اخلاق چنین می فرمود: ... یا در قرآن کریم و نهج البلاغه چنین آمده است. (2)

نکته دیگر در این حیطه، اشعار به این موضوع است که هر یک از شیوه های تبلیغ (حکمت، موعظه، مجادله) به واسطه اختلاف افکار و تفاوت روحیات برای هر گروه از افراد، متفاوت و مخصوص خواهد بود به گونه ای که مثلاً در مورد اشخاصی که از علم و اطلاع چندانی برخوردار نیستند و یا بهره اندکی از علم دارند ولی به اصول دین معتقدند و قلب شان برای پند و اندرز مستعد است، باید به جای بهره گیری از روش های خشک علمی و فلسفی، می بایست از روش های دیگری نظیر موعظه استفاده نمود.

البته آنچه مورد نظر قرآن کریم می باشد به کار بردن تلفیقی از سه شیوه مذکور است، هر چند که برای عده بسیاری از مردم، استفاده از روش های علمی و بهره جویی از جنبه های عقلی و تفکری، شاید چندان خوشایند نباشد، اما از این نکته هم نیز نبایستی مغفول ماند که

عصر

ص: 561

1- میزان الحکمه: ج 10، ص 580.

2- محمدباقر شریعتی، راه و رسم تبلیغ: ص 175.

کنونی، عصر ارتباطات و انفجار اطلاعات است و بسیاری از مردم حتی در قصبات و دورترین و محروم ترین نقاط کشور از ابزارهای اطلاع رسانی بهره مند شده اند و یا آنکه قابلیت و امکان برخورداری را دارا می باشند. از سوی دیگر سطح سواد در کشور، نسبت به گذشته جهش چشم گیر و قابل ملاحظه ای داشته است به گونه ای که اکنون بر طبق آمار و ارقام موجود، حدود 90% از مردم کشور با سواد بوده و بسیاری از جوانان ما هر ساله در صف راهیابی به دانشگاه با یکدیگر به رقابت می پردازند؛ به همین جهت تأمل و توجه نسبت به بازکاوی روش ها و شیوه های تبلیغی از اهم و مصادر فعالیت های موجود در زمینه روزآمد نمودن نگرش های تبلیغی می باشد. ضمن آنکه نمی توان انکار نمود که همگان نیاز به موعظه دارند؛ زیرا موعظه به عنوان اقلان فکری مطرح نیست، بلکه راهی است برای این که مسئله موردنظر به لحاظ فکری مورد توجه قرار گیرد. بسیاری از قضایایی که انسان در زندگی خود با آن مواجه می شود، چندان جلب توجه نمی نماید مگر این که واجد نفع و ضرری باشد. به ویژه آنکه زندگی ممزوج با تکنولوژی امروزی، آن چنان انسان ها را به کسب منافع مادی نقد و دفع ضررهای هم راستای آن مشغول ساخته و ذهن و روح آنها را با خود درگیر نموده که دیگر مجال برای تفکر و تأمل پیرامون جنبه های غیرمادی زندگی نظیر اخلاقیات، توجه به حق الناس و یا خودسازی درونی باقی نگذاشته است.

با این توضیحات، موعظه وسیله ای می شود برای احیا و یا تقویت انگیزه های درونی افراد و زدودن گرد و غبار فراموشی از روی آنها. در حقیقت موعظه؛ نقبی است به قصه دنیا و آخرت و یادآوری و توصیف حال گذشتگان، تا انسان مادی امروز به یاد آورد که اعمال و افعال او در این دنیا هرآنچه که باشد، عواقب و ماحصلی در دنیای آخرت به جای خواهد گذاشت. موعظه، یادآوری دائمی مرگ است تا انسان فراموش نکند که روزی خواهد مرد.

به همین جهت، نگرش انسان نسبت به اعمالش تغییر می یابد و همواره اعمال خود را در موازنه و مرابطه با مرگ و قیامت می نگرد و این موضوع به انسان اجازه نمی دهد که به راحتی تسلیم آرزوهایش شود و در نتیجه درصدد تصحیح انحرافات خود بر می آید.

نکته بسیار مهم دیگر پیرامون کاربرد وعظ، آن است که پذیرش دین در وهله نخست و بیش از هر عامل دیگری نیازمند دلدادگی و سرسپردگی است. دین در انسان متبلور نمی شود مگر آنکه ایمان قلبی در او محقق گردد. با این توصیف با ترویج صرفاً عقلانی دینی، قلب به اختیار در نمی آید و ضروری است تا برای دین، محمل ایمانی یعنی قلب نیز مدنظر قرار گیرد. از آنجا که نگرش اسلام همواره متکی بر حق و حقیقت است و خود را به صورت دائم با آن موزون می کند و از آنجا که فطرت تمامی انسان ها بر حق گرایی بنا نهاده شده است هر چند که به زنگار غلیظ دروغ و فریب، آلوده شده باشد، در نهایت اندیشه دینی در قرائت و تبلیغی شفاف به خودی خود قادر است زاویه های پنهان روح آدمی را فتح کند و او را به فطرت حق گرایی خود رجعت دهد.

ابزارهای تبلیغ بسیاری از دانشمندان علوم ارتباطات معتقدند که در عصر کنونی، انباشت اطلاعات، قدرت آفرین است؛ بدین معنی که هر دولتی که توانایی جذب اطلاعات بیشتری را داشته باشد، دارای قدرت بیشتری می شود و همین امتیاز، آن دولت را در مقایسه با سایر دول در مرتبه بالاتری قرار می دهد. در عمل نیز تحقق چنین موضوعی قابل تأیید است و قدرت هایی که توانایی جذب بیشتر علوم و اطلاعات را داشته باشند، معمولاً حرف های بیشتری را برای گفتن خواهند داشت. مرحوم اقبال لاهوری این واقعیت را در قالب قطعه شعری زیبا به نظم درآورده است:

قوت مغرب نه از چنگ و رباب نی زرقص دختران بی حجاب نی زسحر ساحران لاله روست نی زعریان ساق و نی از قطع پوست محکمی
او را نه از لادینی است نی فروغش از خط لاتینی است قوت افرنگ از علم و فن است از همین آتش چراغش روشن است (1)

ص: 563

با چنین انگیزه ای بسیاری از کشورهای قدرتمند نه تنها زمینه بروز و ظهور علما و دانشمندان و ابزارهای لازم جهت رشد علم را فراهم نموده اند، بلکه از سویی با روی آوردن به وسایل و تکنولوژی جدید در جهت کسب هرچه بیشتر اطلاعات از سطح جهان برآمده و سامانه اطلاعاتی خویش را به میزان قابل توجهی گسترش بخشیده اند.

امروزه تمام امکانات تبلیغی ممکن از قبیل رسانه های گروهی و جمعی شامل جراید، مطبوعات، مجلات، خبرگزاری ها، شبکه های رادیو و تلویزیونی و ماهواره های، سایت های اینترنتی و... که هر روز به این خیل عریض و طویل گزینه دیگری اضافه می شود، همه و همه در کار سرویس دهی سامانه اطلاعاتی کشورها می باشند. و در این میان، اطلاعات بسیار متنوعی رد و بدل می شود که حجم بالایی از آن در جهت تحقق مطامع و منافع گروه ها و هژمونی های خاص قرار دارد.

در این گستره بی سر و سامان، گروهی از سرمایه داران و هدایت کنندگان زنجیره پول و سرمایه در جهان، با دست آویز قراردادن اصولی همچون اصل توجیه وسیله به واسطه هدف، که در ابتدا توسط ماتریالیسم پرورش داده شده، از هر وسیله و عملی که آنان را یک گام به هدف نزدیک تر سازد، دریغ نمی ورزند و از مشاهده آثار شوم آن نیز ابایی ندارند. در همین راستا و به منظور هم رنگ شدن هرچه بیشتر مردم دنیا و همگامی با مطامع آنان در جهت مصرف گرایی و استفاده هرچه بیشتر از تولیدات مصرفی آنان، روش هایی همچون تخریب اخلاقیات و بند و بست های اخلاقی و باورهای سنتی، ارزشی و دینی که آنان را از هم جهت شدن با موج بی محابای مادی گرایی منع می نماید را از طریق ابزارهای گسترده تبلیغی در دستور کار قرار داده اند.

از جمله اهداف مستور در این گونه روش ها، آن است که میل و اجتناب انسان ها به ویژه نسل جوان، غریزه انسان بوده و هر انسانی را به طور ناخودآگاه به سوی خود جذب می کنند.

طبیعی است که جذب جوانان به این ناهنجاری ها به دلیل کشش غریزی از یک سو و بی نیازی از هرگونه استعداد، هوش و ذکاوت برای رسیدن و بهره جستن از آنها از سوی دیگر باعث می شود که انسان راحت طلب و لذت جو در مقام انتخاب، آنها را برگزیند و فرهنگ، اخلاقی ترجیح دهد.

اما تبلیغات دینی عرصه متفاوتی در بازار مکاره تبلیغات دینی امروز است. در این مواجهه بی توازن، توجه به دو نکته اساسی کاملاً ضروری است:

اول؛ برخی از سکان داران و دست اندرکاران تبلیغات دینی ما چنان مجذوب و مغلوب بوق و کرنای تکنولوژی و ابزار جدید تبلیغی شده اند که به یک باره تغییر ماهیت پیام تبلیغی و یا تغییر ماهوی اصول و ارزش ها را در جهت ایجاد توان مقابله با هجومه مقابل پیشه ساخته و به اشتباه به جای تغییر ابزارها، تغییر پیام را در دستور کار خویش قرار داده اند، غافل از این که هم‌رنگ شدن با تبلیغات مذموم نه تنها چاره کار نیست، بلکه بر حقانیت آن نوع تبلیغ، صحه می گذارد ضمن آنکه ماهیت دین، تقابل با ریا و دورویی، تقدس زدایی و ارزش کاهی است؛ پس چگونه می توان دین حنیف و حق گرا را آلوده به این مضامین کم ارزش نمود؟ دوم، آن است که بعضی از مبلغان و کارگزاران عرصه تبلیغات دینی ما، به واسطه وابستگی بسیار زیاد به شیوه های قوام یافته خویش همچون منبر و خطابه، از درک و دریافت ابزارهای تکنولوژی ابا داشته و یا گریزان بوده اند.

صحبت بر سر تغییر و استحاله پیام نیست که قرار هم بر این نیست که محتوای دین و آنچه که براساس وحی بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم فرو فرستاده شده و سپس توسط ائمه و اولیای الهی مورد تبیین واقع گردیده، تغییر یابد که جوهره و ماهیت پیام دینی چیزی جز رجعت به فطرت پاک نیست و فطرت آدمی براساس تغییر و تحولات عصری و پیشرفت علمی تغییر نمی یابد.

پس روح پیام همان است، اما از آنجا که بیش و بصیرت و معلومات و شناخت بشری تغییر یافته و به تفسیری شاید به تکامل و پختگی بیشتری رسیده است بنابراین شیوه برقراری ارتباط با مخاطب و ابلاغ پیام براساس میزان و کیفیت پذیرش مخاطبان می بایست دچار بازنگری و تحولی اصولی قرار گیرد. چنان که اگر در اعصار و ادوار پیشین، تبلیغات شنیداری از اثرمندی مطلوبی در ارائه پیام دینی برخوردار بود، اکنون در عصر فرا رسانه ها، اتخاذ موضعی ضعیف و متحیرانه و خودباختگی در برابر هجومه امکانات و توانایی رسانه های جدید، ماحصلی جز استحاله فکری و عقیدتی و احاطه عقایدی سطحی و کم عمق و فاقد محتوا و مفاهیم معنوی و اخلاقی و تمایل و تجاذب بیشتر مخاطبان به سمت و سوی مادی گرایی صرف و در نتیجه استقبال از سکولاریزم نخواهد داشت.

نگارنده معتقد است که ابزار و امکانات رسانه ای ماحصل تلاش علمی بشر است و علم نیز همواره مقبول و مورد تأیید دین است مگر آنکه در تقابل با ارزش های دینی و انسانی قرار گیرد و به جای آن که در خدمت به ابناء بشر مورد استفاده واقع شود، منافع آنان را به خطر اندازد. براین اساس تکنولوژی و رسانه های جدید نیز می توانند دست آوردی مطلوب و مورد تأیید دین محسوب شوند به گونه ای که مثلاً رهبر فقید انقلاب، حضرت امام خمینی قدس سره از صدا و سیما به عنوان «دانشگاه عمومی» نام برده اند اما همین دانشگاه عمومی می تواند تبدیل به ابزار و رسانه ای مخرب گردد.

با این توصیفات، کارگزاران فرهنگی ما به جای اتخاذ موضعی منفی بینانه و متحجر مآبانه نسبت به این دست آورد عظیم بشری، می بایست علاوه بر دریافت و استقبال از آن به تحلیل موشکافانه و تفوق بر فلسفه ساختاری و شالوده های آن، همت گماشته و با شناخت کامل نقاط قوت و ضعف آن، از آن در جهت اهداف متعالیه که همانا اراده و ابلاغ پیام دینی است استفاده نمایند.

این شناخت و ورود به دنیای رسانه ای و تبلیغی جدید، از آن جهت حائز اهمیت است که درک سطحی و محدود و در نتیجه بهره گیری و استفاده غیرحکیمانه و غیر مدبرانه از رسانه ها و ابزارهای تبلیغاتی، نتیجه ای جز استیصال و وادادگی در برابر هجمه عظیم، پر زرق و برق و فاقد پشتوانه معرفتی تبلیغات تجاری و مادیرگانه نخواهد داشت و چنین می شود که بسیاری از مخاطبان و کاربران سایت های اینترنتی از وجود و حضور سایت های مذهبی و دینی کاملاً بی اطلاع بوده و در عوض تمامی اوقات خود را صرف بازبینی و ارتباط با سایت های مبلغ و مروج جاذبه های غریزی و مادی می نمایند. این رویارویی و همآوردی عجیب، ما را در ورطه حساسی قرار داده است.

شناخت مقتضیات این حادثه، فکری بلند و چاره ساز می طلبد، چرا که نه قرار است ما تبلیغات دینی خود را همطراز و همسطح تبلیغات مبتذل قرار دهیم و نه آنکه می توانیم در برابر این سیل فکرسوز و ارزشساک، دست روی دست گذاشته و منتظر عواقب محتمل و قابل پیش بینی آن در استحالته بی چون و چرای نسل های جدید باشیم. بنابراین اولین و مهم ترین راهکار

سکانشناسان فرهنگی، شناخت کامل و جامع و تخصصی ابزار و امکانات تبلیغی و رسانه ای جدید با همه لوازم و مختصات آن است، به عنوان مثال علم به فلسفه و ساختار، علم به نحوه برقراری ارتباط بین رسانه و مخاطب، شناخت جاذبه های مقبول و مشروع و شناخت جاذبه های غیر مقبول، شناخت خطوط قرمز حداکثری و حداقلی دینی - سیاسی - اجتماعی، شناخت جامعه شناسانه و شناخت روانشناسانه ابزارهای رسانه ای، شناخت سفسطه ها و مغلطه های رسانه ای و بسیاری از عناصر و پارامترهای مرتبط، تنها بخشی از کار عظیم تحقیقاتی است که در این زمینه به عنوان پیشقدم و پیش درآمد می بایست بدان اهتمام ورزید و سپس قالب هایی نوین و سرآمد نسبت به این موج عظیم هدفمند، طراحی و ابلاغ پیام دینی را در این قالب ها تداوم بخشید و مهم تر از آن نسبت به شناخت تمامی ترفندها و عرض اندام های جدید نیز جستاری مستدام و بی وقفه داشت؛ چرا که پشتوانه علمی و تحقیقی سیاستگذاران و مبلغان فرهنگ مادی گرای، لحظه ای آنان را از به کارگیری روش های جدید باز نخواهد داشت. بنابراین می بایست خود را برای مبارزهای پیگیر و مستدام آماده نمود. مبارزهای که در آن لحظه به لحظه در مواجهه با شیوه های نامتجانس و غیر معمول، رویه روشوی و بدون هراس و خودباختگی، پاتکه ای مناسب و خنثی کننده را به کار بندی و کار را تا بدان جا برسانی که همیشه یک قدم از طرف مقابل جلوتر باشی.

بایدها و نبایدهای تبلیغ چهار عامل موفقیت و شکست پیام تبلیغی عبارتند از:

1_ ماهیت پیام.

2_ شخصیت پیام رسان.

3_ کیفیت و اسلوب پیام رسانی.

4_ ابزار پیام رسانی.

ص: 567

در بخش های پیشین این نوشتار پیرامون کیفیت و اسلوب پیام رسانی و نیز ابزار پیام رسانی به شکل مبسوط و مشروح مباحثی عنوان گردید. در تکمله بحث، موضوع شخصیت پیام رسان که به ویژه در ارتباط با مبلغین دینی از درجه اهمیت بسیار بالایی برخوردار است، محوریت بحث را تشکیل می دهد.

علم و عقل دو عامل و ویژگی بسیار مهم در ارتباط با شخصیت مبلغ، مجهز بودن به دو سلاح علم و عقل است.

یکی از شیوه های مؤثر و کارآمد تبلیغ، آن است که افراد را از راه تعقل به حیطة دین داری و ارزش پذیری وارد نموده و با ساز و کار تعبّد، کار خود را توثیق بخشیم. شیوه ای که بزرگانی همچون آیت الله شهید مطهری قدس سره و آیت الله شهید بهشتی قدس سره از آن بهره جسته و دست آورد فراوانی از این رهگذر نصیب آنها شد. البته این نکته را نباید از نظر دور داشت که حیطة میدان داری علم و تعقل چندان گسترده نیست و آنچه در حال حاضر می دانیم در مقایسه با آنچه که می توانیم بدانیم، بسیار محدود است و علی رغم پیشرفت بسیار خوب بشر در سده اخیر، هنوز میزان مجهولات بشری در برابر معلومات از چربش قابل اعتنایی برخوردار است و الهیات به ما می گوید که دانش ما ناظر به اموری است که از آن امور در حقیقت جز بی دانشی چیزی نداریم. اما دین، تنها به عقل بشر متکی نیست بلکه از حدود دانش قطعی بشر قدم فراتر می گذارد و دامنه های نامکشوف و دست نیافتنی را در می نوردد.

استاد آیت الله جوادی آملی می گوید:

«عقل سراج و راهنما است و دین صراط است، اگر صراط نباشد کاری از سراج بر نمی آید».

علوم مختلف به عنوان مهم ترین دست آورد عقل بشری هنوز از حل معادلات بسیاری در حوزه ی هستی شناسی به ویژه موضوع متافیزیک عاجزند به همین جهت علم گرایی مفرط در

جهان غرب سبب ایجاد خلاءهای فراوان معنوی نزد آن جوامع شده و متفکران و عالمان آنها را متوجه این حقیقت ساخته است که علی‌رغم همه پیشرفت‌های بشری هیچ‌گزینه‌ای برای جایگزینی دین و ایمان و اعتقادات معنوی وجود ندارد. اما این مسئله ناقض آن نیست که مبلغان دین از حداکثر ظرفیت‌های عقلانی و استدلالی در جهت معرفت‌بخشی و انتقال مفاهیم دینی به ذهن جوانان بهره‌جویند.

جوانی که دوره بحران هویت و هویت‌یابی را سپری می‌نماید با سؤالات فراوانی پیرامون جهان بینی و ایدئولوژی عرضه شده به او روبه‌روست، مانند این که چرا باید خدا را پرستش کرد؟ چرا باید پیرو مکتب و ایدئولوژی خاصی بود؟ چرا باید از دین و آیین خاصی پیروی کرد؟ چرا باید عبادت کرد، نماز خواند و روزه گرفت؟ چرا باید از برخی لذت‌ها گذشت؟ چرا باید بعضی محدودیت‌ها را پذیرفت؟ چه نتیجه‌ای از این‌گونه اعمال عاید انسان خواهد شد؟ چرا باید به نبوت و امامت و معاد معتقد بود؟ چرا باید به مسجد برود و نماز جماعت بخواند؟ اصلاً فلسفه نماز جماعت خواندن چیست؟ دعا کردن یعنی چه و نیایش چه نیازی از انسان را برطرف می‌کند؟ نیازهای روحی و معنوی چگونه احساس می‌شوند؟ برخی از اندیشمندان و متألهین غربی مانند «شلایر ماخر» با فرض سه بعد؛ عقل و اراده و احساس در انسان، دین را فقط در حوزه احساسی قابل تجلی می‌دانند. ماخر معتقد است که دین یک امر تأملی است و انسان، گواه هستی خدا را باید در درون خویش بجوید. وی دین‌داری را حس و شوق بی‌واسطه نسبت به امر نامتناهی تعریف کرده است: «دین، احساس شوق برانگیز همراه با کشف و مشهود است». او معتقد است که خدا را نخست باید احساس کرد و سپس درباره‌ی صنعتش نظریه‌پردازی نمود.

اما از دیدگاه دین‌مبین اسلام، عقل جایگاه ممتازی دارد؛ «کُلُّ ما حکم به العقل حکم به الشرع». اصول دین ما بر مبنای تحقیق و سؤال قرار دارد. اهمیت عقلانی بودن دین هنگامی وجه بارزتری می‌یابد که بدانیم در دنیای مدرن، علم جایگاه گسترده و مستحکمی را اشغال نموده است و به همین جهت سؤالات بسیاری پیرامون تعارض علم و دین وجود دارد. به خصوص آن که نسل امروز توانایی‌های علم را در حل بسیاری از مشکلات پیشروی بشر

دیده اند و به همین جهت محصول این نگرش، سست باوری و تردید نسبت به کارایی دین خواهد بود.

به همین جهت تأکید بر پاسخ های سنتی و غریزی، محمل مناسبی در جهت تحکیم جایگاه دین نزد اذهان جوان نخواهد بود. به خصوص آن که به نظر می رسد سیاست جهانی بسیار مایل است که اسلام را نیز همانند مسیحیت قرون وسطا، دین شمشیر و خشونت تصویر نموده و آن را آیینی ناکارآمد جلوه دهد و همین بمباران تبلیغاتی آنها سبب شده تا از سویی جوانان ما نسبت به دین آبا و اجدادی خود، دیرباورتر و از سویی به سبب خلاءهای روحی و معنوی به سوی عرفان های ادیان دیگر و عرفان های کاذب جذب شوند.

به واقع مبلغان دینی ما در ارایه جواب اقناعی به جوان مسلمانی که بیشتر از آنکه پرسش هایش در خصوص شکایات نماز باشد، پیرامون این است که من از کجا آمده ام و به کجا می روم، چه پاسخ های قانع کننده ای دارند؟ آن هم در زمانه ای که سیل تهاجم افکار و اندیشه هایی که یک ذهن جوان و نوجوان را بین زمین و آسمان معلق نگه می دارند و به او فرصت هیچ گونه اندیشه و تحقیقی را نمی دهند تکلیف چیست؟ حکایت مشهوری از شیوه استدلالی خداشناسی نیوتن، مکتشف مشهور وجود دارد که بیانش خالی از لطف نیست. می گویند:

«نیوتن دوستی داشت که اعتقادی به وجود خالق و صانع نداشت و همچون سایر مادیگرایان معتقد بود که همه موجودات و از جمله انسان به طور اتفاقی به وجود آمده اند و نه براساس حکمت و علیت. نیوتن تلاش فراوانی کرد تا او را به وجود خالق موجودات رهنمون سازد اما وی به هیچ وجه موضوع را نمی پذیرفت. تا این که روزی نیوتن چاره ای اندیشید و یک ماکت زیبا از ماه و خورشید و سایر کرات ساخت و آنها را به شکل منظومه ای در کنار هم قرار داد. سپس از دوست خود دعوت نمود که به دیدن وی برود. آن فرد پس از دیدن ماکت مزبور به وجد آمده و اظهار شگفتی نمود و گفت آیا این ها را تو ساخته ای؟ نیوتن پاسخ داد: خیر، این کار من نیست، بلکه

به صورت اتفاقی به وجود آمده اند و من به صورت ناگهانی آنها را در اتاق خود مشاهده نمودم. دوست نیوتن خندید و گفت: مگر چنین چیزی امکان دارد. نیوتن نیز پاسخ داد: اگر بنا به عقیده تو خلقت این جهان و همه کائنات با همه ظرافت ها و پیچیدگی آن براساس اتفاق است، پس چرا این موضوع کوچک و فاقد کارکرد چنین نباشد؟».

و این یک استدلال بسیار ساده و محکم و عقلانی در راه اثبات وجود خالق و صانعی داناست.

علت آنکه خداوند عقل انبیا را از دیگران بالاتر قرار داده و چشم ضمیر آنان را به علوم مختلف باز نموده، به خاطر آن است که مردم را بر موازین عقل و علم و عواطف، رهبری نمایند.

این نکته ظریف، بیان این واقعیت است که مبلغ تا زمانی که از منظر علمی و دانش های مختلف:

فقهی، اصولی، کلامی، حدیث و رجال، تاریخ اسلام، منطق و حتی علوم نظیر فلسفه، روانشناسی، جامعه شناسی، ارتباطات و مخاطب شناسی و نیز اطلاعات ادبی و هنری در طراز و مقیاسی برتر از مخاطبین خود قرار نگرفته باشد، نخواهد توانست افکار و توجه آنان را نسبت به وظیفه خویش، یعنی عمل تبلیغ جلب نماید. به ویژه آنکه در عصر کنونی با حضور و وجود مطبوعات، جراید، رادیو و تلویزیون، سایت های اینترنتی، مجامع مختلف عمومی و گروه های مردمی (NGO) سطح آگاهی و اطلاعات و معلومات عمومی تا حد بسیاری افزایش یافته است. براین اساس تنها بسنده نمودن به پاره ای علوم سنتی و عدم تسلیح به معلوماتی افزون بر مخاطبین و عدم وجود بیانی شافی و براهین کافی، برون داد و ماحصل مطلوبی را در پی نخواهد داشت.

«در هر زمینه ای که کسی می خواهد حرف بزند، باید از مخاطب خود با سوادتر باشد. یکی از دوستان می گفت: در یکی از خوابگاه های دانشجویی هستم، کسی پای صحبتم نمی آید و وقتی هم می آیند، احساس می کنم که کسی حرف های مرا قبول نمی کند، احساس می کنم که قلب های شان سیاه شده است. گفتم ممکن است بعضی از آنها قلب های شان سیاه شده باشد ولی یک مشکل دیگر هم هست و آن،

این که ممکن است کسی که پای منبر شما نشسته از خود شما با سوادتر باشد.

آن چیزهایی که تو می‌گویی و خیال می‌کنی خیلی حرف‌های مهمی است، او آنها را می‌داند و به طور کامل هم شنیده است. جواب و روش را هم خوانده است. او با خود می‌گوید: این شیخ چه دارد می‌گوید؟ کاش زودتر حرف‌هایش را تمام کند و نمازش را بخواند. ما باید از مخاطب خود بیشتر بدانیم، متعاقب آن باید یک سیر مطالعاتی قوی داشته باشیم. من معتقدم مبلغ عین مدرس است باید مدام برنامه کتابخوانی داشته باشد. باید صدها کتاب خوب تهیه و فهرست کند و بخواند»⁽¹⁾.

«نسل امروز و نوعا تحصیل کرده ما را اکنون دلیل و برهان منطقی و نیز متأثر از شیوه‌های روان‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اغنا می‌کند و تبلیغ خطابی اینک در او کمتر است. این نسل اطلاعاتی گسترده در زمینه‌های متنوع و مختلف دارد و نیز به منابع اطلاعات داخلی و خارجی به سهولت دسترسی دارد، تن به نصیحت‌های سنتی نمی‌دهد، بیشتر حق‌گراست تا دنباله‌رو، بی‌عدالتی را برنمی‌تابد، پرسش‌گر است و از مبلغ استدلال می‌خواهد و پرسش‌های او بیش از آن که صبغه فلسفی از نوع فلسفه اولی و یا به تعبیری دیگر حکمت الهی مرسوم داشته باشد، صبغه جامعه‌شناختی و کلامی، به ویژه در مقولات کلام جدید دارد»⁽²⁾.

از سوی دیگر اگر بپنداریم که وظیفه مبلغ دینی در راستای دو اصل واجب امر به معروف و نهی از منکر، قرار دارد، آنگاه التزام مبلغ را در دریافت فهم عمیق و وسیع معروف و منکر خواهیم یافت. امام خمینی قدس سره در این زمینه بیان مصرحی دارند: «والعلم شرط الوجوب

ص: 572

1- . حسن رحیم پور ازغدی، بایسته‌های تبلیغ: ص 80 .

2- . در آمدی بر آسیب‌شناسی تبلیغات دین، عبدالحمید آکوچکیان: ص 27 .

علم و دانایی شرط واجب شدن امر به معروف و نهی از منکر است، همان طور که استطاعت و توانایی (مادی و انسانی) شرط وجوب حج است.

نکته دیگری که ذیل عنوان علم و دانش مبلغ، قابل ذکر و تأمل است آن است که اگر مبلغ علم پیامزد و آگاهانه و عالمانه به تبلیغ اسلام پردازد، کار او کاری پیامبرگونه قلمداد می شود، چنانکه پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم می فرماید:

«من جاء الموت وهو يطلب العلم ليحيى به الاسلام، كان بنينه وبين الانبياء درجه واحده في الجنة». (2)

«کسی که در بستر مرگ قرار گیرد و در حال کسب علم و دانایی باشد، بدین منظور که با علم و دانش خویش و با تبلیغ خود، اسلام را احیا کند و انتشار دهد، در بهشت جاودان میان او و پیامبران یک درجه فاصله بیشتر نخواهد بود».

افزون بر این قرآن کریم و پیشوایان دینی از تبلیغی که بدون علم و دانش و بدون منطق و برهان باشد، به منظور پیش گیری از خطرات و گاهی ضایعات جبران ناپذیر ناشی از آن جلوگیری کرده است.

«وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا». (3)

«بدان چه علم نداری تکیه و اعتماد نکن، چه این که وسیله شنوایی و بینایی و دل ها، همه سراسر مورد مؤاخذه و بازخواست قرار می گیرند».

امام صادق علیه السلام نیز می فرماید:

«ان من اجاب في كل ما يسئل عنه فهو المجنون». (4)

ص: 573

1- . تحرير الوسيله: ج 2 ، ص 265 .

2- . سنیه المرید: ص 23 .

3- . اسراء: 36 .

4- . وسائل الشيعه: ج 18 ، ص 121 .

«به درستی که، هرکس در هر چه از او سؤال می شود، جواب بدهد، وی مجنون خواهد بود».

براین اساس، بیان و ادعای بدون علم و دانش، مسؤولیت، بازخواست و عقوبت به دنبال دارد و نیز پاسخ دادن در همه چیز با توجه به این که عموماً افراد نمی توانند دانای به همه مسائل باشند، یک روش غیر معقول و غیر متعادل است.

هماهنگی عقل با گفتار « يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ». (1)

«ای کسانی که ایمان آورده اید، چرا چیزی می گوئید که در مقام عمل خلاف آن می کنید».

حضرت امام صادق علیه السلام نیز در این خصوص چنین فرمود:

«كونوا دعاه الناس بغير السننكم ليرو منكم الورع والاجتهاد والصلاح والخير وان ذلك داعيه». (2)

«مردم را به غیر زبان های تان به سمت دین دعوت نمایند برای این که مردم، ورع و تقوی و نماز و کار نیک را از شما ببینند و همانا دعوت واقعی چنین است».

امام صادق علیه السلام همچنین در بیان دیگری عدم تطابق علم و عمل علما و عدم پایبندی ایشان را به آنچه برای مخاطبین خویش در قالب موعظه و تبلیغ دین بیان می دارند، مورد اشاره قرار داده و فرمودند:

«العالم اذا لم يعمل بعلمه ذلت موعظته عن القلوب كما ينزل المطر عن الصفا». (3)

ص: 574

1- . صف: 2 .

2- . وسائل الشیعه: ج 11 ، ص .

3- . منیه المرید: ص 152 .

«عالم اگر به علم و دانش خود عمل نکند، موعظه های او از دل ها می لغزد و بر دل نمی نشیند، همان طور که باران از کوه صفا می لغزد و بر روی آن کوه صاف نمی ماند».

در همین راستا پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم نیز خطاب به ابوذر از اصحاب نزدیک خویش که در راه تبلیغ دین مبین اسلام زحمات فراوانی را متحمل شد، چنین فرمودند:

«یا اباذر مثل الذی یدع بغير عمل، کمثل الذی یرمی بغير وتر»⁽¹⁾.

«ای ابوذر، مثل کسی که مردم را به دین دعوت می کند اما خود اهل عمل نیست، مانند کسی است که تیراندازی می کند بدون این که کمانی داشته باشد».

آقای رحیم پور ازغدی، در بخشی از سخنان خویش که پیرامون تأثیرگذاری مبلغان دینی در عرصه تبلیغ بیان نموده به مطالبی در خور توجه و قابل تأمل اشاره نموده است؛ ایشان خطاب به مبلغین محترم چنین می گوید:

«دارید به مردم می گوئید مسیر زندگی تان را آن طور که من می گویم تنظیم کنید. یعنی از مردم مطالب های بزرگ می نمایید. آن مخاطب هم با خودش می گوید اولاً آن راهی که می گویی چرا خودت از آن راه نمی روی؟ اگر واقعا قبول داری این راه سعادت است، تو که لباس خودت آتش گرفته و به ما می گویی آتش خانه ات را خاموش کن، اگر راست می گویی، اول آتش لباس خودت را خاموش کن. این ها حرف هایی است که مردم به زبان نمی آورند اما در دل شان هست و بر همان اساس هم گوش کرده و بر همان اساس هم عمل می کنند. گاهی ما حرف های زیادی می زنیم، حرف های خوبی هم می زنیم اما کسی گوش نمی کند یا گوش می کنند اما نمی شنوند، فکر می کنیم هرکس گوش می کند، می شنود و هر کس به ما نگاه می کند، ما را می بیند.

حرف های حساب گاهی شنیده می شود، گاهی شنیده نمی شود.

حرف های ناحساب هم با این که ناحساب هستند، گاهی شنیده می شوند.

ص: 575

خیلی تأثیر دارد که چه کسی سخن می گوید و چه می گوید.

ما تا شروع به سخن گفتن کنیم مردم می فهمند که این آخوند راست می گوید یا دروغ. این آخوند خودش دین دارد و معتقد به حرف هایش هست یا دین ندارد و شغلش این نیست و کار دیگر گیر نیاورده و آخوند شده است.

یا این آسان ترین راه برای آقایی کردن بوده است. چون، سرمایه ای را که تمام انبیا و اولیای خدا و تمام شهدا و صالحین در تاریخ تحصیل نموده اند با نشستن روی منبر پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم، آن را برای خود مصرف می کنیم چون به مردم که انبیا و شهدا را قبول دارند، می گوئید من نماینده آنها هستم؛ معنای این حرف آن است که ای مردم، نگران نباشید اگر انبیا و اولیا نیستند، من هستم. این خیلی ادعای بزرگی است و پاداش بزرگی نیز می تواند داشته باشد. از طرفی هم خیلی خطرناک است و خیلی دین ها با این ادعای بزرگ بر باد رفته است. ما خیال می کنیم تبلیغ، دانستن فنون سخنرانی است اما این فقط یک بخش قضیه است.

مردم حتی در دورافتاده ترین روستاها هم قضاوت می کنند که فلانی دیندار است یا بی دین. یکی از مفاسدی که قرآن درباره کشیش ها و رهبان ها ذکر کرده و آنها را متهم می کند، فساد مالی آنهاست یعنی این که آخوند نباید رشوه گیر و مادی باشد. آخوندی که در خدمت سرمایه دارها و پول دارها باشد و به خانه آنها رفت و آمد کند و سر سفره آنها بنشیند، دینی را که معرفی می کند به درد همان سرمایه دارها می خورد، امضای شریعت را بر کارهای آنان می زند. برای یک آخوند نشستن در خانه گران قیمت و سوار شدن بر ماشین گران قیمت روا نیست. می دانید چقدر از جوان ها به واسطه این گونه مسائل بی دین شده اند؟» (1).

ص: 576

1- . حسن رحیم پور اذغندی، بایسته های تبلیغ: ص 75 و 76 .

بدون تردید ایمان داشتن به یک نظر و عقیده، سبب عمل نمودن به آن می شود. براین اساس در برخی روایات، ایمان، همان عمل تلقی شده است. امام صادق علیه السلام در خصوص ایمان چنین فرمود:

«الایمان ان یطاع الله فلا یعصی»⁽¹⁾.

«ایمان، عبارت از این است که خداوند پرستیده گردد و معصیت نشود».

بنابراین عقیده ای که نتوانسته باشد در وجود مبلغ دین اثرگذار باشد و در او تحولی ایجاد نماید، چگونه می تواند دیگران را متحول سازد. این مسئله امری کاملاً بدیهی است که اگر آموزه های دینی تنها در قالب مجموعه ای به نام قرآن توسط پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم ابلاغ می گردید، بدون آنکه مردم تجسم این آموزه ها را در رفتار ایشان ببینند، گستره پذیرش اسلام توسط مردم چه در زمان حیات ایشان و چه پس از آن به این حد از وسعت و اقبال نمی رسید. اخلاق و اعمال پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم به واقع تجسم کامل آموزه های قرآن بود. چنان که خود قرآن در این خصوص فرموده است:

«رَحْمَهُ مِنَ اللَّهِ لَئِن لَّهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ»⁽²⁾.

«به رحمت خداست که با مردم نرم خوشدی و اگر تندخو و سخت دل بودی، مردم از اطراف تو پراکنده می شدند».

و یا در آیه ای دیگر آمده است:

«لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ»⁽³⁾.

«پیامبری از خودتان به سوی شما آمد که مشقت شما بر او دشوار است و بر سعادت و خوشبختی شما آرمند است و به مؤمنان رؤوف و مهربان است».

ص: 577

1- . کافی: ج 2، ص 33.

2- . آل عمران: 159.

3- . توبه: 128.

این‌ها صفاتی است که قرآن کریم آنها را عوامل پیروزی پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم به حساب آورده است. همچنین در تکمیل این بحث، گفتاری بلیغ و مستوفی از امیرالمؤمنین علی علیه السلام را نقل می‌کنیم که مبین راه و روش مبلغان دینی در زمینه عامل بودن آنان است.

«من نصب نفسه للناس اماما فليبدأ بتأديب نفسه و مؤدب نفسه بحق بالاجلال من مؤدب الناس و معلمهم»⁽¹⁾.

«هر کس خود را در مقام امامت مردم قرار دهد، باید به تأدیب و تربیت خود آغاز کند و کسی که ادب‌کننده خویش‌تن است به تجلیل و احترام سزاوارتر است از کسی که ادب‌کننده و معلم مردم است».

علی رغم تمامی این توضیحات و توصیفات، متأسفانه یکی از بزرگ‌ترین آفت‌های تبلیغ دینی در حیطه وظایف مبلغان و روحانیون، عدم تطابق گفتار و عمل است، به گونه‌ای که هرگاه بر منبر و جایگاه وعظ و خطابه تکیه می‌زنند، از زهد و خویش‌تن‌داری سخن به میان آورده و از صابران در برابر شهوات و نفسانیات و مصائب سخن می‌گویند خلاق را به فناعت و شکرگذاری در برابر خالق فرا می‌خوانند، توجه به حال هم‌نوعان و مؤمنین و دستگیری از آنها را توصیه می‌نمایند و از گذشت و ایثار می‌گویند اما به هنگام عمل همواره به دنبال اباحه می‌گردند و خود را برای انجام مستحبات به زحمت نمی‌اندازند، بنابراین چرا چیزی را که در شرع برای آنان مباح شده بر خود حرام کنند.

اما آنها هیچ‌یک از این‌ها را به کار نمی‌بندند و در منجلاب خودخواهی غوطه‌ور می‌شوند و در مطالبه حق خود یا آنچه حق خود می‌دانند، شدت عمل به خرج می‌دهند و در هیچ چیز مسامحه و گذشت نمی‌کنند؛ زیرا حق مسلم آنهاست و شرعا حرام نیست که مطالبه کنند اما رفتار آنها در برابر مردم چنین است که این‌ها بر انسان، مستحب است و قیام بر آنها واجب نیست... از این رو هنگامی که در معاشرت‌ها و معامله، به اخلاق آنها نزدیک می‌شوی، می‌بینی که غضب و شدت و سخت‌گیری به مرحله‌ای می‌رسد که به هیچ وجه با مدارا سازگاری

ص: 578

ندارد. بدین ترتیب چنین رفتاری زندگی آنها را فرا می گیرد و آنها را از ارزش های معنوی عریان می سازد و مبدل به انسانی می شوند که با موعظه ها و ارشادات خود، مردم را سحر می کنند تا آنها را در گرایش به دین به سر شوق آورند اما مردم که در زندگی و رفتار او اثری از دین مشاهده نمی کنند، از او دور می شوند.⁽¹⁾

همچنین در حدیث دیگری از امام صادق علیه السلام می خوانیم که فرمود:

«یعنی بالعلماء من صدق فعله قوله و من لم یصدق فعله قوله فلیس بعالم».⁽²⁾

«عالم کسی است که کردارش، گفتارش را تصدیق کند و هر کس عملش، گفتارش را تصدیق نکند، عالم نیست».

عام نادان پریشان روزگار به ز دانشمند ناپرهیزگار کان به نابینایی از راه اوفتاد وین دو چشمش بود و در چاه اوفتاد⁽³⁾ از آنچه تاکنون گفته شد چنین برمی آید که گفتار مبلغ هنگامی می تواند ثمربخش باشد که در اعمال وی نیز انعکاسی بارز و متلازم داشته باشد و این امر محقق نمی شود مگر آنکه مبلغ ابتدا سويدای قلب خویش را از سودای عشق آفریدگار مشحون سازد. آئینه زمانی می تواند عیوب دیگران را به نمایش گذارد که خود عاری از زنگار و غبار باشد.

قرآن کریم می فرماید:

«أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ»⁽⁴⁾

«آیا مردم را به خوبی دستور می دهید، در حالی که خودتان را فراموش کرده اید».

ص: 579

1- . گام هایی در راه تبلیغ، دکتر احمد بهشتی: ص 150 .

2- . اصول کافی: ج 1 .

3- . کلیات سعدی: ص 183 .

4- . بقره: 44 .

مبلغی که طرفدار و همنشین دنیاطلبان باشد، نمی تواند در راه خودسازی خویش قدم بردارد، به همین دلیل است که خداوند متعال دستور به اعراض از دنیاپرستان می دهد و می فرماید:

«فَاعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّىٰ عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» (1).

پس از کسی که از یاد ما روی برمی گرداند و چیزی به جز زندگی دنیایی نمی خواهد، دوری کن.

برای دلنشین بودن کلام، نیاز به محبوبیت اجتماعی است به همین خاطر حضرت ابراهیم علیه السلام، برای فرزندانش دعا می کند:

«فَاجْعَلْ أَفْنَدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ» (2).

«مردم را مشتاق آنان کن و این محبوبیت در سایه ایمان و عمل صالح به دست می آید».

«إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا» (3).

«کسانی که ایمان آوردند و عمل صالح انجام دادند، خداوند رحمان محبت آنها را در دل ها می افکند».

«انسان خود ساخته ای که اعمال خوب در وجودش ملکه شده است، تک تک اعمالش تبلیغ دین خداست» (4).

تبلیغ و فطرت وجود انسان به صورت فطری هم چون کویری تشنه همواره در آرزوی بارانی است تا بذریع ایمان بر شوره زار روح او رویدن آغاز کند. بدون تردید یکی از بهترین و مطمئن ترین راه های اثبات وجود خداوند، ارتباط درونی و نیایش است.

ص: 580

1- . نجم: 29 .

2- . ابراهیم: 37 .

3- . مریم: 96 .

4- . محسن قرآنی، راه و رسم تبلیغ: ص 209 .

« وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِي إِذَا دَعَانِي فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ ». (1)

«آنگاه که بندگان من از دوری و نزدیکی من از تو پرسند، بدانند که من به آنها نزدیک هستم. هر کسی مرا بخواند دعایش را اجابت می‌کنم. پس دعوت مرا بپذیرند و به من ایمان آورند تا به سعادت راه یابند».

ذوق باید تا دهد طاعات بر مغز باید تا دهد دانه شجر دانه بی مغز کی گردد نهال صورت بی جان نباشد جز خیال (2) «مهاتما گاندی»، رهبر فقید هند به همه آدمیان از هر فرهنگ و قوم و نژاد توصیه می‌کند:

«روز خود را با نیایش آغاز کنید و آن را چنان با روح خود درآمی زید که تا غروب همراه شما بماند. روز خود را با نیایش به پایان برید تا شب را در آرامش و بدون دیدن رؤیا و کابوس به صبح برسانید. درباره شکل و ظاهر نیایش نگرانی به دل راه ندهید، مشکل آن هر چه باشد باید ما را به سوی مصاحبت با خدا سوق دهد. شکل نیایش مهم نیست، مهم آن است که به هنگام خارج شدن واژه‌های نیایش از دهان، روحمان سرگردان و بی تمرکز نباشد». (3)

جوان از خود می‌پرسد؛ در حالی که خداوند از نیازهای ما آگاه است پس چرا باید دعا کنیم؟ عالمی می‌گوید:

«دعا نمی‌کنیم تا به خدا بگوییم چه می‌خواهیم بلکه دعا می‌کنیم تا خود را برای آنچه می‌خواهیم مهیا سازیم».

ص: 581

1- . بقره: 186 .

2- . مثنوی معنوی.

3- . نیایش، مهاتما گاندی.

برای انسان های شریعت گریز این عصر، نیایش، بهترین و کارآمدترین ابزار حصول هدف و معنا در زندگی است؛ گویی هرچه نیایش با شکوه تر برگزار شود، عمق زندگانی و مفهوم آن عظمت بیشتری می یابد. نیایش در واقع نوعی انضباط روحی و تقید معنوی و متافیزیکی است که برای تعالی بسیار ضروری است و در واقع فصل ممیز انسان از حیوانات است. در واقع همان عنصری است که بسیاری از خلأهای دنیای مدرن امروز را پر می کند و آرامش زایل شده را به روح سرگشته بشر برمی گرداند. بنابراین چه خوب است که مبلغین از این ساز و کار بسیار تأثیرگذار در هدایت نسل جوان بهره ی کافی و وافی ببرند و شیرینی و لطافت دعا و راز و نیاز با حق تعالی را به کام تشنه ی جوان بنوشانند.

«کوچک ترین شکی ندارم که مشاجرات و منازعاتی که امروز فضای زندگی ما را انباشته اند، ناشی از فقدان روح نیایش حقیقی اند. می دانم به این جمله ایراد خواهید گرفت که میلیون ها هندو، مسلمان و مسیحی همه روزه مراسم نیایش خود را به جا می آورند، پس چگونه است که چنین نمی شوند؟ من نیز به این دلیل که اندیشیده بودم چنین اعتراضی را مطرح می کنید در جمله خود عبارت نیایش حقیقی را به کار بردم، خالی شدن جان جامعه از روح یک نیایش حقیقی و قرار گرفتن آن در پس پرده تزویر و نفاق، جنگ و خشونت می آفریند».⁽¹⁾

بر همین سیاق ایام پر حلاوت ماه مبارک رمضان و روزه داری این ماه، فرصتی بسیار مغتنم برای رجعت فطری به دین و دین داری است. خاصه آنکه روح جوان از چنان پاکی و آمادگی برخوردار است که هر مبلغ آگاه با درایت و احاطه بر عناصر تبلیغی بر سبیل اغتنام خواهد توانست جوانان بسیاری را به زنجیره ی دین داران و نیایش گران پیوند دهد. بنابراین با توجه به تأثیر غیرقابل انکار ایام رمضان بر ذهن و روح جوان مسلمان، کسب حداکثر آمادگی و بهره مندی از تمامی قابلیت های ذهنی و معنوی توسط مبلغ در انجام رسالت مقدس و خطیر او

ص: 582

جهت هدایت جوانان پاک نهاد این مرز و بوم، کاری بس مأجور و مثاب نزد خداوند سبحان خواهد بود. انس با قرآن کریم و تأثیر جوهره پاک و بدیل کلام الله بر جانمایه مخاطب و بهره مندی از ادعیه زاکیه ی فراوانی که قرائت آنها در این ماه توصیه شده است، از مهم ترین ساز و کارهای تبلیغی محسوب می گردد.

نکته دیگر؛ تبیین و تشریح اثرگذاری مکان های مقدس جهت انجام دعا و عبادات است. به عنوان مثال مسجد به عنوان مکانی مقدس، به دور از هیاهو و جنجال و جامع جمیع عناصر لازم جهت ایجاد ارتباط با خالق است و از کاریزمای مکانی بسیار خوبی برخوردار می باشد.

جریان شناسی و آگاهی به مسائل روز (شناخت مقتضیات زمان) باید قبول کنیم که بسیاری از مردم، روحانیت را سند دین می دانند و دین خود را از آنان می گیرند و همان گونه که پیرامون هر مقوله می بایست به متخصص آن رجوع کرد، در خصوص آموزه های دینی نیز عامه مردم، روحانیت را مرجع دینی محسوب نموده و به آنان رجوع می کنند. خاصه آنکه دین برخلاف بسیاری از رشته های علمی، استدلال پذیر نمی باشد و یا حداقل آنکه بسیاری از احکام دینی در قالب دلیل و برهان و استدلال نمی گنجد؛ بر همین اساس، ضعف در دینداری مردم را شاید بتوان به نوعی به تکاسل و سکونت مبلغان دینی نسبت داد.

توجه صرف به مبانی سنتی تبلیغ دینی و بسنده نمودن به مضامین و متون گردآوری شده سلف و غافل شدن از تعمیق و توسیع آگاهی ها و ارتباط های نظری و فکری حتی در روستاها و قصبات دور دست و باورپذیری این مسئله که پیشرفت اعجاب انگیز علوم در سده اخیر، میل و گرایش نسل های جوان را به پذیرش مستدل و مدلل هر مقوله بیشتر نموده است.

گام نخست نوسازی تبلیغی آن است که مبلغین بدین نکته بسیار مهم و کلیدی توجه کنند که نسل امروزی به واسطه اطلاعات وسیع و متنابهی که در اختیار دارد، بسیار خوب می فهمد و نسبت به نسل های پیشین بیشتر و بیشتر از سن خود از حقایق آگاهی دارد. بنابراین راه گفتمان امروز بیش از توجه کردن به بایدها و نبایدها، پرداختن به هست ها و نیست هاست؛ براین اساس

مبلغ می بایست که جامعه را به خوبی بشناسد و سخنان خود را با برداشت دیروزی خود بیان نکند. نسبت به هجوم فرهنگ بیگانه از پنجره های ماهواره، اینترنت، مجلات، پوسترها، مکاتب عرفانی و شبه عرفانی به درون خانواده ها و در بین جوانان هم عصر خود شناخت کامل داشته باشد.

اگر حوزوی ها الگوی مناسب و دل پذیر برای دختران و پسران ارائه نکنند، بیگانگان در چهره های دلربا و فریبا این نیاز را برآورده می سازند و فوج فوج جوانان را به سرایی آراسته و پرجاذبه می برند که پشت آن پرتگاه ارزش ها و قربانگاه قداست ها خواهد بود. نوع پوشش، سبک آرایش و ابزارهای تفریحی و شادی بخش امروز جوانان ما، همگی نشان از چنان سرای پر آینه و پرزرق و برق دارد. درک این ویژگی که جوانان شیفته شهرتند تا جایگاه شایسته ای در جامعه بیابند و در پی آنند که با حضور در تیم های ورزشی، مرز شهرت خود را از کشور شکافته به شهرت جهانی دست یابند و با دیدن عکس خود در روزنامه ها و مجلات به خوشبختی واقعی دست یابند، روحانی امروزی را صاحب نگرشی نو می کند تا نخست به تحقیق درباره نوع درد پرداخته سپس به درمان رو کند و گاه با ارائه شیوه های جایگزین، این عطش کاذب را با شهد شیرین بیش سیراب نماید تا پس از چندی تمامی این خواسته ها، کودکانه و بیارزش شود و دست یابی به قله سعادت و خوشبختی از سویی دیگر ممکن گردد.

جوان امروز، دین امروزی و سخنان شیرین و پرجاذبه را می طلبد و بیشتر از تعبد صرف و خموش عابدانه به پرسش و کنجکاوی از حکمت ها و فلسفه های احکام رو می کند. از این رو روحانی امروزی خوش فکر، شیرین سخن، خنده رو و پر معلومات را می پسندد. به کسانی که آموزه های مذهبی را در قالب جلوه های امروزی ارائه دهنده شناخت شفافی نسبت به زمان و مکان داشته و هیچ گاه آمرانه سخن نگویند، عشق می ورزد. در روزها و نشست های نخست، هیچ گرایش قلبی به مبلغ نشان نمی دهد، بلکه او را می آزماید و با دقت در گفتار و رفتار روحانی به دنبال گمشده خویش است.

ابتدا با ذره بین عشق و اندیشه، به کوچک ترین حرکات و کلمات با وسواس می نگرد و پس از پسندیدن، دل در گرو سخنان و گفته ها می سپرد. به تواضع و یک رنگی اهمیت بسیاری

می دهد. به پیشوایی که رهبر خود را نوجوان سیزده ساله نامید، افتخار می کند و به کسانی که فهم امروزی نسبت به مسائل جوانان و جامعه دارند، می بالد.

اما واقعیت رشد و پذیرش بی چون و چرای وسایل ارتباط جمعی از سوی جوامع مختلف بشری امری انکارناپذیر است که می بایست از سوی سامانه تبلیغ دینی و مبلغان مورد توجه، تجلیل و تأمل مکفی قرار گیرد.

تبلیغ دینی و جوانان جوان و معنویت میان نیروهای تغییردهنده شخصیت در دنیای خارج و هسته مرکزی وجود انسان (فطرت)، تباین رو به گسترش وجود دارد. این دو ممکن است روزی متقابلاً به انهدام یکدیگر روی آورند مگر آنکه جهان ارزش ها به جهان عادی تفوق یابد. برای ایجاد الزام معنوی در میان نوجوانان و جوانان باید آنان در معرض اندیشه های بزرگ و ظهور اندیشه هایی قرار گیرند که بشریت را به مدارج عالی روحی و اندیشه های مربوط به ارزش اساسی و آزادی فردیت و مسئولیت پذیری اجتماعی، مهربانی و دلسوزی ارتقاء داده شده است. (1)

مسئله بسیار مهم در ارتباط با هدایت نسل جوان، آن است که حرکت به سوی ارزش های معنوی باید آزادانه و به دور از اجبار باشد. بنابراین تحکم و تأکید در تحریک فرد به سوی ارزش ها منجر به تحقق تربیت صحیح نیست چرا که حرکت آزادانه و براساس اختیار به سوی ارزش ها براساس «لا اکره فی الدین» هماهنگ است. خداوند اجباری در حرکت انسان به سوی نظام ارزشی قرار نداده است چرا که در این صورت، اختیاری برای انتخاب او قائل نمی گردید و حتی می بینیم که به پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم می فرماید:

«پیامت را ابلاغ کن خواه پذیرفته شود یا پذیرفته نشود».

ص: 585

همچنین علاوه بر آگاهی و درک صحیح از به کارگیری ابزار نوین و آشنایی با فلسفه و ساختار آن در خدمت اهداف دینی (و نه صرفاً هم تراز و هم راستا با مبلغان فرهنگی بیگانه که تعهدی در قبال اصلاح و هدایت مخاطب نداشته و حتی آنان را به سمت ارزش زدایی، معناگریزی و مادی گرایی سوق می دهند) شیوه هدایت و تبلیغ نیز از مباحث و محورهای بسیار مهمی است که می تواند منجر به ارزش پذیری و یا ارزش گریزی جوانان شود. به عنوان مثال؛ هرگاه مبلغ پیش از آنکه از رحمت و مغفرت الهی سخن بگوید و بشارت و تبشیر را مورد علاقه و توجه قرار دهد، از وجه عذاب و تنذیر و ترساندن بهره جوید و به جای آنکه رویه ای مثبت را پیشه سازد، منفی بافی و تلخ نگری را مشی خود قرار دهد، مخاطب جوان او که سرشار از انگیزه، شور و نشاط و انرژی است احساس نزدیکی و تعامل نخواهد نمود و تمایلی برای پذیرفتن این نوع وعظ و هدایت نشان نخواهد داد.

حضرت امام خمینی قدس سره که همواره نسبت به تربیت و پرورش جوانان و توجه به دوره جوانی و اثرمندی شگفت انگیز این دوره از زندگی در ترکیه و تنقیح روح تأکید فراوان داشتند و براساس همین شناخت و درک صحیح از فقرات و درجات روحی، ارتباط عاطفی بسیار خوبی با نسل جوان دوره خود داشتند، معرفتی عالمانه از شخصیت جوان ارائه داده اند. ایشان در قسمتی از سخنان خویش جوانان را چنین توصیف نموده اند:

«تأثر قلبی و تصور باطنی در ایام جوانی بهتر حاصل می شود؛ زیرا قلب جوان لطیف و ساده است و صفایش بیشتر و واردات آن کمتر. و تراحمات و تراکمات در آن کمتر است. پس شدیدالانفعال و کثیرالقبول است. بلکه هر خلق زشت و زیبایی در قلب جوان بهتر داخل می شود و زودتر از آن متأثر و منفعل می گردد و بسیار اتفاق می افتد که حق یا باطل یا زشت یا زیبا را به مجرد معاشرت با اهل آن بدون دلیل و حجت قبول نماید»⁽¹⁾.

ص: 586

بنابراین پیش از هر تبلیغ دینی ویژه جوانان، شناخت عناصر و مقتضیات ساخت و بافت شخصیت جوان و در پیوستگی با سایر عواملی که در ابتدای این نوشتار مورد اشاره قرار گرفتند از ملزومات اولیه امر تربیت و تبلیغ به شمار می رود و بدون توجه و التفات عمیق نسبت به آنها، باز خورد و برون داد چشم گیری حاصل نخواهد شد.

تربیت و تبلیغ یکی از تعاریف عمومی تربیت، تلاش در راه شکوفایی استعداد های انسان است. در زمینه سبک های پرورش فرزند، روش های متفاوتی در کتب روان شناسی مورد اشاره قرار گرفته است که برخی از آن ها عبارتند از:

الف) سبک مقتدرانه: در این روش، والدین منفعل نیستند و فرزندان، سرحال، بانشاط و با اعتماد به نفس تربیت می شوند.

ب) سبک مستبدانه: والدین به دنبال اطاعت بی چون و چرای فرزندان می باشند و کمتر با فرزند گفت و گو می کنند این کودکان عموماً مستبد، گوشه گیر و ناخشنود هستند.

ج) سبک آسان گیرانه: والدین بی برنامه هستند و فرزندان معمولاً ناپخته و پرتوقع هستند و بر اعصاب خود کنترل ندارند.

ما خیلی از فرزندان خود را به روش شخصیت های گلخانه ای تربیت می کنیم. گل ها در گل خانه شاداب و سرحال هستند، به محض این که آب و هوای دیگری به آنها برخورد می کند، چیز دیگری می شوند. اگر انسان بتواند خود را از محاق مادیت به جهان ارزش برساند و یا او را به این مسیر هدایت نمایند، در واقع تربیت شده است با این توصیف می بینیم که تربیت، نسبت بسیار نزدیکی با مسأله هدایت و تبلیغ دینی دارد؛ زیرا هدف تبلیغ دین نیز چیزی جز هدایت نیست.

اهمیت مسؤولیت مبلغین هنگامی وجه بارزتری می یابد که بدانیم بنا به گفته کارشناسان، توجه به دوره های پرورشی جوان و قوت و ضعف ویژگی های جوانی در این دوره ها، از مسایل حساسی است که در آموزش و پرورش به درستی به آن پرداخته نمی شود. (1)

ص: 587

در حال حاضر در جامعه ما در نهاد خانواده و مدرسه که دو منبع اساسی و مهم در تربیت و اجتماعی کردن فرد محسوب می شوند، توانایی کمی برای پاسخ گویی به نیازهای جوان مانند نیاز به احساس استقلال و شخصیت یابی منفرد دارند. در نتیجه فرآیند هویت یابی جوان بیشتر تحت تأثیر نقش و کارکردهای سایر عوامل نظیر گروه ها، وسایل ارتباط جمعی و گروه های مرجع (ائمه جماعات و مبلغین) قرار دارد.

نکته دیگر آن است که اوضاع و شرایط غالب در طول شکل گیری شخصیت افراد متفاوت است و همه نوجوانان و جوانان را نمی توان به یک شیوه و روش عمومی هدایت نمود.

هرچند قشر نوجوان و جوان خصوصیات و خلیات عمده مشابهی دارند که مختص دوره سنی آنان است؛ اما این خصوصیات متأثر از عوامل مختلف خانوادگی، ژنتیکی و وراثت و نیز محیط رشد آنها، از شدت و ضعف برخوردار است. به همین جهت میزان اثرپذیری آنها در برخورد با شیوه های مشابه آموزشی و یا تبلیغی متفاوت خواهد بود.

«پائولو فریره» برای این نظام جدید، اصول زیر را بر شمرده است:

1 _ اعتقاد به توانایی افراد برای فراگیری، دگرگونی و رهایی خویش از شرایط سرکوب کننده جهل، فقر و استعمار.

2 _ تماس مستقیم فراگیرندگان با واقعیت های خاص زندگی و مسائل مربوط به آن، تجزیه و تحلیل فشارها و محدودیت های تحمیل شده به آنان از سوی ساختار اجتماعی و «ایدئولوژی» رسمی.

3 _ طرد تفاوت های موجود بین «آموزش دهنده» و «آموزش گیرنده» و در نظر گرفتن هر دو به عنوان «فراگیرنده».

4 _ مشارکت در کوشش های رهایی دهنده. (1)

ص: 588

1- . مهدی محسنیان، ارتباط شانس: ص 29 و 30 .

با این توضیحات باید پذیرفت که افزایش جمعیت و نیز پیشرفت بیامان تکنولوژی منجر به آن شده است که ویژگی های فردی، حرف های، زندگی جمعی و افکار اعضای جامعه، متنوع و پیچیده تر از گذشته شود؛ چرا که وسایل ارتباط جمعی جدید، خود محصول تکنولوژی نوین است.

«تکنولوژی فرآورده های غیرلازمی را برای برآوردن نیازهای ساختگی انسان می آفریند. علم و آگاهی های غیرضروری را فراهم می آورد که هیچ ارزش خاصی ندارد و صرفاً محصول توسعه خود به خودی فعالیت های علمی است. در جامعه نوین، پول به صورت حلقه پیوند انسان در می آید و جانشین پیوندهای شخصی مبتنی بر احساسات رقیق می شود و براساس روابط غیرشخصی و منجر به منظوری خاص عمل می کند. در نتیجه، محاسبات انتزاعی به عرصه های زندگی اجتماعی، همچنین روابط خویشاوندی یا قلمروی پسندهای زیبایی شناختی می تازد که پیش از این پهنه ارزیابی های کیفی و نه کمی بودند. پول گذشته از فراسوی کارکردهای اقتصادی اش، روح تعقل، حساسگری و احساس غیرشخصی جامعه نوین را تجسم می بخشد. در واقع می توان چنین نتیجه گیری کرد که گسترش روابط نقدی به روابط چپاول گرانه می انجامد و کارکرد اجتماعی را دچار وقفه می سازد»⁽¹⁾.

«امروزه موج سوم در حال دگرگون کردن همه چیز است. تغییر و تحول سریع جامعه، درون انسان ها را نیز به سرعت تغییر می دهد. رسیدن اطلاعات تازه منجر به زایل شدن تصاویر و ادراکات ذهنی قلبی شده و فرد را مجبور به اصلاح داشته های فکری می نماید؛ چرا که اگر اینکار انجام نشود، افراد روز به روز توانایی خود را برای پاسخ به مسائل روزمره از دست می دهند»⁽²⁾.

ص: 589

1- . کوزر، لیویس، زندگی واندیشه بزرگان جامعه شناسی: ص 30؛ ترجمه محسن ثلاثی، انتشارات علمی ص 268 .

2- . تافلر، آلوین، موج سوم، ترجمه شهین دخت خوارزمی، نشر نو: ص 216 .

امروز جنگ اطلاعات (info - war) به هدف درازمدت نیرومندی برای نفوذ در امور داخلی، ملی و جهانی تبدیل شده است.

اخلاق فردی مبلغ 1 _ اخلاص ملامحسن فیض کاشانی در بیان حقیقت اخلاص چنین می گوید:

«حواریون به عیسی علیه السلام عرض کردند عمل خالص چیست؟ فرمود: آن عملی که برای خدا انجام می دهی و دوست نداری که هیچ کس تو را به خاطر انجام آن ستایش کند.» (1)

بنا به فرموده پیامبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم:

«العلماء کلهم هلکی الا العاملين و العاملون کلهم هلکی الا المخلصین و المخلصون علی خطر.» (2)

«عالمان همه در معرض هلاکتند مگر آنان که به علم خود عمل کردند و عاملان همه در معرض هلاکتند مگر آنان که از روی اخلاص کار کردند و مخلصان در خطرند.»

مبلغ می بایست اخلاص را از پیامبران الهی بیاموزد چنان که در قرآن کریم این مطلب مورد تصریح قرار گرفته است:

« وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ.» (3)

«هیچ مزدی از شما نمی طلبم. اجر من تنها بر پروردگار عالمیان است.»

ص: 590

1- . فیض کاشانی، ملامحسن، منهاج النجاه: ص 124 .

2- . ابی فرای مالکی _ ابوالحسن _ تنمیه الخواطر: ج 2، ص 118 .

3- . شعراء: 109 .

عدم تأثیر بسیاری از خطابه‌ها و سخنرانی‌ها و نیز ناکارآمدی برخی از فعالیت‌های تبلیغی به سبب فقدان اخلاص و توجه به مسائل مادی و یا جنبه‌های دیگری نظیر کسب موقعیت اجتماعی و پایگاه مردمی که پشتوانه رسیدن به مقام و موقعیت و مناصب دولتی است، می‌باشد.

«اخلاص؛ روح دین، اساس عبادت و پایه عمل خواننده به سوی خداست.

اخلاص بر هر پرستش‌کننده‌ای واجب است تا تنها خدا را متوجه باشد.

اما در مورد مبلغان و داعیان، فریضه‌ای لازم تر و دستگیره‌ای محکم تر است.

هرچه دامنه دعوت داعی گسترده تر باشد، نیاز او به یاد خدا و اخلاص بیشتر می‌باشد» (1).

2_ خوش برخوردی در مباحثات دینی در تاریخ آمده است که امیرالمؤمنین علی علیه السلام در زمان خلافت شان مکرر می‌فرمود که تا من زنده هستم هر سئوالی دارید پرسید؛ «سلونی قبل ان تقدونی».

یک بار شخصی با بیانی جسارت‌آمیز برخاست و گفت:

«ایها المدعی مالایعلم والمقلد مالایفهم انا السائل فاجب».

«ای مدعی جاهل (العیاذ باللّه) و ای کسی که نفهمیده حرف می‌زنی، من سئوال می‌کنم تو جواب بده».

(قیافه وی شبیه اعراب یهود بود) اصحاب امام علیه السلام به پا خاستند و قصد تأدیب او را داشتند. امام علیه السلام مانع شدند و فرمودند:

«ان الطیش لایقوم به حجج اللّه ولا تطهر به براهین اللّه».

«با عصبانیت نمی‌شود دین خدا را قائم و راست کرد. با عصبانیت برهان خدا ظاهر نمی‌شود».

ص: 591

1- . غزالی _ محمد _ مع اللّه دراسات فی الدعوه و الدعاه: ص 31 .

بعد رو کرد به آن مرد و فرمود:

«اسال بکل لسانک و ما فی جوانحک».

«پرس با تمام زبانت هر آنچه در درون داری».

3_ عدم توقع از مخاطبان تبلیغ دین، فعل و انفعالی در راستا و در طول رسالت پیامبران الهی محسوب می شود. چنان که آن بزرگواران، هیچ اجر و عوضی را در قبال وظیفه و مأموریت خویش مطالبه نمی کردند. از این رو شاید یکی از مهم ترین دلایل اثربخشی عمل تبلیغی آنان را در همین گزاره بتوان منوط و مستور دانست:

« وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ » (1)

یکی از بدترین آفتها و مضار تمدن های جدید و دست آوردهای زندگی صنعتی و مدرن انسان ها، توجه به اصل منفعت طلبی است.

قاطبه افراد انسانی در بسیاری از جوامع به تدریج بدین پوستین در افتاده اند که هیچ کاری را بدون محاسبه سود و زیان آن انجام ندهند. به همین جهت، گفتار و رفتار آدمیان آغشته به این خوی و خصلت نامبارک است. متأسفانه بسیاری از روابط و ارتباطات در بین اقشار و صنوف بر این اساس شکل گرفته است. به همین جهت عدم لغزش مبلغین دینی و همرنگ نشدن با جماعت در این خصال نامقبول، مؤلفه های قابل تأمل و در خور توجه محسوب می گردد.

مبلغ دین تا به هرگاه که تابلوی شعار انبیا (و ما اسئلكم...) را نصب العین و کاریست عمل خویش قرار دهند، از در غلتیدن به آفت مؤخر مذکور در امان خواهند بود.

ص: 592

4_ تواضع «وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا» (1).

«وهرگز در زمین به کبر و ناز راه مرو که به نیرو زمین را نتوانی شکافت و به کوه در سر بلندی نخواهی رسید».

امام علی علیه السلام پیرامون این خصیصه نیکو فرمود:

(2) «التواضع سلم الشرف، التكبر اس التلف».

«فروتنی، نردبان شرف و بزرگواری است».

(3) «التواضع يكسوك المهابه».

«فروتنی جامه ابهت بر قامت تو می پوشاند».

(4) «التواضع ينتشر الفضيله».

«فروتنی فضیلت را منتشر می کند».

(5) «التواضع يرفع».

«تواضع و فروتنی عظمت می آورد».

بدون شک تواضع از مهم ترین عوامل موفقیت هر مبلغ اسلامی محسوب می شود. این مهم آنگاه از اهمیتی دو چندان برخوردار می شود که جای جای زندگی پیشوایان دینی را متصف به صفت متعالی تواضع می بینیم. چنانکه حضرت عیسی علیه السلام به دست خویش برای حواریون طعام می پخت و پس از غذا دست های آنان را می شست.

ص: 593

1- . اسراء: 37 .

2- . بحار الأنوار: ج 77 .

3- . همان .

4- . همان .

5- . همان .

و نیز نبی مکرم صلی الله علیه و آله وسلم چنان باتواضع و فروتنی می نشست که گاهی با دیدن این حالت ایشان، برخی از یاوران شان به خود می لرزیدند. چنان ساده و بی آرایش در میان اصحابش می نشست که گویی یکی از آنهاست. به طوری که اگر شخص ناشناس و غریب های می آمد، نمی دانست پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم کدام است. عاقبت، اصحاب از حضرت صلی الله علیه و آله وسلم خواستند به گونه ای بنشینند که غریبه ها او را بشناسند. بعدها برای آن حضرت سکویی از گل درست کردند تا بر روی آن بنشینند. (1)

رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم از احترام بیشتر از حد و تکلف بیزار بود. اصحاب آن حضرت چون می دانستند ایشان ناراحت می شود از جا بلند نمی شدند. مردی به دیدار آن حضرت آمد و از هیبت آن بزرگوار به لرزه افتاد. پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم خطاب به او فرمود:

«برخود آسان بگیر، من پادشاه نیستم، من پسر زنی از قریشم که گوشت خشک می خورد». (2)

5_ حسن خلق «فبما رحمه من الله لنت لهم ولو كنت فظا غليظ القلب لانفضوا من حولك». (3)

«رحمت خدا تو را با خلق مهربان و خوشخوی گردانید و اگر تندخو و سخت دل بودی، مردم از گرد تو متفرق می شدند».

پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله وسلم این صفت نیکو را به حد اعلای آن برخوردار بود. چونان که یکی از مهم ترین و محوری ترین ساز و کارهای جذب اعراب شبه جزیره به آیین پاک اسلام، همانا خلق و خوی نیک و سیرت عالی و نرم خوئی پیامبر بود. آن چنان که خداوند رحمان نیز در آیه فوق الذکر بر این مهم صحنه گذاشته است.

ص: 594

1- . احیاء علوم الدین: ج 2 .

2- . همان .

3- . همان .

امیرالمؤمنین علی علیه السلام، پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم را خوش خلق ترین و خوش برخوردترین مردم زمانه خود توصیف فرموده اند. چنان که رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله وسلم، خود نیز فلسفه بعثتش را در اتمام مکارم اخلاقی عنوان فرمود:

«بعثت لاتمم مکارم الاخلاق».

«مبعوث شدم تا مکارم اخلاقی را تمام کنم».

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم می فرماید:

«ما یوضع فی میزان امری ۱ یوم القیامه افضل من حسن الخلق» (1).

«فردای قیامت چیزی برتر از حسن خلق و خوش خوبی در ترازوی عمل انسان گذاشته نمی شود».

6_ آراستگی ظاهر از جمله سازوکارهای تأثیرگذار در امر ارتباط، به خصوص ارتباط رو در رو یا چهره به چهره که از ملزومات و عناصر قابل بحث آداب سخنوری نیز محسوب می شود، موضوع توجه به وضع ظاهری و آراستگی چهره و لباس می باشد. چنان که این مقوله از بعد تأثیر روانی و عامل جذب و یا دفع مخاطبان سخنور در هر مقام و منصب چه به عنوان سخنران و یا معلم و استاد و یا به عنوان یک مبلغ دین که می بایست مراجعین و مخاطبین خود را تحت تأثیر قرار دهد، قابل مطالعه و بررسی می باشد. این مؤلفه از آن جهت که فطرت و جوهره همه آدمیان بالاشتراک زیباخواه و زیباپسند می باشد و نیز از آن منظر که انسان بصورت غریزی نسبت به تعادل و هارمونی التفات دارد، قابل بررسی است. و این تأثیر البته دو جانبه است. یعنی همان گونه که تنظیف و تلطیف ظاهر فرد مرجع و مبلغ، مخاطب را تحت تأثیر قرار می دهد، چنین رویکردی سبب آن می شود تا فرد مبلغ خود نیز از فضای فکری امن تر و مناسب تری برخوردار شده و از مکان و جایگاه

ص: 595

مطلوب تری بر کرسی تبلیغ بنشینند. آن چنان که در خصوص پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله وسلم، استعمال عطر و اشتیاق آن حضرت به این خصیصه نیک، به کرات مورد اشاره قرار گرفته است.

روان شناسان پوشیدن لباس مرتب و نظیف را در ایجاد اعتماد به نفس فرد مؤثر دانسته و معتقدند در چنین شرایطی افراد نسبت به توفیق کاری خویش اعتماد و اعتقاد بهتری خواهند داشت.

روش های جذب نوجوانان و جوانان در محیط تبلیغی 1 _ مبلغین و مربیان تربیتی می بایست به نکته توجه کنند که نوجوان و جوان خواستار آن است که براساس تفکر و برهان عقلی و دلایل منطقی، مطالب و مسائل مذهبی را بررسی و قبول نماید، زیرا مسائل مذهبی، غالباً در این دوره، ارزش واقعی پیدا می کنند و در نظام های زندگی ادغام می شوند؛ لذا نشان دادن واقعیت های دینی به آنها درگرایش بیشتر آنان به مذهب، مؤثر است و تعصبات غلط، باعث سرخوردگی آنان از مذهب و مذهبی ها می شود. بنابراین شیوه ارائه مسائل مذهبی به آنها بسیار اهمیت دارد. باید دانست که چه مسائلی را در این دوره به آنها گفت که دین زده نشوند و در عین حال باید تصویری تطبیقی از آن مسائل با زندگی به دست داد، به گونه ای که مسائل دینی با تجربه و عمل توأم شود تا به سادگی از ذهن نوجوان و جوان محو و خارج نشود و اثرش در رفتار او ثابت بماند؛ یعنی، دین و علم را با هم به آنان تعلیم و آموزش داد. «اشپرانگر» معتقد است که در دوره نوجوانی و جوانی، ارزش های اساسی زندگی به ترتیب اهمیت به صورت قطعی تر و پایدارتر شکل می گیرد و ارزش های حاکم بر فرد، تعیین کننده نوع شخصیت او به شمار می رود. (1)

2 _ در محیط تبلیغی، دانستن این نکته مهم است که جوان، دوست دارد همواره تصویر مثبتی از خود داشته باشد. این نگاه مثبت به خود، باعث می شود که او به دیگران نیز نگاهی مثبت داشته باشد و همین طور به آینده خویش! چنین احساس خوشایندی موجب رونق زندگی و نشاط

ص: 596

1- . امیری نژاد، فاطمه، بررسی راه های ... ، روزنامه کیهان شماره 18667 .

و شادابی روان او می شود و اگر این چنین شد، بهترین زمینه رشد و تعالی فراهم می شود. در چنین شرایطی است که می توان با او ارتباط سازنده برقرار کرد. قبل از به وجود آوردن چنین احساس و تصویری از خود، هرگونه اقدام تربیتی و تبلیغی، نه تنها به شکست می انجامد، بلکه برضد خود عمل می کند و نتایج وارونه ای را به دنبال خواهد داشت. بنابراین، یکی از جلوه های زیباشناسانه هنر تبلیغ، به کار بستن هنر ترغیب است، این مهم زمانی به نتایج مثبت و کارآمدی می انجامد که مخاطب، احساس مثبت و نگرش خوشایند به خود و آینده خویش داشته باشد.

3 _ برای تقویت روحیه مشارکت مردم در فعالیت های جمعی مسجد، لازم است «تبلیغات صحیح و دامنه داری برای نشان دادن مساجد و بهره برداری های چند منظوره از آن صورت گیرد. سنت بهره برداری چند منظوره از مسجد، ابتکار رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم در صدر اسلام بود. ایشان برای پیشبرد اهداف، مسجد را تبدیل به مرکز تبلیغات کرده بودند؛ چنانچه خود حضرت رسول صلی الله علیه و آله وسلم در فضای مسجد به حل و فصل مسائل مسلمانان و تشکیل شوراهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی اقدام می کردند. امروزه نیز وظیفه اسلامی مسلمانان حکم می کند روش پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم را درباره مساجد ادامه دهند. در این باره لازم است امور تبلیغی در مساجد، از سوی ائمه جماعات و مسؤولان مسجد با جدیت و تنوع بیشتر و هدف نشان دادن قدرت معنوی مساجد و جایگاه این پایگاه در اسلام، اتخاذ شود» (1).

4 _ هدف هر تبلیغ باید برخاسته از نیاز اصلی و سازنده مخاطب باشد. «هرگونه هدف تراشی، هدف سازی بیرونی و تحمیلی نه تنها اثر فعالیت و اصالت تربیتی آن را از بین می برد؛ بلکه خود به تدریج به ضد آن تبدیل می شود؛ چنان که اگر کودک از فعالیتی مانند بازی که یک فعالیت طبیعی است و ذاتا واجد لذت درونی است، از طریق مشوق های بیرونی و پاداش های مادی تقویت شود، به تدریج لذت های بیرونی، جایگزین لذت های درونی می شود و این فعالیت خود انگیزه را از اصالت تهی می سازد. در ارتباط با رفتارهای دینی و عبادی که خود ذاتا واجد لذت معنوی هستند. در صورتی که تشویق های بیرونی و به شکل

ص: 597

1- . آسیب شناسی گرایش جوانان به مساجد و نماز جماعت، مجله مسجد، شماره 82، ص 9.

افراطی و مداوم آن افزایش یابد، پس از چندی، اساس و ریشه درونی این گونه رفتارها تضعیف می شود» (1).

5_ در جلسه گفت وگو با جوانان، محورهای مهم زیر مدنظر قرار گیرد:

الف) چگونگی ورود به بحث از لحاظ زمینه سازی و فضا سازی و تحرک اذهان و تشویق مخاطبان برای شنیدن فعال.

ب) پیش بینی روش های بازخورد سنجی از مطالب ارائه شده و اصلاح و تقویت روش های تبلیغی.

ج) توجه به علائم و نشانه های غیرکلامی مخاطبان، در نحوه دریافت مطالب.

د) کیفیت طرح مطالب از نظر پرسش انگیزی و رغبت زایی در فضای جلسه.

ه) اتخاذ شیوه مناسب اداره جلسه از نظر روش های گروهی، تعاملی.

6_ در محیط تبلیغی نباید تنها به یک انگیزه خاص توجه داشت.

«اصولاً بسیاری از کارهای انسانی مبتنی بر چند هدف و منظور است و برای اقدام به آنها باید چند انگیزه با هم انسان را پیش براند. کسی که انگیزه معنوی او چندان قوی نیست که او را به سوی مسجد هدایت کند. انگیزه های سیاسی، فرهنگی یا رفاهی می تواند، تمایل بیشتری برای حضور در مسجد در او ایجاد کند، همچنین کسی که انگیزه های معنوی و فرهنگی در او قوی است و در مسجد حاضر می شود، افزوده شدن انگیزه های سیاسی و رفاهی، دفعات حضور یا کیفیت حضور او در مسجد را افزایش خواهد داد» (2).

7_ دینی کردن جوانان و تبلیغ دین برای آنها، صرفاً در دادن اطلاعات دینی و وادار کردن آنها به حفظ روایات اسلامی و آیات قرآنی، محدود نمی شود، بلکه مهم تر و فراتر از آن،

ص: 598

1- . کریمی، عبدالعظیم، تبلیغ راهبردهای روان شناختی: ص 80 .

2- . رشاد، علی اکبر، روش شناسی رفتار با جوانان، مجله مسجد، شماره 53، ص 20 .

باید هنر زیستن دینی را به آنها یاد داد. زیرا دین داری به یک معنا یعنی زیستن طبق اعتقادات دینی و نه صرفاً داشتن و حفظ کردن مطالب دینی! چه بسا جوانی که از نظر اطلاعات و حفظیات مطالب دینی ضعیف است، اما منش و سیرت او بسیار نیک و متعالی است. کسی که چنین منش و شخصیتی داشته باشد، خود به خود در کسب دانش دینی نیز علاقمند و مشتاق می‌گردد.

مشروط بر آن که زبان او را به همراه نیاز او بفهمیم و پیام‌های دینی را بر آن برافرازیم.

8_ برجسته‌ترین نمای زندگی یک جوان، امید به آینده است. جوانان، هنگامی به حال و شرایط موجود خود عشق می‌ورزند و از اراده و پشتکار برخوردار می‌گردند که افق آینده خود را شفاف و روشن ببینند. نشاطی که از این امید سر می‌زند به منزله نیروی محرک‌های برای زندگی و لذت بردن از کار و کوشش می‌باشد. توجه به این نیاز و متمرکز کردن صحبت‌ها و مطالب تبلیغی و تربیتی در این محور می‌تواند در هدایت جوانان، بسیار مؤثر واقع شود. اگر چنین توجهی به جوانان از زاویه آینده‌نگری و آینده‌بینی بشود، از بروز بسیاری از انحرافات اخلاقی، اجتماعی جلوگیری به عمل می‌آید.

9_ در محیط تبلیغی، نباید صرفاً به بیان مجازات، توصیف جهنم و کیفر گناه برای نوجوانان و جوانان پرداخت، چرا که با توجه به اقتضائات سنی در این مقطع، آنها گناه یا اشتباهاتی را مرتکب می‌شوند. باید راه بازگشت و توبه را برای آنان تبیین کنیم تا با اطمینان خاطر، به سرعت از اشتباه‌شان برگشته و با توبه دوباره به اعمال صالحه برای محو گناه پردازند. قطعاً بهترین وسیله برقراری ارتباط با خداوند نیز نماز است. این مهم، دقیقاً باید برای آنها تشریح گردد.

رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله وسلم می‌فرماید:

«هیچ چیز نزد خداوند، محبوب‌تر از جوان توبه‌کار نیست» (1).

10_ هر معلم یا مبلغی باید به یاد داشته باشد که به موقع نصیحت کند، به موقع کنار بکشد، به موقع سکوت کند و... این هنر پرهیز، و هنر اقدام نکردن و حرف نزدن، بسی دشوارتر و ظریف‌تر از هنر صحبت کردن و اقدام کردن و حرف زدن است. کسی که خواهان یادگیری

ص: 599

1- . همان.

چنین حکمت رازآلودی است، باید از بنیاد، هنری درخشان در سیمای گفتار و کردار خود داشته باشد. البته باید اقرار نمود که کمتر کسی است که بتواند در جریان تبلیغ و تربیت، واقعیت را جانشین نصیحت کند! و حکمت سکوت را جایگزین کثرت گفتار نماید.

11_ از مهم ترین عوارض کار تبلیغ، در نظر داشتن مقتضیات است. بهره گیری از گفتمان رخ به رخ با جوانان، آثار بسیار مثبتی در روند پذیرش آموزه های دینی توسط آنان دارد.

«برای این که بتوانیم به آن مقتضیات، پاسخ صحیح بدهیم، می بایست مختصات را درست، سمت و سامان ببخشیم و به استخدام اهداف انسانی الهی خود درآوریم. لازم است، مناسبات خود را با نسل نو در چارچوب قواعد و شیوه های دقیقی تنظیم کنیم. از ارتباطی منطقی، بارور، نسبی، کارساز و مطلوب با جوان برخوردار شویم» (1).

12_ مربی و مبلغ موفق کسی است که نه فقط به دانش و علم روان شناسی، بلکه به توانایی در درک و دریافت ویژگی های فردی مخاطب که او را منحصر به فرد ساخته است، نیز مجهز باشد. آن کس که خواهان ارتباط فعال و صمیمی با نوجوانان و جوانان است، قبل از آنکه در پی آن باشد که چه مطالب و پیامدهایی را به آنها منتقل کند، باید به فکر چگونگی انتقال آن از نظر جاذبه، کیفیت و قدرت نفوذی آن باشد. رمز بزرگ تبلیغ، نه در تکرار و تعدد پیام که در رسایی و بلاغت آن نهفته است.

13_ تبلیغ و شیوه های تربیتی با جوانان باید به گونه ای باشد که آنها را آماده و مهیای برخورد با مسایل زندگی آنان کند. آنچه مهم است، شناخت راه های معنی دار کردن مشکلات زندگی است و نه حذف کردن مشکلات. نوجوانان و جوانان نباید از دشواری های زندگی هراس به خود راه بدهند. هراس واقعی زمانی است که آنها خواهان زندگی بدون رنج و دشواری باشند.

چنین تصویری از هستی و خوشبختی، یعنی مرگ تدریجی و فاجعه فرهنگی در نسل آینده ساز یک جامعه.

ص: 600

14_ در محیط تبلیغ، قبل از فعالیت، باید محرک های بازدارنده از محیط درونی و بیرونی مخاطبان، شناسایی و حذف گردد. از جمله عوامل بازدارنده، در فرآیند گوش فرا دادن، اشتغال ذهنی، موانع عاطفی، انتقال شباهت، (عوامل درونی) و یا محرک های محیطی از جمله سروصدا، مزاحمت های مکانیکی و فیزیکی فضای نامساعد و آلوده وار می باشد. قبل از هرگونه اقدام تبلیغی و تربیتی، باید با مخاطب در لطیف سازی و آرام سازی محیط موعظه بکوشیم.

15_ در انجام کار تبلیغی از لحاظ روان شناختی و ذهنیت شناسی، فاصله زدایی و جلب اعتماد مخاطب، از اصلی ترین بایسته های کارآمد سازی مناسبات است. ذهنیت شناسی مخاطب، به این معناست که بدانیم مخاطب ما به چه می اندیشد و درباره ما چگونه می اندیشد. تا وقتی که ذهن مخاطب را نخوانیم، تلاش های ما نه تنها اثر مثبت نخواهد داشت، بلکه اغلب اقدامات ما اثر منفی و معکوس به جای خواهد گذاشت. (1)

16_ در تبلیغ امور دینی باید به این نکته توجه داشت که جوانان، روحیه حساس و دارند. عدم تطابق میان گفتار و عمل در جامعه، زمینه دوری نوجوان و جوان است. آنها کمتر می توانند به تحلیل عمیق پردازند و مرز میان رهروان حقیقی و منتسبان به «راه» را دریابند. براین اساس، خیانت هیچ کس به اندازه آنان نیست که منتسب به روحانیت دین باشند. (2)

17_ ایجاد ارتباط با مداحان، نوحه سرایان و تمامی کسانی که دارای صوت و لحن خوب بوده ولی ارتباطی با محیط های تبلیغی ندارند. با توجه به این که این گونه افراد، دارای طرفدارانی در میان نوجوان و جوان بوده، اجرای برنامه های ویژه در مناسبت های خاص، برای این افراد، ضمن ایجاد ارتباط با آنها، زمینه حضور طرفداران شان را نیز فراهم خواهد ساخت.

18_ تبلیغ، دوگونه است: هادی و عایق و یا رسانا و نارسانا. رمز هادی سازی تبلیغات، نه در تراکم و فزونی کلمات و صحبت ها، بلکه در کیفیت انتقال است، حتی اگر بدون کلام هم

ص: 601

1- . مجله فاطر، شماره 41 .

2- . بندهای 19، 20، 18، 14، 12، 10، 7، 6، 5، 2 . از کتاب تبلیغ، راهبردهای روان شناختی، صفحات 90 تا 94 نوشته آقای دکتر عبدالعظیم کریمی.

باشد و تنها با زبان عواطف به زبان اشاره و در نماد نگاه ظهور یابد؛ چرا که گفته اند:

«الکنایه ابلغ من التصریح».

«چه بسا کنایه و اشاره ای که از صراحت هم رساتر و نافذتر باشد».

19 _ کسی که در مقام تبلیغ کننده قرار می گیرد، باید طوری عمل کند که مخاطب و یادگیرنده، منزلت و پایگاه علمی و معنوی او را به عنوان مرجع و منبع مورد اتکا و اطمینان بپذیرد. بدون فراهم کردن چنین شرایطی و بدون توجه به میزان اقتدار معنوی، نه قدرت سیاسی و فیزیکی، امکان تأثیرگذاری بر مخاطب بسیار ضعیف و ناپایدار خواهد بود.

20 _ نیاز طبیعی و مشترک انسان ها به ویژه در دوره نوجوانی و جوانی، شنیدن مطالب در قالب داستان و تمثیل و شعر و... می باشد. هر قدر بتوانیم پیام های تبلیغی را از طریق سرگذشت شخصیت ها و داستان های آموزنده، آن هم به شیوه های جذاب و قابل لمس و تناسب با دنیای عاطفی و ذهنی آنها بیان کنیم، به بلاغت و فصاحت پیام افزوده ایم. (1)

21 _ بهره گیری از قاریان، مداحان و نوحه سرایان خوش صدا و خوش چهره و جوان پسند (ترجیحا جوان باشند) برای قرائت ادعیه و قرآن کریم در مراسم اعیاد و وفیات. این افراد به خاطر مقبولیت در میان نوجوانان و جوانان می توانند با اجرای برنامه های خوب، زمینه حضور فعال تر همسالان خود را در مسجد فراهم نمایند.

22 _ ترسیم درست از حقیقت نماز، به خصوص نماز جماعت و بیان این نکته که عمل عبادی باید نماد و ظهور بیرونی داشته باشد. اظهار به دین داری و داشتن عملکردی متضاد با آموزه های دینی، موجب ایجاد دافعه در ذهن نسل جوان خواهد شد. اهالی مسجد باید به شدت از تناقض در رفتار و کردار جلوگیری نمایند.

23 _ با عنایت به این که یکی از مهم ترین عوامل پذیرش و تأثیرپذیری مخاطبان از فعالیت های تبلیغی امام جماعت مسجد، شناخت کافی و وافی از شخصیت اجتماعی، علمی،

ص: 602

اخلاقی و... ایشان می باشد، بایسته است این موضوع به نحو شایسته و مطلوب به اطلاع عمومی نمازگزاران و اهالی محل رسانیده شود.

24_ کار تبلیغاتی در حوزه دین، دارای گستردگی فراوانی است. امام جماعت و یا مدیریت مسجد به تنهایی از انجام احسن آن ناتوانند. شایسته است از افراد متدین و علاقمند بهره مند شد و دامنه فعالیت مسجد را گسترش داد. در این صورت، افراد بیشتری تحت تأثیر آن قرار خواهند گرفت.

25_ تشکیل اتاق پرسمان به ویژه در مساجد، جهت تبلیغ چهره به چهره با مخاطبان، انجام مشاوره دینی و پاسخ گویی به شبهات. در برنامه ریزی فعالیت های تبلیغی مسجد، باید جایگاه و «آثار نماز را به شیوه امروزی و هماهنگ با اندیشه نوگرا و سیال جوان به او آموزش داد و این نکته مهم را تقویت کرد».

26_ مبلغ، برای آگاهی از بازخورد فعالیت تبلیغی خود، لازم است هر از چند گاه به طور خصوصی از نوجوانان و جوانان، در خصوص تأثیرگذاری و مطلوب بودن برنامه های اجرایی خود سؤال نماید تا به رفع نواقص احتمالی و تقویت نقاط قوت خود پردازد.

27_ در محیط تبلیغی، تنها نگاه به امور عبادی و واجب بسنده نشود. به فعالیت ها و اموری که مباح و مستحب هستند، می توان تکیه کرد و آن را مقدمه ایجاد انگیزه در نوجوانان و جوانان در جذب به مساجد قرار داد.

28_ از جمله ارکان اساسی تبلیغ با مخاطبین جوان، تکریم شخصیت، تلطیف عواطف و برقراری روابط مهرآمیز با ایشان می باشد. مهرورزی، مهم ترین عامل تحکیم و تقویت آثار موعظه و نصیحت حکیمانه در میان جوانان می باشد.

29_ برنامه ریزی جهت راه اندازی جلسات قرآن، هیئات محلی و جلسات مذهبی خانگی وابسته به مسجد و هدایت هدفمند این جلسات، جهت ایجاد ارتباط تنگاتنگ و تعامل نزدیک تر این شکل ها با مسجد و... .

30_ حضور صمیمی امام جماعت به عنوان مبلغ دینی در جمع ها و گروه های محلی، تشکل ها، فرهنگ سرا، مراکز فرهنگی، آموزشی، ورزشی، انجمن های محلی، اصناف، NGO (سمن ها) و

31_ برگزاری سالانه مراسم تجلیل از خدمت گزاران فعال مساجد و نیز مساجد نمونه با هدف معرفی ویژگی ها و دلایل نمونه شدن آنها جهت تبلیغ این امر و ارایه تجربیات به دیگر مساجد.

32_ تبیین آموزه های دینی و سیره عملی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم و ائمه معصومین علیهم السلام به روش و شیوه ای جذاب و ظریف در افزایش جاذبه مساجد، تأثیرگذار می باشد.

33_ اهدای یک جلد کتاب پیرامون احکام نماز، ویژه نوجوانان و جوانان، توسط امام جماعت مسجد به کسانی که تازه به سن تکلیف شرعی رسیده اند.

34_ رعایت زمان انجام تبلیغات گفتاری و اختصار در سخنرانی:

کم گوی و گزیده گوی چون درّ تا زانک تو جهان شود پر (1) 35_ هماهنگی با مراجع عظام تقلید (مساجدی که غالب نمازگزاران آن از مقلدین ایشان هستند)، جهت صرف سهم امام در انجام امور تبلیغی مسجد.

36_ رفع نیازهای روحی نوجوانان و جوانان با پربار کردن سخنرانی ها، منابر و عظ و خطابه با انتخاب موضوعات مرتبط .

37_ استفاده از ابزار و لوازم تبلیغی (بیل بورد، بنر، پوستر، تراکت، پلاکارت و...) در امر ترویج فرهنگ نماز و مسجد.

38_ بهره گیری از تجربیات تبلیغی حوزه های علمیه منطقه و نیز استفاده از مدرسین این حوزه در سطح مساجد.

ص: 604

39_ در مباحث امور تبلیغی از تبشیر و انداز به طور همزمان و متعادل استفاده شود. (رعایت اعتدال).

40_ از واعظان و سخنرانان خوش بیان و مطلع برای امر وعظ و خطابه و سخنرانی استفاده شود.

41_ تشکیل جلسات تبلیغی با نگاه ویژه به نوجوانان و جوانان در قالب کلاس، اردو و... .

42_ بهره گیری از مبلغان و واعظان مشهور و برجسته در مناسبت های مختلف.

ص: 605

عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد از نگاه جوانان یزدی سید محمدجعفر میرجلیلی (1)

چکیده این مقاله به بررسی دیدگاه های جوانان یزدی در رابطه با عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد می پردازد و آسیب شناسی مساجد را از نگاه جوانان یزدی بررسی می کند. در این مقاله مجموعه عواملی که در جذب جوانان به مسجد مؤثر است، به عوامل فردی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و مدیریتی تقسیم شده است.

کلید واژه: مسجد، امام جماعت، جوانان یزدی، کانون های فرهنگی هنری مساجد، آسیب شناسی مساجد.

مقدمه

سلام علاوه بر اقامه نماز و واجبات دینی، به نقش کلیدی مساجد نیز تأکید دارد. همچنین در دین مبین اسلام به تربیت جوانان و نوجوانان تأکید شده و جوانی، فصل شکفتن غنچه کمال و معرفت و موسم جوشش چشمه ایمان و معنویت قلمداد شده است.

ص: 606

مسجد خانه خداست و در اسلام از جایگاه والایی برخوردار است. آسیب شناسی مساجد در پیشرفت کیفی و کمی فعالیت های آن نقش اساسی دارد به خصوص که جمعیت کشور، جمعیتی جوان است و این نسل است که باید جامعه ایران را به کمال علمی و فرهنگی رهنمون سازد.

یزد را از زمان گذشته دارالعباده ایران نام نهاده اند. این استان از لحاظ تعداد مصلی و نمازخانه و مسجد، اولین رتبه را در سطح کشور دارد. از طرفی بنا بر مشاهدات نویسنده در حین انجام پژوهش، شرکت جوانان در مسجد به ویژه در ایام نمازهای یومیه چشم گیر است.

علاوه بر وقت نمازهای یومیه، جوانان معمولاً در زمان فراغت به مسجد می روند. منظور از زمان فراغت، زمانی است که فرد مشغول فعالیت، شغل، تحصیل و خانه داری و رفت و آمد به محل کار یا تحصیل و در خواب نیست. (1)

آسیب شناسی مساجد در رونق کمی و کیفی فعالیت های مسجد نقش مهمی دارد و حفظ جایگاه مساجد به عنوان اصلی ترین پایگاه فرهنگی از ضرورت های نظام اسلامی است، با امید به این که یافته های علمی و مستند این تحقیق برای برنامه ریزان فرهنگی، مسؤلین امر و دست اندرکاران مساجد مثمر باشد، چکیده آن به صورت مقاله تدوین شده است.

این مقاله، بررسی اجمال گونه آسیب شناسی مساجد یزد، از نگاه جوانان یزدی است و خلاصه طرح پژوهشی تحت عنوان «عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد از نگاه جوانان یزدی» است که توسط نویسنده و به سفارش مؤسسه فرهنگی پژوهشی «سیمای حقیقت» اجرا شده است. (2)

ص: 607

1- . ر.ک به احمد رجب زاده، تقاضای فرهنگی تهران: مؤسسه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت ارشاد، 1380 ص 5 براساس اطلاعات به دست آمده به طور متوسط 6/1 درصد فعالیت افراد جامعه در زمان اوقات فراغت را، فعالیت های مذهبی تشکیل می دهد. رجب زاده. همان مأخذ، ص 27 .

2- . این طرح حاصل بیش از هزار ساعت کار پژوهشی نویسنده است که در تیرماه سال 87 ب پایان رسیده است.

این تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی - پیمایشی و از شاخه بررسی های میدانی است و اطلاعات از طریق مطالعه اسناد و مدارک موجود و تجزیه و تحلیل پرسشنامه ها به دست آمده است.

عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد را براساس هفت عامل: وضعیت ظاهری مسجد، ویژگی های فردی و شخصیتی پاسخ گو، سیستم مدیریت مسجد، ویژگی های شخصیتی امام جماعت و سایر دست اندرکاران (هیئت امناء، خادمین و...)، فعالیت ها و کارکردهای مساجد، طولانی نشدن نمازهای جماعت، نحوه انجام فعالیت ها و کارکردهای مسجد و عوامل فردی و شخصیتی تقسیم نموده ایم و در نهایت با استفاده از آمار توصیفی و استنباطی به تجزیه و تحلیل داده ها پرداخته شده است. ضمن این که با طرح دو سؤال باز، آزادی عمل بیشتری را به پاسخ گو داده ایم تا نظراتش را مطرح کند.

جامعه آماری این تحقیق را، جوانان بین هجده تا سی سال یزدی تشکیل می دهند و حجم نمونه از 300 تا 310 نفر (با توجه به پاسخ های ارائه شده) متغیر است. تعداد پرسش نامه های توزیع شده، 330 پرسش نامه بوده است که تعداد 20 پرسش نامه به دلیل نواقص فراوان بررسی نشده است. روش نمونه گیری تصادفی است. از مجموع پاسخ دهندگان به سؤالات این تحقیق 84%، در پاسخ سؤال زیر که در بخش ویژگی های فردی مطرح شده است، پاسخ گزینه های متوسط و زیاد را انتخاب نموده اند.

سؤال: به طور یقین در شبانه روز، جز محل کار، با اماکن عمومی هم سرو کار دارید. لطفا بفرمایید برای حضور در مسجد به عنوان یک مکان عمومی چه اندازه وقت می گذارید؟ عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد از نگاه جوانان یزدی سؤال 1) وضع ظاهری مساجد و نظافت آن چه اندازه در روی آوردن جوانان به مساجد تأثیر می گذارد؟

زیاد	متوسط	کم	جمع
۲۴۸	۳۷	۲۱	۳۰۶
%۸۱	%۱۲	%۷	%۱۰۰

از آن جا که 81% جوانان عقیده دارند که وضع ظاهری مسجد نقش زیادی در جذب این قشر دارد. بنابراین، این عامل می تواند به عنوان یک عامل مؤثر در این زمینه قلمداد شود. سؤال 2) فکر می کنید که در یک مسجد مطلوب از نظر نسل جوان کدام یک از برنامه ها و امکانات زیر بیشتر ضروری است؟ (به ترتیب اولویت 1 تا 12 مشخص کنید).

برنامه های ویژه مذهبی	برنامه های سیاسی	برنامه های آموزشی	برنامه های سباحتی و زیارتی	امکانات فرهنگی	امکانات تفریحی و ورزشی	امکانات اقتصادی مثل صندوق قرض الحسنه	امکانات بهداشتی درمانی	پایگاه بسیج	سالن مراسم	استراحتگاه	سالن بازی کودکان	جمع
۱۲۲	۱۲	۱۲	۷	۲۰	۵۳	۳۰	۵	۲۷	۶	۳	۵	۳۰۲
%۴۰/۱۴	%۳/۹	%۴	%۲/۳	%۶/۶	%۱۷/۵	%۱۰	%۷/۱	%۹	%۲	%۱	%۶/۱	%۱۰۰

اطلاعات جدول فوق نشان می دهد که یک مسجد مطلوب از نظر قشر جوان، به ترتیب اولویت باید دارای برنامه های ویژه مذهبی، امکانات تفریحی ورزشی و امکانات اقتصادی، پایگاه بسیج و امکانات فرهنگی باشد.

سؤال 3) آیا مساجد محله شما از نظر شما مطلوب هستند؟

بله کاملاً	بله تقریباً	خیر کاملاً	جمع
۴۲	۱۷۴	۸۴	۳۰۰
۱۴۵	۵۸۵	%۲۸	%۱۰۰

یکی از مقوله های مهم درباره نگرش جوانان نسبت به مسجد، نگرش درباره مطلوب بودن مسجد از نگاه آنهاست. مشاهده می شود که از نگاه جوانان پاسخ گو، فقط 14% مساجد کاملاً مطلوب هستند. در پاسخ به این سؤال میان زنان و مردان تفاوتی نیست. همچنین از نظر وضعیت تأهل و سن تفاوتی میان پاسخ گویان در مطلوب، تلقی کردن مسجد نیست.

سؤال 4) امام جماعت چه اندازه در جذب نسل جوان به مسجد مؤثر است؟

زیاد	متوسط	کم	جمع
۱۴۷	۱۲۳	۳۰	۳۰۰
٪۴۹	٪۴۱	٪۱۰	٪۱۰۰

با مشاهده داده ها می توان نتیجه گرفت که امام جماعت نقش مؤثری در جذب جوانان به مسجد ایفا می کند. سؤال 5) کدام یک از ویژگی های امام جماعت بیشتر باعث جذب جوانان به مسجد می شود؟

ردیف	ویژگی	میزان	زیاد	متوسط	کم	جمع
۱	بهدادن به نعل جوان	فراوانی	۱۴۶	۱۰۱	۵۸	۳۰۵
		درصد	۴۸	۳۳	۱۹	٪۱۰۰
۲	حسن خلق	فراوانی	۱۱۹	۱۳۴	۵۲	۳۰۵
		درصد	۳۹	۴۴	۱۷	٪۱۰۰
۳	تقوا و پارسایی	فراوانی	۱۷۷	۱۱۳	۱۵	۳۰۵
		درصد	۵۸	۳۷	۵	٪۱۰۰
۴	توان علمی	فراوانی	۱۹۹	۱۰۱	۸۵	۳۰۵
		درصد	۳۹	۳۳	۲۸	٪۱۰۰
۵	نظم و آراستگی	فراوانی	۸۵	۹۵	۱۲۵	۳۰۵
		درصد	۲۸	۳۱	۴۱	٪۱۰۰
۶	ارتباط کلامی مؤثر، درک و احترام	فراوانی	۱۹۸	۷۶	۳۱	۳۰۵
		درصد	۶۵	۲۵	۱۰	٪۱۰۰
۷	اهتمام در پاسخ گویی به شبهات فکری و دین جوانان	فراوانی	۲۱۷	۷۳	۱۵	۳۰۵
		درصد	۷۱	۲۴	۵	٪۱۰۰
۸	مالال آور نبودن سخنرانی ها	فراوانی	۲۱۴	۷۳	۱۸	۳۰۵
		درصد	۷۰	۲۴	۶	٪۱۰۰

با توجه به نتیجه به دست آمده از این سؤال، اهتمام در پاسخ گویی به شبهات فکری و دینی جوانان، ملال آور نبودن سخنرانی ها، ارتباط کلامی مؤثر، درک و احترام جوان، تقوا و پارسایی و بها دادن به نسل جوان از ویژگی هایی است که به ترتیب اولویت در جذب جوانان به مسجد اهمیت دارد.

همان گونه که ملاحظه شد، اهتمام امام جماعت در پاسخ گویی به شبهات دینی در درجه اول قرار دارد. در مجموع می توان نتیجه گرفت: اولاً امام جماعت به خودی خود، یکی از عوامل مؤثر در جذب جوانان به مسجد است و ثانياً باید ویژگی های رفتاری مورد انتظار قشر جوان را رعایت کند.

سؤال 6) طولانی نشدن نماز جماعت تا چه اندازه در جذب جوانان به مسجد مؤثر است؟

زیاد	متوسط	کم	جمع
۲۷۳	۳۱	۳	۳۰۷
۷۸۹	۷۱۰	۷۱	۱۰۰

مشاهده می شود که پاسخ دهندگان، طولانی نشدن نمازهای جماعت را عامل مهمی در روی آوردن به مسجد می دانند.

سؤال 7) کدام یک از موارد زیر باعث کاهش جذب نسل جوان به مسجد است؟ (به ترتیب اولویت).

توجه نام جماعت	مطالب تکراری و یک نوازه	به روز نبودن برنامه	عدم تطابق برنامه ریزیها با نیاز جوانان	توجه نام جوان	توجه نام مدیران یا سخنرانان	مشارکت جوانان در برنامه جمعی	جمع
۴۰	۵۴	۳۱	۶۱	۶	۴۰	۶۴	۳۰۶
۷۱۳	۷۲۱	۷۱۰	۷۰۵	۷۲	۷۱۳	۷۲۱	۱۰۰

از اطلاعات جدول فوق استنباط می شود که مطالب تکراری و یک نواخت و مشارکت ندادن جوانان در فعالیت های جمعی، از مهم ترین دلایل کاهش جذب جوانان به مسجد است و عدم تطابق برنامه ریزی ها با نیاز جوانان، نبود امام جماعت، نبود برنامه ریزی برای جذب

در ایام کودکی و به روز نبودن مباحث، از دیگر دلایلی است که از نگاه جوانان در کاهش جذب این قشر به مسجد، تأثیر بسزایی دارد. این دلایل بیشتر مربوط به مدیریت مسجد است.

سؤال 8) کدام یک از عوامل زیر بر کاهش مراجعه جوانان به مسجد تأثیر بیشتری دارد؟

مقربکاری	ضعف تعلیمات دینی جوان	ضعف دینی خانوادهها	رفتار بیرونی امام جماعت ومسجدیها	گرایشهای سیاسی	دوری مسجدیها محل کار یا سکونت	جمع
۴۰	۶۴	۴۹	۱۲۲	۲۴	۶	۳۰۵
%۱۳	%۲۱	%۱۶	%۴۰	%۸	%۲	%۱۰۰

اطلاعات جدول فوق نشان می دهد که مهم ترین دلایل اجتماعی مؤثر بر کاهش مراجعه جوانان به مسجد، رفتار بیرونی امام جماعت و مسجدی ها و ضعف تعلیمات دینی جوان و خانواده جوان است.

سؤال 9) دلیل حضور گسترده جوانان در مسجد در ماه مبارک رمضان چیست؟

بهره مندی از فیوضات این ماه	تنوع مراسم	استقبال بیشتر عدم	حاذیه ماه رمضان	تأثیر روزه بر جوانان	حضور چندانی ندارند	جمع
۱۱۰	۴۰	۳۱	۷۶	۴۳	۶	۳۰۶
%۳۶	%۱۳	%۱۰	%۲۵	%۱۴	%۲۵	%۱۰۰

36% دلیل جوانان در ماه مبارک رمضان را بهره مندی از فیوضات این ماه و 25% جاذبه ماه رمضان بر اقشار جامعه می دانند. مهمانان خدا در ماه مهمانی خدا به خانه خدا می روند تا خانه شان بیش از حد آباد گردد و این همراهی و هماهنگی، تلطیف روحی را برای آنان به ارمغان می آورد.

سؤال 10) کدام یک از فعالیت های کانون های فرهنگی مساجد برای شما جذاب تر است؟

فرهنگی	هنری	ورزشی	آموزشی	سمعی و بصری	جمع
۵۵	۳۱	۹۵	۱۰۵	۲۲	۳۰۸
%۱۸	%۱۰	%۳۱	%۳۴	%۷	%۱۰۰

از میان فعالیت های فرهنگی، تأکید پاسخ دهندگان بر فعالیت های آموزشی و ورزشی است. (1)

سؤال 11) کدام یک از فعالیت های هنری زیر بیشتر در جذب جوانان به مسجد مؤثر است؟

نمایش فیلم	تئاتر	سرود و تواشیح	موسیقی	سایر موارد	جمع
۱۲۶	۳۴	۹۲	۴۶	۹	۳۰۷
%۴۱	%۱۱	%۳۱	%۵۵	%۳	%۱۰۰

در میان فعالیت های هنری، تأکید بیشتر بر نمایش فیلم، سرود و تواشیح است و دیگر موارد از جذابیت چندانی برخوردار نیستند. با نمایش فیلم های مذهبی می توان تأثیر مهمی بر شخصیت جوانان گذاشت. بین سال های 60 _ 67 (زمان جنگ تحمیلی)، نمایش فیلم کم و بیش در مساجد مرسوم بود.

سؤال 12) کدام فعالیت در جذب جوانان به مسجد، حائز اهمیت بیشتر است؟

تفریحی (مطالاردو)	مذهبی (مطال خطبات قرآنی)	تربیتی و اخلاقی (مطال جلسات اخلاق در خانواده)	مسلمی (مطال نشست های علمی)	سیاسی (مطال تحلیل مسائل روز)	جمع
۷۷	۶۵	۱۰۴	۳۴	۲۸	۳۰۸
%۲۵	%۲۱	%۳۴	%۱۱	%۹	%۱۰۰

اطلاعات جدول فوق نشان می دهد که بیشترین فعالیتی که بر رویکرد قشر جوان به مسجد اهمیت دارد، فعالیت تربیتی و اخلاقی و فعالیت های تفریحی و مذهبی است.

سؤال 13) کدام یک از افراد زیر در جذب جوانان به مسجد نقش بیشتری دارند؟

ص: 613

1- . فعالیت کانون های فرهنگی هنری مساجد در استان یزد برای اولین بار از سال 1373 آغاز شد. گزارش کوتاه آمارهای فعالیت های فرهنگی اداره کل ارشاد. خرداد 76، ص 27.

پدر و مادر	عساکران و دوستان	معلمین	امام جماعت	حیات اصنام	خادمین	اهل مسجد	جمع
۵۵	۱۰۷	۹	۱۲۲	۳	۰	۹	۳۰۵
%۱۸	%۳۵	%۳	%۴۰	%۱	۰	%۳	%۱۰۰

یافته های پژوهش نشان می دهد که امام جماعت و گروه همسالان و دوستان، بیشترین تأثیر را در جذب جوانان به مسجد دارند.

سؤال 14) در محله شما بیشترین فعالیت هایی که باعث جذب شما به مسجد شده، توسط کدام گروه یا نهاد زیر برنامه ریزی و اجرا شده است؟

کانون های مساجد	افراد محل	خبرین	سازمان تبلیغات اسلامی	جمع
۷۳	۱۱۰	۸۵	۳۷	۳۰۵
%۲۴	%۳۶	%۲۸	%۱۲	%۱۰۰

یافته های تحقیق نشان می دهد که بیشترین فعالیت هایی که باعث جذب جوانان به مسجد می شود، از طریق گروه های خودجوش محلی است.

سؤال 15) به جز موارد فوق فکر می کنید چه عوامل دیگری در جذب جوانان به مسجد اهمیت دارد؟ پاسخ های داده شده به این سؤال عبارت است از:

- 1_ قدمت مساجد.
 - 2_ برگزاری مراسم سنتی در مساجد.
 - 3_ معماری مساجد.
 - 4_ با شکوه بودن ساختمان مساجد.
 - 5_ ساده و معمولی بودن مساجد.
 - 6_ داشتن فضای روحانی، زندگی راحت و بدون دغدغه، اعتقاد قلبی به نماز جماعت.
- سؤال 16) اگر به مسجد نمی روید، دلیل آن را بنویسید: (حداکثر سه دلیل به ترتیب اولویت).

پاسخ های داده شده به این سؤال به ترتیب اولویت به شرح زیر است: بی پولی، کم حوصلگی، نداشتن وسیله، کمبود امکانات، (1)

عدم تطبیق شرایط مسجد با جامعه، عدم استفاده از رسانه فرهنگی، دخالت در مسایل سیاسی، تغییر ارزش ها در جامعه، روش های نادرست آموزش دینی دوران کودکی و نوجوانی، برخی رفتارهای ناصحیح و مخالف شرع در بیان احکام شرعی، بدبینی، سستی بنیان دینی خانواده، ناهنجاری عاطفی و روانی، درگیری های جناحی در مسجد، سیاسی بودن بیش از حد مسجد، دو دسته گی ها، بحث های سیاسی بی مورد، عدم پذیرش سلیقه های مختلف سیاسی، تبلیغات دینی سنتی بدون توجه به تکنولوژی مدرن، وقت نداشتن، گرفتاری به خاطر درس، شغل، خانه داری، بچه داری، علاقه نداشتن به مسجد رفتن، تنها بودن را دوست دارم، ترجیح دادن خانه به مسجد، دوری مسجد از خانه یا محل کار، به دلیل شرایط کاری و عدم اجازه کارفرما، وضعیت نامطلوب جو مسجد، کاهش معنویات و روی آوردن ائمه جماعات به دنیا، کوچک بودن مسجد، بلندی صدای بلندگو و مزاحمت برای همسایه ها، طول دادن نماز، جاذبه نداشتن برنامه ها، افراد برای منافع به مسجد می روند، امن نبودن خیابان برای دختران جوان، نرفتن پدر و مادرم به مسجد، اجازه ندادن پدر و مادر پاسخ گو برای مسجد رفتن، جایگاه نداشتن جوانان در مسجد محله، وقت نماز جماعت را صرف امور دیگر کردن، واقع شدن در مکان نامناسب، پارکینگ نداشتن مسجد، همسطح نبودن با مسجدی ها از نظر فکری، مذهبی بودن مسجد، عدم تنوع در برنامه ها، نماز خواندن، اجازه ندادن شوهر، گیر دادن بعضی افراد بسیجی و حزب اللهی، مسجد فقط برای مراسم ختم است، شناختن مسجد (تازه به محل آمدن)، آدم های مهم و سطح بالا به مسجد نمی روند، بی علاقه گی نسبت به پیش نماز، نبودن مکان مناسب برای نماز خواندن زنان، جدا نبودن راه زنان از مردان، مسجد فقط مال پیرهاست،

ص: 615

1- . پاسخ های به دست آمده با نتایج تحقیقی که در مورد فعالیت مذهبی در یزد در سال 1380 انجام شده، کم و بیش مطابقت دارد. ر.ک به: احمد رجب زاده، تقاضای فرهنگی تهران، مؤسسه فرهنگ هنر و ارتباطات وزارت ارشاد، 1380، ص 14 . جهت اطلاعات بیشتر ر.ک به: دو ماهنامه مسجد، سال اول تا نهم، شماره های گوناگون، گلبانگ مسجد، شماره های گوناگون.

مخالفت با مسجد (داشتن ذهنیت معارض با مسجدی ها)، پایین بودن سطح سخنرانی ها، مسلمان نبودن و اقلیت دینی بودن، هیات امنای مسجد محله جایگاه خوبی نزد پاسخ گو ندارند، تیپ مسجدی ها.

پاسخ ها را می توان به شرح زیر تقسیم بندی نمود:

پاسخ هایی که ویژگی های فردی در آن مؤثر بوده است. از ویژگی های فردی می توان به نگاه فرد به جامعه (در این تحقیق اهل مسجد، امام جماعت، مسجد، دین داری و...)، وضعیت مالی و... اشاره کرد.

پاسخ هایی که ویژگی های اجتماعی در آن مؤثر است. ویژگی های اجتماعی شامل محیط زندگی پاسخ گو، نگاه مردم به مسجد، تأثیر همسالان، دوستان و معلمین، رفتار اهل مسجد در جامعه، مسایل سیاسی، ارزش های حاکم در جامعه، تبلیغات سنتی و مدرن.

پاسخ هایی که ویژگی سازمانی در آن مؤثر است. (1)

ویژگی های سازمانی شامل ساختار مدیریتی مسجد، ساختار معماری، وضعیت ظاهری، قدمت، امکانات، موقعیت مکانی، متولیان و دست اندرکاران مسجد، شیوه های اداره و مدیریت مسجد و... .

پیشنهادات فرآیند ارزش های اجتماعی از سنتی به سوی مدرن و ساده زیستی و تجمل حرکت کرده و این روند بر جذب جوانان به مسجد نیز تأثیر گذاشته است. تجمل گرایی باعث شده که برای انجام بعضی از فعالیت های مذهبی از قبیل مجالس ترحیم، به جای مساجد از تالارها استفاده شود و این فرهنگ کمکم به سمت یزد حرکت می کند. بنابراین باید متولیان امر تدبیری بیندیشند.

باید بتوانیم در فضای مساجد نیازهای دینی را به روش های جذاب به جوانان عرضه کنیم.

باید نظام های آموزشی مبتنی بر آموزه های دینی و معیارهای دینی را به منظور تربیتی دینی در مساجد طراحی و پیاده کنیم.

تبلیغات به روش سنتی نمی تواند پاسخ گوی نیاز جوانان باشد. با توجه به پیشرفت

ص: 616

1- . منظور از سازمان در این جا مسجد است.

تکنولوژی و ارتباطات، امکانات وسیعی را در عرصه نیاز داریم. باید به آموزش دادن به ائمه جماعات از این امکانات در مساجد استفاده کنیم.

جوان به اهل مسجد و جامعه روحانی به عنوان یک الگوی عملی نگاه می کند و اگر میان گفتار و عمل این قشر تناقض و تضاد باشد و تناسبی میان قول و فعل وجود نداشته باشد، جوان، دین گریز و سردرگم می شود. بنابراین باید نهادهای متولی، راه کارهای عملی و تدابیر آموزشی با ارائه طرح تربیت دینی بر مبنای روش تربیت الگویی آموزه های قرآنی و معارف اهل بیت علیهم السلام ارائه دهند.

دین اسلام، دین زندگی است و در آیات مختلف قرآن به این موضوع اشاره شده است(1)

اما روش ها و قالب های ارائه مفاهیم دینی مهم است. زبان دین باید نرم و در راستای خیر و صلاح جامعه و جوان پسند باشد، باید با شناخت مخاطب، روش تبلیغی انتخاب شود.

برای حضور نوجوانان و جوانان در مساجد، باید از احساس مذهبی آنها استفاده کرد و باعث رشد عاطفی آنها شد. احساس مذهبی یکی از عمیق ترین گرایشات فطری است.

ظرفیت ذهنی کودکان از طریق ارائه دلایل مورد قبول شان، جهان بینی آنها را شکل می دهد و بینش دینی آنها را هدایت می کند.(2)

رفتار ائمه جماعات باید در جامعه الگو باشد. جوانان هم باید در فعالیت های مساجد شرکت داده شوند.

با توجه به تأکید مقام معظم رهبری در سال نوآوری و شکوفایی، باید راه نوآوری مساجد هموار شود و این مستلزم شناخت مرز میان بدعت و نوآوری با تکیه بر آسیب های مساجد است.

ص: 617

1- . طه: 124 .

2- . ر. ک به خانواده و تربیت دینی: تهران انتشارات انجمن اولیا و مربیان. رفتار والدین با فرزندان. تهران، انتشارات انجمن اولیا و مربیان. آشنایی با تعلیم و تربیت. تهران، انتشارات انجمن اولیا و مربیان.

- 1_ انواع مساجد و عناصر معماری مساجد اسلامی.
- 2_ بررسی آرایه های در معماری مسجد با نگرش موضوعی به معماری امروز مساجد.
- 3_ بررسی شاخصه های زمانی و مکانی معماری ایرانی و اسلامی در آراء عین القضاة همدانی.
- 4_ نگاهی به جایگاه مسجد در شهر، نمونه موردی: مسجد در شهر معاصر شیراز.

انواع مساجد و عناصر معماری مساجد اسلامی اکبر رجبی کنف گورابی (1)

چکیده مسجد به عنوان عنصر بارز اجتماعی و عامل پیشرفت شرایط اجتماعی، اقتصادی نقش عمده ای را در دوران اسلامی و در زمان ها و مکان های گوناگون ایفا نموده است. عناصر معماری مساجد اسلامی با پدیدار شدن یکی پس از دیگری، پیشرفت های قابل ملاحظه ای را در معماری و امور ساختمانی و تأسیساتی بناها به وجود آورده اند. عناصری که به فراخور زمان در دوره ها و مکتب های مختلف وارد ساختمان مساجد گردیده است. در این مقاله سعی گردیده است که تاریخچه ای از وجود مساجد در دوره های مختلف با تعمق بیشتر بر روی عناصر معماری و ساختمانی مسجد مورد بررسی قرار گیرد.

واژگان کلیدی: عناصر معماری، مساجد، امور ساختمانی، امور فرهنگی و اجتماعی.

ص: 620

مقدمه مسجد از دیرباز به عنوان عنصری اساسی در جامعه بشری و به صورت گوناگون مطرح بوده است. گاهی به نام نیایشگاه، گاهی پرستشگاه و در ادیان و مناطق گوناگون و در دوره های مختلف زمانی به نام های دیگر معروف بوده است.

در ایران نیز مسجد از دیرباز در بطن شهری وجود داشته و معماری مساجد نیز همواره مورد توجه بوده است. نخستین مسجد اسلامی به دست پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و یارانش در مدینه ساخته شد و توسط هنرمندان اسلامی تقلید و الگو گرفته شده است. دیوار مسجد مدینه از سنگ لاشه و آسمان آن تیرپوش و تخت بوده است و شبستان مسجد با افزاز اندکی بلندتر از بالای مرد بلند بالا برافراشته شد؛ همانطور که حضرت ابراهیم علیه السلام در ساختمان خانه خدا انجام داده بود.

با وجود این که اسلام با تجمل و زیبایی در حد معقول آن مخالفتی ندارد، ولی روح حاکم بر رهنمودهای اسلام در مورد الگوهای مختلف مصرفی چون لباس، مسکن، مرکب و غذا همگی نشان دهنده آن است که یکی از معیارهای ارزشی در اسلام، سادگی و وارستگی از مظاهر دنیوی است. بنابراین آراستن مساجد با تزئیناتی که در کاخ های پادشاهان و اهل دنیا متداول است، منافعی و مغایر با ارزش های اسلامی است.

مسجد در آغاز سده دوم هجری و بیشتر در خراسان با پیل پاها و دیوارهای ضخیم و دهانه های کم پهنای سرپوشیده ساخته می شده است. از آغاز سده سوم هجری و با گسترش شهرها و روستاها مسجدهای باشکوه و بزرگی در بیشتر شهرها (با تهرنگ شبستانی بومسلمی) بنیاد گردید، اما هرگز گنبدخانه و ایوان که با دگرگونی و کست افزود آتشکده ها و مهرابه ها پدید آمده بود، کنار گذاشته نشد. گنبدخانه ها نیز همچون کوشکی تک و آزاد (بی مرد گرد) برای مسجد ساخته می شد.

در ایران پس از فروافتادن ساسانیان بود که ساخت مساجد آغاز شد. در سه قرن نخستین حکومت اسلامی در ایران، مساجد به شیوه ای بسیار ساده و به پیروی از معماری ساسانی ساخته می شد. زادگاه اولین نمونه های معماری اسلامی ایران را در خراسان دانسته اند. در خراسان

و شیوه خراسانی نقشه عمومی بناهای آن از مساجد صدر اسلام اقتباس شده و مساجد به گونه شبستانی یا چهل ستونی ساخته شده اند.

این رقم تنها به معنای حضور ستون های متعدد است که گرداگرد حیاط مرکزی قرار می گیرند و شبستان ها و یا رواق ها را می سازند. قوس های به کار رفته در شیوه خراسانی به صورت بیضی یا تخم مرغ است که از نمونه های آن؛ فیروزآباد و طاق کسری را می توان نام برد.

از قرن چهارم هجری نیز نفوذ معماری کهن اشکانی و ساسانی در کار ساختمان مساجد فزونی یافت. از این پس ایوان و گنبد که ساخت آن از دوره اشکانی آغاز شده و در دوران ساسانی رواج یافته بود، به صورت اجزای جدانشدنی بدنه مسجد درآمد. از این دوران به بعد نیز با برداشتن ردیف هایی از ستون شبستان ها، ایوان و گنبد ساخته می شود و مساجد شبستانی به ایوانی بدل شده و سرانجام در اواخر قرن 5 و اوایل قرن 6 در دوران سلجوقی مساجد چهار ایوانی پدید می آیند. این گونه مساجد عبارتند از؛ یک حیاط مرکزی با شبستان هایی گرداگرد آن، در میان هر شبستان در چهار طرف مسجد چهار ایوان قرار دارد و در پشت ایوان جنوبی پوششی گنبدی به چشم می خورد.

از آنجا که در ایران پیش از اسلام، مهرپرستی و دین زرتشت رواج داشت، بناهای باقی مانده از این آیین تبدیل به مسجد شدند، نظیر؛ مسجد یزدخواست که بر روی آتشکده بنا شده اند و مسجد جامع بروجرد که آثار به دست آمده بر اثر بررسی ها نشان می دهد که بر روی آتشکده های نیمه ویران ساخته شده است. بسیاری از عبادتگاه های مسلمانان در دوره های اولیه اسلامی را همین آتشکده ها تشکیل می داده اند. چون مردم تازه مسلمان به سوی قبله نماز می خواندند، ابتدا یک درگاه از چهار درگاه چهارطاقی را که به طرف قبله بود، مسدود کردند و به تدریج درگاه های غربی و شرقی را نیز پوشاندند و راه ورودی به مسجد از چهارطاقی به درگاه شمالی منحصر شد و به دلیل نیاز شدید و نیاز به محلی برای قرار دادن کفش مجبور شدند ایوانی پوشیده در جلوی درگاه شمالی بسازند، به این ترتیب طرح اولیه شامل یک ساختمان چهارطاقی و یک ایوان شد.

به طور کلی مساجد را به سه گروه تقسیم می کنند:

1 _ مساجد شبستانی.

2 _ مساجد چهار طاق.

3 _ مساجد ایوانی.

مساجد شبستانی این مساجد از بخش سرپوشیده در جانب قبله و حیاط مرکزی و ایوان جلوی آن و صدفه هایی در اطراف تشکیل یافته است.

مساجد چهار طاقی این مساجد شامل چهار ستون در چهار گوشه مربع شکل می باشد که به وسیله چهار قوس در چهار جهت اصلی نمایان شده است و چون از چهار طرف باز بوده به چهار طاقی شهرت یافته است. این طرح ساده دارای چهار گوشواره، به منظور ایجاد زمینه ای دایره ای شکل برای گنبد است. این فضا که بر روی آن گنبد مدوری با خیز کم و بدون ساقه قرار دارد، به وسیله چهار درگاه به فضای خارج ارتباط می یابد. بناهای چهار طاقی عمدتاً به عنوان آتشکده و آتشگاه مورد استفاده قرار می گرفته اند مانند؛ چهار طاقی نیاسر و خرم دشت در کاشان و چهار طاقی برزو در اراک.

مساجد ایوانی بسیاری از کارشناسان عقیده دارند که شرق ایران به ویژه خراسان جایگاه ایوان هاست. ایوان های بزرگ را از دوره اشکانی که قلمرو آنها در شرق ایران بوده، در اختیار داریم.

اولین ایوان های اسلامی در جنوب و مقابل گنبدخانه شکل گرفتند و سپس ایوان شمالی در جهت قرینه سازی با ایوان جنوبی و بعضاً برای استفاده از آفتاب زمستان ساخته شد. یکی از کاربردهای

ایوان جنوبی، دوری از گرمای تابستان است چون ایوان جنوبی پشت به آفتاب و در سایه قرار گرفته است. نمازگزاران به مقتضای فصل از دو ایوان شمالی و جنوبی استفاده می کنند. از مساجد تک ایوانی می توان از مسجد نیریز که بنایی ساده با یک ایوان دارد و همچنین مسجد جامع سمنان و یزد نام برد. برخی در آنگاه یا ورودی و خروجی را که به صورت ایوان کوچک نشان داده شده است، ایوان می پندارند. این موضوع در مسجد جامع یزد مشهود است که در نگاه اول، مسجد چهار ایوانی می نماید لیکن غیر از یک ایوان، ایوان های دیگر در آنگاه مسجد هستند.

مساجد ایوانی خود دارای اقسامی است که به دو نمونه آن پرداخته می شود:

مساجد دو ایوانی همانند مسجد ملک زوزن در فرومد و مسجد ساوه که 2 ایوان دارند.

مساجد چهار ایوانی سلجوقیان در کنار احداث بناهای متعدد به ساختن مسجد رغبت بیشتری نشان داده اند، از این رو تعداد بیشتری مسجد از عصر خود به یادگار گذاشته اند. به نظر «آندره گدار» فرانسوی، اولین مسجد چهار ایوانی در ایران، «مسجد خرگرد خواف» است و بعد از آن، «مسجد جامع اصفهان» مدارس و مساجد در عهد سلجوقی به چهار ایوانی تبدیل شده اند و به طور دقیق مشخص نیست که از چه تاریخی مساجد دو ایوانی به مساجد چهار ایوانی تغییر شکل یافته اند.

در تمام مساجدی که در دوره اسلامی ساخته می شده اند، نکاتی همواره مورد بررسی بوده و جنبه های معماری به کار رفته در مساجد با دین مبین اسلام نیز تطبیق یافته است.

وجود تصاویر و مجسمه هایی از انسان و حیوان مجاز نمی باشد. وجود نباتات و تزئینات هندسی و آیه هایی از قرآن که به عربی خوشنویسی شده اند، در این مکان ها بسیار رایج است و به نوعی فرهنگ سطح بالا تبدیل شده اند.

موزاییک و کاشی های براق برای کف مسجد و تزئین محراب و دیوارها، شیشه های رنگارنگ برای پنجره و قندیل ها، قالی و قالیچه های گران بها برای آرایه صحن به کار می رفت.

ازاره ها و دیواره ها با مرمرهای زیبای الوان و طاق نمای محراب و کتیبه ها را با نوشته ها می آراستند.

منبر از چوب بود و در ساختن و آراستن آن با عاج منبت و آبنوس دقت فراوان به کار می بردند. نزدیک ترین منبر، چهار پای های بود که یک نسخه از کتاب خدا را که طبعا نمونه ای از خوشنویسی و ظرافت هنری بود، بر آن نهاده بودند. نمودار قبله، طاق نمایی بود که در داخل دیوار ساخته می شد. صنعت گران و هنرمندان همه کوشش خود را در تزئین محراب به کار می بردند. محراب را با کاشی و موزائیک و تصویر گل و بوته و نقشه ای برجسته و طراحی های زیبا از معرق، گچ، مرمر سفال و کاشی تزئین می کردند.

از نظر متخصصان علم روانشناسی هنر معماری مساجد اسلامی، روح و روان انسان را تحت تأثیر قرار می دهد. برای مسلمان خداپرست، چه تنها باشد و چه غرق در جماعت، ساختمان مسجد طوری است که راز و نیازهای وی را با معبود آسان می کند. تناوب بی کران قوس ها و ستون ها، فضای پیوسته را چنان به تکه های همسان پخش می کند که ایجاد آن حالت معنوی خاصی را آسان می کند.

ضمنا آرایش درون بنای مسجد نیز در به وجود آوردن حالت مزبور بسیار مؤثر است. در تزئین و آرایش بناهای اسلامی این خصیصه هست که بیننده را به جنب و جوش و عمل و انمی دارد بلکه بر عکس، در ذهن وی زمینه ای را برای کشف و شهود و درونبینی فراهم می کند.

تزئینات بناهای اسلامی عموما یا الوان است یا بر روی آنها کنده کاری های کم عمق ایجاد می گردد و در هر حال تمام بخش های پوشش بنا را می پوشاند و کلیت و تمامیتی ذاتی بدان می بخشد که مستقل از ساختمان خود مسجد است.

از دیدگاه یک هنرمند مسلمان و یا پیشه وری که بر آن بود تا سطحی را تزئین کند، پیچاپیچ هندسی کاشی ها، بی گمان اشاره بسیار آشکاری است بر این اندیشه که یگانگی الهی یا وحدت الوهیت، زمینه و پایه گوناگونی های بی کران جهان است. شکل های پیچاپیچ اسلامی

معمولاً از یک یا چند شکل منتظم پرداخته می شوند که در انحناها و دوایر می افتند و به نقش ستارگان چند پر درمی آیند و این بدان معناست که تناسبات وابسته به یک نقش در سطح گسترده طرح تکراری می شود.

مساجد در تمام مکان هایی که ساخته می شوند، عناصر معماری مشترکی دارند؛ صحن، ایوان، رواق، مناره، گنبد، شبستان و محراب که البته برخی مساجد همچون مسجد شیخ لطف الله اصفهان فاقد صحن و مناره هستند. هیچ معبدی نیز نمی تواند محراب نداشته باشد تا جایی که برخی مساجد دارای چند محراب هستند به عنوان نمونه؛ مسجد جامع اصفهان را می بینیم که دارای 9 محراب هست، البته بیشتر مساجد دارای یک محراب در جنوب مسجد هستند.

صحن و حیاط مسجد یکی از عناصر مهم معماری مساجد اسلامی، صحن و حیاط است که به دلیل پیروی از طرح و نقشه اولین مسجد جهان (مسجدالنبی)، طرح مربع و یا مربع مستطیل دارد و فضایی آزاد و روحانی را برای واردین به مسجد ایجاد می کند. در واقع شکل و فرم و عناصر تزئینی ابتدا در همین صحن ها به نمایش درمی آیند و شما هنگام ورود به مسجد بسیاری از عناصر معماری و تزئینات وابسته به معماری را یکجا مشاهده می کنید. در وسط صحن حیاط، آب مظهر پاکیزگی و نظافت، در حوض بزرگی که با فضا سازی بنا به صورت دایره و یا مربع و مستطیل و یا هشت گوش متناسب است، متجلی می شود. معماران محل حوض را در جایی انتخاب می کردند که لااقل تصویر بخش اعظمی از بنا به ویژه ایوان ها و طاق نماهای زیبا که دارای تزئینات و رنگ های الوان بودند، کاملاً در حوض منعکس شود که نمونه آن را در مسجد امام خمینی اصفهان می بینیم. هنگامی که این آئینه کاذب با موج کوچکی شکسته می شود، انسان متفکر و عارف به چشم دل می بیند که هیچ چیز جز ذات اقدس پروردگار پایدار نیست. بنابراین حوض علاوه بر کارکردی که برای وضو ساختن دارد، نمادی تزئینی نیز به شمار می رود.

در برخی مناطق همچون مسجد عتیق شیراز، بر روی حوض سکو یا تختگاهی ساخته اند که پایه های آن در حوض است. در بالای این سکو که به آن خدای خانه گویند، مؤمنین دور از مردم عادی به تلاوت قرآن مجید می پرداختند.

رواق رواق ها، فضاهای سر پوشیده ستوندار اطراف صحن و حیاط مسجد هستند که معمولاً در پشت آنها دیوارهای انتهای مسجد قرار دارند. در تاریک خانه دامغان شاهد این رواق ها هستیم.

رواق ها بیشتر در کشورهای اسلامی حوزه مدیترانه هند و پاکستان به کار رفته اند.

ایوان بدون تردید زیباترین و عالی ترین ایوان ها در مساجد و بناهای اسلامی ایران مشاهده می شود. ایوان های مساجد ایران از نظر ارتفاع و تناسب فنی و عناصر تزئینی در بین سایر بناها و مساجد اسلامی کشورهای جهان، نمونه و منحصر به فرد هستند.

هر ایوانی زیبایی خاص مجموعه خود را دارد. ایوان های ایرانی اغلب بلند و متناسب با بنا ساخته شده اند. به علاوه وجود طاق نماهای بسیار جالب و متنوع در اطراف ایوان ها، آنها را از خشکی و تجرد خارج کرده و حالت موزونی به آنها داده است. سقف ایوان ها که از نظر شکل و فرم مانند نیم کره و نیم گنبد است، با انواع عناصر تزئینی مانند مقرنس، آجرکاری، گچ بری، آئینه کاری و نقاشی مزین شده است و در هر بنایی به تناسب اهمیت آن، این تزئینات بیشتر و کامل تر و زیباتر شده اند. ایوان های ورودی مسجد جامع یزد، مسجد شیخ لطف الله و مدرسه چهار باغ این گونه اند.

سقف ایوان هایی که عمیق هستند، مانند ایوان یا صفه درویش در مسجد جامع اصفهان به صورت گهواره ای ناوی و یا طاق آهنگ است. در اطراف کلید ایوان ها، طاق نماها به کمک ایوان ها آمده و زیبایی آنها را کامل کرده اند و آنها را از تجرید و تک بنایی که شکل مناسبی

نبوده، بیرون آورده اند. این طاق نماها به صورت مربع مستطیل اند و به صورت قالب بندی در بیشتر ایوان ها جای گرفته اند.

مناره ها مناره ها بناهایی در قالب برج بلند و باریک هستند که معمولاً در کنار مسجد و بقاع متبرکه برای گفتن اذان ساخته می شوند. در گذشته مناره ها نقش میل راهنما را در کنار جاده ها و ابتدای شهرها و در کنار مساجد، کاروان سراها، مدارس و مهمان پذیرها ایفا کرده اند این بناها به دلیل روشن کردن چراغ و یا آتش بر فراز آنها برای راهنمایی مسافرانی که شب هنگام از راه های دور به طرف شهر می آمدند به مناره یا محل نور معروف شدند و برخی منابع به آن میل هم گفته اند. کلمه منار یا مناره به معنای جای نور و آتش است و در فرهنگ های لغت نیز همین معنا به کار برده شده است. در دوره اسلامی ساخت مناره ها در کنار مسجد یا مقابر متداول شد اما اولین مناره را متعلق به قرن سوم هجری می دانند که در شهرستان قم واقع است. مناره ها ابتدا منفرد بودند و مصالح آنها از خشت بود. بعدها با آجر همراه با تزئینات آجری و کتیبه ساخته شد، مانند منار مسجد علی در اصفهان و منار تاریکخانه دامغان. در همین زمان نیز مناره های زوجی به ویژه در دو طرف ایوان های گنبددار متداول گردید که در این حالت به آن گلدسته نیز گفته می شود.

مناره ها به طور کلی به دو دسته تقسیم می شوند:

میل یا مناره های راهنما مناره ها یا گلدسته هایی که برای گفتن اذان و خبررسانی کاربرد داشته و دارند. از این رو در دوران اسلامی نام «مأذنه» نیز به خود گرفتند که قبل از وجود بلندگو، بالای آنها اذان می گفته اند.

هر گلدسته یا مأذنه شامل قسمت های زیر است:

1_ پایه.

2_ بدنه یا ساقه.

3_ محل گفتن اذان (مؤذنه).

4_ تاج یا کلاهک.

تا قبل از صفویه مصالح بیشتر گلدسته ها از آجر بود. ولی از این دوره ساقه گلدسته ها یک پارچه از جنس کاشی فیروزه ای بود که در متن آن حروف معقلی (حروف بنایی) و زردرنگ به کار برده می شد.

گنبدها گنبدها نیز یکی از علائم معماری اسلامی هستند که متنوع ترین آنها در ایران به کار گرفته شده اند. این گنبدها از خشت خام با اندود کاهگل یا آجر و سنگ در سرتاسر ایران اسلامی خودنمایی می کنند. انتخاب رنگ آبی که رنگی است آرام بخش و متعادل و روحانی، برای خود مزیتی است برای گنبدهای ایرانی، هنگامی که از بلندای شهر یا روستایی منظره آن را مشاهده می کنیم.

گنبدها همانند نگین فیروزه ای در میان بافت های شهری و روستایی می درخشند.

گنبدهای ایرانی صرف نظر از نوع فن و تکنیکی که در ساخت آنها به کار رفته است به دو دسته رک و نار تقسیم می شوند. نار مثل گنبد مسجد امام خمینی قدس سره و گنبد میرزا رفعی در اصفهان.

گنبدهای رک نیز به سه دسته تقسیم می شوند:

1_ گنبدهای هرمی مانند گنبد ابولؤلؤ در کاشان و گنبد خانقاه شیخ عبدالصمد در نطنز.

2_ گنبدهای مخروطی مانند میل رادکان در قوچان.

3_ گنبدهای اورچین (پله پله ای) مانند مقبره دانیال نبی در شوش.

بعضی از گنبدها نیز نار و رک هستند. تیزه گنبد، رک و در پایه به صورت قوس و نار در می آید. گنبد بیشتر مقابری که متعلق به سرداران ایران است، مخروطی شکل و گنبد امامزاده ها تقریباً همگی هرمی شکل و نار هستند. گنبدهایی که از خارج بنا مشاهده می شوند، پوسته بیرونی بنای گنبد است که به آن اصطلاحاً خود گویند. ولی گنبد دیگری در زیر گنبد خارجی وجود دارد

ص: 629

که آن را از داخل مشاهده می‌کنیم و به آن اصطلاحاً آهیانه می‌گویند. بنابراین گنبد‌های بناها شامل دو پوسته خود و آهیانه می‌باشند.

شبستان‌ها نیز فضاهای سرپوشیده و دارای ستون‌های یک شکل و موازیاند که از یک طرف به صحن مسجد راه دارند. هر مسجد دارای شبستان است. این شبستان‌ها ممکن است در چهار طرف مسجد یا دو طرف آن و احياناً یک شبستان در جنوب مسجد و طرف قبله ایجاد شده باشد. این موضوع بستگی به تعداد نمازگزاران و اهمیت و اعتبار مسجد دارد.

تقریباً بیشتر مساجد اسلامی دارای سقف‌های قوسی شکل با انواع تزئینات و کاربردی و رسمی بناهای ساده و متنوع اند. این قوس‌ها که در مساجد ایرانی به صورت عرق چین ظاهر شده‌اند، جلوه‌ای خاص دارند. تزئینات آجرکاری و یا کاشی‌کاری متنوع آنها بر زیبایی این شبستان‌ها افزوده است.

محراب نشان دهنده قبله مسلمین و در واقع نقطه عطف مسجد است. زیرا فلسفه ایجاد مسجد علاوه بر ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن، ادای فریضه واجب نماز است که هر مسلمان ملزم به اجرای آن است. محراب‌ها در فرورفتگی قسمتی از دیوار قبله و از ساده‌ترین وجه تا پرنقش و نگارترین شکل ساخته می‌شوند. این امر بستگی به نوع و اهمیت مساجد و موقعیت آنها دارد.

محراب‌های کاشی‌کاری ایران با تناسبات و به کارگیری کاشی‌های الوان معرق و یک تکه، از نمونه‌های بسیار عالی در ایران و جهان هستند. مانند محراب زیبای مینایی در موزه اسلامی ایران و محراب زیبای مسجد میرعماد کاشان در موزه مترو پولین کاشان.

کتیبه و نورگیرها کتیبه‌های قدیمی‌تر از آجر چینی و گچ بری‌ها و کتیبه‌های جدیدتر با کاشی معرق و یا کاشی خشت اغلب به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی و بعضاً کتیبه‌های حجاری شده از سنگ، مخصوصاً سنگ مرمر نیز دیده می‌شود. کتیبه‌هایی که از قرون اولیه اسلامی تا دوره تیموری و اواخر این دوره هستند غالباً از آجر چینی و گچ بری و با انواع خطوط تزئینی کوفی و خط زیبای

ثلث و به دست زبردست ترین استادان خط و یا نقاشی خط بر در و دیوار این اماکن مذهبی جلوه می کنند و گویی این خطوط زیبا همراه با نقش و نگارهای متنوع زیبنده و انحنای چشم نواز، همه و همه مجموعه و گلچینی را به وجود می آورند که تحسین همگان را برمی انگیزد.

نورگیرها نیز در اطراف گنبد و یا در ساق و ساقه آن مشاهده می گردد که به علت شدت و ضعف نور، طرح های بدیعی را به وجود آورده و بر زیبایی مسجد یا آرامگاه و زیارتگاه افزوده اند. این پنجره ها که معمولاً در بغل ایوان ها نیز به وجود آمده اند، اصطلاحاً به آن پاچنگ گویند. پاچنگ ها در پیشتر مساجد قدیمی جزو عناصر همراه مسجد هستند. نورگیرها از مصالح کاشی معرق، سنگ، آجر، کاشی و چوب ساخته می شوند و دارای نقوش هندسی یا اسلیمی هستند. در برخی از مساجد قدیمی ایران، نورگیرها از خشت خام نیز ساخته شده اند و به علت وجود چند نور در آنها، توجه همگان به آن معطوف می گردد. یکی از زیباترین پنجره های نورگیر، پنجره های مشبک چوبی است که با طرح های متنوع گره سازی، عمل کردی در پنجره ها و درهای ارسی دارند.

حجاری ها، مقرنس کاری، کاشی کاری و گره چینی نیز از دیگر عوامل سازنده معماری مساجد در دوره های اسلامی هستند. در دوره های مختلف تاریخی شاهد فراز و نشیب هایی در به وجود آمدن و کم رنگ شدن این تزئینات هستیم، برای مثال سبک های خراسانی، رازی، آذری و اصفهانی در ایران، هر کدام ویژگی ها و خصوصیات معماری خاص خود را بر بناها به ویژه مساجد تحمیل کرده اند. شیوه شکل گیری عناصر معماری مساجد نیز نکته ایست که نیاز به بررسی از جوانب گوناگون دارد. تزئینات آجری مساجد دوران سلجوقی، نقشه مساجد در دوره ها و سبک های مختلف، مصالح به کار گرفته شده در تکامل مساجد اسلامی، انواع مقرنس ها و کاشی کاری ها و... نیز مواردیست که هر کدام مبحث جدیدی را در معماری ایرانی و اسلامی به وجود آورده و قابل بررسی می باشد.

منابع و مأخذ 1_ پرایس، کریستین، تاریخ هنر اسلامی، ترجمه مسعود رجب نیا، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، تهران.

2_ تقدسی نیا، خسرو، 1347، مسجدها، موسسه انتشاراتی ائمه، ص 142 .

3_ جانسون، 1368، تاریخ هنر، ترجمه پرویز مرزبان، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران.

4_ جوادی، آسیه، 1363، معماری ایران (مجموعه مقالات)، 2 جلد، تهران.

5_ فتح الله یف، ش.س، 1375، گونه شناسی معماری مساجد در جمهوری آذربایجان، ترجمه لیلا-رین رشه، دفتر پژوهش های فرهنگی، چاپ صهبا، تهران.

6_ ماهنامه دینی، فرهنگی، اجتماعی مسجد، 1386، شماره 118، چاپ طرح و نقش، تهران.

7_ یوسف کیانی، محمد یوسف، 1381، تاریخ معماری ایران در دوره اسلامی، انتشارات سمت، چاپ چهارم، تهران.

ص: 632

بررسی آرایه ها در معماری مسجد؛ با نگرش موضوعی به معماری امروز مساجد مهندس طاهره (سها) نصر

بررسی آرایه ها در معماری مسجد؛ با نگرش موضوعی به معماری امروز مساجد مهندس طاهره (سها) نصر (1)

مهندس حمید سقاپور (2)

چکیده مسجد به عنوان یک مرکز هم اندیشی و جایگاه تبادلات افکار در صدر اسلام مطرح بوده است. به طوری که معماری حاکم بر آن براساس تفکرات و دیدگاه های اجتماعی حاکم در جهان بینی اسلامی به وجود آمده است. ابتدا نوع نگاه معماری آن بسیار ساده و نمود بیرونی آن چندان متمایز از دیگر معماری ها نبود.

اما با گذشت زمان و ورود مسجد به ایران، تفکر معماران ایرانی با الهام از جهان بینی اسلامی تأثیرات فراوانی بر ساختار فرعی و شکل مسجد گذاشته و عوامل و آرایه های گوناگونی به آن اضافه و با فلسفه ایرانی و اسلامی منطبق کردند که شناخت این عناصر و عوامل از موارد مورد بحث و تجزیه و تحلیل این ساختار است. به تدریج بعضی از آرایه ها حذف شده یا جای خود را به دیگری داده است.

ص: 634

1- . عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی شیراز.

2- . عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی شیراز.

مسجد به عنوان یک نیایشگاه از صدر اسلام معماری خاصی داشته است. در دوره های مختلف تاریخی نیز این معماری آرایه های گوناگونی داشته است. اما در دوره معاصر، معماری آن دچار دگرگونی شده و به تدریج برخی از عناصر و آرایه ها حذف یا تغییر یافته اند.

این مقاله که قسمتی از یک طرح پژوهشی است، به بررسی آرایه ها در معماری مساجد می پردازد و روند تکاملی تزئینات در معماری مساجد را مورد توجه قرار می دهد.

واژه های کلیدی: مسجد، معماری اسلامی، تزئینات اسلامی، فلسفه اسلامی.

نگاهی به مسجد و تزئینات اسلامی در معماری اسلامی مسجد نمونه عالی بنای اسلامی و کلید معماری اسلامی می باشد و به گونه ای ساخته شده که ماندگار باشد. به وسیله مسجد بود که سازندگان مسلمان با میراث معماری قبل از اسلام آشنا شدند.

جنبه های مهم و مشخص معماری مساجد، دلایل خاصی را برای بحث های گسترده مطرح می سازند و این فصل تأکید خاصی روی آنها دارد.

این بحث ها عبارتند از: خاستگاه مسجد، اجزای سازنده آن، یا ارتباط آنها با اهمیت آیین نماز، کاربردهای گوناگونش و خصوصیات استاندارد آن، تنها هنگامی که این موضوعات کاملاً روشن گردند، ممکن خواهد بود که از عام به خاص بگردیم و این تصمیم کلی منتج شده را با جزئیات خاصی باز کنیم؛ بنابراین بخشی دیگر به بحث های پیرامون انواع گوناگون مسجد که با برخی نمونه های نوع اصلی به تصویر کشیده شده اند و به نقشی که تزئینات این ساختمان ها ایفا می کنند اختصاص داده شده است.

گزارش از مسجد که بخش عمده معماری اسلامی به شمار می رود، بدون سخن گفتن از تزئیناتی که آن را زیبا و آراسته می سازد، گزارش کاملی نخواهد بود. در جوّ مذهبی، ستیز بی تردید مسلمان با تزئینات تصویری، که همراه با القائات بت پرستی بود، معمار را تشویق به تمرکز شدید روی تزئینات متنوع و مجرد می کرد.

خود همین امر به عنوان یک ارزش در جهت کمک به تفکر، منزلت پیدا کرد و به این خاطر بود که آن همه وقت در صفحات تزینی که به کف مسجد منتهی می شدند و در سطح دید افراد نشسته بر روی زمین قرار داشتند به کار می رفت. تزینات چه معمارانه باشند و چه کاربردی، هدف از آنها یکی است: از میان بردن ماده، انکار توده های جسیم و جایگزین کردن آنها با حقیقتی که کمتر قابل لمس و محسوس باشد. حقیقتی که شکل های آن، حتی زمانی که بخواهند آنها را به دقت نگاه کنند، تغییر پیدا می کند و این حالت با تکرار واحدهای منفرد به صورت بی نهایت به دست می آید: ستون ها، قوس ها، مقرنس ها، به خصوص شکل های متنوع تزینات کاربردی از نوع گل و گیاه، طرح های هندسی و خط.

به طور کلی تزینات معماری اسلامی، دو وجه عمده کاربردی (مادی) و مفهومی (معنایی) دارد. در بعد کاربردی، نوع مصالح، ابزار و وسایل، روش های اجرا، ابعاد و اندازه، محل و مکان اجرا و کمیته ای فیزیکی مدنظر است که همواره مورد اهتمام بوده و هنرمندان با بهره گیری از خلاقیت و تجربه و راه حل های مناسب اجرایی و فنی توانسته اند طی قرون گذشته، عرصه تزینات معماری را بیش از پیش زیباتر و کامل تر سازند.

مهم ترین بخش تزینات، وجه معنایی و مفهومی آن است که ذهن صدها متفکر مسلمان و غیرمسلمان را به خود معطوف کرده است. در این ارتباط آرا و اقوال مختلف گوناگونی وجود دارد؛ «تیتوس بورکهارت» معتقد است که این نقوش، ماهیتی غیرتاریخی، عرفانی و متفکرانه دارند و باز نمود وحدت در کثرت و کثرت در وحدت اند. «اولگ گرابار» به جانبخش بودن تزینات اشاره می کند، اما معتقد است که تزینات هیچ گونه معنای ذهنی و بعد فرهنگی ندارند و صرفاً برای آراستن و حظ بصرند؛ فقط در کتیبه ها معنای شبیه سازانه یافت می شود، به همین دلیل وی این نقوش را صرفاً تزینی و فاقد بعد معنوی و سمبلیک می داند. محقق دیگری می نویسد:

«تزینات چه معمارانه باشند و چه کاربردی، هدف از آنها یکی است:

از میان بردن ماده، انکار توده های جسیم و جایگزین کردن آنها با حقیقتی که کمتر قابل لمس و محسوس باشد».

خلاصه آنکه تاکنون در این زمینه دیدگاه‌های متفاوت و گاه متضادی، همچون نگاه‌های عرفانی و صوفیانه و نظر بر جنبه‌های ایهام و ابهام و ترس از وجود خلأ، مطرح شده است.

آنچه مورد توافق بیشتر محققان این حوزه قرار گرفته، همانا جنبه‌های غیرمادی، و همچنین غیرفردی بودن آنهاست؛ بنابراین تزئینات، صورت‌های نمادینی از هنر اسلامی هستند که علاوه بر جنبه‌های مختلف علمی، در پی تجلی معماری اسلامی هستند.

برای درک زیبایی شناختی این نقوش بایستی به رمزه‌ای تصویری و نمادهای فرهنگ اسلامی واقف بود. به هر جهت «تزئین در هنر اسلامی، برای بیان فضای قدسی است». و همواره هنرمندان اسلامی می‌کوشند تا ماده را به سوی ساحت معنا سوق دهند؛ زیرا اساساً «هنر در بینش اسلامی شرافت بخشیدن به ماده است».

شکوه و زیبایی معماری ایران به ویژه در دوران اسلامی به تزئین و آرایش آن بستگی دارد. هنرهای والایی اسلامی از هنرهای تزئینی و کاربردی گرفته تا احداث زیباترین بناهای مذهبی دارای اهمیت و اعتبار ویژه‌ای است.

تزئیناتی چون آجرکاری، گچ‌بری، کاشی‌کاری، حجاری، منبت‌کاری، آئینه‌کاری و نقاشی در تمام ادوار اسلامی رواج داشته و در هر دوره‌ای با امکانات آن روزگاران پیشرفت کرده است.

تزئینات معماری توسط ایرانیان، تکامل هنری عمده‌ای یافته است، به طوری که در بسیاری از کشورهای اسلامی توسط هنرمندان ایرانی، بناهایی با تزئینات مختلف انجام گرفت، این بناها به مرور ایام و با شیوه‌های متفاوت و خاص هر دوره در هر کشوری به اجرا درآمد.

این نوشتار تلاشی است برای معرفی برخی از مظاهر و جلوه‌های این عشق الهی در کالبد معماری مسجد.

آجرکاری آجر واژه‌های بابلی است؛ نام خشت نوشته‌هایی بوده است که بر آن فرمان منشور و جز این‌ها را

می نوشتند. آجر سنگی است دگرگون شده که از پختن خشت به دست می آید و ساختن آجر را به تمدن های بین النهرین که شامل سومرها و بابلی هاست نسبت می دهند. یکی از شاهکارهای آن دوره، برج بابل می باشد که این بنا با آجر لعابدار ساخته شده است.

برای انتخاب آجر از سوی ایرانیان دلایل خوبی وجود دارد: پایدارتر از سنگ است، ارزان تر است، به سرعت در کار ساختمان امکان می دهد و به خاطر نرمش، بیشترش نیروهای فیزیکی مؤثر در بنا را به زودی آشکار می سازد. همچنین زیبایی های بالقوه آجر نیز برای تزئینات قابل تأمل است.

استمرار به کارگیری آجر در معماری دوران بعد از اسلام ایران موجب گردید تا «مدول» یا پیمانانه معماری ایرانی چه از نظر تناسب و زیبایی و چه از نظر جنبه های ایستایی متحول گردد و این فرصت را فراهم سازد تا خلق زیبایی ها در بناهای کم حجم و نیز در محل های دورافتاده کویری هم صورت پذیرد.

در دوران بعد از اسلام، اولین نمونه های آجرکاری از دوران آل بویه بوده و به ستون های شبستان مسجد جامع اصفهان تعلق دارد و به طور کلی از قرن دوم تا آغاز قرن پنجم را می توان دوران شکل گیری و تکوین آجرکاری نامید. به طور کلی آجر در دوره قبل از اسلام بیشتر جنبه استحکامی و کاربردی داشته است. بعد از اسلام ضمن دارا بودن جنبه استحکامی، جنبه تزئینی نیز پیدا می کند.

در گذر زمان نیز کاربرد آجر در معماری مساجد کاملاً مشهود است. استفاده از آن در قالب تزئین در سده دهم به اوج خود می رسد. آجر در عین حال برای گچ کاری پرتجمل یا روکاری زینتی هم زیرساخت مناسبی فراهم ساخت. تسلیم شدن به روکار گچ، رشد نقوش گچ بری را به بهترین صورت تشویق کرد و پایان سده دوازدهم شاهد تحقق این امکانات در محراب های بزرگ گچ بری بود.

از آغاز تاریخ بشریت هر جا که جست و جو کنیم، آجر را می بینیم، چه بیشتر تمدن ها از آن استفاده کرده اند. معجزه مرموز آجر که از خاک درست شده و پخته شده، احساسات ما را

برمی‌انگیزد؛ زیرا آجر نمایان‌گر تمدن‌ها، احساسات، فرهنگ و ذوق ملل بوده و همراه بشر گام برداشته است و رابط نسل‌هاست و از این میان ایرانیان بیش از هر ملتی با آجر کار کردند، تجربه کردند و از آن در جنبه‌های مختلف ساختاری و زیبایی استفاده کرده‌اند.

ص: 639

گچ بری شواهد باستان شناسی نشان می دهند که تاریخ ساخت گچ به پیش از ساختن خشت و پخت آن به صورت آجر می رسد. در قدیمی ترین بنای دنیا، یعنی اهرام ثلاثه مصر که قدمتی چهار هزار و پانصد ساله دارد، از گچ به عنوان ماده چسبنده مقاوم بعد از ازاره در بین سنگ ها و جهت کلاف سازی آنها استفاده شده است. یکی از کاربردهای ویژه گچ، اندود کردن دیوارها و سطوح داخلی ساختمان ها است و هنر گچ بری، این آراستگی را به حد کمال و دلنوازی می رساند.

به کار بردن تزئینات گچی در تزئین دیوارها، روش معمول در شهرهای ایران و عراق بوده است. اولین مردمی که در ایران به این کار دست زدند، هخامنشیان و سپس ساسانیان بودند و اعراب در جریان فتوحات خویش، این هنر را از آنها فرا گرفتند.

ایرانیان از دیرباز با عنصری به نام «گچ» آشنایی داشته اند. این نکته را کشف آثار گچی در هفت تپه خوزستان که مربوط به تمدن ایلامی است تأیید می کند. به یقین اشکانیان و هخامنشیان نیز با این عنصر و تکنولوژی ساخت تزئینات گچی آشنا بوده اند. گچ بری های کوه خواجه در جنوب شرقی ایران مربوط به تمدن اشکانی است.

متعاقباً در عصر پرشکوه اسلام در مساجد و مدارس و امامزاده های قدیمی نیز وارد گردیده و در هلالی چهار ایوان ها، گنبد های بلند اسلامی و سردرهای باشکوه استفاده شد.

استفاده از گچ بری برای اولین بار در هنر ایران و در دوره پارت ها دیده می شود. به طور کلی گچ کاری و استفاده از گچ در ایران سابقه ای طولانی دارد.

با گسترش اسلام در ایران طرح های مختلف همچون «اسلیمی» و «ختائی» در تزئین مساجد و مدارس به کار گرفته شد و در گچ بری های به دست آمده تا زمان مغول از بهترین طرح ها و نقشه ها استفاده می شد. به طوری که تا پیش از رواج کاشی کاری، گچ تنها عامل زیبایی و تزئین بناها و فضاها می شد. محراب مسجد جامع اصفهان، بیانگر رشد و شکوفایی این هنر می باشد.

با روی کار آمدن صفویان از گچ بری تنها در داخل منازل اعیان و اشراف وقت استفاده می شد و تا دوران قاجار نیز استفاده از گچ ادامه داشت. در دوران پهلوی به دلیل رواج گچ بری های پیش ساخته این هنر در سراشیبه سقوط قرار گرفت به طوری که امروز استادان گچ بر قدیمی تنها به مرمت آثار باقی مانده از قدیم مشغول هستند و کمتر استادکاری در پی خلق آثار بدیع و جالب است.

امروز برخی از آثار گچ بری در ایران از شهرتی عالم گیر برخوردار هستند. از دیگر هنرهایی که در گچ بری مورد استفاده قرار می گیرند، خطوط اسلامی و به خصوص خط نسخ می باشد.

از محراب های معروفی که با گچ بری تزئین شده اند؛ محراب مسجد ملک کرمان مربوط به سال 477 هجری قمری، محراب مسجد زواره در نزدیکی اردستان با تاریخ 530 هجری قمری، محراب مسجد اولجایتو در مسجد جامع اصفهان مربوط به سال 710 هجری زمان حکومت سلطان محمد خدابنده، معروف به اولجایتو و محراب مسجد آقانور که در سال 1039 هجری قمری ساخته شده است، می باشد.

امروز اما این هنر بدیع و شگفت انگیز کمتر در بناهای مذهبی ما به کار گرفته شده و در مواردی هم که گوشه چشمی به آن می شود، بیشتر از «گچ بری های پیش ساخته» استفاده می شود که اصالت و هویت این هنر را خدشه دار می کند. دیگر اماکن مذهبی ما از سرپنجه های استادان این عرصه برای خلق مناظر دل انگیز و خیره کننده، که برانگیزنده روح و ایجاد معنویت در کالبد بیننده بود، محروم هستند.

نقشه صفحه 487

ص: 641

کاشی کاری کاشی کاری یکی از روش های دل پذیر ترین معماری در تمام سرزمین های اسلامی است. تحول و توسعه کاشی ها از عناصر خارجی کوچک رنگی در نماهای آجری آغاز و به پوشش کامل بنا در آثار تاریخی قرون هشتم و نهم هجری انجامید. در سرزمین های غرب جهان اسلام که بناها اساساً سنگی بود، کاشی های درخشان رنگارنگ بر روی دیوارهای سنگی خاکستری ساختمان های قرن دهم و یازدهم ترکیه، تأثیری کاملاً متفاوت اما همگون و پراحساس ایجاد می کردند.

مانند دیگر هنرهای ایرانی در عهد اسلامی، صنعت کاشی کاری نیز از اعتبار ویژه ای برخوردار است. در اواخر هزاره دوم ق م هنرمندان ایرانی، آشنا به ساخت خشت و آجر لعابدار بوده اند و در آرایش بناها از آن استفاده می کرده اند. در عهد هخامنشی و ساسانی نیز آرایش کاخ ها با به کارگیری آجرهای لعاب دار رنگین صورت می گرفته است. در دوره اسلامی به تدریج هنر کاشی کاری با شیوه ای جدید آغاز گردید. بسیاری از محققان بر این عقیده اند که ایران اولین کشوری است که از کاشی کاری به عنوان دو عامل آرایش و استحکام بخشی بنا بهره گرفت و تقریباً از اواخر قرن 4 هجری به بعد، کمتر بنایی را می توان یافت که با کاشی آرایش نشده باشد.

کاشی کاری به عنوان پوشش بنا نیز میراثی دیگر از ایران در عناصر تزئینی عهد فاطمیون مصر است.

جزء مهم کاشی، لعاب است. لعاب سطحی شیشه مانند است که دو عملکرد دارد: تزئینی و کاربردی. کاشی های لعابدار نه تنها باعث غنای سطح معماری مزین به کاشی می شوند، بلکه به عنوان عایق دیوارهای ساختمان در برابر رطوبت و آب، عمل می کنند.

مقرنس چیست؟ برای شناخت مقرنس ابتدا باید معانی لغوی آن را دانست.

مقرنس؛ شمشیر بر هیات نردبان ساخته، در «کنزاللغه» عربی، بنایی که آن را، نقاشی کرده اند، بنایی که طاق و اطراف آن پایه پایه و دارای اضلاع است و به آن به فارسی، آهو پای می گویند.

مأخوذ از تازی، بنای بلند مدور و ایوان آراسته و تزئین شده با صورت ها و نقوش که بر آن پایه و راه زینه روند، قسمتی از زینت که در اتاق ها و ایوان ها به شکل های گوناگون گچ بری کنند. گچ بری های برجسته بر آستانه خانه چون پای آهو، چیز رنگارنگ و نوعی کلاه.

و همچنین آمده است:

«کلمه مقرنس با قروقرناس و قرنيس و قرنيز خویشاوند است و می توانیم بگوییم چیزی قرنيس دار شده است و این معنی با شکل عنصر تزئینی مورد نظر ما که از تعداد کم و بیش سطوح برآمده و فرورفته صورت می گیرد موافق است. با کوه هایی که طبقه طبقه و زیر آنها خالی شده و طبقات آن افقی باشد».

ص: 644

الف) مقرنس در ایران پیش از اسلام مقرنس عنصر تزئینی است که حتی پیش از اسلام نیز بوده است. اما نباید از نظر دور داشت که مقرنس پیش از اسلام با مقرنس پس از اسلام تفاوت‌هایی قابل توجه و آشکار دارد. کاربرد مقرنس در پیش از اسلام شامل دو دوره عمده، یعنی ق.م 250 تا 224 ب.م و از 224 ب.م تا زمان ظهور اسلام دانسته اند. البته ذکر این نکته لازم است که نمونه‌هایی نیز مربوط به 550 ق.م در این زمینه یافته شده است.

ب) مقرنس پس از اسلام در ایران پس از ورود اسلام به ایران، هنرهای ایرانی با حفظ پیشینه تاریخی خود، جنبه ای الهی نیز یافتند. در این میان، مقرنس همچون سایر آثار هنری شکل اصلی و آشنای خود را در دوران اسلامی یافت.

گفتنی است که مقرنس را در چهار قرن صدر اسلام یعنی دوره آغازین به طور پراکنده می‌توان یافت. به عنوان مثال؛ مقبره شاه اسماعیل سامانی از قرن سوم هجری قمری در بخارا که دارای قرنیزی ساده در انتهای دیواره است و در بالا و پایین آن یک ردیف طاق نما و مقرنس در گوشوارهای زیرین گنبد مقبره است.

در دوره خلفای فاطمی مصر برای اولین بار مقرنس کاری را مصری‌ها از ایرانیان به عاریت گرفتند و در مقابر بزرگان خود به کار بردند. مقرنس کاری ایرانی به تدریج در سراسر کشورهای اسلامی معمول گشت و مورد استفاده قرار گرفت.

پایان سخن مسجد به طور خلاصه، اصلاً یک ساختمان نیست بلکه به سادگی مکانی است که برای اقامه نماز مهیا شده است.

همان طور که فتوحات بیشتر می شدند، نیاز به مکانی دارای کاربرد اجتماع هزاران مسلمان، ضروری می نمود و جایگاهی محصور و ساده، همانا بهترین راه برطرف کردن آن نیاز به شمار می آمد. آنچه که برای محصور کردن آن فضای دلخواه نیاز بود لزوما ماندگار نبودند، از جمله خطی از خاکسترهای پراکنده حصار ازلی، جویی کمعمق و از این قبیل. با این راه های ساده، شکل ابتدایی مساجد جامع بزرگ دوران های بعد پایه ریزی شد.

وجود زمین های وسیع و نیاز به اسکان هزاران عابد، جای تعجب برای عظمت و بزرگی مساجد اولیه باقی نمی گذاشت. اگرچه هیچ مسجدی از این دهه های اولیه به حالت اولیه خود باقی نمانده است، تأثیر این نیازها بر روی تکامل مساجد بعدی اغراق آمیز نیست. تجربیات تکوینی در معماری مسجد مانند بیشتر نمودهای فرهنگ و مذهب اسلامی برگرفته از قرن اول بوده است. این مساجد اولیه عظیم، پایه گذار این اصل بودند که بنای عالی مذهبی اسلامی می بایست اساساً چهرهای همه شمول و فراگیر داشته باشد و نه انحصاری و پردگرا.

در گذر زمان نیز تزئینات اضافه شده به بنا به عنوان جزء لاینفک بنا تلقی گردید به طوری که اشاره شد، انواع تزئینات به بنا اضافه گردید. به همین دلیل تنها وجه تمایز آن فضا این بود که محصور و تزئین شده بود.

در نماسازی مساجد نیز عناصر گوناگونی همچون آمودها (تزئینات یا الحاقات غیرسازه ای) که زمانی در شیوه اصفهانی با الهام گرفتن از کم و کیف رستاخیز هنری و به مقتضیات ساختار کالبدی بناها به طرزی نو اجرا می شد که مهم ترین آنها عبارتند از: کاشی هفت رنگ، نقش بر دیوار، نورپردازی، آینه کاری، گچ بری، آجرچینی و آمودهای چوبی بود... .

و عنصر رنگ که رنگ های به کار رفته در پوشش ها و آمودهای بناها یکی از ملاک های شناخت دوره تاریخی آثار و نیز یکی از عناصر ارزیابی ذوق و پسند کلاسیک و عمومی اهل فن و هنر عامه در هر دوره تاریخی است. و باز هم در آثار قوام یافته با شیوه اصفهانی، رنگ های مسلط؛ آبی، فیروزه ای، لاجوردی، سفید شیری، نخودی پخته و طلایی است و باز هم تأسف از این که امروز هنر گذشتگان به دست فراموشی سپرده شده است.

و نورپردازی که با توجه به جهت تابش آفتاب و رعایت سمت درون گرایی در بناهای ایرانی صورت گرفته است. دور گردن بلند گنبدها، نورگیرها تعبیه می شد که هم سنگینی بنا را متعادل می کرد و هم نور کافی و غیرمستقیم به داخل می داد و... آینه کاری و تزئینات چوبی نیز به همین ترتیب.

نقشه صفحه 492

ص: 647

هر یک از این عناصر متأسفانه در دنیای امروز نادیده انگاشته شده و در واقع مساجد محلات که زمانی همچون عنصری تزنین یافته در شهر جلوه گری می نمودند، امروزه فقط به نام یک ساختمان می باشند و این نکته در معماری امروز فراموش شده است که نماسازی مسجد باید با رعایت تمام زمینه ها و جوانب انجام گیرد، به طوری که اصالت و فرهنگ مسجد در نماساز جلوه گر شود. به طور مثال باید به نکاتی مثل: شکوه و عظمت، صفا و معنویت، توحید و وحدانیت و سایر عقاید دینی در جلوه هنری نیز توجه کافی نمود.

اکنون بیایید بیندیشیم؛ برای شناخت تمدن ها، مبانی و ریشه های آنها را باید شناخت. سرچشمه تمدن ها، انسان ها هستند. انسان ها برای ادامه حیات و برخورداری از مواهب هستی به فرهنگ آفرینی می پردازند و در این مسیر به مرحله ای می رسند که تمدن نام دارد. بین آنچه بی روح و بی رنگ و بی مفهوم است که ماده اولیه کار معماران به شمار می رود و آنچه در رنگ و مفهوم خاصی تناور شده و معماری نامیده می شود، نه الزاما شخص معمار، بلکه مردم، ارزش ها، سنت ها و فرهنگ هایی قرار گرفته اند که در گستره های سرزمینی قابل لمس هستند.

معماریای که از تاریخ عبور کند و به فرهنگ بیندیشد، معماریای پویا، ماندگار، ارزشمند و آینده نگر خواهد بود.

- منابع و مأخذ 1 _ افراسیاب پور، غلامرضا (1380): زیبایی پرستی در عرفان اسلامی، انتشارات طهوری، تهران.
- 2 _ پیرنیا، محمد کریم (1374): معماری اسلامی ایران، تدوین غلامحسین معماریان، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران.
- 3 _ پیرنیا، محمد کریم (1380): سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، نشر پژوهنده معمار، تهران.
- 4 _ پوپ، آرتور (1382): معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، نشر اختران، تهران.
- 5 _ کیانی، یوسف (1376): تزئینات وابسته به معماری دوران اسلامی، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، تهران.
- 6 _ کیانی، یوسف (1379): معماری ایران دوره اسلامی، انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها، تهران.
- 7 _ معماریان، غلامحسین (1384): سیری در مبانی نظری معماری، انتشارات سروش دانش، تهران.
- 8 _ معماریان، غلامحسین (1387): معماری ایرانی، انتشارات سروش دانش، تهران.
- 9 _ نصر، طاهره (1386): از هنر و هنر اسلامی، انتشارات نوید، شیراز.
- 10 _ نصر، طاهره، سقاپور، حمید (1388): گونه شناسی معماری مساجد معاصر شیراز (بررسی عناصر معماری و آرایه ها)، طرح پژوهشی، دانشگاه آزاد اسلامی شیراز.
- 11 _ هیلن براند، رابرت (1377): معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، انتشارات پردازش و برنامه ریزی شهری، تهران.
- 12 _ مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد، انتشارات دانشگاه هنر، تهران. چ (1378).
- 13 _ مجموعه مقالات دومین همایش معماری مسجد، انتشارات دانشگاه هنر، تهران. چ (1380).

بررسی شاخصه های زمانی و مکانی معماری ایرانی _ اسلامی در آراء عین القضاة همدانی جهت کاربرد در معماری مساجد البرز داودی

بررسی شاخصه های زمانی و مکانی معماری ایرانی _ اسلامی در آراء عین القضاة همدانی جهت کاربرد در معماری مساجد(1)

البرز داودی(2)

پی صد واژه شدم تا که سخن ساز کنم همچو سیمرخ به آفاق، پری باز کنم بر درویش برفتم، به اشارت گفتا:

جز به «یاهو» سرِ دفتر نتوان باز کنم چکیده برای رسیدن به یک معماری با هویت در زمینه طراحی مساجد، با توجه به ریشه های اصیل حکمت ایرانی و اسلامی که معماری باارزش گذشته نیز از آبشخورهای آن چشمه خروشان

ص: 650

-
- 1- . این مقاله برگرفته از رساله پایان نامه کارشناسی ارشد معماری این جانب، تحت عنوان «باغ قاضی، مجموعه فرهنگی _ آرامگاهی عین القضاة همدانی با نگرش به مفاهیم اصیل حکمت و معماری ایرانی و اسلامی» می باشد.
 - 2- . کارشناس ارشد مهندسی معماری، مدرس دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان.

سیراب می‌گردید، لزوم بهره‌گیری از آرا و نظرات حکیم بزرگ و عارف اندیشمندی همچون عین‌القضات همدانی به عنوان یکی از بهترین مصادیق حکمت و هنر ایرانی و اسلامی احساس گردیده و مورد نیاز می‌باشد. وسعت افکار و بلندای آفاق اندیشه عین‌القضات، حکیم شهیر همدان که نه قرن پیش از این می‌زیسته، در نامه‌ها و کتب متعدد، به خصوص «رساله امکانه و ازمنه» ایشان متجلی بوده و نگاه ویژه این حکیم فرزانه و قاضی همدانی، به مقولاتی مانند مکان و زمان را نشان می‌دهد که امروزه از بحث‌های جذاب معماران و متفکران در محافل مختلف علمی و فرهنگی می‌باشد، ولی متأسفانه تاکنون به آنها توجهی نشده و یا به غفلت از آن عبور شده است.

عین‌القضات، مکان و زمان را در سه دسته کلی جسمانیات، روحانیات و مقام حق تعالی طبقه‌بندی کرده است که هرکدام از این دسته‌ها خود به شاخه‌های کوچک تری تقسیم می‌شود.

به طور مثال مکان جسمانیات دارای سه بخش کثیف، لطیف و الطف می‌باشد که هر کدام از آنها تأثیر خاص خود را داشته و در تقابل یا تعامل با سایر شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری، نقش ویژه‌ای را ایفا می‌کند که در جهت‌گیری ساخت و ساز مساجد می‌تواند حائز اهمیت باشد.

کلید واژه‌ها: عین‌القضات همدانی، مکان، زمان، هویت، معماری ایرانی - اسلامی، مسجد محله.

مقدمه

«از بارگاه سلطان، فرمانی قطعی برای آمدن به حضور او رسید، پرنده به آشیانه اصلی و معدن فطری پرید و قفس را ترک کرد و به سوی او روان شد. چون اذن بازگشت داده شد، اجازه خواست تا حال خود را برای سالکان در پستی زمان و مکان حکایت کند، و این فصول را که در برگزیده حکایت حال و ماجرای اوست نوشت» (1).

ص: 651

عین القضاة، یکی از بزرگ ترین حکیمان و عارفان شهر همدان بوده است، که فرصت آشنایی بیشتر بنده با آرا و عقاید ایشان، در طول مطالعات پایان نامه ام فراهم گردید.

بعد از مطلع شدن از محورهای فراخوان همایش، دریغم آمد که نظرات و آرای بدیع آن قاضی فرزانه به خصوص در مورد زمان و مکان که از شاخصه های معماری ایرانی و اسلامی می باشد و در «رساله امکانه و ازمنه» ایشان منعکس است، بیش از این در کتابخانه ها خاک بخورد و از دسترس علاقمندان به دور باشد.

عین القضاة در باره سرّ مکان و زمان می نویسد:

«در میان آسمان و زمین، هیچ سرّی عزیزتر و بزرگوارتر از سرّ مکان و زمان نیست، چه بیشتر اسرار که مشایخ طریقت و علمای حقیقت در آن سخن گفته اند، اسرار کار حق تعالی و تقدس و معرفت مکان و زمان و شناختن آن معرفت ذات و صفات اوست و هر که مکان و زمان شناسد، او را از معرفت ذات و صفات مقدس بهره باشد»⁽¹⁾.

در امر طراحی مسجد محله ای توجه به شاخصه های مکانی و زمانی حائز اهمیت بسیار است؛ چون مسجد مکان عبادت و نیایش و در واقع خانه خدا برای ضیافت حضور قلب های مؤمن می باشد.

کنار هم قرارگیری مربع با دایره در آیین و فرهنگ های بسیاری به چشم می خورد. به طور مثال یک چهار طاقی ساده که از عناصر معماری ایرانی است و در طول زمان و با ورود فرهنگ اسلامی به ساختار شکل دهنده مساجد تبدیل گشت، پایه و قاعده ای مربع شکل دارد که نماد زمین است و بامش که نمادی از آسمان می باشد، گرد و کروی است. در واقع این هم نهشتی زمان و مکان می باشد، چرا که مربع با زمین مرتبط بوده، نماد مکان نیز هست و دایره هم که شکلی آسمانی بوده، بیانگر زمان می باشد.

ص: 652

1- . عین القضاة همدانی، غایت الامکان فی درایت المکان یا رساله امکانه و ازمنه، به کوشش دکتر رحیم فرمنش، تهران، 1339، ص

هر مکان که در هر زمان یا هر دین و آیینی برای نیایشگاه برگزیده شد، با بروز تغییر در آن فرهنگ، همان جایگاه با پذیرش تغییراتی متناسب با آیین جدید، دگرگونی‌هایی هرچند جزئی را پذیرا شده است و با ادامه حیات مادی یا معنوی اعتبار و تقدس خود را حفظ کرده است. (1)

به طور مثال؛ مساجد جامع همدان و بروجرد، بر روی آتشکده‌ها و نیایشگاه‌های دوران ساسانی ساخته شده و بقایای آن در حفاری‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی قابل مشاهده است، در بیشتر بناهای نیایشگاهی دیگر کشور نیز از این دستورالعمل پیروی شده است.

یکی از دلایل این امر را می‌توان آشنایی مردم با آن محل به عنوان مکان نیایشگاهی در نظر گرفت که در خاطره جمعی پیشینیان ضبط گردیده و دلیل دیگر نیز روح آن مکان است که با توجه به سابقه تاریخی و در نظر گرفتن تمامی مسائل به مثابه مکانی ازلی و ابدی شناخته گردیده و مکان نیایش خداوند یکتا در تمامی زمان‌ها می‌باشد.

در این مقاله با بررسی شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری ایرانی و اسلامی در آراء عین القضاة همدانی، به چگونگی کاربرد آن در معماری مساجد پرداخته شده، که امید است مورد استفاده صاحب نظران و خبرگان اهل فن قرار گرفته و بنده را در این زمینه از انتقادات سازنده و پیشنهادات ارزشمند خود، بی بهره نگذارند.

بررسی شاخصه‌های مکانی در آراء عین القضاة هر مکان به طور کلی تجلی آشکار «زیست جهان» است؛ مکان، ثبات و پایداری فضایی و زمانی است و به عنوان یک آشکارگی وجودی می‌بایستی هویتی منحصر به فرد داشته باشد. (2)

ص: 653

1- . میرعابدین کابلی، تقدس و تناسخ در معماری مذهبی مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد، تهران، دانشگاه هنر، 1378، ص 440.

2- . کریستیان نوربرگ شولتس، معماری: حضور، زبان و مکان، ترجمه علیرضا سید احمدیان، تهران، معمار_نشر، 1381، ص 35.

هویت به آن مفهوم که فردی بتواند یک مکان را به مثابه مکانی متمایز از سایر امکانه شناسایی کند، از موارد با اهمیت درک مکان معماری مسجد محله می باشد. مکان در آراء عین القضاة همدانی از جایگاه برجسته ای برخوردار است.

عین القضاة مکان را به سه نوع: مکان جسمانیات، مکان روحانیات و مکان خداوند، تقسیم می کند. مکان جسمانیات خود به سه بخش جسمانیات کثیف، لطیف و الطف، تقسیم می شود.

نماد جسمانیات کثیف، زمین است که مکان در آن قرب و بعد دارد، مثلاً نیشابور به همدان نزدیک تر است تا به بغداد. در این مکان جابه جایی ممکن نیست، جز نقل مکان و طی مسافت کردن.

مکان جسمانیات لطیف، مکان باد یا همان صوت و صداست. جابه جایی و انتقال در این نوع مکان بسیار سریع تر از مکان جسمانیات کثیف است. چندانکه طی مکان اگر در زمین دو ماه طول بکشد، در این محیط به ساعتی ممکن می شود. ولی باز هم دوری و نزدیکی دارد، چون نیازمند به محیط مادی می باشد. (1)

مکان جسمانیات الطف، همان مکان نور است که سرعت و طی مسافت و لطافت آن قابل مقایسه با مکان های قبلی نیست، و برهانش آن است که چون آفتاب از شرق سرزند، بدون هیچ درنگی نورش به مغرب می رسد. بالاتر از همه این مکان ها، مکان حقتعالی است که آن مکان را نه طول است، نه عرض، نه عمق، نه بعد، نه مسافت، نه بالا، نه پایین، نه چپ، نه راست، نه جلو و نه عقب و کمال رفعت و بلندی، مکان ذات خداوندی است. (2)

با توجه به آیات قرآن مجید نظیر: «وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَمَا كُنْتُمْ»، «نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» و «مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ». عین القضاة در مورد مکان حق تعالی این گونه نتیجه گیری می کند:

ص: 654

1- . عین القضاة همدانی، پیشین: ص 24 .

2- . همان، ص 29 .

«مفهوم از ظاهر این همه آن است که حق تعالی با همه ذره های وجود به ذات موجود است الا آن که معیت او با اجسام نه چون معیت اجسامست با مکان اجسام. نسبت او حتی مانند نسبت جسم به جوهر یا عرض به جوهر و جسم نیست. همراهی روح با کالبد، بهترین مثال معیت خدای تعالی با کل کائنات است؛ زیرا که روح نه درون قالب است و نه بیرون، و نه متصل است به قالب و نه منفصل از قالب، بلکه روح از عالم دیگرست و قالب از عالمی دیگر.

بر روح از عوارض اجسام چون دخول و خروج و اتصال و انفصال و غیر آن جایز نیست و با این همه ذره ای از ذره های قالب نیست که روح به حقیقت با او موجود نیست، در مکانی که لایق لطافت روح است، معیت حق تعالی با خلق هم بر این مثال است: *مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ*» (1).

مسجد که مکان عبادت و نیایش است، باید لایق تقدس و پاکی او باشد تا هم با همه ذره های وجود موجود بوده و هم از همه آنها منزّه و مقدس باشد.

هنر معماری ایرانی و اسلامی فضایی تهی می آفریند، همه اضطراب ها و وسوسه های افسارگریخته دنیا را از میان برمی دارد و به جای آن، نظم و نظامی می آفریند که مبین توازن، صفا و آرامش است. از این جا به وضوح می توان دریافت که وضع و مقام معماری در اسلام بسیار بنیادی و مهم است. هر چند پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود که خداوند بر امتش منت نهاد و همه سطح زمین را مکانی برای عبادت آنها قرار داد، این معماری است که باید روح مکان نیایش را ایجاد کند. (2)

شرط لازم برای کاربرد مکان به معنای راستین کلمه، «خاطره» است. باید نخست بتوانیم عناصر بنیادین را بشناسیم و تشخیص دهیم و این ممکن نمی شود مگر این که خاطره ای از آنها

ص: 655

1- . همان، صص 16 و 17 .

2- . تیتوس بورکهارت، ارزش های جاودان در هنر اسلامی جاودانگی و هنر، ترجمه سید مرتضی آوینی، تهران، نشر برگ، 1370، ص 16 .

داشته باشیم. عناصری که نشانه‌ها و علامت‌های شکلی مکان و در عین حال شاخص‌های آن به شمار می‌آیند. کلیتی که این نشانه‌ها و علامت‌ها می‌سازند، بازگوکننده چیستی مکان است. (1)

عین القضاة برای نشان دادن مرتبه مکان‌ها با خطاب قراردادن انسان می‌گوید:

«بدان که قالب تو مرکب است از چهار عنصر متضاد خاک و باد و آب و آتش و این هر چهار به حقیقت در قالب تو جمع‌اند. هرچه بعد از خشک شدن قالب بر جای ماند از خاکست و هر رطوبت که در اوست از آبست و هر حرارت که در اوست از آتش است و هر برودت که در اوست از باد است.»

مکان خاک در قالب تو ظاهر است بلکه عیانست و در این خاک، آب را مکانی دیگر است لطیف، لایق لطافت آب و در این آب، باد را مکانی دیگر است لطیف تر از مکان آب و در این باد، آتش را مکانی دیگر است لطیف تر از مکان باد و در این آتش، جان تو را مکانی دیگر است لطیف تر از مکان آتش و در میان جان تو، حق را مکانی دیگر است، لطیف تر از مکان جان تو؛ و فوق مکان حق تعالی که با همه بی‌همه، از همه دور، و از همه به همه نزدیک تر است هیچ مکانی نیست و نتواند بود». (2)

پس هر مکان قائم به ذات خود است و عناصر دیگر خارج از آن مکان، در آن مکان معین، راه ندارد.

بررسی شاخصه‌های زمانی در آراء عین القضاة «قبل» و «بعد» دو پدیده از پدیده‌های زمان هستند و زمان بعد از وجود اجسام، وجود می‌یابد. همچنان که روا نیست قبل از وجود اجسام، فوق و تحتی باشد زیرا آن دو از پدیده‌های مکانی‌اند جایز نیست که پیش از وجود اجسام قبل و بعدی باشد، چه وجود اجسام بستگی به زمان دارد و زمان، موقوف است به وجود حرکت، و وجود حرکت موقوف به وجود اجسام است؛

ص: 656

1- . کریستیان نوربرگ شولتس، پیشین، ص 48 .

2- . عین القضاة همدانی، پیشین: ص 31 .

پس زمان ظرف حرکت است؛ چنانکه مکان، ظرف جسم است. (1)

عارف الهی و حکیم شهیر همدانی، زمان را به سه نوع: زمان جسمانیات، زمان روحانیات و زمان حق تعالی، تقسیم می کند.

زمان جسمانیات به دو قسمت کثیف و لطیف دسته بندی می شود، که نوع اول آن همین زمان زمینی است که بر اثر گردش و حرکت افلاک به جود آمده و درازی و کوتاهی روز و ماه و سال آن برای ما روشن است. نوع دوم، زمان جسمانیات لطیف است که دیروز آن برابر گذشته جسمانیات کثیف و فردای آن برابر با آینده این زمان زمینی، می باشد. (2)

اگر روح انسانی قوت گیرد به انواع تصفیه و تزکیه، تواند که قالب را به زمان جسمانیات لطیف کشد و نشان آن باشد که به روزی کار چندان کند که دیگری به سالی نتواند کرد و اگر قوت روح به کمال رسد، تواند کالبد را به زمانی از ازمه روحانیات کشد و نشان آن باشد که به یک ساعت کار صد ساله بکند، بلکه کار هزار ساله تواند کرد. (3)

ورای همه این زمان ها، زمان حق تعالی می باشد که حالتی دارد که نه گذشته است و نه آینده؛ زمان خداوندی نه تنها پوشاننده ازل و ابد است، بلکه ازل و ابد در آن یک نقطه است و مانند مکان حق تعالی یکی است و تعدد نمی پذیرد. (4)

بدان که اولیت حق تعالی، نه از تقدم زمان است، بلکه تقدم زمان از اولیت اوست، و آخریت او نه از تأخر زمان است، بلکه تأخر زمان از آخریت اوست. اولیت و آخریت، دو صفت قدیم اوست و تناقض و تنافی را به صفات او راه نیست. هم از آن روی که اول است، آخر است و هم از آن روی که آخر است، اول است. در ازل و زمان آخریت نآمده، آخر است و در ابد و زمان اولیت ناگذشته، اول است. (5)

ص: 657

1- . عین القضاة همدانی، دفاعیات و گزیده حقایق، ترجمه دکتر قاسم انصاری، تهران، انتشارات منوچهری، 1378، ص 122 .

2- . عین القضاة همدانی، غایت الامکان فی درایت المکان یا رساله امکانه و ازمه، پیشین، ص 43 .

3- . همان، ص 48 .

4- . همان، ص 44 .

5- . همان، ص 51 .

به معنا رسیدن در ذات هستی است، معنا فرع بر زمان است. جهان هر لحظه در خلقتی جدید است و علت خلق جدید در هستی، حضور لحظه به لحظه خداوند در عالم است. (1)

وقتی دریچه ای از نهان تو به عالم ملکوت گشوده شد، هر آنچه پرواز تو را به سوی آن هماهنگ سازد، تمام آن را با جلای حال مشاهده کنی و از شنیدن حکایت آن بی نیاز می گردی.

شاید اکنون بخواهی که معنی ازلیت را بشناسی و کیفیت پرواز به ملکوت را بدانی، که ظاهر آن محال می نماید.

بدان که هر کس گمان برد که ازلیت چیزی گذشته است، خطایی فاحش مرتکب شده. این پندار بر بیشتر مردم غلبه دارد. وقتی ازلیت گذشته و آینده نباشد، به زمان مستقبل محیط می شود چون که بی هیچ فرقی به ماضی احاطه دارد.

نسبت همه زمان ها به ازلیت یکی است. نسبت ازلیت به زمان ها، همانند نسبت علوم است، برای مثال به مکان ها، زیرا علوم با نزدیک بودن به مکانی یا دور بودن از مکانی، وصف نمی شوند. و نیز به نسبت ازلیت در تمام زمان ها معتقد باش. چه آن با هر زمان و در هر زمان هست و با وجود این به هر زمانی محیط است؛ بر هر زمانی سابقه وجودی دارد.

زمان، ازلیت را در بر نمی گیرد، چنان که مکان، علم را فرا نمی گیرد. وقتی این معانی را دریافتی، بدان که مغایرتی در معنی میان ازلیت و ابدیت نیست. بلکه وقتی وجود آن معنی با نسبتش به گذشته زمانی فهم شود، لفظ ازلیت برایش استعاره می گردد و اگر وجود آن معنی با نسبتش به آینده زمانی در نظر گرفته شود، لفظ ابدیت برای آن استعاره می شود. ناچار باید دو لفظ مختلف برای اختلاف دو نسبت منظور گردد و گرنه مردم در ادراک آن از راه راست گمراه می شوند. (2)

خانه نیز محلی برای عبادت و نیایش است و همان مراسمی که در مسجد انجام می شود، در آن اجرا می گردد. به طور کلی زندگی مسلمانان به دو بخش دینی و دنیوی تقسیم نمی شود

ص: 658

1- . سعید علی تاجر، معناشناسی مسجد، مقاله پلی کپی، همدان، 1379، ص 10 .

2- . عین القضاة همدانی، دفاعیات و گزیده حقایق، پیشین، صص 126 و 125 .

و همین وحدت و یگانگی در زمان فعالیت ها، در ساختار معماری ایرانی و اسلامی قابل مشاهده است. (1)

«در طول زمان تابش نور و طی حرکت اسلیمی ها مکان از فرش تا عرش، شکل می گیرد؛ مکانی ازلی و ابدی».

مساجد و شاخصه های زمانی و مکانی معماری ایرانی و اسلامی مساجد شهری به چهار دسته کلی:

1_ مساجد جامع.

2_ مساجد منطقه ای.

3_ مساجد محله و ناحیه ای.

4_ مساجد کوچک زیر محله، تقسیم می شوند.

مساجد محله و ناحیه ای از مساجد جامع و منطقه ای، کوچکترند، محدوده فعالیت شان در همان مقیاس محله و ناحیه است و از نظر عرصه و اعیانی نیز با توجه به جمعیت محله، در نظر گرفته می شوند. (2)

ص: 659

1- . تیتوس بورکهارت، پیشین، ص 19 .

2- . تقی قرانتی، توصیه هایی برای طراحی مساجد مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد، تهران، دانشگاه هنر، 1378، جلد اول، ص 423 .

نیایشگاه به طور خاص، تصویری از کیهان یا انسان در بعد کیهانی اوست. کالبد انسان معبدی است که روح در آن سکنی گرفته، کیهان نیز عینا چون انسان از همان روح جان می گیرد.

مسجد در عین حال خانه خداست، بنایی که انسان باید حضور الهی را در آن حس کند و از نزول رحمت باری تعالی که از روح منبعث می شود، فیض برد.

خانه به یک مفهوم گسترش مسجد است، مسجد در عین حال نسخه کیهانی و مکان مواجهه انسان با کلمه «الله» یا (لوگوس) می باشد. البته در واقع خداوند همه جا هست و از این رو همه زمین از جنبه بکر و دست نخورده اش یک مسجد است. (1)

در معماری اسلامی، عالم ماورا و علوی فقط هدف نیست، بلکه در همین خاکدان زمین با آزادی ای فارغ از هرگونه تمایل به آزمایش و تجربه، زیسته می شود؛ آرامش و آسایشی است بی هیچ خواست و طلب که در همه جای مکان مسجد حضور دارد و متبلور است. (2)

معماری مسجد به طور کلی و مسجد محلهای به طور خاص، صورت ویژه ای از تصویر جهان است. تصویری از زندگی در محله و به تعبیری بیان گر مفهوم نزدیکی به مکان حضور می باشد.

این گونه معماری، استوار بر گونه شناسی مشخصی است که با توجه به زمان و روابط خاص محلی تغییر می کند. گوناگونی ها و دگرگونی ها، شکل های آشکارگی و تجلی گشودگی به روی هستی، هستند. (3)

جهت و سمت قبله در مکان مسجد، نقش عمده ای را ایفا می کند که معمولاً برای آن شکلی مستطیلی که به سمت قبله کشیده شده، طراحی می شود.

ص: 660

-
- 1- . نادر اردلان و لاله بختیار، حس وحدت سنت عرفانی در معماری ایرانی، ترجمه حمید شاهرخ، تهران، نشر خاک، 1380، ص 10 .
 - 2- . تیتوس بورکهارت، هنر مقدس اصول و روش ها، ترجمه جلال ستاری، تهران، انتشارات سروش، 1381، ص 139 .
 - 3- . کریستیان نوربرگ شولتس، پیشین، ص 12 .

مناره هم یکی از عناصر شاخص مسجد بوده که نمادی از دست به دعا برداشته شده انسان به سوی آسمان و گلدسته ای برای گل بانگ مؤذن به شمار می آید و خود گنبد نیز تمثیلی از آسمان است که بر فراز زمین گسترده شده است.

سیر از کثرت به وحدت با ایجاد تضاد در بیرون و درون مسجد و چگونگی قرارگرفتن فضاهای واسط و روند رسیدن نمازگزار از دروازه مسجد محله به محراب مسجد، از به کارگیری صحیح شاخصه های زمانی و مکانی حاصل می شود. فضای درون مسجد نه تنها عارضی و اتفاقی نیست بلکه عمدتاً به گونه ای طراحی شده که هرگونه تراکم و انجماد یا کششی که مانع گسترش کلام در فضای نامحدود و یک دست شود را خنثی نماید.

چهره ظاهری مساجد به گونه ای شکل گرفته تا از طریق رمز و تمثیل، با روشنی خیره کننده های اسما و صفات گوناگون الوهیت را جلوه گر نماید. گنبد، زیبایی الهی یا «جمال» را و مناره ها، ابّهت خداوندی یا «جلال» را (1).

فرم نه فقط در پیدایش خویش از وجهی به ساحت معنا تعلق دارد، بلکه در دوام و بقای خود لااقل تا حدودی از شرایط تاریخی رها می شود. برخی اشکال و صور به واسطه معنای جاودانه خود به رغم همه تحولات مادی و روانی دوران خویش باقی مانده اند (2).

حجم خارجی مسجد هر شکلی که باشد، در ابعاد و نقشه، زمین تابع بافت شهر و امکانات موجود است. با هر زمینی، هندسه لازم را بایستی سامان داد. بدنه خارجی، استوار، متین و هماهنگ با بدنه های سایر ساختمان های شهری و از زمین قیام کرده ساخته می شوند که همچون اندام انسان برآمده از زمین است (3).

ص: 661

1- سیدحسین نصر، هنر قدسی جاودانگی و هنر، ترجمه سید مرتضی آوینی، تهران، نشر برگ، 1370، ص 48.

2- تیتوس بورکهارت، ارزش های جاودان در هنر اسلامی جاودانگی و هنر، پیشین، ص 14.

3- عبدالحمید نقره کار، معماری مسجد از مفهوم تا کالبد مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد، تهران، دانشگاه هنر، 1378، ص 231.

«فضای مسجد بایستی حس زمان و مکان فطری عبادت و نیایش را در ضمیر انسان، برانگیزاند و مسجد را به مکان حضور حق تعالی تبدیل نماید».

نتیجه «ای عزیز از ارض چه فهم می کنی؟ (به درستی که زمین خدای راست، میراث دهد آن را که خود خواهد از بندگان خویش). این زمین خاک نباشد که زمین خاک فنا دارد، خالق را و باقی را نشاید، زمین بهشت و زمین دل می خواهد. چون زمین فنا و قالب به زمین بقا و دل مبدل شود، مرد را به جایی رساند که عرش مجید را در ذره ای بیند و در هر ذره ای عرش مجید بیند»⁽¹⁾.

کیفیت و چگونگی فضای معماری در کیفیت فضای زیستی انسان و رفتارها و فعالیت های او مؤثر است. نیایش و عبادت یکی از پیچیده ترین و لطیف ترین افعال انسانی است که زمان و مکان در چگونگی تحقق آن، نقش عمده ای ایفا می کند.

ص: 662

1- . عین القضاة همدانی، تمهید اصل سوم.

کاربرد مکان عمدتاً مرتبط با لحظه های مشخص است. به طور مثال؛ برای ورود به مسجد نخستین لحظه، لحظه ورود است. ورود یا رسیدن به یک مسجد، تنها هنگامی معنا می یابد که مسجد پیشتر از آن هویتی به دست آورده باشد. به تعبیر انسانی هر ورود یا رسیدنی مبتنی بر انتظارها و چشم داشتهایی است. (1)

فرد از مکانی دیگر می آید، مسافتی را طی می کند و بدین ترتیب خود را آماده رویارویی با مکانی جدید می کند که این همان زمان ورود او به مسجد است.

به این ترتیب، نقطه هدف اگر که می خواهد چونان هدف به شمار آید، می باید متمایز از نقطه عزیمت باشد و این تضاد و تقابل می بایست در طراحی مساجد که بیشتر نمازگزاران با یکدیگر آشنا بوده و تمامی نقاط را می شناسند، در نظر گرفته شود. ورود به معنای گذار از یک منطقه به منطقه دیگر است و هنگامی روی می دهد که فرد از آستانه یک مکان عبور می کند.

آشنایی زیاد با یک منطقه موجب احساس انس مکانی می شود اما این به خودی خود کافی نیست و بایستی از طریق فرم معماری و بدنه مساجد و تأکید بر عناصر شاخص آن نظیر گنبد و مناره، احساس مکانی و زمانی مطلوب مسجد، به رهگذران القا شود.

به این ترتیب پیشنهاد می شود که مساجد از نظر سیمای شهری، شاخص بوده و در نقطه تجمع مردم و مرکزیت حقیقی آن محله بنا شود و دسترسی های مسجد به گونه ای باشد که به عنوان مکانی جذاب و مردمی به راحتی برای عموم قابل استفاده باشد. (2)

در پایان، دریغ آمد، اگر از شیوه حکمت پویای عین القضاة، سخنی به میان نیاورم، آنجا که می گوید:

«این همه به براهین عقلی معلوم است، ولیکن چون شیوه عقل معرفت نبود و هر طایفه ای در آن سخن گفته اند، در آن شروع نکردیم و براهین عقلی کسی را به کار آید که مکاشفات قلبی و مشاهدات سرّی و معاینات روحی نداشته باشد، چه چون آفتاب معرفت طالع شود، به نور چراغ عقل حاجت

ص: 663

1- . کریستیان نوربرگ شولتس، پیشین، ص 39 .

2- . تقی قرانتی، پیشین، ص 424 .

«وقتی چنان شد که انس تو به درک مشکلات عقلی، از راه های برهان راستین و قطعی کم شد، شاید آن زمان، وقت سفر تو باشد. در این هنگام، گردن تو از اسارت و بند زمان و مکان، آزاد می شود و هر آنچه پلیدی است، زیر گام هایت قرار می گیرد».(2)

ص: 664

1- . عین القضاة همدانی، رساله امکانه و ازمنه، به کوشش دکتر رحیم فرمش، برگزیده آثار عین القضاة، خانه کتاب یزد، 1377، ص 230 .

2- . عین القضاة همدانی، دفاعیات و گزیده حقایق، پیشین، ص 156 .

- فهرست منابع 1_ اردلان، نادر و بختیار، لاله، حس وحدت (سنت عرفانی در معماری ایرانی)، ترجمه حمید شاهرخ، تهران، نشر خاک، 1380.
- 2_ بورکهارت، تیتوس، ارزش های جاودان در هنر اسلامی (جاودانگی و هنر)، ترجمه سید مرتضی آوینی تهران نشر برگ، 1370.
- 3_ بورکهارت، تیتوس، هنر مقدس (اصول و روش ها)، ترجمه جلال ستاری، تهران، انتشارات سروش، 1381.
- 4_ علی تاجر، سعید، معناشناسی مسجد، مقاله پلی کپی، همدان، 1379.
- 5_ عین القضاة همدانی، تمهیدات، به کوشش عقیف عسیران، تهران، انتشارات منوچهری، 1377.
- 6_ عین القضاة همدانی، دفاعیات و گزیده حقایق، ترجمه دکتر قاسم انصاری، تهران، انتشارات منوچهری، 1378.
- 7_ عین القضاة همدانی، رساله امکان و ازمنه، به کوشش دکتر رحیم فرمنش، برگزیده آثار عین القضاة، خانه کتاب یزد، 1377.
- 8_ عین القضاة همدانی، غایت الامکان فی درایت المکان یا رساله امکان و ازمنه، به کوشش دکتر رحیم فرمنش، تهران، 1339.
- 9_ قرائتی، تقی، توصیه هایی برای طراحی مساجد (مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد)، تهران، دانشگاه هنر، 1378، جلد اول.
- 10_ کابلی، میرعابدین، تقدس و تناسخ در معماری مذهبی (مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد)، تهران، دانشگاه هنر، 1378، جلد اول.
- 11_ نصر، سید حسین، هنر قدسی (جاودانگی و هنر)، ترجمه سید مرتضی آوینی، تهران، نشر برگ، 1370.

12_ نقره کار، عبدالحمید، معماری مسجد از مفهوم تا کالبد (مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد)، تهران، دانشگاه هنر، 1378، جلد دوم.

13_ نوربرگ شولتس، کریستیان، معماری: حضور، زبان و مکان، ترجمه علیرضا سید احمدیان، تهران، معمار_نشر، 1381.

ص: 666

نگاهی به جایگاه مسجد در شهر، نمونه موردی: مسجد در شهر معاصر شیراز مهندس حمید سقاپور

نگاهی به جایگاه مسجد در شهر، نمونه موردی؛ مسجد در شهر معاصر شیراز مهندس حمید سقاپور(1)

مهندس طاهره (سها) نصر(2)

چکیده با توجه به حکومت های مذهبی که بر اساس دیدگاه های ایدئولوژی اسلامی در شکل گیری ساختارهای شهری تأثیر بسیار داشته است، باید توجه نمود که حکومت در دوران گذشته و حال بر پایه سه محور اقتصاد و سیاست و مذهب شکل گرفته است که از ارکان مهم قدرت، مذهب بوده است و مساجد، پایگاه اصلی مذهب در جامعه به شمار می رود. از این رو نقش مساجد در شکل گیری و روند توسعه شهری بسیار پررنگ است که با بررسی آن می توان تأثیر آن و جایگاه فرهنگی در توسعه اجتماعی را به دست آورد.

مسجد به عنوان یکی از نیایشگاه های اصلی جهان اسلام همواره مورد توجه قرار داشته و نقش آن در شهرسازی اسلامی و پلان های شهری نیز مدنظر بوده است. شکل گیری شهرهای

ص: 668

1- . عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی شیراز.

2- . عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی شیراز.

قدیم براساس الگوی مسجد و نقش کالبدی آن در عرصه بزرگ شهری است. اما امروزه متأسفانه این عنصر نه تنها در معماری تفاوت های چشم گیری با دوران قبل از خود داشته، بلکه در نمای شهری نیز نادیده گرفته شده است.

این مقاله که قسمتی از یک طرح پژوهشی است به بررسی نقش مسجد در شهرسازی معاصر شیراز می پردازد و چگونگی شکل پذیری ارزش های شهرسازی را مورد توجه قرار می دهد.

واژه های کلیدی: مسجد، شهر اسلامی، فلسفه اسلامی.

1 _ شهر از دیدگاه اسلام و حکومت های اسلامی شهرسازی در دوران اسلامی برگرفته از چهار قدرت بود؛ اولین پایگاه قدرت، حکومت یا کاخ خلیفه محسوب می شد. سپس پایگاه فرهنگی، اجتماعی آن، مسجد نام گرفت که از ویژگی خاصی برخوردار گشت که بعدها مکانی برای سیاست گذاری و ارتباط مستقیم حکام با مردم و همچنین برپایی نمازهای یومیه و نماز جماعت و جمعه گردید. سپس پایگاه سوم قدرت که همان مکان سپاهیان و نظامی بود، شکل گرفت و بدین صورت سه ارکان مهم قدرت پایه ریزی شد. از طرفی پایه چهارم قدرت که نیاز آن احساس می شد، بازار بود که جنبه اقتصادی آن با مبادلات کالاها استقرار گردید. بدین صورت هسته اولیه شهرهای اسلامی به وجود آمد که بعدها با استقرار افراد و مردم شهرها توسعه زیادی یافتند و گونه های متفاوتی از مساجد در شهر شکل گرفت که به تفصیل در خصوص آن خواهیم پرداخت.

2 _ مساجد در ایران بی شک همه ایرانیان در آثار هنری قبل از اسلام که نوعی هنر متکی به تجربیات فنی و باارزش و مستقل از شیوه های بیگانه بوده است، آگاهی کامل دارند که در خلق انواع فضاهای این مهم مشهود است. اما با این همه، معماران ایرانی و مسلمان از زمان ورود اسلام به ایران در ایجاد فضاهای معمارانه با اسلوب ایرانی و با هدف الهی، دچار وقفه شده اند.

این وقفه، شامل مدت زمانی است که آنها به منظور آشنایی با ایدئولوژی اسلام و تأثیر آن در ایجاد فضاهای معماری صرف کرده اند، آثار این دوره فقط تقلیدی از سبک و شیوه ساخت معماری اسلامی مسلمانان عرب بود.

2_ 1_ تحول و تکامل معماری مساجد در ایران تأثیرپذیری انواع فضاهای معماری از عوامل مؤثر در شکل‌گیری بنا یکسان نبوده است. برای مثال تأثیر اقلیم و جغرافیا بر روی شکل‌گیری فضاهای مسکونی بیش از سایر بناهاست و به همین سبب است که جبهه‌های مختلف یک خانه هیچ‌گاه دارای کارکرد، طرح و فضای واحدی نبوده اند و هرکدام از آنها متناسب با واقعیت استقرارشان در شمال، جنوب، شرق و غرب، در هر ناحیه، از طراحی خاص برخوردار می‌شده است، در حالی که در برخی از بناهای عمومی و مذهبی، تأثیر اقلیم در طراحی کمتر بود. برای مثال؛ در مدرسه‌های علمیه و کاروانسراها، حجره‌ها را در هر چهار جبهه پیرامون حیاط و غالباً با شرایط یکسان طراحی و احداث می‌کردند تا از بیشترین فضای پیرامون حیاط بهره‌برند.

در بین انواع فضاهای معماری، مساجد، به خصوص مساجد جامع در شهرهای بزرگ، کمتر از سایر بناها از عوامل اقلیمی تأثیر می‌پذیرفته و بیش از همه تحت تأثیر فعالیت‌های عبادی و اصول عمومی طراحی مساجد قرار داشته است. برای مثال؛ حفظ جهت قبله در طراحی مسجد و قرار دادن شبستان اصلی در جبهه طرف قبله از اصولی بود که کمابیش در همه مساجد رعایت می‌شد. بسیاری از خصوصیات رفتاری فعالیت‌های عبادی و تقریباً همه خصوصیات مهم اجرای نماز، از آغاز تاکنون تقریباً ثابت بوده است. در نتیجه روند طراحی مساجد به صورت عمده تحت تأثیر دگرگونی در الگوی رفتار و تغییرات حادث در نوع فعالیت قرار نمی‌گیرد، بلکه بیشتر تحت تأثیر تحول طراحی و تکامل آن قرار داشته است و از این لحاظ مساجد را می‌توان شاخص تحول طراحی معماری ایرانی دانست. در معماری سنتی سایر فرهنگ‌ها و کشورها نیز کماکان همین وضعیت وجود دارد.

2_2_ روند طراحی مساجد جامع مساجد از لحاظ کارکردی به انواع گوناگونی قابل طبقه بندی هستند که از آن جمله می توان به مساجد جامع، محله ای، نمازخانه ای، روستایی و مصلی اشاره کرد. در این میان، مساجد جامع از لحاظ طراحی عموماً از بهترین وضعیت برخوردار بوده اند و کمتر از سایر انواع مسجد از خصوصیات اقلیمی و بومی تأثیر می پذیرفته اند.

به عنوان مثال؛ مسجد جامع عتیق در موقعیت شهری شیراز می تواند نمونه ای از نحوه شکل گیری آن در بافت باشد که در تصاویر و نقشه پیوست، موقعیت آن مشخص شده است.

2_3_ تأثیر ایدئولوژی و جهان بینی اسلامی در معماری ایرانی همان گونه که بر همگان پرواضح است، معماری از مبنای ساختاری بر دو محور استوار است. ابتدا بحث تنوریک و ساختار فکری آن، که می توانند نوع نگرش و سازمان فکری و اجتماعی آن را در محیط مورد نظر به بحث بگذارد و نظریات حاکم بر آن را از نظر مبانی غنی سازد و دوم آنکه تکنولوژی ساخت و عناصر فیزیکی سازنده آن که خود در تنوع شکل و رنگ و خلق پدیده های اجرایی در معماری تأثیر بسزایی دارد.

در بحث اول مثال های شایان ذکری را می توان بیان کرد. همانند فلسفه هایی که در دوران معاصر به وجود آمد؛ مانند دیدگاه «هایدگر»، «کانت» و دیگر فلاسفه که به مرور زمان وارد هنر گردید و در انتها تأثیر خود را توسط معماران در ساختار فکری معماری بروز داد.

بنابراین باید اذعان داشت زمانی که اسلام ظهور می کند، جهان بینی اسلام همراه با ایدئولوژی نوین آن متولد می شود، یگانگی، توحید، عدل، برابری و دیگر شعارهای مربوط به آن با فلسفه اسلامی توأم می شود.

حال با نفوذ دین مبین اسلام به جوامع بشری، زیرساخت های فکری خود را در تمام زمینه های اجتماعی به مرور وارد می سازد که از جمله این عناصر، فضای عبادت و هنر مقدس مبتنی بر جهان بینی اسلامی است که معماری ایران را با نگاه به خود تحت تأثیر قرار داده و متعالی

می سازد. وجود تفکر اسلام در معماری به خلق مسجد می انجامد و نگاه نوینی به مکان های عبادی می کند. این باعث می شود که روح اسلام، معماری مقدس را به وجود آورد که بعدها سبک ها و شیوه های متعددی از نوع دیدگاه های اسلامی در مساجد تأثیر گذارده و معماری های زیبایی را خلق کند. این تأثیر در شیراز نیز عمیقاً دیده می شود که از جمله آن؛ معماری مسجد جامع عتیق، مسجد وکیل و بافت شهری بعد از اسلام را می توان نام برد.

3_ کیفیت جایگیری در شهر 3_ 1_ موقعیت در سطح شهر مساجد بر حسب عملکردها و نقشی که در حیات شهری عهده دار می شدند، در چهار گروه مختلف قابل دسته بندی هستند:

الف) مساجدی که در رابطه مستقیم با حکومت قرار گرفته و محل انجام مراسم دینی امرا و پادشاهان و حتی برای عوام و تشریفات آنها بوده اند. مسجد جامع تا زمان صفویه و مسجد امام و مسجد شیخ لطف الله در زمان سلسله صفوی چنین نقشی را ایفا می کردند.

با توجه به این جایگاه، این گونه مساجد در مرکز ثقل شهر، در مجاورت قصر سلطنتی و در کنار میدان اصلی و مرکزی شهر قرار می گرفتند.

از نوع مساجد سلطنتی در کلیه شهرهای ایران وجود دارد، پایه و اساس آن همان گونه که بیان گردید، قدرت حکومت بوده است. مسجد وکیل شیراز در بافت حکومتی زندیه شکل گرفته و در حقیقت پایه مذهبی حکومت بوده است.

ب) مساجدی که در پیرامون محور اصلی و ستون فقرات شالوده شهر قرار داشتند. این مساجد خود به دو گروه قابل تقسیم اند:

مساجدی که در پیرامون ستون فقرات اصلی شهر قرار گرفته و علاوه بر انجام فریضه نماز محل اجتماع و فعالیت های دیگر نیز بوده اند.

مساجدی که در ابعاد کوچک و اغلب فاقد فضای باز در بدنه بازار و ستون فقرات شالوده‌های شهر قرار گرفته و صرفاً محل ادای فریضه نماز برای کسبه راسته یا گذرهای مجاور خود بوده اند.

ج) مساجدی که در مرکز محلات و در مجاورت راسته های اصلی قرار گرفته و نقش مرکز فعالیت ها را در سطح محله ایفا می کردند. این مساجد اغلب توسط افراد صاحب نام ساخته شده و در مجاورت آنها حمام و کاروانسرا و بازارچه ها نیز ایجاد می شد که عواید آن وقف مسجد بود و بدین ترتیب امور مسجد اداره می شد.

این مساجد اغلب دارای فضاهای متنوع و ابعاد بزرگی بودند و گاه مدرسه و مسجد در کنار و با در تلفیق با هم ایجاد می شدند، همانند؛ مسجد _ مدرسه خان در شیراز.

د) مساجد کوچکی که در محلات مختلف پراکنده بودند و به عنوان محل انجام فریضه نماز و عبادات اهالی ساکن در محلات شناخته می شدند. تعداد زیادی از این گونه مساجد در سطح شهر و در همه محلات وجود داشت. در حالی که سه گروه اول مساجد به طور عمده در بخش مرکزی شهر گرد آمده و جای گرفته بودند.

با توجه به دسته بندی ذکر شده، فضاهای اصلی مجاور فضای مسجد در هر یک از گروه های مساجد به صورت زیر است:

1 _ میدان مرکزی شهر، سلطنتی، بازار.

2 _ بازار، سراها و کاروانسراها، حمام و

3 _ بازارچه، حمام، کاروانسرا، مسکن.

در رابطه با مساجدی که عملکرد آنها در مقیاس شهر و فرامحله اهمیت می یابد، سه خصوصیت عمده را می توان برشمرد:

نخست: مرکز: این گونه مساجد در بافت قدیمی تر شهر متمرکز شده اند و در بسیاری موارد مساجد جدید بر مکان مسجد قدیمی بنیان نهاده شده اند. محلات نوساز گرچه دارای مسجد خاص خود می شوند، اما عملکرد اصلی این مساجد، ادای فریضه نماز و آیین های عبادی است.

ص: 673

دوم: تجمع: این مساجد حول محور اصلی بازار و محورهای منشعب از آن که گذرهای اصلی شهر را تشکیل می دهند، جمع شده و دسترسی خود را از آنها می گیرند.

سوم: امتزاج: آن گروه از مساجد که در بدنه بازار واقع اند، استقراری ممزوج را واجد هستند. مساجدی که در مقیاس شهر کارکرد می یابند، خود را از بدنه مجاور تا حدود زیادی متمایز ساخته اند.

4_ روش ساخت 4_1_ ارتباط با نظم مقدس همه مساجد رو به قبله ساخته شده اند. در مساجد بزرگ و دارای اهمیت در سطح شهر یا محله، کل بدنه مسجد در جهت قبله شکل گرفته است. در مساجد دیگر (مثل مساجد موجود در بافت بازار و یا مسجد امام و مسجد شیخ لطف الله در مجاورت میدان نقش جهان) کل بنا با بافت مجاور منطبق شده است، اما دسترسی به فضاهای اصلی مسجد با چرخش صورت می گیرد، به ترتیبی که فضاهای اصلی در راستای قبله جهت می یابند.

ص: 674

4_2_ ارتباط با نظم هوا بدنه اغلب مساجد در جهت باد غرب که در فصول سرد می وزد، بسته است، در عین آن که بیشتر مساجد به دلیل انطباق با نظم مقدس، در جهت «رون» اصفهان قرار نگرفته اند. مگر مساجدی که بنا به ضرورت بافت همجوار خود چنین جهتی را یافته اند.

4_3_ ارتباط با نظم آب حوض از عناصری است که در فضای باز درونی اغلب مساجد دیده می شود. مگر در حالتی که فضای باز به قدری کوچک است که امکان تعبیه حوض در آن نبوده است. حوض، اغلب در میانه حیاط، جز آن که محل قرار گرفتن وضو و آب خوردن انبوه کبوتران و پرندگان دیگر است، به عنوان عنصری تزئینی و مبلمان شهری در شکستن دید و کاستن از وسعت ابعاد فضای حیاط مسجد برای رهگذرانی که در میانه راه خود از درون حیاط مسجد عبور می کنند، مؤثر است.

اهمیت چنین نقشی وقتی افزایش می یابد که وضوخانه موجود در جوار یا درون مسجد، آب پاکیزه تری را برای نمازگزاران فراهم می سازد و اغلب مساجد بزرگ چنین وضوخانه ای را دارند.

4_4_ ارتباط با نظم گیاه فضای باز درونی مساجد از گیاه خالی است. این امر می تواند دلایل متعددی داشته باشد. از آن جمله پویا بودن فضای باز درونی مساجد به دلیل خاصیت عبوری آن، در عین حال استفاده از این فضا برای نمازگذاران که لزوم حفظ یک پارچگی حیاط را پیش می آورد.

4_5_ ارتباط با نظم خاک چگونگی اراضی و برخورد با قشر غیرقابل نفوذ در فاصله اندکی از سطح زمین (15 سانتیمتری تا 5/1 متری) از سویی و بالا بودن سطح آب های زیرزمینی از سوی دیگر، همراه با اعتدال هوا

و عدم نیاز جدی به پناه بردن به خنک‌نای زیر زمین (مانند مناطق کویری) سبب شده است که نیاز به زیر زمین و سرداب چندان شدید نباشد. گرچه در برخی از مساجد که کارکردهای دوگانه مسجد _ مدرسه دارند، با بردن شبستان‌ها در عمق معین، امکان ایجاد حیاط‌های مدارس را در ارتفاع فراهم کرده‌اند.

4_6_ ارتباط درونی و بیرونی از نظر نحوه ارتباط مسجد با فضای دیگر نیز، مساجد را باید به دو گروه عمده تقسیم کرد:

الف) مساجدی که عملکرد آنها محدود و در مقیاس درون محله‌ای است. این مساجد بیشتر از طریق یک ورودی با فضای بیرونی ارتباط می‌یابند. در مواردی ورودی به حیاط مسجد گشوده می‌شود. در مساجدی از این نوع که در بافت بازار قرار دارند، ورودی مسجد به درون فضای بسته مسجد راه می‌یابد (چون بیشتر این مساجد فاقد فضای باز هستند).

ب) مساجدی که عملکرد آنها در مقیاس فرامحله‌ای و یا شهری است. در این مساجد چند ورودی ارتباط فضای درونی مسجد را با فضاهای پیرامون فراهم می‌سازد. این ورودی‌ها از جوانب مختلف به درون حیاط راه می‌یابند و در برخی مساجد مثل مسجد جامع، مسجد حکیم، مسجد سید... تعداد ورودی‌ها و گشوده شدن آنها در بخش‌های مختلف حیاط، خصلت عبوری فضای درونی را تشدید می‌کند.

مسجد شیخ لطف‌الله از نظر نحوه ارتباط درونی و بیرونی موقعیت ویژه‌ای دارد که ناشی از عملکرد خاص آن است.

4_7_ ترکیب فضاها در اطراف فضای باز درونی گوناگونی فضاها را در مسجد که پیرامون فضای باز درونی قرار گرفته‌اند، ترکیب فضاها را از تنوع زیادی برخوردار کرده است.

در حالتی که شبستان مجاور حیاط قرار می‌گیرد، ردیف طاقی‌های مشرف به حیاط با شبکه گچی پوشانده می‌شود و در واقع فضای بسته‌ای در جوار حیاط دیده می‌شود که با روزن متخلخل شده است.

در حالتی که فضاهایی مثل حجره‌ها وجود دارند، فضاهای نیمه باز در اطراف حیاط قرار می‌گیرند.

در حالتی که فضاهای مجاور حیاط عملکردهای خصوصی دارند و شکل تاق‌های مجزا می‌یابند - به ویژه در مساجد کوچک - اطراف حیاط فضاهای بسته قرار می‌گیرند.

در حالتی که ترکیبی از مسجد و مدرسه وجود دارد، حیاط‌های عقب‌نشسته در ارتفاع، کالبد بخش مربوط به مدرسه را شکل می‌دهند.

در موردی مثل مسجد آقانور، حیاط در طبقه دوم، شبستان رویاز در اطراف حیاط را ساخته است.

ص: 677

5_ انسجام فضایی _ مکانی یکی از مفاهیمی که ارزش های فضایی _ مکانی مسجد را در ایران باز می نمایاند، انسجام فضایی _ مکانی است.

یکی از ارزش های سازماندهی فضایی عناصر شهر که به خوبی مفهوم انسجام فضایی را دارد و سطح خرد و کلان را بیان می کند، مجموعه سازی است. مجموعه سازی را می توان چنین تعریف کرد: «ایجاد یک کل منسجم از عناصر از هم متمایز را از نظر کالبدی به هم پیوسته که زمینه رابطه متقابل کارکردی میان واحدهای عمومی شهر را هموار کرده است».

در ایران، مجموعه سازی ها با هدف ایجاد همزیستی میان عناصر فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی با اشغال فضای مرکزی در سطح محله و شهر، مسجد را نیز به عنوان جزئی اصلی در نظام فضایی _ اجتماعی در بر گرفته، اتصال و پیوستگی آن را با واحدهای مسلط در مجموعه حفظ می کرده است.

معماران این مجموعه ها با ایجاد بناهای متنوع، سعی در پوشاندن و تحت الشعاع قرار دادن تأثیر زیبایی شناختی بنای مسجد را نداشته و با بهره گیری صحیح از هنر پیوند، توده و فضای مسجد را در نقاطی خاص به سایر بناها پیوند داده و به اندیشه افزایش کارایی و تأثیر بصری این مکان مقدس احترام می گذاشتند.

ص: 678

6- پویایی فضایی - مکانی گرچه اصطلاح پویایی فضایی - مکانی به یک معنا بر کم و کیف تحولات فضا در گسترش زمان تأکید دارد. پویایی فضایی ساده و شکیل مسجد، مرهون جایگزینی آن در سلسله مراتبی از فضاهای عمومی و نیمه عمومی، ایستا و پویا، فضاهای باز و سرپوشیده، خطی و گرد هم آورنده با مقیاس های کوچک و بزرگ و با عملکردهای متنوع اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است.

پیوستگی مسجد با این فضاها که در فرد حس تداوم، تنوع و تحرک فضایی را القا می کرد، پیوند استفاده کنندگان با اهداف و نیازهای متفاوت را نیز به همراه داشت و مکملی برای پویایی فضایی و مکانی آن بود.

اتصال مساجد گذشته به گذرهای فرعی و اصلی اطراف، از طریق استقرار ورودی های قابل دید و نمایان در مسیر حرکت فرد، هدایت او را به نقاط داخلی آن برعهده داشت. گاه تعداد این ورودی ها و اتصال آن به صحن مساجد، عرصه ای برای تداوم و تنوع حرکت های عبوری افراد پدید می آورد.

صحن مسجد به عنوان فضایی محصور، تعریف شده و قابل ادراک، با شکل منظم هندسی خود بر تباین میان فضایی کاملاً سازمان یافته با فضای نامنظم اطراف به منظور دستیابی به «تعادل فضایی» تأکید داشته است. این فضا به عنوان نیروی سازمان دهنده در شبکه ارتباطی پیاده عمل می کرد، ضمن هدایت حرکت عابرین، آنها را در فضایی مقدس و معنوی قرار می داد.

به این ترتیب، طراح مسجد مهارت و توانایی خود را در پوشاندن بی نظمی های شکل زمین در قالب توده ساختمانی به کار گرفته و با ایجاد صحتی شکیل و منظم، این فضا را برای پذیرش بخشی از فعالیت ها و روابط اجتماعی مردم محله و شهر آماده می ساخت. این گونه سازماندهی فضایی - مکانی با ممانعت از متروک ماندن فضای مسجد، پویایی فضایی - اجتماعی آن را تضمین می کرد.

7_ آگاهی عابر از سمت و سوی مسجد در مساجد گذشته، حرکت به سمت مسجد، حرکتی پیاده، تدریجی، پرمعنی و جاذب بود که تعریف مقصد می کرد.

مقیاس بزرگ و تمایز چشم گیر کالبد مسجد نسبت به بناهای پیرامون به همراه عناصر حجمی تعریف شده و شاخص هایی همچون گنبد و مناره بر حضور برجسته مسجد به عنوان یک نشانه شهری قابل احترام تأکید داشت، شناسایی مسجد را از فواصل دور میسر می ساخت و به جهت یابی فرد کمک می کرد، علاوه بر آن، فرد را از حرکت به سوی مکانی مهم، معنوی و قابل تعظیم آگاه می ساخت.

به دنبال تعیین جهت حرکت، عابر با گذر از فضاهای متنوع تا رسیدن به صحن و پای اصلی مسجد به همراه تفاوت فضاها و مناظر، صداها، بوها و فعالیت های متفاوتی را نیز در مسیر حرکت خود تجربه می کرد و به نحوی تدبیر شده به سوی مسجد هدایت می شد. همان گونه که در قبل اشاره شد، توجه ویژه به مکان یابی کاربری متناظر و متناسب با فعالیت مسجد در نزدیکی و جوار آن، عابر را از نزدیک شدن تدریجی به مکان مسجد آگاه می کرد و به نقش نشانه های آن قوت می بخشید. با ملحوظ داشتن این تدابیر در سازماندهی ویژگی های فضایی مسجد

ص: 680

و فعالیت های اطراف آن بود که ناظر از جست و جو برای تابلوهای معرف هویت مکان بر فراز بنای مسجد، بی نیاز می گردید.

آنچه به عنوان یکی از خصوصیات ارزنده نهفته در فضای مکانی مساجد گذشته ما آموختنی است، حضور اندیشه ای است که حرکت به سمت مسجد را به جای حرکت مکانیکی صرف، حرکتی آگاهانه و هدفمند می داند که پوینده را نه تنها به سوی مقصد، بلکه به جانب مقصودی معنوی هدایت می کند و براین اساس، فضای مکانی، وظیفه هدایت حرکتی (جابه جایی) و هدایت ذهنی و روحی فرد را به طور هم زمان عهده دار شود و در او حس ناشی از جدایی تدریجی از محیط «بیرون» و پیوستن به فضای «درون» و حضور در فضایی معنوی را برمی انگیزد.

8_ آگاهی ناظر از رسیدن به مسجد همراهی فضای مکانی مسجد با عابر، سرانجام با ارائه جلوه هایی از شکوه کالبدی بنای مسجد، حسی از حضور در جایگاهی والا و مقدس را به وی القا می کرد. سازندگان مسجد این بار نیز با تمایز بخشیدن به عناصر کالبدی بنای اصلی آن در مقایسه با متن محیط پیرامون، رسیدن عابر به مقصد _ مسجد _ را به او اعلام می داشتند. مواجه شدن با ورودی های تعریف شده و نمایان، صحنی محصور و با طاق نماهای منقوش و آب نمایی در میان گنبد و مناره و سردر عظیم، رسیدن به مقصد و به مقصودی متعالی را خبر می داد.

در معماری این مساجد، توجه به چشم گیری و ارزندگی بصری ممتاز بنای مسجد (به واسطه بهره گیری از مصالح، رنگ ها، خطوط، نقش ها، نمادها و نشانه های خاص و مراعات قالب های هنری چون ترکیب، ریتم، وحدت، توازن و تقارن) و یا به حداقل رساندن تداخل ها و اغتشاشات بصری (عدم استفاده از مجسمه ها، درخت های مرتفع، پر شاخ و برگ در مقابل سطوح بنا) بر وضوح و پرمایگی تجربه حسی محیط افزوده و امکان دریافت ذهنی از فضایی واحد را مهیا می کرده است. دریافت این «بیان حسی» از سوی ناظر و پردازش ذهنی آن، از آنجا که با اطلاع از

زمینه های ذهنی مخاطب _ ایرانی و مسلمان _ به کار گرفته شده است، قرائت ناظر از فضای مسجد را به راحتی میسر کرده و به او این امکان را می دهد که با شکل دهی به یک سازمان مفهومی تعریف شده و آشنا در ذهن، به هویت مکانی _ معنوی و اسلامی _ خود پی برده و از رسیدن به مقصد و حضور در آستان مسجد آگاهی یابد.

9 _ چگونگی احساس تعلق خاطر و دلبستگی به فضای مکانی مسجد احساس تعلق و دلبستگی نسبت به مکان، سطح بالاتری از حس مکان را تشکیل می دهد که در موفقیت هر فضای مکانی _ به منظور جذب، بهره مندی و تداوم حضور در مکان _ نقشی تعیین کننده دارد. احساس تعلق و دلبستگی به مکان بر پایه حسی فراتر از آگاهی از استقرار در یک مکان، به پیوند فرد با مکان منجر می شود به نحوی که او خود را جزئی از مکان می داند و براساس تجربه هایش از نشانه ها، معانی و عملکردهای مکان، معنی و شخصیتی برای مکان در ذهن خود متصور می سازد که در نزد او منحصر به فرد و متفاوت از دیگر مکان ها، مهم و قابل احترام است.

در سازماندهی فضای مکانی مساجد گذشته، القای چنین حسی به استفاده کنندگان مورد توجه بوده است. در پی جویی این ویژگی، توجه به تأثیرات مطلوب ناشی از پویایی و همگرایی میان اجزای فضایی و عملکردی، نکته ای آموختنی است. بافت متنوع و منسجم فضای مکانی مسجد، ترکیب ادراکی و عملکردی توانمندی را در پیرامون مسجد شکل می داد که به لحاظ همخوانی اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی با نیازها و الگوهای رفتاری متنوع و متعارف جامعه _ چه در بعد فردی و اجتماعی _ به القای حسی از آشنایی و تعلق به مکان می انجامید.

در حقیقت سازندگان مساجد در آن روزگار، با افزودن بر دامنه انگیزه های مختلف حاضر در محیط و با بالا بردن دامنه انتخاب فرد، بر مقبولیت و دلپذیری حضور در فضای مکانی مسجد می افزودند. در بررسی دقیق این امر، در چارچوب محدود موضوع مقاله، موارد زیر قابل ذکرند:

مکان یابی مسجد در مسیر راه های اصلی و فرعی ارتباطی، امکان انتخاب بیشتری در اختیار استفاده کنندگان گذاشته و به واسطه توجه به این ویژگی، مفهومی مثبت از سهولت دسترسی و سهل الوصول بودن مسجد را در اذهان جای می داد.

انتقال تدریجی فرد از «بیرون» به «درون» از طریق ساماندهی مدبرانه فضاهای متنوع، ارتباط او را از دنیای مادی و پرهیاهوی بیرون می گسست و زمینه حضور او را در فضای «درون» و «آرام» مسجد، آماده می ساخت؛ فضایی که پاسخ گوی نیاز فرد به تنهایی و خلوت، تفکر و تمرکز و عبادت، در کنار «با هم بودن» و انجام مناسک مذهبی جمعی بود و به دلیل مطلوبیت یعنی احساسی ارزشمند، تعلق خاطر و دل بستگی به مسجد را تقویت می کرد.

خلق مجموعه ای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی پیرامون مسجد و در انطباق با نیازهای متناظر انسانی، شبکه ای در هم تنیده از روابط اجتماعی و اقتصادی را در جوار مسجد شکل می داد. با توجه به این ویژگی ضمن آن که مسجد را در منظومه ای از عملکردهای متنوع و آشنا جای می داد و آن را بخشی از ملزومات حیات جاری شهر قلمداد می کرد، قادر بود اقشار مختلف را به دلایل متفاوت و در زمان های مختلف به فضای مکانی مسجد جذب کند و با ایجاد حرکت و پویایی اجتماعی در اطراف آن بر حس هویت و سرزندگی آن بیفزاید. وجود چنین تحرکی، زمینه نظارت اجتماعی غیر رسمی را افزایش می داد و با ایجاد بافت اجتماعی در فضای مکانی مسجد، محیطی امن مهیا می ساخت.

در واقع آنچه که از این یادگار در شرایط امروز می توان آموخت، حذف فاصله میان فضای مقدس مسجد و مکان زندگی جاری مردم است. تأکید بر همجواری و پیوند زندگی مادی و معنوی موجب می شود فرد خود را آشنا و جزئی پیوسته به فضای مکانی مسجد احساس کند. این حس با نفی «از خود بیگانگی» فضایی _ مکانی با حس آرامش بخش و خوشایندی همراه است که تعلق خاطر و دل بستگی فرد به فضای مکانی را فراهم می آورد.

10_ ضوابط مسجدسازی امروز مساجد امروزی نیز باید اولاً همانند بناهای مستحکم امروز از نظر سازه ها، طراحی و ساخته شوند. ثانياً جوابگوی نیازهای جامعه، با توجه به تکنولوژی و اصول زندگی اجتماعی امروز باشند.

به طور کلی مساجد مدرن باید طبق اصولی که شرح آن خواهد آمد، طراحی و ساخته شوند تا ضمن برآوردن نیاز اجتماعی، از ابهت و چشم گیری و معنویت خاص خود بهره‌مند باشند تا از این عظمت برای معنویت دین مبین اسلام بهره گیری شود؛ لذا شرایط عمومی مساجد عبارتند از:

_ مسجد در اماکن پرجمعیت و آباد ساخته شود.

_ مسجد حتی الامکان در محیط های خوش آب و هوا و مرتفع بنا شود.

_ فضاسازی سبز مناسب در خود مسجد و محوطه اطراف آن انجام گیرد.

_ مساجد در فواصل معین و دور از هم ساخته شوند و از مسجدسازی در مجاورت مسجد، جدا پرهیز شود.

_ مسجد در کنار خیابان و یا کوچه های عریض اصلی و معابر پر رفت و آمد ساخته شود.

_ مسجد در زمین گسترده و چشم گیری ساخته شود و در طرح و اجرای فضاهای جنبی دقت کافی به عمل آید.

به طور کلی در مسجدسازی مدرن سه اصل مهم مدنظر است: اصل طراحی، اصل اساس سازی، اصل نماسازی.

- منابع و مأخذ 1_ پوپ، آرتور (1382): معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، نشر اختران، تهران.
- 2_ پیرنیا، محمد کریم (1374): معماری اسلامی ایران، تدوین غلامحسین معماریان، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران.
- 3_ پیرنیا، محمد کریم (1380): سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، نشر پژوهنده معمار، تهران.
- 4_ زمرشیدی، حسین (1374): مسجد در معماری ایران، کیهان، تهران.
- 5_ سقاپور، حمید، نصر، طاهره (1388): نقش مسجد معاصر در شهرسازی امروز شیراز، طرح پژوهشی، دانشگاه آزاد اسلامی شیراز.
- 6_ کیانی، یوسف (1379): معماری ایران دوره اسلامی، انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها، تهران.
- 7_ مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد، انتشارات دانشگاه هنر، تهران، (1378).
- 8_ مجموعه مقالات دومین همایش معماری مسجد، انتشارات دانشگاه هنر، تهران، (1380).
- 9_ معماریان، غلامحسین (1387): معماری ایرانی، انتشارات سروش دانش، تهران.
- 10_ نصر، طاهره (1386): از هنر و هنر اسلامی، انتشارات نوید، شیراز.
- 11_ هیلن براند، رابرت (1377): معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، انتشارات پردازش و برنامه ریزی شهری، تهران.

سرانه مساحت شبستان سید عبدالرضا موسوی(1)

مقدمه امروزه هرگاه جهت اقامه نماز جماعت به مسجدی مراجعه می کنیم اغلب با دو منظر متفاوت مواجه می شویم:

در برخی مساجد، تراکم جمعیت به حدی زیاد است که ادای نماز به سختی و با مشکل مواجه است و برخی دیگر تعداد نمازگزاران نسبت به مساحت مسجد به قدری کم است، که عدم حضور مردم و کم رونقی مساجد را به ذهن متبادر می کند.

جدا از جنبه های بنیادی و تأثیرگذار مدیریت مسجد در جذب اهالی محل، جنبه ی دیگری نیز وجود دارد که به خصوصیات بنا و مبنای برآوردی طراحی معماری مسجد مربوط می شود و آن این است که نسبت مناسبی از جمعیت نمازگزار و مساحت شبستان وجود ندارد و یا رعایت نشده است.

حال سؤال اصلی این مقاله این است که:

چه نسبتی بین جمعیت نمازگزار و مساحت شبستان وجود دارد و یا به عبارت دیگر سرانه

ص: 686

1- . کارشناس ارشد طراحی صنعتی.

مساحت هر نمازگزار چقدر است و استاندارد مساحت سرانه نمازگزار در شبستان اصلی چند متر مربع و یا چه ابعادی است؟ این استاندارد، علاوه بر راهنمایی طراحان مسجد به دست اندرکاران ساخت مساجد کمک می کند تا برآوردهای لازم و واقعی برای سنجش میزان نیاز یا توسعه را بدانند که متکی بر جمعیت نمازگزار هر مسجد می باشد.

پیشینه موضوع در هنگام جستجوی اینترنتی برای این مطلب متوجه شدم که تقریباً در این زمینه استاندارد خاصی وجود ندارد و اغلب معماران براساس نظریات شخصی این میزان را تعیین می نمایند.

و پرسش بیدار کننده که یکی از دانشجویان معماری، هنگامی که از دستیابی به استاندارد مسلم در این زمینه ناامید شده بود پرسیده بود: هنوز بعد از 1400 سال از پیدایش نخستین مساجد وقت آن نرسیده است که مسلمانان استاندارد معماری مناسبی در این زمینه داشته باشند؟ جالب است بدانیم که کتاب «تایم سیور استاندارد» و «آرشیتهک گرافیک استاندارد» که از بزرگترین و کاربردی ترین کتاب های مرجع در معماری می باشند، و هر ساله توسط مؤسسه ناشر تجدید چاپ و روزآمد می شوند، در زمینه استاندارد مساجد تنها به یک شکل شماتیک ذیل اکتفا کرده اند که فاقد هرگونه داده های ابعادی می باشد.

و کتاب مرجع بعدی در زمینه استاندارد معماری کتاب «اطلاعات معماری نیوفرت» می باشد.

در سایر منابع خارجی قابل دسترسی تنها مجله «البناء» که یکی از معتبرترین مجلات معماری در حوزه کشورهای عربی و اسلامی می باشد، در شماره ویژه خود با موضوع مسجد و در مقاله ای با عنوان «تخمین مساحت سرانه یک نفر در مسجد» به قلم دکتر حازم ابراهیم می نویسد:

ص: 687

«مساحت یک مسجد جدید بستگی دارد به تعداد نمازگزاران و ظرفیتی که سایر مساجد موجود آن ناحیه در خود جای می دهند و به ترتیب ذیل مساحت کلی به ازای هر نفر به دست می آید.

مساجد به حسب مقدار مساحت به تعداد معینی از مردم خدمت رسانی می کنند و برحسب تعداد مردان حیطة سنی نمازگزاران تخمین زده می شود».

وی ادامه می دهد:

«بجز کودکان و زنان که در خانه نماز می خوانند تنها 40 درصد از مردان این گروه در مسجد نماز می خوانند».

او استاندارد سرانه هر نفر را چنین بیان می کند: به ازای هر نفر یک متر مربع مورد نیاز است. که مستطیلی به عرض 80 سانتی متر (عرض اشغال شده توسط یک فرد نشسته) و طول 120 سانتی متر (طول بدن در حالت سجده) می باشد.

در بررسی منابع داخلی در زمینه ساخت مساجد، اغلب به توصیه های کلی در این زمینه بر می خوریم و تنها در یک مورد به این موضوع اشاره شده است.

در سایت وزارت مسکن و شهرسازی با عنوان «خانه های آسمانی» که به همت مشاور محترم وزیر در امور مساجد تهیه شده است، در بخش پایه و اصول طراحی مسجد می خوانیم:

«معمولاً محدوده نمازگزار در بهترین وجه، مستطیل کشیده در جهت صفوف است و سرانه نمازگزاران در شرایط عادی حدود 6/0 متر مربع می باشد».

همان گونه که مشاهده می شود نه تنها در ایران، بلکه در جهان هیچ گونه استاندارد مصوبی در این زمینه وجود ندارد و اغلب به صورت توصیه، ابعاد متفاوتی را بیان نموده اند.

لذا با توجه به این که سرانه نفر به عنوان مدول پایه طراحی معماری در طراحی مسجد می باشد از اهمیت خاصی برخوردار است. چون فضای اصلی مسجد یعنی شبستان با آن تعیین و به تبع از آن، سایر فضاها مشخص می شوند.

ص: 688

مسجد به عنوان محل اجتماع مسلمانان در جامعه اسلامی از اهمیت خاصی برخوردار است که علاوه بر اصلی ترین کارکرد آن یعنی عبادت، کارکردهای فرهنگی و اجتماعی متنوعی را شامل می شود. همواره براساس متون دینی به گذراندن وقت و عبادت در آن توصیه شده است.

اقامت طولانی در مسجد منوط به وجود شرایط مادی و معنوی مناسب می باشد که از جمله شرایط مادی داشتن فضای مناسب از جهت مساحت می باشد.

مساحت مناسب؛ یعنی آنکه میزان فضای کافی برای تمامی اشخاص تأمین شود به نحوی که بدون مزاحمت به اعمال خود بپردازند و فضا به قدری بزرگ نباشد که شکوه حضور مردم در آن کم رنگ باشد.

امروزه مساجد به عنوان محور محلات مورد توجه دست اندرکاران امور شهری می باشند و از جهت مکان یابی از استانداردهای شهرسازی و فاصله های دسترسی تبعیت می کنند.

جدا از آنکه مسجد در چه مکان و موقعیت محلی ساخته شود، طراحی بنای مسجد به عهده معماران می باشد. آنچه مسلم است مهم ترین کارکرد مسجد یعنی عبادت در شبستان اتفاق می افتد و می توان این بخش از مسجد را اصلی ترین بخش مسجد دانست که سایر کارکردهای جنبی از آن تاثیر می پذیرند. لذا معماران تلاش دارند که شبستان مسجد دارای حداکثر کارایی و تناسب باشد و جنبه اصلی آن، تناسب مساحت شبستان با جمعیت نمازگزار می باشد.

مساحت شبستان براساس تعداد نمازگزار (که بر مبنای برآوردهای فرهنگی _ اجتماعی و تراکم جمعیتی هر منطقه متفاوت است) ضرب در سرانه اشغال فضا توسط هر شخص بدست می آید.

مساحت شبستان = سرانه استاندارد اشغال فضا × تعداد نمازگزار در این فرمول تعداد نمازگزار به عهده متخصصان جامعه شناس و جمعیت منطقه و تراکم جمعیتی آن تعیین می شود و استاندارد سرانه اشغال مساحت در مسجد به عنوان استاندارد از پیش تعیین شده بایستی وجود داشته باشد.

این مقدار ثابت، می بایستی از سوی استانداردسازان معماری ارائه گردد ولی تاکنون این مقدار تعیین نشده است. این استاندارد رابطه مستقیمی با آنتروپومتری مردم ایران خصوصاً آنتروپومتری دینامیک دارد.

در بررسی اعمال عبادی در مسجد می توان دریافت که فضای اشغال شده بصورت مستطیلی در جهت قبله می باشد.

بیشترین عرض اشغال شده در مسجد برای فرد حالت نشسته و به صورت چهار زانو می باشد که هنگام خواندن دعا یا گوش کردن به سخنرانی اتفاق می افتد.

و بیشترین طول اشغال شده هنگامی است که شخص در حالت سجده در نماز می باشد که فاصله دو صف نماز جماعت نیز می باشد.

اگرچه می توان این ابعاد را براساس بررسی های میدانی بدست آورد، لیکن رسیدن به عددهای غیرقابل مناقشه منوط به صرف هزینه های بالا و کاری بزرگ در سطح کشور می باشد که از توانایی نگارنده خارج است.

این ابعاد را می توان براساس آنتروپومتری ایرانی بدست آورد. ابعاد و اندازه های آنتروپومتری ایرانی توسط کمیته تخصصی ضوابط طراحی «مدولار» برای ساختمان توسط مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن در مجموعه استانداردها و آیین نامه های ساختمانی ایران پیشنهاد شده است.

همان گونه که مشاهده می شود طول اشغال شده توسط فرد سجده کننده 110 سانتیمتر اعلام شده است.

همان گونه که مشاهده می شود عرض اشغال شده توسط شخص در حال چهار زانو 75 سانتیمتر اعلام شده است.

اگرچه این ابعاد پیشنهادی می باشند و مصوب نشده اند، لیکن با توجه به این که مرجع آن از مرجعیت کافی برخوردار است می توان مستطیل مدول (75×120) سانتی متر که در جهت قبله می باشد را برای طراحی شبستان مسجد به عنوان استاندارد سرانه اشغال فضا در نظر گرفت.

نتیجه برای طراحان معماری؛ اولین گام، داشتن مدولی برای طراحی پلان ساختمان می باشد که بسته به نوع ساختمان و شرایط و کاربرد هر ساختمان متفاوت می باشد.

در مورد مسجد، این مدول مستطیل است که حداکثر فضای مورد نیاز یک مرد را در فعالیت های عبادی تأمین نماید.

در حال حاضر هیچ استاندارد مصوبی در جهان اسلام در این زمینه وجود ندارد و با توجه به این که این مقدار در محاسبات مساحت شبستان اصلی به طور مستقیم مؤثر است، عدم وجود استاندارد می تواند برآوردهای اشتباهی را منجر شود.

براساس آنترپومتری ایرانی ابعاد 75×110 سانتیمتر به عنوان سرانه اشغال فضا در مسجد پیشنهاد می گردد و بایستی از سوی معماری و سایر فعالان مثل تولیدگان فرش مسجد رعایت گردد.

ص: 691

مراجع 1 _ ضوابط طراحی مدولار برای ساختمان، انتشارات مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن شماره 470، 1386 .

2 _ مجله البناء ویژه نامه مسجد 2003 .

3 _ معماری مسجد، گذشته، حال، آینده: 1387: ج 2، انتشارات دانشگاه هنر.

4 _ نتایج تحقیق مبانی طراحی مسجد، مرکز تحقیقات مسکن با همکاری دانشگاه شهید بهشتی 1383 .

5 _ نیوفرت اطلاعات معماری انتشارات شهر آشوب، 1383 .

6 _ www.mosques.ir _ 7 <http://archnet.org>

ص: 692

مساجد ساخته شده در دوره زندیه مهندس طاهره (سها) نصر(1)

چکیده پس از نادرشاه و حکومتش افشاریه، سلسله ای در ایران روی کار آمد که مؤسس آن مردی از طایفه زند، یعنی کریم خان زند بود و چون از طایفه «زند» بود، آن سلسله را زندیه نام نهادند. با حکومت خان زند (1209 1163 هـ_ ق / 1794_ 1749 م) بار دیگر سرزمین ایران از وحدت و امنیت سیاسی و اجتماعی ویژه ای برخوردار گردید. کریم خان اگرچه سال های اول عمر سیاسی خود را صرف وحدت سیاسی ایران کرد و به سرعت اراضی شمال، شمال غربی و غرب ایران را زیر سلطه خود درآورد، ولی آنان را در قلمرو سنتی خود باقی گذارد. وحدت و امنیتی که کریم خان به ایران بخشید، امکان پیشرفت در امر اقتصادی و اجتماعی را برای مردم به همراه داشت.

او شیراز را پایتخت زندیان قرار داد و در آبادانی آن بسیار کوشید. به دستور وی بناهای مذهبی، بناهای عام المنفعه، بناهای آرامگاهی و باغ های بسیاری ساخته شد. همچنین کریم خان ضمن پیروی از مذهب تشیع، سیاست مذهبی معتدلی را دنبال کرد و به پیروان ادیان و مذاهب دیگر نیز توجه نمود.

ص: 694

مقاله حاضر که قسمت هایی از کتاب (جستاری در شهرسازی و معماری زندیه) به قلم این جانب می باشد، به بررسی معماری بناهای مذهبی سلسله زندیه می پردازد و در بخش نخست، معماری بناهای مذهبی شیراز از جمله مساجد این دوره و سپس، معماری مساجد ساخته شده در دیگر شهرهای ایران را مورد بررسی قرار می دهد.

دوره زندیه و بناهای مذهبی «ویلیام فرانکلین» که 9 سال پس از فوت کریم خان زند به شیراز سفر کرده است از فقدان کریم خان زند که موجب توقف عمران و آبادی های او در شیراز و در کشور شده است، افسوس می خورد. همچنین او در همه یادداشت های سفر خود به ذکر اقدامات مفید کریم خان می پردازد و فصلی از کتاب خود را به ذکر اوصاف کریم خان و بیان تاریخ دوران او اختصاص داده است. او درباره صفات و خصائل کریم خان این چنین می نویسد:

«کریم خان نسبت به اعتقادات مذهبی خویش، هرچه که بود، تعصبی نشان نمی داد و در زمان او با پیروان کلیه مذاهب یکسان رفتار می شد. انسانی مؤمن به اصول مذهبی و پرهیزکار بود. او همان طور که قبلاً گفته شد، در جوار کاخ خود مسجد با شکوهی بنا ساخت و برای خدام آن ماهیانه ای کافی تعیین کرد. همچنین در دوران سلطنت خویش، وجوه فراوانی را صرف امور خیریه کرد، که در نتیجه به عنوان یک پادشاه مذهبی شهرت یافت».

معماری این دوران، که به نام شیوه شیراز صاحب نام است، ساخت بناهای مذهبی را نیز به همراه داشته است.

در این دوره از تعصبات حکومتگران صفوی کاسته و تساهل بیشتری در برابر آداب و تشریفات مذهبی معمول گردید، بنابراین از میزان ساخت حسینیه ها و سقاخانه های دولتی کاسته شد.

طرح های مساجد فقط شبستانی بدون گنبدخانه که از خصوصیات غالب در معماری گذشته شیراز بود معمول گردید. در ساخت شبستان ها از ستون های باریک حجاری شده، حتی در غیر از مساجد و بناهای مذهبی استفاده های مکرر به عمل آمد. مساجد در این دوره غالباً فاقد مناره یا حتی الامکان مناره های بلند می باشند و کاشی کاری در مساجد و ابنیه مذهبی در حداقل خود عمدتاً در لچکی ها و کتیبه با زمینه سفید شیری و آبی کمرنگ به کار رفته است.

بناهای مذهبی ساخته شده در شیراز (پایتخت زندیان) 1 - مسجد وکیل در منابع مختلف، از جمله «مرآت البلدان» و «آثار العجم»، مسجد وکیل جزو ابنیه دوره کریم خانی معرفی شده و در «فارسنامه ناصری»، شرح کاملی از چگونگی ساخت آن در این دوره آمده است. با این همه، وجود محرابی صفوی در شبستان مسجد موجب اظهارنظرهای متفاوت شده است. در تاریخ بافت قدیمی شیراز آمده که در همین حوالی، مسجدی قدیمی وجود داشته است که تذکره نویسان آن را «مسجد جنازه» نامیده اند. احتمالاً در دوره صفویان، به جای آن، مسجد بزرگتری بنا شده و سپس کریم خان زند، هم زمان با احداث بازار و میدان، این مسجد را احیا کرده و از آن پس، مسجد وکیل خوانده شده است. مؤلف این کتاب افزوده است که در تصویر شیراز، در ضمیمه «سفرنامه شاردن»، مسجدی تقریباً در موقعیت جغرافیایی مسجد وکیل با سردر و گلدسته های بلند به چشم می خورد که ممکن است مؤید این احتمال باشد.

در کتاب راهنمای آثار تاریخی شیراز، آمده است که گویا کتیبه محراب را از مسجد یا مکانی دیگر، بدون توجه به تاریخ آن، به این مسجد آورده اند؛ یا این که پیش از احداث مسجد وکیل در این مکان مسجد کوچکی از دوره صفویان وجود داشته که این اثر کوچک از آن باقی مانده است. در کتاب «اقلیم پارس» آمده است که همزمان با تعمیر ایوان بزرگ مقابل شبستان، در تاریخ 1244، این محراب نیز مرمت شده و تاریخ آن به اشتباه، 1044 ذکر شده است.

این بنا در نزدیکی باغ و عمارت موزه پارسه و غرب بازار وکیل واقع گردیده و یکی از زیباترین و مستحکم ترین مساجدی است که بعد از دوره صفوی در ایران ساخته شده و از نظر ویژگی های معماری و خاصه هنر حجاری که در ساختمان مسجد به کار رفته، در خور توجه و مطالعه است.

ساخت این مسجد به همراه دیگر بناهای مجموعه وکیل _ بازار، حمام، آب انبار _ به فرمان کریم خان زند آغاز شد و در سال 1187 ه.ق به اتمام رسید و در دوره های بعد به علت صدماتی که در اثر زلزله و گذشت زمان حادث شده بود، تعمیر و مرمت و تجدید تزیینات گردید؛ به طوری که عمده تزیینات کاشی کاری آن در حال حاضر مربوط به دوره فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه است. در دوره اخیر نیز تعمیراتی ضروری در بنای مسجد صورت گرفته است.

بنای مسجد در مساحتی حدود 11 هزار متر مربع ساخته شده و مشتمل بر بخش های ذیل است: سردر مجلل، صحن، ایوان های شمالی و جنوبی، شبستان جنوبی و شرقی، رواق های شرقی و غربی و حیاط کوچک کناری.

ورودی اصلی مسجد در سمت شمال و از طریق سردر مجلل و بزرگی به ارتفاع 20 متر و عرض 14 متر است که با تزیینات کاشی کاری و مقرنس بندی زیر طاق و طاق نماهای اطراف و ازاره سنگی نماسازی و تزیین شده است. در ورودی، دو لنگه است و از قطعات چوب بسیار ضخیم _ هر لنگه به عرض و طول 3×8 متر _ ساخته شده است.

بعد از ورودی، دالانی قرار گرفته که از طریق آن به وسیله دوراهرو به صحن می توان رسید. دیواره های دالان با کاشی هفت رنگ، و سقف آن با کاشی معرق با نقوش گل و بوته و خطوط اسلیمی پوشش یافته است. صحن مسجد، مربع و به طول و عرض 60 متر، در میان دارای حوضی زیبا به طول و عرض 40×5 متر است. این حوض با استفاده از قطعات بزرگ سنگ ساخته شده است. صحن مسجد با قطعات سنگی فرش شده است. در اضلاع جنوبی و شمالی صحن، در وسط، ایوانی بزرگ و در اطراف آنها هشت طاق _ در هر طرف ایوان، چهار طاق _ ساخته شده است. در اضلاع شرقی و غربی صحن، در هر سمت، 11 دهانه طاق و در پشت آنها، رواقی به عرض 5 متر ساخته شده است. سطوح ایوان ها و طاق ها با کاشی های معرق و خشتی

مزین شده و ازاره های آنها به ارتفاع 5/1 متر با سنگ پوشش یافته است و روی آنها حجاری های زیبایی دارد.

ایوان شمالی صحن که به طاق مروارید شهرت دارد، 12 متر عرض، 4 متر عمق و 20 متر ارتفاع دارد و بر بالای آن، دو گلدسته ساخته شده است. ازاره ایوان با سنگ های حجاری شده و منقوش، پوشش یافته و بالاتر از آن، با کاشی های هفت رنگی با نقوش گل و بوته، اسلیمی و ترنج تزئین شده است. در اضلاع ایوان، درگاه هایی به سمت رواق و دالان ورودی وجود دارد.

این ایوان دارای دو کتیبه به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی روی کاشی خشتی است. کتیبه اول در زیر طاق رومی ایوان، متضمن آیات قرآنی و عبارت ذیل است که به خط نستعلیق در پایان کتیبه نوشته شده است: «الحمد لله الذی شرفنی بکتابه من کتیبه هذا البیت الجامع و أنا المذنب عبدالعلی یزدی اشرف محمودی». کتیبه دوم بر بالای اضلاع ایوان دورادور گردیده و متضمن نام فتحعلی شاه، نام خطاط - میرزا حسین بن محمد شریف حکاک - و تاریخ 1243 هجری است.

ایوان جنوبی، قرینه ایوان شمالی است و در ازاره با سنگ های حجاری شده با نقوش زیبا و در دیواره ها با کاشی هفت رنگ تزئین شده است. روی جرزه های ایوان، مجالس چندی با کاشی های هفت رنگ کار شده و طرفین آنها را با کاشی کاری معرق زینت داده اند. در این ایوان نیز دو کتیبه مربوط به دوره فتحعلی شاه به تاریخ های 1243 و 1244 هجری نصب شده است.

در پشت سر این ایوان، شبستان بزرگ و بسیار زیبایی به ابعاد 75×36 متر (در بعضی منابع، 100×50 متر ذکر شده) واقع شده که پوشش چشمه طاق آن بر روی 48 ستون یک پارچه سنگی قرار گرفته است. ستون ها به صورت 4 ردیف 12 تایی قرار گرفته اند. ارتفاع ستون ها، 5 متر و قطر آنها 80 سانتیمتر است که به طرز بسیار جالبی با پایه و سر ستون تزئینی و ساقه مارپیچ به صورت یک پارچه تراشیده و حجاری شده اند. کف شبستان با تخته سنگ های مسطح، فرش شده و ازاره های آن به ارتفاع 5/1 متر با سنگ پوشش یافته است. سطوح پوشش طاق و گنبد بنا آجری است؛ به غیر از دهانه مرکزی که از ورودی آغاز و به محراب ختم می شود و سقف آن با کاشی های معرق به زیبایی مزین شده است. محراب بنا در انتهای این دهانه واقع گردیده و دارای ازاره سنگی و سطوح کاشی کاری و مقرنس کاری است. دورتادور محراب،

کتیبه ای قرآنی به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی، مورخ 1044 ه.ق است. در خصوص این تاریخ که با تاریخ ساخت مسجد مطابقت ندارد، نظریات مختلفی اظهار شده است: از آنجا که کاشی کاری محراب تعمیر شده، احتمالاً عدد 2 آن که جایگزین عدد صدگان می شود، افتاده است؛ دیگر این که محراب مربوط به بنای مسجدی از دوره صفویه است که قبلاً در این مکان وجود داشته یا این که مربوط به بنای دیگری بوده که به این مکان منتقل شده است.

در اضلاع شرقی و غربی بنا، رواقی به عرض 5 متر قرار گرفته که هرکدام، 11 دهنه طاق رو به سوی صحن دارند. جرزهای این طاق ها با کاشی معرق، و لچکی های آنها با کاشی خشتی پوشش یافته است. در پشت رواق شرقی، شبستان کوچک یا شبستان شرقی مسجد به ابعاد 25×20 متر واقع شده که پوشش چشمه طاق آن بر روی 12 ستون سنگی ساده و یک پارچه، هر کدام به ارتفاع 5 متر، قرار گرفته است. ازاره شبستان به ارتفاع 5/1 متر با سنگ های صدف و ساده پوشیده شده و بقیه سطوح، آجری و فاقد تزیینات است. در شمال شرقی مسجد، حیاط کوچکی به ابعاد 35×20 متر و در وسط آن، حوضی به طول و عرض 12×7 متر واقع است که از طریق دالان به آن می رسد و خود، در جداگانه ای نیز دارد.

این بنا به شماره 182 به ثبت تاریخی رسیده است.

2_ مسجد جامع میرزا کریم صراف از مساجد دوره زندیه در شیراز است که در محله اسحاق بیگ، خیابان لطفعلی خان زند،

ص: 700

در پشت مسجد نصیرالملک واقع شده است. این بنا که در گذشته به مسجد آصف نیز مشهور بود، در دوره قاجاریه مورد مرمت قرار گرفته است.

این مسجد دارای دو در، در ضلع غربی و جنوب غربی می باشد. همچنین دارای دو شبستان است که یکی در ضلع شرقی و دیگری در ضلع شمالی واقع شده است.

شبستان ضلع شرقی کوچک تر بوده و دارای چهار ستون سنگی یک پارچه و سقف گنبدی آجرکاری شده است. همچنین دارای چهار طاق ایوانی با لچکی های آجری و دو اتاق تو در تو می باشد.

شبستان ضلع شمالی بزرگتر بوده و در برگرفته 9 ستون سنگی یک پارچه با طاق های گنبدی آجرکاری شده است که در جلوی آن ایوانی با سه دهانه هلالی و لچکی آجری واقع است.

ضلع جنوبی بنا در برگرفته سه ردیف اتاق با سقف هلالی و یک هشتی است که در ورودی مسجد به آن باز می شود و ضلع غربی بنا نیز دربر گرفته چهار ردیف اتاق و راهروی کوچکی است. این بنا به شماره 1080/3 به ثبت تاریخی رسیده است.

3_ مسجد قدس از مساجد دوران زندیه در شیراز است که در اول خیابان بین الحرمین جنب حرم

احمد بن موسی علیه السلام؛ (شاهچراغ) واقع شده است. پلان این مسجد به صورت مربع ساخته شده و مصالح به کار رفته در ساختمان شامل سنگ، آجر و ملات گچ و گل می باشد. سردر ورودی این بنا که پیش از این بازسازی شده، به صورت آجرچینی و به شکل تقریباً ساده ساخته شده است. در سمت راست در ورودی آیه «يُدَاللَّهُ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ»⁽¹⁾

و در سمت چپ ورودی آیه «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا»⁽²⁾

با خط ثلث نوشته است. پس از ورودی یک هشتی وجود دارد که توسط یک دالان باریک به حیاط مسجد راه می یابد. در ضلع شمالی و جنوبی مسجد به ترتیب 7 طاق نما وجود دارد. داخل حیاط یک سکو به ارتفاع 50 سانتیمتر و به شکل L در امتداد و چسبیده به ضلع شمالی و شرقی دیده می شود. همچنین در مرکز حیاط یک حوض قدیمی وجود دارد. محراب مسجد در جبهه جنوبی قرار گرفته است. بر فراز ورودی مصلاهی اصلی یک کتیبه مربوط به دوره قاجاریه وجود دارد. داخل مصلاّ به ترتیب ستون سنگی ماریچ و وجود دارد که از شرق به غرب امتداد داشته و در مرکز ساخته شده اند. در چهار طرف هر ستون به سمت بالا یک طاق ضریبی ساخته شده که در نهایت تشکیل یک چهارطاقی را می دهد. در محراب بنا آیه «قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ»⁽³⁾

نوشته شده است.

در دو طرف محراب به ترتیب 6 طاق نمای بسته وجود دارد که بر فراز هر کدام یک پنجره جهت نورگیر و تهویه قرار گرفته است. در مصلاهی شمالی و غربی نیز فضاهایی برای نمازگزاران ساخته شده است.

درها و پنجره های ضلع جنوبی مسجد از چوب ساخته شده اند. سطح بیرونی مصلا به وسیله گچ پوشیده شده و در برخی از جاهای مسجد این لایه گچ در حال ریزش است. عنصر معماری آبچک نیز در ساختمان این بنا دیده می شود. در این مسجد از چوب به عنوان کلاف کشی جهت استحکام بنا در مسیر ارتباط ستون ها با یکدیگر استفاده شده است.

ص: 702

1- . فتح: 10 .

2- . فتح: 1 .

3- . بقره: 144 .

تزیینات این مسجد در برگیرنده مواردی است همچون؛ در سردر ورودی بنا از 4 کاشی گلدان در سمت راست و 4 کاشی گلدان در سمت چپ به شکل قرینه استفاده شده است. از کاشی معرق هم در سر در ورودی و هم در سقف بنای هشتی به صورت محدود و به اشکال هندسی استفاده شده است. در دو ضلع شمالی و شرقی بنا، بر روی طاق نماها از کاشی با طرح گل و بوته استفاده شده است.

در ضلع جنوبی بنا در روی طاق نماها از کاشی معرق به شکل لوزی و به رنگ های زرد و فیروزهای و سیاه استفاده شده است. ضلع غربی بنا هیچ گونه تزییناتی ندارد. در محراب مسجد نیز از تزیینات کاشی استفاده شده و تاریخ سال 1350 بر روی آن نوشته شده که احتمالاً مربوط به تعمیرات بعدی بنا می باشد. همچنین در محراب مسجد کاشی هایی دیده می شود که نام پنج تن بر روی آنها نگاشته شده است.

در این بنا مختصر تعمیراتی در دوره قاجار و پهلوی انجام شده است. بیشترین تعمیرات شامل تعویض کف حیاط به موزاییک، سفیدکاری مصلاهی شمالی، آجرچینی در سر در و کاشی کاری در محراب بنا می باشد.

این بنا در تاریخ 23/11/1380 با شماره 4727 در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

4_ امامزاده ابراهیم علیه السلام این آرامگاه در محله لب آب و نزدیک گورستان «دارالسلام» واقع شده و بنایی شامل حرم، دو صحن و رواق است. در حیاط جنوبی، در سمت شرق و غرب، طاق نماهایی است که با نصب در، آنها را به شکل اتاق یا آرامگاهی خصوصی درآورده اند. زیر رخ بام ها و لچکی های طاق نما و در پیشانی حرم، کاشی کاری معرق وجود دارد. در یکی از تالارها، دو ستون سنگی قرار دارد.

امامزاده ابراهیم علیه السلام را فرزند امام موسی کاظم علیه السلام ذکر کرده و بانی امامزاده را مرحوم فرصت الدوله شیرازی، زکی خان _ از سرداران فارس در دوره زندیه _ نوشته اند.

5_ امامزاده عبدالله علیه السلام از آثار تاریخی شیراز است که در سه راه احمدی و در داخل بازار احمدی واقع شده است.

بنای فعلی این امامزاده در دوره زندیه احداث شده و در دوره قاجار و پهلوی مورد مرمت واقع شده است.

پلان این بنا مستطیل شکل ساخته شده است. ورودی امامزاده در ضلع جنوبی بنا و در کوچه نسبتاً باریکی قرار دارد. پس از عبور از در ورودی، یک دالان مستطیل شکل با پوشش عرقچین وجود دارد که هر یک از جوانب آن را طاق نمایی فرا گرفته است. طاق نمای ضلع غربی، در ورودی یک اتاق دیگر نیز می باشد. این دالان کوچک به وسیله یک پله به حیاط متصل می شود که در سال های اخیر گسترش پیدا کرده است.

در ضلع شمالی حیاط امامزاده یک بنای آجری قدیمی وجود دارد که پیش از این به عنوان مدرسه علوم دینی از آن استفاده می شده و در سال های اخیر به صحن امامزاده اضافه گردیده است. در سمت شرق حیاط سرویس های بهداشتی و محل وضوخانه قرار گرفته است.

بنای اصلی امامزاده در ضلع غربی بنا ساخته شده که آن هم در سال های اخیر گسترده تر شده است. جبهه ورودی شامل 5 طاق نمای همانندازه می باشد که تنها ورودی روبه روی ضریح بر روی زائرین باز می باشد و سایر ورودی ها در حال حاضر بسته هستند.

پس از عبور از در، یک سالن که امتداد آن شمالی - جنوبی می باشد، قرار گرفته که سمت راست آن دارای دو ورودی و سمت چپ آن دارای یک ورودی است. بنای اصلی به شکل چلیپایی ساخته شده و ضریح در زیر گنبد و در مرکز آن قرار دارد. زیر گنبد و در چهار گوشه آن اسامی پنج تن و اندکی بالاتر از آن سوره «قدر» با خط خوش ثلث نوشته شده است. شاه نشین شمالی که بزرگترین شاه نشین بنا می باشد، با یک پله به یک اتاق دیگر ملحق می شود که محلّ ادای فرایض دینی می باشد. در انتهای شاه نشین جنوبی یک پنجره آهنی مشبک مانند وجود دارد که از داخل کوچه می توان به ضریح مقدس ادای احترام نمود. شاه نشین غربی کوچک ترین شاه نشین بنا است و شاه نشین شرقی به در ورودی متصل می شود. در جاهای مختلف این بنا از رف ها و طاقچه هایی با طاق ضربی استفاده شده است. در چهار گوشه گنبد، چهار گوشواره ایجاد شده است. عمده مصالح به کار رفته در ساخت این بنا سنگ، آجر و ملات گچ و گل می باشد.

تزیینات این بنا شامل کاشی کاری، نقوش اسلیمی بر روی کاشی هفت رنگ، کاشی کاری معقلی، نقوش خط و تزیینات کاشی کاری با نقش ترنج می باشد. همچنین «آیه الکرسی» با خط ثلث بر فراز جبهه ورودی نوشته شده است. به طور کلی تزیینات کاشی کاری با نقوش گوناگون در جلوی جبهه ورودی بنا ایجاد شده است.

این بنا زیر نظر اداره اوقاف و امور خیریه است و در دوره قاجار و پهلوی مرمت شده است و بنای آن در تاریخ 25/12/1380 با شماره 5052 در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

مساجد و بناهای مذهبی ساخته شده در دوره زندیه در دیگر شهرهای ایران 1 _ امامزاده بابا منیر علیه السلام (نورآباد ممسنی) این امامزاده که در 35 کیلومتری جنوب غربی نورآباد قرار دارد، دارای گنبد پلکانی و مطبق به ارتفاع تقریبی 15 متر است. اطراف حیاط وسیع امامزاده، دیواری از سنگ و گچ کشیده شده و در میان محوطه چندین قبر وجود دارد که تاریخ دوران قاجاریه را نشان می دهد. ساختمان بقعه مربوط به دوره صفویه و زندیه می باشد.

این امامزاده در تاریخ 24/7/1380 با شماره 4543 در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

ص: 705

2_ امامزاده محمد و ابراهیم علیهماالسلام (ارومیه) این بنا در 10 کیلومتری شرق ارومیه در آبادی امامزاده واقع شده و به اعتباری مهم ترین زیارتگاه آذربایجان غربی به شمار می رود. بنای کنونی امامزاده مربوط به دوره زندیه یا اوایل قاجار است که به جای بنای کهن تری ساخته شده است. طرح داخل بنا چهارگوش است که در بالا به وسیله ترنبه ها و رسمی بندی، به هشت ضلعی تبدیل گشته و پایه گنبد بر روی آنها نهاده شده است.

در هر ضلع آن، یک ورودی با قوس جناغی قرار دارد. ازاره بنا در گذشته دارای پوششی از کاشی هفت رنگ بوده است. در داخل بقعه، اثر دو قبر دیده می شود که ضریحی آب طلاکاری شده بر روی آن قرار داده اند. نمای آجرکاری بیرون بنا با طاق نماها زینت داده شده و در بدنه شرقی، دو نیم ستون تزئینی مناره مانند مشاهده می شود. مصالح به کار رفته در بنا، سنگ و آجر است.

این بنا به شماره 1796 به ثبت رسیده است.

3_ مسجد بازار ساوه این بنا در بازار ساوه واقع گردیده و از آثار اواخر دوره صفوی و اوایل دوره زندیه محسوب می شود. بنای مسجد مشتمل بر شبستان و طبقه فوقانی است. پوشش طاق چشمه شبستان بر روی چهار ستون استوار شده است. مصالح اصلی بنا، آجر، گل آهک و گچ است.

این بنا به شماره 1189 به ثبت تاریخی رسیده است.

4_ مسجد جامع دلگشا (بندرعباس) این بنا در محله دلگشا در کنار خیابان ساحلی بندرعباس واقع گردیده و ظاهراً بنای قدیمی آن در سال 1175 ه.ق توسط زین العابدین ابوالقاسم اوزی بنا شده و در حدود سال 1354 ه.ش، به غیر از بخشی از شبستان آن، کاملاً تجدید شده و گسترش یافته است. بنای قدیمی مسجد، مشتمل بر شبستان ستوندار با 12 ستون در میانه و ایوان های ستونداری در سه جبهه غربی، جنوبی و شرقی بوده است. از این بنا اکنون بخش ستونداری در میانه شبستان جدید باقی مانده که تنها

قسمت درخور توجه و مطالعه بنا است. این بخش از شبستان دارای 12 ستون با ساق‌های استوان‌های و پایه‌ای مکعب است که ستون‌ها در بالا- توسط قوس‌های جناغی به همدیگر اتصال یافته و زمینه را برای برپاداشتن پوشش مسطح تیرپوش فراهم ساخته‌اند. ساقه و پایه ستون‌ها در تعمیرات اخیر با قطعات سنگ نما پوشش یافته است. سرستون‌ها و بخش فوقانی آنها دارای تزیینات گچی است. بخش‌های جدید بنا، خاص‌نمای بیرونی آن، فاقد اصالت تاریخی و هنری است.

این بنا به شماره 1599/3 به ثبت تاریخی رسیده است.

5- مسجد جامع قشم این بنا در محله مسینی‌های و نزدیکی قلعه سنگی قشم واقع گردیده و از آثار اواخر دوره زندیه _ 1212 ه.ق _ است که به گفته معمرین محل توسط صوغیه، از حکام ایرانی و از خاندان بنی معین، بنا گردیده است. بنای مسجد به ابعاد 27×15 متر مشتمل بر شبستان و ایوان ستوندار و صحن است. ایوان مسجد به ابعاد $25 \times 5/4$ متر در جبهه شرقی با 7 دهانه طاق نما با قوس جناغی و مصالح سنگ و ملات گل و آهک بنا گردیده است. درگاه ورودی به شبستان به عرض 210 سانتیمتر است و در طرفین آن، درگاه‌های کوچک تری تعبیه شده است. بر بالای این درگاه‌ها، دریچه‌ای مشبک ساخته‌اند. بر روی تیغه‌ها و چارچوب درها، کندهکاری‌های زیبایی صورت گرفته است.

بر روی پیشانی درگاه بزرگ، کتیبه‌ای به خط نسخ، مورخ 1212 ه.ق حک شده است. شبستان مسجد به ابعاد 25×13 متر دارای سه ردیف ستون 6 تایی است. مصالح ستون‌ها نیز از سنگ و ملات گچ و آهک است. بر روی هر ردیف از این ستون‌ها، طاق‌هایی با فوق جناغی ساخته شده و سپس سقف تیرپوش بر روی آنها و دیوارهای کناری قرار گرفته است. پایه ستون‌ها به ابعاد 1×1 متر و ساقه ستون‌ها استوان‌های به قطر 45 سانتیمتر است. در اضلاع شمالی و جنوبی مسجد، نیم ستون‌های دیگری تعبیه شده که با طاق‌ها بر روی آنها قرار گرفته است. بر روی اندود گچی ستون‌ها، اقلام متعدد و زیبایی از قبیل ثلث، نسخ، شکسته، تعلیق و نستعلیق با تاریخ‌های مختلف نگاشته شده که قدیمی‌ترین آنها، مقارن سال‌های اولیه ایجاد بنای مسجد است.

در یکی از زوایای شبستان، پلکانی جهت دسترسی به پشت بام ساخته شده است. در ضلع غربی شبستان نیز محرابی با تزیینات گچ بری تعبیه شده است. ساقه ستون های طرفین محراب، به جای طرح استوان های به صورت 8 ضلعی درآمده است. در اضلاع دیگر شبستان، درگاه های متعددی تعبیه شده است.

6_ مسجد جامع کرمانشاه این بنا در کنار خیابان مدرس، نرسیده به خیابان نواب واقع گردیده و از آثار قابل توجه اواخر دوره زندیه است و با توجه به کتیبه سردر آن، که تاریخ ساخت بنا را 1196 ه.ق قید می کند، احداث آن مصادف با حکومت علی مراد خان زند بوده است و توسط حاج علی خان زنگنه، از نوادگان شیخ علی خان معروف و حاکم کرمانشاه، ظاهراً به جای مسجد قدیمی تری بنا گردیده است. سید عبداللطیف جزایری که قبل از سال 1195 ه.ق در کرمانشاه بود، از بنای قدیمی آن یاد می کند. بنای مذکور ظاهراً متشکل از مسجد، مدرسه و حسینیه بوده که در دوره های اخیر، بخش وسیعی از آن دستخوش تغییرات و ویرانی گردیده است. همچنین در دوره قاجار، در بخش جنوبی مسجد، از سوی امیر نظام زنگنه، بنای مشهور به مسجد امیری بنا گردیده بود که در بمباران سال 1359 ه.ش ویران گردید و امروزه با بناهای جدید جایگزین شده است.

آنچه از بنای قدیمی مسجد باقی مانده، بخشی از شبستان ستوندار و هشتی ورودی است. شبستان مذکور در گذشته به چهل ستون معروف بوده که بخشی از آن در خیابان کشی های اخیر از بین رفته است. شبستان کنونی، مربعی به ارتفاع تقریبی 7 متر است که پوشش طاق و گنبد آن در

وسط بر روی 16 ستون در 4 ردیف ستون 4 تایی قرار گرفته است. ستون ها چهارگوش و ابعاد هر کدام 1×1 متر است. بر روی این ستون ها و دیوارهای کناری، تعداد 25 پوشش گنبدی از نوع چهاربخشی استوار شده است. کلیه سطوح داخلی شبستان به غیر از محراب که مختصر تزئینی دارد، فاقد تزئین خاصی است. محراب بنا در زاویه جنوب شرقی واقع گردیده و روبه روی آن در ضلع شمالی، ورودی شبستان تعبیه شده است. در گوشه جنوب غربی بنا، پلکانی برای دسترسی به بالاخانه ای که گویا زمانی قسمتی از مدرسه بوده، ساخته شده است. در اولین دهنه سمت راست ورودی، سه کتیبه متضمن تاریخ 1200 ه.ق و مطالبی مربوط به خرید و فروش و موقوفات مسجد نصب شده است.

پایان سخن کریم خان، خود را وکیل الرعایا نامید و در عمل برای گسترش مرزهای حکومتش تلاش نکرد و ایجاد آرامش در مرزها را در اولویت قرار داد. بنابراین بر خلاف صفویان، ابنیه عظیم، میدین با مقیاس فوق انسانی و کاشی کاری و تزئینات شگفت انگیز، نقشی در شکل گیری معماری زندیه نداشتند و در این دوره از ابعاد بناها کاسته شد.

در این دوره با غلبه آجر به زمینه تزئینات خارجی، سادگی نسبی در تزئینات مطرح است. حضور مجدد سنگ، به عنوان یک عنصر تعیین کننده و نقش برجسته قابل توجه است. همچنین باید کاشی کاری هفت رنگ شیراز را نیز در تزئینات عنصری مهم دانست. این عنصر دارای رنگ بندی متفاوتی است که در آن سفید، زرد، سبز چمنی و صورتی غلبه دارند.

نظام مذهبی و اجتماعی، حاکمیت تشیع همراه با تساهل بیشتر را گویاست. در معماری نیز توجه به معماری درون شهری (عناصر مهم شهری) همچون مسجد بسیار است. هر چند طرح ها و پلان ها ساده هستند (و غالباً مربع، مستطیل یا هندسی شکسته اند) اما استفاده از نقاشی، گچ بری، حجاری، شیشه های رنگی در تزئینات داخلی بنا دیده می شود. از نظر اجرایی نیز در بناها انواع پوشش ها شامل طاق و تویزه، کاربندی، تخت، گنبد، کلمبوهای دو پوسته و... دیده می شود و نیز ستون های سنگی حجاری شده در سازه شبستان های مساجد استفاده شده است.

ص: 710

- 1_ اردلان، نادر، 1380، حس وحدت _ سنت عرفانی در معماری ایرانی، ترجمه حمید شاهرخ، نشر خاک.
- 2_ افسر، کرامت الله، 1374، تاریخ بافت قدیمی شیراز، چاپ دوم، نشر قطره و انجمن مفاخر فرهنگی.
- 3_ پیرنیا، کریم، 1374، معماری اسلامی ایران، تدوین دکتر غلامحسین معماریان، انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
- 4_ پیرنیا، کریم، 1380، سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین دکتر غلامحسین معماریان، نشر پژوهنده _ معمار.
- 5_ رسولی، هوشنگ، 1383، تاریخچه و شیوه های معماری در ایران، نشر پشتون.
- 6_ سامی، علی، 1347، شیراز، چاپخانه موسوی.
- 7_ فرانکلین، ویلیام، 1358، مشاهدات سفر از بنگال به ایران در سالهای 1786_1787 میلادی، ترجمه محسن جاویدان، مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی.
- 8_ فرصت شیرازی، محمدنصیر، 1377، آثار عجم، تصحیح دکتر منصور رستگار فسایی، انتشارات امیرکبیر.
- 9_ کمالی سروستانی، کورش، 1384، دانشنامه آثار تاریخی فارس، مؤسسه فرهنگی و پژوهشی دانشنامه فارس و سازمان میراث فرهنگی.
- 10_ کیانی، محمد یوسف، 1374، پایتخت های ایران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
- 11_ کیانی، محمد یوسف، 1379، معماری ایرانی در دوره اسلامی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها.
- 12_ مرکز اسناد تحقیقات دانشگاه شهید بهشتی، 1383، گنج نامه ماه _ مساجد، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه.
- 13_ نصر، طاهره، 1386، از هنر و هنر اسلامی، انتشارات نوید شیراز.
- 14_ نصر، طاهره، 1387، جستاری در شهرسازی و معماری زندگی، انتشارات نوید شیراز.
- 15_ نصر، طاهره، 1387، نگاهی به تحولات شهرسازی شیراز در دوره زندگی، کنگره بزرگ زندگی، دانشگاه شیراز.
- 16_ ورهرام، غلامرضا، 1385، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند، انتشارات معین.

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می دانند و کسانی که نمی دانند یکسانند؟

سوره زمر / 9

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

